



УНИВЕРЗИТЕТ У КРАГУЈЕВЦУ  
ФИЛОЛОШКО-УМЕТНИЧКИ ФАКУЛТЕТ

Тања Ј. Танасковић

ТЕРИТОРИЈАЛНО РАСЛОЈЕНА ЛЕКСИКА У  
КЊИЖЕВНОМ ДЕЛУ ДРАГОСЛАВА МИХАИЛОВИЋА

Докторска дисертација

Ментор: проф. др Никола Рамић

Крагујевац, 2018.

## ИДЕНТИФИКАЦИОНА СТРАНА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

<b><i>I. Аутор</i></b>
Име и презиме: Тања Танасковић
Датум и место рођења: 24. 3. 1987.
Садашње запослење: асистент на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу
<b><i>II. Докторска дисертација</i></b>
Наслов: <i>Територијално раслојена лексика у књижевном делу Драгослава Михаиловића</i>
Број страница: 529
Број слика: табеле: 16; остало: 6
Број библиографских података: 255
Установа и место где је рад израђен: Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
Научна област (УДК): 811.163.41'373'28(043.3) 821.163.41.08(043.3) Mihajlović D.
Ментор: др Никола Рамић, ванредни професор
<b><i>III. Оцена и одбрана</i></b>
Датум пријаве теме: 13. 11. 2014.
Број одлуке и датум прихватања докторске дисертације: IV-02-48/14 од 11. 2. 2015.
Комисија за оцену подобности теме и кандидата:
1. Др Никола Рамић, ванредни професор, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, ужа научна област: Савремени српски језик 2. Др Милош Ковачевић, редовни професор, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, ужа научна област: Савремени српски језик и Теоријске лингвистичке дисциплине 3. Др Софија Милорадовић, редовни професор, Институт за српски језик САНУ, Београд, ужа научна област: Савремени српски језик / научни саветник, уже научне области: Дијалектологија и Етнолингвистика.
Комисија за оцену докторске дисертације:
1. Др Милош Ковачевић, редовни професор, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, ужа научна област: Савремени српски језик и Теоријске лингвистичке дисциплине 2. Др Софија Милорадовић, редовни професор, Институт за српски језик САНУ, Београд, ужа научна област <i>Савремени српски језик</i> / научни саветник, уже научне области <i>Дијалектологија и Етнолингвистика</i> . 3. Др Сања Ђуровић, ванредни професор, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, ужа научна област: Савремени српски језик
Комисија за одбрану докторске дисертације:
1. Др Милош Ковачевић, редовни професор, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, ужа научна област: Савремени српски језик и Теоријске лингвистичке дисциплине 2. Др Софија Милорадовић, редовни професор, Институт за српски језик САНУ, Београд, ужа научна област: Савремени српски језик / научни саветник, уже научне области: Дијалектологија и Етнолингвистика. 3. Др Сања Ђуровић, ванредни професор, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, ужа научна област: Савремени српски језик
Датум одбране дисертације:

## САДРЖАЈ

Резиме .....	V
Summary .....	VIII

### I УВОД

I.1. Језик писца као предмет лингвистичких истраживања .....	1
I.1.1. Лексика писца у општекњижевном лексичком фонду (значај истраживања лексике писца) .....	2
I.1.2. Књижевно дело Драгослава Михаиловића .....	5
I.1.2.1. Језик књижевних дела Драгослава Михаиловића .....	9
I.2. Предмет истраживања и методи рада .....	13
I.2.1. Предмет истраживања и основне претпоставке .....	13
I.2.2. Методолошке напомене .....	16
I.2.3. Корпус .....	19
I.2.4. Структура рада .....	20
I.3. О језичком систему и језичкој слици света .....	23
I.3.1. О односу лексике и језичке слика света .....	26
I.3.2. Језичка и комуникативна личност (системско и индивидуално) .....	30
I.4. Раслојавање језика .....	34
I.4.1. Територијално раслојавање језика .....	36
I.4.1.1. Раслојеност лексичког система .....	38
I.4.1.1.1. Територијална раслојеност лексикона српског језика у теорији и у лексикографским остварењима .....	40
I.4.1.1.1.1. Дијалекатска реч .....	44
I.5. Регионална лексика и општи лексички фонд .....	50
I.5.1. Регионална лексика у прозном уметничком тексту .....	50
I.5.2. Прожимање стандардне и регионалне лексике у уметничком тексту (контекстуализација значења) .....	52
I.5.3. Регионализми као потенцијалне речи у стандарднојезичком лексикону .....	60

### II ТИПОВИ ТЕРИТОРИЈАЛНОГ ВАРИРАЊА ЛЕКСИКЕ У ДЕЛИМА ДРАГОСЛАВА МИХАИЛОВИЋА .....

63

II.1. Семантички дијалектизми .....	65
II.1.1. Семантички дијалектизми добијени метафором .....	71

II.1.2. Семантички дијалектизми добијени метонимијом .....	97
II.1.3. Семантички дијалектизми добијени у процесу специјализације значења .....	104
II.1.4. Семантички дијалектизми добијени конверзијом .....	109
II.1.5. Семантички дијалектизми настали у процесу семантизације платисемичних лексема .....	110
II.1.6. Закључна разматрања .....	110
II.2. Лексички дијалектизми .....	115
II.2.1. Лексички дијалектизми добијени у творбеним процесима .....	116
II.2.1.1. Суфиксација .....	118
II.2.1.2. Префиксација .....	148
II.2.1.3. Слагање .....	152
II.2.1.4. Комбинована творба .....	152
II.2.1.5. Закључна разматрања .....	156
II.2.2. Ономатопејске лексеме .....	158
II.2.3. Немотивисане лексеме .....	168
II.2.3.1. Словенско наслеђе .....	168
II.2.3.2. Позајмљенице .....	178
II.2.3.2.1. Турцизми .....	180
II.2.3.2.2. Германизми .....	192
II.2.3.2.3. Романизми .....	196
II.2.3.2.4. Позајмљенице из осталих језика .....	199
II.2.3.2.5. Закључна разматрања .....	200
II.2.3.3. Лексички дијалектизми нејасног порекла .....	201
II.2.4. Статистичка заступљеност лексичких дијалектизама у општедескриптивним и дијалекатским речницима .....	210
II.3. Фразеолошки дијалектизми .....	211
II.3.1. Нивои варирања фразеологизама .....	213
II.3.2. Структура фразеолошких дијалектизама .....	226
II.3.2.1. Поредбене конструкције .....	226
II.3.2.1.1. Прости поредбени фразеологизми .....	230
II.3.2.1.2. Двоструке поредбене фразеолошке конструкције .....	234
II.3.2.2. Фразеологизми са непоредбеном структуром .....	236
II.3.2.2.1. Именичке синтагме .....	236

II.3.2.2.2. Глаголске конструкције .....	238
II.3.2.2.3. Фразеологизми са реченичном структуром .....	239
II.3.3. Семантичка анализа фразеолошких јединица .....	240
II.3.3.1. Антропоцентричне фразеолошке јединице .....	242
II.3.3.1.1. Фразеолошке јединице којима се означавају физичка својства .....	242
II.3.3.1.2. Фразеолошке јединице којима се означавају духовна својства .....	261
II.3.3.1.3. Фразеолошке јединице којима се упућује на међуљудске односе .....	274
II.3.3.1.4. Фразеолошке јединице којима се упућује на начин живота, околности, животне ситуације .....	279
II.3.3.1.5. Фразеолошке јединице којима се упућује на различите делатности, активности, поступке и понашање .....	284
II.3.3.1.6. Фразеолошке јединице којима се упућује на смрт .....	287
II.3.3.2. Инаниматне фразеолошке јединице .....	288
II.3.3.3. Фразеолошке јединице којима се упућује на биљке и животиње .....	289
II.3.4. Закључна разматрања .....	292
<b>III РАСЛОЈАВАЊЕ ТЕРИТОРИЈАЛНО МАРКИРАНЕ ЛЕКСИКЕ У ПРОЗИ ДРАГОСЛАВА МИХАИЛОВИЋА .....</b>	<b>296</b>
III.1. Употребно раслојавање .....	296
III.1.1. Тематско раслојавање .....	299
III.1.2. Предметно (дисциплинарно раслојавање) .....	321
III.1.2.1. Професионализми и специјална терминолошка лексика са дијалекатским обележјима .....	321
III.1.3. Ситуационо раслојавање .....	333
III.1.3.1. Лексика са магијском функцијом .....	333
III.2. Социјално раслојавање .....	339
III.2.1. Жаргонизми у дијалекту .....	339
III.2.1.1. Затворски и логорашки жаргон .....	340
III.2.2. Тенденције у тематском и стилском раслојавању лексике према полу .....	346

III.3. Раслојавање условљено комбинацијом тематског, ситуационог и социјалног фактора .....	349
III.3.1. Еуфемизми .....	349
III.3.2. Импликативни изрази у функцији еуфемизације .....	358
III.4. Временско раслојавање .....	363
III.4.1. Архаизми и историзми у дијалекту .....	363
III.4.2. Неологизми у дијалекту .....	369
III.5. Експресивна лексика (теоријски проблем) .....	374
III.5.1. Територијално маркирана лексика у стандарднојезичком тексту (стилска експресивност) .....	379
III.5.2. Територијално маркирана лексика са конотацијом (конотативна експресивност) .....	391
III.5.2.1. Јединице негативне експресивности .....	401
III.5.2.1.1. Висока тоналност .....	404
III.5.2.1.2. Повишена тоналност .....	431
III.5.2.1.3. Сnižена тоналност .....	439
III.5.2.2. Јединице позитивне експресивности .....	448
III.5.2.2.1. Висока тоналност .....	449
III.5.2.2.2. Сnižена тоналност .....	451
III.5.2.2.3. Ниска тоналност .....	452
III.5.2.3. Закључне напомене .....	453
<b>IV СИНТАГМАТСКИ ОДНОСИ .....</b>	<b>456</b>
IV.1. Територијално варирање на плану колокација .....	456
IV.2. Контекстуална синонимија .....	466
<b>V ЗАКЉУЧАК .....</b>	<b>476</b>
<b>VI ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА .....</b>	<b>517</b>

# ТЕРИТОРИЈАЛНО РАСЛОЈЕНА ЛЕКSIKA У КЊИЖЕВНОМ ДЕЛУ ДРАГОСЛАВА МИХАИЛОВИЋА

## Резиме

Основни предмет ове докторске дисертације јесте истраживање лексике у прози Драгослава Михаиловића које подразумева лексиколошки приступ територијално обележеној лексици. Заступљеност територијалног раслојавања језика у прози овога аутора показује велику разноврсност облика на свим језичким нивоима, али се на лексичком плану постиже највиши степен ефективности у сликању појмовног света носилаца дијалекта. Писац у највећој мери користи језичка средства која су карактеристична за косовско-ресавски дијалекат, који није у најужој основици стандарднога српског језика, али који, подједнако као и остали дијалекти, представља извор за богаћење лексикона српског књижевног језика. У тези се стога разматра проблем идентитета дијалекатске речи и отвара комплексно и актуелно питање односа *дијалекатско ~ стандарднојезичко* на лексичком плану, те се теоријски образлажу процеси преласка једне појаве у другу – *говорне речи у језичку реч*.

Циљ је да лексема процењене као територијално маркиране добију лексикографски опис и лексиколошку анализу, а затим да се у мултидисциплинарном, лингвокултуролошком духу реконструишу сегменти дијалекатске језичке слике света. Са тим циљем користимо и методе лингвистичких дисциплина попут творбе речи и етимологије, затим се у оквирима савремене лексиколошке теорије ослањамо на комплементарне приступе компоненцијалне анализе, теорије прототипа, те језичке слике света, као и на методе когнитивне семантике.

Наративне стратегије у романима и приповеткама у којима је употребљена територијално раслојена лексика омогућиле су да дела која су писана у целини на дијалекту посматрамо као прототипичне дијалекатске текстове, те да утврђујемо вредности лексема у саодносима са другим јединицама у дијалекатском тексту. Пратећи природу лексичких реализација у таквом окружењу и поредећи вредности са расположивим општедескриптивним и дијалекатским речницима, расветлили смо позицију посматране лексике у дијалекатском лексикону и утврдили степен индивидуализације у прози Д. Михаиловића. Књижевни као дијалекатски текст омогућио нам је да утврдимо и типове територијалног варирања лексике на плану

лексичког садјества, тј. на нивоу колокабилних карактеристика лексема, што су подаци које дијалекатски речници не могу пружити лексикологији.

Приповедне технике које у неким делима подразумевају уклапање територијално раслојене лексике у стандарднојезички израз омогућиле су да испратимо процесе њене интеграције у стандарднојезички лексикон, што подразумева типологизацију стилских ефектата које она у таквом окружењу реализује.

Наратолошка концепција у прози Д. Михаиловића пружила нам је могућност да утврдимо нивое територијалног варирања лексикона, односно да издвојимо класу семантичних, лексичко-семантичких и фразеолошких дијалектизама. Учени видови територијалног варирања лексикона указали су на 1) специфичности дијалекатске језичке слике света на нивоу концептуализације одређених појмова и 2) на типове конкретног језичког материјала на ком се варијације манифестују (лексика добијена у творбеним процесима, словенско лексичко наслеђе, позајмљенице). Видови семантичког извођења територијално маркираних значења лексема показују доминантан начин асоцијативног моделовања света (симболички и логички), док генетска структура употребљене територијално маркиране лексике говори о природи дијалекатске језичке личности, односно о културноисторијским околностима у којима се развијао дијалекатски идиом.

Компетенција матерњег говорника дијалекта којим се служи и софистицираност у приказивању прототипичних јунака локалаца Д. Михаиловићу је омогућила креирање дискурса у ком се јасно ишчитавају нивои раслојавања територијално маркиране лексике према различитим критеријумима (тематском, социјалном, ситуационом, временском, стилском). У дисертацији настојимо да анализирамо ове нивое и да природу лексичких слојева доведемо у везу са особинама дијалекатске језичке личности и дијалекатске слике света, која се интегрише у језичку слику света говорника српског језика.

Утврдили смо начине организације полисемантичких структура територијално маркираних лексема, структуру и обим тематских скупова, типове лексичких слојева, њихову разноврсност и разгранатост, природу конотативних компоненти семантичког садржаја и начине њихове прагматичке модификације у тексту. Ови су подаци репрезентовали различите стране духовне и материјалне културе дијалекатских говорника, указали на основне преокупације различитих друштвених слојева, на међуљудске односе, на друштвене норме и основне особине менталитета говорника.



Разматрање односа језичке личности писца, дијалекатске језичке личности и комуникативне личности указало је на степен семантичке индивидуализације у прози као на потенцијал за богаћење лексикона и ширење друштвених концепата. Релација на нивоу *дијалекатска језичка личност – комуникативна личност* разоткрила је и начин на који се појединци у локалној заједници суочавају са друштвеним нормама у датом колективу.

Испоставило се да аутор романа као изворни дијалекатски говорник језичке знаке датог дијалекатског система није реализовао ван могућности тога система, те да су реализације речи у књижевном тексту само један вид обогаћења лексичког подсистема (лексикона писца и дијалекта) који је органски део општег система језика. Семантички дијалектизми у делима Д. Михаиловића функционишу као динамична стилистичка категорија која је непрекидно на граници кодификованости – као сасвим уклопљена у локалне лексичке подсистеме показало се да је способна да се на одговарајући начин, преко књижевноуметничког текста, укључи у онај део лексикона који се сматра стандардизованим.

Добијени резултати указују на значај проучавања лексикона писаца какав је Драгослав Михаиловић, који лексичке јединице реализује у складу са системским правилима српског језика који се територијално раслојава. Пишчево умеће у језичкој иновативности мери се кроз неологизацију у оквирима системности српског језика, или кроз функционалну употребу постојећих лексема из дијасистема. Књижевна дела Д. Михаиловића пружају основу за историјски континуитет прожимања језичког стандарда и дијалекатских подсистема на лексичком нивоу, што је један од базичних захтева у свим епохама развоја лексичке норме савременог српског језика. Онима који проучавају језик његових дела омогућено је да прате и предвиђају развојне тенденције у лексикону српског језика.

*Кључне речи:* лексикон српскога језика, дијалекатски лексикон, територијално маркирана лексика, дијалекатска књижевност, системско значење – индивидуална реализација, богаћење лексикона, језичка слика света, дијалекатска језичка слика света.

# TERRITORIALY STRATIFIED LEXICON IN THE LITERARY WORK OF DRAGOSLAV MIHAILOVIĆ

## Summary

The main subject of this doctoral dissertation is the research of the lexicon in the literary work of Dragoslav Mihailović, which implies a lexicological approach to the territorially marked lexicon. Territorially stratified language units in the prose of this author shows a wide range of shapes, but within the lexical plan the representation of the dialectal linguistic worldwide image is the best represented. The writer mostly uses lexems which are characteristic of Kosovo-Resava's dialect, which is not the main base of Serbian standard language, but, at the same level as other dialects, represent the source for enriching the lexicon of Serbian standard language. Therefore, the thesis examines the problem of identity of the dialectal lexems, and opens the complex and actual question of the relation *dialect – standard lexicon*. Consequently, the transition process of spoken words to the units of the lexicon is theoretically elaborated in this dissertation.

The aim is to estimate lexems as territorially marked and to give lexicographic description and lexicological analysis of these lexical units. Hereafter we are willing to reconstruct segments of dialect linguistic image of the world, in the multidisciplinary linguo-cultural spirit. For this purpose, we are using methods of linguistic disciplines such as word formation, etymology, and within theory of lexical semantics – component analysis, theory of prototype, theory of the linguistic worldwide image, and cognitive semantics.

Narrative strategies in the novels and short stories, where the territorially marked lexems are used, allowed us to treat works entirely written in a dialect as a typical dialectal text, and to determine the value of lexems in cooperation with other units in context. Comparing the realisations of the lexems in such contextual environment with its semantics in dictionaries, we highlighted the position of the observed lexems in the dialectal lexicon and established the level of semantic individualization in the prose of D. Mihailović. Literary works as a dialectal text enabled us to determine types of territorial variation connected to collocative potential of lexical units, which are the data that are not provided in dictionaries of dialects and lexicological scientific papers.

Narrative techniques which in some works involve inclusion of territorially marked lexems in standard vernacular enabled us to estimate processes of its integration in standard

lexicon. That means that we gave the typology of stylistic effects that these lexemes in such environment realizes.

Narrative conception in the prose of Dragoslav Mihailovic gave a good base for establishing levels of territorially variations of lexicon, so we distinguished a class of semantic, lexico-semantic and phraseological dialectisms. Observed types referred to 1) the specificities of dialectal linguistic image of the world, 2) the types of concrete language material that manifests variations (lexemes created in processes of word formation, old Slavonic lexical heritage, loanwords). Forms of semantic derivation of territorially marked meanings show dominant way of associative modeling of the world (symbolic and logical), while genetic structure of the marked lexicon tells us about the nature of dialectal linguistic identity, ie about cultural and historical circumstances in which the dialect was developing.

By the competence of native dialect speaker and the sophistication in displaying prototypical characters of local environment, D. Mihailovic was provided to create discourse in which different types of lexical stratification can be clearly noticed. Lexical stratification in the prose is improved by different criteria – thematic, social, situational, stylistic and time criterion. In this dissertation we try to analyze these levels, and to bring its nature to the characteristic of dialectal linguistic identity and the linguistic image of the world of Serbian language speakers.

Analyzing territorially stratified lexemes, we distinguished ways of polisemantic structure organization, structure, scope and diversity of thematic fields, the nature of connotation and its pragmatic modification in the text. These results represented various sights of spiritual and material culture of the speakers, then showed us basic preoccupation of different social classes, interpersonal relations, social norms and basic features of speaker's mentality.

Relation of linguistic identity of the writer, dialectal linguistic identity and communicative identity showed us the level of individualization in the prose as a potential for enrichment of the lexicon of Serbian language and spreading of the social concepts. Relation *dialect linguistic identity – communicative identity* discovered the ways the speakers deal with social norms in the local society.

It turned out that the author of literary works, as native dialectal speaker, didn't realize lexical units of the dialectal lexicon out of the potential that is given by the rules of dialectal system. Therefore, the words in the prose are just an aspect of spreading lexical subsystem (of writer and dialect), which is organic part of the general language system. Semantic dialectisms in the works written by D. Mihailović function as dynamic stylistic category, which is continuously at the boundary of codification: as completely integrated in local lexical

subsystems, through literary text they are showing capability to be included in the part of the standard lexicon.

Obtained results point to the importance of studying lexicon of the writers such as Dragoslav Mihailovic. His skill in linguistic innovation is being measured through neologisation within Serbian language system, or through use of existing lexems in a dialect subsystem. Literary works of Dragoslav Mihailović provide basis for historical continuity of interweaving between standard language and dialect subsystems at lexical level, which is one of the primordial requirements in all epochs of developing lexical norms of contemporary Serbian language. To those who study the language of Mihailović's works it is enabled to follow and anticipate development tendencies in lexicon of the Serbian language.

*Key words:* lexicon of Serbian language, dialectal lexicon, territorially marked lexems, dialectal literature, systemic meaning – individual realization, enrichment of the lexicon, linguistic worldwide image, dialectal image of the world.

## I УВОД

### I.1. Језик писца као предмет лингвистичких истраживања

Када се посматра српска лингвистичка литература, да се закључити да су се систематска истраживања језика појединих писаца сводила најчешће на опис фонолошких и граматичких структура. Ови језички нивои описани су на делима неколико писаца из преддуковског периода, попут Богобоја Атанацковића, Проте Матије Ненадовића (Јерковић 1976; Јерковић 1979; Јерковић 1991), Јована Рајића (А. Младеновић 1991), Јована Хаџића (Љ. Суботић 1990), затим Јована Стерије Поповића (Клаић 1972; Херити 1981; Поповић 1966), а онда спорадично и на делима савремених писаца, као што су Милош Црњански (М. Радовановић 1974; Радовановић 1975), Милутин Ускоковић (Николић 1976; Николић 1977; Николић 1978), Иво Андрић (Станојчић 1967). Са становишта приступа лексици, урађено је свега неколико речника, и то анексни речник Његошевог језика *Речник уз целокупна дела Петра II Петровића Његоша* (Стевановић–Бошковић 1977), затим *Речник Његошева језика* (Стевановић et al. 1983), *Речник поезије Милана Ракића* (Павковић 1984), те *Речник приповедака Лазе Лазаревића* (Јелић 2008). Лексика приповедака Лазе К. Лазаревића описана је и монографски (Вуловић 2010). О лексици савремених српских писаца у више наврата писала је Милица Радовић Тешић (о лексици у роману *Лајковачка пруга* Радована Белог Марковића в. у Радовић Тешић 2000; о лексици Исидоре Секулић в. Радовић Тешић 2010; о лексици Григорија Божовића в. Радовић Тешић 2015). Неколико је осврта на лексику у делима Бошка Петровића (Јерковић 1987), у песничким делима Милосава Тешића, Стевана Раичковића, Милована Данојлића, Матије Бећковића и др., без систематичног истраживања у том домену (в. Милановић 2016).

Данас је бављење језиком писаца углавном предмет стилистичких истраживања, док се опис лексичке структуре са чисто лингвистичког становишта запоставља.<sup>1</sup> Занемаривање овог нивоа језика књижевности има више негативних последица. Пре свега, као један од функционалних стилова стандарднојезичког система, књижевноуметнички текст мора бити подвргнут дескрипцији и лингвистичкој процени, јер је, уз језик штампе, телевизије и филма, мера језичке културе и даљих развојних праваца стандардног језика. Пошто је језик књижевности уједно и шири и ужи појам од

---

<sup>1</sup> Приликом освртања на језик писаца књижевна критика обично се не упушта у класификације маркираних језичких јединица и начине остваривања њихове функционалности у прозном књижевном тексту.

стандардног језика – „[у]жи, зато што представља само једну специфичну реализацију језика културе; шири, зато што обухвата индивидуална стилска остварења која се иначе не појављују у стандардној језичкој норми” (Ивић 1997: 138) – он је језички медијум преко ког неподруштвљене јединице које су уклопљене у фонолошки и граматички систем могу прећи у статус стандарднојезичких. То значи да књижевни текстови јесу плодносна база за богаћење стандардног српског језика – односно дискурс у ком нестандардна лексема показује потенцијал за функционисање у оквиру језичког стандарда. Дуго је управо лексика писаца сматрана основним извором за богаћење језичког стандарда (в. Клајн 1998: 139; Радовић Тешић 2009: 145). С друге стране, будући да је лексика писца део свеукупног лексичког фонда његовог матерњег језика, „поређењем лексике појединих писаца, исте или друге епохе, може [се] много штошта рећи о одликама и развоју лексике једног језика” (Тешић 1982: 301), а „[ј]език на коме почива култура једног народа довољно је значајан феномен” да га треба „испитивати и каналисати његове главне развојне токове који извиру из услова прошлости и садашњости” (Ивић 1997: 135).

### **I.1.1. Лексика писца у општекњижевном лексичком фонду (Значај истраживања лексике писца)**

Језик српске књижевности је у конституисању модерног српског стандардног језика одиграо значајну улогу.<sup>2</sup> Историјске околности довеле су до тога да се половином XIX века прекине са дотадашњим континуитетом језика српске књижевности и да се заснује матрица новог језичког стандарда на народном језику и народној књижевности, која је чувала континуитет стварања на народном језику и имала наддијалекатски карактер (уп. Белић 1951: 185; Јерковић 1991: 9). Борба Вука Ст. Караџића била је борба за увођење народног језика у књижевност (више о томе у Ковачевић 2016: 16). Вук је заправо тражио и да „особине народног живота, народне традиционалне књижевности, народне уметности и свих делова традиционалног знања и умења уђу у основицу стварања нове цивилизације” (Белић 1946: 217), а једном тако конципиран језик књижевности морао би увек да одржава везу са народном базом. Првобитна, уско постављена вуковска основица књижевног језика у Срба проширивана је и то посебно у

---

<sup>2</sup> О тој чињеници говори реторичко питање Стојана Новаковића у *Предлогу Српској краљевској академији* да се прикупља грађа за академијски Српски речник: „Ко не зна да је књижевност, природним током ствари, створила у свима главним облицима књижевним језик српски на основу народнога, од прилике и мање више онако како је Вук мислио и желео у почетку овога века?” (према Белић 1955: X).

сфери лексике, будући да није имала потенцијал да испуни захтеве полифункционалности који су постављани пред један модерни стандарднојезички идиом. Посебну улогу у богаћењу лексикона српског језика имали су спочетка писци урбане војвођанске средине. Познат је податак да је лексика многих писаца коју је Вук половином XIX века одбацио данас део стандарднојезичког лексикона.<sup>3</sup> Уносећи локални колорит у своје књижевне текстове, и то оне језичке карактеристике које припадају општештокавским особинама, а избегавајући оно што није у довољној мери потврђено и присутно на говорном терену, писци друге половине XIX и почетка XX века допринели су наддијалекатском карактеру књижевног језика. Све то према схватању да „широка основица народних говора треба да буде извор богаћења књижевног језика” (Јерковић 1991: 116). Писци су преко својих текстова давали кредибилитет великом броју дијалекатских лексема и позајмљеница, те су тако омогућили стварање једног полифункционалног лексикона.

Данас је језик писаца изгубио статус пресудног узора у формирању токова развоја савременог језика, пре свега због тога што језик штампе и телевизије постају најраспрострањенији и најутицајнији медијум за ширење језичке културе.<sup>4</sup> Чињеница да се овим путем, због неразвијених механизма језичке политике, бирократизује језик, да се афирмише једнообразно, клишетирано изражавање и похрањује псеудонорма међу лингвистима је створила струју<sup>5</sup> која се враћа Белићевим принципима оличеним у ставу да „[к]њижевни језик неће ништа изгубити, осиромашити ако мало више будемо шкрти [...] према коришћењу елемената професионалног језика” (Белић 1946: 216), његова лепота је у „у п о т р е б и н а р о д н и х р е ч и с в у г д е г д е ј е т о м о г у ћ е” (Белић 1955: XXV; уп. и Белић 1951: 188). Тако се гипкост једног књижевног језика заснованог на бази народних говора може одржати управо његовим прожимањем са разговорним језиком и народним говором:

„Када се сувише укалупи или када му устреба да се освежи, он [књижевни језик] позајмљује речи, изразе и обрте од разговорног језика или из народног језика који и даље,

---

<sup>3</sup> Према Ј. Јерковићу (1991: 12–13), од 518 речи које је Јован Стејић понудио Вуку као допуну за Рјечник из 1852., а од којих је Вук прихватио свега 64, само 20% данас не чини део општег лексикона. Од 178 лексема из рукописа Богобоја Атанацковића 111 се данас налази у стандарднојезичком лексикону.

<sup>4</sup> О језику књижевности као мери језичког стандарда говори и термин *књижевни језик*, који је данас потиснут термином *стандардни језик*, будући да књижевност више није једина база експлицитно нормираном идиому. О терминима књижевни/стандардни језик и језик књижевности в. Ковачевић 2016.

<sup>5</sup> Забринута за правце развоја лексичке норме српског језика, М. Радовић Тешић (2011: 71) тражи да се се замислимо над судбином језика „(а)ко је нашим ђацима и студентима позната реч *провизија*, *процент*, а непозната *ујам*”.

и поред тога што на њега утиче књижевни језик, иде својим путем. [...] Јер наш књижевни језик који је потекао из чистог народног извора не може никад прекидати ту животворну везу. Истина, он мора имати свој облик и своју правилност којом се он мора одликовати од сваког народног говора узетог понасоб; али се његове особине у целокупности народних говора морају садржавати. И само се том потпуном узајамношћу њиховом може он одржавати као жив организам у којем су сви трептаји народног језика.” (Белић 1946: 216)

Индикативно је отуда посветити већу пажњу опису и анализи језика у књижевноуметничким текстовима у којима се „функција језика остварује најбогатије” (Радовић Тешић 2009: 146), а у тим оквирима посебно су значајни они писци чија се језичка иновативност не супротставља системности српског језика, односно, који језичке јединице реализују у складу са системским правилима српског језика који се територијално раслојава. Милован Данојлић (1990: 136) управо писцима приписује улогу најјачих градитеља у језику, чија се стваралачка снага темељи на колективном језичком памћењу, те као таква регулише правилан језички развој. Сваки лексички систем и подсистем јесте јединствена погодност за самоизражавање и језичку креативност (уп. Чуљак 1980: 21), па се пишчево умеће у језичкој иновативности може мерити кроз неологизацију у оквирима системности српског језика, или кроз умесну употребу постојећих лексема из дијасистема. Значај реанимације општег лексичког фонда српског језика на бази дијалекатских система, и оних који јесу и оних који нису у основици стандардног језика, посебно нас задужује да описујемо лексику писаца какав је Драгослав Михаиловић, који у свом књижевном изразу обилато користи дијалекатске језичке потенцијале, свесно се залажући за судбину српског језичког стандарда. Ако пођемо од тога да је језичка пракса предуслов језичке дескрипције и теорије, не може се доћи до озбиљнијих лексиколошких закључака ако се не спозна укупност лексичких реализација, а књижевни текст јесте једно од поља реализације регионалне лексике, и то репрезентативно, имајући у виду да се ради о писаној реализацији. У писању се промишља о избору речи, и користе се значења која су приближно фиксирана, за разлику од варирања и нестабилности својствених усменој комуникацији, па је уобичајено и да се степен уклопљености регионалне лексике у стандардни језик одмерава управо у језику писца (уп. Радовић Тешић 2009: 154–158).<sup>6</sup> Писци из народних говора узимају оно

---

<sup>6</sup> Уп. Углавном „писци лансирају овакву лексику преко својих књижевних дјела, поготову ако су она од веће умјетничке вриједности” (Симић 1984: 173).



што је оригинално, пошто им је циљ да ликове осликају оним језичким средствима која су типична и најрепрезентативнија за дату говорну заједницу. Још је и А. Белић (1946: 220) сматрао да је главно

„да се нека црта развије у највећег дела добрих књижевника једне земље; тада се она, сама собом, намеће нормативној граматици. [...] Она мора бити израз свога времена, а не оквири који ће спречавати да се у књижевност унесе оно што је у њених представника већ завршен чин и присиљавати развитак књижевног језика, непотребно и узалудно, да се враћа уназад.”

Свако језичко нормирање „мора испољавати динамичност и флексибилност језичког развоја у целини”, те у том процесу суделују сви видови језичке реализације – „писани и говорни језик, стандардни (књижевни) и нестандардни (народни) језик, и то са свом својом функционално-стилском и социјално-територијалном раслојеношћу” (Ристић 1995: 233–234).<sup>7</sup> Да би се неутрализовало кварење и бирократизација језика, неопходно је усмерити језичку политику на оно богатство које налазимо у књижевности као најразигранијем виду језичке употребе. Потребно је, стога, спровести дескрипцију различитих језичких реализација, посебно књижевноуметничких, јер језик постоји на рачун тога што се употребљава и на начин на који се употребљава. Контекстуализација лексичких јединица у књижевним текстовима отвара могућности да у тим оквирима реализована језичка креативност постане стандарднојезички узор, који ће обогатити когнитивне капацитете његових говорника и њихову језичку слику света. Са свешћу о тој виталној позицији језика писца за српски језик у целини приступамо и анализи територијално маркиране лексике у прози Драгослава Михаиловића.

### **1.1.2. Књижевно дело Драгослава Михаиловића**

Као реакција на херметичну, заумну модернистичку прозу средине шездесетих година XX века, јавља се струја, додуше хетерогено настројених, писаца попут Моме

---

<sup>7</sup> Без одговарајуће дескрипције и анализе, долазимо у ситуацију да раширена системска значења, која могу допринети богатству лексикона српског језика остављамо на маргини. Навешћемо овде само један пример – значење глагола *ћутати* постојати негде дуже време; постојати на одређеном месту неупотребљен; стајати беспослен заступљено у прози Д. Михаиловића и многих других писаца, уопште није забележено у нашим лексикографским остварењима, а широко је распрострањено на српском језичком простору (косовско-ресавски, шумадијско-војвођански, зетско-сјенички). На лингвистима је да таква значења опишу и елаборирају, што су свега прве две фазе у процесу језичке стандардизације, док за даље фазе ширења, прихватања и вредновања јединица улогу преузимају и медији, издавачи и образовне установе (уп. Ристић 2006: 45).

Димића, Видосава Стевановића, Милисава Савића, Боре Ћосића итд., чија је заједничка црта „устостављање додира књижевности са стварношћу и читалачком публиком” (Јанковић 1985: 6; уп. и Степановић 1986), а међу којима је и Драгослав Михаиловић. Ђ. Вуковић (1985: 97) ову књижевну струју, коју још називају *стварносном прозом* (в. Радовић Тешић 2011: 70; Степановић 1986: 31<sup>8</sup>), види као део општих процеса интересовања за језичку и културну географију, што је својеврсни одговор на време књижевног космополитизма с почетка XX века.<sup>9</sup> У оквирима ове књижевне струје испоставило се да није могућа ауторова реч, у складу са становиштем да „не поседује свака епоха сопствени стил, јер стил претпоставља присуство ауторитативних гледишта и прочишћених идеолошких судова” (Бахтин 2000: 180), те тако центар књижевнојезичког израза постају супстандардне форме социјалних и територијалних групација као један вид борбе за просторе слободе под притисцима доминантних идеологија. Тако језик у оквиру ове књижевне струје постаје главни јунак, односно различитим маргиналним језичким супсистемима сликају се јунаци, у складу са тезом лингвокултуролошких истраживања да језички систем носи специфичан поглед на свет својих говорника. У сагласју са поетичким принципима и доминантним стилским поступцима у грађењу прозног дискурса, у оквиру ове књижевне струје као посебан предмет проучавања наметнуо се супстандардни дијалекатски лексички слој реализован у прозним делима Драгослава Михаиловића.

На почетку ћемо се осврнути на садржај књижевног опуса Драгослава Михаиловића, са посебним акцентом на уделу регионалне лексике која је заступљена у појединачним делима.

Д. Михаиловић 1967. објављује збирку прича под насловом *Фреде, лаку ноћ*, за коју добија Октобарску награду града Београда. Ова збирка садржи шест приповедака. Међу њима је три које су писане техником сказа, која је доминантни модел структурирања уметничког израза Д. Михаиловића. То су приповетке *Путник*, *Лилика*, *Богине*. Уз ове три, приповекта *О томе како је остала флека* са хетродијагетичким приповедачем садржи регионалну лексику у већој мери. Језички супстандард посебно се

---

<sup>8</sup> Као најзначајнија обележја стварносне прозе П. Степановић издваја: „померање од типичног ка особеном; грађа узета из стварности или усменог казивања, што се често своди на исто; приказивање периферије или наличја живота; јунак који постоји у животу, обично у улози приповедача; језик тога јунака или средине; форма којом се често казују недоречене ствари; спајање архаичног са модерним; прикривање писца иза приповедача;” итд.

<sup>9</sup> Уп. „Опадање књижевног космополитизма погодује процењивању локалних традиција, стварању позитивног односа према њима, првенствено према онима које постоје у језику, јер и сам језик стално тежи да се локализује.” (Вуковић 1985: 97).

истиче у приповетки *Богинје*, у којој се у епистоларној форми реализује дијалекатски дискурс наратора који је полуписмена жена. Супстандард се читава и на правописном нивоу, те се у наративу могу пратити и интонационе особине дијалекатског текста, будући да је битан критеријум за одвајање речи у писању интонациона целина. У овим четирма приповеткама Д. Михаиловић успоставља „високо креативан однос према језику, који остаје у служби карактеризације, али се претвара и у вишеструко функционално средство уметничког обликовања” (Јанковић 1985: 8). Године 1968. излази први Михаиловићев роман *Кад су цветале тикве*, језички потпуно иновативан, исприповедан у техници сказа, а заснован на београдском аргоу. Седам година након првог романа објављен је *Петријин венац* – роман који је добио Андрићеву награду, а који је са становишта језика којим је писан изазвао разнолике реакције. Написан је у потпуности на дијалекту у техници сказа, при чему се ауторско присуство читава једино у књижевном правопису. Писац је свом јунаку Петрији Ђорђевић допустио да сопственим језиком – њеним матерњим идиомом косовско-ресавског дијалекта – исприча животну причу. Некњижевни карактер романескног дискурса довео је до отпора језичких чистунаца (уп. Јанковић 1985: 62), оних који нису схватили хумболтовску концепцију језика према којој је сваки језички систем и подсистем носилац специфичне језичке слике света, те да је немогуће преводити са једног идиома на други без губитка информативне вредности. То је Драгослав Михаиловић добро знао када се одлучио за приповедну стратегију. Књижевна критика је посве позитивно одреаговала на стилистичку вредност језика романа *Петријин венац*, што је оличено низом афирмативних вредновања, попут: „Ако би се језик *Петријиног венца* ‘поправио’, разрушио би се цео његов стилски систем, специфична боја говора главне јунакиње-приповедача би нестала, као што би се изгубио ауторов двоструки став према јунакињи: иронија и самилост, дистанца и саосећање” (Вуковић 1985: 98).<sup>10</sup>

За роман *Чизмаши* (1983) Д. Михаиловић добио је Нинову награду за најбољи роман године на српско-хрватском језичком простору, као и награду Народне библиотеке Србије за најчитанију књигу у 1984. години. То је роман који на

---

<sup>10</sup> Преводиоци овог романа на стране језике говоре о проблемима које су имали приликом проналажења еквивалената за регионалне речи употребљене у роману. У предговору пољског превода романа (Wieniec Petrii 1978: 8–9) преводилац Elżbieta Kwaśniewska наводи да је одустала и од могућности да преводи роман на пољски дијалекат Горње Шлезеје, јер би у том случају потпуно изгубила локалне специфичности Петрије, Српкиње из Ћуприје. Уз то, она истиче да је низ безеквивалентних лексема које се тичу сујеверја, медицине, обичаја, професионалиста из области рударства и сл. На крају се преводилац одлучила да користи пољски свакодневни колоквијални говор који познају сви Пољаци, са свешћу о томе да се културолошке нијансе садржане у изворној локалној лексцици не могу пренети на циљни језик.

површинском плану има једну тривијалну, једноставну причу, али заправо говори о преплитању личне и историјске трагедије – о пропадању главног јунака и приповедача у роману и немоћи међуратне Југославије ужљебљене између неповољног историјског тренутка и девалвације оних друштвених слојева и појединаца који би требало да се боре за њу. Заснован на техници сказа, овај роман такође је исприповедан на дијалекту, с тим што је за разлику од *Петријиног венца* у ком је наратор једна неписмена жена која је провела живот у околини Окна и Ћуприје, овде приповедач Жика Куријак, војно лице са два разреда гимназије, које је мењало места боравка, што оставља трага на његовом идиолекту који је ближи стандардном језику. Два своја романа Д. Михаиловић је конципирао на дијалекту који се социјално раслојава, чиме је потврдио „своју ретку способност прилагођавања израза духовном, психолошком и друштвеном нивоу ликова” (Јанковић 1985: 17).

Исте године када излази роман *Чизмаши* објављена је збирка приповедака *Ухвати звезду падалицу* са девет приповедака у којима је регионална лексика заступљена у различитој мери.

Десет година касније објављује збирку приповедака *Лов на стенице*. Роман *Гори Морава* објављен је 1994. У њему је у већој мери заступљена регионална лексика. Надређена приповедачка инстанца је хомодијагетички приповедач, који са одређене временске, а онда и језичке дистанце прича о свом детињству и животу у Сењу и Ћуприји. Са наративног становишта присутна је раслојеност на приповедно *ја* и на доживљено *ја*, што за последицу има језичко диференцирање: надређено приповедно *ја* у духу је стандарднојезичког израза, док се директни туђи говор, говор доживљеног *ја* из детињства и говор осталих ликова, реализује средствима својственим локалном народном говору. Регионализми су заступљени у директном говору приповедног *ја* из стилских разлога – најчешће када се упућује на специфичне реалије непознате говорницима општег језика.

Роман *Злотвори* објављен је 1997. У њему се на почетку открива наратор Ћупричанин, који приповеда причу о свом суграђанину Јови. Приповест надређеног приповедача тече на стандарднојезичком идиому, али са знатним уделом регионалне лексике коју је понео из свог краја. Дијалекатска лексика присутна је и у управном говору са сврхом карактеризације јунака.

Године 2000. излази збирка приповедака *Јалова јесен*, писаних на стандардном језику, са спорадично уклопљеним регионалним лексемама. Већ 2002. објављен је роман *Треће пролеће*. Збирка приповедака *Преживљавање* изашла је 2010.

У периоду од 1990. до 2012. изашло је пет томова документарно-публицистичке прозе *Голи оток*. Тематика Голог отока обрађена је минуциозно у историографској студији *Кратка историја сатирања*, објављеној 1999. Огледи и чланци под насловом *Црвено и плаво* објављени су 2001. У збирци беседа *Време за повратак* (2006) излазе ангажовани текстови, изговорени на годишњим скупштинама САНУ и научним скуповима, у којима аутор програмски образлаже питање Србије и југословенства, као и своје језичке ставове. На захтев професора славистике Роберта Ходела, Д. Михаиловић је елаборирао свој књижевни поступак у односу на језик и одговор објавио у књизи *Мајсторско писмо* (2007), заједно са другом преписком и говорима које је држао у различитим приликама.

У свом широком стваралачком опусу Драгослав Михаиловић оставио је и неколике драме. Пре свега, треба поменути драму *Кад су цветале тикве* (1969), чије је извођење условило негативну рецепцију и самог романа у политичким структурама, те је била забрањена читавих четрнаест година. Драма *Протуве нију чај* одиграна је први пут 1978. Године 1983. објављена је књига драма *Увођење у посао*, а 2011. драма *Скупљач*. Аутор је и награђеног сценарија за филм *Вијетнамци* (1978).

Драгослав Михаиловић добитник је и Кочићеве награде за животно дело и Рачанске повеље за целокупно књижевно дело. Године 1981. изабран је за дописног члана САНУ, а од 1989. и за редовног.

#### **1.1.2.1. Језик књижевних дела Драгослава Михаиловића**

Језик у књижевном делу Д. Михаиловића од прве његове збирке приповедака *Фреде лаку ноћ*, па преко романа *Кад су цветале тикве* и *Петријин венац* изазива контроверзе. Наиме, он је био међу писцима који су утрли пут књижевности писаној на нестандартним идиомима – београдском аргоу и на дијалекту, те му је књижевна критика у једном свом делу замерила на „антиинтелектуализму” и „недуховности” (в. Јанковић 1985: 23). У питању је био велики заокрет након дужег периода захтева за поштовање стандарднојезичке норме у књижевности и општег мишљења да једино стандарднојезички идиом има разрађене механизме за представљање егзистенцијалних и метафизичких питања у књижевности. Врло брзо књижевна критика постаје свесна значаја нове књижевне стратегије и потребе да се и лингвистички опише, за почетак, Петријин говор пун колоквијализама и локализама, те тако нпр. В. Јанковић (1985: 64) пише да би примере дијалекатских елемената у овом роману „(као што ће то вероватно

једном учинити неко од лингвистичких стручњака или дијалектолога) требало средити и систематизовати”.

Са лингвистичког становишта управо је највише пажње и посвећено језику романа *Петријин венац*. Сви радови почивају на пресупонирању еквивалентности Петријиног говора и дијалекатског текста.<sup>11</sup> Основу за такав приступ књижевном тексту на дијалекту поставила је Софија Милорадовић (2008) у раду „Једно могуће читање *Петријиног венца*: књижевно дело као етнодијалекатски текст”, нудећи могућност читања овог романа као текста са дијалекатским и, шире гледано, етно-културолошким подацима. Душан Јовић (Јовић 1985: 79–90) даје преглед дијалекатских особина према језичким нивоима у Петријином наративу и одређује као његову базу систем сењског говорног типа, који се шире укључује у моравску, а онда и косовско-ресавску дијалекатску зону, са наносима призренско-тимочких говора (уп. Јовић 1985: 84). То значи да је показано како се локални дијалекат и Петријин говор налазе у односу *систем : индивидуална реализација тог система*, те се у тексту романа може пратити непатворена реч, лексема дијалекатског подсистема у свом реалном, говорном окружењу. Након Јовићевог прилога о језику Михаиловићевог романа пажња је усмеравана на његов граматички систем у радовима Асима Пеце (1997) „Један поглед на граматички систем у роману *Петријин венац* Д. Михаиловића” и Софије Ракић Милојковић (1996) „Употреба генитива у језику два романа Драгослава Михаиловића (*Петријин венац* и *Гори Морава*)”. Овај роман узет је као корпус за израду *Синтаксичког упитника за говоре косовско-ресавске и призренско-тимочке дијалекатске зоне* (Ракић Милојковић 1995). На лексичке специфичности језика Драгослава Михаиловића указивала је Милица Радовић Тешић (2011) у раду „Лексички нивои у прози Драгослава Михаиловића”, у ком је примарна пажња посвећена дијалекатској лексици. Значај Михаиловићевог језика у богаћењу општејезичког лексичког фонда српског језика оличен је и у чињеници да су два његова романа – *Петријин венац* и *Чизмаши* укључени као извори за ексцерпцију грађе која се користи за израду Речника САНУ.

---

<sup>11</sup> У литератури се срећу и обрнути покушаји да се и у усменом приповедању дијалекатских информатора пронађу одлике уметничког текста (в. Милосављевић 2011).

Читава наша усмена књижевност јесте запис усменог казивања, који су реализације својеврсних клишетираних текстуалних модела, те би постојање двогласне речи у књижевним тектовима и усменим дијалекатским казивањима условљавало специфичну методологију у приступу на стилистичком плану, али на лингвистичком лексика се може посматрати у односу на надређеног приповедача, коме су подређени сви остали гласови по природи сказа, те у односу на текстуални и комуникативни контекст у ком је он реализује.

Књижевна критика процењује да Михаиловићево посезање за облицима који нису у складу са стандардом доприноси уверљивости и непатворености ликова, збивања и средине о којој пише (уп. Јеротић 2002: 317–318).<sup>12</sup> Говорећи о језичким слојевима модерног српског романа, Душан Јовић (1985: 28, 80) примећује да је у послератној и савременој књижевности знатно више писаца наклоњено супстандарду него што је то било у периоду између два светска рата, када је језичка политика заговарала „стриктно поштовање књижевнојезичке норме” (уп. Белић 1951: 119–125; 183–222), те да велики број и наших (а и светских) писаца конструише мозаик стилских слојева према томе из које средине су ликови дела о којима пишу. Као прототипичан пример романа написаног у целости на некњижевном, дијалекатском идиому Д. Јовић наводи управо роман *Петријин венац*. Овome треба додати да Драгослав Михаиловић спада међу оне писце који се увелико интересују за национални језик и изражавају посебну бригу за народне говоре и њихову судбину, што је свакако утицало на језик његових дела. Став Д. Михаиловића о језику прозе почива на премиси да нема ниједног језичког подсистема који не би могао послужити као материјал за уобличавање пишчевих идеја.<sup>13</sup> У одговору на писмо швајцарског професора славистике Роберта Ходела<sup>14</sup>, у ком му је затражено да образложи са језичког становишта свој књижевни поступак, Драгослав Михаиловић језик на ком је написан *Петријин венац* дефинише као идиом косовско-ресавског дијалекта:

„То је народни говор који не представља стандардан књижевни језик, што значи да је са становишта језичке науке дисквалификован као на неки начин неспособан и за комуникацију и за уметничко изражавање (ја тако, наравно, не мислим). Подразумева се, исто тако, да није измишљен у књижевничкој лабораторији него да, као релативно формиран, постоји у језичком животу. Њиме су говорили сви мени блиски људи у моме детињству и првој младости, све док се нисам отиснуо из родног краја, па би се заиста могао означити као језик моје бабе, иако он, разуме се, није само њен.” (Михаиловић 2007: 14)

---

<sup>12</sup> Уп.: „Рассмотрение региональных лексических особенностей с точки зрения их культурологической ценности, т.к. регионализмы отражают быт, традиции жителей конкретного региона” (Чернишева 2011: 10).

<sup>13</sup> У *Мајсторском писму* (Михаиловић 2007: 14) он ће експлицитно рећи да не мисли да дијалекат није у стању да задовољи високе стандарде уметничке комуникације.

<sup>14</sup> Године 1944. проф. Роберт Ходел издаје своју докторску дисертацију о техници сказа у делима Д. Михаиловића и Н. С. Лескова (Ходел 1994).

Језик у *Чизмашима* аутор такође одређује као дијалекат, али диференциран у односу на језик у *Петријином венцу* интелектуалним нивоом два наратора – Петрије Ђорђевић, неписмене сељанке и Жике Курјака, подофицира у војсци:

„Тиме би језик једног подофицира остајао исти као у неписмене сељанке али са знатно већим ‘загађењем’ из књижевног идиома, или би – можда се може посматрати и са друге стране – његов трапави стандарднојезички израз био још у приличној мери затрпан дијалекатским ‘отпадом’” (Михаиловић 2007: 15).

То све говори да је Д. Михаиловић употребљавао језичка средства са великом пажњом и прецизношћу са циљем максималне ефикасности, а не пуког ређања дијалекатских елемената зарад формалистичког очуђења.<sup>15</sup> Као сликовит пример те минуциозности послужиће чињеница да писац води рачуна о томе која лексика може бити доступна Петрији, односно која лексика припада њеном локалном говору, а која не припада. Када употреби лексему која не припада локалном говору, нпр. *потребит*, јунакиња зна да је њено порекло и значење потребно појаснити, јер је свесна да је то изван локалног говора: *Овде једно време живео један Црногорац. Он говорио: човек ти је потрбит за то и то. Е па тако. Човек ти је потребит за воду. Не можеш без њу.* (ПВ, 8). Та чињеница одређује начин формулисања реченица и образовање контекста. Види се како лексема *потребит*<sup>16</sup> функционише у општем контексту, у синтаксичком и семантичком окружењу, па је тек онда употребљена са намереном референтном вредношћу. Има се на уму да језичко знање, осим спознатог знања о једном систему и начину његовог функционисања, подразумева и знања о томе шта томе систему не припада.

Владање различитим језичким подсистемима осликава се у Михаиловићевим прозним делима са логорашком тематиком, нпр. у роману *Злотвори*, у ком су у говору ликова употребљени различити дијалектизми карактеристични за цео југословенски простор, што му је омогућила „велика језичка животна школа” коју је прошао у југословенским политичким затворима у којима је „врило од муљања свакојаким језика и дијалеката” (Михаиловић 2007: 19).

---

<sup>15</sup>Уп.: „[...] ‘необичне’ речи не држим ни у каквој бележници, или, да кажем, кеси, да бих их, ради ‘необичавања’, расуо по приповедном ткиву” (Михаиловић 2007: 20).

<sup>16</sup> Лексеми **потребит**, -а, -о са значењем *потребан*, *нужан*, бележи Митар Пешикан у староцрногорским говорима (Пешикан 1965: 269), што потврђује чињеничну заснованост територијалне квалификације коју овој лексеми у роману даје Д. Михаиловић.



Дијалекат је, стога, у Михаиловићевим делима нужност, јер се маркантни ликови не дају представити другачије но сопственим језиком, што у *Мајсторском писму* експлицира и сам аутор:

„Не могу рећи да сам о свима покушавао и да пишем дијалекатски, нити су ми дијалекти преокупација у раду, али, ако не зазвучи претенциозно, понекад сам којем јунаку прилазио готово равнодушно, и не бих најбоље знао како да га „решим”, све док не проговори. А кад би се то десило, као да је отворио неку кутијицу са драгоценостима, ја бих се нашао у малом рају локализама и просто не бих могао да се не радујем.”  
(Михаиловић 2007: 19)

Показује се да је дијалекатска реч у Михаиловићевим делима непатворена, да претендује да буде што реалнија у датом говорном окружењу, односно да буде у складу са потенцијалом који носи у дијалекту. То је индивидуална реализација постојећих подсистемских јединица. Дијалекатске речи су употребљаване у говору наратора у складу не само са познавањем њихових значењских потенцијала у дијалекту већ и са познавањем њихових функционалних особености. Тако Михаиловићеве приповетке и романи омогућавају праћење не само територијалне раслојености лексикона, већ и, у оквиру дијалекта, социјалне раслојености – према образовању, полу, професији итд. Регионалне речи у Михаиловићевој прози нису орнаментални елементи, већ нужни експоненти језичке слике света, који писцу омогућавају да представи ствраност својих јунака, дистанцирајући се од ње саме, па је тако чинећи објектнијом, и нама реципијентима интимнијом. У Михаиловићевом језику стога регионалне речи врше бројне функције – од говорне карактеризације ликова, одклона од патетизације стандарднојезичког идиома, преко ауторове привржености дијалекту и жеље за његовим очувањем, а онда и избегавања окамењености израза књижевног језика.

## **I.2. Предмет истраживања и методи рада**

### **I.2.1. Предмет истраживања и основне претпоставке**

Основни предмет ове докторске дисертације јесте истраживање лексике у прози Драгослава Михаиловића који подразумева лексиколошки приступ маркираној лексици, првенствено оној која је територијално обележена. Заступљеност територијалног раслојавања језика у прози овога аутора показује велику разноврсност облика на свим језичким нивоима, али се на лексичком плану постиже највиши степен ефективности у

сликању појмовног света носилаца дијалекта. Народни говори којима се писац користи највећим делом припадају косовско-ресавском дијалекту (ређе другим дијалектима, и то онда када неки од његових јунака тако говори). Косовско-ресавски дијалекат није у најужој основици стандарднога српског језика, али се има у виду да су говори тога дијалекта, као и говори свих других дијалеката српскога језика, основни извор лексике српском књижевном језику. Истраживање богатог лексичког фонда реализованог у обимном књижевном делу Драгослава Михаиловића због тога посебно добија на значају, отварајући комплексно и у литератури актуелно питање односа *дијалекатско ~ стандарднојезичко* на лексичком плану. Зато је у овој дисертацији потребно, кроз истраживање лексичке структуре Михаиловићевих књижевних дела, теоријски образложити процесе преласка једне појаве у другу – *говорне речи у језичку реч*. То значи да је и теоријски и практично у ексцерпцији и процењивању лексике нужно стално се опредељивати на нивоу односа *стандарднојезичко – дијалекатско* и *колективно – индивидуално*.

Циљ је да тако процењене лексичке јединице добију лексикографски опис и лексиколошку анализу, а затим да се у мултидисциплинарном, лингвокултуролошком духу реконструишу сегменти дијалекатске језичке слике света.

Народна лексика, онаква каква се реализује на једном дијалекатском подручју, а која је богато посведочена у делу Драгослава Михаиловића, јесте објективна језичка чињеница коју је потребно систематски истражити и описати. То јесте основни циљ истраживања ове докторске тезе.

Треба нагласити да лексеме које у овој тези процењујемо као територијално маркиране нису искључиви спецификум косовско-ресавског дијалекта, већ постоји вероватноћа да се са сличним или нешто другачијим системским вредностима могу наћи и на другим крајевима српског језичког простора – јер се језичке црте „спонтано јављају у различитим деловима језичке целине, обухватају врло неједнаке просторе и врло се разнолико укрштају” (Белић 1999: 177), због тога што су „сви дијалекти једнога језика повезани врло многим и врло блиским везама и у прошлости и у садашњости” (И: 178).

У основи истраживања налазе се следеће хипотезе које одражавају комплексност и суштину истраживања маркиране лексике у књижевном тексту, посебно оне која носи обележја карактеристична за поједине дијалекте:

- у језику књижевних остварења Драгослава Михаиловића која су тематиком везана за живот и рад становника Поморавља реализују се лексеме и читави лексички

слојеви у којима се веродостојно одражавају особености локалних говора на томе подручју;

- лексика из локалних народних говора, као својеврсних подсистема, коју писац користи, самим тим спада у општи лексички фонд српскога језика, а зналачки фиксирана у уметничком тексту јесте богато извориште и потенцијал за попуњавање фондова другим идиомима, па и стандарднојезичком;

- денотативне и конотативне компоненте семантичког садржаја маркиране лексике у прози Драгослава Михаиловића одражавају сегменте стварности који су у колективном сазнању носилаца дијалекта и тако репрезентују различите стране духовне и материјалне културе становника тога краја, односно доприносе реконструкцији дијалекатске језичке слике света;

- лексеме формирају лексичко-семантичке групе које се организују у оквиру тематских група, а начин њиховога груписања и хијерархијска организација одражавају начин организације изванјезичке стварности и схватање систематизације сегмената стварности важних за живот и рад носилаца дијалекта;

- лексичке јединице у оквиру лексичко-семантичких микросистема својим садржајем показују на који начин се у локалном говору реализују делови полисемантичких структура вишезначних лексема;

- видови семантичког извођења територијално маркираних значења лексема показују доминантан начин асоцијативног моделовања света (симболички, логички и сл.);

- генетска структура употребљене територијално маркиране лексике говори о структури дијалекатске језичке личности, односно о културноисторијским околностима у којима се развијао дијалекатски идиом;

- употребна вредност територијално маркиране лексике у дијалекатској прози, разматрана на више различитих нивоа (социјалном, професионалном, тематском и сл.), указује на основне преокупације различитих друштвених слојева, на међуљудске односе, на друштвене норме и на однос дијалекатске језичке личности према сегментима стварности;

- разматрање односа дијалекатске језичке личности и комуникативне личности показује начин на који се појединци у локалној заједници суочавају са друштвеним нормама у датом колективу;

- дијалекатска лексика у оквиру књижевноуметничког текста као елемент његовог устројства заузима важно место и због тога што писцима омогућава јасније

показивање детаља живота носилаца дијалекта и потпуније представљање месног колирита, па постаје објекат изучавања и као стилистичко средство;

- аутор романа као изворни дијалекатски говорник језичке знаке датог дијалекатског система није реализовао ван могућности тога система, о чему треба да посведоче и потврде забележене у дијалекатским речницима; реализација речи у књижевном тексту је стога само један вид обогаћења лексичког подсистема који је органски део општег система језика;

- семантички дијалектизми у делима Д. Михаиловића функционишу као динамична стилистичка категорија која је непрекидно на граници кодификованости – као сасвим уклопљена у локалне лексичке подсистеме способна је да се на одговарајући начин, преко књижевноуметничког текста, укључи у онај део лексикона који се сматра стандардизованим.

### **I.2.2. Методолошке напомене**

Истраживачки задаци у оквиру ове дисертације могли би се укратко окарактерисати као подвргавање комплексној семантичкој анализи маркираних лексичких слојева у прози Драгослава Михаиловића која је тематиком везана за Поморавље.

Такав подухват захтевао је прво одмеравање књижевних дела која у већој мери садрже територијално маркирану лексику. Било је неопходно утврдити на који начин и у којем степену таква лексика карактерише књижевно стваралаштво Драгослава Михаиловића. То подразумева утврђивање дијалекатске основице на којој се језик писца базира, а онда и начин стилистичког уклапања маркиране лексике у наративне стратегије. Уследила је ексцерпција лексике из романа и приповедака и издвајање јединица које ће чинити корпус. Припадност корпусу територијално маркираних јединица процењивана је поређењем са одговарајућим нормативним и дијалекатским изворима, речницима и монографијама из дијалектологије (РСАНУ, РМС, РСЈ, РКМД, ЦР, РКМД, Матешић 1982, Јовић 1968). При томе је неопходно било водити рачуна о специфичним карактеристикама јединица у погледу њиховог семантичког садржаја (уз узимање у обзир екстралингвистичких фактора), ареалне заступљености, те у погледу начина актуализације у књижевном тексту и начина постојања у парадигматској сфери лексичког подсистема дијалекта.

Теоријски оквир нашој тези даје теорија о језичкој слици света, са стереотипима као њеним сегментима, коју у лингвистичким оквирима експлицира Жеже Бартмињски

(в. Бартмињски 2011), а која за своју претечу има Хумболтове филозофске списе о језику као мерилу виђења изванјезичке стварности. У тим оквирима посебно је битна теорија о језичкој и комуникативној личности (Виноградов 1930; Караулов 1989; 2010), која у интересну сферу традиционалне лексикологије уводи употребни и мотивационо-прагматички аспект семантичког описа лексике. Сазнања која нам нуди лексички ниво, ком приступамо са лексиколошког становишта, излазе из чисто лексиколошких и лингвистичких оквира и прелазе у домен лингвокултурологије.

Лингвистички опис подразумева системски прилаз језичким јединицама који је у складу са принципима јединства израза и садржаја знака, а онда и са употребом јединица. Основне методе које се примењују у систематизацији материјала и његовој анализи јесу методе примерене лексиколошким и лексикографским истраживањима, што значи да је у основи анализа значења – системског и референцијалног, као и анализа лексичких механизма извођења значења. Семантичка анализа почива на методама компоненцијалне анализе (нпр. Липка 1992: 98–116), теорије прототипа (Бартмињски 2011, Тејлор 1995) и концептуалне анализе (Лејкоф–Џонсон 2003), у зависности од природе семантичке појаве. Често се ове методе испостављају као комплементарне. Растварње значења на компоненте, утврђивање прототипичних, стереотипних компонената, као и утврђивање изворних и циљних домена у процесу извођења значења прожима све нивое анализе територијално маркиране лексике.

Питање лексичког саодношења на синтагматском плану захтевало је примену метода карактеристичних за анализу колокација, које почивају на претпоставци да је значење узрок и последица колокабилности (Липка 1992: 164–170, исп. Дражић 2014: 25–50 и тамо наведену литературу). У ове се оквире укључује и анализа лексичко-семантичких односа на текстуалном плану, што се, условљено природом текста, посебно односи на контекстуалну или референтну синонимију (Фреге 1995: 167–194; Ковачевић 2000: 150–153). Реализовани модели контекстуалне синонимије дају информације значајне за апроксимацију референцијалне семантике реализованих лексичких јединица, тј. омогућавају лексикографски приступ грађи, јер се значење лексема остварује у процесу *варничења речи* (Грицкат 1997: 398), у садејству асоцијативне и текстуалне равни.

Уз типично лексиколошке, примењивани су и методи блиских дисциплина попут творбе речи (у анализи творбених модела лексичких дијалектизама) и етимологије (у анализи лексичких дијалектизама са непрозирном мотивацијом и лексике страног порекла), као и модел лингвогеографског описа, који подразумева поређење са

одговарајућим јединицама из других идиома, уз посебно вођење рачуна о самеравању односа са стањем у стандардноме језику.

Анализа маркираних фразеолошких јединица подразумевала је структурни и семантички приступ. Утврђивање структурних типова вишечланих јединица омогућило је увид у отвореност појединих формалних модела за попуњавање фразеолошког фонда новим јединицама. Критеријум стабилности фразеолошких структура, тј. степен подруштвљености појединачних јединица пренабрегнут је чињеницом да за дијалекатску фразеолошку грађу немамо доста релевантних извора за самеравање. Семантичка класификација спроведена је у складу са теоријом лексичких скупова, па су у различитом степену идиоматизоване конструкције подељене на лексичке скупове и лексичка поља. Будући да су посматране јединице изразито прозирне мотивације, анализирају се семантички модели настанка фразеолошког значења и конотативна структура у унутрашњој форми, која омогућава сликовитост и експресивност.

Посебан домет у тези има примена метода лексичке стилистике, која није развијен приступ у опису функционисања лексике у сербо-кroatистици (у вези са дијалекатским лексичким подсистемима и нема таквих радова, в. Финка 1966). Као дисциплина веома блиска лексикологији и лексикографији, лексикостилистика се изразито занима за „емоционално-експресивну и функционално-стилску” карактеризацију речи (в. више у Катанић Бакаршић 2001: 83). Тај је аспект методолошки посебно обликовао поглавље о експресивној лексици у ком се не бавимо само лексикализованим облицима конотације у дијалекатском подсистему, већ и начином прагматичке модулације компоненте објективне оцене у тексту (комуникативној ситуацији). Понуђени модел, који се наслања на сазнања Н. В. Телије (1986), Е. В. Кузњецове (1989), С. Ристић (2004), као и Т. Прћића (1997, и тамо представљена литература), дао је прецизнију категоризацију експресивних квалификатива, а самим тим омогућио стилистички информативније самеравање експресивне лексике.

Опис употребне вредности лексике укључује и мерила социолингвистике. Она подразумевају праћење варијабли које се тичу природе комуникативне личности на нивоу пола, година, образовања, занимања и животних околности и веровања. То даље значи да је било неопходно узимати у обзир начине уклапања маркиране лексике у наративне нивое, тј. водити рачуна који глас и из чије перспективе приповеда (наслањали смо се на наратолошке претпоставке у Бахтин [2000: 171–191] и Миеке Бал [1995]).

Тематска класификација лексике, која у анализи функционише негде као критеријум, негде као поткритеријум у складу је са теоријом асоцијативних поља и са њом својственој методологији класификовања лексике (Толстој 1966; уп. и Липка 1992: 152–158). Тиме се подразумева подела маркиране лексике на основу повезаности значења због блискости реалија у изванјезичкој стварности. Лексика се класификује у лексичке скупове или асоцијативна поља, а она се даље хијерархијски гранају на лексичко-семантичка поља, субпоља и микропоља. Она омогућава увид у организацију изванјезичке стварности у дијалекатској језичкој слици света и то у оној мери у којој су њени сегменти добили диференцијалне лексичке изразе.

С обзиром на то да формалне дијалекатске одлике које се испољавају у речи нису у фокусу нашег истраживања (уколико нису лексикализоване), територијално маркиране глаголе наводићемо у реконструисаном облику инфинитива, не отварајући питање функционисања овог облика у дијалекатској основици. Пошто не можемо претпоставити све облике у парадигми једне променљиве речи која је употребљена у књижевности Д. Михаиловића, због организације и прегледности лексеме наводимо у канонском облику својственом језичком стандарду.

### **I.2.3. Корпус**

За нашу тезу није од подједнаког значаја свако дело Д. Михаиловића, поготово ако се узме у обзир разуђеност и обимност његовог опуса. За корпус смо издвојили она дела у којима тематика и природа приповедача условљавају употребу дијалекатског идиома и дијалекатске лексике. То су романи и приповетке исприповедане техником сказа, са хомодијагетичким приповедачем који је дијалекатски говорник, као и она дела чији надређени приповедач користи стандарднојезички идиом посежући за дијалекатском лексиком онда када жели да представи локални колорит или када упућује на појмове који немају свој номинат у лексикону стандардног језика. Централни део нашег корпуса представљају романи *Петријин венац*, *Гори Морава*, *Чизмаши* и *Злотвори*, затим су у корпус уврштене приповетке *Богиње*, *О томе како је остала флека* и *Путник* из збирке *Фреде, лаку ноћ*, приповетке *Баробе*, *коњи и гегуле*, *Јапанска играчка*, *Треће пролеће Свете Петронијевића*, *Ујка Драги седи под јабуком*, *Ухвати звезду падалицу*, *Чија то душа овуда тумара*, *Шукар место* из збирке *Ухвати звезду падалицу*, приповетке *Кратки приказ живота на цариградском друму*, *Мијандрош* и *Беља*, *Парионичар*, *генерал и иследник*, *Јалова јесен*, *Свети Петар спасава Србе* из збирке *Јалова јесен* и приповетке *Ранко и Влада*, *Руководилац радова* и *Чизмаш* у

*кицошком оделу* из збирке *Лов на стенице*. Поједине приповетке приповедане су у форми хомодијагезе на књижевнојезичком стандарду, а територијално маркирана лексика се налази у сегментима управног говора ликова који говоре на дијалекту. Међутим, има приповедака које су у целини исприповедане на стандарднојезичком идиому, али се у њима може наићи на понеку територијално маркирану јединицу у говору основног приповедача која има синоним у стандардном језику. Такав је случај пре свега у збирци приповедака *Лов на стенице*, насталој у фази када се Д. Михаиловић окреће језичком стандарду. Спорадично употребљене територијално маркиране лексеме откривају један аспект идеолошке позиције приповедача, и то онај који је везан за његово порекло, а са друге стране показују потпуну уклопљеност у стандарднојезички контекст.

#### **I.2.4. Структура рада**

У складу са постављеним циљевима и задацима рада, на почетку је неопходно направити увод у теоријске оквире, те дефинисати основне појмове, попут језичке слике света, дијалекатске језичке слике света, језичке и комуникативне личности, језичког раслојавања, територијалног раслојавања лексикона, дијалекатске речи, те релације на нивоу *стандарднојезички лексикон – дијалекатски лексикон*. Теоријски оквир треба да укаже на наше схватање функционисања дијалекатског лексикона као подсистема, а онда и његовог функционисања у оквиру општег лексикона, у употреби у језику писане књижевности.

Анализа грађе садржи три велика поља у структури тезе: 1. нивои варирања лексикона, 2. раслојавање лексикона, 3. синтагматски односи.

Ниво варирања лексике подразумева обраду: 1. семантичких дијалектизама, као семантичких реализација општепознатих лексема које су територијално ограничене, те карактеристичне за дијалекатски лексички подсистем, или су производ садејства међу речима у дијалекатском наративу, 2. лексичких дијалектизама који представљају посебне лексеме, изразе који су карактеристика дијалекта и 3. фразеолошких дијалектизама.

Семантичким дијалектизмима прилазимо са становишта лексичког механизма који их омогућава: метафора, метонимија, спецификација значења, семантизација, конверзија. Циљ је утврдити главне развојне линије специфичних значења у дијалекту, а с тим у вези и основне начине сазнавања и концептуализације изванјезичке стварности.



Лексичке дијалектизме анализирамо према њихвом пореклу, па говоримо о: 1. маркираној лексици која је добијена у процесу творбе речи на ограниченом терену, 2. лексици добијеној лексичким позајмљивањем и о 3. немотивисаној лексици која представља словенско наслеђе. У овом поглављу посебно издвајамо лексику чије нам порекло није познато, трудећи се да дамо претпоставке у вези са етимологијом. Овакав приступ лексичким дијалектизмима треба да укаже на структуру дијалекатске језичке личности, те на културолошке утицаје и историјске околности у којима је она конституисана. Такође омогућава закључке у вези са специфичностима творбених модела у лексичком подсистему.

Фразеолошке јединице издвајамо у посебан слој дијалекатских варијација. То чинимо због саме природе односа структуре и садржине код фразеологизама, која захтева устројавање посебних критеријума за утврђивање варирања. Фразеологизми су анализирани са структурног и семантичког становишта. Због природе грађе посебну пажњу посвећујемо делимично идиоматизованим, сликовитим поредбеним конструкцијама са устаљеним структурним моделом. Анализа, поред саодноса структуре и значења, подразумева утврђивање везе између унутрашње форме и референцијалне вредности фразеолошких јединица, што наново говори о начину концептуализације света дијалекатских говорника.

Друго велико поље у анализи маркиране лексике у дијалекатској прози Д. Михаиловића представља раслојавање лексичког подсистема у дијалекту, а на основу реализација у књижевним текстовима. Раслојавање се прати уз узимање у обзир различитих критеријума (према Прћић 1997: 22–24; Радовановић 2003: 166–174; Ристић 2004), какви су употребна вредност (тематско, предметно, ситуационо раслојавање), социјално раслојавање (раслојеност према полу, образовању, социјалном статусу), временско раслојавање (неологизми и архаизми), и раслојавање које подразумева стилску и конотативну изражајност лексике (стилски и конотативни експресиви). Лексика издвајана на основу ових критеријума показује изразиту испреплетаност, што значи да исте лексеме припадају различитим нивоима раслојавања. Лексички слојеви о којима посебно говоримо произлазе из природе употребљене лексичке грађе.

Тематским раслојавањем обухватили смо једночлане семантичне речи и покушали табеларно приказати видове груписања маркиране лексике у зависности од домена употребе, тј. повезаности значења која почива на блискости референата. Модел табеларног представљања омогућио нам је сажетост, обухватност, системност и прегледност резултата тематске стратификације, која је као подкритеријум садржана у

свим осталим видовима анализе. Према критеријуму предметног, дисциплинарног раслојавање кристалише се слој термилошке и професионалне лексике из домена грађевинске, рударске и војне струке. Ситуативност је карактеристика лексике са магијском функцијом, која захтева оштре оквире стихованих форми – басми и одређене обредне радње.

Према употреби лексике у зависности од повезаности са одређеним друштвеним слојевима у грађи се издваја лексички фонд жаргонске територијално маркиране лексике из домена затворског и логорашког жаргона. Уз то, указали смо на тематску и стилску репартицију лексике која посебно карактерише женску, односно мушку дијалекатску личност.

Као производ три удружена фактора – тематског, ситуационог и социјалног, разматрамо лексички слој еуфемизама, чијом се употребом поштује друштвена вербална норма у дијалекатској језичкој заједници. У овом сегменту бавимо се и делимично устаљеним имплицативним изразима са функцијом еуфемизације.

Према критеријуму временског раслојавања покушали смо утврдити слојеве неологизама и архаичне лексике у категорији територијално маркираних лексема. Са тим циљем ослањали смо се на фреквенцију употребе јединица у књижевним делима, забележеност и временску квалификованост у речницима, као и на видове контекстуализације посматраних јединица у књижевном тексту. У овом се делу анализе наилази на проблем критеријалности, будући да се отвара питање да ли се временска актуелност сагледава из перспективе употребе у дијалекту или у систему стандардног језика. Лексеме које у општем лексикону карактерише архаичност у дијалекатским подсистемима могу бити изразито активне.

С обзиром на природу наратива који симулира усмени говор, очекивано је да посебну пажњу у тези добије експресивна лексика. Експресивност, схваћена као изражајност, испољава се као стилска и као конотативна експресивност. Зато ћемо у једном делу говорити о територијално маркираној лексици која се употребљава у говору надређених приповедача са стилском и номинативном вредношћу (стилска маркираност), а онда ћемо посебну пажњу посветити јединицама које карактерише конотативна експресивност и посебан прагматички учинак у комуникативним ситуацијама.

Трећи сегмент дисертације тиче се односа у које територијално маркиране лексеме ступају на синтагматском плану.

Дијалекатско варирање лексике прати се и на плану колокативних спрега. Специфичности се могу огледати само на плану лексичке спојивости, али неретко маркираност колокабилног потенцијала лексике оставља последице на значење колоката.

Други вид контекстуалног садејства подразумеваће разматрање модела контекстуалне синонимије и семантичке међуусловљености међу контекстуалним синонимима. Овај аспект анализе треба да укаже на диференцијалне карактеристике референтних синонима, и на њихову семантичку комплементарност у датим контекстима, што ће бити показатељ саживота и њихове комуникативне неопходности у лексичком систему српског језика. Проучавање контекстуалног садејства указује на потенцијална семантичка померања јединица у лексичком подсистему, а онда и систему.

У *Закључку* представљамо сумарне резултате свих нивоа анализе и домете у реконструкцији специфичног погледа на свет дијалекатске језичке личности.

### **I.3. О језичком систему и језичкој слици света**

Несумњиво је да је Михаиловићева одлука да нека своја дела конципира сасвим (нпр. *Петријин венац*) или увелико (*Гори Морава*, *Чизмаши* итд.) на дијалекту подржана чињеницом да „на сваки језик, [...] и [...] дијалекат, треба гледати као на органску целину, различиту од било које друге, будући да он изражава индивидуалност народа који њиме говори, испољава на особен начин дух тог народа и указује на јединствен пут којим тај народ покушава да досегне идеал говора” (Чуљак 1980: 18–19). Тако матерњи идиом којим се ликови споразумевају најверодостојније оличава њихово виђење света.

Идеја о међузависности језика и сазнања, затим о детерминисаности јединке језиком којим се служи води порекло још из Хумболтових филозофских списа, а лингвистичко утемељење налази у тези језичког детерминизма Сапира и Ворфа, како би у савремено доба добила нову потврду у оквирима интердисциплинарних приступа језику оличених у лингвокултуролошким, етнолингвистичким радовима и примени теорије говорних чинова.

Савремене лингвистичке теорије на језик гледају у нераздрживој вези са културом (уп. Телија 1986, 1996; Бартмињски 2011; Апресјан 1995, 2008; Вјежбицка 1996; Арутјунова 1999; Маслова 2001; Коротун 2002, 2002а, 2006; Драгићевић 2010,

Ристић 2015)<sup>17</sup> с једне и са човеком, односно друштвом с друге стране. Језик је на тај начин тумачен и као део културе и као појава која собом обухвата културу, а као неодвојив од језика је човек као „субјект који доживљава и дела, посматран и као поједнац, и као друштво, колективни субјект (етнос)” (Бартмињски 2011: 22). Тако успостављена тријада *језик – човек – култура* условила је ревизију сосировске опозиције *систем – реализација тог система*, на тај начин што је опозиција добила трећи, прелазни елемент који Бартмињски означава као „друштвену норму”, односно „конвенционалне начине практичне примене системских правила у говорним чиновима”, те је теоријски помак учињен „када је појам језичке компетенције, схваћене као граматичка компетенција, проширен на комуникативну и културну компетенцију” (Бартмињски 2011: 24). Овако виђен језик постаје центар нових интердисциплинарних формата какве су лингвокултурологија или етнолингвистика, којима је примарни циљ рашчитавање везе између језика, сазнања и културе. Централни појам око ког се окупљају ове дисциплине јесте појам *језичке слике света* (ЈСС). ЈСС је специфична наивна слика света одражена у националном језику, која има чисто семантички карактер и као таква спаја све нивое организације језика.<sup>18</sup> Сваки језик на специфичан начин сегментира изванјезички свет.<sup>19</sup> Концептуализација тих сегмената, односно њихово *опојмљивање* у менталном свету успоставља континуум у виду ЈСС. Она је супротстављена научној слици и представља вид „паралелне стварности”, коју у складу са одређеним системом вредности и перспективизацијом стварности стварају говорници одређеног језика. Ми учествујемо у њеном стварању као носиоци језика, али она уједно предодређује наше даље сазнање и виђење света. Разликују се схватања о томе да ли је сваки сегмент концептуалне слике света језички обликован. Неки сматрају да постоје елементи концептуалног света који се не вербализују, тј. немају свог језичког израза (в.

---

<sup>17</sup> У домаћој литератури везом између језика и погледа на свет, те реконструкцијом ЈСС писали су Бугарски 2005, Ристић 2015, Драгићевић 2010, Вуловић 2016, Мршевић Радовић 2008, Штасни 2013, итд.

<sup>18</sup> Управо увођењем појма ЈСС настоји се превазићи дисциплинарна расцепканост у приступу језичком материјалу и установити интегрални опис језика (о томе више у Апресјан 1995, Бартмињски 2011, Ристић 2015).

<sup>19</sup> Уп. (Апресјан 2008: 103): 1. Each natural language reflects a specific way of perceiving and organizing (i.e. conceptualizing) the world about us. The meanings expressed in natural language form a unified system of views, a kind of collective philosophy which becomes obligatory for all speakers of that language. At one time grammatical meanings were seen in contrast to lexical as subject to obligatory expression, irrespective of whether they were relevant to a specific statement or not. In recent decades it has been established that many elements of lexical meaning also have to be expressed, irrespective of the speaker's intentions. 2. The way of conceptualizing reality (the world-view) inherent in a given language is partly universal and partly national-specific, such that speakers of different languages may view the world in slightly different ways, through the prism of their languages.

Драгићевић 2010: 12), па се прави разлика између концептуалне слике света или концептосфере и од ње уже ЈСС, док су за друге сви сегменти концептосфере на неки начин уклопљени у садржај речи или израза (А. Шаф, према Бартмињски 2011: 176). Један део концептуалне информације има свој директни израз у језику, док се други складишти у виду психичких слика, али се исто може реконструисати на основу језичког израза, јер их директно или индиректно условљава. Психичке слике се „трансформишу у језичке пресупозиције, које се под утицајем мисаоно-говорне и модално-оцењивачке употребе реализују као културно-прагматске компоненте језичке семантике” (Ристић 2015: 15), те почињу функционисати као пријезичке чињенице које су веома битне за комуникацију и које укључују „познавање правила, норми и забрана које су обавезујуће у датој култури” (Ристић 2015: 22). Веома широко постављен појам ЈСС у литератури најцелисходније је представио Ј. Бартмињски дефинишући је као збир законитости или судова садржаних у граматичким и лексичким структурама, које нам стоје на располагању и представљају наш „културни мираз”, а који „може у мањој или већој мери бити подвргнут[а] индивидуалном преиначавању – као и све језичке творевине” (в. Бартмињски 2011: 46–47).

ЈСС једног националног језика није хомогена, већ се вишеструко раслојава, па се говори нпр. о професионалној, дечјој, уметничкој, дијалекатској ЈСС итд. (в. Демидова 2015: 48). ДЈСС као интегрални део ЈСС са њом дели многа обележја, али уједно представља и самосталну целину која је производ специфичних историјских, културолошких, климатских и социјалних услова.<sup>20</sup> Она представља и најзначајније сегменте опште ЈСС за етнос и субетнос јер садржи специфичне црте његовог погледа на свет, које се рефлектују у језичким средствима карактеристичним за дату територију. Дијалекатска ЈСС се својом природом разликује од општејезичке слике, у оној мери у којој се разликују њихов инвентар језичких јединица и употребна вредност тог инвентара, али она уједно није изолован систем, већ се са ЈСС прожима и бива јој константна надградња. Везана за ограничену територију и ограничени колектив, ДЈСС одражава особености живота дате групе људи, њихов однос према свету који их окружује, према природи, што јој обезбеђује социолингвистички спецификум (уп.

---

<sup>20</sup> Уп.: Например, кисточку для смазывания сково-родок, противеней одни диалектныя сообществa называют словом **крыло** (Серов.), друг-гие словом **перо** (Н.-Серг.), третъя – **пома-зок** (Асб., Реж). В самом выборе мотивиро-вочных признаков проявляется различие мировосприятия, обусловленное неодинако-востью ассоциативных образов в сознании диалектоносителей (ассоциация с крылом птицы, с ее пером, с действием, которое осу-ществляется с помощью действия обозна-чаемого – помазать). (Демидова 2015: 48).

Овчинникова 2006: 170–171). Према Овчиниковој, дијалекатска језичка слика света представља уникатни феномен који има сопствени развојни правац, а та идеја ДЈСС као самосталног фрагмента опште ЈСС дозвољава нам да говоримо и о специфичностима менталитета дијалекатских говорника. Основне карактеристике дијалекатске концептуализације света које издваја Овчиникова (в. Овчинникова 2006: 172) биле би: антропоцентризам (наивно познавање света проистиче из познавања сопственог *ја* и пројектовања себе на околину), конкретност, сликовитост, приврженост непосредном окружењу, повезаност са природом, субјективизам, висок степен експресивности и емоционалности, веза са митом итд. Најпродуктивнији видови семантичке творбе у дијалекту показују начин перцепције света који окружује говорнике једног дијалекта.<sup>21</sup> Дијалекатски говорник упознаје свет, али уједно и процењује његов значај у задовољавању сопствених потреба, и све процене *уграђује* у језик. Ментални свет дијалекатског говорника стога се најцеловитије читава у његовом језику.<sup>22</sup>

### **I.3.1. О односу лексике и језичке слика света**

Централно место у језичком систему у реконструкцији језичке слике света има лексика, као „врло осетљиви показатељ културе” (уп. Бартмињски 2011: 51), што лексику чини „центром језичке надградње” (уп. Ристић 2006: 46). Поредећи структуре лексичко-семантичких поља у два синхрона пресека система немачког језика, још је Јост Трир показао како промене у друштву остављају трага у структури лексичког система (в. Ивић 1969: 177–178; Шкиљан 1985: 104; Бугарски 1996а: 32). У лексеми се, поготово у језицима са развијеним творбеним системом, преламају вредносни судови, перспектива из које је извршено именовање и природа именованог сегмента стварности, те је лексика најрепрезентативнији показатељ нашег виђења света. Није само лексички садржај показатељ културолошке матрице у једној говорној заједници већ је од великог значаја и структура лексикона, јер, према Хумболту, језички знак никада не изазива одређени концепт директно већ само укупчава одређену карику у ланцу концепата слушаоца, који доноси одговарајући али никада идентични концепт у ланцу. Место концепата у ланцу јесте зато битан фактор за споразумевање, те ће „евентуална подударност између два језика [или нека два идиома унутар једног језичког система]

---

<sup>21</sup> Уп. У когнитивистичком духу Овчиникова (2006: 172) метафору сматра основним механизмом сазнавања света те носиоцем народних стереотипа, који су резултат културног и социјалног искуства народа и као такви представљају сегменте ЈСС.

<sup>22</sup> Уп. Проучавање регионализма, као речи које функционишу на одређеној територији „позволяет выявить культурное своеобразие региона, влияние других языкови культур” (Кадоло 2011: 22)

зависити много више од сличности распореда концепата у ланцу, него од формалних сличности њихове структуре” (в. Чуљак 1980: 22). Дијалекатска лексика нам указује на то које сегменте из вањског света дијалекатски говорник идентификује, како их вреднује и концептуализује и на који начин их поставља у дијалектички однос са другим сегментима света. Откривање фрагмената језичке слике света преко дијалекатске лексике значи разоткривање гносеолошке базе у којој су складиштена традиционална знања народа, његове архаичне представе о организацији света који га окружује и уопштено вишевековно искуство сеоског или варошког начина живота.

Имајући у виду проминентну позицију лексичког система у савременим језичким истраживањима, лексичка семантика добија посебан значај. Ако погледамо шта практично значи новоуспостављена трочлана концепција: *систем – норма – употреба* у приступу језичким чињеницама на плану лексичке семантике, видећемо да се незаобилазним сегментима у семантичком опису сматрају недесигнативне семантичке компоненте које су део колективне представе о појму. Лингвистика је још у оквиру теорије комуникације превазишла став према ком су дистинктивна обележја једина релевантна док су *редундантна* обележја ирелевантна (в. Јакобсон 1966: 185). Бартмињски наводи на примеру лексеме *мајка*, са десигнативним значењем ‘особа женског пола која има дете’, да би лексичку семантику требало да интересују и стереотипне компоненте као што су ‘воли своје дете’, ‘храни’, ‘одгаја’, ‘све опрашта’ итд. јер су то колективне представе о појму у једној говорној заједници, односно вид колективног субјективитета. Такве компоненте јесу део норме или културног садржаја који говорник има као пресупозицију и који може бити релевантан чинилац приликом контекстуализације дате лексеме. Стереотипи<sup>23</sup> као колективне представе о изванјезичкој стварности јесу основне јединице ЈСС. Они обухватају десигнативне значењске компоненте и уз њих оне потенцијалне семе које се сматрају прототипским, очекиваним, *нормалним* својствима одређених појава у изванјезичком свету.<sup>24</sup> Отуда

---

<sup>23</sup> Почев од социологије и друштвене психологије, овај термин постаје предметом проучавања комуникологије, историје књижевности и културе, филозофије језика, а, што је за наше истраживање најзначајније, *стереотип* је од Лублинске школе, чији је оснивач и главни представник Жеж Бартмињски, добио посебно место у лингвистичким проучавањима. Више о томе в. Бартмињски (2011: 169–194).

<sup>24</sup> Семантичком приступу стереотипима у оквиру пољске, Лублинске школе одговара теорија прототипа у англо-америчкој литератури, према којој постоји прототип – центар значења речи, прототипично језгро са замагљеним границама, које чине семантичка својства заједничка највећем броју представника неке класе (в. Липка 1986: 85–86), или како га дефинише Елизабет Рош: *the objects which most strongly reflect the attribute structure of the category as a whole and that 'by means of prototypes' categories are made to 'appear simpler, more clearcut, and more different from each other than they are in reality* (према Липка 1986: 86). На основу семантичких својстава у самом језгру, ми препознајемо значења као елементе одређених тематских категорија, али уједно толеришемо изостајање неких компоненти приликом

опис ДЈСС из перспективе општег језика надилази класични лексикографски принцип представљања десигната као експонената језичког знања. Са циљем утврђивања културолошке детерминисаности појмова, чије је познавање нужни елемент комуникативне компетенције, такав опис садржаће и одређене енциклопедијске податке (уп. Рамић 2016). Нпр. семантичке компоненте „домаћа припитомљена врста птице која се узгаја ради меса и јаја” јесу део језичког знања о појму *кокошка*, међутим, стереотипу појма *кокошка* припада и компонента „не види ноћу”, која је садржана у делимично идиоматизованом споју *ништа не видети ко кокошка* (Ч, 274) (уп. о когнитивној дефиницији Бартмињски 2013: 161–175)<sup>25</sup>. Д. Гортан Премк (1997: 66) такође истиче значај препознавања стереотипних сема и њихове лексикографске обраде у додатку језичкој дефиницији. Тако би, према њеним речима, уз дефиницију лексеме *гуска* у српском језику требало да стоји и ‘за коју се верује да је глупа’. Овакви елементи лексичке семантике откривају разне видове субјективности језика и језичких подсистема, јер субјективност није само традиционално схваћена индивидуална експресивност текстова, већ и диференцијалност коју дати језички систем има у односу на системе других језика. У основи овог модерног лингвистичког приступа језичким чињеницама, рекло би се да стоји Хумболтово схватање према ком „сваки појединачни језик [...] представља појединачни пример симболичког представљања света, а њихов збир представља свеукупност знања доступног човеку” (према Чуљак 1980: 19). У стереотипним недесигнативним сеама крију се одређене језичке пресупозиције које у датим културама могу бити и од пресудног значаја за комуникацију – као у примерима језичких табуа, када употребљена лексема јесте одраз стереотипне семантике која је „прећутана”. Уз стереотипне представе о појму за активну комуникацију потребно је и познавање стереотипа говорних ситуација, што омогућава адекватан, пригодан избор

---

категоризације. Лексеме које садрже све компоненте језгра, бољи су представници дате класе. Уп. и Тејлор (1995: 38–80).

Говорећи о прототипичним људским особинама, Рајна Драгићевић (2001: 169) прототип види као апстрактну и артифицијелну творевину, која настаје апстракцијом низа својстава из исте врсте. Апстраховање дефинише као „несвестан, делимично ирационалан, али и индуктивно мотивисан процес, који нам помаже у сазнајном организовању стварности.

М. Ивић (1995: 237) под прототипом подразумева „оне представнике неке дате појмовне категорије који ову отелотворују на максимално примерен начин“.

<sup>25</sup> Бартмињски (2013: 165–166) за традиционалну лексикографску дефиницију тврди да је субјективна у оном смислу у ком лексикограф мора вршити избор за објашњење значења речи, са циљем да недвосмислено реферише на класу објеката из стварности. Енциклопедијска дефиниција је, с друге стране, потпуно објективна: она је усмерена на све детаље о сегментима изванјезичког света а не на начин њиховог именована и лингвистичког транспоновања. Когнитивна дефиниција разликује се и од традиционалне лексикографске дефиниције и од енциклопедијске дефиниције. Она за циљ има да покаже начин на који једна говорна заједница види неки ентитет, да представи социо-културно засновано и у језику укореењено знање, категоризацију и евалуацију.



међу конкурентним јединицама лексичког система – избор који је у складу са ситуацијом, објектом именовања и социјалним односом међу саговорницима. Отуда у когнитивистици постоји захтев да се лексичко значење повезује са ситуативношћу – са фрејмом одређене ситуације (в. Телија 1986: 101). Такве функционално-стилске и прагматичке информације посебно су битне за маркиране лексичке слојеве једног језика (нпр. за експресивну лексику), те би „при изради дескриптивних, као и при изради дијалекатских речника, неопходно било налазити начине да се у њих унесе што више нејезичких информација које ће помоћи да се потпуније и тачније открије семантички садржај и потенцијал” (Ристић 2004: 236), поготово ако су у питању речници активног типа и двојезичници. Према томе, за познавање језичког система није битна само језичка (познавање десигнативне вредности лексеме и њених граматичких и фонолошких параметара) већ и комуникативна компетенција, односно познавање норми употребе језичких јединица у различитим контекстима, односно говорним жанровима.<sup>26</sup>

Задатак лексикологије био би да опише семантички садржај лексема и фразеологизама са све прототипичним, обавезујућим обележјима у датој говорној заједници, јер само у суми тих података можемо открити како дата лексема функционише у језичком систему, неодвојивом од друштва у коме се користи. Ширење интересне сфере лексикологије од структуралистичких почетака и њен окрет ка когнитивистици и теорији језичке личности довео је до тога да се лексикологијом са краја 20. и почетка 21. века, како примећује Р. Драгићевић (уп. 2010: 8), можемо бавити само ако изађемо из ње и нађемо се на пољу лингвокултурологије.

Организација лексичко-семантичких поља, аксиолошке и семиолошке опозиције у оквиру лексикона и семантички садржај речи јесу показатељи културолошких кодова, начина виђења света једне говорне заједнице, те се лексика с разлогом сматра класификатором друштвених искустава (уп. Бартмињски 2011: 34). Овакви лингвистички приступи лексичкој семантици дају посебно важно место у лингвистичким истраживањима, а у оквирима националног језика важним чине управо бављење лексиконом појединачних, пре свега територијалних подсистема, чиме се чува национални, културолошки интегритет једног језика и дате заједнице. Зато се у

---

<sup>26</sup> Чернишева (2011: 9–12) у свом раду о развијању језичке компетенције код ученика и студената који уче француски посебну пажњу поклања приступима регионалној лексици, и то са аспекта састава регионалних лексичких подсистема (граматичке категорије, творба речи и сл.), са становишта структурно-семантичких особености регионализама (синонимија, полисемија), затим кроз призму семантичко-културолошких особености регионализама (тематске групе, безеквивалентна лексика и сл.) и са аспекта анализе стилистичких функција (када регионализми служе као маркери порекла и ауторског стила у књижевности).

последње време јављају радови у којима се обрађују лексички подсистеми у делима писаца, којима се репрезентују културолошке специфичности, односно посебност националних слика света (в. нпр. Симакова 2010; Кочнова 2015).

Веза између језика и говорне заједнице која се њиме служи објашњава књижевни поступак Д. Михаиловића, који се одлучује да ликове – дијалекатске говорнике представи њиховим матерњим дијалектом.

Крећући од текстова прозних дела Д. Михаиловића и анализирајући територијално маркирану лексику у говорној (писаној) реализацији, на путу смо да дамо претпоставке о функционисању индивидуалне језичке слике света приповедача који је дијалекатски говорник, а онда и особине ДЈСС која се укључује шире у национални језик.

### **1.3.2. Језичка и комуникативна личност (системско и индивидуално)**

Савремене лингвистичке теорије, будући да су ослоњене на проблем односа језика и личности, подразумевају раздвајање концепта језичке и комуникативне личности. Сосировска опозиција *систем : реализација система* отворила је питање односа језика и говора, а даље и односа језика колектива и језика појединца. Идиолект као језички систем појединца условљен је разноликошћу искуствених момената, његовим културним и језичким искуством. То је јединствен и непоновљив систем који дели суштинске црте са осталим идиолектима на основу којих говоримо о једном јединственом језику.<sup>27</sup> И то је несумњиви језички факт, јер се сви остали идиоми, попут локалних говора, дијалеката, појединачних језика и сл. изводе из идиолеката и јесу својеврсна апстракција већег броја индивидуалних система. Носилац система идиолекта је језичка личност. Термин језичке личности увео је В. Виноградов (1930: 82–91) када је, бавећи се језиком уметничке прозе, структуру индивидуалног говора поставио као главни предмет проучавања.<sup>28</sup> Виноградов је утврдио да нису само речи повезане са особеностима вербалног мишљења него и принципи њихових комбиновања, те да се структура литерарног језика испоставља доста сложенијом од једноставног система језичког саодношења који предлаже Ф. де Сосир (Виноградов 1930: 90–91) (уп. *linguistic*

---

<sup>27</sup> Неки сматрају да изучавање идиолеката нема смисла јер је језик друштвеног карактера, али ми до друштвеног система нужно долазимо преко проучавања система говора појединаца. Индивидуално се увек преплиће са друштвеним и унутар индивидуума (в. Шкиљан 1985: 134–135).

<sup>28</sup> Уп. и о стилистици индивидуалног говора (Виноградов 1930: 240)

*de la parole* у Караулов 2010: 31).<sup>29</sup> Та чињеница да говор није до краја структуриран језиком (на начин на који то структуралисти поимају) „омогућује остваривање комуникацијске функције језика и истинске човекове креативности, јер у сваком комуникацијском процесу отвара говорницима просторе унутар којих се они могу исказивати на нов начин и саопћавати властите нове спознаје о свијету око себе” (Шкиљан 1985: 155). Задатак језичке личности приликом остваривања комуникативне функције језика је „да организује садржај свога исказа у сагласју са колективном сликом света” (Драгићевић 2010: 12), тј. да се испољи као комуникативна личност у оквирима системских могућности и на тај начин обезбеди кретање и ширење друштвених концепата. Из такве активности произлази индивидуална језичка слика света као креативни акт у интерпретацији и моделовању света у језику (уп. Кочнова 2015). Текст није само производ језичке креативности као такве, већ и одраз индивидуалне селекције и креативног преображаја језичких средстава са циљем представљања идеја и емоција, што Д. Хајмз (в. Хајмз 1980: 161–166) види као однос између структуре и слободе, односно структуре и човекове природе.<sup>30</sup> Иновације у језику као друштвеној категорији можемо стога поставити на раван односа вербалног испољавања комуникативне личности и колективног прихватања појединачног као заједничког с друге стране.<sup>31</sup>

Највећу разрађеност и укорјењеност у практичним истраживањима теорија језичке личности имала је у радовима Ју. Н. Караулова (в. нпр. Караулов 1989; 2010). За Караулова језичка личност је скуп људских особина и способности које доводе до стварања и перцепције текстова, који се разликују по степену структурне

---

<sup>29</sup> Уп. „Язык же литературного произведения приходится вмещать в сферу parole индивидуально-языкового творчества. Но понятие parole Соссюром вовсе не раскрыто. Он только сделал язык коллектива и говорение личности темами двух разных, резко отграниченных дисциплин. Однако языковое творчество личности — результат выхода ее из всех сужающихся концентрических кругов тех коллективных субъектов, формы которых она в себе носит, творчески их усваивая. Иными словами: если подниматься от внешних грамматических форм языка к более внутренним («идеологическим») и к более сложным конструктивным формам слов и их сочетаний; если признать, что не только элементы речи, но и композиционные приемы их сочетаний, связанные с особенностями словесного мышления, являются существенными признаками языковых объединений, то структура литературного языка предстанет в гораздо более сложном виде, чем плоскостная система языковых соотношений Соссюра.” (Виноградов 1939: 90–91)

<sup>30</sup> Уп. „Govor nikada nije idealno čuvaran, onako kako je to rečnik. Jezik nije rečnik, pa nije čak ni moguća željena vernost rečniku. Govor je iskušavanje i izneveravanje rečnika, kao apsolutno-statičkog sveta reči koje jesu reči jer su zavarene trajnosti, ali koje govori prihvata upravo zato što mu je potrebno ono što traje, što se menja, na njegovim putevima koji su putevi preobražavanja kao traženja samoga bića. Čak i pokušaj vernosti rečniku, idealnoj statičnosti trajnog koja kao da u njemu pokušava da se otelotvori, jeste njegovo izneveravanje radom reči u rečenicu, u njen kovitlac.” (Константиновић 2004: 11)

<sup>31</sup> Д. Шкиљан (1985: 148) објашњава како имплицитна „норма зацијело израста из комуникацијске праксе, и она је због тога динамичка и стално променљива величина повезана с дијалектичком напетом између језика и говора [...]”.

комплексности, прецизности у одразу стварности и по циљној оријентисаности. Језичка личност укључује вербално-семантички ниво (фонетска, граматичка, синтаксичка, и најважнија – лексичка средства), лингво-когнитивни ниво, који одражава специфичну језичку слику света (концепти, идеје и вредности које поседује говорник као језичка личност) и прагматички или мотивациони ниво, који укључује животне циљеве, мотиве, интересе, а који се испољава у процесу генерисања текста и његове перцепције (в. Караулов 1989: 5; Арискина, Дрянгина 2011: 15). На трећем нивоу језичка личност прелази у комуникативну, у зони када језичке јединице активира и фиксира у служби својих аспирација. На том превојном пољу, при сједињењу когнитивног нивоа са прагматичким, обликује се поглед на свет, односно перспектива погледа на изванјезичку стварност (уп. термин *профилисање* код Бартмињског 2011: 38, 53–54). Перспектива је резултат индивидуалног система вредности, или слике света, са животним циљевима и ставовима, који се манифестују у текстовима (уп. Караулов 1989: 6). Приликом изражавања својих идеја језичка личност посеже за језичким средствима која највише одговарају њеним комуникативним намерама, а која су идеолошки засићена, тј. већ друштвено обликована, и фиксирањем у тексту даје им индивидуалну боју. Зато се проучавање језика у савременој научној парадигми сматра сврховитим тек у оквиру језичког и ванјезичког контекста, јер без тих димензија анализа језика била би равна „испитивању живота у безваздушном простору” (уп. Прћић 1997: 14). Лингвистичка анализа текстова тако омогућава реконструкцију структуре језичке личности, њеног погледа на свет, а онда и погледа на свет језичке заједнице којој она припада. У језику су складиштене духовне вредности детерминисане културном компонентом, али и индивидуалним параметрима својственим одређеном појединцу. Те особине појединца као језичке личности највише трага остављају на лексичком систему једног језика, јер он даје највише простора за избор јединица и њихово специфично фиксирање у тексту. Избор неће зависити само од елемената комуникације, као што су циљ, садржај, ситуација и сл., већ и од креативности говорника, чија вештина „одржава језичку културу појединца која обухвата његову језичку компетенцију, васпитање и образовање као и његову способност да лични укус усклади са нормативима своје друштвене средине и целе језичке заједнице” (Ристић 1995: 235). Надградња коју комуникативна личност врши на језички знак у употреби јесте потенцијал за богаћење ЈСС националног језика.

Пратећи структуру књижевноуметничког текста као специфичне језичке реализације, Виноградов (1930: 85) је уочио две стране језичке личности у уметничкој

прози – личност аутора и личност књижевног карактера, што кореспондира са Бахтиновом тврдњом да је реч у уметничком тексту двогласна. Наиме, књижевност као секундарни модулативни систем представља посебан тип језичке реализације. То значи да се језичким елементима не остварује једнообразна референцијалност као у немоделираним типовима комуникације, већ се успоставља двогласје ауторових речи и речи јунака у прозном делу. Наиме, уметник који врши стилизацију речи користи се туђом речју као *туђом* и на тај начин баца сенку на смисао, на перспективизацију која условљава именовање предмета. Денотативно значење речи почиње да служи новим циљевима, односно у једној речи налазе се два гласа, две смисаоне усмерености – глас аутора и глас књижевног јунака (уп. Бахтин 2000: 178). Један од типова стилизације туђих речи је и усмено приповедање или симулација усменог приповедања, звана *сказ*, што је доминантна приповедна техника у романима и приповеткама Д. Михаиловића.<sup>32</sup> Аутор користи туђи вербални манир као туђу тачку гледишта. На тај начин прави свој отклон од самог јунака и његове перспективе. Такав тип приповедања М. Бахтин (2000: 180) види као „казивање [које се] у већини случајева уводи управо због *туђе* гласа, гласа социјално дефинисаног, који доноси са собом низ гледишта и оцена који су аутору управо и потребни”.<sup>33</sup> Језик јунака-наратора у таквим прозним делима је уједно средство којим јунак бива осликан, па што „је личност објектнија, то је изразитија њена говорна физиономија” (Бахтин 2000: 171). Отуда је Михаиловићев циљ био што верније представити говор, тј. дати што типичнију симулацију говора јунака из одређене средине.<sup>34</sup> За Д. Михаиловића језик је у директној вези са књижевним јунацима, те све време књижевног стваралаштва језик и језичко богатство остају у жижи његовог интересовања.<sup>35</sup> Употреба социјално и територијално раслојених идиома произлази из

---

<sup>32</sup> Сказ је код Д. Михаиловића уступао места хетеродијагези у делима са великим обимом – нпр. у роману *Злотвори*, када прети опасност да дође до замора једне визије која „непрекидно мора да изналази нове и свеже речи, а троши их и долази у опасност да маше већ употребљенима и донекле похабанима” (Михаиловић 2007: 23). Преламање речи других јунака у гласу доминантног дијалекатског приповедача ефективна је стратегија за сликање главног јунака-приповедача, али за прозне текстове малог и умереног обима (уп. Јовановић 2010).

<sup>33</sup> Уп. и дефиницију сказа коју даје Kwiatkowski (према Падучева 2011: 21): The “skaz” is defined ... as “a special form of authorial speech retained throughout the whole literary work in the spirit and language of the person in whose name the narration is being carried on.”

На основу ове дефиниције Падучева (И) закључује: „According to this definition the ‘skaz’ should be regarded as an extreme form of quotation: functionally, it is the speech of the narrator, i.e., the author, as it were, but in fact the author is hiding behind a quotation, consisting of the whole text”.

<sup>34</sup> Стилизацију „карактеризира опонашање језичких средстава карактеристичних за неки тип језичке реализације у сврху остваривања одређене уметничке функције” (Катанић Бакаршић 1999: 37).

<sup>35</sup> Уп. „Можете да имате интелектуалан језик, или језик неког слабо образованог радника, или неписмене сељанке или неизрасле девојчице, и ти начини прилажења језику у ствари су наши начини прилажења одређеним јунацима” (Михаиловић 2007: 29).

Михаиловићевог веома доброг познавања стандарднојезичке нормe, а онда и идиома који је у основици говора јунака-наратора.<sup>36</sup> Све што је аутор употребио у својим текстовима припада систему језика самога аутора, који је продукт сврсисходне трансформације народног језичког материјала, односно развитка ауторовог индивидуалног језичког система – идиолекта (в. Кочнова 2015). Говор ликова се у односу на језичку личност аутора односи као комуникативна личност према језичкој личности. Смештање адекватних језичких јединица кроз говор ликова у текстуални и прагматички контекст, који укључује одређене животне циљеве и интересе јунака-наратора – онаквих каквима их жели представити аутор, јесте својеврсна реализација комуникативне личности. Отуда уметнички текст треба разматрати у свеукупности гласова аутора и ликова, као једну реализацију индивидуалног језичког система писца, као одраз његове језичке свести (уп. Кочнова 2015). Петрија, Жика Курјак и остали дијалекатски приповедачи вербализују елементе једног језичког подсистема који познаје сам аутор, па се према њему односе као језичка личност у језичкој личности писца. Њихов говор је само реализација једног подсистема у целокупном језичком систему аутора, матерњег говорника косовско-ресавског дијалекта српског језика. Друштвене и индивидуалне нормe језичког понашања приповедача, онаквих каквим их жели учинити аутор, условљавају својеврсну селекцију и фиксирање лексике у тексту. Праћење манифестација дијалекта у говору јунака – дијалекатских говорника, допринос је дијалекатској лексикографији и лексикологији, али такође омогућава сазнања о прожимању система српског језика и једног од територијалних подсистема.

#### **I.4. Раслојавање језика**

Као систем који је погодан за изражавање креативности у обављању комуникативне функције у различитим ситуационим оквирима ниједан природни језик није хомогена структура, већ се раслојава захваљујући културним, друштвеним и територијалним факторима. Д. Хајмз (1980: 64) истиче како „[н]иједна нормална личност, ниједна нормална друштвена заједница нису ограничени само на један говорни стил и на непроменљиву једноличност која би онемогућавала показивање поштовања,

---

<sup>36</sup> Уп. Вуковић (1985: 99): „Опредељење једног писца за дијалекат подразумева и став према датом социјалном и културном значењу дијалекта и књижевног језика. Дијалекат се и код ових новијих писаца употребљава за успостављање дистанце према јунаку, али је и у таквим случајевима промењен став према друштвеном и културном положају дијалекта, тј. разбија се схема: књижевни језик/дијалект = социјално и културно више/социјално и културно ниже. Дијалекатски облици постају знаци ауторовог оспоравања такве хијерархије. Јунаци романа и приповедача који говоре у дијалекту су ауторове маске, његов начин полемике против датог система вредности.”

надмености, лажне озбиљности, хумора, разлике у улогама и присност – преласком с једног говорног обрасца на други”.<sup>37</sup> Дубравко Шкиљан узрок језичке разноликости види управо у односу између језика и говора, односно у сталном помицању њихове међусобне границе, те недовршеној динамичкој структурираности језичког система (в. Шкиљан 1985: 155)<sup>38</sup>. Језик варира на нивоу инвентара, избора и употребе средстава којима располаже, те се у домаћој литератури најчешће издвајају функционалне, социјалне, индивидуалне и територијалне варијације (в. Радовановић 2003: 166). Такав процес диференцирања идентификује се терминима *раслојавање*, *стратификација* или *диференцијација* језика (о употреби ових термина в. Кликовац 2004), а његов продукт је језички варијетет. Језички варијетет се обично разуме као „ситуирани облик језика, одређен темпорално, регионално, социјално, функционално, или пак неком комбинацијом ових елемената” (Бугарски 1997: 93). Веома је тешко утврдити његове границе и стратификацију, те је сам појам *језички варијетет* до данас остао тек приближно одређен (уп. Бугарски 1997: 93–95). Покушавајући да оцрта његову комплексност, Р. Бугарски више пажње посвећује питању немогућности делимитације, односно чињеници у вези са преклапањем језичких варијетета, што за последицу има њихову несумњиву „континуалну природу”. То значи да се сваки језик раслојава хоризонтално и вертикално, те да један идиолект, као говор појединца који у себи обједињује индивидуалне говорне специфичности, може истовремено припадати нпр. и моделу територијалног, и моделу социјалног и моделу професионалног раслојавања и сл., те се „*priroda jednog raslojavanja može cjelovito sagledati samo ako se smjesti u sistem drugih vidova razgrađivanja jezika* (Тошовић 2004: 59). Под термином хоризонталне језичке разноликости Д. Шкиљан (1985: 134) подразумева „диференцијацију језичких система у простору”, која се обично „изучава у њиховој повезаности с географским, етнографским и политичким чињеницама”, док под вертикалном разноликошћу сматра „диференцирање језичких система на истом подручју између различитих група говорника: то су вјеројатно најзначајније социолошке детерминанте”.<sup>39</sup> Социјално

---

<sup>37</sup> Несумњиво је да „за сваку говорну заједницу и за сваког говорника постоји једно јединство језика, али овај свеопшти код представља систем међуповезаних поткодова; сваки језик обухвата више напоредних конфигурација од којих се свака одликује друкчијом функцијом.” (Јакобсон 1966: 289).

<sup>38</sup> Уп. „Непрестано мијењање језичних структура у функцији човјекских комуникацијских (и изванкомуникацијских) потреба исказивања и различитост појединих конкретних граница између језика и говора увјетују појаву језичне разноликости.”

<sup>39</sup> Вертикална разноликост дубоко је повезана са хоризонталном разноликошћу, па је често тешко утврдити припада ли неки идиом хоризонталном или вертикалном типу раслојавања. Хоризонтални тип раслојавања предмет је лингвистичке географије, која је усмерена на утврђивање граница између језика и дијалеката, односно утврђивање изоглоса и снопова изоглоса – чијим се распростирањем утврђује

условљено раслојавање језика и његови производи – социолекти, у литератури се схватају двојачко – као ефекти вертикалног раслојавања који воде до формирања језичких варијетета карактеристичних за дате друштвене групе; дакле одређени су природом групе (образовање, пол, узраст...) (в. Радовановић 2003: 175), и као варијетети који се повезују не са природом групе већ са друштвеним ситуацијама у којима се употребљавају и функцијама које у њима имају (в. Шкиљан 1985: 145), што се рефлектује као употребна вредност језичких јединица. Ако у обзир узмемо и варијације које су условљене темом, полом, узрастом, степеном интимности са саговорником, приватним или јавним говором, говорењем или писањем итд. (уп. Хајмз 1980: 268) можемо увидети да је могућност класификација језичких варијација знатно велика.

Процес језичког раслојавања можемо пратити на нивоу раслојавања народног језика, али и на нивоу раслојавања језичког стандарда, у ком случају говоримо о формирању функционалних стилова. Стандарднојезички регистри путем школства и система јавног информисања могу утицати на варијетете народног језика у смеру њихове унификације, док ови за узврат могу мењати и богатити језички стандард јединицама које су се усталиле у употреби а имају системски карактер наддијалекатског идиома. Однос појмова *језик – варијетет* стога свакако не представља једноставну опозицију, већ се може и мора пратити на више различитих планова.

#### **I.4.1. Територијално раслојавање језика**

Од примарног значаја за нашу тезу јесте појам територијалног раслојавања народног језика, будући да настојимо описати реализацију дијалекатских лексичких јединица. Вертикална димензија раслојавања дијалекатског система представља поткритеријум у анализи грађе, јер ни дијалекатски лексикон није хомогена структура, већ садржи различите слојеве лексике диференциране на основу социјалних критеријума и њене употребне вредности.

Територијалним раслојавањем народног језика настају дијалекти,<sup>40</sup> односно језички подсистеми са сегментом специфичног инвентара и комбинаторних могућности,

---

постојање дијалекатског континуума. Вертикално раслојавање предмет је социолингвистике. (в. Шкиљан 1985: 143–145)

<sup>40</sup> Значајан је и поглед на дијалекат као на апстракцију идиолеката. Према Херману Паулу „дијалекатско подвајање не значи ништа више од нарастања индивидуалних (говорних) разлика преко једне одређене мере”, а Е. Сапир истиче како „група дијалеката јесте само социјализовани облик универзалне тенденције ка индивидуалним варијацијама у говору” (према Бугарски 1996: 72). Овакав приступ говори о значају индивидуе у језичким променама, као и о односу *индивидуална реализација – колективно прихватање*.



карактеристичних за одређено говорно подручје једног језика.<sup>41</sup> Сваки дијалекат српског језика, према томе, има у различитој мери особине заједничке са општим језичким системом наддијалекатског карактера, а онда и особине које су диференцијалне у односу на стандардни идиом или друге дијалекте тог језика.<sup>42</sup> Дијалекти се такође територијално раслојавају на локалне, месне говоре, према језичким специфичностима које карактеришу уже области, али се никада „не могу сводити на збир посебних говора, као што се ни један језик не може посматрати као прост збир његових дијалеката” (Рамић 2013а: 65). Сви се територијално стратификовани идиоми и наддијалекатски систем своде на заједничку основу и показују „више сличности или потпуне подударности, него што је разлика” (И: 65). На географском плану, између различитих локалних говора и дијалеката постоје прелазни појасеви заједничких особина, што се у лингвистичкој географији означава као дијалекатски континуум. Структура лингвистичког подсистема датог дијалекта зависи неретко од различитих наноса из других говора и дијалеката услед кретања метанастазичких струја. Такви наноси језичких карактеристика из других средина од значаја су и за лексички дијалектски систем који је у основици прозе Д. Михаиловића, јер се показује да је у питању локални сењски говор који припада косовско-ресавском дијалекту, али са наносима из призренско-тимочких говора (уп. Јовић 1985: 84).

Виђење дијалекта као подсистема са граматиком и лексиком унеколико различитом од стања у осталим дијалектима једног језика можемо сматрати лингвистичким. Ако, међутим, дијалекат самеравамо према стандардном језику наддијалекатског карактера, углавном се бавимо социјалним питањем друштвеног престижа стандарднојезичког идиома, у ком случају употреба дијалеката може бити показатељ социјалног раслојавања<sup>43</sup>, а онда отварамо и нормативистичко питање преласка дијалекатске речи у стандарднојезичку.

Дијалекат, као језички подсистем који је потенцијални језик (уп. Бугарски 1996: 74), може се у својим оквирима употребно раслојавати, најпре у сфери лексике, у зависности од пола, година, комуникативне ситуације, тематике и слично. За дијалекат

---

<sup>41</sup> Територијалним раслојавањем стандардног језика настају варијанте стандардног језика.

<sup>42</sup> Под дијалекатом Л. Згуста (1991: 163) подразумева језички подсистем који обухвата особине идиолеката говорника истог језика који су од свог детињства живели заједно на уском географском простору, а који садржи „нека обиљежја која сама или у специфичним групама нису присутна само код појединаца ни у цијелом језику, него су типична само за ту област, па утичу на то да се, унутар дотичног језика, та област разликује од других сличних области”.

<sup>43</sup> Уп: „У неким ситуацијама преклапају се, односно међусобно утјечу једно на друго, дијалекатско и функционално раслојавање” (Катанић Бакаршић 2001: 61).

је од значаја и то што се превасходно реализује у говорној форми, коју карактерише виши степен експресивности, док су доста ређи случајеви у којима дијалекатска реализација остаје забележена у писаном облику, углавном у књижевним делима на дијалекту (уп. Радовановић 2003: 179). Таква природа регулише основне стратификационе линије.

Степен дијалекатског варирања разликује се у различитим језицима.<sup>44</sup> Данашња слика српских дијалеката у односу на стање у прошлом веку показује значајан утицај језичког стандарда преко језика масовних медија, што доводи до унификације међу територијалним варијететима и потискивања значајног дела диференцијалне лексике у пасивни фонд.<sup>45</sup> Томе доприноси и нагло померање становништва из села у градове. Промена начина живота и услова у којима се остварује комуникација води до стварања подсистема стандардног језика који су под јаким утицајем дијалекатских црта донесених из сеоских средина. Тако настају урбани дијалекти<sup>46</sup>, као нова концепција народних говора – „нека врста лелујаве мешавине стандардног и дијалекатског језичког идиома, у којој претежу једни или други елементи, зависно од степена и врсте образованости појединих говорника, њиховог порекла и од локалних дијалекатских прилика” (Николић 2000: 59; уп. и Рамић 2014а: 106;<sup>47</sup> Драгин 2013: 120). У таквим околностима несумњиво нестаје богата дијалекатска грађа са сеоских подручја, те су последњи тренуци да се она, уколико није, прописно забележи и опише, како не би прешла у домен језичке реконструкције.

#### **I.4.1.1. Раслојеност лексичког система**

Раслојавање лексикона једног језика представља најсложенији вид језичке стратификације. То је разумљиво јер је лексикон језички ниво који се најпре опире описивању и систематизовању, имајући у виду његову динамичност, велики број јединица и отвореност система. Ако на уму имамо замашни концепт општег или

---

<sup>44</sup> Уп. Згуста (1991: 163): Неки језици, „попут руског, показују само низак степен дијалекатског варирања и постојећи дијалекти (који се само мало разликују један од другог) распростиру се на огромним подручјима. Други језици, попут њемачког, имају много дијалеката.”

<sup>45</sup> Унификација или језичко уједначавање је процес који се у језицима одвија паралелно са језичком диференцијацијом (уп. Катанић Бакаршић 2001: 57).

<sup>46</sup> Стварање урбаних дијалеката дијалектологију у будућности преусмерава на тзв. урбану дијалектологију (в. Катанић Бакаршић 2001: 61; уп. Говор Новог Сада 2009; 2011).

<sup>47</sup> Уп. „Развојни процеси у лексичко-семантичким системима дијалеката и стандардног језика све изразитије се приближавају услед заједничких унутарјезичких законитости које их обликују, а дијалекти све више постају подложни развојним законитостима које су у вези са изванјезичким факторима на сличан начин као и стандарднојезички идиом.”

заједничког лексикона једног језика (о општем и заједничком лексикону уп. Шипка 2006: 96) који у колективном памћењу има нека друштвена група,<sup>48</sup> подразумева се да се коначни број лексичких јединица које он садржи не може пописати. Тако велика маса на много је начина стратификована у систему.

Лексикон једног језика представља уређену, организовану структуру коју чини систем лексичких односа (уп. нпр. Липка 1992: 4). У оквиру те структуре према разним критеријумима издвајају се бројни лексички слојеви. Ако лексикон замислимо као просторну метафору, може се говорити о посебним лексичким фондовима унутар њега који заузимају различите позиције у односу на центар, у зависности од фреквентности употребе (активни и пасивни фонд), нормативности (центар и периферија) и употребне вредности (жаргонизми, професионализми, дијалектизми, фамилијаризми итд.) (уп. Липка 1992: 10–11; Шипка 2006: 50, 78–79). Између фондова притом не постоји оштра граница, већ се одређене лексичке масе налазе у пресеку различитих супсистема (нпр. припадају и периферији и жаргону и професионалној лексици). Уз то, непрекидни су односи међуфондовске интеракције, при којима се лексика, услед константног кретања лексикона, сели из једних фондова у друге.<sup>49</sup> Поред фондова који садрже „несумњиву” лексику – ону која се уклапа у сосировску концепцију конвенционалности, односно подруштвљености језичког знака, а која је у лексикону присутна или је постојала, рачуна се и на потенцијале које чине оне речи које би могле ући у лексикон, пошто се не опирају фонетско-фонолошком, творбеном и граматичком систему српског језика.<sup>50</sup> Потенцијалима припадају индивидуализми, околионализми и неологизми<sup>51</sup> који су начињени у складу са формалним правилима и творбеним обрасцима продуктивним у српском језику. Паралелно са међуфондовским транспозицијама функционишу попуњавања фондова материјалом из потенцијала. Ако само језгро лексикона чини општеупотребна, немаркирана лексика, око њега и на периферији велики је број лексичких фондова који се састоје од лексике спецификоване према различитим

---

<sup>48</sup> У литератури се оперише и појмом *општи лексикон*, који сачињава читаву постојећа и могућа лексичка маса (уп. нпр. Шипка 2006: 49–52), те *заједнички лексикон*, који је његово присуство као социјална чињеница.

<sup>49</sup> Интензивни међуфондовски процеси разлог су због ког су нормативни и функционалностилски квалификатори у РСАНУ, како примећује С. Ристић (2014: 118), јако нестабилни елементи лексикографског метајезика.

<sup>50</sup> О потенцијалним речима в. Драгићевић 2008.

<sup>51</sup> Схватање неологизама као нових речи у литератури отвара питање – да ли је неологизам нова реч која никада до одређеног тренутка није била забележена, по чему би се преклапала са индивидуализмом и хапаксом, или је то реч која је нова у друштвеној употреби, која је у говорној заједници разумљива и применљива. (в. Лађевић 1993: 182–183).

критеријумима у складу са њеном употребном вредношћу (уп. Шипка 2006: 80–86) – према хронолошком (историзми, архаизми, неологизми), социолошком (професионализми, жаргонизми, лексика маркирана полом, образовањем итд.), према територијалном (дијалектизми / регионализми / локализми / провинцијализми; варијантизми), према функционалном (фамилијарна лексика, жаргонизми, професионализми, артизми, хобизми итд.) и нормативном плану (некњижевна, жаргонска, дијалекатска и сл.).<sup>52</sup> Стана Ристић (2014: 117) у лексикону српског језика издваја централни део који чине „немаркиране лексеме књижевног/стандардног језика опште, неутралне употребе” и периферију у којој су маркиране лексеме „са нестандартним, мање фреквентним јединицама, као и јединицама специјалне или ограничене употребе”. Ограничен домен употребе и недовољна фреквенција јесу параметри периферности лексике у лексичком систему.

Посебне фондове унутар лексикона српског језика чини дијалекатска лексика. Она је прозвод просторног раслојавања народне, некњижевне/нестандардне лексике.

У РСАНУ и РМС обележена је квалификаторима *дијал.* (дијалектизам) и *покр.* (покрајинизам), који су изразито нормативног карактера, тј. територијално спецификовану лексику детерминишу као нестандартну. Под покрајинизмима се у РСАНУ подразумевају речи које се „употребљавају у народним говорима појединих крајева” а под дијалектизмима „речи које обликом или гласовним склопом одступају од стандардног књижевног језика” (Ристић 2014: 127). Дијалекатски лексички подсистем стратификован је у својим оквирима, опет у складу са употребном вредношћу лексике у дијалекту. Тако се и у оквиру подсистема јавља раслојеност на фондове и у њима постоје засебна изворишта нових речи у виду потенцијала.<sup>53</sup> Дијалекатски лексикони могу се међусобно разликовати и по већој или мањој развијености одређених лексичких слојева, јер се интересовања различитих говориних заједница разликују, а уз то их диференцирају различити културолошки утицаји других језика и народа. На кристалисање специфичности дијалекатских лексичких подсистема, према томе, утичу увелико и историјске околности.

---

<sup>52</sup> Уп. Раслојавање језика на лексичком нивоу јесте динамичан процес који „одражава «развојне тенденцијеу језику на дијастратичком, дијатопичком, функционалном и нормативном плану» (Ристић 2006: 23).

<sup>53</sup> Раслојавање није својствено само општем лексикону, већ обухвата и лексичке подсистеме ограничене употребе. (уп. Риђановић 1998: 28)

#### **I.4.1.1.1. Територијална раслојеност лексикона српског језика у теорији и у лексикографским остварењима**

Мерила територијалне маркираности лексике садржана су у неколиким металексикографским радовима у домаћој литератури, а најшира примена тих мерила везује се за изразу РСАНУ.

Статус маркиране лексике у тезаурусном речнику САНУ, који има тенденцију да буде свеобухватан у представљању лексике српског језика, одређиван је према тројаким параметрима – према стандарднојезичкој, функционалностилској и говорној норми, а раслојавање се прати и на нивоу књижевне (стандардне) лексике с једне стране и на нивоу народне (некњижевне) лексике са друге (в. Ристић 2014: 127).<sup>54</sup> Како је сваки лексички систем, па и подсистем слојевита творевина, „свака класификација лексике претпоставља успостављање критеријума за разграничавање лексичких подсистема, утврђивање граница између лексичких слојева па и унутар полисемантичких структура појединих лексема” (Рамић 2017: 73). Стратификација народне лексике вршена је у РСАНУ према временској равни на савремену и застарелу, по територијалном параметру на покрајинизме и дијалектизме, на тематском плану, односно према области употребе, на нпр. лексику из домена ботанике (*бот.*), медицине (*мед.*), агрономије (*агр.*), војне тематике (*војн.*) и сл., по пореклу на варваризме (*варв.*), калкове (*калк*), по социјалној раслојености на фамилијаризме (*фамил.*), жаргонизме (*жарг.*) и сл., према комуникативно-прагматичком принципу, на основу ког се издвајају јединице појачане експресивности, које се бележе етикетама *шаливо*, *иронично*, *погрдно*, *презриво*, *подругљиво*, *пејоративно*, *хипокористично*, *еуфемистично* и сл. (в. Ристић 2014: 119–125). Ако лексичко нормирање схватимо као „одређивање статуса јединица у лексичком систему и правила њихове употребе у писању и говору” (Ристић 2014: 117), а складу са критеријумом „степен познатости лексичке јединице ширем говорном колективу” (Рамић 2017: 77), употреба посебних елемената лексикографског метајезика превасходно дескриптивном РСАНУ даје и прескриптивни карактер. Такав статус РСАНУ омогућава нам да самеравамо одабрану лексичку грађу према целокупној лексичкој маси српског језика и вршимо процену њеног статуса у подсистему у коме се

---

<sup>54</sup> Уп. и „Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, чију основицу представљају књижевне и народне речи (које могу постати књижевне) штокавског дијалекта, заснован је на тежњи да представи јединство и богатство језика, а не различитост његових дијалеката па следствено томе циљу обухватио је све речничке области: л е к с и к у о п ш т е у п о т р е б е са својим стилским реализацијама (литература, публицистика, уџбеници, различите научне области, терминологије) и л е к с и к у о г р а н и ч е н е у п о т р е б е (дијалекти, лексика појединих социјално-занатских струка, жаргон и арго у мери доступне речничке и друге литературе, фолклорне форме и сл.)” (Радовић Тешић 2005: 68)

она употребљава. Принципи за лексичко нормирање спроведени у РСАНУ такође нам помажу у случајевима теоријских и термилолошких недоследности у лексиколошкој литератури. На крају, оне лексеме које су „посвједочене само у народним говорима, за шта су доказ збирке ријечи, па и дијалекатски или етнографски и сл. текстови, процијењене су по правилу као покрајинизми, односно као дијалектизми у лексикону” (Рамић 2017: 77).

Актуелни проблеми раслојености лексикона српског језика у литератури отварају питања у вези са лексичком нормом. Није прошло много времена откада смо добили нормативни речник српског језика, а већ се отвара проблем попуњавања стандарднојезичког лексикона и даљих динамичких процеса у овој области, који су интензивирани услед брзих цивилизацијских промена.<sup>55</sup> Поред тога што на адекватан начин нису описане новије појаве у лексикону, ни дијалекатска лексика није добила оптималан опис. Територијално раслојавање у србистици је на лексичком плану најмање испраћено. Дијалекатске монографије дају опис фонетско-фонолошког и граматичког система појединих говора, и само оквирне назнаке о лексичком систему. С друге стране, дијалекатска лексикографија у србистици не покрива сва дијалекатска подручја подједнако. Велики број збирки речи из најразличитијих крајева српског говорног подручја налази се у фонду који представља корпус за израду Речника САНУ,<sup>56</sup> те ће унеколико бити процењен и уврштен у тезаурус. Због традиционалне лексикографске концепције дијалекатских речника, а неретко и због невичности самих сакупљача лексике и њихове неупућености у новија лексиколошка истраживања, такви речници су више инвентар дијалекатске лексике са протумаченим значењима, док се информације из домена комуникативне компетенције – оне о комбинаторним могућностима и видовима употребне раслојености дијалекатског лексикона, у њима не налазе или се недоследно налазе.<sup>57</sup> Овоме треба додати да дијалекатски речници, као и општејезички

---

<sup>55</sup> У монографији *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма* Стана Ристић (2006) поставља питање одсуства типологије језичких новина. Она издваја неколике иновације у лексичком систему српског језика: прелазак српског језичког стандарда из „вуковске фолклорне фазе у претежно градску фазу и укљученост у токове цивилизације 20. века”; нагли прилив нових речи; присуство туђица и позајмљеница; интензивирана је социјална раслојеност лексикона; међуфондовски утицаји доводе до иновација у лексичким подсистемима; уочљиви су појачани ефекти еуфемизације и експресивизације у јавном говору – што повећава употребу експресива, пејоратива, вулгарне, опцене и жаргонске лексике, при чему се мења и говорно осећање носилаца савременог језика у смеру поимања оваквих јединица као неутралних, итд. (в. Ристић 2006: 13–30).

<sup>56</sup> О заступљености и инвентару збирки лексике из српских народних говора в. Белић 1955.

<sup>57</sup> С. Зајцева подвлачи најбитније квалитете којима дијалекатски речници морају тежити: „да се у сваком речнику реално прикаже семантичка вредност дијалекатских речи, њихова функционално-стилска улога, социолингвистичка карактеристика, распрострањеност у границама говора и да све то буде солидно документовано. Тада ће лексиколог моћи да одреди место и функцију дијалектизма у лексичко-

речници који бележе дијалекатску лексикку представљају углавном само диференцијалне јединице, док нам информације о томе како функционишу општепознате лексеме у оквиру дијалекатског подсистема, у специфичним лексичким саодносима, због саме, условно речено, диференцијалне природе речника измичу (уп. Пешикан 1984: 125–127)<sup>58</sup>. Позитивна је чињеница то што је у последње време дијалекатска лексикографија у замаху (в. Рамић 2012: 306). С обзиром на то да смо 1984, према речима М. Пешикана (1984: 125), од дијалекатских речника са штокавског терена имали само речник косовско-метохијских говора Г. Елезовића, данашње стање у дијалекатској лексикографији обећава попуњавање празнина на српском дијалекатском простору. Поред *Речника косовско-метохиског дијалекта* Глигорија Елезовића (РКМД), поменућемо још два речника говора који су блиски или се у наносима налазе у основици Михаиловићевог дијалекта, а који по себи представљају значајан допринос српској дијалекатској лексикографији. То су *Речник говора северне Метохије* Милете Букумирића (РГСМ), као и *Црнотравски речник* Радисава Стојановића (ЦР). У речнике са ширим територијалним захватом убраја се *Речник српских говора Војводине* (2000–2010).

Монографије о дијалекатској лексици углавном обрађују грађу по тематским скуповима (по нацртима које је поставио Н. И. Толстој 1966), превасходно у вези са оним сегментима живота који већ припадају прошлости, попут старих заната, нпр. ткачку лексикку неког краја (Комадинић 1992; Марковић 2006), лексикку рибарства (Михајловић–Вуковић 1977), лексикку куће и покућства (Вуковић 1988), коларску (Вуковић–Жарковић–Недељков 1984), пастирску лексикку (Бошњаковић 1985) итд. О принципима истраживња тематских група у вези са лексиком материјалне културе на простору Војводине писала је Љ. Недељков (2009). Године 2016. одбрањена је докторска дисертација у којој се обрађује антропонимска лексика у призренском говору (Милосављевић 2016а), чиме се истраживања са лексике материјалне културе у српским дијалектима шире и на друге тематске скупове.

---

семантичком систему описаног говора, да прати развој тог система и решава проблеме лексичко-семантичког контактирања на нивоу говора, дијалеката, народних говора и савременог српскохрватског стандардног језика” (Зајцева 1982: 74), а Л. Згуста (1991: 42) од лексикографа захтева да се бави свим функцијама које лексичке јединице могу обављати, „без обзира да ли су те функције десигнативне, функције става (емоције), прагматичке, оперативне или граматичке: оне су јединице језичког система које обављају различите али ипак сличне функције у реченичном устројству”.

<sup>58</sup> За лексикологе је информативно и то да неке општејезичке лексеме не функционишу у датом дијалекту, нпр. у староцрногорским говорима уопште нису уобичајене речи *купус*, *кукуруз*, *бундева*, *лубеница*, него само *зеље*, *умертин*, *тиква*, *диња* и сл. (Пешикан 1984: 126), у складу са чим је и тврдња Н. Рамића (2013: 52) да се лексички подсистеми у оквиру општег језика не могу просто збрајати.

Дијалекатска књижевност, поготово књижевни регистар Д. Михаиловића, који репрезентује дијалекат у чијим оквирима није вршено систематско прикупљање лексике, нуди управо могућност не само да инвентаришемо дијалекатске речи него и да одмеримо употребну вредност дијалекатских јединица у зависности од контекста и говорне ситуације. Такође, отвара могућност да пратимо са којим општејезичким јединицама територијално маркиране лексеме функционишу у дијалекту и на који начин, што нам диференцијални дијалекатски речници не пружају. Ту лежи посебност истраживања дијалекатске лексике у књижевности (уп. Катанић Бакаршић 2001: 62), која се као писани и одмерени вид језичке реализације може поузданије процењивати. Пошто је став да је свако описивање дијалеката непотпуно без проучавања њихових стилских особина, те да је дијалекатска стилистика посебно неистражено поље (о томе в. Финка 1966), окретање дијалекатским речима фиксираним у језичком и ванјезичком контексту, односно видовима употребне раслојености лексике у дијалекту, постаје обавеза и инспиративно поље лингвистичких истраживања.<sup>59</sup>

#### **I.4.1.1.1.1. Дијалекатска реч**

1. У лексикографској и металексикографској литератури јединицом дијалекатског лексикона сматра се дијалекатска реч. У србистици, међутим, не постоји једнообразна дефиниција *дијалекатске речи* (уп. Јовановић 2009: 164–167). Покушаји дефинисања вршени су према два критеријума – критеријуму ширине распрострања и критеријуму нормативности (уп. Рамић 2012: 307), а дефиниције су конципиране тако да отварају питање да ли је лексика народних говора исто што и дијалекатска лексика (Богдановић 2010: 399; исп. и Рамић 2012), односно, да ли је дијалекатска реч свака реч која постоји у дијалекатском подсистему, или је дијалекатско оно што је диференцијално у односу на општи лексикон.

Укључивање нормативног мерила имплицира такво тумачење према ком је дијалекатска реч само оно што је диференцијално у односу на стандарднојезички лексикон. Нормативни критеријум који се узима за разграничење дијалекатске речи од укупне лексичке масе једног језика по себи је проблематичан ако узмемо у обзир

---

<sup>59</sup> „Стилистика у дијалектологији проучава како се дијалекатски јединствен или сродан скуп људи у одређеним приликама служи својом језичном грађом за изрицање говорникова става према предмету говора.” Док су једне језичке јединице у општој употреби у свакодневном говору, „друге су везане за специфичне ситуације, одређену врсту радова, одређено доба, одређене прилике (нпр. свечаности, одлазак у походе или примање посјета, сусрети са страним особама или особама друкчијег социјалног положаја и различите интелектуалне разине” (Финка 1966: 1–2).



природу српске језичке норме засноване на народним говорима, и Белићев захтев за њеним сталним прожимањем са народном лексиком. Посебан проблем зато представља одсуство јасних критеријума који ће на лексичко-семантичком плану разграничити однос *дијалекатско–стандарднојезичко* (уп. Рамић 2008: 429).<sup>60</sup> Дијалекти су од самог конституисања језичког стандарда један од основних извора богаћења стандарднојезичког лексикона српског језика, због чега се у литератури разматрају критеријуми преласка дијалекатске речи у лексикон стандардног језика. Општи је став да препрека нормирању дијалекатских речи може бити формална несагласност са фонолошким и граматичким системом језичког стандарда, или недовољна подруштвљеност њиховог значења. Дакле, дијалектизми без формалних ознака дијалекта јесу потенцијално прихватљиви са становишта језичке норме, и то тим пре уколико у стандарднојезичком лексикону не постоји лексички синоним, те дијалекатска реч добија улогу попуњавања лексичке лакуне.<sup>61</sup> Самеравање дијалекатских речи према језичком стандарду, ако је једини критеријум за идентификацију и анализу поставља се као проблематично управо због тога што је и данас граница језичког стандарда према дијалекту селективно пропустљива. Лексичка норма српског језика је најнестабилнији део норме, те се као „недовољно” успостављена и либерално конципирана не може користити као поуздани параметар за одређивање онога што је диференцијално. Поред тога теоријски проблем се налази и у чињеници да се јединица једног система, уместо да се самерава према јединицама истог ранга – са другим лексемама у датом дијалекту, или са другим дијалекатским лексичким подсистемима, самерава са хијерархијски вишом категоријом стандарднојезичког лексикона, која чак има другачију, експлицитну природу норме. Овај недостатак није остао незапажен у литератури, али се сводио само на формални захтев да се „[...] дијалекатска лексика мора [...] бележити и истраживати пре свега са становишта саме дијалекатске реалности у свим њеним доменима и из ње се мора искључити сваки однос према стандардном језику као мерилу *било какве језичке*

---

<sup>60</sup> Уп. и „Лексичко нормирање није се у традиционалној нормативистици постављало као посебан вид регулације језичке материје, него се реализовало углавном у низу лексикографских поступака при изради речника” (Ристић 2006: 41).

<sup>61</sup> Ставови у литератури (Симић 2002: 171) да лексика која има синоним у књижевном језику нема изгледа да постане конкурентна књижевној лексици, да се у језику књижевности користи са колоритном сврхом, док је лексика која нема синониме у књижевном језику „себи отворила врата књижевног језика и чека да је језички стручњаци сакупе, обраде и предају на употребу књижевницима, јавној ријечи, књижевном стандарду” (И: 171), искључиви су у великој мери, јер, како примећује Н. Рамић (2012: 312), укидају могућност дијасистема као извора синонимије, чиме се „експлицитно негира постојање синонима у стандарду” (И: 312).

коректности” (Петровић 1982: 197)<sup>62</sup>. Покушај да се у одређивању дијалекатског идентитета речи избегне упоређивање са језичким стандардом, међутим, надилази традиционални концепт сакупљања дијалекатске грађе по принципу бележења онога што је диференцијално у односу на стандарднојезичко и што је већ забележено, што за циљ има просто инвентарисање лексема,<sup>63</sup> те се ово критеријално питање идентитета дијалекатске речи у оквиру србистике тешко може превазићи.<sup>64</sup> Анализа територијално маркиране лексике у књижевним делима на дијалекту пружа могућност да се недостатак само донекле надомести, јер се отвара проблем узрокован чињеницом да у књижевности није реализовано *све* што је дијалекатско, већ само оно што је одређено датом тематиком прозног дела.

1.1. Узимајући као основни критеријум нормативност/ненормативност лингвисти дијалектизме одређују према језичким нивоима који су носиоци територијалне маркираности и према употребној, стилској, вредности у општем лексичком фонду српског језика.

1.1.1. Д. Петровић (2002: 281–282) дефинише дијалекатске речи према језичким нивоима територијалних варијација у односу на језички стандард, те закључује: реч је дијалекатска ако „за означавање истога десигната постоји друга која се може сматрати стандардизованом”, затим „ако се било којом појединошћу своје гласовне структуре разликује од оне која се сматра стандардизованом”, ако се „по било ком обличком детаљу разликују од оних које су стандардизоване” и на крају „ако се својим значењем разликује од оне која се сматра стандардном”. У руској литератури под појмом дијалектизам подразумева се такође лексика употребно ограничена на одређену територију, а издвајају се фонетски, граматички, творбени, лексички, семантички и етнографски дијалектизми (в. Словарь социолингвистических терминов 2006: 55).<sup>65</sup>

---

<sup>62</sup> И сам аутор се много година касније није држао тог захтева (уп. Петровић 2002).

<sup>63</sup> Уп. и Фалињска (1982: 314): „издвајајући значење из круга других значења дате речи, или назив из низа одговарајућих му лексема, лишавамо могућности испитивања лексичко-семантичких веза које спајају поједине групе речи, а имају тако битно значење при реконструкцији семантичке структуре прајезика и каснијих епоха – све до данашњег дана”.

<sup>64</sup> Захтеви за сакупљање дијалекатске лексике у 20. веку били су постављени с циљем инвентарисања „свих” речи на српскохрватском говорном простору и томе прилагођени, а све у сврху израде тезаурусног Речника САНУ. Значи да је, у складу са концепцијом тезауруса, примарно било забележити оно што већ није забележено.

<sup>65</sup> У руској литератури постоји проблем у вези са неуједначеном употребом термина *регионализам*. Неки овај термин везују за дијалектизме, неки за било који лексички слој које се јавља на омеђеном простору – то може бити и жаргонизам и неологизам новог порекла (нпр. начин на који у различитим крајевима називају мобилни телефон, што је више питање урбане дијалектологије) итд. Тако се у дефинисању термина *регионализам* и *локализам* у руској лингвистици као надређен испоставља критеријум територијалног распрострањања лексике, а затим и критеријум порекла лексике која је употребно везана за одређени простор – да ли је позајмљена из неког другог језика, да ли је пореклом

Овакво тумачење произилази из лексикографског приступа дијалекатском лексикону. У речи као централној јединици језичког система преламају се различити нивои језичког варирања – од фонолошког, преко морфолошког, а онда и синтаксичког. Међутим, за њен идентитет у лексикону од значаја су начин функционисања у локалним лексичким подсистемима, узајамни односи са другим речима у систему и однос према изванјезичкој стварности, па „критеријуми по којима се нека лексема одређује као дијалекатска треба да остану у домену лексике и семантике” (уп. Рамић 2012: 309), а не да се укрштају са сфером формалних системских одлика дијалеката. То значи да фонетска и морфолошка варирања која се испољавају у речи јесу дијалектизми своје врсте, али да припадају формалном језичком нивоу и нису нужно праћени семантичким варирањем, па као такви не могу бити показатељ начина функционисања лексеме у дијалекту. Суштина оваквог, лексиколошког приступа дијалекатској лексици представљена је у раду Н. Рамића (2012), у ком аутор настоји да раздвоји категорију дијалектизама на фонетском и граматичком нивоу од лексичко-семантичких дијалектизама, који се „могу термилошки означавати и као покрајинизми, регионализми, локализми и сл.” (Рамић 2012: 311).

Н. Богдановић (2010: 397–399) у лексикону једног народног говора издваја слој дијалекатске лексике, слој регионализама и лексику која не одудара од стандардне, те закључује да „лексика народног говора неће бити у свему (=) једнако: дијалекатска лексика” (Исто: 399). Под дијалекатском лексиком он подразумева ону која носи системске, обличне црте датог дијалекта, тј. која је маркирана формом. Регионални слој пак чини лексика која нема посебних обележја на фонолошком и морфолошком плану. Мада аутор не разрађује термин *регионална лексема*, на основу примера које користи за илустрацију, закључујемо да се ради о специфичном изразу за специфични садржај непознат говорнику језичког стандарда, или специфичном изразу за денотат који је познат говорницима стандарда.

Ако бисмо сумирали дискусије о појмовним вредностима термина *дијалекатска лексема*, са циљем извођења закључака који ће представљати смернице у нашој тези,

---

варијација народног или стандарднојезичког идиома, или се пак ради о аутохтоној лексици која упућује на концепт који није опште познат (в. Развухина 2015).

У закључку свог прегледног рада о значењима термина *регионализам* Ј. А. Развухина (2015: 88) наводи:

При практическом отнесении той или иной лексемы к региональной мы считаем необходимым руководствоваться принципом, который используется в диалектологии при описании лексики того или иного диалекта: если слово употребляется на изучаемой территории и не является общезыковым, либо имеет семантические наращения и/или какие-либо варианты (фонетические, грамматические, орфографические), мы причисляем его к региональным. (Развухина 2015: 88).

рекли бисмо следеће. Јединица дијалекатског лексикона јесте свака лексема која функционише у дијалекатским подсистемима и која своју вредност конституише на основу саодноса са осталим лексемама тог подсистема. У дијалекатском лексикону низ је лексема које су заједничке са другим територијалним подсистемима, односно које су широко подруштвљене и представљају стандарднојезичке јединице. Такве лексеме никада немају исту вредност у подсистему коју имају у стандарднојезичком лексикону, јер плету различите мреже лексичких односа, будући да подсистем има низ диференцијалних обележја која успостављају његов идентитет (више о могућностима диференцијације дијалекатског лексичког подсистема в. у Рамић 2013а, Рамић 2014, Рамић 2014а). Зато је један од циљева описати како се понашају на парадигматском нивоу дијалекатског подсистема општепознате лексеме, те да ли развијају посебне семеме или алосеме.

Описати специфичности дијалекатског подсистема стога значи описати диференцијалне црте које су оличене у постојању: 1. посебних лексема за посебне денотате које познају говорници датог дијалекта, 2. специфичних значења општепознатих ознака која се успостављају због специфичних потреба за номинацијом у дијалектима, 3. посебних лексема које упућују на општепознате денотате, а онда описати 4. лексичке односе у које дијалекатске лексичке јединице ступају унутар дијалекатског лексичког подсистема. Са становишта функционисања дијалекатског лексикона, од значаја нису формалне територијалне веријације које се манифестују у изразу језичког знака.

Издавање дијалекатских лексичких специфичности не подразумева оштру категоризацију лексичких јединица, оно се „може [...] само претпостављати, пошто није могуће недвосмислено доказати да у другим идиомима, првенствено у другим дијалекатским лексичким подсистемима, оне не функционишу” (Рамић 2017: 75).

1.1.2. Други поткритеријум контекстуализације територијално маркиране лексике у лексичкој маси српског језика јесте њена употребна, стилска вредност у односу на подруштвљени лексикон.

Разматрајући употребну вредност дијалекатске лексике у општој лексичкој маси српског језика, С. Ристић (2006: 84) квалификаторе *дијалекатски* и *покрајински* сврстава у нормативне етикете, којима се лексеме нормативно дисквалификују, а онда и у квалификаторе који „одражавају стилске особености које су у вези са друштвено-историјским развојем језика и са сталним променама у лексичком систему на [...] просторној равни”. Тако контекстуализовна, дијалекатска лексика има нижи статус у

лексичком систему од јединица језичког стандарда, а на стилском плану јавља се као средство стилског нијансирања (Ристић 2006: 97–98). Дијалекатска лексика добија у овом одређењу унифицирану улогу стилског и социјалног маркера, док се притом не врши њена употребна стратификација унутар дијалекта у ком се користи.

Раслојавање дијалекатске лексике у оквирима дијалекта представљано је у РСАНУ уз помоћ функционалностилских и комуникативно-прагматичких квалификатора, али недоследно „због недовољног броја издвојених принципа или због њихове некритеријалне заснованости” (Ристић 2014: 120), због непостојања оптималног контекста у ком је дата лексема употребљена, а затим и због сумарног приступа дијалекатској лексици која функционише у већем броју дијалекатских система, који захтева својеврсно уопштавање. Ови разлози у лексикографској пракси доводе до тога да бројни случајеви у вези са употребном вредношћу лексике бивају разрешени тек захваљујући језичкој и стручној компетенцији лексикографа.

У Речнику САНУ у употреби су четири квалификатора којима се упућује на територијално маркирану лексику: *дијал.* (дијалекатски, дијалектизам), *локал.* (локално), *нар.* (народно), *покр.* (покрајинско) (РСАНУ 1955). Етикетом *дијалекатско* квалификује се лексика која носи формална обележја дијалекта. Квалификатор *покрајинско* односи се на семантичке варијације територијалног типа и маркира приближно 25% обрађеног лексичког фонда у РСАНУ (употребљен око 60 000 пута) (према Ивановић 2014: 205), што указује на територијалну разуђеност лексикона српског језика. Овом етикетом се спецификују територијална одступања на лексичком нивоу, односно лексеме које се употребљавају само у одређеним крајевима, затим секундарна значења општекњижевних речи и засебне конструкције којима се у дијалектима модификују глаголска значења (в. Ивановић 2014: 207).

1.2. Класификација дијалекатских речи у домаћој литератури врши се и на основу ширине распрострањености. Према овом критеријуму дијалекатском речју сматра се она чија се употреба везује за ограничени простор српског говорног подручја – за дијалекат, локални говор или регију. М. Симић (2002: 172) издваја: а) уско локалну лексику која је у употреби у једном или неколико села, б) регионалну или географску која има територијално шири дијапазон, и в) пределну или покрајинску лексику која обухвата читаве области, што све оставља могућност за већу произвољност у тумачењу ширине простирања. У литератури налазимо и другачија одређења, па Ј. Јовановић (2009: 166–167) под локализмима подразумева „оне речи које су семантички или облички маркиране у односу на неутрални канон, и онда када је њихова творба у локалном

амбијенту мотивисана фигуративним механизмима, као што је ономатопеја”, те тако схваћен локализам поставља као надређени термин дијалектизму, провинцијализму и покрајинизму. Оваква термилошка недоследност свакако отежава експлицирање критеријума за утврђивање статуса дијалекатске лексике, као и научну комуникацију у овом пољу.

## **I.5. Регионална лексика и општи лексички фонд**

### **I.5.1. Регионална лексика у прозном уметничком тексту**

Језик сваког писца усмерен је на његово схватање општеупотребног, стандарнојезичког идиома, те тако постоје два структурно обједињена контекста у којима се реализују књижевноуметничка дела: контекст књижевно-уметничког облика говора и контекст социо-језичких система који су искључени из спектра стандарнојезичких средстава (више у Виноградов 1930: 68).<sup>66</sup> У прозном стваралаштву у српској књижевности означеном одредницом *стварносна проза* користе се различити језички нестандардни подсистеми у функцији сликања локалних јунака или припадника специфичних друштвених слојева. Г. Драгин (2013: 121) примећује како се у књижевном делу може користити истовремено више релативно различитих идиома, те да се лепа књижевност може изразити „1) мешавином стандардног, дијалекатског и урбаног идиома (вернакулара), 2) мешавином стандардног и вернакулара, 3) мешавином стандардног и руралног дијалекта и 4) чисто дијалекатским идиомом, руралним или урбаним”. Под дијалекатском књижевношћу она подрезумева „свак[у] књижевност писан[у] дијалектом без обзира на његово порекло или степен блискости са стандардним изразом” (Драгин 2013: 121) и примећује да је чисто дијалекатски идиом као модел књижевно-уметничког израза најређи међу писцима.

Регионална лексика употребљена у књижевном делу може имати различите функције. У стилистичкој и књижевнотеоријској литератури издвајају се оне попут: 1. говорне карактеризације ликова, 2. изражавања ауторове привржености одређеном дијалекту и тежње за његовим очувањем (в. Катанић Бакаршић 2001: 61–62), 3. отклона од патетизације коју је могла да произведе емотивна и афективна тематика у комбинацији са књижевнојезичким изразом (Јанковић 1985: 62–63)<sup>67</sup>, 4. избегавања

---

<sup>66</sup> Из овога произилази да проучавање језика литерарних дела треба да буде истовремено и социолингвистичко и стилистичко питање.

<sup>67</sup> Уп: „Постоје, наиме, теме које ангажују емоције у тој мери да се уметничко дејство поништава: то је један вид древне истине да уметник не сме сам да плаче ако жели да узбуди и растужи. Да се та

тенденција устаљености и окамењености исказа књижевнога језика (Јовић 1985: 90)<sup>68</sup>. Специфичан распоред појмова и лексичких јединица у територијалним лексичким подсистемима указује на специфичан поглед на свет говорника дијалекта јер човек „језичком дјелатношћу дијели универзум на подскупове” (Шкиљан 1985: 129), те адекватна употреба маркиране лексике у књижевном делу доприноси осликавању локалног колорита. Бавећи се употребом различитих језичких идиома у роману *Време кокошки* Д. Ненадића, М. Николић (2016: 69) примећује да „вредност дијалекта превазилази индивидуализацију говора јунака” јер је за неке дијалекатске изразе тешко или немогуће наћи синониме у стандардном језику. У таквим се случајевима дијалекатске речи јављају као номинациона нужност.

За приповедне форме какав је сказ од посебног су значаја језичке јединице које доприносе ефекту непосредног усменог говора јунака, а регионалне речи, које се реализују увек у усменом виду комуникације, јесу богат извор експресивности карактеристичне за говорну реализацију језика.

Писци у складу са својим приповедним стратегијама и илокуцијским ефектима које желе да пренесу на реципијенте употребљавају регионализме у различитој мери. По законима дијалекта који је подсистем једног језичког система,<sup>69</sup> регионалне речи су увек уклоњене у контексту са стандарднојезичким лексемама или колоквијализмима.<sup>70</sup> Степен учесталости дијалекатских речи у прозном делу разликоваће се у зависности од мере удаљености дијалекта од стандардног језика и од нивоа образовања приповедача. Жика Курјак у роману *Чизмаша* користи мање регионализама од Петрије, чији је језички идентитет формиран искључиво у ђупријском селима.<sup>71</sup> Код главног приповедача у *Чизмашима* више је стандарднојезичких лексема, али и више колоквијализама и регионално обојених жаргонизама, који су јединице језичке раслојености по полу и занимању. У чисто дијалекатском наративу (нпр. *Петријин венац*) регионалне лексеме

---

опасна граница не би прешла, језик [...] може да послужи као средство депатетизације, односно успостављања угрожене емотивне равнотеже.” (Јанковић 1985: 62–63).

<sup>68</sup> Уп.: „Дијалекатски елементи у склопу неког другог система могу утицати и на увећање уметничке информације. Прво зато што је ново, дијалекатско мање предвидљиво од уобичајеног. Друго, што се увећавањем елемената у исказу може постићи и већа експресивна и информативна моћ његова.” (Јовић 1985: 90).

<sup>69</sup> Дијалекатска лексика варијетет је јединственог језика, „па је темељна поставка да у таквом лексикону постоји читав низ лексема (и њихових семема) које су општепознате” (Рамић 2013: 318).

<sup>70</sup> Уп.: „... ни књижевно дело које за основно изражајно средство узима неки локални говор, ни вернакулар неког града ... не могу замислити без компатибилног односа са обрасцима које прописује стандард. Некад је то допуњавање у мањој мери некад у већој што зависи од дијалекта, односно вернакулара и његове блискости са стандардом.” (Драгин 2013: 123).

<sup>71</sup> Петрија „[и] кад интерпретира туђи говор, даје га, по правилу, у својој језичкој верзији и језичким средствима свога дијалекта” (Јовић 1985: 84).

садејствују са општејезичким, јер сваки дијалекат садржи јединице које су заједничке са осталим територијалним варијететима, те су стандарднојезичке. Регионализми се могу јављати и у наративу приповедача који користе стандарднојезички израз, какав је случај у роману *Гори Морава*, у ком надређено приповедачко ја користи дијалекатску лексичку онда када упућује на појмове непознате говорницима језичког стандарда или када се сентиментално осврће на сопствену прошлост обележену дијалекатским вербалним општењем, што основаном чини тврдњу да се „[п]ојава дијалектизама у књижевном делу јавља [...] као резултат језичког аутоматизма, тј. као сведок да се матерњи језик (тј. дијалекат) никада не потискује” (Драгин 2013: 122).

Међутим, употреба регионално маркиране лексике представља пре свега производ свесног ауторовог избора речи, а начин њеног уклапања са стандарднојезичким лексемама у тексту одређује специфичност стила писца и препоручује је за попуњавање лексичких празнина и богаћење стилских потенцијала стандарднојезичког лексикона.

### **I.5.2. Прожимање стандардне и регионалне лексике у уметничком тексту (контекстуализација значења)**

Веома битна одлика дијалекатског лексичког система је та што се он реализује претежно у усменој форми говора, што подразумева комбиновање језичких јединица са одређеним перилалијским категоријама, као и ванјезички контекст који активира различите пресупозиције са којим саговорници улазе у комуникацију. Такве комуникативно-стилске околности често онима који описују лексичке реализације онемогућавају адекватно утврђивање референцијелне вредности употребљених речи. Другачије су околности проучавања територијално маркиране лексике у књижевним делима, јер писање подразумева извесно промишљање и прецизнију контекстуализацију, што олакшава разумевање и одмеравање употребне вредности лексике.<sup>72</sup>

Приликом употребе лексема које су маркиране на територијалном плану, те непознате говорницима језичког стандарда, битно је да аутор поштује извесну меру, јер се мора имати на уму читалац текстова ком пречеста употреба дијалектизама може

---

<sup>72</sup> Парафразирајући Т. С. Коготкову, Н. Рамић (2014б: 55) наводи да дијалекатска реч остварена у књижевноуметничком тексту „добија другачији статус, семантичка структура јој се изоштрава, јер се издиференцираност значења и могућност преласка у традиционалну употребу постиже управо фиксацијом у тексту”.



ономогућити разумевање текста. Уколико је концентрација диференцијалне лексике у односу на оно што је општејезичко превелика, њена употреба се испоставља као несврховита.

У литератури се, у зависности од епохе и специфичности језичког стандарда за дати језик, наводе различита мерила ефективног уклапања регионалне лексике у књижевни текст. Тако Г. О. Винокур (1992: 27–28), разматрајући стил оних писаца чији ликови говоре на дијалекту, издваја три основна услова која морају бити испуњена како би се реализовао уметнички потенцијал таквог поступка: први је да писац свој, ауторски говор не треба да поистовећује са *простим* говором својих јунака, већ да треба да задржи стандарднојезички израз; други је да нестандардни говор јунака треба бити вешто уклопљен у контекст, добро потпомогнут стандарднојезичким јединицама, које би реципијенту помогле да разуме значење дијалектизама и културолошки код који је њиме представљен; и трећи услов је да сам писац познаје дијалекатску реч коју употребљава, те је у стању на адекватан начин да је уклопи у контекст, тј. да је зналачки употреби.

Мера доброг одабира дијалекатских речи реализованих у књижевном делу јесу аутори у чијој су прози регионализми вешто уклопљени у контекст тако да не захтевају додатно појашњење. Познато је да се речи најбоље разумеју онда када се контекстуализују у одређено лексичко-семантичко поље, а та контекстуализација може се пратити на синтагматском плану (у говорној реализацији) у односу између синтаксички и семантички централне речи и синтаксички зависних и независних чланова конструкције (уп. Кочнова 2015)<sup>73</sup>, јер „за каждым текстом стоит система языка” (Караулов 1989).

Адекватно контекстуализована лексика код читаоца неће представљати отпор у рецепцији. Неретко се аутори опредељују за свега неколико дијалекатских речи којима ће упутити на локални колорит, а знатно ређе користе са успехом читаву палету дијалекатске лексике изразито зналачки уклопљене у контекст, како то чини Д. Михаиловић. И не само то, садејство лексике на синтагматском плану показује нам какви су парадигматски односи међу подруштвљеним и територијално маркираним лексемама који омогућавају такво контекстуално садејство.

Драгослав Михаиловић територијално маркирану лексику смешта у реченицу или шири контекст у ком и реципијент који обележене речи не познаје успева да

---

<sup>73</sup> Уп. Приликом анализе структуре поља важну улогу игра контекст будући да се лексичко-семантичко поље реализује у тексту (односи се показују у тексту). Синтагматска равна проучавања поља произилази из анализе контекста. (Кочнова 2015)

апроксимује приближно значење. Писац тако и нама који његов језик проучавамо даје обиље података о системском и референцијалном значењу употребљених лексема.

Контекстуализација дијалекатске лексике у делима Д. Михаиловића врши се на више начина. Овде представљамо доминантне моделе.

1. Чест вид контекстуализације јесте постављање дијалекатске лексеме у однос контекстуалне (референтне) синонимије са неком општејезичком лексемом. Притом је референтни синоним често неки хипероним чија референцијална вредност може бити сужена детерминативом или саодносом са хипонимом. Такав је нпр. однос *калабалук* (метеж) – *лудница*, или *ушанка* (капа са поклопцима за уши) – *капа*, *упудити се* – *уплашити се*, *скамликати* – *јаокати*, *заурлавати*, *заскамликати* – *заурликати*, *препедушаст* – *заобљен*.

---

Тек сад, људи, настаде прави калабалук. [...] Цела се **лудница** направи. (Ч, 173);  
Скидох **капу** с главе – опазих да је то отрцана кожна ушанка, какву сам носио као дете – и окретох се ка некој жени која ме је чекала. (УЗП, 174);  
Што ме ова жена данас **уплаши**, бога ти. Одавно ме ники није овако упудио. (ПВ, 75);  
А моји се кучићи овам нешто узвржњали, па и место не држи. [...] па сам јурцају горе-доле. Скамличу ко да им неки ноге пребио. Одјуре онако скамликајући там у мрак, па се брже-боље врну овам. [...] Не смеш ти њи , човече, да пуштиш да ти ту сад много скамличу. То кад куче почне ноћу да ти **заурлава** и тако **јаоче** око кућу као човек, знаш, неку ти беду слути [...] (ПВ, 156);  
На то одмах **заурликаше** зарђале ратне сирене, заскамликаше сва три црквена звона. (ТПСП, 59);  
Ђећа ће на то својом препедушастом, **заобљеном** шаком одсебице клизати по дасци стола. (З, 126);  
И слатко **се смеје**, мед му из уста тече. (Ч, 239);

2. Други вид контекстуализације је фиксирање хиперонима у позицију атрибутива у односу на дијалекатску лексему, што илуструјемо примерима синтагми *пиле граорче* (*граорче* пиле пепељастог перја) из романа *Чизмаши*, *ластавица обалка* (*обалка* ластавица која гради гнездо на обалама река) у роману *Гори Морава*, или *опанак шивенак* (*шивенак* кожни опанак чије се лице ручно зашива за ђон) у приповеци *Јапанска играчка*.

„Наредниче”, каже сасвим полако, а лице му изгубило сваку боју, изгледа сур ко **пиле граорче** [...] (Ч, 205);  
Одлетела је његова Мечка као лака црна **ластавица** обалка и већ цвркуће под неког чергом топлијом од његове. (ШМ, 44);  
[...] цичала је и гукала стискајући шљампава безуба уста као расквашени **опанак шивенак**. (ЈИ, 105);

3. Контекстуализација семантички маркираних лексема врши се и садејством са контекстуалним антонимима, као у примеру интеракције лексема *делија* – *баба*:

Онда отуд пођемо, стигнемо његовој кући – и **делија** ти се на моје очи одједанпут претвори у неку бабу. (Ч, 124);

4. Својеврсно дефинисање употребно ограничене лексеме представља и лоцирање у ланцу кохипонима. Тиме се асоцијативним путем апстрахује архисемско својство тумачене јединице. У роману *Чизмаши* се маркиране лексеме *татабица* и *пападаћ* у синтагматском низу позиционирају као хомофункционалне кохипонимске јединице са стандарднојезичким лексемама *вашке*, *комарци*, *мушице*, *стоноге* итд., што упућује на заједничку архисему 'врста бубе', и самим тим приближно омогућава семантичку апроксимацију.

Јеле су ме затворске **вашке** и **буе**, **комарци** и **мушице**, татабице и пападићи, **уволаже** и **стоноге**, **бубашвабе** и **бубарусе**, само што нису **филоксере** и **бубамаре**. (Ч, 307);

5. Вршење референцијалне функције територијално маркиране лексике омогућава и употреба конгруентних, неконгруентних атрибута и прилошких одредби којима се истичу карактеристичне појединости денотата.

Неретко се атрибутом указује на прототипични домен употребе дијалекатске лексеме, што нам омогућава њену контекстуализацију у одређени тематски скуп. Нпр. у роману *Чизмаши* употребљен је регионализам *фиранга* (завеса) са предлошко-падежном конструкцијом *на прозори*, која значење територијално маркиране лексеме позиционира у тематски скуп 'покућство'.

Оде тамо, угаси сијалицу. Подиже фиранге на прозори. (Ч, 122);

Прототипични домен употребе денотата означеног именицом *пуцало* у роману *Гори Морава* одређен је глаголом *пуцати* и прилошком одредбом *на Божић*. Оваква контекстуализација лексеме *пуцало*, коју не бележе расположиви речници, упућује на значење 'ручна направа у виду цилиндра, која се пуни експлозивом да би се пуцало приликом свечаности', за које се везује стандарднојезичка форма *прангија*.

пуцало – Најпре бих јој [пушки] осмотрио цев; ту излази оно што пуца још јаче него пуцало на Божић, чиме је неко некад давно ранио нашу кучку Калину. (ГМ, 75)

Из романа *Гори Морава* издвајамо један пример употребе регионализма *препедуша* (танак, заобљен каменчић) напоредо са хиперонимом *камичак*, чија је референција сужена конгруентним атрибутом *танак*, којим се издваја прототипична и диференцијална сема појма 'препедуша'.

[...] с пуним цеповима стакланаца и катанчића, **танких камичака** препедуша, које у барама одскачу као жабокрекавци [...] (ГМ, 99);

Као контекстуална потпора реализацији маркиране лексеме функционише и комбинација конгруентног атрибута и атрибутске клаузе:

**слинавка** 'врста гљиве која испушта лепљиву течност' – ... поред стаза и путева жутнеле су **лепљиве слинавке**, **које сељаци зову балегаре** и од којих ти руке данима миришу на нешто старо и обожавано. (182 – 183);

6. Један вид контекстуалног подупирања регионализма јесте навођење зависних клауза које износе некакве прототипичне појединости денотативног типа уз регионалну лексему, као у случају лексеме *везоглавка* и односне клаузе *чији јој крајеви висе преко леђа*:

[...] она у црвеној свиленој блузи, широкој, танкој, цветастој сукњи, са великом жутом везоглавком, **чији јој крајеви висе преко леђа**. (ШМ, 34);

7. Дешава се да се се у говору надређеног приповедача који приповеда на идиому блиском стандарду – у метатекстуалном коментару, објашњава значење дијалекатске речи, што овде илуструјемо примером дијалекатске лексеме *швинка* (врста дечје игре) из романа *Злотвори*, професионализма *фосна* (даска дебљине 5 центиметара која се користи у грађевини) реализованог у *Чизмашима* и *чанче* (врста карташке игре преферанс) у роману *Гори Морава*.

У ствари, никаквог правог силовања, сигурно, није било, све су оне радо пристајале. [...] Међутим, усред тог шкрипутања неко је повикао: „Менка на рупе!“ / **Касније је објашњено да је то била команда из неке источносрбијанске дечје игре зване швинка, са штаповима и рупама налик на амерички безбол, кад играчи уз тај узвик повремено мењају места.** (3, 217);

Између барака стојале су лепо сложене високе камаре дасака и дебелих фосни, велики блокови камена и читава брда камених плочица. (3, 163); Свезаних руку и ногу, бацају

га на пут и полагају му на ноге дебеле фосне; **тако тесари зову даске од неколико цолова.** (З, 231);

Мој тата је каткад такође играо табланет, радије у четворо него у двоје, чешће је играо шлагу, мунте и ајнц, а најчешће чанче, игру у троје **коју су каткад звали и санс** и коју нисам схватао. Кад није пио у ствари, стално је играо карте! (ГМ, 39);

Метатекстуални коментари јављају се и у дијалекатском наративу онда када говорник процењује да неку лексему треба додатно објаснити. Такаве примере налазимо у *Петријином венцу*, у ком наратор употребљава професионализам *нумера*, појашњавајући који је део рударског окна у питању, или у роману *Чизмаши* у ком приповедач територијално маркирани жаргонизам *љуљка* објашњава вишечланом синонимном лексемом *луда болница*, која је семантички прозирнија.

[...] баш шта је било. Не знам баш тачно шта је.” „Па откуд онда знаш да се мало ловредио? Ди си ти тад био?” „Па нумеру”, каже. **А то баш оно место ди се угаљ копа.** „Мојем се мајстору нешто бушилица заглавила, па ме послао да му донсем другу. [...]” (ПВ, 267);

У љуљку ти полудиш а да и не приметиш кад си се омако. (Ч, 315); [...] па ме огласише за лудог и осудише да у љуљку што ју **луда болница** зову седим без икаки рок. (Ч, 309);

У нараторовим коментарима понекад се не налази само појашњење појма на који је упућено територијално обележеном лексемом, већ се даје и информација о употребној вредности и социјалној маркираности лексеме. У приповеци *Ранко и Власта* надређени приповедач употребљава регионализам *кибла* и у метатекстуалном коментару: *како се у ћупријском затвору, ћуп, и звао*, износи податак о употребној вредности лексеме, одређујући је као јединицу затворског жаргона.

То је у ствари био одлазак до нужника у дворишту, где би се испразнио земљани ћуп који је представљао киблу, **како се у ћупријском затвору, ћуп, и звао**, и на брзину обавила нужда, и до пумпе, где би се исто тако брзо умивало и пуниле се свежом водом земљане тестије [...] (РИВ, 55);

8. За усмени говор посебно је карактеристично упућивање на домен употребе дијалекатске лексеме деиктичким речима. Реферисан домен употребе у асоцијативном апарату буди асоцијацију на најближи стандарднојезички синоним, чиме се регионална лексема контекстуализује према систему широко подруштвљених лексема. У примеру употребе регионализма *себнути*, уз помоћ заменичког прилогом *овдена* са конкретизатором *баш*, којим приповедач упућује на сопствени део тела – главу или

груди, асоцијативним путем бивамо повезани са стандарднојезичком лексемом која је прототипична за дати ситуациони оквир, а то је *жигнути*, или *прожигнути*, *пресећи*:

Она и даље ћути. Не мрда, бога ти. И мене – ете, **баш овдена** – већ нешто себну. Да ми не начинисмо неко зло? (ПВ, 74);

9. Посебан вид контекстуализације представља навођење општеупотребне лексеме чије је значење инкорпорирано у значење регионализма. Такав је случај садејства регионализма *пресалдумити* и колоквијализма *колебати се* у роману *Злотвори*. Реализовано значење глагола *колебати се* бити неодлучан, у двоумици, оклевати пресупонирано је, односно подразумевано као предуслов за семему променити мишљење глагола *пресалдумити*.

[...] хиљаду пута га је гледао и како се шали, осмехује, обрлаћује их и неосетно пресалдумљује – дотле прикривени или отворени опоненти, одједном би се сви обрели на његовој страни; касније, чак, не би умели себи да објасне ни зашто су се уопште **колебали** кад је правилност његових идеја морала свима бити унапред јасна. (3, 187);

Под овај се тип контекстуализације могу подвести и примери суптантивизације придева која је омогућена садејством са стандарднојезичком лексемом која синтаксичко-семантички имплицира, односно садржи именичку семантику која се додаје придеву. Суптантивизација придева *живчана* у роману *Злотвори* дешава се услед елизије управне именице *болест* из синтагме, а уз садејство са глаголом *боловати* у чијој је семантичко-граматичкој структури инкорпорирана именичка семантика 'болест'.

**живчана** 'психичка болест' – „[...] Људство почиње да ми **болује** од живчане, мало-мало па неког шаљем у болницу у Ријеку!” (3, 78);

Уп. – Осетљивији после, умеју да пате од повраћања и дрхтавице, од несанице и трајног нерасположења, неки пут и од праве живчане болести. (3, 87);

10. Реализација дијелекатских речи са прозирном мотивацијом не захтева велику контекстуалну потпору, што је случај са лексемама *везоглавка* (са мотивним речима *везати* и *глава*, нешто што се везује око главе) или *сиска* (према глаголу *сисати*, део канте који сиса воду):

Канту на сиску за воду спреим. (ПВ, 137);

„[...] А онда ћеш да ме частиш, везоглавку ћеш ми купиш.” [...] Море, мисли се, три везоглавке ћу ти купим, сам нек буде тако. (ПВ, 68);

Адекватна контекстуализација регионализама у тексту показатељ је пишчеве матерње језичке компетенције.

11. Понекад се контекстом актуализује више од једног значења, и то су углавном примери парцијалне метонимије и метафоре (више у поглављу о семантичким дијалектизмима, II.1). Нпр. у роману *Чизмаши* реализована је дисперзивна семема лексеме *мангалија*: 'мангуп, Ром, свирач'. У РСАНУ ове су компоненте препознате као посебна значења регионализма.

Оставим госин-Ђоку и његове мангалије поред келераја, наручим им пиће, а ја продужим у авлију. (Ч, 162); А онај госин-Ђокин мангалија мора да је и у војсци био трубач. (Ч, 171);

Такве је природе и реализација регионализма *бараба* 'становник Окна, сељак, рудар', у контексту у ком становници Окна углавном раде у руднику.

[...] нит сам ја мојим **Окнанцима**, одвратан, чим могу да дођем са звездеце на рамена. Свиђа се то мојим барабама. (Ч, 17);

*Ђорча* је експресив којим се истовремено денотира физичко и психичко својство особе, итд.

**ђорча** 'онај који слабо види; који је глуп' – [...] али био глуп као моравски сом и носио наочаре. Тад сам му у литњи рекао: „Ти си ђорав! Ђорчо ђорави!” (ГМ, 18);

12. На крају, веома је мали број лексема чије се значење схвата као веома широко и непрецизно услед недовољности контекста.

Поменуте лексеме *татабица* и *пападаћ* можемо само сврстати у тематско поље „врста бубе”, али им не можемо одредити прецизније значење. Исти је случај са лексемама *мунте/мунта* „врста карташке игре” или са лексемом *лабуд* „врста алата”.

**мунте** 'карташка игра' – Мој тата је каткад такође играо табланет, радије у четворо него у двоје, чешће је играо шлагу, мунте и ајнц ... (ГМ, 39)

**лабуд** 'врста алата' – Само би наредио команданту кажњеничког самоуправног Центра Омеру Пашићу или, касније, Есаду Шабанцу да зликовца гађају до смрти и – заборавио шта је наредио. И својим логорашким машицама, и не видевши га, уклонио би га, трагачем, глађу, песницом, летвом с ексером или без њега, мацом, крампом, ћускијом, каменом, гажењем, лабудом, мином за воду, бацањем са стене, како код желиш и у свим могућим комбинацијама. (З, 84);

Пишчево познавање начина на који дијалекатска лексика функционише у систему дијалекта потврђује се и поређењем лексичких реализација у књижевним текстовима са значењима забележеним у дијалекатским речницима и РСАНУ и РМС под одредницама *дијалекатско*, *регионално*, *покрајинско* и *народно*. Одређен утисак у уметничком тексту омогућен је свесним избором од понуђеног репертоара речи, па се у дијалекатској књижевности Д. Михаиловића живост у приповедању и изразита експресивност постижу коришћењем постојећег језичког материјала у систему српског језика и његовим подсистемима. Притом се не посеже за оказионалним моделима творбе нових речи, за разградњом језичког знака зарад стварања онеобичајене језичке форме чија се *необичност* поистовећује са заумношћу. Употреба дијалектизама контролисана је „захтевима књижевног контекста” (Драгин 2013: 122) и представља „значајан начин богаћења лексике књижевног дела” (Исто).

### **I.5.3. Регионализми као потенцијалне речи у стандарднојезичком лексикону**

Стандарнојезички лексикон има више извора богаћења. Један начин је стварање нових јединица према продуктивним моделима у српском језику, након чега тако скована *потенцијална реч* (о потенцијалним речима в. Драгићевић 2008) да би постала узурална мора бити прихваћена од стране говорника српског језика, односно мора се прелити у активан лексички фонд. Други вид богаћења општег лексикона српског језика произилази из међуфондовских процеса који подразумевају активно премештање лексема из пасивних, или употребно ограничених фондова у централни део заједничког лексикона.<sup>74</sup> Посебно значајну улогу у тим процесима игра територијално маркирана лексика, која је од зачетака модерног српског језичког стандарда основни извор попуњавања стандарднојезичког лексикона. У стандарднојезички лексикон не прелазе само територијално маркиране лексеме којима се упућује на специфичне појмове и оне лексеме које су продукти дијалекатске творбе речи, већ и семеме које су последица специфичних контекстуалних садејстава, односно полисемије у дијалектима. Дијасистем постаје значајно извориште синонимије и јединица којима се попуњавају лексичке лакуне у језичком стандарду, па се у теоријским радовима срећу распре о преласку дијалекатске речи у узус (в. нпр. Рамић 2012; Рамић 2017: 78–80). Процеси лексичке транспозиције из дијалекатских подсистема у систем подразумевају сложене

---

<sup>74</sup> О међуфондофским процесима и преласку дијалекатских, жаргонских речи и професионализама у стандарднојезички лексикон у руском језику в. Кузњецова (1989: 180–181).



процесе преструктурирања лескичких односа у систему језичког стандарда, јер у односу на поредак у дијалекту, „стандардизација захтијева другачији, виши ниво апстракције којом се уређује структура посебне врсте и гдје је распоред појединих јединица квалитативно другачији него у дијалектима, јер су им и мјесто и њихова вриједност у том окружењу одређени односима који владају унутар те структуре” (Рамић 2013а: 67). У литератури нема прецизно постављених критеријума за прелазак регионализама у стандарднојезички лексикон, али према либералној концепцији лексичке норме у српском језику, доминира становиште да свака реч која је у складу са формалним захтевима српског језичког стандарда, тј. која се уклапа у његов граматички систем, припада потенцијалу стандарднојезичког лексикона. То значи да уколико постане подруштвљена, на начин да говорници српскога језика могу да гарантују њену узуалност, она добија „право грађанства” у стандарднојезичком лексикону. И степен подруштвљености је флуидна категорија која се обично процењује „према начину егземплификације у [РСАНУ], на основу појављивања лексеме у књижевним текстовима, махом у дјелима познатијих писаца” (Рамић 2017: 77).

Уколико немају формалних дијалекатских обележја лексичко-семантички дијалектизми се „могу [...] прелити и у стандард без измјена прописаних системских правила, зависно од њихове употребне вриједности” (Рамић 2012: 311), а уколико се семантичком варирању придружује и која формална специфичност дијалекатског система, онда би лексема морала бити подвргнута системским регулативама стандарднојезичког идиома како би постала његов део.<sup>75</sup> Исто важи и за етнографизме и лексичке дијалектизме или недовољно познате „често интеркултуралним контактима преузете лексеме за које постоје познатије из реда синонима” (Исто) – њихов статус у лексикону зависи од употребне вредности међу говорницима језичког стандарда. Да ли ће нека реч остати у сфери потенцијала, или ће постати подруштвљена питање је живе речи (*parole*) (Е. А. Земска према Драгићевић 2008: 122) и може зависити од изванјезичких фактора.

Појављивање регионалне лексике у књижевним делима потврђених писаца повећава могућност за њихову стандардизацију (в. поглавље I.1). М. Радовић Тешић (2009: 157) коришћење дијалекатске лексике у књижевном тексту види као „облик

---

<sup>75</sup> Захтев да се лексика приликом нормирања мора подвргнути формалним правилима језичког стандарда износи још А. Белић (1955: XXII–XXIV): „Караџићева општа правилност вреди за све речи које би се хтеле из дијалекта узети; оне остају са својим значењем, својом морфолошком структуром; али по гласовима акценту и промени оне, ако се унесу у књижевни језик, добијају његове особине”.

преношења говорне језичке форме у писану”, што маркираној лексици оставља веће шансе за ширење употребе и лексикографску обраду, а самим тим и за њено нормирање.<sup>76</sup> Адекватна контекстуализација речи са ограниченом употребом у књижевним делима омогућава реципијенту њихову интерпретацију, што није довољно да такве речи схватимо као јединице активног лексичког фонда. Да би јединице из пасивног прешле у активни фонд, неопходно је да их говорници почну употребљавати као такве.<sup>77</sup> Уколико би регионалне лексеме усвојене преко књижевноуметничког текста постале шире подруштвљене, тј. уколико би их читаоци почели репродуковати и ширити њене употребне вредности, оне би несумњиво постале део активног лексикона српског језика.

Р. Драгићевић (2008: 123) издваја неколике критеријуме које лексема треба да испуни како би постала узурална – она мора бити: „(1) више пута потврђена; (2) говорници којима је српски матерњи језик не би требало да имају дилеме у вези с тим да ли та лексема постоји или не постоји у српском језику, већ да буду сигурни да постоји; (3) било би добро да је потврђена у неком од описних једнојезичних речника српског језика”. Удружени ови критеријуми упућују на стабилност лексичке јединице, а њој увелико доприноси и чињеница да се лексеме које показују дуг период постојања у народу на неком терену јављају као непатворене у књижевним делима са потврђеном уметничком вредношћу и широком рецепцијом. Из овога природно произлази закључак да је развој књижевног (стандардног) језика „најнепосредније [...] повезан са делатношћу писаца”, те да појединац „у изграђивању књижевног језика и стила има пресудну улогу” (Јовић 1985: 29). Г. О. Винокур (1992: 27) примећује како се у односу језичке норме, модела заједничког књижевног језика и задатака који се постављају пред писце неретко јавља конфликт јер је писац принуђен да свој израз укалупљава у стандарднојезичку норму, или да мора поштовати одређене границе уколико се од ње удаљава.<sup>78</sup> Писци какав је Д. Михаиловић, који богато користе постојеће лексичке

---

<sup>76</sup> Уп. „Неједнаку судбину, другачије казано, има ријеч коју створи књижевник и ријеч коју створи чобанин, иако и једна и друга могу почивати на постојећим творбеним узусима и попуњавати празнину у нашем рјечнику. Али утицај, на шири круг говорника, ове двојице није исти. Док ће ријеч првога, ријеч коју је унио у своје дјело писац, релативно брзо допријети до најудаљенијих крајева наше језичке територије, ријеч другога може и да не пређе границе атара на коме тај чобанин чува своје стадо.” (Пецо 1983: 21–22).

<sup>77</sup> Уп. Чињеница да је неко у стању да интерпретира реч коју чује на основу контекста у ком је она употребљена, не значи да ће је и сам користити у новој реченици, те таква реч остаје у домену пасивног лексичког фонда. (Згуста 1991: 160).

<sup>78</sup> Уп. Винокур (1992: 28–29) истиче како литература која, се с једне стране појављује као господарица језика, будући да се њиме служи као својим материјалом, с друге стране – нема права да

фондове, у складу са системским вредностима које су иманентне јединицама датих подсистема, омогућавају да народни језик „стално улази у књижевни, а књижевни непрестано постаје живим језиком извесних друштвених средина и постепено се пробија културом и просветом у народ” (Белић 1955: XXIV). Индивидуална надградња језичке личности Д. Михаиловића на употребљене регионалне лексеме у романима и приповеткама проистиче из његове способности вербалног реаговања у различитим комуникативним ситуацијама. Избор лексичких јединица није само ствар лексичког фонда који припада датом језику, већ и питање језичке осећајности и знања појединца, који лексемама путем контекстуализације на синтагматској равни удахњује индивидуалну боју (Радовић Тешић 2009: 149).<sup>79</sup> Сталан напор писца/говорника да изрази своју мисао „производи и одржава креативну енергију језика, која је [...] у стању да подстакне рађање нових облика и нових успешних промена у језику”, а „[j]единство језичке креативности се ствара и учвршћује скупом генеративних модела који подстичу стварање различитих језичких облика, али на такав посебан, *родитељски*, начин, да увек подсећају на природу свог порекла, тј. на матичну и уједињујућу изворну форму језика” (В. Хумболт према Чуљак 1980: 20). У том процесу преплитања колективног/системског и индивидуалног/појединачног долази до кретања и развоја лексичког система националног језика.<sup>80</sup> Питање лексичког састава на релацији *систем–подсистем* постаје тако питање дијалекатичког односа лексеме и речи.

---

одбаци одговорност за општу судбину језика. Писци не смеју заступати становиште – ја сам песник или писац и могу чинити са језиком што ми је воља. Норма се креће, али то кретање има своја ограничења.

<sup>79</sup> Уп. На значењском нивоу се најинтензивније осликавају идиолекатске ауторске црте – пуноћа израза заснована на полисемантичким структурама речи стандардног језика, стилистичка и жанровска предодређења њихових значења и употреба у језику нових, општем лексикону непознатих значења. (Караулов 2001)

<sup>80</sup> Уп. Финка (1966: 9): „Значење ријечи одређује њихова функција у реченици, а значење реченице читав говорни контекст. Може се, дакле, казати да семантичка вриједност ријечи није нипошто статичка. Њено се конвенционално значење често модифицира, па и сасвим мијења. Тиме се ипак не нарушава говорна сувислост. У стварном контексту се увијек садржи довољно *ј е з и ч н е з а л и х о с т и* да се разумије њено модифицирано значење. На тај се начин конвенционално значење ријечи смјењује којим стилистичким, а ово може дуготрајниом употребом у одређену контексту увјетовати ново конвенционално значење. Тако се и овде може рећи да се суставност и несуставност стално допуњавају.”

## II ТИПОВИ ТЕРИТОРИЈАЛНОГ ВАРИРАЊА ЛЕКСИКЕ У ДЕЛИМА ДРАГОСЛАВА МИХАИЛОВИЋА (ТИПОВИ ДИЈАЛЕКАТСКЕ РЕЧИ)

0. Описивање и анализирање јединица дијалекатског лексикона захтева самеравање са осталим територијалним варијететима једног језика на нивоу лексике, али и са наддијалекатским, стандарднојезичким лексиконом. На основи разлика које се конституишу у таквом сложеној мрежи подсистема (који су у непрекидном односу међусобног прожимања) дати дијалекат успоставља свој идентитет, а међусобне сличности су оно што све те подсистеме чине варијацијама једног језика. Ако настојимо да утврдимо како се један дијалекатски лексикон разликује од осталих територијалних подсистема или наддијалекатског лексикона, морамо утврдити нивое варирања лексичких слојева. Такав посао захтева процењивање, не и строге класификације лексике, јер „[п]отпуни инвентар дијалекатских варијација у лексикону и коначни репертоар узрока због којих се јављају није ни могуће утврдити, због тога што је сваки лексикон, па и дијалекатски, отворен систем” (Рамић 2014: 592).

Раслојеност дијалекатске лексике у дијалекатској књижевности Д. Михаиловића може се пратити према нивоу на ком се заснива територијална маркираност. Тако се може говорити о слоју лексичких дијалектизама и групи (лексичко-)семантичких дијалектизама,<sup>81</sup> јер се специфичности у парцелацији изванјезичке стварности, односно виђењу света одређене говорне заједнице манифестују тако да се или „формирају [...] специфични језички изрази те стварности, или да долази до помјерања односа ознаке и означенога у мјери која омогућава идентификацију нове семантичке реализације” (Рамић 2012: 312).

Семантички дијалектизми подразумевају специфичне значењске варијације општепознатих речи. У питању су семеме везане за ограничене територијалне варијетете. Тој групи припада нпр. глагол *ћутати* са значењем ‘заузимати неки положај, налазити се’ (ПВ, 107), или придев *бос*, који се реализује са значењем ‘до главе ошишан, ћелав’ (ПВ, 102), што су значења стилистички обележена уколико се јаве у стандарднојезичком изразу, али у дијалекатским подсистемима функционишу као необележене системске јединице.

---

<sup>81</sup> Кузьнецова (1989: 181–182) издваја три типа територијално маркиране лексике у руском језику: „Во первых, слова, обозначающие специфические для той или иной местности реалии и не имеющие синонимов в литературном языке [...] Во-вторых, это нейтральные слова, для которых в сфере литературного языка имеются синонимы [...] В-третьих, слова с коннотативными значениями, имеющие нейтральные синонимы в самих говорах”.

Лексички дијалектизми подразумевају „различите облике којима се номинују постојећи семантички садржаји” у стандардном језику (уп. Словарь социолингвистических терминов: 55; Штасни–Бошњаковић 2009: 91), при чему се у највећем броју случајева подразумевају непотпуна поклапања међу десигнатима (нпр. *санћим* прил. ‘тобоже’). У лексичке дијалектизме убрајају се и лексеме које именују појмове непознате говорницима језичког стандарда, или које немају једнолексемски израз у стандарднојезичком лексикону.

Према томе, са становишта нивоа варирања дијалекатске лексике употребљене у делима Д. Михаиловића говоримо посебно о семантичким и лексичким дијалектизмима, настојећи да утврдимо механизме њиховог успостављања у систему дијалекта. То значи да су семантички дијалектизми добијени најчешће у процесу метафоре и метонимије, а онда и значењском спецификацијом у процесу референције, која неретко подразумева повезаност општепознате лексеме за специфичан домен. Лексички дијалектизми пак делом су остатак словенског лексичког наслеђа који се задржао на простору косовско-ресавског дијалекта, представљају позајмљенице из других језика, или су мотивисане речи добијене у творбеним процесима од постојећих основа и афикса. Трећи ниво варирања о ком говоримо тиче се фразеолошких дијалекатизама, а они захтевају посебне критеријуме самеравања.

## II.1. СЕМАНТИЧКИ ДИЈАЛЕКТИЗМИ

0. Дијалекатски лексички подсистем садржи поред специфичних и општепознате, стандарднојезичке лексеме, које у специфичним условима функционисања у говору могу развијати посебна системска значења на датој територији дијалекта. Таквим, семантичким варирањем лексема на нивоу локалних говора и дијалеката настају семантички дијалектизми. У питању су териотијално ограничене семантичке реализације стандарднојезичких лексема. Семантички дијалектизми последица су семантичке деривације – механизма метафоре и метонимије, или пак специфичне контекстуализације при којој општеупотребна реч добија специјализовану семантичку вредност унутар одређене области живота – нпр. војска, сујевеље, рударство и сл. Ту треба додати и карактеристике енциклопедијске природе које су спецификум у одређеним локалним говорима, али не подразумевају реструктурирање семске структуре. Такву варијацију у дијалекатској књижевности Д. Михаиловића илуструје нпр. лексема *чекмеце*, која остварује референцијалну вредност ‘дрвени ковчежић са фиоком која служи као каса’, док је у неким другим локалним говорима (нпр. Босна,

Косово) забележено значење 'сандуче разног облика украшено фиокама' (Скок III: 303), што значи да је у говорима околине Ћуприје и Параћина фиксирана специфичност у вези са функцијом денотата и да је подигнута на ниво појма, док у другим говорима та специфичност функционише као семски потенцијал. Овај тип варијација у литератури се препознаје у виду термина *алосема* (в. Рамић 2013: 323) – то су „веома блиска значења која не функционишу на сасвим исти начин у сличним комуникативним ситуацијама, или на различитим подручјима, мада се не искључује могућност да лексеме могу имати исту референцијалну вриједност”.

Контекст у ком се група семантичких дијалектизама јавља има функцију успостављања фигуративних значења, функцију раздвозначавања широкозначних лексема, или пак улогу успостављања контекстуалних нијанси лексема (уп. Згуста 1991: 71–73).

0.1. За разграничавање стандарднојезичких системских значења од територијално и индивидуално маркираних користили смо расположиве речнике, пре свега РСАНУ и РМС. Анализом смо обухватили и неке фигуративне семеме стандарднојезичких лекема које се јављају у РСАНУ као немаркиране, а за које смо проценили да се ретко употребљавају у савременом српском језичком стандарду, док су фреквентна лексичка средства у косовско-ресавском дијалекатском подсистему и говорима источне Србије, те и у дијалекатској књижевности Д. Михаиловића, што показује да су подруштвљавање, застареваше и стилска реактивација лексике симултани и живи процеси у једном лексикону.

Чињеница да ће говорник за упућивање на неки сегмент изванјезичке стварности, нпр. за разумевање неког појма *a*, пре одабрати неку метафоричну семему *b1* него *b2* или *b3*, јер дату метафору осећа природном, говори о устројству концепата у језичкој слици света и о начину функционисања лексичког подсистема (уп. Ковечеш 2010: 79). Јаче асоцијативне везе између неких појмова последица су људског искуства, културолошке матрице, вербалних и невербалних (друштвених) забрана итд.<sup>82</sup>

Многе лексеме које су семантичке варијације у односу на стандарднојезички систем реализоване у дијалекатској прози Д. Михаиловића имају потврде у дијалекатским речницима и општедескриптивним речницима са квалификативом

---

<sup>82</sup> Уп. There appear to be two large categories of causes that bring about cultural variation in metaphor and metonymy. One is what we can call the *broader cultural context*; by this I simply mean the governing principles and the key concepts in a given culture. The other is the *natural and physical environment* in which a culture is located. (Ковечеш 2010: 218)

*покрајинско*, што значи да су потврђена вредност у дијалекатским подсистемима. Има међутим и примера које не потврђују речници, али који су у сагласју са системским значењем и процедуралним шемама у датом језичком систему, у смислу да су изведени продуктивним семантичким механизмима. Такве семеме могу бити или стабилне јединице дијалекатског подсистема или продукт нараторске креативне говорне делатности. У случајевима индивидуалних нараторових остварења на плану семантике стандарднојезичких лексема писац се испоставља као потенцијални покретач језичких промена. Испољавајући своје идеје у сагласју са колективном језичком сликом света (дијалектом и општим лексиконом), те контекстуализујући лексеме у складу са својом креативном визијом, Д. Михаиловић доприноси ширењу друштвених концепата.

0.2. Семантичке варијације општеупотребних, стандарднојезичких лексема почивају на неколиким моделима семантичке промене: 1. на метафоричном развоју значења, 2. метонимији, 3. спецификацији значења у процесу референције, односно везаности за одређену тематику, 4. конверзији, 5. семантизацији платисемичних глагола.

Највише је семантичких дијалектизама добијено метафором и метонимијом, што потврђује да су метафора и метонимија фундаменталне манифестације људског понашања, вербалног и невербалног (уп. Јакобсон 1956: 41–47), те најчешћи вид ширења полисемантичких структура. Говорећи о међукултуралним и унутаркултуралним специфичностима на пољу концептуалне метафоре и метонимије,<sup>83</sup> што су механизми на којима се заснивају и лексичка метафора и метонимија, Ковечеш (2010: 215) издваја више типова могућих варијација у односу на представљање датог циљног домена: 1. варијације у распону концептуалних метафора и метонимија за дати циљни домен; 2. варијације у елаборацији, у конкретним разрадама, тј. појављивању концептуалне метафоре и метонимије за дати циљни домен<sup>84</sup> и 3. варијације у нагласку на једном механизму – на метафори или на метонимији, за дати циљни домен. То значи да се мисаони механизми директно пресликавају на језичке механизме, а посебно на оне обрасце који уређују лексички ниво језичког система и његових подсистема.

---

<sup>83</sup> Ковечеш се посебно бави питањем варијација у концептуализацији емоција унутар културног система једног језичког подручја, и притом истиче: This is a more difficult task than handling cross-cultural variation because there has been practically no work done on this aspect of emotion from a cognitive linguistic point of view. We know from the research outside linguistics that the conceptualization of emotion is not the same, not homogeneous, within a culture or society. Individual usage may vary, and there is variation according to social factors and through time. (Ковечеш 2010: 221)

<sup>84</sup> Уп. In other cases, two languages may share the same conceptual metaphor, but the metaphor is elaborated differently in the two languages. (Ковечеш 2010: 216)

0.2.1. Метафора и метонимија посматрају се у литератури као мисаони, лексички и текстуални механизми који се међусобно допуњују (нпр. Јакобсон 1956, Раден 2000, Ковечеш 2010). Међутим, још је Р. Јакобсон (1956: 41) приметио како у нормалном вербалном понашању обично употребно доминира један од њих, а фреквентност, односно доминантност једног или другог процеса може бити последица културолошких специфичности, вербалног стила појединца и сл.<sup>85</sup> Изражајност метафоре или метонимије у дијалекатском лексичком подсистему језика може бити ваљани показатељ специфичности дијалекатске језичке личности, односно начина на који она види свет који је окружује. Та специфичност произлази из природе разлике ових механизма. Наиме, метафора почива на сличности која постоји између два ентитета пре вршења преноса имена (в. *preexisting similarity*, Ковечеш 2010: 79)<sup>86</sup>. Метонимија пак није заснована на „прејезичкој” сличности између ентитета, већ на корелацијама у нашем искуству, на везама међу људима, предметима, појавама, радњама и сл. које временом градиво, а такве корелације нису сличности.<sup>87</sup> Како се у случају метафоре веза успоставља између два, а у случају метонимије у оквирима једног домена, може се претпоставити како веза подразумевана метонимијом захтева мање когнитивног напора јер се говорник креће у оквирима домена у ком су све везе искуствено потврђене, док су везе по сличности између различитих домена удаљеније, па и културолошки одређеније.

---

<sup>85</sup> Уп. In normal verbal behavior both processes are continually operative, but careful observation will reveal that under the influence of a cultural pattern, personality, and verbal style, preference is given to one of the two processes over the other. (Јакобсон 1956: 41)

Уп. и: In Russian lyrical songs, for example, metaphoric constructions predominate, while in the heroic epics the metonymic way is preponderant. [...] but it is still insufficiently realised that it is the predominance of metonymy which underlies and actually predetermines the so-called 'realistic' trend, which belongs to an intermediary stage between the decline of romanticism and the rise of symbolism and is opposed to both. Following the path of contiguous relationships, the realist author metonymically digresses from the plot to the atmosphere and from the characters to the setting in space and time. He is fond of synecdochic details. In the scene of Anna Karenina's suicide Tolstoj's artistic attention is focused on the heroine's handbag; and in *War and Peace* the synecdoches "hair on the upper lip" and "bare shoulders" are used by the same writer to stand for the female characters to whom these features belong. (Јакобсон 1956: 42)

<sup>86</sup> Може се рећи нпр. „the roses on her cheeks”, само због тога што пре „дешавања у језику” постоји сличност између два ентитета – образа и руже, и то на основу ружичасте или светлоцрвене боје (Ковечеш 2010: 79).

<sup>87</sup> Уп. Some metaphors are grounded in correlations in our experience. It is important to see that correlations are not similarities. If event E1 is accompanied by event E2 (either all the time or just habitually), E1 and E2 will not be similar events; they will be events that are correlated in experience. (Ковечеш 2010: 79)

Ковечеш (2010: 80) даје пример мисаоног обрасца који почива на успостављеној вези по блискости – ако додајемо течност у посуду, ниво течности расте; два догађаја (додавање течности и раст нивоа течности у посуду) нису слична, већ можемо рећи да је дешавање једног у вези са дешавањем другог. Веза која постоји међу њима није веза по сличности, већ веза по блискости условљена нашим искуством – научили смо да кад се дешава једно, следи и оно друго. Та веза одговара концептуалној метафори „количина је висина“. Додавање количине стога разумемо као релацију „горе“, а одузимање количине као релацију „доле“. Овај тип односа на концептуалном плану разумемо се као когнитивна метафора, али када се реализује на лексичком плану, представља пример за лексичку метонимију. Исти пример разматрају Лејкоф (1998: 240–241) и Раден (2000: 408).



Имајући у виду већу заступљеност механизма метафоре у извођењу дијалекатских значења, можемо приметити да дијалекатска језичка личност у делима Д. Михаиловића изванјезичку стварност види углавном из перспективе успостављања сличности међу ентитетима, што карактерише симболичан начин сазнавања света. То готово доследно важи за категорију именских речи – именице и придеве, дакле за доживљај ентитета и њихових квалитета, својстава, док у глаголском систему постоји мањи број метонимијски изведених значења.

Дијалекатска језичка личност радње и стања доживљава као активности или стања која наличе неким другима (метафора), а онда и као дијалектичке категорије које су производ искуства и стечених асоцијативних веза међу сегментима стварности (метонимија). Иако је мањи број примера који су добијени лексичком метонимијом, треба нагласити да је на когнитивном плану стабилност метонимијских веза знатно већа, будући да су бројне лексичке метафоре у глаголском систему засноване на когнитивној метонимији, односно да активирају различите везе по блискости у концептосферама.

0.2.2. Разлучивање механизма метафоре и метонимије у глаголском систему није увек једноставно, а ни могуће.<sup>88</sup> На чињеницу да су метафора и метонимија континуалне природе указивали су многи, а међу њима и Г. Раден (2000), који је издвајао услове у којима се конституише метонимијски заснована метафора.<sup>89</sup>

<sup>88</sup> Б. Тошовић примећује како семантичка полифункционалност код глагола „stvara velike teškoće prilikom utvrđivanja tipologije njegovih značenja. Činjenica da još uvijek ne postoji univerzalna klasifikacija semantičkih tipova glagola, a pogotovo sumnja u to da se ona uopšte može i stvoriti, govori o tome koliko je semantika glagola složena, kompleksna i raznorodna” (Тошовић 1995: 44).

<sup>89</sup> Уп. Раден (2000: 422)

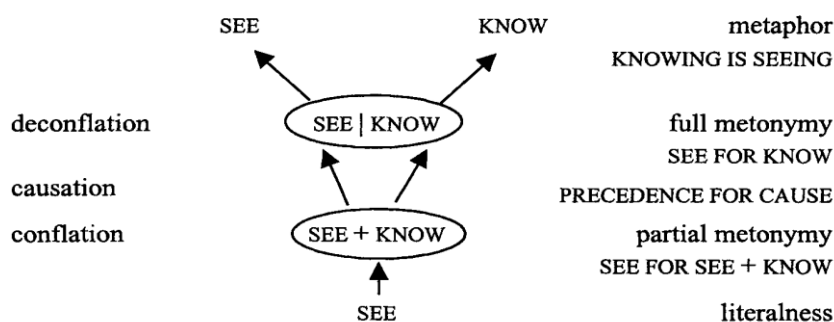


Figure 2. From literalness to metaphor: SEE and KNOW

Видови делимичног померања значења какав је случај са глаголом *видети* када се он реализује истовремено са значењем 'видети + знати/разумети' Роден (2000: 42) назива парцијалном, делимичном метонимијом, а у лексикографској пракси такве се семеме представљају као дифузна значења (видети и разумети), при чему се два архисемска својства постављају у корелацију. Уколико се ознака *видети* употреби са значењем 'разумети, знати', онда се говори о потпуној метонимији, будући да долази до клизања референције са 'видети' на 'знати'. Таква метонимија је на когнитивном плану удружена са когнитивном метафором „знати значи/је видети”, у смислу да је условљава, да јој је база

Метонимијске асоцијације, као мисаони обрасци, налазе се понекад у основици лексичких метафора код глагола, што може отежати уочавање обрасца семантичког извођења. Издвојићемо један пример из грађе на ком ћемо показати модел идентификовања лексичке метафоре, односно лексичке метонимије у глаголском систему, који смо примењивали у раду.

Стандарднојезички глагол *слушати* употребљен је у роману *Петријин венац* са маркираним значењем 'обављати кућне послове код некога, испомагати некога'. Метонимијска асоцијативна веза по блискости 'слушати : чинити шта се чује' део је концептосфере глагола *слушати*, али она не представља директан услов за пренос имена, већ само основу за поређење по сличности са појмом 'обављати кућне послове код некога, испомагати'. Дакле, постоје два домена – *слушање* и *обављање кућних послова*, а где се успоставља асоцијација између два домена, несумњиво се ради о метафоричном извођењу значења. Компонента 'чинити што се чује' само је метонимијски активирана индуктивна сема за развијање новог значења у полисемантичкој структури глагола *слушати*. То значи да је лексичка метафора заснована на когнитивној метонимији.

Постоје међутим такви контексти у којима није могуће утврдити да ли је реализована метонимија, или је само дошло до активирања додатне семе у процесу референције, која је у асоцијативној вези по блискости са основним доменом. Такви су примери глагола *укрштавати*, *делити*, *пресицати* у *Петријином венцу*, код којих не можемо утврдити да ли се ради о такозваној парцијалној метонимији, односно спецификацији значења у процесу референције, или је дошло до измештања архисемског центра. Контекст оставља могућност да глагол *укрштавати* разумемо као 'укрштати предмете са циљем магијског деловања' или 'вршити магијску радњу, врачати укрштањем предмета', за глагол *делити* упитно је да ли га разумемо као 'делити предмете на делове или групе с циљем магијског деловања' или 'вршити магијску радњу, врачати дељењем предмета на групе'. Исте су прилике и за лексему *пресицати* која је са значењем 'прелазити пут попречно испред неког с циљем магијског деловања' у колокацији са именицом *пут*, док исти спој *пресицати пут* можемо читати као фразеологизам са архисемом 'врачати', где је дошло до метонимијске преобразбе.

**укрштавати** 'укрштати предмете са циљем магијског деловања' / **делити** 'делити предмете на делове или групе с циљем магијског деловања' / **пресицати (пут)** 'прелазити пут попречно испред неког с циљем магијског деловања' – Не престаје та да по асталу с

---

У когнитивној лингвистици таква појава прожимања метонимије и метафоре (која се може манифестовати и на лексичком плану) назива се метафтонимија (в. нпр. Goossens 1990, Geeraerts 2002).

њи нешто распоређује и премешта трошке да скупља на камару и да и бере у шаку, нешто да укрштава ел дели, пут ти пресица ел да обиђе у круг, ово да кида а оно да дроби, па и провукује кроз некаке рупе кај оне опасне ситне гује и да и нешто с њи кљуца, да и пружа надалеко од себе и там да нешто враћа у клопке за тице [...] (ПВ, 64);

Глагол *погледати у Петријином венцу* заузима амбивалентну семантичку позицију.<sup>90</sup> Могли бисмо га разумети као производ парцијалне метонимије, односно као дифузно значење 'погледати + деловати/проценити', или 'деловати/проценити гледањем', што би био доказ издвајања посебног системског значења у дијалекатском лексикону. Речнички подаци могли би у оваквим случајевима недовољне контекстуализације бити од помоћи. Међутим, што због степена апстракције (у општедескриптивним речницима), што због непотврђености у грађи или неуочавања семантичких нијанси (у дијалекатским речницима) овакве или блиске реализације нису забележене.

**погледати** 'проценити какво понашање / магијску радњу треба предузети према некоме'  
– Ако те добро погледала, може добро и да ти учини. (ПВ, 130);

У граничним случајевима овог типа поступамо у складу са природом ширег контекста и са језичким осећањем, остављајући могућност за другачија тумачења.

### II.1.1. Семантички дијалектизми добијени метафором

0. Најчешћи узрок метафоре је „изневерена” лексичка валентност<sup>91</sup>, односно измењен домен примене лексеме у односу на стандарднојезичку системност.

1. **Именице.** Супстантивни семантички дијалектизми реализовани у дијалекатској прози Д. Михаиловића углавном су производ метафоре. На тај начин – метафоричним преносом имена – добијени су језгровити номинати са различитим функцијама. Са функцијом именовања појма који у дијалекту није имао име: *стуге*, *уста*, *столица*; са експресивном функцијом, односно са компонентом оцене у семантичкој структури развијена су дијалекатска значења именица: *баба*, *пиљарица*, *мрциња*, *бараба*, *баранче*, *пуољ*, а у ту групу експресива спадају и жаргонизми *чварак*, *фиока*, *кец*, *патка*, *звожђурија*. Најмање је околиналних значења добијених метафором,

---

<sup>90</sup> Уп. нпр. и *турити* 'навратити постављањем магијских предмета некоме' / поставити магијски предмет некоме и навратити му (ПВ, 62);

<sup>91</sup> Говорећи о системској и несистемској валентности лексема, Д. Шипка (2006: 88) даје пример глагола *преминути*, који показује валентност према лексемама које означавају људска бића и подразумева изврстан степен формалности у комуникативном чину. У случају да се ова лексема употреби са измењеном валентношћу, нпр. са доменом 'животиња', и у неформалном разговору, доћи ће до *ре-креирања валентности*.

каква је нпр. именица *ченгела* реализована са значењем 'медицински прибор' због тога што наратор није знао прави назив реалије, па је посегао за јединицом која у тренутку најближе осликава стварност коју је желео представити.

### 1.1. Антропоцентрична значења

Са изразито експресивном компонентом успостављена су антропоцентрична територијално маркирана значења лексема *баба*, *пиљарица*, *мрциња*, *бараба*, *сплачина*. Експресивност ових именица почива на компоненти негативне оцене, омогућеној семантичким потенцијалом из концептосфере лексема. Овим се именицама упућује на особу из перспективе карактерне особине или занимања. Метафора која почива на прототипичним семантичким обележјима појмова, открива сегменте стереотипа, односно сегменте дијалекатске језичке слике света.

Стандарднојезичка лексема *баба* у дијалекатској књижевности Д. Михаиловића реализована је са две територијално маркиране семеме 1. 'врачара' (ПВ, 11; Ч, 136), 2. 'жена, супруга' (Ч, 109). У РСАНУ забележена је семема настала значењским уопштавањем почетног, мотивног десигната 'жена уопште' са квалификативима *покр.*(ајинско) и *шал.*(иво), а у денотативном односу инклузије са њом је значење 'жена, супруга', реализовано у *Чизмашима* (Ч, 109). Парадигматски међуоднос дијалекатских семема показује различиту хијерархију и ширину полисемантичке структуре лексеме *баба* у различитим дијалекатским подсистемима. Обе семеме у дијалекатској прози добијене су регуларним метафорским механизмом, а откривају стереотипне компоненте појма 'баба' у дијалекатској говорној заједници и то: 1. 'обично се старе жене баве магијским радњама' и 2. 'слабости се приписује женама, пре свега старим'.

**баба 1.** 'врачара' – Нисам могла да избавим моје дете, никако нисам могла. И носила сам ју, ди ју све нисам носила. И код доктори, и код травари и код бабе. У село Јовац код Ј. тад била чувена врачара, нека баба Велика. И код ње сам ју носила. (ПВ, 11); „То сам”, каже она мене, „спремила по рецепис од једну бабу за моји старци. [...] Шта си ту оклембесио нос кај нека баба. Ајде легај да испробамо медецину. (Ч, 136);

**2.** 'жена, супруга' – Одједанпут чујемо, његова баба тамо иза његова леђа ко да мало шмркну. (Ч, 109) (Чичина жена);

Стереотипна семантичка компонента са којом се преговара око цене, са којом се погађа, која није од речи индуковала је значење 'неозбиљна, лаковерна, непринципијелна особа' лексеме *пиљарица*. Семема из романа *Злотвори* није забележена у расположивим речницима, те се може квалификовати као неологизам.

**пиљарица** 'неозбилна, лаковерна особа' – Морају да науче да се с нама не могу ни шалити ни погађати. Нисмо ми пиљарице. (3, 305);

Лексема *мрциња* реализована је у роману *Петријин венац* са метафоричним значењем 'безвредна особа, гад', које је омогућено индуктивном евалуативном семом из основног значења 'угинула животиња, цркотина'. Лексема *мрциња* забележена је у РСАНУ са квалификатором *покр.* и у ЦР са четири значења: *мрцина* ж 1. 'угинула животиња, цркотина', 2. 'спора, лења, остарела животиња', 3. 'фиг. пеј. лоша особа, ленштина', 4. 'изнемогла особа'. Са становишта лексичког значења именица *мрциња* у различитим дијалектима и у оквиру појединачних дијалекатских система добија другачије референцијалне вредности (некада са антропоцентричним, некада са доменом 'животиња'), али се на когнитивном плану показује да је асоцијативна вредност која је у основи тропичког представљања сегмента изванјезичке стварности оно што је заједнички мисаони образац дијалекатских говорника. Ако се сагледају значења овог покрајинизма у различитим дијалектима, може се утврдити једнообразан стереотип по ком се све што се вреднује као изразито лоше и негативно (споро, изнемогло, лењо) асоцијативно везује за појам 'цркнута животиња'.

**мрциња** 'безвредна особа, гад' – Шта да урадим ако ме отера: марш одатле, мрцињо једна? (ПВ, 87);

У управном говору јунака који је пореклом Црногорац употребљена је именица *сплачина* са значењем атрибутивне антропоцентричне именице 'пропалица, ништарија, лоша особа'. Два домена 'помије' и 'лоша особа, ништарија' повезана су евалуативном семом негативне оцене која је асоцирана индуктивном компонентом 'оно што се баца, што је лоше'.<sup>92</sup>

**сплачина** 'пропалица, лоша особа' – „Овога, овога, оца му јебем! Удри сплачину! Удри отпад!” (Веселин Булатовић, Црногорац) (3, 123);

Општејезички експресив *бараба* у делима Д. Михаиловића реализован је са значењем номина агентис 'рудар'. Ово значење је мотивисано прототипичним понашањем рудара, које се манифестује кроз стереотипне семе: 'иду по кафанама, пију,

---

<sup>92</sup> РМС бележи у одредници *сплачина* под 3. погрдно значење 'безвредна женска особа, ништарија', према којем се реализација у роману *Злотвори* односи као аloseма. Уп. и РМС *сплачинуша* ж погрд. 'безвредна женска особа, ништарија'.

проводе се са женама' и сл. Мотивне семе садржане у унутрашњој форми речи узрокују у примерима (ПВ, 101) и (БКГ, 13) конотативну компоненту негативне објективне оцене. Конотација је, међутим у примерима 2. и 3. неутрализована, те је именица сведена на денотативну вредност номина агентис (БКГ, 12), док се у *Чизмашима* (Ч, 17) значење номина агентис преплиће са значењем становника места.

**бараба** *погр.* 1. 'рудар, пропалица, мангуп, пијаница' – Сељаци не зову рудари за џабе барабе, а ни ови њи, опет, гегуле. Све они брзо покваре. (ПВ, 101); Сад, за време лета, барабе ме научише и угаљ да копам, и женама под сукњу да загледам, и дуван да пушим и ракију да пијем, а Милован Симић, Ранков син, подучи ме и како да се бијем. (БКГ, 13);

2. 'рудар' – Тако је мој отац до своје двајес и девете године био бараба, а онда се после поболе на плућа. А кад му некако баш тад и отац у село умре, он свој тал тамо одма прода и у рудник отвори малу бакалницу. (БКГ, 12); „Је л још оћеш да будеш бараба?” То су тако гегуле звали рударе. „Јеси ли видео каки је корав и црн барапски леба? Је л ти боље да буднеш бараба или господин у моју радњу?” (БКГ, 12);

3. 'становник Окна, сељак, рудар' – [...] нит сам ја мојим Окнанцима, одвратан, чим могу да дођем са звездице на рамена. Свиђа се то мојим барабама. (Ч, 17);

Речници не бележе ова значења лексеме *бараба*, међутим, она су веома заступљена у дијалекатској прози Д. Михаиловића која се тематски везује за ћупријско Поморавље. Као прототипични номинат у локалним говорима лексема *бараба* са значењем 'рудар' нашла се и у наслову једне приповетке – *Барабе, коњи и гегуле*. Стога је највероватније да се ради о локализму распрострањеном у дијалекатском подсистему. Дериват *барапче* са десценционим значењем 'дете пореклом из рударске породице; будући рудар', указује на стабилност пејоративног осенчења појма 'рудар' означеног творбеном основном *бараб-*.

## 1.2. Неантропоцентрична значења

Лексеме *ступе*, *столица* и *уста* регионална значења развијају са циљем попуњавања номиналних празнина у дијалекатском подсистему, те је њихова улога првенствено референцијална.

У приповеци *Путник* реализована је лексема *ступе* у полуидиоматизованој поредбеној конструкцији *ноге као ступе*. Иако делимично преосмишљена унутар поредбеног споја, ова лексема чува представу о основном значењу у дијалекту: 'лестве'. Семема 'лестве' забележена је са квалификативом покрајинско уз фонетску варијанту лексеме *стуба* (обично у мн.) у РСАНУ. Покрајинско значење добијено је метафором на основу асоцијативне везе између примарног (степеник, степеница) и секундарно

номинованог појма (лестве, мердевине) – ‘уз помоћ чега се пење’: **ступе** ‘лестве, мердевине’ – Сјашем, запалим дуван, испушим: не иде, ноге као ступе. (П, 38). У дијалекатској прози напоредо функционише и стандарднојезичка лексема *степеник* (мн. *ступенице*) са подруштвљеним основним значењем, што указује на могућност да је у дијалекту лексема *ступе* специјализована за појам ‘лестве, мердевине’, како је у неким говорима околине Крагујевца, западно од реке Лепенице.

Са функцијом именовања дела кровне конструкције у грађевинском занату реализовано је метафорично значење ‘тања греда од које се прави кровна конструкција, на којој леже, на коју се наслањају рогови’ стандарднојезичке јединице *столица*, а на основу индуктивне семе ‘на коју се наслања, која је ослонац’. Ово значење потврђено је у ЦР (*столица*), што указује на системност семеме у дијалекатском подсистему.

**(крвна) столица** ‘тања греда од које се прави кровна конструкција, на којој леже рогови’ – На тлу су у облику правоугаоника лежали дуги, свеже истесани и обрађени мертеци, подсећајући на кровни оквир састављен од греда венчаница, као да обележавају место за копање темеља. Спојени кламфама, на угловима су били притиснути тешким камењем, док су уздужно, као на нотној хартији, имали још неколико таквих, свеже истесаних и нешто виткијих греда, какве тесари зову кровним столицама. Тиме се конструкција боље учвршћивала. (УЗП, 169);

У дијалекту, и то у оном фонду који припада народној термилошкој лексици из области рударства, функционише лексема *уста* са семемом ‘отвор на рударском окну, јами’. Значење реализовано у роману *Злотвори* успостављено је на основу сличности успоређених денотата према облику и функцији који представља улаз. Значење не бележе речници.

**уста** ‘отвор на рударском окну, јами’ – [...] комесар одреда остави да сруше једно од два сењскорудничка окна. (З, 12); [...] динамит поставе под сепарацију и на три места извозног окна – на његова уста, тако да падне и торањ с точком, и још на два чвора унутра – а главни ходник галерије и ветрени ускоп да не дирају. Устребаће та јама кад дође слобода. (З, 12);

Са референцијалном функцијом и функцијом сликовитог представљања денотата развијена су метафорична значења именица *политика* и *пуољ*.

У роману *Злотвори* у дијалекатском наративу употребљена је именица *политика* са значењем ‘скуп правила понашања’, које не бележе дескриптивни речници српског језика. У РМС поред основног термилошког значења забележена је још немаркирана семема 2. ‘активност којом се жели постићи неки циљ, обично обмањивањем других’, која

имплицира постојање некаквог поретка, те је у том смислу семантички блиска реализованој семеми. Иако забележена у речницима активирана референцијална вредност лексеме *политика* фреквентна је у разговорном стилу савременог српског језика, па се ближи категорији колоквијализама. Развијање полисемантичке структуре ове именице у лексикону српског језика и њиховим подсистемима указује на то да се некада апстрактни домен 'политика' кроз искуство конкретизује у свести језичке личности, те почиње служити као изворни домен у репрезентацији сегмената стварности.

**политика** 'скуп правила понашања, поредак' – „Јово”, једанпут ће га опоменути Капа и опет ће му се учинити да га једним оком некако гледа искоса, „засад је политика овака. А буде ли се мијењала, сазнаћеш на вријеме.” (З, 114);

Лексема *пуољ* у роману *Чизмаши* реализована је у дијалекатском нарративу са значењем 'руменило'. Метафорични пренос имена са појма 'пупољак' на појам 'руменило' заснован је првенствено на семантичкој компоненти 'црвенкасто-ружичаста боја', а онда и на семи која се тиче невиности и младости а која је садржана у стандарднојезичком значењу 'оно што је на почетку свога развоја' (РСАНУ значење 2). Унутрашња форма са позитивном семантика указује на нараторову перспективу занесености именованим денотатом и обезбеђује сликовитост. Семема 'руменило' није забележена у расположивим речницима, те је са становишта општег језика можемо одредити као неологизам.

**пуољ** 'руменило' – Лице јој бело ко да се с млеко умива, а на образи јој попао неки њежан пуољ, ко на брескву. (Ч, 74);

Метафорична територијално маркирана образовања *гвожђурија* 'ордење' *чварак* 'војни чин', *фиока* 'затвор', *кец* 'идеја, поступак, трик', *патка* 'мушки полни орган' не носе само експресивну компоненту конституисану кроз унутрашњу форму, већ и информацију о говорнику и перспективи из које он оцењује елементе стварности, затим о тематици и тоналитету комуникације. Реализовна значења нису забележена у расположивим речницима, па представљају јединице дијалекатског варирања.

Збирна именица *гвожђурија* са стандарднојезичким пејоративним значењем 'разни комади гвожђа, гвоздени предмети; старо гвожђе' реализована је са спецификованим значењем 'ордење' у роману *Чизмаши*, при чему је дошло до модификације аугментативног значења и његове трансформације у компоненту позитивне оцене. Позитивна конотација производ је асоцијативне вредности: оно што је



велико и има трајање вредно је и одлика је јунаштва. Маркирана семема лексеме *фиока* мотивисана је семом 'затворени простор' и није потврђена у расположивим речницима. Семема опсценог карактера лексеме *патка* није потврђена у расположивим речницима. Реализовано значење представља активацију асоцијативног модела према ком се успоставља поређење денотата са животињским соматизмом – *кљуном*, на основу семантичке компоненте облика, што је активни асоцијативни модел у номинацији људских гениталија у српском језику. Наведени вулгаризам не бисмо проценили као индивидуализам, већ пре као колоквијализам који је одлика ниског тоналитета комуникације и неформалног односа међу саговорницима.

Семантички дијалектизми у овом низу откривају перспективу мушке дијалекатске језичке личности која – руши вербалне табуе одабиром јединица са опсценом семантиком (*патка*), затвор именује из угла доживљаја малог и затвореног простора (*фиока*), појмове из војничког живота именује из шаљиве перспективе која сублимира узвишену стереотипну семантику именованог појма (ордење) и снижену мотивну семантику метафоричне јединице (*чварак*), односно која узвишену стереотипну семантику појма 'ордење' представља као аугментативну категорију (*гвожђурија*).

**гвожђурија** *војн.* 'ордење' – Па кад на државни празник обуче мундир; кад се накинђури и накачи гвожђурију, имаш да станеш, па да гледаш. Пуне груди, овако то стоји. И сјапти, очи да ти истера. (Ч, 57);

**чварак** *војн.* 'чин у војсци' – [...] и што свака шуша која има чварак више може да те зеза [...] (Ч, 16);

**фиока** *жарг.* 'затвор' – И како све нисам чуо да га зову. Апса, апсана, ћуза, фиока, бувара, забелица, љуљка, бања, бајбукана, бутурница, ћорка, мурија, ливадицанаоколожица, тврдосерница, твртка, Лекино Брдо, Падињак, Падинбург, Острво среће, Хаваји, човекнашенајвећебогатство, радоплемењујечовека – ко ће, море, и да запамти. (Ч, 307);

**патка** *колокв. вулг.* 'мушки полни орган' – То врело слеподне, док се људство одмарало а он опет пожарчио по казни, Гидран је у један мах испружио патку да пиша. (Ч, 55);

Реализовано значење лексеме *ченгела* 'медицински прибор' такође није забележено у речницима. Индивидуализам *ченгела* условљен је становиштем дијалекатског говорника који се не разуме у медицински прибор, већ га именује из перспективе у којој актуализује само сему облика 'налик на гвоздене кукe' и сему функције 'чиме се сече, буши тело'. Овакав семантички дијалектизам је својеврсни семантички оказионализам који је производ *ad hoc* именована.

**ченгела** *индив.* 'медицински прибор' – Повади он из торбу његова ченгела. И још једанпут ти ја одстоја поред Милијану док ју черечише. Нема ти, човече, несретнији створ на свету но што је жена несретна. [...] Седам некција јој само Ђоровић ту ноћ даде. [...] (ПВ, 83);

Напоредо са стандарднојезичком лексемом *шибица* у роману *Петријин венац* употребљава се и покрајинско застарело значење лексеме *машина*: 'шибица; кутија шибица'. Ово метафорично значење засновано на индуктивним семама 'механичка справа' и 'служи као оруђе за неку намену' (в. РСАНУ *машина* 1) бележи РСАНУ као покрајинско и застарело и ЦР.

**машина** 'шибица, кутија шибица' – „Мисо”, шапуће Косана преко мене, „је л имаш свећу? Је л имаш свећу и машину у кућу?” А мој Миса никако да нешто разабере. [...] „Избављај, Косана! [...] Не дај јој да умре!” (ПВ, 44);

Уп. Врцни *шибицу*, па ју запали. (ПВ, 133); Мој Миса кресну *шибицу*. Упали свећу, метну јој је полако у руке. (ПВ, 58);

**2. Придеви.** Изменом стандарднојезичког домена, односно стандардојезичке, системске валентности придева, и то: 1. у смеру антропоцентричан → неантропоцентричан (*ћорав*, *ћелав*), 2. неантропоцентричан → антропоцентричан (*кисео*) и 3. на равни антропоцентричног домена *ноге* → *глава* (*бос*), настале су системске семеме у дијалекатском подсистему: *ћорав* (о улици, сокаку) 'који/која нема излаза, који/која је на једном крају затворен(а)', *ћелав* (о брду) 'без растиња', *кисела* (о жени) 'кукавичка, која лако одустаје јер је песимистична, натмурена', *бос* (о глави) 'ћелав, без косе'.

Придев *ћелав* мимо антропоморфног домена, када се остварује са значењем 'који је без косе', јесте стилистички маркиран у односу на стандарднојезички идиом. Међутим, у роману *Чизмаши* заснованом на косовско-ресавском дијалекту овај придев са доменом *ћувик* реализује своје метафорично, регионално значење 'без растиња', које у дијалекту није обележено.

**ћелав** 'без растиња' – Ако у близини имаш неки ћувик обрасо шумицом [...] па макар му теме било и *ћелаво* – такав брежуљак народ зове забео – трчи тамо. (Ч, 34);

Исти је случај са придевом *бос* који се у *Петријином венцу* и приповеци *Свети Петар спасава Србе* реализује са доменом *глава*, те значењем 'ћелав, без косе', а на основу индуктивне компоненте 'који није покривен, обложен нечим'. У РСАНУ домен *глава* за придев *бос* маркиран је као покрајински, али је регистровано значење 'непокривен' (без капе).

**бос** 'ћелав, без косе' – Возио ју њезин шофер док ју је возио, радео с њу шта радео, а онда ју негде уз пут избубецао, ошишао с нуларицу до главе и избацио на друм. И један дан

ево ти ју она. С неко марамче на босу главу, гладна, прљава, ицепана [...] (ПВ, 102); Проћелав јесам, али баш босе главе нисам. (СПСС, 216);

Придев *ћорав* се у роману *Гори Морава* јавља у колокативној спрези која је у стандарднојезичком идиому подразумевана за синоним *слеп*: *ћорав сокак, ћорава улица*, те се и реализује са значењем које је у стандарду својствено придеву *слеп*. На плану концептуалне метафоре која је у основи лексичке метафоре придева *слеп* и *ћорав*, дијалекатски подсистем не показује специфичност – у развијању значења обе лексеме у дијасистему учествује иста индуктивна сема. Дистинктивна вредност дијалекатског подсистема у односу на стандарднојезички лексикон у овом се примеру базира на специфичној елаборацији метафоре, па се у дијалекту другачије функционално прерасподељују синонимни придеви.

**ћорав** (сокак, улица) који/која нема излаза, који/која је на једном крају затворена – Седео је у ћоравом сокаку Танаска Рајића код Мораве [...] (ГМ, 33); Полазим ка парку и спремам се да скренем у Хајдук-Вељкову ћораву улицу [...] (ГМ, 146);

У роману *Гори Морава* придев *кисео* са системском архисемом 'укус' употребљен је са антропоцентричним доменом 'жена', који је у ЦР (*кисела жена* ж'натмурена, намрштена жена, намћор) забележен као подруштвљен вид употребе у дијалекту.

**кисела** 'кукавичка, која лако одустаје јер је песимистична, натмурена' – „Ал ја мислим, права мајка није она што роди, те се изврне и умре, но ова веселница што негује и подиже. Лако ти је да мреш, 'ајде, жено, кисела, остани и живи. То да те видим.” (ГМ, 20);

**3. Глаголи.** Метафора је као вид успостављања специфичних дијалекатских семантичких реализација доминантна и у глаголском систему. Број семантичких варирања глаголских лексема надилази сумарно семантичке варијације свих осталих врста речи заједно. То се може објаснити семантичком и граматичком природом глагола као врсте речи, јер глагол, како Б. Тошовић (1995: 45) парафразира Силницког, „*po pravilu označava određen kontinuum promjena u ovoj ili onoj sferi objektivne stvarnosti, odnosno ima za referenta neki promjenljivi aspekt realnog svijeta pa se na taj način odlikuje većom unutarnjom promjenljivošću, 'proticanjem' u vremenu svoga referenta nego druge vrste riječi*”.<sup>93</sup>

---

<sup>93</sup> Ковалевский (према Тошовић 1995: 48) природу глаголских лексема објашњава на следећи начин: „Glagol kao nominativna jedinica ... predstavlja određeno svojstvo nekog objekta ali ne kao autonomno,

Семантичке компоненте у основи метафоричних преноса глагола указују на перспективу погледа на одређене сегменте изванјезичке стварности. Разврставање семантичких варијација глагола према индуктивним семама показује нам које су то најпроминентније компоненте, односно сегменти стереотипа глаголских појмова. Такав начин груписања открива и тематске везе међу маркираним значењима.

3.1. Глаголи *ћутати* и *чучати* реализују се са метафоричним значењима која су у односу на стандарднојезички лексикон стилски обележена, али у територијалном лексичком подсистему функционишу као необележена. Семантичке реализације ових глагола повезује хиперсема *мировати*. Глагол *ћутати* реализује се као семема *стајати*, *постојати* на неком месту, која је омогућена семом *мировати*, не испуштати глас из основног значења овог глагола. РСАНУ не региструје значење реализовано у *Петријином венцу*, а у РКМД забележено је сродно значење *бити миран*. Како у прози функционише и основно значења *не говорити*, то значи да долази до ширења полисемантичне структуре глагола *ћутати* у дијалекту. Реализована метафора открива да је говорење прототипична активност која је супротна *мировању*, тј. да се *мировање* у дијалекатској језичкој слици света концептуализује као одсуство *говорења*.

**ћутати** *стајати, постојати, мировати* – „[...] теб је једна грдна змијурина напала и нека опака ала зинула да те прогуне. Еве, види и сама. И скоро целу те већ прогунула, сам ти још глава напоље *ћути*. [...]” (ПВ, 49); А она онај лавор мало склонила у страну, ал ту још у собу *ћути*. (ПВ, 54);

Глагол *чучати* реализује се у делима Д. Михаиловића са више фигуративних значења, од којих је једино значење *проводити пуно времена негде* (наведено уз примере под 3.) немаркирано у РСАНУ. Значења која наводимо у примерима под 1. *постојати негде, стајати* (З, 50) и 2. *бити неком у мислима* (ПВ, 107) не бележе расположиви речници, а мотивисана су компонентом *мировати*.

Тренутносвршени глагол *чучнути* фиксиран је у приповеци *Треће пролеће Свете Петронијевића* са значењем *сести*, које је омогућено семом *спустити се* према тлу и начинским актантам *савијајући ноге у коленима*. Индуктивна сема која се тиче кретања ову семему глагола сврстава у групу са хиперсемом *кретати се*.

---

izolovano i ograničeno samom sobom obilježje, nego uvijek kao svojstvo određene sveukupnosti (skupa) objekata koja karakterišu sa gledišta mogućih formi i vidova kretanja u vremenu i prostoru. Svako specifično svojstvo koje prezentira nominativna jedinica-glagol pripada potpuno određenom podskupu objekata kao svojstvo koje je objektivno prisutno u njima ili kao svojstvo koje se subjektivno pripisuje objektu na bazi poređenja sa svojstvima drugih objekata.”

**чучати 1.** постојати негде, стајати – На танком, жилавом врату са великом јабучицом чучи му дугуљаста, троугласта мртва глава [...] (З, 50);

**2.** бити неком у мислима – И кад је на поса и кад дође кући, и кад оди и кад лежи, сам му она у главу чучи. (ПВ, 107);

**3.** проводи пуно времена негде – И обично бих, промрзао, чучао на столици, гледао у њега [...] (ГМ, 168); Код ћупријске станице нека стара курва Штефица у кафани „Јадран” држала куплерај, само смо код њу чучали. (Ч, 61); Докле ћу да чучим по куплераји ко гладан пас пред касапнице [...] (Ч, 74); И, онако збуњени, стално чучимо пред његову канцеларију, ко слепци на гробље. Без прекида тамо дреждимо, ко бајагим имаш неки поса, и нешто чекамо. Шта чекамо, нико не зна нит би умео да објасни. (Ч, 78); И онако и даље чучимо пред Чичина врата. (Ч, 79); Цео дан ти у ствари пролази у чучање крај врата и чекање да негде там, на почетак ходника, чукне куварски казан од бетон. (Ч, 304);

**чучнути** 'сести' – Она би опет чучнула на столицу, сместила руке у крило, почела прстима да чупка длацице на сукњи [...], климајући главом као да окреће долап, досадним уњкавим гласом продужила би да понавља оно што му је већ рекла. (ТПСП, 75)

3.2. На плану колокабилне способности која условљава значењске модификације колоката маркиран је глагол *градити (се)* и његови свршени префигирани облици *саградити (се)* и *наградити се* у делима Д. Михаиловића. У дијалекатском подсистему они развијају метафорична значења заснована на индуктивним компонентама 'правити, стварати, чинити другачијим (< правити)', 'претварати се (правити + лажно)'.

У споју *саградити дете* (ПВ, 92–93) глагол показује другачију колокабилну способност у односу на позицију коју има у општем лексикону. Реализовано значење 'зачети дете; постати родитељ' добијено је метафором, на основу индуктивне семе 'правити, стварати'. Територијална маркираност споја у роману посведочена је и у РСАНУ у значењу **2. в. покр.** (дете, децу) 'бити родитељ, рађати'.

Индуктивна сема 'чинити нешто другачијим' условила је метафорично значење 'постајати, развијати се' глагола *градити се* и 'постати' перфективне изведенице *саградити се* (2).

**градити се 1.** постајати, развијати се, сазревати у неког – Па што у лице така, ајде де, него јој и душа баш као у свињу. Гради нам се од њу, богами, нова Полексија. (ПВ, 131);

**саградити (се) 1.** 'зачети дете; постати родитељ' – Нисте се, бре, добро ни измирили, а већ си јој саградио дете. (ПВ, 92–93);

**2.** 'постати' [...] а мене се срце стегло, па се оволичко, кај скоруша, саградио од стра да ће ми мој Миса без ноге остане. (ПВ, 178); За годину, годину и по дана сагради се од њега све најгоре, просто да не поверујеш. Исти ко онај Ница Дрвењак постаде, ништа бољи није био. (ПВ, 211);

**наградити се** 'претворити се у неког/нешто, постати као неко' – „Курјак, је л ћеш да буднеш господин? Оће мала бараба да се награди господин. Јао, људи!” (БКГ, 13);

Семантичке реализације основног глагола *градити (се)* и његових деривата показују специфичан вид концептуализације појмова *рађати*, *развијати се*, *сзревати*, *постајати* у дијалекатском подсистему, и то кроз перспективу из које се актуализују компоненте *чинити нешто другачијим*, *мењати (се)* и *свесно, са намером*. Ове реализације довеле су и до ширења концептуалне сфере глагола *градити* и до повећања његове употребне вредности, што отвара веће могућности за даљи развој полисемантичне структуре датог глагола у дијалекатском подсистему.<sup>94</sup>

Глагол *начинити се* развио је у дијалекту значења по сличном моделу као и њему блискозначни креативни глагол *(са)градити се*, што указује на висок степен блискозначности међу овим глаголским лексемама. Значење *спремити, припремити* фиксирано у роману *Петријин венац* произишло је из, са становишта савременог језичког стандарда, маркиране колокације са именицом *свадба*. Метафорична семема заснована је на семи *створити*, заједничкој појму *начинити* и *спремити*, а забележена је са етикетом *покр.* у РСАНУ (I. 1. њ). Са значењем *спремити* глагол је забележен и у ЦР са доменом *кревет* у егземплификацији.

**начинити (се) спремити, припремити** – Ту смо јој и свадбу начинили. (ПВ, 33);

3.3. Глагол *слушати* у роману *Петријин венац* реализован је са значењем *обављати кућне послове код некога, испомагати некога*. Ово значење не бележи РМС, али је регистровано у црнотравским говорима.<sup>95</sup> Сема *чинити шта се чује* у концептуалној сфери глагола *слушати* омогућила је успостављање везе по сличности са новоименованим појмом *испомагати, обављати кућне послове код некога; радити као слушкиња*. По том асцијативном моделу индуковања значења добијено је и значење деривата *слушкиња*, што системност семеме у ПВ (63) чини неупитном.

**слушати** *обављати кућне послове код некога, испомагати* – Полексија почела баба-Лену да слуша и да јој ради по кућу, да јој крати дрва и иде на пијац, да јој коље пилићи и пере веш и свуд с њу да трчи на прилику кај неко куче. (ПВ, 63);

3.4. Пејоративна значења глагола која повезује хиперсема *говорити* мотивисана су сличношћу са семантиком екскреционих процеса, што значи да се говорење које се

---

<sup>94</sup> Отварање могућности не значи нужно и актуализацију нових семема, поготово ако узмемо у обзир уједначавања дијалекатских система према стандарднојезичком идиому последњих година.

<sup>95</sup>ЦР: *слуша (се)* несв 1. фиг. *поштује (се), двори, послушује* – Отишла да слуша малко матер, нешто неје како требе. [...]; 2. *испомаже се* – Вала Богу, још могу сами да се слушају [...].

из неког разлога негативно оцењује концептуализује као екскрециони процес. Метафора је заснована на когнитивном пресликавању процеса излучивања, емитовања материје и звукова из тела са једне стране и говорења, које такође представља својеврсну емисију звука са друге стране.

Индуктивни потенцијал денотативне компоненте 'гласно' и модалне компоненте негативне оцене читава се и у метафоричној реализацији основног глагола *прдети*, као глагола говорења<sup>96</sup> у роману *Чизмаши*:

**прдети** *погрд.* 'говорити' – „Како се то”, *прди* оданде, и смрди, „изражавате о свом команданту! [...]” (Ч, 173);

Глаголи *смрдети* и *засмрдети* у роману *Чизмаши* реализовани су као глаголи говорења, са конотативном компонентом негативне оцене. Реализовано значење последица је механизма метафоре, заснованог на индуктивној концептуалној семи 'не бити по вољи', која је транспонована у компоненту негативне оцене, и испуштати звук, што је основа за архисемско својство говорења.

**(за)смрдети** '(про)говорити злонамерно' – Е, то говно је много држало до себе, *смрдело* на све стране и с никога није било на *ти*. *Засмрде* сад то говно отуд на мене. (Ч, 172); „Како се то”, *прди* оданде, и *смрди*, „изражавате о свом команданту! [...]” (Ч, 173);

Семема 'изгрдити, извређати' глагола *побљувати*<sup>97</sup> припада категорији семантичких дијалекатизама, будући да је реализована у дијалекатском наративу *Петријиног венца*, а да није забележена у расположивим речницима. Маркирано значење добијено је метафором на основу индуктивне семе 'упрљати', која је заједничка основном значењу глагола и концепту 'извређати'.

**побљувати** 'изгрдити, извређати' – Многи људи тад тако проговоре и изрезиле нашег Марковића и живога га *побљују* ко последње пцето. (ПВ, 250);

---

<sup>96</sup> У вези са употребом екскреционог глагола *прдети* на српском језичком простору, М. Бјелетић (2006: 336) примећује како се глагол „употребљава [...] у експресивном говору као пејоративна метафора развијајући ратличита значења (v. Skok s.v. *prdjeti*). У облицима са експресивним префиксима реализују се следећа значења његовог семантичког спектра: 'брбљати, говорити, ћаскати, говорити којешта, мрдати се, пасти, кочоперити се'.

<sup>97</sup> РМС: **побљувати**, побљујем сврш. **I. 1.** *бљујући упрљати*: ~ хаљину. **2.** *избљувати*. **II.** ~ се *избацити бљувотину, повратити*. РКМД: *побљуват* -у(ј)ем свр 1. в. повратит'. 2. 'при производњи ракије избацити кроз лулу комину под дејством велике ватре (о казану)'.

3.5. Сема 'кретати', која се манифестује као 'кретати' или као 'покретати', чинити да се нешто креће' проширила је полисемантичке структуре ономатопејских глагола *ргати*, *ребнути*, *вргнути*, *фрљнути/фрљати се*, *тртити се*, *затурити/затурати се*, *лазнути* и *маневрисати*.

Глаголска лексема *ргати* у РМС регистрована је са значењем 1. 'кварити, хабати непажљивом употребом' и покрајинском семемом 2. *покр.* 'чим мање или више шиљатим боцкати, царкати (ватру)'.<sup>98</sup> Ономатопејска природа овог глагола (Скок III: 612) развила је значењску компоненту наглог усмереног покрета, из које се развија значење интензивног кретања. У приповеци *Шукар место* Д. Михаиловића глагол *ргати* реализује се са значењем 'потрчати, побећи', док у осталим његовим делима функционише као семикопулативни или фазни глагол у перифрастичкој конструкцији типа *ргне да бега*.

**ргнути** 1. 'потрчати, побећи' – Трећи пајташ на то губи живце [...] и ргне преко сниског оборског плота. Затим негде у дворишту ломата и ваљда прескочивши врљичну ограду, нестаје. (ШМ, 45);

2. 'почети, предузети радњу кретања' – Кад ја то видо, мен се учини – сад ће и мене. Па кад рго да бегам. (ПВ, 75); [...] те људи повикали: „Бегај! Откинула се сајла! Он је, дабоме, рго да бега. (ПВ, 174); [...] и вероватно ће да ргне да бега. (Ч, 25); Кад ти њему онако запрашиш међу ноге, он обично изгуби сваку вољу за свађу и вероватно ће да ргне да бега. (Ч, 25);

Такође ономатопејски, глагол *ребнути* са значењем 'ударити јако, одаламити, одрапити' и квалификативом *нар.* (РМС), којим се са творбеног и употребног становишта дисквалификује као јединица стандарднојезичког лексикона (о квалификативу *нар.* в. Ивановић 2014: 208–209), у дијалекатском наративу у роману *Чизмаши* реализован је као моносема 'казнити'. Дијалекатска реализација може бити последица жаргонске употребе овог глагола као непунозначног вербативног елемента у декомпонованом предикату типа *ребнути казну* (као *лупити казну*, *дати казну* и сл.), при чему је супстантивни лексички центар (именица) изостављен, а транзитивност глагола неутралисана навођењем неправог у функцији правог објекта (*ребнути му казну* → *ребнути га*). Испуштањем именице као семантичког центра конструкције, семикопулативни глагол *ребнути* преузео је лексичко значење именице и задржао глаголско граматичко значење. Таква транспозиција лексичког значења са именице на глагол могућа је због асоцијативне везе између глагола *казнити* и *ргнути*, заснованој на

<sup>98</sup> Уп. и РКМД: *ргат* -ам несв мотком терати рибе из склоништа. *ргнут* -ем свр 1. мотком терати рибе из шкала. 2. фиг 'подстакнути, поткупити да се изврши посао са повољним исходом'.



компоненти приморати неког да нешто истрпи. Вербализација израза заснована на глаголској метафоризацији доприноси ефекту динамичности и неизвесности у приповедању и истовремено показује како се измене на синтагматском плану рефлектују на позиције лексема у лексикону, с једне стране, и како су синтаксичке промене омогућене лексичком семантиком.<sup>99</sup>

**ребнути** 'казнити' – Може да се деси да га тамо преко мере ребну, па да те онда пече савес. (Ч, 43);

У метафоричкој пресемантизацији глагола *вргнути* у *Петријином венцу* улогу су одиграле индуктивне семе 'чинити да се неко покрене, да оде' и 'на силу, принудно'<sup>100</sup>. Унутрашња форма метафоричног глагола (веза са значењем 'метнути, ставити) и његова оноματοпејска основа (форма *врг-* која симболише кретање и брзину) актуализовале су семантичку компоненту начина вршења денотиране радње 'немарно, олако, без саосећајности', која се не подразумева у лексичком значењу синонимних немаркираних глагола, попут *отерати*.

**вргнути** 'отерати без нечије воље' – Мене су мојег мужа, велим, после ону несрећу у пензију вргнули, у ногу је фаличан остао, и отад се скроз пропио. (ПВ, 214);

Рекција глагола *фрљити* у роману (*фрљити се на некога нечим*) допринела је модификацији основног значења 'бацити' у смеру развијања семе управљеног покретања неког предмета: 'гађати'. Ово значење забележено је у дијалекатском ЦР: *фрљи се* и *врљи се* свр 1. 'баци се чиме'.<sup>101</sup>

**фрљнути се** (на некога нечим) 'гађати' – Узнем неку стару папучу, па се фрљнем на њи. Они побегоше у мрак. (ПВ, 157);

**фрљати се** 'гађати се' – Мањ ако кучићи и мачке неће с нешто да се фрљају, други нема кој. (ПВ, 266);

Глагол *тртити се* реализован је у делима Д. Михалиовића са три маркиране семеме – (1) 'гурати се око некога, неспретно пословати око некога, узврзати се',

---

<sup>99</sup> Сви језички нивои се међусобно прожимају и у садејству омогућавају комуникацију и успостављају различите ефекте у комуникацији.

<sup>100</sup> Уп. РСАНУ: **2. а.** 'метнути, ставити. **б.** 'навући, ставити на некога као оков (гвожђе, ланце и сл.). **3. в.** 'набити, растегнути, ставити у циљу мучења (на колац, точак и сл.).

<sup>101</sup> У говорима Црне траве полисемантичка структура глагола *фрљити се* развијенија је него у стандарднојезичком лексикону: 1. 'баци се чиме'; 2. фиг 'легне, спусти се'; 3. фиг 'уметне се на кога'.

(2) 'наметати се, ангажовати се'; (3) 'шепурити се, улизивати се, подилазити'. Првонаведена семема проистиче из везе по сличности између основног значења 'издизати, истурати задњицу' и појма неспретног и збуњеног кретања. Референцијална вредност глагола у ПВ (44) подразумева активiranу компоненту начина вршења радње – неспретно, збуњено, неорганизовано. Блиско овом је значење забележено у ЦР: *тртити се* несв фиг 'петља се, мучи се', у којем је компонента начина 'неспретно' по узрочно-последичном моделу транспонована у 'тешко'.

**тртити се 1.** 'гурати се око некога, узвзмати се' – Навалише они да ме подижу на кревет. Трте се око мене ко око заклану свињу. (ПВ, 44);

У основи метафоричног значења (2) 'наметати се, ангажовати се' стоји асоцијативна веза по сличности између именованог појма и основног значења 'издизати, истурати задњицу', заснована на потенцијалним семантичким компонентама 'уложити труд', 'истицати се, наметати се'. Семе индуктори представљају елемент концептосфере глагола *тртити се* и са појмовним значењем 'кретати се истурајући задњицу', доносно 'кретати се упадљиво', стоје у узрочно-последичној вези ('кретати се : наметати се кретањем, показивати заинтересованост').

Семантичка реализација 'шепурити се, улизивати се, подилазити' (3) изведена је из концептуалне семеме 'наметати се', а семантичка компонента негативне оцене, заснована је на актанту начина кретања 'истурањем задњице'.

**тртити се 2.** 'наметати се, ангажовати се' – Сматрао је да свој посао обавља добро и да не мора тамо да се трти од раног јутра. (ЈИ, 126);

**3.** 'шепурити се, улизивати се, подилазити' – [...] одједном је испред себе угледао оног прдавца Предрага. Ни метар од земље га није било. Смешно напућен и намргођен, тртио се пред њим. (КОФ, 140);

Глагол *затурити се* у стандарднојезичком лексикону најчешће се употребљава са доменом *неживо* (према примерима из РСАНУ), док су значења која су антропоморфна обележена или слабом фреквенцијом или територијалном ограниченошћу. Основним семантичким реализацијама глагола *затурати* у стандарднојезичком лексикону осећају се семеме 'ставити, померити нешто уназад, иза нечега' или 'ставити нешто негде где се не може лако наћи, сакрити'. Семантичка компонента 'кретати / учинити да се нешто покрене у непознатом смеру' у комбинацији са антропоцентричним доменом индуковала је значење 'кренути, упутити се у

непознатом правцу у *Петријином венцу*, а у приповеци *Они се удружују* семему значење 'скривати се' итеративне повратне форме *затурати се*. У РСАНУ глагол *затурити* забележен је у два случаја са доменом *човек*<sup>102</sup> – у покрајинском значењу под б.а. 'поћи, кренути' и б.б. 'доћи, dospети, стићи'; у случају повратног глагола *затурити се* дато је значење 4. 'упутити се, поћи, кренути, отиснути се', које нема нормативно дисквалификациону етикету, али је илустровано примером из народне поезије.<sup>103</sup> У односу на ова регистрована покрајинска значења у РСАНУ, реализација у роману *Петријин венац* представља само контекстуалну нијансу у виду активације семантичке компоненте у непознатом смеру.

**затурити се** ( за људе) 'упутити се, кренути у непознатом правцу' – Седају тамо у готово празан воз, стижу доле у варош. / Нико у Окно не зна кам су се затуриле. (ПВ, 110);  
**затурати се** 'скривати се' – Јер за дањег светла још и имаш где да се затураш – овде те, рецимо, не узнемиравају превише, сем ако се не деси баш велика навалица, па гости немају где да седну – ноћу једино можеш да се скутуриш на клупи на станици. (ОСУ, 161);

У приповеци *О томе како је остала флека* дијалекатски наратор реализовао је глагол *лазнути* са значењем 'избити, појавити се'. Овај глагол је у РСАНУ забележен са семемама 1. 'лизнути'; 2. а. 'нагло почети неку радњу, акцију и сл., нагнути, навалити, запети'; б. 'клиснути, шмугнути, побећи', које немају употребно ограничење. Семантичка компонента у вези са наглим кретањем и појављивањем индуковала је семему у приповеци Д. Михаиловића, која је допринела ефекту динамичности наратива.

**лазнути** *индив.* 'избити, појавити се' – Колико пута се десило да јој је у образе лазнуло право девојачко руменило само због тога јој се, у неком послу, изненада приближио и, заиста ни на шта и не помишљајући, телом је нехотице додирнуо. (КОФ, 155);

Са помереним доменом употребе (*о рукама*) реализован је глагол *маневрисати* у *Петријином венцу*. Спецификован домен, који је део индивидуалног, креативног говорног чина дијалекатског наратора, актуализовао је сему начина вршења радње 'упадљиво'.

---

<sup>102</sup> Уп. и РКМД: *затурит (се)-им (се) свр изгубити се.* (сви примери су уз имен. која означава предмет).

<sup>103</sup> На ти сабљу драги господару! | Кад се тамо друмом затуримо, | Да се с пута не макнеш грђему (НП Вук 2, 616). *Затурити се у свијет* (Вук, Рј.). (РСАНУ)

**маневрисати индив.** изводити упадљиве покрете (рукама) – Стално негде њима маневрише кај с неки железнички барјачићи, кај да су јој то неки сикирчићи, па с њи нешто креше, ел пловчи кљунови, па с њи ришка по бару. (ПВ, 64);

3.6. Хиперсемом 'болест' повезане су метафоричне семеме глагола *оправити (се)*, *отргнути се*, *застранили*, *распомамити се* и *сушити се*.

Глагол *оправити (се)* / *оправљати (се)* у *Петријином венцу* реализован је са трима семемама: 1. 'измирити се', 2. 'излечити', 3. 'оправљати се, живнути', међу којима је једино трећа забележена у РМС (I. 1. б. фиг. 'оправити, окрепити') без употребних ограничења, док се друго налази са потврдом у дијалекатском речнику – ЦР (3. фиг 'оздрави'). Све семеме мотивисане су основним значењем глагола 'довести у исправно стање'. Полисемантична структура глагола *оправити (се)*/*оправљати (се)* указује на релевантну перспективу дијалекатске језичке личности у погледу на свађу и болест. У језичкој слици света ови сегменти стварности се поистовећују кроз призму стања која нису пожељна, која су последица неуравнотежености коју треба уклонити, док су остали детаљи денотата померени из фокуса у концептуалну сферу.

**оправити (се)** 1. 'измирити се' – Можда је на Марковић сматрао да се ми с ти људи испомогнемо и оправимо, не знам. (ПВ, 255);

2. 'излечити' – „Је л можете ви мојег мужа да оправите ел не можете? Јасно да ми кажете”. (ПВ, 281);

3. 'оправљати се, живнути' – Узе ја да га полако прирањујем, да га негујем. Почео он мало и да се оправља. (ПВ, 262);

Са маркираном семемом 'оздравити' у *Петријином венцу* реализован је глагол *отргнути се*. Ово значење омогућила је семантичка компонента 'ослободити се, извући се из неког стања', садржана у семском потенцијалу овог глагола (в. РСАНУ), и контекст у ком се подразумева стање болести субјекта. Овакву референцијалну вредност не бележе речници као системску јединицу дијалекатског лексикона.

**отргнути се** 'оздравити' – „Шта ти је том детету?” питам ју ја. „Не знам”, каже она, „шта му је. Јединче ми је, а оно видиш, све овако. Никако да се отргне.”(ПВ, 7);

У односу на стандарднојезичку системност доменом је маркиран глагол *застранили* у дијалекатском наративу у роману *Гори Морава*. У стандарднојезичком лексикону овај глагол се реализује увек са субјектом са архисемом 'живо' и

диференцијалном семом 'свесно'.<sup>104</sup> Са актуализованим доменом 'болест' глагол има референцијално значење 'погоршати, постати интензивнији, неизлечив, немогућ за контролисање'. Метафорички пренос имена омогућила је индуктивна сема 'отети се контроли, скренути са замишљеног, доброг пута'. Метафором је истакнут онај сегмент именованог појма који се тиче човекове немогућности да овлада, успостави контролу над субјектом глаголске радње.

**застрани** (о болести) *индив.* 'погоршати, постати неизлечив, интензиван' – „[...] Ал' бол се онда скроз распомамаи, а његова бољка застрани, крете на зло и удари му на мозак. [...]” (ГМ, 32);

Домен употребе *бол*, са архисемом 'неживо' глагола *распомамити се*, условио је семантичку преобразбу од значења 'разбеснети се, разјарити се, наљутити' (в. РСМ *распомамити*) до 'погоршати се, појачати се', тако што је укинуо компоненту 'свесно', те актуализовао само сему интензитета и негативног квалитета.

**распомамити се** 'погоршати се, појачати се' – „[...] Ал' бол се онда скроз распомамаи, а његова бољка застрани, крете на зло и удари му на мозак. [...]” (ГМ, 32);

Глаголи *застрани* и *распомамити* употребљени у дијалекатском наративу романа откривају тенденцију да се апстрактна категорија болести са којом се човек бори персонификује – болест се концептуализује као неко ко има нарав, ко је саможив и сл. Употреба примарно антропоцентричних глагола за домен *болест* покушај је дијалекатске језичке личности да на вербалном плану сублимира и определи дисперзивну појаву из изванјезичке стварности. Језик тако, са својим најрепрезентативнијим, лексичким нивоом постаје одбрана друштвених и индивидуалних позиција у борби са животним изазовима и простор у ком се животне трауме држе под контролом, те успешно врши своју социо-психолошку функцију.

Доменом употребе маркиран је глагол *сушити се* у роману *Петријин венац*. Метафорични пренос форме глагола на појам 'отказивати животне функције' заснован је на семама 'венути, губити влагу, сокове, свежину' основног значења глагола *сушити се*.

---

<sup>104</sup> Уп. РСАНУ: застрани, застраним сврш. [...] **1.** скренути с пута, ударити у страну; удаљити се залутати. [...] **2.а.** удаљити се од основне мисли, скренути од суштине предмета. [...] **2. б.** одустати од утврђеног принципа, прекорачити утврђене норме; прећи меру, претерати, забраздити. **2. в.** доћи до погрешног суда о нечему, пасти у заблуду, погрешити. [...] **3.** нераспр. **а.** склонити, померити у страну, на споредни колосек. [...] **б.** навести на погрешан пут, довести на странпутицу.

Значење реализовано у *Петријином венцу* може се подвести под десигнат представљен у РМС под. 4.а. 'слабити, исцрпљивати'.

**сушити се** (о делу тела: рука, нога) 'пропадати, отказивати функције' – (...) мене некако наздрово заболела рука. (...) Просто поче да ми се одузима. Чисто најиво поче да ми се суши. (ПВ, 215); (...) да без ноге остане, да му се она осуши, може сад бог и мене да казни да ми се осуши рука. (ПВ, 216); „Ама да се та рука, госсин-докторе”, питам га ја, „мене не суши? Поштено да ми кажете.” / „Ма какво сушење”, каже. „Мислиш то тек тако нешто мож да почне да се суши? Ни багрена се у башту за цабе не суши, а камоли тек рука на живог човека.” (ПВ, 220); „Ма какво те, бре, сушење спопало, шта ти је? Суши се човеку рука ел нога кад ју онако тешко поломи ко твој Миса. Кад му све жиле и живци покида. Наздрово не може.” (ПВ, 225);

Маркирана семема глагола *сушити се* повезује антропоцентрични домен (соматизме: *рука, нога*) са доменом *биљка*, чиме се мање познато искуство отказивања телесних функција конкретизује преко познатијег и објашњивог искуства сушења, одумирања биљке. Домен *биљка* у улози изворног домена открива перспективу дијалекатске језичке личности као узгајивача биљака, некога ко добро познаје како се биљке развијају, живе и умиру.

3.7. Семантичком компонентом 'што је у вези са репродукцијом и репродуктивним органима' повезана су метафорична значења глагола *олакшати* и *пореметити се*. Две метафорама се избегава номинација стандарднојезичким лексемама којима се истиче табуизирана семантика у дијалекату. Глаголима *олакшати* и *пореметити се* маскира се опсцена семантика садржана у концепту 'трудноћа' и 'тело' / 'репродуктивни систем'. Глагол *олакшати* са семемом 'породити' представља семантички дијалектизам, незабележен у расположивим речницима. Индуктивне семеме у овом метафоричном преносу су 'ослободити од сувишна терета' (в. РМС *олакшати* 1.), 'учинити да се што лакше изврши, изведе, разуме, помоћи' (в. РМС *олакшати* 2). Семему 'повредити се' глагола *пореметити се* не бележе речници. Ово метафорично значење стандарднојезичког глагола омогућила је семантичка компонента 'нарушити ред, правилност' (в. РМС).

**олакшати 'породити'** – И свуд је Чехиња с њу водила – свуд јој ова њену бабичку торбу носила – па и кад имала неку трудну жену да олакша. И тако се Полексија мало помало научила да порађа жене и сама. (ПВ, 63);  
**пореметити се 'повредити се'** – Он, каже, оће да узне жену с коју ће да има децу. С мене је, вели, мора бит, нешто неваљашно, чим је овако. Негде сам се, може бит, још дететом пореметила или сам, онако сама од себе фалична. (ПВ, 20); Мора бит да се онда тако пореметио ел од нешто отровао. (ПВ, 128);

3.8. Хиперсемом 'психолошко стање' повезане су покрајинске семеме глагола *прецепити се, преклопити се, расточивати се, омаћи се*.

Семантички је маркиран глагол *прецепити се* у роману *Гори Морава*, са значењем 'преплашити се, проживети трауму, стрес'. Значење је мотивисано семом 'нарушити јединство наглим покретом' и почива на концептуалној представи апстрактне категорије психе као предмета (папира), који подноси физичке промене. Значење реализовано у роману не бележе расположиви речници.

**прецепити се** 'преплашити се, проживети трауму, стрес' – „Твоме другу Паји је погинуо тата машиновођа у железничку несрећу”, рекла ми је после тога, „и тад се прецепио и потресо да сад мора да носи наочари. [...]” (ГМ, 19);

Глагол *преклопити се* са значењем 'препасти се, уплашити се; пребледети, променити изглед лица од страха', реализован у приповеци *Путник*, није забележен у расположивим речницима. Значење је мотивисано успостављањем поређења са појмом 'поклопити једну половину чега другом, (пре)савити' (в. РМС *преколопити* 2), и представом о физичкој манифестацији страха: 'тело се савија, лице бледи'.

**преклопити се** 'препасти се, уплашити се, пребледети, променити изглед лица од страха' – „Не знам”, каже, „шта, и нисам ја никакав госн, само ми нешто причај. Причај макар – како си убијао.” / Он се сав преклопи. Очи – да му искоче. / „Нисам”, каже, „убијао, нисам, дјеце ми, немојте ме”, вели, „убити, имам жену и дјецу, немојте ме убити.” И поче да слини. (П, 39);

Са значењем 'патити, једити се, грести се' глагол *расточивати се* употребљен је у *Чизмашима*. Значење није забележено у речницима, али његову системност потврђује метафорична веза са основним значењем 'учинити да се нешто распе, распадне, оштети разгризајући, разјести; разорити, уништити' (в. РМС *расточити* 1.а), на плану компоненте 'учинити да нешто губи форму, јединство, целину'. Асоцијативни модел подразумева пресликавање апстрактног појма у вези са стањем психе на представу о конкретној материји која се физички може разградити.

**расточивати се** *индив.* 'патити, једити се, грести се' – И, завидан, какав био, у себи се, мора бити, расточивао од јада и злоће. (Ч, 200);

Семантичка маркираност карактеристика је и глагола *омаћи се* у *Чизмашима*, који је фиксиран са семантиком 'полудети'. Значење није потврђено у речницима, а у метафоричној је вези са подруштвљеном семемом овога глагола: 'измаћи, отети се', на

основу заједничке семе 'изгубити контролу'. Уз индуктивну сему актуализоване су и компоненте 'догодити се (о нечему нежељеном)' и 'управити се куд несвесно' из семске структуре стандарднојезичког глагола (в. РМС омакнути=омаћи П. ~ се 2. г. и 3).

**омаћи се** 'полудети' – У љуљку ти полудиш а да и не приметиш кад си се омако. (Ч, 315);

Глагол *изгубити се у Петријином венцу* актуализован је као семема 'остати без свести, онесвестити се', која је у РСАНУ препозната као покрајинска (П. ~ се 5.в. покр. 'остати без свести, онесвестити се').

**изгубити се** 'остати без свести, онесвестити се' – „[...] Шта да чинимо? Да нам се она опет не изгуби?” (ПВ, 45);

Метафоризација глагола *омаћи се* и *изгубити се* открива концептуализацију свести као отуђивог поседа, чије се отуђење од човека схвата као укидање живота или његовог квалитета.

3.9. Семантичке реализације глагола *стећи* и *ровашити* повезује сема 'у вези са невољом', те оба откривају начине концептуализације невоље у ДЈСС.

Глагол *стећи* у *Петријином венцу* функционише као прави прелазни глагол са значењем 'задесити, наћи' и реакцијом која одговара синонимном стандарднојезичком глаголу *задесити + неког + нешто*. Метафорично значење последица је промене домена са за стандардни лексикон прототипичног аниматног (људско биће) на инаниматни субјекат радње – *невоља*, односно инверзије односа међу актантама 'субјект живо, објект неживо : субјект неживо, објект живо'. Асоцијативни модел на основу ког је развијено значење може се представити као 'постати власник чега : постати власништво нечега', а индуктивна компонента на основу које је успостављена сличност између антропоморфног и неантропоморфног значења као 'овладати'. Попут болести и невоља се види антропоморфно, као саможиво биће које може нешто присвојити.

**стећи** 'задесити, наћи' – Неки непријатељ ти се опет у судбину умешао и грдна невоља тебе је стекла. (ПВ, 49);

Семантички дијалектизам је и глагол *ровашити* са значењем 'наносити неком зло; мучити, кињити', а изведено је из значења 'бележити на роваш, рабош' (в. РМС). Компонента из концептосфере основног појма 'мучити, наносити зло, светити се'



омогућила је успостављање асоцијације по сличности са новоименованим појмом. Исти тип асоцијативног развијања значења карактерише фразеологизме *бити на нечијем ровашу*, *доћи на нечији роваш* 'бити у нечијој зависности, допасти коме шака', *зарезати*, *урезати кога на (свој) роваш* 'имати намеру осветити се, учинити коме зло' *имати кога на (свом) ровашу* 'имати кога у рукама, у виду, прогонити' (в. РМС *роваш*), што указује на системност семантичке творбе у творбеном гнезду око мотивне именице *роваш*.

**ровашити 1.** 'наносити неком зло; мучити, кињити' – [...] у зло доба ноћу, кад се, да простиш, гузиче ђаволи, – пу, пу, пу, јебем ти под лево колено – појашу неку мачугу ел нешто тако, долете у село да неког на брзу руку роваше, па се одма врате у њину пустињу. (ПВ, 61); Ти му се замериш, и покајеш се, код врачару отиднеш да ти обаје и свећу му велику у манастир упалиш, а он се са све то не задовољи но ти мужа тако гадно роваш да га за цео живот упропасти. (ПВ, 221); Сад чекај кога ће ова тамо да роваш. Некад су њу овде ровашили, сад ће она тамо исто то другоме да врне. (ПВ, 132); То је било оно први пут, кад сам као дечкић у Окну једном мом другару [...] у тучу одсеко ножем уво. Тог сам дечкића тад гадно роваш, и стварно сам му несрећу донео [...] (Ч, 308); **ровашен, -а, -о** 2. 'повређен, оштећен' – „Одсеко уво сину Сретена Влаа.” [...] да се за Момчилово ровашено уво плате трошкови за доктора [...] (БКГ, 17);

3.10. Општеупотребни глаголи *занети се*, *повратити*, *прекинути* / *прекидати* у дијалекатском дискурсу у романима *Петријин венац* и *Гори Морава* референцијалну функцију врше у односу на тематски домен *умирање*. Семантика ових глагола открива виђење умирања дијалекатске језичке личности као линеарног процеса који се не сме прекидати и чији сегменти треба да следе извесну хронологију. Почетак тог процеса референцијално покрива глагол *занети се*, као семема 'изгубити свест, почети умирати, почети прелазити у други свет'. Ово дијалекатско значење омогућено је индуктивном семантичком компонентом 'бити одвучен у страну; покренути се, померити нешто у страну' (в. РСАНУ *занети* I. 1.а, 1.б, 1.в.), а активност ове компоненте у семантичком извођењу у лексичком систему српског језика читава се и у фигуративном значењу 'доспети у опијено, омамљено стање, ошамутити се' и 'изгубити се, обамрети, онесвестити се' (РСАНУ II. ~ се 5.а. и 5.б.). Сема индуктор раскрива смрт у дијалекатској језичкој слици света као гранични простор између двеју димензија око ког се умирући креће.

Значење осталих глагола из тематског скупа 'умирање' није добијено метафором, већ је пример за модел спецификације значења.

**занети се** 'почети умирати, губити свест' – „Избављај, Косана! [...] Не дај јој да умре!” Гледа га она жена. Гледа мало у њега, па погледне у мене. И мора бит да јој баш не обећајем много. „Мисо”, шапуће му: а ја, дабоме, све чујем, „да ју не прекинемо, Мисо?”

Да ју не повратимо. Мисо? Греј, Мисо, да не начинимо? Боље дај свећу, видиш да умире. Бог тако тео, Мисо. Видиш да се већ занела. (ПВ, 44); Она се већ спремила и онако занела, кад јој у собу уђе једна унука и лупи сас врата. И тако ју поврати. (ПВ, 44);

3.11. Индуктивна семантичка компонента у вези са брзином вршења радње развила је маркирана значења глагола *ткати* и *пипати* у роману *Чизмаши*.

Стандарднојезички глагол *ткати* употребљен је са доменом *о топу* и метафоричким значењем *пуцати* у континуитету, испаливати метке великом брзином. Метафору је омогућила сличност међу појмовима заснована на семантичким компонентама брзине кретања и звука, чиме се постиже сликовитост и динамичност у опису. Глагол *пипати* у специјализованом војном жаргону, са валентношћу која подразумева субјекат са архисемским својством *неживо* – *хаубице* (врста топова), реализује се са метафоричним и стилистички маркираним значењем из перспективе стандарднојезичког лексикона: *гађати*, *погађати*, *пуцати*. Метафорично значење омогућила је асоцијативна веза по сличности између референцијалног и системског значења заснована на месно-оријентационом и начинском актанту радње – *чинити нешто по површини неке граничне области* и *чинити то стрпљиво, полако, опрезно*. Унутрашња форма лексеме омогућава ефекат тензије у приповедању.

**ткати** (о оружју, топу) *пуцати* у континуитету, испаливати метке великом брзином – [...] и из њега мораш да испалиш бар десет метака на минут. [...] То мора само да тка. (Ч, 28)  
**пипати** *погађати*, *пуцати* – [...] *запуцаш* и стално то место држиш под ватром сва четири оруђа. Кад видиш да су његове хаубице почеле око тебе да пипају, два оруђа остављаш на месту да ватру одржавају, а с остала два се помераш. [...] Чак, ако ти се згодио добар положај и имаднеш, опет ти кажем, неку луду срећу, и с једним јединим топом то некад можеш да постигнеш. (Ч, 23);

3.12. Групи семантичких дијалектизама изведених метафором припадају и глаголи *замести* и *затрљати*, који у *Петријином венцу* функционишу као контекстуални синоними, са референцијалном вредношћу *заборавити*, *избрисати* из сећања. У случају оба глагола реализовано значење добијено је метафором, и омогућено индуктивном семантичком компонентом *обрисати*, *уклонити*. Реализоване дијалекатске семеме откривају концептуализацију апстрактног појма *заборављања* као *брисања*, док се појам *сећања* пресликава на просторну категорију која се може напунити садржином и из које се садржина може уклањати.

**замести** / **затрљати** *заборавити* – Шта је било, мислила, било и не вреди ти да га целог века негујеш. Време, сматрала, већ прошло – а које време, човече: једва ако је три-четири

месеца било прошло – и досад се валда све замело и затрљало. Кад оно, видиш, ништа се није ни затрљало ни заборавило. (ПВ, 67);

3.13. Формално маркиран глагол *исповртити*<sup>105</sup> у дијалекатском књижевном тексту функционише са значењем повратити, поново успоставити; учинити да се нешто испостави, испословати нешто, које је индуковано компонентом успоставити оно што је било уништено, изгубљено, одузето, обновити, при чему је развијена и нова сема разрешити проблем на најбољи начин, са одличним последицама. Ова се референтна вредност укључује у десигнат наведен у РСАНУ као значење 2. маркирано квалификативом *покрајинско*, па представља само контекстуалну нијансу у дијалекатима распрострањене семеме. Показује се да је у неким говорима активирана семантичка компонента супротна семи на најбољи начин, са добрим последицама, какав је случај са значењем повратног глагола *исповртити се* (РСАНУ II. ~ се покварити се, изопачити се, изметнути се), па је активација различитог мисаоног обрасца својеврсна међудијалекатска варијација. Значење глагола *исповртити у Петријином венцу* улази у однос парцијалне синонимије са глаголом *оправити* (1. 'оздравити' ПВ, 255; 2. 'измирити се' ПВ, 281).

**исповртити** повратити; учинити да се нешто испостави, разреши, испословати нешто – Алал ти вера, мислим се, Петријо, кад си из глупос, и болес и греј оваки памет, и здравље и добро дело могла да исповртиш. / То сваки не уме. Нит је свакоме дато. (ПВ, 241);

3.14. Унутрашња форма са екскреционом семантиком глаголе *одсмрдеи* и *засрати* везује са глаголима говорења *(за)смрдеи*, *прдеи*, *побљувати*, али начин преосмишљавања мотивног значења доводи до другачијих референцијалних вредности.

Вулгаризам *одсмрдеи* у роману *Чизмаши* остварен је са значењем одспавати, преспавати, које је мотивисано сличношћу између два стања заснованој на концептуалној семи одстојати, док је екскрециона семантика транспонована у пејоративну компоненту.

**одсмрдеи** погр. индив. одспавати, преспавати – Отишо дан. [...] око тебе пао мрак, сијалицу су ти угасили, припремио си трупло да још једну ноћ одсмрди затворени очију, ни не знаш куд је отишо. (Ч, 303);

---

<sup>105</sup> РСАНУ бележи: *исповртити* I. 1. све повратити, више пута повратити, избљувати. 2. покр. а. дати све натраг, све вратити. б. вратити истом мером, узвратити. II. ~ се покварити се, изопачити се, изметнути се.

Поред стилистичке маркираности коју носи, вулгаризам *засрати* јесте и семантички маркиран у роману *Чизмаши*. Реализовано значење 'упропастити' почива на индуктивној компоненти имати негативне последице, садржаној у концепосфери вулгаризма, а потврђено је у ЦР са конкурентним префиксом за перфективизацију и транзитивизацију основног глагола: -у (уп. *усере* свр 1. фиг 'упропасти'. 2. изр: – Усрал мотку како ћуран [обрука се]. – Видим ја ће усере мотку [добије батине]).

**засрати** 'упропастити' – Док ми се на крају све не засра. (Ч, 68); Почне лепо, па се на крају засере. (Ч, 69);

3.15. У индивидуалном креативном говорном чину наратор Петрија фиксира глагол *черечити* са значењем 'сећи, оперисати'. Компоненте 'зверски', 'наживо' из концептосфере глагола *черечити* индуковале су реализовано значење и у садејству са антропоцентричним доменом омогућиле развијање експресивне компоненте негативне оцене.

**черечити** 'сећи, оперисати' – Кад те наживо черече, не важи ти много што ће неки нешто да ти шапуће. (ПВ, 73);

4.1. Можемо издвојити неколико кључних комуникативних функција метафоричних реализација у категорији именица и придева: **а)** попуњавање лексичких празнина у случајевима детаљније сегментације делова изванјезичке стварности, при чему врше искључиво референцијалну функцију (*столица, уста, ступе*), **б)** експресивизација у виду актуализације евалуативне компоненте (*баба, пиљарица, мрциња, бараба, баранче*), **в)** експресивизација и функција друштвене карактеризације говорника (*гвожђурија, чварак, фиока, кец, патка*), **г)** сликовитост и одсуство номината за *ad hoc* појам (*пуољ, ченгела*), **д)** репрезентација специфичности ДЈСС у виду антропоморфизације домена за које антропоморфност није типична у општој ЈСС (за брежуљак *ћелав*; за жену *кисела*).

Када је засведоченост семема у речницима у питању, примећујемо да је једанаест семема посведочено у општедескриптивним или дијалекатским речницима (6 у ЦР), док се за дванаест не налазе потврде.

4.2. Метафоричне реализације глаголских лексема употребљене у дијалекатском наративу у прози Д. Михаиловића доприносе: **а)** динамичности (уп. *ргнути, ребнути, вргнути, лазнути* и сл.), затим **б)** динамичности и тензији у приповедању (*ткати,*

*пипати, тентати се*), **в**) исказивању негативног говорничковог става према именованој радњи или стању (*смрдеати, засмрдеати, одсмрдеати, прдеати, побљувати, тртити се, черечити* и сл.), **г**) попуњавању лексичке празнине у комуникативном чину (*черечити, лазнути, маневрисати*), **д**) еуфемизацији на начин да употребљени глаголи актуализују перспективу шире десигнације, чиме се из фокализације губи табуизирана компонента (*пореметити се, олакшати*), **ђ**) конкретизацији, опипљивом представљању апстрактних појмова у вези са психичким проживљавањима преко конкретних циљних домена, нпр. „стрес је папир” / „стрес је предмет” / „стрес је течност” (*прецепити се, преклопити се, расточивати се*), „болест је човек” (*застранити, распомамити се*), „болест/свађа је сила која обузима / која квари поредак” (*оправити се, отргнути се*), „невоља је саможиво биће” (*стећи*), „тело је биљка” (*сушити се*), „смрт је гранични простор” (*занети се*), „заборављање је брисање” / „сећање је просторна димензија која се може пунити и празнити” (*замести, затрљати*); **е**) указивању на друштвено пожељне и друштвено непожељне појмове: нпр. глагол *оправити се* указује на болест и свађу као непожељне концепте.

Од четрдесет пет глаголских значења добијених метафоричним преносом стандарднојезичке форме на посебне појмове у језичком систему писца, тек је петнаестак потврђено у речницима (и то РСАНУ, РМС и ЦР), што показује да је глаголски систем подложнији индивидуализацији, те да су у овој категорији чешћа контекстуална померања и различити типови семантичких спецификација, него што је то случај код именица и придева. То је очекивано имајући у виду да „[n]ijedna druga vrsta riječi nema tako široku semantičku bazu i razgranat sistem gramatičkih oblika” (Тошовић 1995: 44), а треба додати и то да су семантичке компоненте тесно испреплетане са граматичким карактеристикама глагола.

### **II.1.2. Семантички дијалектизми добијени метонимијом**

0. Метонимијским механизмом изведена су углавном територијално или индивидуално маркирана значења глаголских лексема. Свега две именице – *мељава* и *колач*, и један придев глаголског порекла развили су значење на основу асоцијативне везе по блискости између основног и новоименованог појма.

1. Метонимијом је добијено значење путовање које се предузима до воденице са циљем млевења жита именице *мељава* у роману *Гори Морава*, које није забележено у расположивим речницима.

**мељава** 'путовање које се предузима до воденице са циљем млевења жита' – Једанпут сам [...] успео да их приволим да ме пусте са чика-Максом да идем у мељаву у неку чувену воденицу на Црници у селу забреги иза Параћина. Из те воденице тврдили су да се добија брашно слатко у погачи као шећер. (ГМ, 100);

Именица *колач* фиксирана је са значењем 'изненађење, изненадни, непријатни поступак'. Асоцијативна веза у концептосфери 'добити/дати колач : доживети/приредити изненађење' омогућила је реализовану семему. Лексема *колач* са сличним моделом асоцијативног преобразовања препознаје се у фразеологизмима *спремити, спремати, ((у)месити, (ис)пећи и сл.) некоме колач*: 'припремити, припремати некоме неку непријатност, какво зло, подвалу, смицалицу' и у покрајинском фразеологизму *увалити некоме црн колач у торбу* 'учинити некоме какву штету' (в. РСАНУ под *колач*), те се семема реализована у приповеци *Барабе, коњи, гегуле* вероватно нема статус окационализма, већ системске јединице. У свим наведеним примерима семантичке трансформације именице *колач* примећујемо да је активирана негативна сема која подразумева негативан поступак, негативно, непријатно изненађење, што указује на негативно стереотипно поимање изненађења у дијалекатској језичкој свести и на позитивне пресупозиције у вези са ситуацијама које су говорницима познате и очекиване.

**колач** 'изненађење, подвала, изненадни поступак' – [...] зграбим нож у десну и изједанпут скочим на њега. / Он се том колачу није надао. .../ Једва успем те очи да му опазим. И већ му поред руке фикнем камом преко увета. (БКГ, 16);

Метонимијом је добијен један придев, чије значење није забележено у речницима. Придев *уштинут* реализован је са значењем 'који једва захвата, обухвата површину', по асоцијативном моделу 'који је делимично ухваћен чиме : који делимично обухвата нешто'. Семантичкој спецификованости доприноси и непрототипичан домен *шешир* : *глава*, чија необичност успоставља комичност у дескрипцији.<sup>106</sup>

**уштинут** индив. 'који једва захвата, који делимично обухвата површину', – [...] стегнут у неки цивилски капутић и са смешним, једва уштинутим шеширићем на великој глави, поћи ће кући. (КОФ, 160);

---

<sup>106</sup> Према РМС типичан домен употребе глагола *уштинати* у основном значењу јесте *кожа*. Уп. 1. а. 'ухватити и пригњечити кожу (обично прстима или међу прстима)'. б. 'подсмехнути се, пецнути, боцнути'. 2. 'узети мало међу прсте'. 3. 'закинути, оштетити'. ~ се 1. 'самог себе ухватити за кожу и нагњечити је'.

2. Метонимија у глаголском систему указује на активност искуством успостављених каузалних модела између радњи и стања. Реализација асоцијативних модела открива језичко виђење света дијалекатске језичке личности, изглед свакодневице и искуства које је дате везе и образовало.

**2.1.** Први тип метонимијског обрасца који је уочен у грађи могао би се представити као 'радити/чинити нешто : чињењем проузроковати нешто', при чему се номинација врши из угла узрока. Узрок и последицу карактерише временска сукцесивност. Ту спадају реализована значења глагола *трљати*, *турити*, *тропнути*, *полегнути* и *газити*. Све ове реализације представљају граничне примере између делимичне и потпуне метонимије (*partial* и *full metonymy* в. Раден 2000: 422).

Према метонимијском обрасцу 'чинити : чињењем проузроковати нешто' стандарднојезички глагол *трљати* и његов перфективни облик *истрљати* реализован је у *Петријином венцу* као семема 'спроводити/спровести абортус'. Појам се именује из перспективе актанта начина. Референцијална вредност подразумева истовремено и новоуспостављено архисемско својство 'спроводити абортус' и архисемско својство примарног значења у виду пратеће компоненте. Ознака *трљати* означава 'спроводити абортус' + (начински актант) 'трљати'.

**трљати** 'спроводити абортус трљањем пупчане врпце' – И тад ти глупа женска глава направи грдну будалу од себе, много већу но што и јес, и потрчи код комшику Полексију да ју ова трља. (ПВ, 67); Јесје ју, бре трљала, ништа нећеш да слажеш! (ПВ, 92); Вели јој судија: /„Је л ти, Полексија, чу шта ови рекоше? Је л си ти, кажи ми, трљала Витомирову Милану ел ниси? (...) (ПВ, 94–95);

**истрљати** 'урадити абортус трљањем пупчане врпце' – Како тад отишла код Полексију да ју ова истрља. Како је Полексија истрљала, па после, кад детету већ био искидан пупчић и оно, јадно, мањкало, рекла: „Роди га, слатка, биће мушко.” (ПВ, 93);

Под исти се метонимијски образац може подвести и реализација глагола *турити*. Значење 'наврачати постављањем магијских предмета некоме', тематски везано за домен празноверја, део је полисемантичне структуре глагола *турити* у дијалекатском подсистему. Метонимијски пренос заснован је на клизању референције са архисеме 'ставити, метнути' на потенцијалну сему 'ради врачања, магијског учинка', тако да је потенцијална сема постала актуализована и надређена осталима у семској хијерархији. Манифестација асоцијативне релације 'чинити : чињењем проузроковати нешто' у тематском домену „магија” показује исти степен уверености дијалекатске

језичке личности у извесност везе као и у осталим „проверљивим” доменима живота. Ово значење глагола *турити* не региструју расположиви речници.

**турити** 'навратити постављањем магијских предмета некоме' – Ја сам њу једанпут у затвор набила, како она мене мож да мисли добро? И нећу сад да лупам главу око то дал ми је, док сам се окренула, там нешто турила ел није. (ПВ, 62);

У РМС глагол *тропати* (без свршеног парњака *тропнути*) забележен је са немаркираним значењем 'сећи месо на крупне комаде', односно, уз повратни глагол 'ћи чврстим, одсечним кораком, корачати табајући'. Његова префиксална твореница *истропати* у РСАНУ обележена је квалификативом *покрајинско* са значењем 'сећи на крупније комаде, искомадати'. У дијалекатским речницима засведочен је ономатопејки глагол *тропати*.<sup>107</sup> Уз глаголска значења у речницима, ономатопејској природи глагола доприноси и податак из ЦР о функционисању ономатопеје *троп* (ЦР: *троп* узв ономатопеја лупања). У складу са семантичким потенцијалом који ова ономатопеја са својим дериватима има у дијалектима, Д. Михаиловић у својим делима употребљава тренутносвршени глагол *тропнути* са значењем 'заклати, секиром пресећи шију'.

**тропнути** 'заклати, секиром пресећи шију' – И тропнем са сикиру. Одлете моме петлу глава. Готово. (ПВ, 269); Нека му, ако хоће, тропне њоме преко шије, али он се неће бранити. (З, 345);

**истропати** 'искомадати' – „Немо' да ти прескочим ова' плот”, довикивали би бесно, „те да те туна на лице места истропам ки репу!” (ГМ, 59);

Реализована семема произлази из метонимијске везе узрочно-последичног карактера између појма који представља основно значење глагола 'сечивом лупити по месу' и појма 'одузети некоме живот на начин да се сечивом пресече шија'.

Глагол *тропнути*, који се реализује у роману *Петријин венац*, у чисто дијалекатском наративу, са доменом *петао (животиња)* и у роману *Гори Морава* са доменом поврће (*истропати ки репу*, ГМ, 59), употребљен је у *Злотворима* са доменом *човек*, у наративу који је највећим својим делом на стандарднојезичком идиому, са јасним лексичким назнакама о дијалекатском пореклу главног наратора. Транспоновање овог глагола из дијалекта и тематике везане за пољске и кућне послове у стандарднојезички израз и тематику логора, зверског убијања и нечовештва, показује да

---

<sup>107</sup> У РКМД: *тропат* -ам несв 'снажним замахом разбијати о земљу'. [...] – Немо тако да и[х] тропаш, но узми секиру па и[х] исецкај лепо; у ЦР: *тропа* несв 1. 'сече коске брава секирицом. 2. 'лупа, куца. 3. 'звечи, звони. 4. 'лупета, трабуња.



се животна искуства на когнитивном и језичком плану пропуштају кроз призму матерњег дијалекатског система. Ширење употребне вредности једног глагола показује потенцијал да се јединице дијалекатског система могу користити за изражавање идеја које нису својствене само дијалекатским говорницима. Дијалекатске речи се тако могу укључивати у језичку слику света говорника језичког стандарда и богатити је посебном перспективом из које се именовање и вредновање стварности врши.

Глаголом *полегнути* именује се сексуални чин из персептиве прототипичне радње која му претходи и најављује је, чиме се избегава нагласак на табуизираној опсценој семантици.

**полегнути** (жену) (о мушкарцима) 'имати сексуални однос са женом' – Пушта га да ју сваки пут наговори да се свуче и да ју полегне у кревет, а све се, ко санћим, на то мршти ко да јој нешто гадно. (ПВ, 113);

Стандарднојезички глагол *газити* са доменом *живина* у дијалектима и у приповеци *Свети Петар спасава Србе* реализује се са метонимијским значењем 'оплођавати'. Ова семема са квалификативом *нар.* забележена је у РСАНУ<sup>108</sup> са потврдама из Баната и Шумадије (околина Крагујевца).

**газити** (о живини) 'оплођавати' – Да међу њима има певаца, ту би они, по природи своје вреле крви, навалили да оне што кокодачу газе, да их, да простите, прцају, и велики би се наред направио. (СПСС, 222); Прави гусан шеф јата гусака које свакодневно гази. (СПСС, 226);

2.2. Узрочно-последични асоцијативни модел 'чинити нешто : кршити етичке законѐ, што су појмови које карактерише симултаност, а не сукцесивност, као у претходном моделу, у нашој грађи садржан је у реализацији глагола *прегрешити* 'имати сексуалне односе'. Именовање је извршено из перспективне кршења моралних закона, док је опсцена семантика постављена у други план.

Референцијална вредност глагола у књижевном тексту на дијалекту у сагласју је са системским значењем забележеним у РМС. Због природе лексикографске апроксимације, на основу великог броја примера употребе у РМС дато је шире значење 'огрешити се о што, сагрешити', али је оно илустровано примером у ком се

---

<sup>108</sup> РСАНУ: 8. нар. *оплођавати* (обично о живини) (са потврдама из Баната, Шумадије: околине Крагујевца).

глаголом реферише на сексуални однос.<sup>109</sup> Егземплификација у РМС потврђује нам да се ради о семантичкој реализацији глагола *прегрешити* која је шире заступљена, те да није у питању оцазионална семантичка творба.

**прегрешити** 'имати сексуалне односе' – „[...] Немо опет на неки светакада прегрешиш. Ни с мужа, да простиш, немо да прегрешиш. Ако се сама чуваш, и бог ће те чува.” (ПВ, 143);

2.3. Метонимијски образац 'чинити' : чињењем разумети/проценити нешто, карактерише сукцесивност и узрочнопоследичност. Последица чињења није радња која се врши на другоме, већ збивање у менталним просторима онога ко радњу врши.

Са значењем 'проценити (ирационално) какво понашање (магијску радњу) треба предузети према некоме' глагол *погледати* фиксиран је у *Петријином венцу* са тематским доменом празноверја. Семема је изведена на равни актуализације актанта начина вршења радње, односно на основу асоцијативне узрочно-последичне везе 'управити поглед према некоме : проценити некога'.

**погледати** 'проценити какво понашање / магијску радњу треба предузети према некоме' – Ако те добро погледала, може добро и да ти учини. (ПВ, 130);

2.4. Захваљујући асоцијативном образцу 'стање – физичка манифестација стања' реализовано је фигуративно и регионално обојено значење глагола *искезити се* – 'умрети'. Конкретизација ширег метонимијског обрасца подразумевала би асоцијативну везу између појма смрти и њене физичке манифестације – гримасе на лицу умрлог која настаје услед обустављања животних функција. Уз специфичну денотативну вредност у односу на системска значења која лексема *искезити се* има у стандарднојезичком лексикону, дијалекатски спецификум представља и конотативна компонента глагола – негативна објективна и субјективна модалност.

**искезити се** *погрд. ирон.* 'умрети' – Почели њима људи сваки час да умиру. Однесеш га живог, није нешто много болесан, изнесеш га мртвог. Док трепнеш, човек се искезио. (ПВ; 134);

---

<sup>109</sup> РМС: **прегрешити**, *прегрешим* ијек. **прегријешити** сврш. *огрешити се о што, сагрешити*. — Прошле је године [...] Милојка прва прегрешила [...] пошла с другим. Уп. и **огрешити П.** ~ **се 1.** (о нешто, о некога, ређе: према некоме, спрам некога) **а.** *погрешити, начинити грешку у односу на закон, пропис, правило, схватање и сл., прекршити нешто*.

2.5. По метонимијском обрасцу 'прогласити некога способним, документовати нечију способност : учинити да неко постане способан' глагол *оспособити* реализован је у роману *Петријин венац* са значењем 'дати радну дозволу, прогласити способним за рад'.

**оспособити** 'дати радну дозволу, прогласити некога способним за рад' – Ал прво у социјално мора да иде, да га комисија за поса оспособи. (ПВ, 214); Комисија га прегледа, а он онако био здрав, није од ништа patio, сам од ту ногу, те ти га она и оспособи. (ПВ, 214);

3. Метонимијски обрасци извођења територијално маркираних значења у систему глагола указују на неколико специфичности дијалекатске језичке личности:

а) када жели указати на појмове који садрже у концептосфери опсцену семантику у вези са репродукцијом и репродуктивним органима, дијалекатска језичка личност употребиће неутралнији назив, који примарно означава појам у узрочној вези (*полегнути, газити, прегрешити, трљати*);

б) када упућује на појмове из сфере магије и натприродних појава, користи лексеме широке десигнације којима се примарно упућује на радњу која је у вези са датим појавама (*турити, погледати*); с обзиром на широку референцијалну вредност ових глагола у стандарднојезичком лексикону, специфична територијално маркирана значења у књижевно-дијалекатском тексту, која немају превелику контекстуалну потпору, указују на јаку асоцијативну везу у свести дијалекатских говорника између радње која је узрок и радње која је последица – 'ставити неке неки предмет' : 'учинити му нешто лоше', 'погледати некога' : 'проценити га, урећи га'; јака асоцијативна веза овог типа сведочи о значају врачања у свакодневици језичке заједнице и о интензитету митског и магијског виђења света дијалекатске језичке личности;

в) метонимија у већем броју примера подразумева именовање из перспективе узрока, односно радње која именовану радњу условљава (*трљати, тропнути, турити, полегнути, газити, погледати, оспособити*); два примера илуструју именовање из перспективе последице (*прегрешити, искезити се*).

Од девет глаголских семема добијених метонимијом свега су две потврђене у речницима, и то са ширим десигнатима – *газити* (о живини) 'оплођавати' (РСАНУ) и *прегрешити* 'имати сексуалне односе' (РМС). Остале референцијалне вредности представљају реализацију продуктивних метонимијских модела. Специфичношћу се издваја глагол *оспособити*, који значење реализује према моделу 'документовати нечију способност : учинити да неко постане способан', чиме се неутралише десигнативна сема 'научити некога вештинама' из структуре основног значења. Оваква реализација

показује клутуролошку (менталитетску) одлику говорника који поступке бирократских инстанци концептуализује као суштинске промене у животу појединца.

### II.1.3. Семантички дијалектизми добијени у процесу специјализације значења

0. Поред тога што лексеме у датим лексичким системима и подсистемима могу успостављати различита системска значења добијена различитим механизмима полисемије, оне могу варирати у дијасистему и према томе за које се појмовне домене, односно тематска поља везују у употреби. Домен употребе тако постаје обележје лексеме у датом лексичком подсистему. Лексема се не реализује у посебном значењу, односно нема семантичког преосмишљавања условљеног прехијерархизацијом сема у семској структури, али се у различитим употребним доменима, у процесу референције, дата лексема семантички детаљује. Такву појаву сужавања референције у односу на системско значење лексеме, без реорганизације семске структуре, назвали смо спецификацијом значења.<sup>110</sup>

До спецификације значења може доћи у процесу референције, али то не значи да све контекстуалне нијансе постају системске специфичности дијалекатског лексикона. Неке спецификације су производ комуникативног тренутка и говорникове намере у датом говорном чину.

Лексеме које су у дијалекатској прози само спецификовале своје значење везују се обично за неке одређене сфере живота, које могу бити једној групи дијалекатских говорника блискије него осталима. У нашој грађи углавном је у питању лексика заната – рударског, поткивачког, лексика војне професије, или пак лексика празноверја, што овакве реализације чини готово терминологизованим семантичким јединицама.<sup>111</sup> Реализоване семеме, или прецизније – аloseме улазе у денотативну релацију инклузије према системском значењу које их је омогућило.

1.1. У стандарднојезичком лексикону именица *чвор* у полисемантичкој структури садржи и метафорично значење 'раскршће, раскрсница, стециште више саобраћајних путева; средиште, центар где се што скупља, сабира' (РМС 3). Семантичка реализација у

---

<sup>110</sup> На оваквом процесу „детаљизације денотата” почива и терминологизација општеупотребне лексике (в. Алейникова 2008: 135–136).

<sup>111</sup> О проблему употреби термина *термин* и *народна терминологија* у изучавању лексике народних говора в. (Рамић 2014: 587–588) и тамо наведену литературу.

роману *Злотвори* интегрисана је у овај стандарднојезички десигнат и представља само спецификацију општег значења у рударском домену.

**чвор** 'место где се укрштају подземни рударски ходници' – [...] комесар одреда остави да сруше једно од два сењскорудничка окна. (З, 12); [...] динамит поставе под сепарацију и на три места извозног окна – на његова уста, тако да падне и торањ с точком, и још на два чвора унутра – а главни ходник галерије и ветрени ускоп да не дирају. Устребаће та јама кад дође слобода. (З, 12);

Лексема *копачица* (РМС 2. 'механичка направа за копање') са референцијалном сфером у домену поткивачког заната има спецификовано значење са актуализованом компонентом намене: 'механичка направа за копање, љуштење копита код коња и крава'.

**(поткивачка) копачица** – Међутим, поткивач пред радионицом љушти копито везаноме Цветку поткивачком копачицом [...] (ШМ, 47);

Терминологизацију у оквиру народне војне терминологије илуструје именица *ракља*, која у општем лексикону има значење 'одсечена рачваста грана, рачваст комад дрвета; оно што се рачва, што има краке' (РСАНУ), а у оквиру специјализоване војне комуникације 'комад дрвета са крацима који служи за мерење угла под којим се пуца из топа'.

**ракља** војн. 'комад дрвета са крацима који служи за мерење угла под којим се пуца из топа' – Да мериш и одступања, не верујем да ћеш сад да могаднеш. Ако је из прве испало како ваља, добро је. Ако није, а имаш време, испали, али брзо, још два метка. И ево, ураклио си је и, чак направио си малу ракљу. Сад одма можеш да почнеш да радиш на целу батерију или вод. Избацујеш така наређења којима ракљу половиш или скраћујеш, док тако вагру не доведеш до мете; (Ч, 24);

1.2. Спецификовану значењску вредност има и придев *податан*. Контекст са доменом *жена* у роману *Злотвори* у ком се јавља лексема *податан*, са системским семама 'који се лако покорава', 'дарежљив' (в. РМС *податан* 2, 3) активира потенцијалне семе којима се реализује спецификованија, хипонимска вредност у односу на значења у РМС<sup>112</sup> која лако ступа у сексуалне односе.

---

<sup>112</sup> *податан*, -тна, -тно **1.** 'који се лако даје обрађивати, формирати, који не пружа отпора притиску'. **2.** 'фиг. који се лако покорава, потчињава утицају, попустљив, поводљив'. **3.** 'подашан, издашан, дарежљив'. **4.** 'богат, обилан'.

**податан** (о жени) *индив.* лака, која лако ступа у сексуалне односе – И све су биле лепе, намирисане, чисте, образоване, све из слоја који није довољно познавао и од кога је [...] мало зазирао. И све податне: ниси са њима морао много да преговараш. (З, 308);

1.3. Глаголом *прекинути* именује се непожељни чин буђења и дозивања којим се прекида, зауставља и отежава процес умирања умирућој особи. Реализована семема глагола *прекинути* представља само спецификацију системског значења овог глагола у стандарднојезичком лексикону, забележеног у РМС под 2.а. 'нагло зауставити ток неке радње, поступка, догађаја, стања', па се његова специфичност у оквиру дијалекатског подсистема своди на тематску предодређеност, односно *терминологизованост* у оквиру тематског скупа 'смрт', који је у пресеку са тематским скупом 'празноверје, магијске радње'.

**прекинути** 'омести онога који умире, не дозволити му да спокојно оде са овога света' – „Мисо”, шапуће му: а ја, дабоме, све чујем, „да ју не прекинемо. Мисо? Да ју не повратимо. Мисо? Греј Мисо да не начинимо? Боље дај свећу, видиш да умире. Бог тако тео, Мисо. Видиш да се већ занела.” (ПВ, 44); **прекидати** 'ометети некога док умире, будити га, не дати му да умре спокојно' – „Треба ли да га пробудим?”, питам Миладина. „Не!”, каже овај готово ужаснуто. „Немој да га прекидаш! Он још нешто посла овде има и то мора по реду да обави. А онда ће да иде.” (ГМ, 173);

Хомореференцијалан са глаголом *прекинути*, глагол *повратити* у дијалекатском тексту реализован је са значењем 'вратити умирућег међу живе, освестити га'. Ова семема омогућена је компонентом 'вратити у првобитно стање', а најближе је значењу датом у РМС под 2.в. 'помоћи, олакшати коме враћање у пређашње нормално стање, или значењу 'оживети' у изразу *повратити се у живот* (РМС под *повратити*). Уз потврде у РМС у ЦР стоји и *поврне* свр 5. фиг 'врати у живот' (– Замалко да мањка, едва га доктури поврнули).

**повратити** 'прекинути нечији процес умирања, опраштања од овога света; вратити међу живе' – Она се већ спремила и онако занела, кад јој у собу уђе једна унука и лупи сас врата. И тако ју поврати. (ПВ, 44);

1.4. Посебну тематску групу семантичких дијалектизама чине општеупотребне лексеме чије је значење спецификовано у тематској групи речи са хиперсемом 'магијске радње'. У овом тематском скупу глаголи *турити* и *погледати* развили су значења метонимијским механизмом, док се значење свих осталих глагола само спецификује, односно шири се број актуализованих сема у процесу референције. Ту спадају глаголи *намерачити* 'добити потребу за деловањем, одређеним опхођењем према некоме',

*укрштавати* 'укрштати предмете са циљем магијског деловања', *делити* 'делити предмете на делове или групе с циљем магијског деловања', *пресицати* 'прелазити пут попречно испред неког с циљем магијског деловања'.

Глаголима *укрштавати*, *делити*, *пресицати* именују се магијске радње према начину њихове актуализације. Ако изузмемо формална дијалекатка обележја (*пресицати*), ови општеупотребни глаголи у дијалекатском подсистему развијају посебну спецификовану употребну вредност у тематском скупу празноверја.

**укрштавати** 'укрштати предмете са циљем магијског деловања' / **делити** 'делити предмете на делове или групе с циљем магијског деловања' / **пресицати (пут)** 'прелазити пут попречно испред неког с циљем магијског деловања'

– Не престаје та да по асталу с њи нешто распоређује и премешта трошке да скупља на камару и да и бере у шаку, нешто да *укрштава* ел *дели*, пут ти *пресица* ел да обиђе у круг, ово да кида а оно да дроби, па и провукује кроз некаке рупе кај оне опасне ситне гује и да и нешто с њи кљуца, да и пружа надалеко од себе и там да нешто враћа у клопке за тице [...] (ПВ, 64);

*Намерачити* у дијалекатском тексту функционише са значењем 'добити потребу за магијским деловањем, одређеним опхођењем према некоме'. Реализована семема у глагола *намерачити* представља спецификацију системског значења забележеног у РСАНУ 'добити мерак, жељу, вољу за што, пожелети, зажелети што'.

**намерачити** 'добити потребу за магијским деловањем, одређеним опхођењем према некоме' – То код њу тако како те *намерачила*. Ако те добро погледала, има добро да прођеш, велико добро мож да ти начини. Ако јој па нешто ниси од воље, е, тад се, богами, чувај, мож да ти направи тако зло да се довека не ичупаш. (ПВ, 65);

1.5. У тематски скуп глагола говорења улазе глаголи *тентати се* који показује семантичко померање у роману *Чизмаши* у односу на подруштвљено значење и глагол *џакати*.

Глагол *тентати се* у дијалекатском књижевном тексту реализован је са архисемом 'расправљати се', и диференцијалном компонентом 'без циља' (уп. РМС *тентати* 2). Референцијална вредност повратног глагола у прози улази у обухват подруштвљеног десигната 'наговарати, наводити' (уп. РМС *тентати* 1), с тим да се концептуална сема у вези са неизвесношћу радње у потенцијалу глагола актуализовала као сема 'без циља'. То значи да је у процесу референције само дошло до спецификације значења, тј. до реализације још једне семантичке компоненте у односу на апстрактнију десигнативну вредност забележену у РМС.

У шестотомном речнику Матице српске (РМС) и у *Речнику српског језика* (Једнотомник МС) глагол *тентати* (*се*) нема дисквалификационе квалификативе, међутим, префиксални глагол *натентати* 1. 'наговорити, навести (обично на нешто лоше, рђаво); 2. 'наметнути, натурити (некога, нешто) мимо нечије воље' у *Једнотомнику* носи нормативну етикету *нар.* (народски; регионално, покрајински), која га сврстава у територијално маркиране јединице, и стилску етикету *експр.* (експресивно), која овај глагол везује за разговорни стил. Необележеност префигиране творенице у РМС, те његова маркираност у *Речнику српског језика* указује на то да је при усаглашавању са савременом језичком грађом дошло до превредновања лексеме, те да њена позиција у лексикону српског језика није везана за активни фонд. Уз то, РСЈ је речник превасходно прескриптивног карактера, што је условило накнадно процењивање лексике из нешто другачијег угла.

**тентати се**<sup>113</sup> 'бесциљно се расправљати' – О, мислим се, лопужо матора, кој ће с тебе на крај да изађе. А ја сам, будала, нашла с ког ћу се тентам. (ПВ, 240); Око тога смо се прилично тентали и на крају је пристао да људима који су га послали поднесе такав предлог. (Ч, 297);

Основни глагол *цакати* у РМС и РСЈ обележен је само етимолошком етикетом *тур.*, те је позициониран као стандарднојезичка лексичка јединица са значењем 'жагорити, грајати; гласно разговарати, причати'.<sup>114</sup> Глагол *се*, међутим, данас не осећа као део активног стандарднојезичког лексичког фонда. У складу са системским значењем овог глагола у *Петријином венцу* реализован је префигирани облик *зацакати*, уз актуализацију концептуалне компоненте 'неразумљиво, неразговорно'. Сема 'неразумљиво' активирана је на основу узрочно-последичне везе са десигнативном компонентом 'један глас, истовремено, гласно'. Фиксирање додатне значењске компоненте није условило измену архисемског својства 'говорити', нити семско преструктурирање, већ само значењску нијансу, па реализацију можемо квалификовати као аlosesму.

---

<sup>113</sup> Глаголска именица *тентање* у складу је са стандарднојезичким значењем мотивног глагола (РМС *тентати* 1): **тентање** 'натезање, наговарање; искушавање, навођење' – Али сад, као, мало друкше. „Нареднице”, каже и прети ми прстом ко учитељ на првака, „морамо да поштујемо неке границе. Генерал је ипак генерал, нареднице.” / Мало се од то тентање мени већ стужи. (Ч, 244);

<sup>114</sup> Уп. и ЦР: цака несв 1. мољака, упорно тражи. 2. проси.



**зацакати** 'заграјати, почети причати са неким, а да то трећем лицу буде неразумљиво, неразговетно' – Зацака Косана оданде с њу нешто по влашки. Исприча јој она нешто, не разумем шта. (ПВ, 47);

Представљена значења глагола са хиперсемом 'говорити' реализована су са циљем 1) актуализације посебних актаната, као контекстуалних нијанси лексема – начина (неразумљиво: *зацакати*; 'без циља': *тенстати се*).

1.6. Занимљив тип семантичког варирања у дијалектаском систему (тексту) представља глагол *побацити* у роману *Гори Морава* са значењем 'родити' неспособног, смотаног, трапавог'. Подруштвљено значење овог глагола подразумева архисемско својство 'родити' са диференцијалним обележјима у виду временског и начинског актанта 'пре времена' и 'насилно' (РМС). Транзитивни глагол у семантичкој структури има инкорпорирану семантику 'дете', која се на синтаксичком плану може активирати у виду објекатске допуне. Реализована семема глагола не подразумева активацију актаната који квалификују архисему (*превремено, насилно*), већ оне компоненте које маркирају инкорпорирани објекат радње.

**побацити** 'родити смотаног, неспособног' – Тебе матер није родила но побацила! Има да умреш неспособан за живот, код леба без леба!" (ГМ, 12);

'пре времена, насилно родити + дете' : 'родити + смотано, неспособно дете'  
(основно значење) (секундарно значење)

Диференцијална сема која је спецификовала архисемску глаголску компоненту (насилно, пре времена) трансформисана је по узрочно-последичном моделу у квалификатив објекатске допуне инкорпориране у семантику глагола (смотано, трапаво' *дете*). Притом није дошло до трансформације архисеме, што значи да не постоје два домена која би била показатељ метафоре. Таква трансформација узроковала је експресивну вредност негативног квалитета, која за примарни комуникативни циљ има негативну карактеризацију објекатског актанта.

#### **II.1.4. Семантички дијалектизми добијени конверзијом**

Придев *живчана* са супстантивном функцијом представља семантички дијалектизам добијен конверзијом. Супстантивизација придева дешава се услед елизије именица из супстантивне синтагме, након чега придев преузима архисемско својство

именице из колоката. Придев *живчана* са значењем 'психичка болест, болест у вези са живцима' није забележен у расположивим речницима.

**живчана** 'психичка болест' – „[...] Људство почиње да ми болује од живчане, мало-мало па неког шаљем у болницу у Ријеку!” (З, 78); Осетљивији после, умеју да пате од повраћања и дрхтавице, од несанице и трајног нерасположења, неки пут и од праве живчане болести. (З, 87);

### **II.1.5. Семантички дијалектизми настали у процесу семантизације платисемичних лексема**

Специфична семантизација платисемичних лексема у дијалекатском подсистему у односу на општејезички стандард није интензивно заступљен модел варирања лексике у дијалекатској књижевности Д. Михаиловића.

Са референцијалном вредношћу 'затруднети, остати у другом стању' употребљен је глагол *остати* у роману *Петријин венац*. Глагол преузима на себе значење изостале придевске допуне – *трудна*, и има функцију еуфемизације, односно избегавања лексичког табуа којим се примарно реферише на трудноћу. У РСАНУ под значењем 9.б. одреднице *остати* наводи се: 'доспети у неко стање (исказано допуном)'. У ЦР то је значење наведено у одредници под 3. 'дође у неко стање' (са примером: *Остала у друго стање*), што указује на системност значења које је реализовано код Д. Михаиловића. У овом примеру непунозначни глагол добија семантику пунозначне глаголске лексеме.

**остати** 'затруднети' – Така и така ствар, каже Полексије. Изгледа ми да сам остала и молила би те да ми помогнеш. Да се ослободим. Ту ти платим колико кошта. (ПВ, 68);

Глагол *ребнути* са значењем 'казнити' у роману *Чизмаши*, може такође бити пример за семантичко пуњење, ако претпоставимо постојање његове непунозначне варијанте у жаргонској конструкцији *ребнути казну*. Пошто немамо јасне потврде о функционисању непунозначног глагола *ребнути* ни у делима Д. Михаиловића ни у речницима, семему 'казнити' објаснили смо као последицу метафоре засноване на заједничкој концептуалној семи појма *ребнути* и појма *казнити* – 'повредити'.

### **II.1.6. Закључна разматрања**

II.1.6.1. Анализа семантичких дијалектизама није у значајној мери показала варијације у распону концептуалне метафоре и метонимије у односу на стандарднојезичке мисаоне обрасце, што је и очекивано с обзиром на то да се ради о

дијалектаском подсистему српског језика, који подразумева релативно уједначене мисаоне моделе. На лексичком плану можемо уочити ретку појмовне метафоре која може бити спецификум дијалекатске језичке личности: „човек је предмет” (*затурити се*). Дистинктивна природа лексикализованих појмовних метафора је упитна јер је когнитивна метафора шира од лексичке, па би за ову врсту варирања била потребна опсежна истраживања подруштвљене концептуалне метафоре у српском језику.

Варијације се у знатно већем обиму срећу на нивоу елаборације, тј. начина лексичке манифестације когнитивних модела (метафоре и метонимије), у односу на подруштвљени лексикон. Нпр. когнитивна метафора „зло/јад је материја која топи” у дијалекту има лексикализовану јединицу *расточивати се*, метафора „невоља је људско биће” манифестована је у значењу глагола *стећи*, концептуална метафора „психа је предмет/папир” има два лексичка израза у дијалекту, која не функционишу на тај начин у стандарднојезичком лексикону – *прецепити се* и *преклопити се*, глаголом *пореметити се* у дијалекатском лексикону сублимира се образац „тело је поредак”, глаголом *сушити се* метафора „тело је биљка”, а „болест је саможива особа” јесте поређење које је у дијалекатском лексикону добило лексичке изразе *застранити* и *распомамити се*.

Семантичке варијације лексема у односу на лексикон наддијалекатског карактера производ су лексичких механизма – пре свега метафоре, а онда и метонимије. Незанемарљив је број варијација које су добијене спецификацијом значења, односно везивањем општепознате лексеме за одређени домен у изванјезичкој стварности, при чему њена референтна вредност улази у инклузивни однос са системским десигнатом. Приликом референције настају и контекстуалне варијанте лексема које се не везују за одређени сегмент живота дијалекатске језичке личности, већ представљају само нијансе на основу којих се варијација у датом дијалекатском окружењу може разликовати од актуализација у другим подсистемима.

Анализирани примери показују да је експресивизација битан комуникативни ефекат на основу ког се лексичка метафора разликује од осталих механизма извођења значења у дијалекту. Метафорично развијање полисемантичких структура основни је механизам семантичког извођења којим настају експресиви са функцијом евалуације референта и говорника (*баба, пиљарица, мрциња, бараба, баранче, смрдети, засмрдети, одсмрдети, прдети, побљувати, тртити се, черечити* и сл.). Изразито експресивну функцију метафорских образовања показује тематски скуп глагола окупљених хиперсемом говорити: значења која су добијена метафором имају улогу актуализације семантичких компонената негативне оцене (*прдети, (за)смрдети, побљувати*), док су

она добијена специјализацијом реализована са циљем актуализације посебних актаната начина и циља, као контекстуалних нијанси лексема (*зацакати, тентати се*), те имају најпре номинативну функцију. На експресивну функцију метафоре у семантичком варирању наслојава се ефекат сликовитости који се добија приликом успостављања номината за *ad hoc* појам у комуникативном чину (*ченгела* за медицински прибор, *пуољ* за руменило, *черечити, лазнути, маневрисати* итд.), а онда и улога у успостављању динамичности и тензије у наративу, чији је носилац глаголски систем (*ргнути, ребнути, вргнути, лазнути, ткати, пипати, тентати се*). Семантичке варијације настале метафором имају улогу и у еуфемизацији, односно избегавању директних номината за појмове са опсценом или на други начин табуизираним семантиком. За номинате таквих појмова користе се изрази за шире десигнате којима се избегава усмерење на табуизирани компоненте (*пореметити се, олакшати*).

Метафором развијена значења попуњавају и лексичке празнине које настају услед потреба дијалекатске језичке личности да детаљније сегментира неке делове изванјезичке стварности. То се пре свега тиче номината са функцијом термина у одређеним областима живота и рада (рударство, грађевина). Међутим, у тој улози у дијалекатској прози метафора не представља доминантан вид ширења значења.

Заснована на појмовној метафори, лексичка метафора открива видове концептуализације апстрактних појмова преко конкретних циљних домена, као што су „стрес је предмет” / „стрес је течност”, „болест је човек”, „болест/свађа је сила која обузима / која квари поредак”, „невоља је саможиво биће”, „тело је биљка”, „смрт је гранични простор”, „заборављање је брисање” / „сећање је просторна димензија која се може пунити и празнити” итд.

Метонимијом добијене семантичке варијације знатно су ређе и карактеристика су глагола. Основна функција оваквих семантичких образовања јесте еуфемизација – и то ублажено именовање појмова са опсценом садржином и појмова из сфере магије и натприродних појава, који носе табуизирани семантику нешто другачије природе. Овакви се појмови називају из перспективе радњи које су блиске именованој у смислу да јој претходе (нпр. *полегнути*), или је узрокују (*погледати*), или казују о начину њеног вршења (*газити*), или је узрокују и исказују начин (*трљати*), док су примери у којима је заступљена перспектива последице ређи (само *прегрешити* и *искезити се*).

Доминантност лексичке метафоре у односу на метонимију показује да дијалекатску језичку личност карактерише у већој мери симболичан начин сазнавања света, будући да, у складу са комуникативним намерама, нове појмове сагледавају кроз

призму успостављања сличности са другим појмовима. Метафора као нерегуларни лексички механизам, којим се повезују различити појмовни домени, захтева веће когнитивне напоре и познавање структуре појмова који се повезују, па се на когнитивном плану може поимати као мрежа непредвидљивих односа. Метонимија као механизам који почива на релацијама између појмова који су повезани у искуству (те најчешће у односу узрочнопоследичности), односно између концепата који припадају истом појмовном домену представља директнији вид асоцијације. Дијалекатска личност је у мањој мери склона лексичкој репрезентацији веза међу сегментима стварности које су производ стеченог искуства, односно које у концептуалној сфери представљају вид линеарних односа.

Са становишта заступљености реализованих семантичких варијација у општедескриптивним и дијалекатским речницима српског језика, степен потврђености већи је за метафорична значења у категорији супстантивних речи – једанаест је семема посведочено у општедескриптивним или дијалекатским речницима (6 у ЦР), док се за шеснаест не налазе потврде, а међу четрдесет и пет глаголских значења око петнаест има спорадичне потврде у РСАНУ, РМС и ЦР. Ова информација може бити показатељ тога да су глаголи због своје семантичко-граматичке природе подложнији индивидуализацији и да динамичније развијају контекстуалне варијације. Семеме добијене метонимијом малобројне су, а уз то имају мали степен потврђености у речницима (свега два глаголска значења од укупно девет налазе се у РМС/РСАНУ). Метонимија као регуларни механизам полисемије омогућава потенцијал за ширење полисемантичких структура у оквирима различитих лексичко-семантичких поља, али такав потенцијал не значи и актуализацију лексичке метонимије.

П.1.6.2. Типови варирања лексикона условљени семантичким померањима. Ако сагледамо примере анализираних сменатичких дијалектизама, приметимо постојање више нивоа семантичког варирања дијалекатског система реализованог у прози у односу на друге говоре и наддијалекатски идиом.

Иако на плану лексичког инвентара понекад нема разлика између различитих подсистема, диференцијалност се може манифестовати различитом специјализацијом постојећих форми за одређене сегменте лексичко-семантичког поља. Тако је највероватније да се у дијалекту у основици Михаиловићеве прозе форма *стуне* специјализује за појам 'лестве, мердевине', док у неким другим говорима функционише и са значењем 'степеник, степенице'. Показује се како подруштвљене лексеме развијају у

дијалекту значења којих у другим подсистемима нема, па она остају на маргини лексичког система српског језика. Такав је случај са семемама лексема *столица*, *уста*, *пиљарица*, *бараба*, *звожђурија*, *чварак*, *фиока*, *градити се* итд. Постојање посебног значења у полисемантичкој структури лексема у дијалекту подразумева другачију позицију тих лексема у мрежи лексичких односа, јер оне у парадигматско саодношење у подсистему улазе са нешто другачијим лексичким јединицама, него што је то случај у наддијалекатском лексикону. Тако глагол *(са)градити се* са семемом 'претварати се, глумити' улази у однос синонимије са глаголом *глумити*, или семемом глагола *начинити се* (одглумити, представити се другачији него што јеси) у дијалекту, што су односи који не постоје на тај начин у стандарднојезичком лексикону. Као пример различите ширине полисемантичке структуре у односу на стандарднојезички лексикон служе и лексеме *баба*, *политика*, *пуољ*, које уз стандарднојезичка значења која функционишу у дијалекту развијају и по неколико специфичних значења.

Дијалекатски лексички подсистем показује специфичност и у обиму ознака за један појам, односно – у постојању конкурентних облика којима се може реферисати на исти денотат према одсуству могућности избора у стандарднојезичком лексикону. Именица *машина* са значењем 'шибица', функционише напоредо у прози са подруштвљеном лексемом *шибица*, што показује да исту референцијалну вредност у подсистему могу вршити две или више лексема, док је у стандарднојезичком лексикону са тим значењем на располагању само једна лексичка јединица.

Реализације у дијалекатској прози показују другачији тип лексичких односа међу лексемама које коегзистирају и у стандарднојезичком лексичком систему. Тако синониме *ћорав* и *слеп* у стандардну, између осталог, диференцира колокација са именицама *улица/сокак*, и то у смеру да је комбинација са придевом *ћорав* рестриктивног карактера. У дијалекту је употребна вредност синонимског пара таква да колокација *ћорава улица/ћорав сокак* представља необележени спој, те се показује да придев *ћорав* има ширу употребну вредност. Глагол *(са)градити* као неспецификован у дијалекатском тексту показује колокациони афинитет према именици *дете*, те је у дијалекатском систему у овој синтагматској позицији очекиванији него синоним *направити*.

Релевантна је и чињеница да се неке лексеме, попут глагола *затурити се*, употребљавају у дијалекту са антропоцентричним доменом, док се у наддијалекатском лексикону, те и у многим другим дијалектаским подсистемима реализују са доменом 'предмет'.

Испоставала се и то да ширење домена једне лексеме на рачун друге у лексичком подсистему неретко доводи до тога да се лексема која се повукла из једног употребног домена прошири на други, што је случај са придевима *ћелав* и *бос* реализованим у дијалекатском наротиву. Ове лексеме у стандарднојезичком лексикону деле заједничку архисему 'непокривен', али их диференцијалне семе прерасподељују на различите употребне домене – придев *ћелав* користи се за домен 'глава', а придев *бос* за домен 'ноге'. Како је у дијалекту придев *бос* раширио своју референцијалну способност на домен 'глава', придев *ћелав*, који је потиснут, употребно се раширио на домен 'брдо', реализујући се са значењем 'непокривен растињем'. Питање употребног и семантичког ширења неке лексеме у систему јесте питање реорганизације читаве мреже односа на којој се систем заснива, а књижевни текст на дијалекту нам може дати одговоре на који начин дијалекатска мрежа односа варира у односу на друге.

## II.2. ЛЕКСИЧКИ ДИЈАЛЕКТИЗМИ

Лексички дијалектизми подразумевају „различите облике којима се номинују постојећи семантички садржаји” у стандардном језику (уп. Словарь социоллингвистических терминов: 55; Штасни–Бошњаковић 2009: 91). То значи да лексички дијалектизми имају парцијалне синониме у стандарднојезичком лексикону – парцијелне јер се њима истиче другачија перспектива именовања неког сегмента изванјезичке стварности. Перспектива погледа на изванјезичку стварност као диференцијални елемент неретко је испраћена и специфичностима у денотативној значењској сфери. Понекад иста језичка стварност бива другачије језички сегментирана у територијалним подсистемима једног језика. Лексички експоненти тих посебних видова сегментације у дијалекатским подсистемима представљају такође лексичке дијалектизме.

Када се сагледа укупност територијално маркиране лексике у систему писца, најбројнији су управо лексички дијалектизми.<sup>115</sup>

Лексички дијалектизми могу представљати словенски лексички континуитет из ранијих етапа развоја лексичког подсистема, који је у стандарднојезичком лексикону у

---

<sup>115</sup> Говорећи о видовима лексичких варијација у територијалним подсистемима српског језика Н. Рамић (2013: 319) примећује како су вероватно „најбројнији они примјери лексичких јединица, који се према неким критеријумима сматрају дијалектизмима, а који су са специфичним изразима, за које у стандардноме језику постоји еквивалент приближно једнаке десигнативне вриједности.“

неком тренутку прекинут, или није ни заживео, а могу бити и последица творбених процеса у дијалекатском подсистему или лексичког позајмљивања.<sup>116</sup>

### II.2.1. Лексички дијалектизми добијени у творбеним процесима

Једну групу лексичких дијалектизама чине лексеме настале творбеним процесима од домаћих или одомаћених творбених основа и постојећих творбених афикса у српском језику. Они су производ творбених процеса везаних за локални или шири територијални језички подсистем. Лексички дијалектизми који имају прозирну мотивацију са становишта савремене употребе анализирани су према творбеним образцима који су их омогућили.<sup>117</sup>

Творбена анализа дијалекатске лексике отвара проблем одмеравања категорије мотивисаности речи, јер нешто што је немотивисано из перспективе говорника језичког стандарда, може бити мотивисано у дијалекту. И то је разумљиво јер је дијалекатски лексикон подсистем са сопственом мрежом лексичких саодноса, што очекиваним чини другачије вредности лексема у односу на оне који постоје у наддијалекатском систему. Приступ дијалекатској лексици који подразумева творбену анализу стога у одређеној мери укључује етимолошке критеријуме. Нпр. дијалекатски придев *несмајан* 'сулуд, намћораст' из савремене перспективе језичког стандарда сматра се немотивисаним, док постоји могућност да је у дијалекту жива семантичка веза придева са глаголом *мајати*. Услед релативности процене позиције дате лексеме у дијалекту именицу *напратња* са значењем 'зло које је узроковано каквом магијском радњом' можемо сматрати немотивисаном (упитно је и само функционисање глагола *напратити* у савременом српском језику), док се у дијалекту асоцијација са глаголом *напратити* може сматрати активном, јер је и сам глагол потврђен са значењем 'послати, упутити враџбинама неке какву напаст, болест, зло и сл.'. У том смислу, творбена анализа лексичких дијалектизама подразумеваће понекад преплитање синхроних и дијахроних критеријума, што иначе

---

<sup>116</sup> У руском језику нпр. критеријум порекла лексике – да ли је позајмљена из неког другог језика, да ли је пореклом варијација народног или стандарднојезичког идиома, или се пак ради о аутохтоној лексици која упућује на концепт који није опште познат – укључује се у дефинисање регионалне лексике (в. Развухина 2015).

<sup>117</sup> Н. Рамић (2014б: 55–56) истиче како би допринос творбеном критеријуму у анализи дијалекатске лексике могао „бити опис могућих начина варирања твореница у дијалектима, њихова својеврсна инвентаризација или систематизација, а са ослонцем на оно што је већ испитано и теоријски образложено у радовима о творби ријечи.”



није непознат проблем у теоријској дисциплини коју називамо творба речи (в. Бабић 2002: 26, Клајн 2002: 7–12).<sup>118</sup>

Творбена анализа грађе омогућава нам закључке у вези са територијалним варијацијама у сфери инвентара творбених средстава и начина њихове семантичке преобразбе, као и у домену творбених модела.

Творбене варијације у односу на стандарднојезичке облике који не подразумевају посебан семантички статус лексема у подсистему нисмо узимали у разматрање, будући да оне уз фонетске и граматичке дијалектизме улазе у систем чисто формалних варијација.

Варијације које уочавамо тичу се понекад продуктивности творбених модела који нису активни у савременом српском језику или се налазе на његовој маргини. Већина творбених дијалектизама, међутим, настаје по продуктивним творбеним моделима, док специфичност лежи у „конкрет[ном] материјал[у] на ком се модел реализује” (Рамић 2014б: 57)<sup>119</sup>.

Поред тога, анализа показује постојање творбених гнезда која су карактеристична само за дати дијалекатски подсистем, будући да су базирана на маркираним творбеним основама. Такво је нпр. творбено гнездо око покрајинског придева *несмајан* – *несмајник*, *несмајност*. Овакве информације су унутарсистемске природе јер се тичу начина функционисања дијалекта као посебног идиома са сопственом правилношћу и правцем развоја унутар система српског језика.

Примењујући критеријум последњег чина у творби, закључили смо да су најбројније лексеме настале у процесу суфиксације. Затим, у једнакој мери следе префиксални деривати, производи префиксално-суфиксалне творбе и творбе слагањем.

У посебну групу издвајамо суфиксалне деривате настале од ономотопејских основа, будући да они на специфичан начин одражавају везу између значења и природе творбене основе.

---

<sup>118</sup> На природу творбе речи као унутарсистемског приступа упућује Н. Рамић (2014б: 55) када каже да би „творба [...] због свог првенствено синхронијског приступа морала бити усмјерена на односе у подсистему, ако је дијалекат у питању, тј. на односе у конкретном народном говору“, што је у условима дијалектолошких истраживања тешко јер „дијалектологија тежи утврђивању односа у систему језика”.

<sup>119</sup> Уп: „... у описима народних говора дистрибуцији форманата у односу на конкретни материјал на којем се ти форманти реализују потребно [је] посветити пажњу макар колико и њиховоме инвентару“ (Рамић 2014б: 57).

### II.2.1.1. Суфиксација

0. Суфиксацијом су настале територијално маркиране именице, придеви, прилози и глаголи. У зависности од врсте мотивне речи именичке суфиксалне творенице поделили смо на 1) деадјективне именице, 2) именице настале од именичких основа и 3) девербативне именице. Глаголи добијени у процесу суфиксације мотивисани су 1) именицама (деноминални), 2) придевима (деадјективни), 3) прилозима (деадвербијални) и 4) другим глаголским лексемама (девербативни). Придеви су у највећем броју случајева пореклом од трпног глаголског придева покрајинских глагола, док су у мањем броју добијени од именичких основа. Два регионална прилога припадају овој групи – један је мотивисан попридевљеним обликом трпног глаголског придева, а други другим прилогом.

Поткритеријум у структурисању анализираних примера је семантички, што је надређеном критеријуму типа комбинаторике основе и наставака доприноси опису формално-семантичке природе творбених модела.

## 1. Именице

### 1.1. Деадјективне именице

#### 1.1.1. Именице са архисемом 'особа'

Суфиксацијом од придевских основа *женск-* и *мушк-* настале су именице *женскица* (жена) и *мушкар* (мушкарац), са значењем особе женског, односно мушког пола. Суфикс *-ица* у деривату *женскица* нема ни пејоративни ни деминутивни карактер, што би било својство стандарднојезичког система (према РСАНУ), већ је више маркер мушког омладинског жаргона и морфолошко средство за супстантивизацију. РСАНУ уз одредничку реч *женскица* бележи покрајинско значење 'жена' (1.б)<sup>120</sup>, што додатно потврђује раширеност ове лексеме у дијалекатским подсистемима.

Именица *мушкар* са антропоморфним значењем забележена је једино у ЦР: *мушкар* (мн. мушкари) 'мушко дете, младић'. ЦР бележи и фигуративно значење 'млада домаћа животиња мушког рода', док је у РСАНУ именица *мушкар* обележена квалификативом *покрајинско* са значењем 'сочна шупља стабљика црног лука, бик'. Сва забележена значења повезује семантичка компонента 'млад', што може бити показатељ метафорског механизма развоја значења деривата *мушкар* у дијалекатским лексичким

---

<sup>120</sup> РСАНУ *женскица* ж **1. а.** дем. и хип. од *женска*. — **б.** покр. . 'особа полно супротна мушкарцу, људско биће способно за рађање'. **2. в.** *женскић* (1).

подсистемима, или изразито продуктивних стереотипних сема 'млад' и 'способан за размножавање' творбене основе *мушк-*. Према С. Бабићу (2002: 122) и И. Клајну (2003: 44) суфикс *-ар* је изузетно продуктивно средство за грађење именица од именичких и глаголских основа, док се остале могућности (депрономиналне, деадјективне) исцрпљују у појединачним примерима, који се могу тумачити и другачије (в. Клајн 2003: 44), а које су покрајинског карактера. Контекстуализација именице у *Петријином венцу* не указује на неко специфично значење суфикса *-ар*, док наведени записи у речницима упућују на афиксалну семантику 'младунац' / 'младица, изданак' (уп. 'мушко дете', 'млада животиња', 'младица, стабљика црног лука') у дијалекатским подсистемима.

Дериват *мушкарче* изведен деминутивно-хипокористичким суфиксом *-че*, са значењем 'мушко дете, дечак; син' показатељ је стабилне позиције мотивне именице *мушкар* 'мушкарац' у дијалекту,<sup>121</sup> која своју потврду има и у *Петријином венцу*. Деминутивно-хипокористички суфикс се у овој изведеници помера ка десцедентном значењу. Дериват употребљен у роману разликује се од стандарднојезичке јединице *мушкарче* на основу семантичке компоненте 'потомак'. Разлика постоји и на нивоу мотивације, па се немаркирана лексема тумачи као деминутив и хипокористик од именице *мушкарац* (в. РСАНУ *мушкарче*), док је јединица дијалекатског лексикона мотивисана обликом *мушкар*.

**женскица** 'жена' – У варош си мого да га сретнеш раскопчаног, умео је због женскице увече да ти закасни [...] а, богами, и у параћински куплерај си с њега мого да се судариш. (Ч, 20);

**мушкар** 'мушкарац' – А там пред врата, и спред мене, стоји неки човек – неки мушкар, рекла би, биће да је мој Миса – и с нешто дугачко, с неку пекарску лопату валда, кај да по њу нешто цара. (ПВ, 146);

**мушкарче** 'мушко дете, син' – Кад ми ово мушкарче овако настрада, мислила сам да ће Добривоје одма да ме отера. (ПВ, 20);

Од придевске основе *млад-* суфиксима *-ка* и *-уница* изведене су именице *млатка* и *младуница*, обе са значењем 'млада женска особа, девојка'. У процесу референције именица *младуница* у роману *Гори Морава* реализује се са нешто спецификованијим значењем – са актуализованом семом 'без много животног искуства', која у случају реализације именице *млатка* (ШМ, 34) остаје у потенцијалу. Обе именице забележене су у РСАНУ са квалификативом *покрајинско* и у ЦР.<sup>122</sup>

<sup>121</sup> Уп. ЦР сведочи о функционисању именице *мушкар* у говорима Црне траве; именица *мушкарче* тумачи се као дериват од *мушкар* (*мушкарче* с дем од *мушкар*, мушко дете, дечак).

<sup>122</sup> РСАНУ: *млатка*<sup>1</sup> ж покр. 'млада женска особа, девојка; невеста, млада'; *младуница* ж. покр. млада женска особа.

Творбени образац који илуструје именица *младуница* није активни модел у савременом српском језику. И Бабић (2002: 166) и Клајн (2003: 119) истичу да се на *-ица* завршава велики број суфикса, али ни један ни други не помињу сложени суфикс *-уница*. И. Клајн (2003: 196) говори о старом словенском суфиксу *-ун*, који се налази у „старим и мало познатим речима” (од придевских основа *богатун* ‘богаташ’, *зекун* ‘зекан, зекаст коњ’, *благун*, *љутун*, *сладун* ‘биљке’), па има покрајински карактер, и издваја његову хипокористичку функцију у именима попут *Богун*, *Милун*, *Радун* и сл. У РСАНУ засведочени покрајинизам *младун* нема антропоморфно значење (*младун*, *-уна* м покр. ‘млад кукуруз’), те је мало вероватна могућност да је последњи чин у творби извођење моционим суфиксом *-ица*. Потврђен је облик са сложеним суфиксом *-уна* и значењем ‘млада, невеста’ (РСАНУ *младуна* покр.). Твореницу *младуница* тумачили бисмо стога као покрајинску творбену варијацију са сложеним суфиксом *-уница*, која је творбени пандан форми *младуна* (РСАНУ) у неким дијалектима. Семантичка компонента без много животног искуства, наивна<sup>1</sup> може бити транспозиција хипокористичног значења које носи формант *-ун-*.

**млатка** ‘млада женска особа, девојка’ – У почетку није ни мислио да му млатка може припасти. Мечак њему? [...] Затим, кад је лепотица остајала и даље [...] (ШМ, 34);  
**младуница** ‘млада женска особа, девојка без много животног искуства’ – „Младуница си ти, моја Кајо, седам, па још не знаш, седам, није те живот научио, седам, ал’ све је то гола будала, седам, кој зна’ ди му памет лети. [...]” (ГМ, 40);

Суфиксима *-ко*, *-ик*, *-ник*, *-ило*, *-итина*, *-ђоза* изведене су именице са значењем нисилаца особина садржаних у мотивном придеву. Све деадјективне именице из ове групе садрже конотативну значењску компоненту.

Именица *кеџавко* изведена је од маркираног покрајинског придева *кеџав* са значењем који је малог раста и слабо развијен, закржљао, жгољав, мршав. Придев је потврђен у РСАНУ са примерима из Параћина, Великих Пчелица, Левча и Темнића, што је простор који одговара дијалекту у основици Михаиловићеве прозе. На истом терену забележен је и глагол *кеџати* ‘обављати тежак, напоран посао, диринчити, ринтати, издирати’, и именица *кеџа* ‘телесно слабо развијен, закржљао, жгољав човек’, што указује на постојање деривационог гнезда око пејоративног корена *кеџ-* у дијалекатском лексичком подсистему. Суфикс *-ко* показује највећу продуктивност у комбинацији са придевским творбеним основама и то посебно оних који значе неку негативну људску

---

ЦР: *младуница* ж ‘млада жена’; *млатка* ж ‘млада, невеста’

особину, али „укупни тон изведенице је пре шаљив него пејоративан” (в. Клајн 2003: 141), што је случај са дериватом *кеџавко*. Територијална маркираност изведенице у овом случају последица је нераспрострањености лексеме у творбеној основи, а не непродуктивности творбеног модела.

И експресив *несмајник* добијен је од основе покрајинског придева *несмајан* (*несмајн-ик*), потврђеног у делима Д. Михаиловића и забележеног у речницима. Суфиксом *-ик* створена је именица са значењем носиоца особине представљене мотивним придевом: *враголаст*, *луцкаст човек*, који троши време на небитне ствари, *шаљивција*, *замлата*. Творбени модел „придевска основа + *-ик*”, за означавање особе која је носилац особине исказане мотивним придевом продуктиван је вид деривације у савременом српском језику (в. Клајн 2003: 85–86).

Остале деадјективне именице деривирани су од подруштвљених придева *трапав*, *пргав*, *смољав*, *ћорав*, *шут* (према РМС и РСАНУ).

Суфиксом *-ча* од основе придева *смољав* и *ћорав* изведени су пејоративи који припадају тематској групи лексема са десигнатом: *’особа’ + ’карактерна особина’*. Мотивне семе из придева *смољав* у основи деривата у вези су са својствима мекоће и житкости инкорпорираниог појма *смола*, што се асоцијативно пресликава на карактерну особину одсуства отреситости, чврстог става и енергичности у новоименованом појму. Суфикс *-ча* И. Клајн (2003: 203) бележи као хипокористички антропонимски суфикс, углавном регионално обојен.<sup>123</sup> Именицу *смољча* не бележе расположиви речници, али фреквенцију асоцијативног модела реализованог у семантичкој преобразби мотивне именице у деривату потврђују облици придева *смољав*,<sup>124</sup> који је у РМС забележен са значењем *’мек, неотпоран, који је слабе воље, без енергије’* и са истим значењем потврђен у роману *Злотвори*, као и апстрактна именица са значењем својства *смољавост* (ЧДОТ, 147; ГМ, 145),<sup>125</sup> коју не бележе речници.

**смољча** *’особа меканог карактера, без енергије, без окретности, сналажљивости’* – [...] код мене ује мој бранитељ Софтић. И весо мој Софтија, па насмејан, беле му се зуби. Чисто некако млађи. Смољча смољави. (Ч, 291);

---

<sup>123</sup> Сви примери деривације овим формантом које И. Клајн наводи настали су од именичке основе. У Обратном речнику српскога језика (Николић 2000а: 268) наводи се још заједничка именица *килча* која је деадјективног типа.

<sup>124</sup> Страшило на чапљастим ногама понавља својим смољавим гласом: „Ревидирао сам, друже иследниче.“ (З, 54);

<sup>125</sup> Бар половину грешака у животу начинио сам или због урођене смољавости Кочијашких или, пак, бранећи се од ње. (ЧДОТ, 147); исти пример у: (ГМ, 145);

Суфиксом *-ило* изведена је именица *шутило* од подруштвљеног придева *шут* (в. РМС), са референцијалном вредношћу у роману *Гори Морава* – ‘шуту мушко јагње’. Са широм десигнацијом и формалном варијацијом *шутиле* лексема је забележена у РМС са квалификативом *покр.*: ‘назив за шутог брава (овна, јарца)’. Потврђеност у речнику упућује на стабилну позицију реализације у дијалекату и на њен статус алосеме ако се сагледа потенцијал за реализацију у другим дијалектима представљен у глоси „ован, јарац и сл.”. Уз придев *шут*, ЦР бележи и облике *шутил* и *шутилко* са значењем ‘шут ован или јарац’, односно *шутка* са значењем ‘шута овца, коза’. Посведоченост блиских облика у дијалекатском речнику, који бележи речи са терена одакле су метанастазичка струјања преносила лексику у зону ћупријског Поморавља, потврђује Михаиловићеву зналачку употребу дијалекатске лексике за сликање локалних ликова. У роману *Гори Морава* именица *шутило* добија и индивидуалну хипокористичку функцију као име одмила за унука. Та метафорична хипокористична номинација почива на семантичким компонентама појма ‘шутило’: ‘млад, недорастао, драг’.

Експресивне именице *трапађоза* и *пргавитина* са антропоцентричним значењем представљају колоквијализме ограничене употребе. Лексему *трапађоза* бележи РМС са значењем ‘трапавица, трапава и аљкава женска особа’, док се са значењем ‘пргава, плаховита особа’ у РМС налази само дериват *пргавац*. Суфикс *-итина* се у стандарднојезичком лексикону не јавља као формант за извођење именица са архисемом ‘људско биће’, па се у случају лексеме *пргавитина*, реализоване у *Чизмашима*, може говорити о његовом жаргонском и оказионалном карактеру.<sup>126</sup>

**кецавко** ‘закржљао, неразвијен, жгољав човек, човек малог раста’ – И није он неки кецавко, па ни ружан, богами није, стварно лепушкас човек, ама, бога ти, некако ми се чини туњав. (ПВ, 118);

**несмајник** ‘враголаст, луцкаст човек, који троши време на небитне ствари, шалвивција, замлата’ - Тада је велику славу стекао варошки несмајник и лепотан с рупицом на четвртастој бради Сава Недељковић [...] који је, као нико никад, орезалио чувену двојку белгијског аса Шевалијеа. (ЖНЦД, 9);

<sup>126</sup> Код И. Клајна (2003) међу именицама изведеним суфиксом *-итина* од придевске основе са значењем особе која је носилац особине наведена је само именица *л(и)јениитина*, док остале именице добијене по моделу „придев + суфикс *-итина*” имају различита апстрактна значења (*лукавитина*, *рђавитина*, *будалаитина* и сл.). У РСАНУ и РМС наишли смо још на именице *неваљалитина* и *поганиитина*, које у полисемантичкој структури имају забележено секундарно значење ‘особа + својство које носи мотивни придев’. Код именице *неваљалитина* то значење је наведено под 3. и маркирано стилским, временским квалификативом *застарело*, а именица *поганиитина* има антропоцентрично значење наведено под 4. и маркирано етикетом *погрдно*. Наведени примери за циљ имају да илуструју како именице од придевске основе са суфиксом *-итина* и архисемом ‘људско биће’ нису честе у сфери стандарднојезичког лексикона, те да су пре обележје колоквијалног, експресивног говора, а неретко су и регионално обојене.

**шутило** 1. 'шуту мушко јагње'; 2. 'надимак унуку одмила' – „Е, мој шутило”, милује ме деда по ошишаној глави. Пола века је провео у планини с овцама и тако је прекрштавао све мушке унуке. Шутило је за њега било још неизрасло, шуту мушко јагње и ово је за њега било највећа милошта. (ГМ, 60); „Дедин шутило”, рекне механички. (ГМ, 67); **трапађоза** 'трапав и неспособан човек' – Основали су и штаб партизанских јединица за случај совјетског продора, на чије чело су привремено именовали ону политичку трапађозу Темпа [...] (З, 147); **пргавштина** 'прек, плаховит, пргав човек' – [...] а он је био пргавштина и загуљенко и војничке заједнице није добро подносио. И зато је са старијима од себе стално имао нека кембања. (Ч, 77);

Тематском пољу 'особа + карактерна особина' припада деадјективна именица *добран* (*добр-ан*). Именица је употребљена у *Петријином венцу* у пословици и према реализованом творбеном афиксу еквивалентна је девербативној именици *бежан*, која је у улози њеног контекстуалног антонима. Суфиксом *-ан* се углавном изводе афективне (хипокористичне или пејоративне) именице од именичких, ређе придевских и врло ретко глаголских основа (в. Клајн 2003: 38), што значи да се именица *добран* уклапа у системски творбени модел савременог српског језика. Лексему *добран* као територијално маркирану бележи РСАНУ са значењем 'добар, доброћудан човек, добричина' и глосом којом се упућује на стилску вредност именице у дијалекатском лексикону: понекад с избледелим значењем, нпр. у шали или благој иронији. Приповедач Петрија употребљава покрајинизам на начин на који је у РСАНУ приказано да он функционише у дијалектима, што поново иде у прилог томе да је писац добар познавалац дијалекатског подистема који ставља у функцију карактеризације ликова.

**добран** – Кад си у невољу, помагај, брате добране, кад њему треба да се нађеш, кој ти беше, брате бежане. (ПВ, 88);

### 1.1.2. Именица са архисемом 'обућа'

Дериват *шивенак* (трпни придев *шивен-ак*) са значењем 'шивени опанак' у ком је актуализована семантичка компонента која се тиче начина израде обуће – 'чије се лице ручно зашива за њон'. Изведеница нема синоним у стандарнојезичком лексикону и није забележена ни у једном расположивом речнику.

**шивенак** 'кожни опанак чије се лице ручно зашива за њон' – [...] цичала је и гукала стискајући шљампава безуба уста као расквашени опанак шивенак. (ЈИ, 105);

### 1.1.3. Именице са архисемом 'врста биљке'

Дериват *слинавка* са значењем 'врста гљиве која испушта лепљиву течност' у ком је инкорпорирана сема 'који испушта течност' мотивног придева *слинав-* изведена је суфиксом *-ка*, који се у литератури не спомиње у контексту извођења категоријалног именичког значења са архисемским својством 'врста биљке' (в. Клајн 2003: 131–135). Изразито непродуктиван творбени модел „придевска основа + *-ка*” И. Клајн илуструје једино лексемом *слинавка* са архисемом 'болест'.<sup>127</sup>

**слинавка** 'врста гљиве која испушта лепљиву течност' – [...] поред стаза и путева жутнуде су лепљиве слинавке, које сељаци зову балегаре и од којих ти руке данима миришу на нешто старо и обожавано. Неповерљиво су извирали први вишњевци фесови турака, док ти се на удаљеним стрминама потока могао осмехнути и здепасти, одозго смеђи одоздо зеленкасти прави вргањ, у планини назван медведара. (ЈЈ, 182–183);

#### 1.1.4. Именица са архисемом 'установа, објекат'

Деадјективна именица *твртка* са архисемским својством 'објект, установа' настала је додавањем суфикса *-ка* на придевску основу *тврд-*. Мотивисаност ове именице придевом *тврд* потврђује хомореференцијални околионализам *тврдосерница* реализован у роману *Чизмаши*. Обе лексеме припадају покрајинском затворском жаргону и нису забележене у расположивим речницима. Ни С. Бабић (2002: 284), ни И. Клајн (2003: 134) не помињу месно значење суфикса *-ка*. Оба аутора примећују да је модел „придевска основа + *-ка*” непродуктиван.

Дериват *твртка* улази у творбени ланац са именицама *слинавка* и *млатка*, као јединица која је настала по моделу „придевска творбена основа + *-ка*”, у ком се суфикс реализује са различитим значењем, што показује да је творбени модел непродуктиван у стандардном језику активнији у дијалекатским подсистемима.

**твртка** 'затвор' – **Твртка** је ваљда једино место на свету где ти на свој сутрашњи дан не смеш да мислиш. (Ч, 315);

Уп. – Јер ако ти седиш у **тврдосерницу**, а стално мислиш како би сад напоље могао да сереш лепо [...] ако без прекида думаш како толику казну ниси заслужио, како бутурница није за човека и ники нема право ту да те закључаног држи [...] (Ч, 316);

#### 1.1.5. Именице са апстрактним значењем

Деривационом гнезду око мотивног придева *несмајан* (РСАНУ, РГСМ, ЦР), који се уз експресив *несмајник* употребљава у прози, припада и именица добијена по

---

<sup>127</sup> РСАНУ: *слинавка* ж вет. 'тешка и опасна болест папкара *arphthae episivoticae* изазвана нарочитим вирусом, при чему се из губице цеди слина.



продуктивном творбеном моделу уз помоћ суфикса *-ост* са апстрактним значењем својства: *несмајност* (*несмајн-ост*). Мотивисана територијално маркираним придевом, ова се именица јавља у стандарднојезичком наративу без назнака о цитатности.

**несмајност** 'несташност, необузданост, плаховитост' – И младић, набеђено, бољшевички прек и необуздан, несређен у себи и решен да своју несмајност отклони пожртвовањем и саможртвовањем, изатрке је улетео у стрељања и крв и нико га није могао задржати. (З, 184);

1.1.6. У вези са групом регионално маркираних именичких деривата од придевске основе треба на крају издвојити неколике закључке.

Регионални статус на творбеном плану произлази из комбинаторне специфичности творбене основе и наставка из угла стандарднојезичког лексикона. Тако се показује да је у грађи продуктиван модел:

а) „придевска творбена основа + *-ар*”, са значењем 'особа мушког пола' (*мушкар*), б) затим „придевска основа + *-ка*”, са значењем 1) 'женска особа коју карактерише својство исказано мотивним придевом' (*млатка*), 2) 'биљка са карактеристичном особином исказаном мотивним придевом' (*слинавка*) и г) 'установа + компонента негативне оцене садржана у мотивном придеву' (*твртка*).

Творбени спецификум је и активност у литератури нерегистрованог сложеног суфикса *-уница* који се додаје на придевску основу са значењем женске особе коју карактеришу особине садржане у мотивном придеву (*младуница*).

## 1.2. Именице изведене од именичких основа

### 1.2.1. Именице са архисемом 'особа'

Именице деривирание од именичких основа делом припадају групи експресивних, колоквијалних лексема, које су карактеристика ниског тоаналитета опхођења. Такве су именице изведене од опсцених основа *пизд-ун*, *педер-аш*, *вазелин-уија*. Именице изведене од именичких основа са неутралном конотацијом јесу *смрт-њак*, *чизм-аш*, *прашин-ар*, *појат-ар*.

Суфикс *-ун* којим је изведен вулгаризам *пиздун* С. Бабић (2002: 365) наводи сумарно у делу *Остали појединачни суфикси* са два примера од којих је један покрајинизам (*богатун*, *боџун* покр. 'велика боца'). И. Клајн (2003: 196) овај формант романског порекла везује за старе и мало познате речи (од именичких основа *кожун* 'кожух', *горун* 'врста храста'), а у виду сложеног суфикса са *-ица* јавио се и са

придевском основном у деривату *младуница* (ГМ, 40). Са значењем 'особе' потврђен је у литератури једино у именима хипокористичког типа (*Милун, Радун* и сл.). У комбинацији са именицом која има негативну семантику у концептосфери у примеру из романа *Злотвори* гради пејоративну лексему са значењем особе са негативним карактерним особинама.

Код именице *педераш* суфикс *-аш* није утицао на категоријалну и архисемску вредност лексеме у основи, али је придодао пејоративну компоненту изведеници. И. Клајн (2003: 68) га наводи и као продуктивни суфикс за жаргонска образовања, који се углавном везује за именичке основе и у великој већини примера означава људе.

Суфиксима *-аш* и *-ар* изведени су народски професионализми из области војне терминологије *чизмаш* 'професионални војник', *прашинар* 'обичан војник, без искуства и чинова' и именица *појатар* са значењем 'особа која је задужена у селу за чување и обилажење стоке у појатама'<sup>128</sup>. Суфикси не мењају категоријално-граматичку вредност речи, али мењају архисемску природу, односно граде именице са значењем *potina agentis*. Асоцијативна веза између значења мотивне речи и деривата почива на блискости: војник носи војничке чизме; војник без чинова и искуства у биткама борави по шанцима и прабини, близу земљи; појатар чува стоку у појати. Клајн (2003: 68) бележи низ примера изведених суфиксом *-аш* од именице са значењем карактеристичног предмета (*батинаш, тестераш, капуташ, кофераш, цвикераш* итд.). Суфикс *-ар* у *прашинар* реализује се као типичан суфикс *potina agentis* који се додаје на именичке основе (в. Клајн 2003: 44).

Међу овим именицама једино је лексема *смртњак* потврђена у РМС са етикетом *покрајинско* и блиским, нешто спецификованијим значењем од оног у роману *Злотвори* 'кажњеник, осуђен на смрт па помилован' (в. РМС знач. 2). Творбени афикс *-њак* у савременом српском језику са различитим значењем је продуктиван у извођењу именица од именичких основа (нпр. значење засада биљака: *копривњак, цвећњак, воћњак, травњак* итд., разна значења: *столњак, очњак, умњак, димњак, паињак* итд.). Међутим, са значењем људсик бића И. Клајн проналази само две именице *анатемњак* 'проклетник' и *вршњак* (: *врста*), што данас није више мотивисана изведеница (Клајн 2003: 35).

---

<sup>128</sup> РМС: *појата* ж 1. стаја за стоку, штала. 2. шупа за сено, штагаљ. 3. фиг. хладна, нечиста, прљава просторија. 4. клет, вајат; исп. појатак. ЦР: *појата* ж зграда за смештај оваца. РКМД: *појата* ж 'наслон где се на селу затвара ноћу стока'. РГСМ: *појата* ж в. *кошара* 'посебна просторија у дворишту за стоку'.

Именица *вазелинција* изведена именичким суфиксом турског порекла *-ција* са архисемским својством *’особа*, који је у савременом српском језику још увек активан у творби неологизама (Клајн 2003: 206)<sup>129</sup>, функционише са опсценим пејоративним значењем у роману *Чизмаш*, захваљујући специфичној семантичкој преобразби творбене основе. Индуктивна семантичка компонента која припада концептосфери *вазелин*: који због садржане масноће омогућава лакше проклизавање условила је пресемантизацију мотивне речи у изведеници по метонимијском моделу у који лакше проклизава те који је слаткоречив, који не пружа отпор, који ласка зарад сопствене користи. У стандарднојезичком лексикону резервисан за новија образовања творбени афикс турског порекла *-ција* и у роману *Злотвори* показује потенцијал за грађење нових речи од основа неоријенталног порекла, што упућује на активност овог суфикса у дијалектима.

**пиздун** *погр. вулг.* лоша, неморална, непоуздана особа; цинкарош’ – [...] сазвао је све људе умешане у неприлику – већ је то била неприлика – и опоменуо их да *никоме* (ово је значило *а нарочито не ономе пиздуну Булатовићу*) ништа не брбљају. (3, 101);

**педераш** *погр.* особа хомосексуалног опредељења – [...] јавно реко да је педераш. [...] који је кажу, био леп човек и помало женскас [...] (Ч, 201);

**вазелинција** *погр. вулг.* особа која повлађује другима, која се, улагује, улизује – Ал, међутим, то ти је често значило да ћеш да га издвојиш и унапредиш зато што је вазелинција и дупеувлака, што је цинкер и фукара којој савес није јака страна. Колико си пута видео да је за каплара унапређен онај за кога људска чес и час не значе никакву брану и олош који већ на први корак може на дојучерање другаре да се дере и да се гања. (Ч, 261);

**смртњак** *’осуђеник на смрт* – Овај прилази зликовцу отпозади, вади откочен пиштољ и подвикује: „Не осврћи се!” [...] Једанпут је Јову Веселиновића један друг [...] упитао зашто су смртњака окретали према извођачу леђима и пуцали му у потиљак. (3, 86–87);

**чизмаш** *проф.* професионални војник – А дан је, дабоме, радан, ал комадант нам дао *вољно*, [...] и сад касарнски круг на Кале, ди смо опет били са друге јединице, пун наши чизмаш. Једни се спремају да после ручка изађу у варош, ваљда трећина пука добила излаз, други се онако из досаде мувају. (Ч, 114);

**прашинар** *проф.* обичан војник, војник без чинова и искуства – [...] не буди сигуран да ћеш да се извучеш дигнеш ли руке да се предаш. [...] Прашинар још и оће – а кад му крв удари у главу, у борбу, кад око себе види како му падају најбољи пријатељи, ни он ти није баш сигуран – ал ја коњицу још нисам видео да је у јуришу, кад иза себе не води пешадију, заробљавала. (Ч, 29); Пешак пуца из пушке и из митраљеза, а понекад мора и на нож да пође, али увек остаје миран прашинар који се полагачко вуче путем. Тај воли да прилегне и да се закопа у земљу, да главу што дубље сакрије. [...] Коњаник, па, без престанка стоји високо, свима је велика мета и никако не може да се сакрије [...] (Ч, 30);

**појатар** *’особа која је задужена у селу за чување, обилажење стоке у појатама* – Зачне се између њих и партизана сељака некакво шушкање. „Јесте ли дошли”, питају појатари, „да нам отмете земљу? [...]” (3, 18);

<sup>129</sup> Новије творенице са суфиксом *-ција* нису значајно распрострањене и показују тенденцију привремене употребе услед постојања необележених творбених синонима у лексичком систему српског језика.

У складу са доминантним значењем 'рудар' мотивне именице *бараба* у прози Д. Михаиловића, дериват *барапче* реализован је са десценденционим значењем 'дете пореклом из рударске породице; будући рудар'. Значењем са којим је мотивна основа учествовала у твореници и десцендентним значењем суфикса *-че* ова се именица разликује од подруштвљене лексеме *барапче* (РСАНУ) која функционише као деминутив именице *бараба* у основном значењу 'скитница, пробисвет, пропалица'.

**барапче** 'дете пореклом из рударске породице; будући рудар' – „Још, барапче, идеш у школу? Па, докле ћеш? Мисли мала бараба да се награди велики господин!” (БКГ, 16);

### 1.2.2. Именице са архисемом 'врста животиње'

Покрајински зооним са архисемом 'врста птице ластавице' мотивисан је именицом која означава боравиште ове врсте: *обала*, а изведена суфиксом *-ка*. Овај се суфикс у литератури помиње као формант којим се од именичких основа граде имена животињских врста (*мачка, патка, гуска, ћурка, мечка* итд. в. Клајн 2003: 134), али међу њима нема примера у којима мотивна именица има значење простора који је у метонимијској вези са референтом деривата. Лескема је у РСАНУ потврђена са квалификативом *покрајинско* и егземплификацијом у којој се недвосмислено указује на прозирност мотивације деривата и на засведоченост у говорима Хомоља и Врањанског округа.<sup>130</sup>

**обалка** 'ластавица која гради гнездо на обалама река' – Одлетела је његова Мечка као лака црна ластавица обалка и већ цвркуће под неког чергом топлијом од његове. (ШМ, 44);

### 1.2.3. Именице са архисемом 'биљка'

Суфиксом *-ара*, који је чести суфикс у извођењу деноминалних именица и који, између осталог, гради именице са значењем биљака изведена је именица *балегара* 'врста гљиве која испушта лепљиву течност'. Са овим значењем именица није забележена у провераваним речницима.

---

<sup>130</sup> РСАНУ: *обалка* ж зоол. покр. в. *брегуница*. — По речним обалама нађу гнездо од ласте брегунице, коју у Омољу зову обалка. (Милосављевић Сава, *Српски народни обичаји из среза хомољског*, СЕЗБ XIX, Београд 1913, 229; Симоновић Драгутин, *Збирка речи из Момине Клисуре*, 1948).

**балегара** 'врста гљиве која испушта лепљиву течност' – [...] поред стаза и путева жутнуде су лепљиве слинавке, које сељаци зову **балегаре** и од којих ти руке данима миришу на нешто старо и обожавано. Неповерљиво су извирали први вишњеви фесови турака, док ти се на удаљеним стрминама потока могао осмехнути и здепасти, одозго смеђи одоздо зеленкасти прави вргањ, у планини назван медведара. (ЈЈ, 182–183);

#### 1.2.4. Именице са архисемом 'одевни предмет'

Добијена у процесу универбизације према перифрастичкој конструкцији *капа за уши*, лексема *ушанка* симболише специфициковани денотат у дијалекатском подсистему, будући да у стандарднојезичком лексикону нема једнолексемског синонима којим би се могло реферисати на појам *капа*, са спецификацијом 'са наставцима који покривају уши'. Комбиновање суфикса *-анка* са именичком основом (*уш-*), лексички дијалектизам чини јединицом на творбеној маргини, будући да се овај суфикс углавном додаје на глаголске основе.<sup>131</sup> Да се не ради о примеру околиналне творбе показује одредница *ушанка* у ЦР са истим значењем.

**ушанка** 'капа са поклопцима за уши' – Скидох капу с главе – опазих да је то отрцана кожна ушанка, какву сам носио као дете – и окретох се ка некој жени која ме је чекала. (УЗП, 174);

#### 1.2.5. Именице са архисемом 'део пољопривредне алатке'

Изведена суфиксом *-ник* са значењем предмета од мотивне именице *ухо* (*уш-*), лексема *ушник* забележена је као покрајинизам у РМС са значењем 'ушица од секире и др.'. У *Петријином венцу* именица има референцијалну вредност која је у складу са наведеним денотатом у РМС: 'метални део мотике у који се провлачи држало'. У процесу суфиксације успостављена је асоцијативна веза по сличности са појмом означеним мотивном именицом и то на основу компоненте облика. Дериват *ушник* бележи и РКМД (са син. *уши* фиг.).

**ушник** 'метални део мотике у који се провлачи држало' – И тако ми копамо, копамо. А оно се неке грудве уватиле, па више ушником удараш но што копаш. (ПВ, 12);

1.2.6. Специфичности које у групи деноминалних именица примећујемо из перспективе стандардног језика тичу се репартиције и значења три суфикса. Непродуктиван суфикс *-ун* употребљен је за грађење именице са значењем носиоца

---

<sup>131</sup> Клајн (2003: 136–137) наводи само *чајанка* настало додавањем суфикса *-анка* на именичку основу. У осталим случајевима комбиновања са именичком основом настају именице са значењем женских етника или становника неког места (нпр. *Бачванка*, *Пљевљанка*).

негативних карактерних особина садржаних у негативној семантици мотивне именице. Непродуктивност творбеног форманта, а онда и значење које се супротставља хипокористичној вредности овог суфикса, забележеног у литератури, чини творбени модел маркираним. Друга творбена специфичност тиче се употребе иначе продуктивног суфикса *-њак* за веома ретко значење бића у примеру *смртњак*. Суфикс *-анка* у *ушанка* пример је ретког његовог комбиновања са именичким основама и значењем 'предмет'.

### 1.3. Девербативне именице

#### 1.3.1. Именице са архисемом 'људско биће'

Међу именицама изведеним од глаголске основе две лексеме имају архисемско својство 'људско биће'. У питању су експресив *зашибајло*, изведен од глагола *зашибати* (*зашиб-ајло*) и именица *бежан* мотивисана глаголом *бежати* (*беж-ан*).

Маргинални, нестандартнојезички суфикс *-ајло* у деривату *зашибајло* омогућио је експресивну семантичку компоненту деривата и категоријално значење 'особа + карактерна особина' (више о томе у поглављу о конотативним експресивима, стр. 444). Суфикс не бележе ни С. Бабић (2002) ни И. Клајн (2003). Нераспрострањен, овај творбени модел одлика је индивидуалних и околиналних лексичких творевина. У *Обратном речнику српског језика* М. Николића (2000) нема лексема са таквим завршетком (изузев лична имена Вукајло, Мисајло и Михајло). Шестотомни Речник Матице српске бележи пејоратив *тракајло* са значењем 'тракач' и индивидуализам *бркајло* са упућивањем на *бркајлија*.<sup>132</sup>

*зашибајло* 'неозбиљан човек, комедијаш' – Ми смо, дабоме, у нашем пуку имали једног зашибајла Миловановића, али имали смо и други људи [...] а то су ти били такви другарчине да би за њи војник и у ватру и у воду пошао. (Ч, 260);

Како се суфикс *-ан* врло ретко употребљава у комбинацији са глаголским основама (Клајн 2003: 38), именица *бежан*, коју бележи и И. Клајн, представља редак пример овог творбеног модела. Именица *бежан* употребљена је у устаљеној реченичној форми у роману *Петријин венац*. Према РСАНУ, ова лексема је територијално обележена и на нивоу дијалекатских лексичких подсистема функционише са значењем 'онај који бежи из страха, плашљивац, кукавица'. ЦР бележи присвојни придев *бежанов* са значењем 'бегунчев', али нема именичку одредницу. Потврђеност у

---

<sup>132</sup> Пример са именичком основом: *бркајло*, поред оних са глаголским кореном: *зашибајло*, *тракајло*, упућује на функционисање посебног суфикса *-ајло*.

речницима указује на чињеницу да се ради о стабилној јединици дијалекатског лексикона, а не о стилској лексичкој творевини која функционише само у пословичној форми у локалном говору.

**бежан** 'онај који бежи, који избегава да помогне, који није прави пријатељ' – Кад си у невољу, помагај, брате добране, кад њему треба да се нађеш, кој ти беше, брате бежане. (ПВ, 88);

Остале именице настале суфиксацијом од глаголске основе имају различита значења – значење болести, несреће, карактерне особине, различитих предмета и делова предмета, средства за хигијену, ограниченог простора, установе, хране, дела тела, одевног предмета и оружја.

### 1.3.2. Именице са значењем болести

Са значењем болесног стања функционише девербативна именица мотивисана глаголом *дрктати* са формалним дијалекатским обележјем. Сложени суфикс *-еник*<sup>133</sup> носилац је именичког категоријалног значења и архисемског својства 'стање', те изведеница означава стање чији је симптом садржан у десигнату мотивног глагола. Именицу *дрктеник* са значењем 'јако дрхтање, грозница' бележи РСАНУ са квалификативом *покрајинско* и примерима потврде са Тупижнице<sup>134</sup>. Код И. Клајна (2003: 87) нема наведених именица са апстрактним значењем од овог суфикса, док су именице од глаголске основе све са значењем особе.

**дрктеник** 'страх; дрхтавица' – Само та неизвеснос и онај дрктеник од сутрашњице. [...] Али ако имаш нос, можеш да осетиш: спрема се нешто. (Ч, 236);

Именица *трескавица* мотивисана је глаголом *трескати* и изведена суфиксом *-авица*.<sup>135</sup> Суфикс је носилац категоријалног именичког значења и архисемског својства 'физичко стање' са симптомима садржаним у лексичком значењу мотивног глагола. Са овим значењем формант *-авица* бележи И. Клајн (2003: 120–121), издвајајући

---

<sup>133</sup> Будући да не постоји придев \**дрктен*, те и да се облик радног глаголског придева од дијалекатске форме глагола *дрктати* (по 7. Глаголској врсти) гради са *-ан*, овде је најизвесније да је именица изведена суфиксом *-еник* (уп. Клајн 2003: 87–88).

<sup>134</sup> Милошаковић Петар, *Збирке речи из Среза и Округа тимочког*, 1900—1904.

<sup>135</sup> С. Бабић (2002: 195) само наводи *-авица* у *рукавица*, *ногавица*, а *-вица* (2002: 196) у *сухвица* (суха смоква) и у префиксално-суфиксалној творби *наногвица*, *нарувица* и *оруквица*. И. Клајн (2003: 120) примере овога типа тумачи преко глагола и суфикса *-авица*.

велику групу именица са значењем болесног стања (*кијавица, иштуцавица, падавица, тресавица, дрхтавица* итд.). Именицу бележи РМС са значењем под 2. назеб са грозницом, дрхтавица и етикетама *нар. и мед.*, што лексему сврстава у тематско поље народне медицине.

**трескавица** 'грозница' – Најзад би устао и, бос на лепљивом земљаном поду и у дугачким војничким гаћама, ломатајући танким ногама од трескавице, над прљавим ћупом за помије у углу оплакнуо би руке. (ТПСП, 65); Трпео је од сталне жеље да се умива, од чега би га затим нападала трескавица, сваки час је снажно трљао лице или превлачио руком преко очију као да са њих скида власи. (ТПСП, 75); [...] и испало је толико тешко да га је једно време дрмала трескавица кад би се и имена села подсетио. (З, 299);

Именичи суфикс *-аћ* актуализован је са архисемским својством 'смртна болест' у деривату *липчаћ*. Пејоративност суфикса и негативна семантика глаголске основе *липча-* (< *липчасти*) условиле су негативну експресивну вредност деривата. И. Клајн (203: 50) не помиње пејоративни потенцијал овог форманта, али има доказа да се он у дијалектима среће често са негативном вредносном оценом (уп. РСАНУ: *женскаћ 1*. [често презр.] женска особа, жена, девојка, девојчица; *мртваћ* покр. пеј. тром, неагилан човек; слабић, кукавица; *копилаћ* погрд. покр. в. *копилан*; *липчаћ* покр. 1. [у експр. изражавању] крај живота, скончање, смрт; *крепаћ* покр. итд.). Управо именицом *липчаћ* И. Клајн илуструје редак творбени модел „глаголска основа + *-аћ*” у српском језику. Дериват *липчаћ* забележен је у РГСМ са два значења: 1. 'липсавање, цркавање' и 2. 'час умирања, крепавање у подругљивом смислу', а у РКМД са значењем 'стање у којем биће једва показује знаке живота'. Засведочене потврде у дијалекатским речницима указују на то да лексема употребљена у *Петријином венцу* није производ околиналне или индивидуалне творбе речи, већ специфична контекстуализација у дијалекатском подсистему постојећег језичког знака.

**липчаћ** 'смртна болест' – А ако баш никог више немаш, ионако си већ пропао, ако ништа друго, макар ће на кокошке кугу морију ел неки други липчаћ да ти пошале, сам да ти се освети. (ПВ, 139);

### 1.3.3. Именица са архисемом 'несрећа'

Глаголска именица *напратња* (: *напратити* 'навести') са семемом 'зло' које је узроковано каквом магијском радњом указује на перцепцију дијалекатске говорне личности о томе да је лоше неповољно стање нешто што се може на некога навести, односно неке послати – *пратити*. Мотивни глагол *напратити* у РСАНУ обележен је



као покрајинизам, а значење које је инкорпорирано у семантику глаголске именице носи тематско-стилски квалификатив *празноверје*. Употреба овог покрајинизма илустрована је и примерима из тимочког краја, околине Параћина и Заплања, што одговара дијалекатској основици Михаиловићеве прозе. Порекло основног глагола *пратити* П. Скок објашњава као јужнословенско и прасловенско наслеђе, без паралела у балтословенским и другим индоевропским језицима, што указује на то да су глагол *напратити* и именица *напратња* са семантиком из домена празноверја творевине које се везују за јужнословенске језике.

**напратња** 'зло које је узроковано каквом магијском радњом' – „А зар би, тетка-Ано”, питам ју ја, „могла да не бидне болес? Шта би онда могло да биде? Да није нека напратња?” [...] „Не мож да биде другше”, каже. „То је. Сигурно. Ти, жено, имаш”, вели, „једног човека у твоју близину, не би ти казала да л је мушки да л женски, не би ваљало да знаш, који ти не жели добро. Нек му се Бог наплати, тебе је тај твој непријатељ са живу отровао. Ти ниси болесна но отрована. [...]” (ПВ, 49–50);

#### 1.3.4. Именица са значењем карактерне особине

Глаголска именица *гузичење* употребљена је у роману *Злотвори* са значењем 'наметање, истицање, јуначење'. У прози Д. Михаиловића једна је потврда глагола *гузичити се* (ПВ, 61), али са опсценим значењем које не одговара значењу глаголске именице. Мотивација за значење именичког деривата има сличности са мотивацијом на којој је заснована семантичка творба глагла *тртити се* (ЈИ, 126; КОФ, 140; в. о семантичким регионализмима), што говори о активности асоцијативног модела. У основи семантичке преобразбе мотивне речи *гузичити* лежи метонимијски образац 'кретати се : наметати се кретањем', а негативна оцена у сфери конотата последица је актуализације начина кретања 'истурати задњицу'.<sup>136</sup>

**гузичење** 'наметање, истицање, јуначење' – „Ти си паметан и способан, иако имаш и својих мана” – то, као, неће с његовим гузичењем да има ништа – „А сад кад си се показао искрен [...] можеш да се ослониш на мене као свог иследника. (3, 62);

#### 1.3.1. Именица са значењем птице

Веома продуктиван творбни модел „глаголска основа + суфикс *-ач*” реализован је у примеру *голуб превртач* (ГМ, 87). Дериват *превртач* не садрже проверавани

---

<sup>136</sup> Пошто у грађи имамо реализовану глаголску именицу, а не глагол са одговарајућим значењем, овај пример анализирамо међу лексичким дијалектизмима. Како глаголска именица не подразумева значењско, већ само категоријално преобразовање мотивног глагола, системски би овај пример био илустрација за семантички дијалектизам глагола *гузичити*.

речници, али га са значењем врсте голуба бележи И. Клајн (2003: 63). Семема представља распрострањено значење датог творбеног модела, што лексему *превртач* чини потенцијалном лексемом стандарднојезичког лексикона.

**превртач** голуб који у лету успева да се преврне уназад не губећи на брзини и остајући на својој позицији у јату – Лебдео сам над њим изводећи свакојаке керефеке као сиви голуб превртач [...] (ГМ, 87);

### 1.3.2. Именица са значењем предмета животињског порекла

Суфиксом *-ало* од глаголског корена *пув-* (: *пувати*) изведена је именица са значењем 'мехур од свињске бешике'. У РКМД забележен је облик *пуало* без хијатског *в* са значењем 'оно што је *напуано*, мехурић у рибе'. ЦР бележи ову именицу са антропоцентричним значењем 'хвалисавац'. У једнотомном Речнику српског језика именица *пувало* маркирана је на нормативном и стилском плану квалификативима *нар.* и *експр.* са значењем које бележи и ЦР.

**пувало** 'мехур од свињске бешике' – Напумпаше га ваздухом из велике штрцаљке, правећи му између непостојећих ребара под пазухом гадну рану [...] и с времена на време га допумпаваху као излишно, искаљано свињско пувало које негде испушта. (ТПСП, 89);

### 1.3.3. Именице са значењем предмета за пуцање; оружја

Глаголом *кратити* мотивисана је именица *крата* (*крат*-[ити] + *-а*) која означава 'тип пушке са скраћеном цеви'. Лексема је изведена по творбеном моделу који показује старину и на основу ког је настао велики број девербативних именица, али који није продуктиван у извођењу нових речи (Грицкат 1981: 116). Лексему не бележе расположиви речници.

**крата** 'пушка скраћене цеви' – Закопају експлозив под неко дрво и место обележе, престружу и скрате цеви на пушкама и скину петокраке звезде с капа. Онда, с кратама под гуњевима и капутима, крену кроз планину. (З, 23); „Онда знаш шта си учинио. Одложи оружје.” Мирко с оклевањем спусти крату себи пред ноге. (З, 24);

Са становишта продуктивности творбеног модела из угла стандарднојезичког лексикона, девербативне именице *пувало* и *пуцало* се укључују у необимну групу лексема изведених суфиксом *-ало*.

**пуцало** 'ручна направа у виду цилиндра, која се пуни експлозивом да би се пуцало приликом свечаности' – Најпре бих јој [пушки] осмотрио цев; ту излази оно што пуца још јаче него пуцало на Божић, чиме је неко некад давно ранио нашу кучку Калину. (ГМ, 75);

#### 1.3.4. Именица са значењем средства за хигијену

Именица *перило* мотивисана је глаголом *прати*, и то формом превојног ступња *пер-* из презентске основе. Суфикс *-ило* носи категоријално именичко значење и значење средства.<sup>137</sup> У РМС стандарднојезички дериват *перило* забележен је са значењем 'место где се пере рубље'. Значење фиксирано у приповеци *Шукар место* представља посебан тип преобразовања мотивног значења из творбене основе у комбинацији са суфиксалном морфемом. Значењска посебност указује на маркираност деривата. Контролни дијалекатски речници не бележе лексему *перило*.

Девербативне именице *пуцало* и *перило* улазе у творбено-семантичку скупину именица са значењем предмета којим се врши радња исказана у мотивном глаголу.

**перило** 'домаћи сапун, средство за прање' – Усред пролећа по Сибиновској мали замиришу свињске даће, запуше се ватре под казанима за топљење масти и кување сапуна. Биће овог лета и маза и перила. (ШМ, 32);

#### 1.1.1. Именице са значењем места

Са значењем ограниченог простора на ком се врши радња исказана мотивним глаголом реализована је опсцена именица *јебишите*. Значење ограниченог простора својствено је суфиксу *-шите* (Бабић 2002: 153–154; Клајн 2003: 125–126) у савременом српском језику. Реализација продуктивног творбеног модела на језичком материјалу који носи опсцену семантику изведеницу задржава на маргини употребе у дијалекту. Контекст говорења о јунаштву војводе који је разјурио Турке у бици активира парадигматску везу са стандарднојезичком лексемом са суфиксом *-шите*: *бојшите*, са значењем 'поприште битке, простор на ком се води бој'. Управо према творбеном моделу концептуално ангазоване лексеме у оквиру дате тематике, реализован је вулгаризам *јебишите*, који у оквиру делимично пресемантизоване поредбене конструкције *разјурити неког к'о мачке с јебишта* добија шаливи карактер. Расположиви речници не бележе ову лексему.

---

<sup>137</sup> У литератури су присутна спорења о самосталности и статусу суфикса *-ило* (в. Клајн 2003: 152 и тамо наведену литературу). У примеру *перило* несумњиво је да суфиксална морфема садржи и почетно *-и-*, будући да мотивни глагол није *и-*врсте.

**јебиште** 'простор на ком се мачке паре; парење' – „Онде је”, рекао је, „осамсто пете године војвода Миленко Стојковић разјурио Турци ко мачке с јебишта.” (ГМ, 56);

Нултим суфиксом изведена су четири покрајинизма мотивисана глаголским лексемама: *склад*, *забео* и *маз*. Међу њима именице *склад* и *забео* везује архисема 'место'.

Девербативна именица *склад* изведена је нултим суфиксом од глаголске основе *склад-(ити)* са значењем 'место где се нешто складишти'. П. Скок (II 1972: 90, уз *класти*) у *Етимологијском речнику* региструје велики број изведеница од глагола *скласти* и *складити*, са индуктивном семом 'наслати', међу којима *склад* везује за значење које наводи и РМС: 'правилна распоређеност, равномеран распоред делова неке целине; одговарајући однос, сразмера, док се са значењем места на ком се нешто наслаже и чува издваја девербал *складиште*. Потврда у речницима да дериват *склад* носи архисемско својство 'место' нема, али И. Грицкат (1981: 114; 120) издваја семантичку класу девербативних именица изведених нултим суфиксом са значењем места (*nomina loci*) и примећује да по овом моделу настају и неки топоними. Вероватно се ради о архаичном творбеном обрасцу.

Десигнат који проистиче из унутрашње форме деривата *склад* 'место на ком се нешто чува, складишти' сужен је у процесу референције у роману *Гори Морава* семама 'у ком се чува семе, жито'. Нисмо пронашли сведочанства о томе употребљава ли се ова именица у дијалектима и са неспецификованом, хиперонимском вредношћу 'место где се било шта чува'.

**склад** 'место на ком се семе, жито складишти, чува, смешта' – „[...] И једанпут му је помањкало семе, те пође у склад 'ди су му била кола. [...]” (ГМ, 114).

Старосрпски девербал *забел* у дијалекту у основици Михаиловићеве прозе реализован је као *забео* са променом *л* у *о* на крају слога. Имајући у виду старину деривата, покушај утврђивања мотивације залази у домен етимологије. Вук и Скок дају објашњење префикса *за* у префиксалном глаголу *забелити* као „*zabilježiti, ostrugavši kogu drveća da bi se označio zabran*” (Скок 1971: 154). Отуда је девербатив *забел* изведен нултим суфиксом са значењем 'шума, гај', потврђен још у Душановом законуку, а заједно са именицом *склад* улази у творбено-семантичку групу именица са значењем места изведених нултим суфиксом. У роману *Чизмаши* именица *забео* употребљена је са значењем 'брдо обрасло шумом', што је семема добијена клизањем референције са

архисеме основног десигната: 'шума' на сему која је пратећа архисеми: 'на брду'. У РСАНУ именица *забео* обележена је као покрајинизам са потврдама из говора Нишаве.<sup>138</sup>

**забео** 'брдо обрасло шумом' – Ако у близини имаш неки ђувик обрасо шумицом [...] па макар му теме било и ћелаво – такав брежуљак народ зове забео – трчи тамо. (Ч, 34);

### 1.1.2. Именица са значењем хране

Нулти суфикс учествује и у грађењу девербатива *маз* (< маз-[ати] + -∅) са архисемом 'храна'. Именица је потврђена као покрајинизам у РСАНУ и ЦР. Овај творбени модел није продуктиван у савременом српском језику, али представља наслеђе из старине.<sup>139</sup>

**маз** 'свињска маст' – Усред пролећа по Сибиновској мали замиришу свињске даће, запуше се ватре под казанима за топљење масти и кување сапуна. Биће овог лета и маза и перила. (ШМ, 32);

### 1.1.3. Именице са значењем установе; дела предмета са одређеном функцијом; поступка;

Према творбеном моделу „глаголска основа + суфикс -ка” настале су територијално маркиране лексеме *љуљка*, *сипка*, *сиска* и *врачка*. Овај творбени модел у литератури се истиче као продуктивни образац у савременом српском језику који даје именице различитог значења (в. Клајн 2003: 134–135).

Изведена суфиксом -ка од глаголске основе *љуљ-* глагола *љуљати* именица *љуљка* реализује се са архисемом 'место, установа' и диференцијалним семама у којој се лече ментално оболели. Мотивни глагол у семантици деривата учествовао је са семама 'бити нестабилан, избачен из тежишта', које су транспоноване у 'напустити стање које се сматра нормалним' и на крају пресемантизоване у 'бити луд'. Тако суфикс -ка означава 'место на ком бораве они који су луди'. Значење *nomina loci* није забележено у литератури. У стандарднојезичком лексикону подруштвљена лексема *љуљка* има другачију пресемантизацију мотивног глагола, па се реализује као 1. 'колевка' и 2. 'љуљашка' (према РМС). Семантичка необичност која проистиче из спојева који су

---

<sup>138</sup> РСАНУ: **забел**<sup>1</sup> ијек. **забјел** м (дијал. забев, забио) покр. **1. а. в. забран** (1а). **б. шума, гај. 2. место на планини где овце пасу, паињак, насиште** (Нишава, Ризнић Мих., *Збирка речи из Источне Србије*, 1900).

<sup>139</sup> П. Скок (II: 470, уз *мрсити се*) помиње поствербал *мрс* са потврдом из 18. века, што упућује на старину деривата у српским дијалектима *мрс* (< мрс-[ити] + -∅). У приповеци ШМ (32) јавља и се и девербал *мрс*, који, према РСАНУ није маркиран, те је широко распрострањена у српским дијалектима.

дали регионално обојену лексему упућује на њен жаргонски статус у дијалекатском подсистему.

**љуљка** 'лудница' – У љуљку ти полудиш а да и не приметиш кад си се омако. (Ч, 315); [...] па ме огласише за лудог и осудише да у љуљку што ју луда болница зову седим без икаки рок. (Ч, 309);

Девербали *сипка* и *сиска* припадају истом творбеном моделу: глаголски корен/окрњена глаголска основа + суфикс *-ка*. Категоријално именичко значење и архисемско својство 'предмет' припада творбеном афиксу (в. Клајн 2003: 135), док се диференцијалне семе деривата наслањају на семантику глагола у основи. Именицу *сипка* (: *сипати*) не бележе расположиви речници, док је *сиска* (: *сисати*) забележено у РСАНУ и ЦР са значењем 'дем. од сиса', а у ЦР и са семантичком вредношћу која интегрише аloseму у роману *Петријин венац*: 'мали отвор на кондиру и тестији'.

**сипка** 'цев за спуштање, сипање руде' – У сваком случају, насред зупчасте плоче нађена је у камену издубена велика црвенкаста рупчага, одакле је према драги, која се ваљда звала Тативна, донекле била пружена натрула сипка за спуштање руде. (З, 205);

**сиска** 'цев која излази из отвора на канти и служи за заливање' – Канту на сиску за воду спреим. (ПВ, 137);

Суфиксом *-ка* изведена је од основе глагола *врачати* именица *врачка* са архисемом 'поступак', чиме се суфикс уврштава у форманте за поименичене глаголске радње. Дериват је у РСАНУ маркиран као покрајинизам.

**врачка** 'поступање онога који врача, резултат такве радње, мађија, чаролија' – А Влајна Ана с њене врачке и мој Миса потрчаше за мном, пресретоше ме и вратише међ људе [...] (ПВ, 56); Сад још не може, с помоћу оне мајчине врачке просто му је мозак завртела и више стварно н уме ни да мисли. (ПВ, 107); [...] нису му њене врачке помогле, морао и он под земљу ко сви што ћемо. (ПВ, 129);

#### 1.1.4. Именица са значењем дела добијеног радњом коју означава мотивни глагол

Глаголом *удити* са основним значењем 'сећи на удове, на велике комаде' и метонимјиски изведеном системском семантичком вредношћу 'сушити на диму' (в. РМС 1, 2) мотивисана је територијално маркирана именица *уденица* 'парче свињског меса осушеног у пушници'. Лексему тумачимо као девербатив изведен суфиксом *-еница*, одбацујући притом могућност да се ради о поименичавању трпног придева суфиксом *-ица*, јер трпни придев глагола б. врсте подразумева последицу јотовања (\**ућен*). С. Бабић

(2002: 195, само један пример: *модреница*) и И. Клајн (Клајн 2003: 122) наводе као једини несумњиви пример са суфиксом *-еница*: *сојеница*, док се код свих вербативних структура може претпоставити и извођење од облика трпног придева.

Именица *уденица* у РМС процењена је као територијално маркирана, са стандарднојезичким синонимом *вешалица*. Дијалекатски и етимолошки речници је не бележе, а употреба у дијалекатској прози Д. Михаиловића потврда је функционисања ове именице и у говорима Ћуприје и околине.

**уденица** комад меса осушен у пушници – Зато га је тетка Дара [...] за вилију-две сира, две-три уденице или десетак јаја, сачекивала код куће. (КОФ, 170);

#### 1.1.5. Именица са значењем дела тела

Девербативна именица добијена извођењем уз помоћ суфикса *-ко* од окрњене презентске основе глагола *стајати*: *стој-* реализована је у *Чизмашима* са опсценом семантиком. Дериват у унутрашњој форми чува представу о позицији денотата: 'стајати усправно'. Хипокористички суфикс *-ко* у комбинацији са опсценом семантиком глаголске основе успоставља стилски ефекат комичности и даје жаргонску боју изведеници. И. Клајн (2003: 141–142) налази само три примера у којима овај суфикс долази на чисту глаголску основу *плачко*, *грицко* и *см(ј)ешко*, а ми би смо том низу додали и *љутко*. Уз семантичку инкомпатибилност, овај дериват карактерише и специфична комбинаторност глаголске основе и наставка, која није широко распрострањени модел извођења у српском језику. Као и већина опсцене лексике у дијалекатској прози Д. Михаиловића и ова именица вербална је карактеристика наратора Жике Курјака. Иако није забележена у речницима, ова лексема је распрострањена јединица у сфери вулгарне колоквијалне лексике.

**стојко** 'мушки полни орган' – [...] и на којег сваки пас диже стојка [...] (Ч, 20);

1.3.15. Нераспрострањене карактеристике творбе речи у групи девербативних именица сврстаћемо у неколико тачака:

#### а) Ретки суфикси

Регистровали смо појаву суфикса *-ајло* који од глаголских основа гради антропоцентричну именицу са значењем особине. Суфикс не бележе И. Клајн (2003) и

С. Бабић (2002), а налазимо га још у именици *тркајло* у стандарднојезичком лексикону. У ретке суфиксе убраја се и *-еница*, реализован у деривату *уденица*.

### **б) Семантичка померања суфикса**

Суфикс *-аћ* (*лицаћ*) у грађи је потврђен као пејоративни творбени формант, што не наводе С. Бабић и И. Клајн. Међутим, примери покрајинизама типа *женскаћ*, *гунтураћ* и сл. указују на пејоративни потенцијал суфикса *-аћ* у дијалекатским подсистемима, што би на већој дијалекатској грађи требало преиспитати.

### **в) Непродуктивна комбинација суфикса и глаголске основе:**

Покрајинизам *бежан* илуструје непродуктиван творбени модел према ком се суфикс *-ан* додаје на глаголску основу.

Активност у грађењу девербативних именица у односу на стандарднојезички лексикон показује суфикс *-ало* (*пувало*, *пуцало*).

Непродуктиван творбени модел, према С. Бабићу (2002) и И. Клајну (2003) представља и „чиста глаголска основа + *-ко*”, коју аутори илуструју са свега три примера.

### **г) Семантичка инкомпатибилност основе и наставка**

Семантичка инкомпатибилност између творбених елемената у изведеници тиче се садејства: а) опсцене семантике основе и месног значења суфикса (*јѐб-иште*) и б) опсцене семантике у концептосфери мотивног глагола повезане са референтом деривата (*стајати*) и хипокористичког значења суфикса *-ко* (*стојко*). Необична семантичка спојивост карактеристика је деривата који су у дијалекту стилски обојени – први се употребљава у оквиру полуидиоматизоване поредбене конструкције, а други је јединица жаргона. Утисак је да овакви семантички спојеви у језику нису необични, али да је њихова употреба сведена на одређене комуникативне ситуације због вербалне норме којом се проscribeбују речи опсцене семантике.

## **2. Придеви**

Међу регионалним придевима који су добијени творбеним процесима издвајају се облици пореклом од глаголског придева трпног регионалних глагола *загриљен* (*загрилити*) 'затворен, затамњен, покривен капцима, жалузинама'<sup>140</sup>.

Вулгаризам *напрђен* пореклом је трпни глаголски придев изведен од основе глагола *наприђивати* (РСАНУ *напрђивати* покр.) са значењем 'понашати се и говорити

---

<sup>140</sup> РСАНУ: *загриљити*, -им сврш. варв. покр. заклонити, засенити; исп. гриља (2).



неозбиљно, измотавати се, зановетати; збијати шалу, шегачити се. Пореклом трпни придев лексема *напрђен* попридевљена је у потпуности, имајући у виду да је развила нову семантику у односу на мотивни глагол: 'узохољен, прек, незгодан'.

Мотивисан глаголом *умети*, а изведен суфиксом *-ан* придев *уметан* са значењем 'вешт, умешан' реализован је у роману *Гори Морава* и потврђен једино у ЦР.<sup>141</sup>

У РМС забележен је и девербативни придев *учеван* (: *учити*), изведен од глаголског корена конглативним суфиксом *-еван* (односно *-ован*, чији је аломорф), са значењем 'школован, образован, учен'. Придев је забележен и у РКМД, а употребљен је у приповеци *Путник*.

Пореклом трпни глаголски придеви од стандарднојезичких лексема, придеви *уметан* и *учеван* показују специфичан вид семантичке преобразбе глаголског облика која у дијалекту функционише на нивоу модела (а који не постоји у стандарднојезичком лексикону).

Два придева регионалног карактера добијена су суфиксацијом од именичких основа: *потребит* (: *потреба*; *потреб-ит*) са значењем 'који има потребу за нечим' и *коштиљав* 'мршав, коме се познају кости' (: *кост*; *кост-* + *-иљав*). Садејство суфикса *-ит* и творбене основе *потреб-* условило је три значења у лексикону српског језика – једно: 'који подмирује потребу', друго: 'који нема, који оскудева у оном без чега је мучно, тешко живети, сиромашан, оскудан, који потребује туђу помоћ', оба забележена у РМС, и треће потврђено у староцрногорским говорима: 'потребан, нужан' (Пешикан 1965: 269). У *Петријином венцу* придев је реализован са референцијалном вредношћу 'који има потребу за нечим', која се уклапа у десигнат другонаведеног значења у РМС. Регионални придев је у Петријином говору употребљен као одлика говорника дијалекта из Црне Горе, те се у косовско-ресавским говорима, према језичком осећању писца, осећа као екстерни елемент.

Дериват *коштиљав* одмерен је у РСАНУ као покрајинизам, а значење са којим је употребљен у роману *Злотвори* наведено је под 2. у полисемантичној структури, што указује на стабилну позицију лексеме у дијалекатском подсистему. Клајн (2003: 256) говори о придевском суфиксу *-уљав* (*мршуљав*), али нема помена о творбеном форманту *-иљав*. Поред облика са *-иљав* у РГСМ, регистрована је и форма са *-уљив* (*коштуљив*) у ЦР. РКМД бележи контаминирану варијанту на *-урљив* (*коштурљив*).

---

<sup>141</sup> Стандарднојезички придев *уметан* (РМС) мотивисан је именицом *уметност*, те је само хомониман придеву у прози Д. Михаиловића.

Придев *гуљав* мотивисан глаголом *гулити* и изведен суфиксом *-ав* представља лексему изведену по изразито продуктивном моделу у српском језику. Мада се доминантно значење које придеви овог типа остварују односи на „људско биће које типично врши радњу означену глаголом” (Клајн 2003: 254), у случају придева *гуљав* значење је добијено модификацијом основног модела који је огуљен у који је безначајан, тричав, који се не узима за озбиљно. Придев је забележен у РСАНУ са ознаком покрајинско и примером употребе из Пирота, као и у Црнотравском речнику, што говори у прилог томе да су интензивни лексички наноси говора југоисточне Србије у косовско-ресавском дијалекту.

**загриљен** затворен, затамњен, покривен капцима, жалузинама – То се радило по строгим правилима, увек иза загриљених врата, да нас нико не би узнемирио, и, увече, при замраченим прозорима. (ГМ, 24); – Тако, са закашњењем потрчи ка оборском излазу и, побрљавио, навали да му цима загриљена вратанца. (ШМ, 46);

**напрђен** узохољен, прек, незгодан – [...] оболео сам од хемороида. А окамењено говно у цревима и свраб у чмару никако не раде у прилог достојанства једног напрђеног младог политичког затвореника. (РИВ, 65); И целог живота био је напрђен, ниси поред њега могао да прођеш да те не нагрди. Све је најбоље знао, све најбоље умео и све ти је још пре четврт века објаснио! (СПСС, 226);

**уметан** вешт, умешан – „[...] Так’у жену више не’ да нађеш. Она је жена паметна, уметна, лепа. [...]” (ГМ, 141);

**учеван** школован, образован, учен – Људи сте учевни, дођете му као нека господа, боље знате од мене: можда и јесам. Ја сам човек прост ја то не знам. (П, 24);

**потребит** који има потребу за нечим – Овде једно време живео један Црногорац. Он говорио: човек ти је **потребит** за то и то. Е па тако. Човек ти је **потребит** за воду. Не можеш без њу. (ПВ, 8);

**коштиљав** мршав, коме се познају кости – [...] кривоног, каракушљив, коштиљав човечић који је две деценије провео у Ћуприји као трговац техничком робом и пред стрељања и мучења навлачио беле рукавице, намерачи се на пепељавог, мршаваг матуранта Циганина из вароши, који се, бистар и болешљив, једини издиже из свог босог и гладног племена. (З, 21);

**гуљав** безначајан, тричав, који се не узима за озбиљно – „Па какав си ти арханђел ако у твојим личним кочијама ни од гуљавих Енглеза не можеш да ме одбраниш? Ти си некакав шоња!” (СПСС, 217); „[...] Ако може да се обустави поступак против једног генерала, још лакше то може против неког гуљавог наредника.” (Ч, 249);

### 3. Прилози

У *Петријином венцу* употребљен је прилог *лепачко*, изведен суфиксом *-ачко*,<sup>142</sup> са дифузном референцијалном вредношћу *лепо* и *полако*. У РКМД Г. Елезовић уз одредницу *лепачко* даје информацију о томе да се дериват осећа донекле као деминутив од прилога *лепо*. У РСАНУ пак наводи се семема која подразумева интензификовано

---

<sup>142</sup> И. Клајн (2003: 377) наводи прилошки деминутивни суфикс *-ачко* у прилозима типа *лагацко* и *полагацко*.

значење основног прилога, а значење појачавања, садржано у суфиксу *-ачко*, у речничкој дефиницији истиче се навођењем интензификатора *доста* и *поприлично*.<sup>143</sup> Семема остварена у роману наслања се на значење из РГСМ, у смислу да је компонента деминуције транспонована у временску компоненту спорог темпа. У РСАНУ употреба прилога илустрована је примерима из околине Ниша и Алексинца, што одговара претпоставци о лексичком утицају говора Источне Србије на дијалекат који је у основици Михаиловићеве прозе.

**лепачко** 'лепо, полако' – „Баш зато те”, велим ја, „и питам. Јер ако нема, да идем лепачко кући, па да се спремам за пут. Има далеко да се путује.” (ПВ, 39);

## Глаголи

### 3.1. Деноминални глаголи

Мотивисан именицом *животиња* и изведен суфиксом *-арити* покрајински глагол *животињарити* потврђен је у приповеци *Треће пролеће Свете Петронијевића* са референцијалном вредношћу 'живети као животиња, не базирајући се на проблеме, задовољавати основне животне потребе'. Глаголски суфикс *-арити* улази у семантички тип афикса којим се граде глаголи са значењем „немарности, безначајности радње, нетипичног вршења њеног” (Грицкат 1956: 67). И. Клајн (2003: 346) бележи деноминални глагол *животарити*, од именице *живот*. У РСАНУ је у глоси уз глагол *животињарити* дата и информација о контаминационој природи творенице: у игри речи према *животиња* и *животарити* (живети као животиња, бедно, оскудно живети, животарити).

У *Чизмашима* је реализована глаголска именица *животињарење*, чије значење одговара непресемантизованом значењу мотивног глагола 'живети' са доменом *о животињама*, што указује на полисемантичку структуру глагола у дијалекту, те на његову стабилну позицију.

**животињарити** 'живети као животиња, бедно, оскудно живети, животарити' – Зашто они живе овако, мислио је гледајући у таваницу. Како могу овако да животињаре? Несрећа је свуда око њих, а они је ни не виде, чак јој сами иду у сусрет. (ТПСП, 64);

**Уп. животињарење** 'живот животиња' – А с јадне животиње знамо ли шта се уопште збива? [...] Човек је њино животињарење у чис врисак и језу тежу од смрти

---

<sup>143</sup> Уп. РСАНУ: **лепачко** прил. (ек.) покр. *доста лепо, прилично лепо*. (Ел.Г. 3; околина Ниша, Белић 1, 432; Алексинац, Ост. Д.).

претворио и ми, мајстори с дуги ножеви, не можемо њин ужас од нас ни да појмимо. (Ч, 310);

Два глагола мотивисана су опсценим именицама и изведена суфиксом *-ити*, што представља изузетно продуктиван творбени модел у српском језику (в. Клајн 2003: 342–343).

Глагол *пиздрити* у РСАНУ потврђен је са значењем 'пиљити' и обележен као покрајински. Значење 'плакати, цмиздрити', с којим је овај глагол употребљен у *Чизмашима* и приповеци *Путник* није потврђено у речницима. Мотивна именица са значењем женског соматизма у деривату је активирала семантичку компоненту 'чинити нешто, понашати се на начин на који се понашају жене', која је по асоцијативном моделу транспонована у референцијалну вредност 'плакати'. Вулгарност проистиче из унутрашње форме глагола, односно концептосфере мотивне именице.

**пиздрити** пеј. и вулг. 'плакати, цмиздрити' – Само што не поче, пред целом оном војском, да пиздрим као стринка. (Ч, 96); „Мајку ти дебелу”, тамо њему велим, „гузицо усрана, имао си децу и кад си убијао и клао, имали су децу и они које си убијао, а сад ми ту пиздриш као жена! Марш!” (П, 39);

Други деноминални опсцени глагол изведен суфиксом *-ити* је *гузичити се* са значењем 'имати сексуалне односе, оргијати'. Са другачијим значењем глагол је потврђен у ЦР (*гузичи несв'туче по задњици*).

**гузичити се** 'имати сексуалне односе, оргијати' – [...] у зло доба ноћу, кад се, да простиш, гузиче ђаволи, – пу, пу, пу, јебем ти под лево колено – појашу неку мачугу ел нешто тако, долете у село да неког на брзу руку роваше, па се одма врате у њину пустињу. (ПВ, 61);

И. Клајн не издваја посебно међу мотивним речима у овом творбеном обрасцу (именица + *-ити*) класу именичких соматизама. Ови се примери могу семантички сврстати у регистроване семантичке категорије глагола са значењем понашања (Клајн 2003: 342).

### 3.2. Деадјективни глаголи

Од придевске основе *мртв-* додавањем глаголског суфикса *-осати* добијен је покрајинизам *мртвосати се*, који је забележен у РСАНУ (П. ~ се) и ЦР. Примери којима је илустровано значење у РСАНУ потичу из говора Параћина и околине, што одговара

основици романеског дискурса.<sup>144</sup> Потврђеност у речницима указује на стабилну позицију лексеме *мртвосати се* у дијалектима, као и семеме употребљене у *Петријином венцу*. И. Клајн (2003: 332) овај глагол наводи као једини пример извођења глагола суфиксом *-осати* од придевске основе.

**мртвосати се** превише се напиту, довести се алкохолом у тешко стање – Ако сте, мислим се, обојица у лампару радели, нисте морали обојица сас ракију да се мртвошете. (ПВ, 272);

### 3.3. Деадвербијални глаголи

Настанак глагола од прилога у процесу суфиксације није продуктиван творбени модел у стандардном српском језику. На тај начин настају експресивно обојени и стилски маркирани глаголи у разговорном стилу. По овом моделу настала је глаголска лексема *скрозирати* (*скроз-ирати*),<sup>145</sup> засведочена у дијалекатској прози Д. Михаиловића са два семема: 1. 'пресећи у грудима, прожигнути' и 2. 'гледати кроз некога, не примећивати га, игнорисати га'. Са квалификативом *разг.* у РМС забележено је значење 'продрети кроз нешто до краја, скроз', док је семема 'прегледати се, снимити се на рендген' маркирана етикетом *нар.* Семантички најблискија реализацијама у романима је семема забележена у ЦР: *скрозира* свр фиг 1. 'прободе (очима, погледом), провиди'.

**скрозирати 1.** 'пресећи у грудима, прожигнути' – Ко да ми неки нешто на уво шапну и то ме посред среде овако скрозира: мене је мој Миса настрадао. (ПВ, 154);

**2.** 'гледати кроз некога, не примећивати га, игнорисати га' – Сви су заузети, сви га гледају као маглу и као да га скрозирају, сви крију руке у мудима или у пизди а очи у празним чашама [...] (3, 264); [...] па мирно настави да га гледа, али већ тако као да га скрозира, осматрајући нешто кроз његово прозирно тело. (3, 287);

### 3.4. Депрономинални глаголи

У дијалекатском наративу Михаиловићевих романа употребљен је у више наврата депрономинални глагол *себнути* (*се*). Као творбено-семантички формант, *-нути* се спомиње у деноминалним и деадјективним глаголским твореницама (Бабић 2002: 511, 514). Творба глагола од заменица не представља продуктиван творбени процес у српском језику. Суфикс *-нути* у овом случају уноси значење интензитета и наглости,

---

<sup>144</sup> РСАНУ: *мртвосати*, -ошем несвр. покр. 1. *спавати дубоким, тешким, бесвесним сном* (обично после пијанства). П. ~ се (и свр.) *под дејством пића, алкохола довести, доводити себе у стање умртвљености, тешког, бесвесног сна*. ЦР: *мртвоше се* свр фиг 'умори се, изнемогне'; *мртвосује се* несв 'изнурује се пићем'; *мртвосан*, -а, -о 1. уморан, изнемогао. 2. пијан до бесвести.

<sup>145</sup> И. Клајн (2003: 355) наводи управо пример *скрозирати* 'пробити кроз нешто до краја, скроз' ('пробити метком, ножем скроз').

који за последицу имају и ефекат свршености. Глагол је забележен у ЦР у свршеном и у несвршеном виду, а потврђена је и глаголска именица *себање*, што све указује на активну употребу глаголске лексеме у говорима Јабланичког краја, који су извршили утицај на косовско-ресавске ћупријске говоре.

**себнути (се) 1.** 'прожигнути у грудима' – Она и даље ћути. Не мрда, бога ти. И мене – ете, баш овдена – већ нешто себну. Да ми не начинисмо неко зло? (ПВ, 74);

**2.** 'тргнути се' – „Је ли ти, мори”, викне нада мнош, „је л' сам ја тебе говорио да ово дете држиш далеко од мене!” [...] Она се сад просто себне. „Боже, бато”, одговори скоро уплашено, и први пут га овако назове, „немој да се љутиш.” (ГМ, 64); Кад их је први пут видео, просто се себноу. (З, 193); Он се претрашено себне. (З, 293);

### 3.5. Глаголи мотивисани другим глаголским лексемама

Глаголи *секнути* и *вућати се* и *распрћивати* мотивисани су другим глаголским лексемама и изведени глаголским суфиксима који примарно служе за перфективизацију (-*нути*), односно имперфективизацију (-*а-ти*, -*ива-ти*) глагола, али који су у случају ових изведеница условили и промену лексичког значења глагола.

У РМС постоје две одреднице са различитим прозодијским ликовима *сѣкнути* покр. 'јако повући, потегнути' и *сѣкнути 1.* 'нечим оштрим засећи, посећи, ранити'; 3. 'жигнути, боцнути, пробости (у телу)'. Како у прозном тексту изостаје супрасегментни ниво, а оба акценатска лика садрже семантичку компоненту из које се може извести значење које употребљава Д. Михаиловић, не можемо бити сигурни у идентитет мотивне основе глагола употребљеног у *Петријином венцу* и приповеци *Јапанска играчка*.

**секнути** 'жигнути, прожигнути' – [...] мен одједанпут нешто секну преко стомака. И поче да увија. Стеже ме тако, стеже, ћу пукнем. Па брзо отпусти. (ПВ, 13); (...) ручка ме цимне и бол ме скроз кроз руку секне. (ПВ, 230); Тамо је стојао неки човек. / Ово га негде унутра наново секну и он покуша да га препозна. (ЈИ, 111);

Глагол *вућати се* изведен је од глагола *вући* (*вук-*) суфиксом -`*ати* за итеративне глаголе. Када говори о суфиксу -`*ати*, И. Клајн (2003: 327) наводи модел према ком овај суфикс учествује у префиксално-суфиксалној творби, али не разрађује питање чисто суфиксалне творбе од глаголских основа. У случају глагола *вућати* суфикс нема само функцију имперфективизације, већ носи и значење „неусмјеренога кретања, кретања тамо-амо” (Бабић 2002: 532). Глаголе типа *вућати се* С. Бабић види тек секундарно као итеративне глаголе, чија је итеративност изведена из неусмереног кретања, које

подразумева понављање.<sup>146</sup> Суфикс, према томе, у овом случају није само граматикална морфема за извођење видског парњака, већ творбено-семантичка јединица која модификује лексичко значење мотивног глагола, а доказ томе је и регистравање правог видског парњака глагола *вућати* у виду тренутносвршеног покрајинског глагола *вућити (се)* у РСАНУ. Уз компоненту учесталости суфиксална морфема активира и начински актант 'нагло'.

**вућати се** 'нагло кретати неким делом тела, бацати се, цимати се, трзати се' – Помагале су око додавања столица, поправљања покроба, као да се мој ујка Драги под њима вућа, исправљања и паљења угаслих свећа. (ГМ, 112);

Као колоквијализам и вулгаризам у лексичком фонду српског језика функционише глагол *распрд(ј)ети* са значењима **1.** 'разбити; растурити, уништити' и **2.** 'покварити, прекинути' (РМС), док се у дијалекатском говору Жике Курјака у својој имперфективној варијанти *распрђивати* појављује са другачијом денотативном вредношћу 'хвалисати се, издавати се за нешто, представљати се некаквим'. Семема реализована у *Чизмашима* вероватно је производ дијалекатске творбе речи која је активирала другачије семантичке компоненте мотивне речи – глагола *прдети*, у односу на твореницу која је немаркирана у РМС. У случају дијалекатске реализације глагола *распрђивати* у роману *Чизмаши* индуктивне семе из мотивног глагола су 'гласно', 'звучно' (в. РМС). Мотивни глагол са екскрецијом значењем у наративу је већ потврђен са актуализованим асоцијативном семом 'говорити' и компонентом негативне денотативне и субјективне модалности.<sup>147</sup> Будући да суфиксација са формантом *-ива-* у последњем чину творбе има само улогу имперфективизације, да бисмо објаснили семантику творенице, осврнућемо се и на претходни чин у творби, а то је префиксација основинског глагола *прдети* уз помоћ префикса *раз-*, у виду аломорфа *рас-*. Овај префикс са прототипским значењем 'кретање од центра ка периферији' (Клајн 2002: 277) развио је компоненту 'на све стране, свима се хвалисати'.

**распрђивати се** 'хвалисати се, издавати се за нешто' – Он не би смео никога да убије, ни животињу ни човека, ако оће да буде оно што се из све снаге распрђује да јесте. (Ч, 309);

---

<sup>146</sup> Наводећи примере попут *гањати, лијетати, нагањати, носати, прогањати, возати* итд., С. Бабић (2002: 532) каже да је њихова итеративност „другачије *naravi* jer pripada unutrašnjoj raščlanjenosti glagolskoga značenja. Kretanje *tamo-amo* znači određeno ponavljanje, no ponavlja se samo dio radnje, a ne cjelina. Osnovno je značenje *neusmjereno kretanje*, a iterativnost je sekundarna i podređena je osnovnom značenju.“

<sup>147</sup> Уп. реализацију глагола *прдети* као глагола говорења: **прдети погрд.** *вулг.* 'говорити глулости' – „Како се то”, прди оданде, и смрди, „изражавате о свом комаданту! [...]” (Ч, 173);

### 3.6. Закључак

Од специфичности у творбеном систему регионалних придева и прилога издвајамо два конглативна суфикса – придевски суфикс *-иљав* (према непродуктивном придевском суфиксу *-уљав*) у придеву *коштиљав* и прилошки суфикс *-ачко* (према регистрованом деминутивном суфиксу *-ацко*) у *лепачко*.

Суфиксација у систему глаголских лексичких дијалектизама показује заступљеност ретких модела комбиновања прилошких и заменичких основа и глаголских суфикса. Ови модели не показују већу продуктивност, будући са су потврђени са по једном глаголском лексемом у нашој грађи.

У систему српског језика врло редак творбени образац представља и комбиновање глаголског суфикса *-осати* са придевском основом (*мртвосати*).

Неколико је лексема са стандарднојезичким хомонимима (*распрћивати*, *пиздрити*, *уметан*). У питању су продукти дијалекатске творбе речи, у којима је актуализован другачији асоцијативни модел преобразбе мотивног значења у односу на постојеће лексеме у стандарднојезичком лексикону.

Девербативни придеви *уметан* 'вешт, умешан' и *учеван* 'школован, образован, учен' показују специфичан вид семантичке преобразбе глаголског облика која у дијалекту функционише на нивоу модела.

#### II.2.1.2. Префиксација

У процесу префиксације настало је свега неколико лексема које су регионално обележене. Префикси се јављају као семантички и граматички модификатори основинских глагола у групи лексичких дијалектизама.

Глагол *надрцати* забележен је у РСАНУ као покрајинска лексема са значењем са којим је употребљен и у приповеци Д. Михаиловића 'написати нешто ружним, нечистим рукописом, словима, нашкрабати, најжврљати; написати нешто глупо, бесмислено'. РСАНУ бележи и мотивни глагол *дрцати* 'шкрипати пером (при писању); нервозно писати, шкрабати, жврљати'. Примери употребе и за основни глагол и за префиксалну твореницу у Речнику се наводе из говора Параћина. Како се основински глагол у префиксалној твореници најчешће употребљава и самостално (уп. Бабић 2002: 536), претпостављамо да је и глагол *дрцати* активна дијалекатска јединица. Глагол *дрцати* вероватно је у вези са глаголом старословенског порекла *др(иј)ети*, који даје изведенице са више пејоративних превојних ступњева, које уз пејоративност повезује



семантика 'хабати' (уп. Скок I: 436). Префиксални глагол *надрцати*, захваљујући значењу афикса, припада семантичкој класи 'довести радњу до резултата' (уп. Бабић 2002: 541). Резултативност јесте семантичка компонента која разликује мотивни (*дрцати*) и деривирани глагол (*надрцати*), те се префиксу приписује творбено-семантичка, а не само граматичка улога у перфективизацији.

**надрцати** – Света помисли: кладим се да ово што је надрцао ни не личи на његов потпис. (ТПСП, 70);

Глагол *напратити*, употребљен у роману *Петријин венац*, добијен је префиксацијом уз помоћ афиксалне морфеме *на-*. Основни глагол *пратити* припада стандарднојезичком лексичком фонду, али према РМС садржи и две семеме у својој полисемантичкој структури које нису распрострањене. Једна је обележена квалификативом *необ.* 'слати, упућивати коме што' (РМС 7), а друга етикетом *покр.* 'послати, отпремити' (РМС 8). Управо са својим покрајинским значењем основни глагол је учествовао у префиксалном деривату. Као префиксална твореница глагол је семантички специјализован у тематском пољу сујеверја, што потврђује и РСАНУ, који облик *напратити* обележава етикетама *покр.* и *празн.* са једним значењем 'послати, упутити враџбинама некоме какву напаст, болест, зло и сл.; навести на некога какве чини, мађије које проузрокују неко зло'. Ово значење омогућио је управо префикс *на-* уносећи резултативну компоненту у значење глагола. То значи да основни глагол *пратити* не функционише у тематском пољу празноверја.

Дериват указује на когнитивну метафору која је у основици представе о магијском деловању: *магија је нешто конкретно, попут предмета који се може послати некоме.*

**напратити** 'послати, упутити враџбинама некоме какву напаст, болест, зло и сл.' – Мора бит, вели, да му она вештица Полексија стварно нешто напратила, нема друго. (ПВ, 107);

Пример покрајинског глагола у ком префикс у потпуности мења значење основног, мотивног глагола јесте вулгаризам *запрднути* (*за-прднути*), са реализованим значењем у роману *Чизмаши* 'изврнути руглу, исмејати'.<sup>148</sup> Префикс *за-*

---

<sup>148</sup> У вези са употребом екскреционог глагола *прдети* на српском језичком простору, М. Бјелетић (2006: 336) примећује како се глагол „употребљава [...] у експресивном говору као пејоративна метафора развијајући ратличита значења (v. Skok s.v. *prjeti*). У облицима са експресивним префиксима реализују

омогућава транзитивност глагола и мења његову семантику. Основни глагол *прднути* у прози Д. Михаиловића реализује се и као глагол говорења (нпр. Ч, 173), што је семема која је условила значење у деривату *запрднути*, и имперфективној варијанти *запрђивати* – ‘вербално исмејати / исмевати некога’. У РСАНУ глагол *запрдати* обележен је као покрајински са значењем ‘понашати се неозбиљно, измотавати се; зановетати, закерати’, а у ЦР: *запрди* свр фиг ‘остави иза себе, престигне у било чему’ и *запрдује* несв ‘закера, извољева, зановета’. Сва забележена речничка значења садрже семантичку компоненту говорења и подразумевају неравноправну позицију између субјекта и објекта радње. Опсценост семантике основног екскреционог глагола, која се чува у унутрашњој форми деривата, условила је негативну експресивност.

Уз префигиран глагол *запрднути* у прози Д. Михаиловића јавља се и имперфективни парњак *запрђивати*. Семантика глагола (*прдети*) – *прднути* – *запрднути* – *запрђивати* указује на то да су прави видски парњаци перфективизирани и секундарно имперфективизирани глагол (*запрднути*–*запрђивати*), те да је префиксација творбено-семантички процес (уп. Ђуровић–Спасојевић 2014: 194–195). Имперфективизација, стога, као граматикализована појава, са лексичко-семантичког становишта није занимљива, па је дериват *запрђивати* информативан у мери у којој показује стабилност мотивног облика *запрднути* у лексичком систему дијалекта.

**запрднути** ‘изврнути руглу, исмејати’ – Док је био газда, сви су га волели и поштовали. Сад, кад то више није, и последња пуковска рага може да га запрдне. (Ч, 90);  
**запрђивати (се)** ‘задиркивати, исмевати неког, шегачити се са неким’ – И, питам се, зар ти људи толико нигде никог немају да баш овде овако морају да седе да им се барабе и гегуле смеју и на сваки корак запрђују? (ПВ, 255); „Па докле ћемо овако?” А, просто би реко, расте што ме тако запрђује. „Да нећемо у Вишњевицу?” (БКГ, 16);

Префиксални дериват *упудити се* (*у-пудити*) забележен је у РМС са значењем ‘уплашити се’ и без дисквалификационих етикета. Твореница изведена префиксом -у спада у групу префиксалних глагола са значењем постизања циља (в. Бабић 2002: 552; Клајн 2002: 284). У РМС нису маркирани ни деривати *попудити*, *распудити*, *распуђивати*, док су основни глагол *пудити*, као и творенице *напудити*, *отпудити*, *испудити* обележени квалитивом *покрајинско*.<sup>149</sup> Основни глагол

---

се следећа значења његовог семантичког спектра: ‘брбљати, говорити, ћаскати, говорити којешта, мрдати се, пасти, ‘кочоперити се’.

<sup>149</sup> Разлика у одмеравању позиције ових деривата у РМС вероватно је последица субјективног ангажовања лексикографа, који у комбинацији сопственог језичког осећања и расположиве језичке грађе лексему процењује као довољно или недовољно подруштвљену јединицу лексичког система српског језика.

*pudit* са појмовним значењем 'плашити, отерати, одгонити' учествује у семантици свих деривата, а по пореклу представља старо словенско наслеђе (< sveslavensko i praslovensko \*ppd-, »1° tjerati, 2° plašiti, 3° pudit se, Kosmet ~ púdati /se/, pūdam = pujaŋi [narječja, Smokvica, Korčula] čistiti od nametnika, ušiju, 4° voditi se, coitum appetere«; Скок III: 67–68).

Глагол се у хомореференцији са општејезичком лексемом *уплашити се* употребљава у *Петријином венцу*, што указује на његову стилску маркираност унутар дијалекатског подсистема.

**упудити се** 'уплашити се' – Што ме ова жена данас уплаши, бога ти. Одавно ме ники није овако упудио. (ПВ, 75); Старији то човек. и цео се од неко злато на њега сија ко, боже ме прости, икона. Генерал мора бит неки. Чисто се упудим. (ПВ, 193); И сад, моје мачке [...] Дођоше тако на врата, гледнуше унутра. [...] Па кад се одједанпут укочише, кад се упудише. [...] Кад ти **се** ја, леле мене, тек сад **уплаши**. (ПВ, 286);

Префикс *на-* у дериват *наћефлејисати се* уноси значење сативности, односно извршења неке радње до крајњих граница: 'напити се, опити се у великој мери', те актуализује пејоративну конотативну компоненту (в. у одељку експресиви, стр. 438). Глагол *наћефлејисати се* сврставамо у префиксалне творенице будући да дијалекатски речници (ЦР и РГСМ) потврђују постојање основног глагола без префикса *на-* са значењем 'опити се'<sup>150</sup>. У РСАНУ забележен је и префигирани облик са квалификативом *покрајинско*.

Препознатљив суфикс *-исати* којим је изведен глагол *ћефлејисати*, указује на могућност да је мотивна реч именица *ћефлија* ('понашати се као ћефлија', в. ЦР, РМС *ћефлија*), међутим, истовремено оставља проблем како анализирати основу *ћефлеј-*. Продуктивни модел извођења глагола на *-исати* од именица на *-ија* (каква је именица *ћефлија*, в. ЦР, РГСМ) подразумева одбацивање форманта *-ија* испред суфикса (Клајн 2003: 339). У том случају глагол би гласио *\*ћефлисати*. Зато претпостављамо везану основу *ћефлеј-* нејасног постања. У творбеном ланцу почетна именица *ћеф* са значењем 'жеља, воља', односно 'забава, весеље', учествује у грађењу семантике деривата тако што се мотивне семе у твореници трансформишу по метонимијском моделу 'конзумирати алкохол : задовољавати потребе, постизати добро расположење'.

<sup>150</sup> РМС: *ћефлеисан*, -а, -о 'весело, добро расположен од алкохола, припит'. *ћефли* прид. непром. тур. *ћефлеисан*. *ћефлија* м 'онај који је добро расположен, у припитом стању. РГСМ: *ћефл'ија* м и ж који је расположен, који је припит, под извесном дозом алкохола; *ћефит*, *ћефим* несвр 'уживати'. *ћефнут се* свр 'расположити се'. *ћеф* *ћефа/ћефи* м и ж 'жеља, пријатно расположење'. ЦР: *ћев* м 'воља, жеља'; *ћевлеисан*, -а, -о 'припит, расположен захваљујући алкохолу'; *ћевлеисује се* несвр 'пије, напија се'. Гл. имен. *ћевлеисување*; *ћевлија* м 'љубитељ, мераклија'. РСАНУ: *наћефлејисати се*, -ишем се сврш. покр. 'напити се, опити се (у великој мери и сл.); 'постати расположен, весело од пића'.

Потврђеност глагола и широког творбеног гнезда око коренске морфеме *-ћѣф-*, указује на живу употребу глагола у дијалектима.

**наћѣфлејисати се** 'напити се, опити се у великој мери' – Није пио, а можда ни много јео, иако је изгледао другачије. Помоћник, пак, који би, онако висок и погурен, с кофом међу ногама погружено седео за скрајнутим столом, редовно би се наћѣфлејисао. (ГМ, 119);

### II.2.1.3. Слагање

Слагање није продуктиван творбени модел којим настају територијално маркиране творенице у прози Д. Михаиловића. Издвојили смо једну лексему насталу у процесу слагања са спојним вокалима *о*: *тврдосерница*, која припада типу егзоцентричних сложеница, што значи да је центар значења ван саставних елемената који је сачињавају. Лексема *тврдосерница* мотивисана је придевом *тврѣд* и именицом *серница* (в. РМС) са значењем 'нужник, заход', те се денотат 'затвор', из перспективе овог именовања, види као место где се затвореници лоше хране и лоше живе, што доводи до отежаних физиолошких функција. Лексема није засведочена у расположивим речницима општега језика, а према начину употребе у роману *Чизмаш* одређујемо је као експресива, и то вулгаризмама који подразумева низак тоналитет комуникације, а онда и као јединицу регионалног затворског жаргона.

**тврдосерница** 'затвор, хапс' – Јер ако ти седиш у тврдосерницу, а стално мислиш како би сад напоље могао да сереш лепо [...] ако без прекида думаш како толику казну ниси заслужио, како бутурница није за човека и ники нема право ту да те закључано држи [...] (Ч, 316);

### II.2.1.4. Комбинована творба

#### II.2.1.4.1. Сложено-суфиксална творба

Два лексичка дијалектизма представљају несумњиви пример сложено-суфиксалне творбе. Именице *везоглавка* са мотивним речима *везати* и *глава* (*вез-о-глав-ка*) забележена је као покрајинизам у РСАНУ са значењем 'марама за главу', са којим се реализује у прози Д. Михаиловића и са примером употребе из околине Пожаревца. Твореница *брзоречица* (*брз-о-реч-ица*) мотивисана прилогом *брзо* и глаголом *рећи* има значење 'брзалица, начин изговарања магијских формула'.

**везоглавка** 'марама за главу' – „[...] А онда ћеш да ме частиш, везоглавку ћеш ми купиш.” [...] Море, мисли се, три везоглавке ћу ти купим, сам нек буде тако. (ПВ, 68); [...]

она у црвеној свиленој блузи, широкој, танкој, цветастој сукњи, са великом жутом везоглавком, чији јој крајеви висе преко леђа. (ШМ, 34); Мислела сам и Везоглавку да испеглам па немам Пеглу мало ћу је Исправим на Колено. (Б, 81); Лице младо-младо, још необријано, везоглавку на главу, а погачу и пикавац у корпу, па право међу њих: задатак је такав. (П, 27);

**брзоречица** брзи говор, брзалица; начин изговарања магијских формула – [...] па би одједанпут зграбила жарак из лопате и титрајући њиме на длану, брзоречицом изговорила:

Црна крава црно теле,  
црно теле отелила [...] (ГМ, 24–25);

#### II.2.1.4.1. Префиксално-суфиксална творба

У процесу префиксално-суфиксалне творбе настале су три именице, један придев и шест глагола из групе лексичких дијалектизама.

##### 1. Именице

Именица *неопер* највероватније је настала у процесу префиксално суфиксалне творбе од мотивног глагола *опрати* (превојни ступањ *опер-*): *не-опер-φ*, а значење се може парафразирати као оно што није опрано. Код С. Бабића (2002) и И. Клајна (2002) није забележен овакав модел настанка именица.<sup>151</sup> Именица је као покрајинизам потврђена у РСАНУ (покр. знач. 1), са значењем са којим је употребљена у роману *Злотвори*.

**неопер** прљавштина, нечистоћа – [...] распростра је око себе и онај тешки логорашки задах, из уста и стомака, од неопера, мокраће и распада тела, од ужегле крви, згњечених стеница, зноја и гноја [...] (З, 52);

##### 2. Придеви

Придев *несмајан* вероватно је настао у продуктивном процесу префиксално-суфиксалне творбе од основе глагола *мајати*, односно *смајати* (*не-смај-ан*) са концептуалним семама ићи тамо-амо без циља, тумарати; мувати се, врзмати се (РСАНУ *мајати* 3), које су инкорпорирани у концептосферу творенице. Придев је у РСАНУ територијално маркиран, а у дијалекатским речницима се са истим значењем срећу облици *несмиран* (РГСМ) и *несмасан* (ЦР).

---

<sup>151</sup> У дијалекатским речницима налазимо низ примера за префиксално-суфиксалну творбу придева са префиксом *не-* и глаголима префигираним са *о-* као мотивном речи, попут *не-овеј-ан*, *не-оже-ет*, *не-олуп-ен*, *не-опој-ан* итд. Међутим, не налазимо еквивалентне примере за именице по моделу „*не-* + глагол са префиксом *о-* + суфикс“. Логичније је претпоставити да је у примеру *неопер* дошло до префиксације, него да је у питању слагање са спојним вокалом, јер у српском језику није познат творбени модел по ком речца *не* улази у процес слагања са спојним вокалом.

**несмајан** 1. 'чији су покрети незграпни, нескладни и хистерични услед одсуства самоконтроле' – Цикнем онако. Гледам у моје мртво дете, кршим руке и изгласа лелечем. Стопут сам видела како се узбуни мачка кад јој бациш мачићи. Сад сам ја тако луда и несмајна. Ударам главом у онај патос. Бацакам се горе-доле ко од падаћу болес. (ПВ, 16);

2. сулуд, намћораст' – Смирио се распукла мозга крајем маја деветсо деведесет друге несмајни, неприлагодљиви, немогући камен-човек Драган Стевановић – како му на сахрани рече писац Бошко Трифуновић – мој кум и пријатељ, који није могао ни са женама, ни с рођацима, кумовима и пријатељима, а камоли с онима који му нису били блиски. (ЧКО, 103);

### 3. Глаголи

Категоријално значење глагола у овој групи добијено је уз помоћ два суфикса: -*ети* и -*ити*, а мотивне речи деле творенице на оне настале од придева и оне који су мотивисане глаголима.

#### 3.1. Деадјективни

Према творбеном моделу „префикс + придев + суфикс” настали су глаголи *умудрети се* (*у-мудр-ети*) и *назлити се* (*на-зл-ити*).

У процесу префиксално суфиксалне творбе од придева *мудар* (*мудр-*) изведен је глагол *умудрети се* употребљен у романима *Петријин венац* и *Гори Морава*. Значење творбене основе трансформисано је по метонимијском моделу који је *мудар* : који је замишљен, озбиљан, миран'. Суфикс -*ети* носи глаголско категоријално значење 'постати X (в. Клајн 2003: 337)<sup>152</sup>, при чему је X особина садржана у значењу мотивног придева, а префикс *у-* додаје компоненту почетносвршености и резултативности.

Глагол је забележен у ЦР, што потврђује да се не ради о околионалном творбеном производу.

**умудрети се** 'узбиљити се, укочити се, остати нем, збуњен' – Он сам гледну там. И већ се окрете. „Који је”, вели, „ово касарин урадео?” Зајапурио се колико је љут. Витомир стоји поред мене и умудрео се кај дете кад се усере у гаће. Ајд, мислим се, да одговорим ја. (ПВ, 81); **умудрен** – [...] и у свом полуматроском оделцету и белим дугим чарапама, умудрен као ћуре улитано по ногама, важно ћу извршавати све ритуалне радње које ми припадају [...] (ГМ, 37);

Мотивисан придевом *зао* (*на-зл-ити*) у процесу префиксално-суфиксалне творбе настао је покрајински глагол *назлити се* (в. РСАНУ) употребљен у *Чизмашима* 'постати зао, чинити лоше другима'. Префикс *на-* условљава перфективност творенице, али и

---

<sup>152</sup> И. Клајн (2003: 337) наводи да је префиксално-суфиксална творба са суфиксом -*ети* од именичких и придевских речи доста ређа него са суфиксом -*ити*, и да готово сви префиксално-суфиксални деривати од придева са суфиксом -*ети* значе 'постати X'. То значи да је творбени модел према ком је настао глагол *умудрети* у српском језику системски, али не и продуктиван у творби нових речи.

уноси семантичку компоненту резултативности, као накупљања својства до граничне мере (уп. Бабић 2002: 540–541).

**назлити се** 'постати зао, чинити лоше другима' – Кецају ти они тамо нас из све снаге. Један те каплар пусти, други те сачека. Нарочито се ти каплари били назлили. (Ч, 14); И некако се пронервозимо. Људи се назлише један на другог, нико никог не може да види. (Ч, 66);

### 3.2. Деноминални

3.2.1. Мотивисани именицом, а настали по моделу „префикс *y-/za-* + именица + суфикс *-ити*” настали су глаголи *уракљити* (*y-ракљ-ити*) и *зариглити* (*за-ригл-ити*). Према И. Клајну (2003: 345) суфикс *-ити* је најпродуктивнији глаголски суфикс у префиксално-суфиксалној творби, те се и ови глаголи укључују у системске творбене процесе у српском језику.

У творбено-семантичкој вези са именицом *ракља*, као последица префиксално-суфиксалне творбе настао је глагол *уракљити* (*y-ракљ-ити*) са терминологизованим војним значењем. Перфективизација и семантичка компонента 'сместити у унутрашњост нечега' активирани су префиксалном морфемом *y-*, па се глагол реализује са значењем 'сместити нешто између две рачве'.

**уракљити** 'наслонити топовску цев на рачвасто дрво – ракљу, с циљем фиксирања топа и подешавања угла из ког се пуца у односу на жељени добачај зрна' – И ево, уракљио си је и, чак направио си малу ракљу. Сад одма можеш да почнеш да радиш на целу батерију или вод. Избацујеш така наређења којима ракљу половиш или скраћујеш, док тако ватру не доведеш до мете; (Ч, 24);

Глагол *зариглити* са семемом 'затворити, закључати' мотивисан је именичком основном германског порекла *ригл-* (: *ригла*), која носи појмовно значење 'помични затварач, језичак на брави' (в. РМС *ригла* нем. варв.). Префикс *за-* у оквиру ове творенице припадао би семантичкој категорији затварања, коју издваја И. Клајн (в. 2002: 252), или прецизније значењу 'закачити, ужљебити, спојити'. Глагол је настао по истом творбеном моделу према ком је успостављена и подруштвљена синонимна лексема *забравити* (*за-брав-ити*). Периферност глагола *зариглити* не тиче се природе творбеног модела, већ неподруштвљености мотивне именице *ригла*. Дериват је у РСАНУ обележен као покрајинизам са значењем које одговара актуализованој семми у приповеци *О томе како је остала флека*: 'затворити риглом, резом, ставити резу, засунути'.

**зариглити** 'затворити, закључати' – [...] мада је врата био зариглио, било је лето, кроз прозор су сваки час могли да провире. (КОФ, 151);

3.2.2. Према моделу „префикс (с-/за-/на-) + именица + -ати” настао је глагол *спаплати* (с-папл-ати).

Покрајинском именицом *папула* јело од куваног и згњеченог граха, пасуља или сочива и кромпира мотивисан је покрајински глагол који бележи РМС: *спапуљати* (с-папл-ати) са значењем 'згњечити у папулу'. Наратор Петрија у *Петријном венцу* употребљава форму *спаплати*, са помереним доменом употребе у односу на домен забележен у Речнику: *спаплати ногу* са значењем 'нагњечити, спљескати, згњечити'. Префикс с- развија значење 'сабијања у целину, стварања нереда' (в. Клајн 2002: 281) из основног социјативног значења, а мотивна реч у твореници актуализује сему 'згњечити, смешати'.

**спаплати** 'нагњечити, спљескати, згњечити' – И у тај ма су и вагонети пристигли. / Тако му они ту ногу подували и спаплати, ударили ју с одбојник од шину и кроз му је на њу испод колена спљескали. (ПВ, 175);

**II.2.1.5. Закључна разматрања.** У групи лексичких дијалектизама са прозирном мотивацијом, који су настали у процесу творбе речи доминирају именичке творенице. Глаголи су доминантнији од именица једино у категорији префиксалних твореница, што је у складу са системском тенденцијом у творби речи у српском језику. Може се, према томе, закључити да је дијалекатско лексичко варирање у именичком систему претежно производ творбе речи, док се лексички систем глагола шири преваходно механизмима семантичког извођења (метафора и метонимија).

Творбене специфичности у категорији мотивисаних лексичких дијалектизама употребљених у прози Д. Михаиловића могу се изложити у неколико тачака.

Регионални статус твореница последица је а) нераспрострањености конкретног материјала (творбених основа и афикса у датом споју) који је комбинован по продуктивним творбеним моделима у српском језику, б) нераспрострањености комбинаторног обрасца, в) нераспрострањености творбеног афикса. Највише примера припада првонаведеној категорији.

Комбинаторне специфичности творбене основе и наставака из перспективе стандарднојезичког лексикона читавају се у реализацији модела творбе:

а) „придевска творбена основа + -ар”, именице са значењем 'особа мушког пола' (*мушкар*),



б) „придевска основа + *-ка*”, именице са значењем 1) ‘женска особа коју карактерише својство исказано мотивним придевом’ (*млатка*), 2) ‘биљка са карактеристичном особином исказаном мотивним придевом’ (*слинавка*) и г) ‘установа + компонента негативне оцене садржана у мотивном придеву’ (*твртка*),

в) „глаголска основа + *-ало*”, именица,

г) „чиста глаголска основа + *-ко*”, именица,

д) „глаголска основа + *-ан*”, придев,

ђ) „придевска основа + *-осати*”, глагол,

е) „прилошка основа + *-ирати*”, глагол,

ж) „заменичка основа + *-нути*”, глагол.

У појединачним примерима примећена је реализација ретких суфикса, са становишта стандарднојезичког лексикона. Ту убрајамо именички суфикс *-ајло*, којим се граде именице од глаголских основа са значењем особе са карактерном особином. Ретким суфиксима припадају и: *-еница* (са глаголском основном: *уденица*), у литератури нерегистровани сложени именички суфикс *-уница* (уз придевску основу: *младуница*), именички суфикс *-ун* (са именичким основама), који је маркиран и семантички јер се реализује са пејоративним значењем (*пиздун*). У систему придевских суфикса издваја се сложени суфикс *-иљав* (*коштиљав*). Један је конглативни суфикс који је послужио за творбу прилога *-ачко* (*лепачко*).

Варијације на плану семантичког померања суфикса везују се за именичке суфиксе *-њак*, који у споју са именичком основном гради именицу са значењем особе, и суфикс *-аћ*, који се реализује са пејоративном вредношћу.

На плану семантичке спојивости основе и наставака маркиране су именице које настају спајањем основе са опсценом денотативном вредношћу, или опсценим компонентама у концептосфери, са суфиксима који имају немаркирано значење места или хипокористично значење (*јѐб-иште*, *стој-ко*).

Што се тиче засведочености лексичких дијалекатизама са прозирном мотивацијом у општејезичким и дијалекатским речницима, 44 јединице имају потврде у истом значењу у ком су реализоване у прози. Шеснаест лексема забележено је у речницима, али са нешто другачијим, блиским значењем, док 33 реализоване јединице немају потврде. Творенице које нису засведочене у речницима имају потврђене мотивне речи међу немаркираним јединицама у лексикону (нпр. *смољча*, *слинавка*, *чизмаш*, *прашинар*, *љуљка*, *сипка*, *цепак*, *стојко*, *крата*, *превртач* итд.), или међу покрајинским лексемама (*кеџавко*, *несмајник*, *несмајност*, *тврдосерница*, *појатар*, *напратња* и сл.).

Највеће поклапање са грађом показује Црнотравски речник, у ком је пронађено 20 лексема реализованих у књижевним делима. У РГСМ и РКМД свега су по три потврде. Ови подаци указују на то да је индивидуализација на лексичком нивоу у прози Д. Михаиловића минимална.

## II.2.2. Ономатопејске лексеме

0. Једна група покрајинских лексема представља ономатопеје и ономатопејске деривате.<sup>153</sup> Ономатопејске речи нису мотивисане неким другим пунозначним лексемама, што их приближава простим речима, али се доводе у везу са „одговарајућим звуком из спољашњег света” (Лазих Коњик 2012: 231), односно засноване су на „подражавању звука, покрета или представља[ју] покрет праћен звуком” (Драгићевић 2001: 135).<sup>154</sup> У сваком језику постоје подруштвљени видови опонашања некаквих звукова и покрета из стварности, а наспрам тога и оне звуковне творевине којима појединци приписују симболички карактер.<sup>155</sup> Ономатопејске лексичке дијалектизме посматрамо у засебном одељку због специфичног односа мотивне, ономатопејске основе и денотативне вредности деривата.

1. У нашој грађи уочили смо само један пример *чисте* ономатопеје (о појму *чиста ономатопеја* в. Драгићевић 2001: 137) која не припада општем језику – у питању је узвик *клис*, којим се опонаша бежање, истрчавање однекуд, те који означава нагло кретање. Ономатопеја *клис* не представља опонашање звука, већ симболише представу о звуку која се повезује са покретом, те има синестезијски карактер.<sup>156</sup> Ова права ономатопеја

---

<sup>153</sup> И. Лазих Коњик (2012: 231) указује на то да у „србистичким проучавањима углавном није постојало прецизно појмовно нити термнолошко разграничавање ономатопеја од речи које имају ономатопејско порекло (ономатопејски деривати, најчешће глаголи и именице), као ни разграничавање ономатопеја од узвика и других фоносимболичких речи”.

<sup>154</sup> Питање природе везе између ознаке и означеног од антике па до данас представља проблем науке о језику. Хумболт је тврдио да „постоји очигледна веза између звука и значења која се, међутим, само ретко даје тачно објаснити, често се само назире, а најчешће остаје нејасна.“ (Јакобсон 1966: 163). Упркос разрешењу које је понудио лингвистички ауторитет Ф. Де Сосир, објашњавајући да је језички знак произвољан, тај се однос и даље релативизује. Е. Бенвенист износи како је „само за издвојеног, страног посматрача веза између сигнанса и сигнатума чиста случајност, док за онога коме је то матерњи језик овај однос има вид принудности“ (в. Јакобсон 1966: 168).

<sup>155</sup> У складу са овим у литератури се среће термин *звуконни симболизам*, којим се реферише на директну везу између форме и значења. Уп. Кристал (2008: 443): „**sound-symbolism** (*n.*) A term used in semiotics and linguistics to refer to a direct association between the form and the meaning of language: the sounds used reflect properties of the external world, as in cases of onomatopoeia (e.g. *cuckoo*, *murmur*, *crash*) and other forms of synaesthesia (e.g. *sl-* in such words as *slimy*, *slither*). Sound-symbolic words are also sometimes referred to as mimetic”.

<sup>156</sup> И. Лазих Коњик (2012: 235) у свом раду о ономатопејама у приповеткама Б. Ћопића сажима ставове у литератури о тесној повезаности ритма звука и ритма покрета у људској свести, те каже „као што су људи способни да преточе ритмичке звуке у ритмичке покрете, тако су исто у стању да преточе ритмичке покрете у звуке, користећи се при том звучно-симболичним језичким формама”.

функционише и као творбена основа ономатопејског деривата *клиснути* са значењем 1.а. побећи, умаћи, утећи; 1.б. одскочити, скочити; искочити, истрчати (в. РСАНУ), а који је употребљен као контекстуални синоним ономатопеје *клис* у роману *Чизмаши*. Праву ономатопеју расположиви речници не бележе, али је ономатопејски глагол потврђен у РСАНУ са стандарднојезичким и неким покрајинским значењима, увек са семантичком компонентом кретања.<sup>157</sup>

**клис** *узв. оном.* звук којим се опонаша бежање, истрчавање однекуд – Кад би некако, мислим се, могао да клиснем. Кад би овог момка у ходнику намамио у хелију: клепнеш га с нешто, па клис! (Ч, 262);

2. Један је именички ономатопејски дериват – *клопак/клопка(?)*, који је изгубио мотивну везу са почетном ономатопејом.

П. Скок наводи ономатопеју *клеп* и њен превојни ступањ *клоп-*, којом се опонаша звук ударца неким тврдим предметом. Сматра је свеславенским и прасловенским формантом, који је основа у лексемама са хиперсемом што се састоји из два дела која се склапају и обухватају неки простор (нпр. *клопка*, *оклоп*, *оклопити*, *склопити* итд.). Ту сему садржи и лексема *клопак/клопци*<sup>158</sup> реализована као контекстуални синоним са покрајинизмом *лалока* (вилаца, чељуст) у роману *Гори Морава*, што указује на њену везу са ономатопејом *клеп*. Именицу не бележе расположиви речници.

**клопак/клопка(?)** 'вилаца' – „Ајде”, наредила би баба. „Отварај **клопке**.” Ја бих је уплашено гледао. „Зевај!”, викнула би. „Зевај, бре!” покушавао бих штедљиво да одшкринем **лалоке**. И она би ми међу зубе већ ћушнула у цепу припремљену кунину. (ГМ, 23);

3. Остале регионално обојене ономатопејске лексеме у прози Д. Михаиловића представљају глаголске ономатопејске деривате са значењем гласања и покрета. Сви глаголи изведени су продуктивним глаголским суфиксима *-цати*, *-кати*, *-ити*, *-нути*.

Ономатопејска основе у лексемама *скамлицати* симболички представља одређен звук. Њој се придружује и једна семема ономатопејског деривата *запрпорити* са

---

<sup>157</sup> РСАНУ: *клиснути*, *клиснем* свр. **1. а.** побећи, умаћи, утећи. **б.** одскочити, скочити; искочити, истрчати. **2.** покр. одбацити какав комад дрвета. **3.** покр. **а.** изгубити службу, бити смењен с положаја (И.). **б.** истерати из службе, отпустити (И.).

<sup>158</sup> Будући да у писаној форми књижевности изостаје супрасегменти, акценатски ниво, не можемо са сигурношћу тврдити да ли се ради о облику *клопак* у акузативу множине, или о именици женског рода *клопка* у облику акузатива множине.

значењем гласања. Остали оноματοпејски деривати су синестезични по природи, што значи да је звук у основи симболична представа покрета, кретања уопште.

3.1. Глагол *скамлицати* у вези је са *скамувати*, који П. Скок (II: 28, в. под *камкати*) бележи у Космету као оноματοпејски дериват, односно оноματοпејску варијацију од *камкати* 'досађивати јаукањем и јадиковањем'. М. Бјелетић (2006: 269) наводи оноματοпејске облике *\*skomati*, *\*skomālati*, *\*skomāliti*, *\*skomāl'ati*, *\*skamāriti*, *\*skamāziti* itd. < *\*skom-* од којих су наслојавањем различитих суфикса развијани бројни оноματοпејски деривати. Почетно значење оноματοпејске основе се своди на 'јечати, нарицати, жалити се на беду', из чега су развијана значења 'живети у беди, сиромаштву, трпети немаштину' и 'штедети, тврдичити (због немаштине)'. Облик *\*skom-* реконструисао је Бориш на основу староруског *скомати*, *скомлю* 'викати, вриштати', *цсл. скомати*, *скомља* 'уздисати, јечати', словеначког *skomati*, *-mat* 'чезнути, жудети; бринути се' (према Бјелетић 2006: 269). Итеративни онаоматопејски дериват *скамлицати* са свеславенском оноματοпејом *ском-* у основи користи се у делима Д. Михаиловића за означавање гласања које се понавља, те досађује својом репетитивношћу, што глаголској лексеми додаје пејоративну експресивну компоненту. Компонента итеративности, која је садржана у суфиксу *-цати* (в. Клајн 2003: 335), преплиће се са негативном оценом квалитета радње која је последица актанта начина: 'оглашавати се високим тоновима'. У *Петријином венцу* овај глагол реализује се са доменом *нас*, који је према П. Скоку изведен из оноματοпеје дечјег гласања, док се у приповеци *Треће пролеће Свете Петронијевића* употребљава у својој почетносвршеној варијанти *заскамликати* са доменом *предмет* (*црквена звона*). У прози Д. Михаиловића, дакле, нема апстрактних значења које наводи Бориш, али се примећује ширење употребног домена оноματοпејског глагола са бића на предмете.

РСАНУ не бележи глагол *скамлицати*, док се у ЦР јављају варијанте *скомлаче* и *скуллаче* са доменима *куче*, *дете* и *гусле* и значењем 1. 'завија, цвили'; 2. *фиг.* 'моли, тражи'; 3. *фиг.* *пеј.* 'свира'. Стање посведочено у ЦР поклапа се са значењем и употребном вредношћу коју оноματοпејска лексема има у Михаиловићевим делима, што наново иде у допринос тези о интензивном лексичком утицају југоисточних и источних српских говора на говоре околине Ћуприје.

**скамлицати** 'завијати, урлати' (о псима) – А моји се кучићи овам нешто узвржњали, па и место не држи. [...] па сам јурцају горе-доле. Скамличу ко да им неки ноге пребио. Одјуре онако скамликајући там у мрак, па се брже-боље врну овам. [...] Не смеш ти њи, човече, да пуштиш да ти ту сад много скамличу. То кад куче почне ноћу да ти заурлава и тако

јаоче око кућу као човек, знаш, неку ти беду слути [...] (ПВ, 156); И прво су доле сам тако касали: не знају ди смо се изгубили. А онда се, богами, и уплашили. / Почели тако да скамличу, оће већ и на врата да јуришу. (ПВ, 183);

**заскамликати** 'заурлати, почети се непријатно оглашавати, почети скамлицати' – На то одмах заурликаше зарђале ратне сирене, заскамликаше сва три црквена звона. (ТПСП, 59);

Глагол *запрпорити* са значењем 'зазвонити' у унутрашњој форми (ономатопеја - *прп-*) носи симболичну представу о звучању телефонског апарата. Ономатопеја указује на итеративне секвенце тона, у складу са вокалном позицијом вибранта *p* између два праскава сугласника.

**запрпорити** 'зазвонити' – Свега четири-пет пута за та три сата запрпориће неки од три телефонска апарата на столу. (3, 291);

3.2. Глаголи *бобоњати* и *прпорити* налазе се на граници измађу ономатопејских глагола којима се симболично представља звук (какав је *скамлицати*) и оних код којих звук јесте симболична слика покрета. Са значењем звучања ови глаголи припадају првонаведеној групи, а због чињенице да је звучање у асоцијативној – узрочно-последичној вези са кретањем, односно ударањем, у концептосфери ових глагола проминентна је семантичка компонента кретања. Како је у значењу ових ономатопејских деривата кретање нужна пресупозиција звука, отуда се и симболична звучна представа (ознака) истовремено везује и за реални, денотирани звук, и за покрет који тај звук условљава.

Редупликацијом ономатопејског слога у основи глагола *бобоњати* дочарава се понављано оглашавање, што се уклапа у хипотезу о итеративности као прототипској карактеристици ономатопејских глагола (уп. Драгићевић 2001: 135). Глагол *бобоњати* је у РСАНУ потврђен као глагол говорења, чија је ономатопејска основа актуализовала актант начина 'дубоким, потмулим гласом; нејасно' (в. РСАНУ *бобоњати* 1. и 2)<sup>159</sup> и обележен је као варваризам, што указује на његову нестандартност и употребно ограничење. У *Петријином венцу* овај глагол у дијалекатском наративу реферише на учестале тупе, потмуле звукове који су последица кретања, односно ударца о тло.

**бобоњати** 'правити потмуле, тупе звуке при ударцу о тло' – И чујеш у онај мир божји како се жир и шишарка откидају од стари растови и ретки бор и бобоњају од земљу [...] (ПВ, 97);

---

<sup>159</sup> О ономатопејској основи *бобо-* говори и Скок (1971: 177): **bobòniti**, *bobonīm* impf. (16. v., Marulić) = *bobònjati*, *-ām* impf, »govoriti koješta, brbljati «. Reduplikacija u osnovi tih glagola upućuje na onomatopejsko postanje. Na to upućuju i onomatopejski sufiksi 1 ° *-ot* u *bobot* m »potmuo glas, potmula vika«, odatle denominai *bobòtati*, *boboćem* impf. (17. v.) »crepitare«, 2 ° na *-ut* u *bobúiti* impf, »crepitare, klokotati«.

П. Скок (III: 55–56) помиње ономатопејску основу *прп-*, која може значити радње које подразумевају опетовање, а чије значење зависи од домена примене. Тако деноминал на *-ити* (*прпорити*) са доменом *риба* има значење 'парити се', са доменом *човек* 1. 'радити брзо и непомљиво', 2. 'шушкати, радити ситнице', са доменом *кокош* 'чепкати' и деминутив на *-кати* (*прпушкати се*) са значењем 'лепршати се'. М. Бјелетић (2006: 342) наводи могућност да је *прљати* настало од *прпљати*, те да је глаголу *прпорити* и *прљати* заједничка ономатопејска основа *прп-* (да је настало од *\*прпљати*), чему доприноси и чињеница да се *прпорити* најчешће дефинише као праћкање живине у прабини. Отуда се за корен *прп-* везује семантика који се састоји, који је у вези са мноштвом ситних делова (*прашина, честице пепела, овчји брабоњци, опетоване радње* и сл. в. Скок III 55–56; *чепкати, копкати, уситњавати* и сл. В. Бјелетић 2006: 341–342).<sup>160</sup>

У роману *Гори Морава* и приповеци *Треће пролеће Свете Петронијевића* глагол *прпорити* реализује се са доменом *киша*, а ономатопејска основа *прп-* представља симболично опонашање уситњених удараца и уситњених звукова који подсећају на шум. У складу са семантичком компонентом парцијалности и уситњености јесте и компонента итеративности, односно опетованости радње. Глагол тако симболише итеративну радњу која подразумева покрет, удар и звуковне последице тог удара који у својој опетованости добија квалитет шуштања.<sup>161</sup> То за овај глагол значи да му је архисемско својство звучање, док је у концептосфери активирана паралелно и компонента периодичног кретања, односно ударања. Све три компоненте – звучање, кретање, ударање, карактерише учесталост.

**прпорити** (о киши) правити периодичне уситњене звуке при ударању у неку површину, који подсећају на звук *пр'* – Око нас је опадало кестење и попут крупне летње кише прпорило по угаженом шљунковитом тротоару. (ГМ, 87); И док је крупна киша и даље прпорила, Морава постаде непрегледна као мрко, узаврело море. На северу, код Гиља

<sup>160</sup> Бјелетић 2006: (341–342) : [...] *прљати* „копати, чепкати, орати“ (Скок га не региструје). Он се може довести у везу са каш. *pěrlěc* „немарно обрађивати земљу“, „често, густо сејати“, које Бориш изводи од старијег *\*pěrlěc < \*přpliti* „чепкати, копкати“ < *\*přpati, \*přpařo* „чепкати по нечем сипком (о птицама)“, тумачећи потоњи облик као ономатопеју [...] На сродност с.-х. и каш. глагола посредно указује Варбот, доводећи у везу с.-х. именицу *прљ* „краћи комад дрвета“, „мотка“, „клин“, „врста рала“ и каш. *pěrlěc*. Уп. још и укр. *пóрпати* „ситнити земљу ралом“, *пóрпатися* „ровати земљу, чепкати“, с.-х. *прпати* „радити нешто брзо и немарно“, на основу којих Варбот реконструира посл. глагол *\*přpati < ie. \*per-* са проширењем *-р-*, паралелан и сродан глаголу *\*přkati* (в. горе) (Варбот 1979: 23). Могуће је и да је с.-х. *прљати* настало на аналоган начин као каш. глагол – од *\*прпљати*. Основа *прп-* јавља се и у облику *прп-ор-ити се*, којим се начешће дефинише праћкање живине у прабини (уп. Скок III 55–56.s.v. *prpor*).

<sup>161</sup> Уп. РМС: *прпорити*<sup>2</sup>, -им несврш. оном. изводити слаб шум, звук сличан шуштању.

између Ћуприје и Јагодине, прегризе Цариградски друм, а затим подлока пружни насип и разбаца железничке шине и прагове као чачкалице. (ТПСП, 59);

Ако посматрамо значење и употребу ономатопејских деривата *прпорити* (ЖНЦД, 7), *запрпорити*, *допрпорити*, приметимо да ономатопеја у творбеној основи не симболише сам звук, већ звучни доживљај покрета, те да су ови глаголи по природи синкретични. Префигирани ономатопејски глагол *допрпорити* (долетети) се у роману *Гори Морава* употребљава са архисемским својством кретања, а мотивација у ономатопејској основи повезује сему кретања као континуираног премештања из тачке А у тачку Б са семом периодичног покретања (крила) које производи репетитивни звук са квалитетом шума, односно лепета. Тако се континуирано премештање из једне у другу тачку перципира као произвођење периодичних звукова. За разлику од основног глагола *прпорити* са доменом *киша*, који је примарно глагол звучања, префиксални глагол *допрпорити* реализован је примарно као глагол кретања, док у унутрашњој форми носи представу о звучању кретања. Исто значење реализује и основни глагол *прпорити* са референцијалном вредношћу 'летети' у приповеци *Живот на Цариградском друму*. Архисемска компонента кретања подразумева дуративност, док ономатопеја у унутрашњој форми деривата подразумева итеративну компоненту ударања и итеративност звучања. Глагол *прпорити* у овом делу показује ширење домена примене са *птица* на превозно средство – *авион*, на основу метафоричне везе по сличности: 'имају крила', 'лете', 'летење производи звук'.

**допрпорити** 'долетети' – Добра вило, писну грдна, / спаси моје чедо лудо. Допрпори бела вила, / седе чеду изнад главе. (ГМ, 29);

**прпорити** (о авионима) 'летети' – У пролеће те године двокрилне летеће машине с ракластим ногама због нечега су све чешће прпорице изнад њих, неретко и моторе гасећи и изводећи на небесима разновразне кривине узбудљиве за гледање. (ЖНЦД, 7);

Ако сагледамо употребне вредности глаголских деривата са ономатопејским сегментом *-прп-* у делима Д. Михаиловића, можемо приметити да се ономатопеја, у односу на забележене употребне вредности у литератури, проширила на домен симболичне представе о звучању апарата и машина (*авион*, *телефон*), на основу асоцијативне везе по сличности. Овакво употребно ширење ономатопејске основе показује да су и ономатопеје подложне метафоризацији као и конвенционалне (немотивисане) коренске морфеме које су репрезентативни језички знаци. Ширење постојећих концепата

покривених ономатопејским дериватима у прози Д. Михаиловића одвија се у складу са системским потенцијалом у лексичким подсистемима.

Глаголи *жмијати*, *ркнути*, *гекнути*, *стулити се*, *шунути* у творбеној основи имају ономатопеје које симболизују звучни доживљај покрета.

Трансформативни глагол *жмијати* у основи има ономатопеју *жм-*, која представља симболичну звучну представу радње која се врши на неком предмету – истискивања воде гњечењем, стезањем, цеђењем. Ономатопејска основа није симболична репрезентација самог покрета, већ звучне последице одређених покрета, односно звука трансформације објекта радње. РСАНУ глагол *жмијати* маркира као покрајински и илуструје га примерима из околине Крагујевца и Зајечара, али не упућује на његову ономатопејску природу.

**жмијати** 'стежањем, гњечењем истискивати воду, цедити, муљати ради прања' – Пуштам воду у ванглу на најјаче, па навалим, с обадве руке, оне главице да жмијам. Жмијам онако, жмијам. Излази из њи нека пена. (ПВ, 264);

Глагол *ркнути* П. Скок (III: 682–683) објашњава преко ономатопеје *рк* која означава нагло забијање ножа у нешто, поредећи је са узвиком за подбадање волова *ришке де* (Вук). У *Петријином венцу* глагол изведен глаголским суфиксом *-нути* од ономатопејске основе *рк* управо је употребљен са доменом *нож*. Са истим значењем глагол је забележен у РКМД (*ркнут -ем* свр пог 'забости, убости'). Са ономатопејом *рк* у основи са значењем ударања М. Бјелетић бележи глагол *чафркнути* (2006: 388). Ономатопеја у основи јесте симболична представа звука оштрог ударца, па је синкретична.

**ркнути** 'забости, убости' – Кад ти он *ркне* она зарђао нож у трбу, мораш да умреш, па таман да си свиња, а не човек. (ПВ, 135);

За глаголе *таракнути* и *гекнути* нисмо пронашли потврду да се ради о ономатопејским дериватима, али претпостављамо да се ради о ономатопејама ударца у основи *тарак-* (+*-нути*) и *гек-* (+*-нути*). Основа *тарак-* јавља се и у глаголу *таракати*, чије репетитивно значење ићи тамо-амо, тумарати, трчкарати, мотати се' (РМС)<sup>162</sup> указује на ономатопејичност.

<sup>162</sup> Уп. и *таракача* ж пеј. 'она која стално некуд иде, која често залази у друге куће, стокућа.

П. Скок (III: 444) помиње облик *tarákat, -am* (Kosmet, ~ *po kuće*) (*pre-*) »preturati, preturajući tražiti«, који објашњава као балкански грецизам који је у говоре Косова ушао преко арб. *taroké f* »Aufregung« < gr.



Глагол *гекнути* обележен је као покрајинизам у РСАНУ, где је регистрован са значењем ударања **I.** (некога) треснути (о земљу); ударити (Сврљиг, Гружа); **II.** ~ се пасти, испружити се по земљи, бубнути (Враће).

**таракнути** 'снажно ударити' – Стегнувши за леђима шаку у песницу, из окрета, савијеном руком, из све снаге таракне га у слепоочницу. (З, 108–109);

**гекнути** 'бацити, натоварити' – Застао је пред неком одваљеном каменчином [...] Требало је у ствари да је дигнем – он би се пригнуо – и да му је гекнем на леђа. (РР, 82);

Лексема *стулити се* са семемама **1.** 'сјурити се, великом брзином сићи, стрчати се' и **2.** 'појурити на неког, напасти', које су реализоване у прози Д. Михаиловића, није потврђена у расположивим речницима. РМС бележи облик *стулити* са дугоузлазним акцентом на првом слогу и значењем 'погасити, потулити, утулити', односно *стулити се* 'смирити се, прикрити се привремено', што се значењски тешко може довести у везу са глаголом који употребљава Д. Михаиловић. М. Бјелетић (2006: 103) наводи облик *натутулити* са значењем 'наићи у маси, навалити', 'одлучно у маси некуд ићи', које је забележио М. Станић у говору Ускока, а који са релизованим глаголом дели семантичку компоненту у вези са наглошћу, одлучношћу, брзином вршења радње, што су семе које вероватно симболично представља формант *тул*. Префикс *с-* у дериват уноси значењску компоненту 'спустити одозго према доле', развијену из компоненте 'скинути нешто са неке површине' (в. Бабић 2002: 551).

**стулити се 1.** 'сјурити се, великом брзином сићи, стрчати се' – И како она пожуре и престигну ме, тако се отпозади стулим за њима. Сам ми пете ударају у дупе. (ПВ, 193); Ако бих проценио да ћу моћи неопажено да стигнем, , стулио бих се право у башту и увукао се у неки шушњар. (ГМ, 45); И кад су они натрчали на косидбену баражну ватру, морали су под рафалима, бомбама и гранатама да се стуле натраг на запуштену, опаку реку [...] (З, 181);

**2.** 'појурити на неког, напасти' – Кад кроз дурбин угледаш како се он тамо збунио, кад видиш како му земља скаче под ноге [...] да ће сад можда да му на памет падне луда мисао да се стули на тебе. Зато хитно мораш да подбрцнеш, да га на време опоменеш да то не чини. (Ч, 16);

Глагол *шунути* није у литератури потврђен као ономатопејски дериват, али претпостављамо да фрамгент *шу-* представља симболичну представу звука наглог покрета. Семантичка компонента 'нагло, изненадно, брзо' интензификована је глаголским суфиксом *-нутти* са значењем тренутносвршености. Домен употребе глагола

---

*ταραχή* »smetnja«, arb. pasiv *taraksem* »bin aufgeregt« < gr. aorist *ἐτάραξα* od *ταράσσω* »umrühren, in Verwirrung bringen« > bug. *taráškam, taraiúvam* »herumstöbern, herumwühlen«.

у главу у роману *Злотвори* условио је метафорично транспоноване семантике звука из ономатопејске основе у значење брзине, које производи експресивни ефекат који се у датом примеру испољава као пејоративност. Дакле, услед метафоризације ономатопејске основе, дошло је до преласка симболике звука у модално-оцењивачку компоненту. Оаква реализација покрајинског глагола *шунути* дата је у РСАНУ као значење 2. (некоме) безл. (често са додатком: у главу, у памет) пеј. пасти на памет, дунути.<sup>163</sup>

**шунути** (~ у главу) 'пасти на памет' – А њима двојици, поготову Ђиду, бар је газда тако мислио, ко зна шта може шунути у главу, ти си свашта могу умислити! (3, 243);

Синонимне глаголе *цуцати* и *кецати* сместили смо у групу ономатопејских деривата, премда не можемо са сигурношћу тврдити о каквом се типу звучне симболике ради. Звучна сугестивност основа ових глагол је и даље изражена, те претпостављамо да је дошло до метафоризације почетних ономатопеја. П. Скок (III: 279) помиње деноминал *цуцати* са редупликацијом ономатопејског иницијалног слога као дечју ономатопеју са значењем 'њихати'. Он даље примећује да је код одраслих, излазећи из сфере дечјег говора, ономатопеја добијала различита значењска преиначења. На тим основама можемо претпоставити метафоричну везу између појма 'њихања', који садржи компоненту опетованости и кретања у супротстављеним странама и појма психолошког и вербалног поигравања са другима. Глагол је са ознаком да се ради о ономатопеји потврђен у РСМ, са значењем глагола ударања и фигуративном експресивном семемом 'извргавати подсмеху, завитлавати'.

**цуцати** 'малтретирати, кињити, завитлавати, шиканирати' – Није њега мајка двајес година ранила да га ти овде како волиш зезаш и цуцаш, да га шиканираш или чак бијеш. (Ч, 41); Ти мислиш, нема ти равнога на свету све до бога, носом облаке изнад државе растерујеш и, кобајагим, за њега немаш право време, немаш куд да га видиш, и цуцаш га ко да си га под кирију узо. (Ч, 259); Ма нисам се", велим, „свађао. Али кад он оће да ме цуца. Па, баш да га не пустим." (Ч, 274);

Ономатопеја *кец* у основи суфиксалног деривата *кецати*, и од њега префиксацијом добијене творенице *искецати* највероватније представља метафоричну транспозицију узвика *кец*, који је првобитно служио за терање, гоњење коза (в. РСАНУ *кецати*<sup>1</sup>; Скок II: 72). Семантички развој који иде од узвика за терање стоке до

---

<sup>163</sup> Уп. и РСМ: *шунути*, -нем сврш. покр. 1. 'нагло отићи, утећи, клиснути, шмугнути.

значења 'завитлавати, мучити, малтретирати некога', реализованог у роману, може се претпоставити с обзиром на то да је продуктивност семантичке компоненте 'понашати се лоше, безобзирно према другоме' потврђена у значењу 'свађати се' глагола *кецати* (Скок II: 72: *кецнути* и *кецкати* 2° (~се метафора *свадити се*). Употреба глагола *кецати се* у наративу Жике Курјака пример је како се метафоризацијом покрајинске ономатопеје успоставља експресивна јединица жаргонског карактера у дијалекатском подсистему.

**кецати (се)** 'завитлавати (се), малтретирати некога' – *Кецкају* ти они тамо нас из све снаге. Један те каплар пусти, други те сачека. Нарочито се ти каплари били назлили. (Ч, 14); Код нас, фала богу, увек неко некога *кеца*, неће ваљда да му мисли добро, ди ћеш да уватиш ко шта коме ради? (Ч, 198); „Знаш”, каже, „он се с тобом можда нешто јес договорио, али мене могу и даље да *кецају*. [...]” Ако ме ти из армијске области, а поготово из Другог одељења, увате на зуб, јебао сам јежа. [...]” (Ч, 266); [...] кажу да га је сменио кнез Павле лично, и они горе су *се кецали* као ми, ситни [...] (Ч, 57); **искецан** 'измалтретиран, намучен' – Кад сам се мало пре од зубара враћао на Кале, онако сав болесан и *искецан*, гледао сам око себе. (Ч, 262);

Ономатопејски глаголски дериват опсценог значења *швићкати* као јединица покрајинског жаргона употребљен је у роману *Злотвори*. У речницима нема потврда да се ради о ономатопеји *швић*, али се овај формант појављује као основа глагола *швићкати* са значењем ударања: 'ударати, пуцати (бичем)'; ~ *се* уз. повр. 'гађати се, пуцати један на другог' (РМС). Семантика деривата упућује на синестезичну симболику форманта *швић*, који је симбол представе звука покрета.

**швићкати** 'вршити онанију, самозадовољавати се' – [...] а онда му је неко скренуо пажњу на велику влажну мрљу међу дединим ногама, од чега му се још и згадило. [...] други су сматрали да га је деда пред смрт *швићкао*. (3, 90 – 91); Јер, у најбољим годинама, а лишени женског друштва [...] сви су га *швићкали* и сви су се у сну празнили. (3, 90);

Глагол *рипати* у РМС обележен је као покрајинизам са значењем 'скакати'. П. Скок потврђује постојање овог глагола у говорима Лесковца, Пирота, источне и јужне Србије и помиње могућност ономатопејског порекла (*džlpit* (Kosmet), *dipiti*, *dipati*; d, dž > r; Скок III: 145). Ономатопејски формант *rip-* стога би симболично представљао покрет, и у значењу представљеном у РМС и у опсценој семени реализованој у роману *Злотвори*.

**рипање** 'сексуални чин' – [...] такав је, после два рана јутарња *рипања* на Слободанку, ушао тог поподнева у канцеларију. (3, 261);

Глагол *фућумарити* који у *Петријином венцу* има семантичку реализацију 'петљати, заобилазити истину, крити нешто' вероватно је у вези са ономатопејом *фућ*, којом се „исказује да је нешто пропало, нестало” (РМС). Гласовни склоп *фућ* примарно симболише звук који настаје приликом пропадања предмета великом брзином кроз ваздух (уп. у РМС *фућнути* 'звиждати, звиждукати'), а из тог се значења, уз помоћ глаголског суфикса *-арити* изводи значење 'испуштати делове истине, крити неке чињенице'. Иста семантичка компонента развија код глагола *фућнут (се)*, *-нем* свр. значење 'завући (се)', забележено на простору косовско-ресавског дијалекта (РКМД). Суфикс *-арити* остварује у деривату деминутивно-пејоративну семантику, што је његова прототипска особина (в. Бабић 2002: 534–533). Творбена основа *фућум-* са становишта савременог стања непрозирна је, а речнички подаци нам не могу дати одговор о категоријалној припадности мотивне речи, која несумњиво има звучну симболику.

**фућумарити** 'петљати, заобилазити истину, крити' – „Шта си ти”, каже оне жене, „радела с ово дете?” [...] „Ништа, госин-докторе.” „Како ништа?” каже Ђоровић. „Шта ми ту фућумариш? Са шта си га ранила?” (ПВ, 5–6);

Ако сагледамо језички статус ономатопеја које се налазе у основи ономатопејских деривата, можемо рећи да Д. Михаиловић није тежио индивидуализацији при успостављању звучне симболике речи, него је користио подруштвљене звуковне симболе, како би постигао ефекте живости у приповедњу, окарактерисао, претежно негативно, одређени тип понашања, или како би изградио говорника који се одређеним ономатопејским дериватима служи. За највећи број основа за које претпостављамо да су ономатопејске природе пронашли смо потврде у говорима који су у основици дијалекатске књижевности Д. Михаиловића или онима који су им сродни. Употреба такве лексике у дијалекатском наративу имала је за циљ постизање локалног колорита, као и ефекат непосредности између наратора и саговорника и наратора и реципијента.

### **II.2.3. Немотивисане лексеме**

#### **II.2.3.1. Словенско наслеђе**

Лексички дијалектизми употребљени у прози Д. Михаиловића садрже слој наслеђене словенске лексике, која се задржала у употреби у неким дијалекатским

подсистемима српског језика. У овом поглављу анализирамо само словенску лексику која је са становишта савременог језика (и дијалекатског подсистема) немотивисана.

Словенском наслеђу припадају соматизми *лалока* 'вилаца, чељуст' (домен *човек*) и *чапоњак* 'рожнати део ноге овце, папак' (домен *животиња*). Именицу *лалока* бележи РСАНУ као покрајинизам експресивног карактера, док у дијалекатским речницима није потврђен. Употреба у романескном наративу потврда је да лексема функционише и у говорима који су у основици дијалекатске прозе. У етимолошком речнику П. Скока (II: 265) лексема *лалока* наведена је као свеславенска и прасловенска реч која у свим језицима означава неки део тела.

**лалока** 'вилаца, чељуст' – „Ајде”, наредила би баба. „Отварај **клопке**.” Ја бих је уплашено гледао. „Зевај!”, викнула би. „Зевај, бре!” покушавао бих штедљиво да одшкринем лалоке. И она би ми међу зубе већ ћушнула у џепу припремљену кунину. (ГМ, 23);

У РМС, РГСМ, РКМД и ЦР забележен је покрајинизам *чапоњак* са значењем које је реализовано у роману. Скок (I: 294) потврђује у дијалектима облике *чапак* и *чапоњак* са словенским кореном *чap-*.

**чапоњак** 'рожнати део ноге овце, папак' – Поседали смо на очупану травицу прошарану брабоњцима и траговима овчијих чапоњака. (ГМ, 57);

У склопу полуидиоматизованог поређења у *Чизмашима* употребљена је покрајинска лексема словенског порекла *вејка* (Скок III: 572), која у РСАНУ носи и временску етикету којом се упућује на застарелост. Како је реализована у фигуративном споју, на основу једне потврде у прози Д. Михаиловића не можемо закључити да ли је у питању активна јединица дијалекатског подсистема, или функционише искључиво као стилска варијанта необележеног синонима у фигуративним поређењима. Егземплификација у свим дијалекатским речницима упућује на њену ограничену употребу и стилску маркираност, а у ЦР тај податак експлициран је у виду глосе: *углавном се употребљава фигуративно*.

**вејка** 'танка грана' – Поче баш да куња, ко вејка се осуши. (Ч, 15);

У *Чизмашима* је у таутолошкој напоредној синтагми употребљена архаична лексема црквенословенског порекла у дијалекатској форми са упрошћеном финалном сугласничком групом *чес* (РСАНУ *чест*). Лексема вероватно није активна јединица

дијалекатског лексикона, будући да је употребљена десемантизовано, без свести о семантичкој идентичности са *част*. Са претпоставком да је везана јединица у оквиру устаљене конструкције, црквенославенизам *чес* бисмо могли одредити као застарелу јединица дијалекатских лексичких подсистема са стилистичком функцијом. У дијалекатским речницима ове лексеме нема.

**чес** 'част' (у изразу *чес и час*) – Ал, међутим, то ти је често значило да ћеш да га издвојиш и унапредиш зато што је вазелинција и дупеувлака, што је цинкер и фукара којој савес није јака страна. Колико си пута видео да је за каплара унапређен онај за кога људска чес и час не значе никакву брану и олош који већ на први корак може на дојучерање другаре да се дере и да се гања. (Ч, 261);

Из лексичко-семантичког поља 'посуда' у роману *Гори Морава* употребљен је покрајинизам *котлајка*, којим се упућује на земљану посуду са дршком која служи за чување масти. У провераваним речницима нема назнака о њеном пореклу. Ми претпостављамо везу са свеславенском лексемом *котао* (уп. покр. синоним *котла* у РСАНУ), од које је покрајинизам изведен данас непродуктивним именичким суфиксом *-ајка* (в. Клајн 2003: 138). Лексему *котлајка* бележе и ЦР и РКМД са значењским варирањем на нивоу аloseма. Компонента која се тиче намене посуде разликовна је у различитим дијалекатским подсистемима – тако је у РСАНУ регистрован домен 'за воду, млеко, јело', у РКМД функција којом се црпе вода из бунара, док је у ЦР домен неспецификован.

**котлајка** 'земљана посуду са дршком за маст' – У другој руци вукао је мајсторову кожноу кецељу и заптивену плаву котлајку пуну жућкасте масти. (ГМ, 117); [...] који се састојао у замазивању ране машћу из котлајке. (ГМ, 122);

Покрајинизам са испалим гласом *х*: *дреа* (ПВ), са варијантом са хијатским *ј*: *дреја* (Б, 81) са придевом *дртав* (ПВ, 106) и глаголом *одртавети* (Ч, 78) дели етимологију – сва три покрајинизма у вези су са глаголом *дрети/дријети* прасловенског порекла (Скок I: 432, 436). Превојни ступањ *др-* основа је многих пејоративних изведеница, попут *дроњак*, *дроњо* и сл. Покрајинска именица *дреха*, са дијалекатским обликом *дреја* забележена је у РСАНУ, форма *дреа* регистрована је у РГСМ, а Д. Михаиловић је у прози употребљава у складу са системским значењем које бележе речници. У *Петријином венцу* лексички дијалактизам *дреа* употребљен је у конструкцији *кидати дрее*, чије се значење може тумачити и по композиционом принципу, а може се разумети и као

семантички преобликована фразеолошка јединица са значењем 'мучити се, трпети бол'. Употреба лексеме као фразеолошке компоненте указује на њену стилску маркираност.

**дреа / дреја** 'одело' – И намучио се јадник, ко ники његов. Нигде место од болови није имао. Све је дрее на себе од муке кидао. (ПВ, 145); Окупала самсе и осушиле мисе Дреје. Све сам јопет вратила У магацин [...] (Б, 81);

**дртав** 'матор, изнемогао, оронуо' – [...] шта ће да буде кад будеш остарео, кој ће те чува дртавог и немотњог, мислиш ли на то? (ПВ, 106);

**одртавети** 'остарити' – Наш Чича – ко болесно куче. Некако за дан, чини ти се, остарео. Био, дабоме, матор и раније, ал сад – да га не погледаш. То одртавело, па излапело, па постало расејано. Ништа, бре, не види! (Ч, 78);

Према прасловенском глаголу *бријати* (Скок I: 209–210), који припада активном стандарднојезичком лексичком фонду, стоји прастари дериват и стандарднојезичка лексема *брита* (*бри-тва*), док у дијалекатском подсистему од исте глаголске основе, само са другим афиксалним формантом, функционише творбени дијалектизам *бриса*, употребљен у роману *Злотвори* (РСАНУ: бриса ж покр. 1. в. *брита* (1). 2. в. *бријач* (1))

**бриса** 'брита, сечиво, ножић који служи за бријање' – Легну на њега, притисну му руке и ноге, затисну шакама уста и у муклој, очајној тишини дуго му, неспретно стругаху неком тупом брисом по гркљану, док га не закољу огромним резом као шиљеже. (3, 18–19);

Именица *мећа* са значењем 'кашаста храна од мекиња и сл., која се даје домаћим животињама (живини)' употребљава се у прози Д. Михаиловића, а са овим значењем регистрована је и у РСАНУ, РКМД и РГСМ. Пошто у етимолошким речницима није забележена, претпостављамо да се ради о девербативу од глагола *метнути/метати*, а мотивација би се могла објаснити парафразом 'оно што се меће, даје животињама' (*мет-ја*). Суфиксом *-ја* изводе се именице од глаголских основа (инфинитивне, презентске и окрњене инфинитивне основе, нпр. *даћа* 'оно што се да, порез, намет' и *даћа* 'оно што се да, подушује', *обућа*, *одећа* и сл.) (в. Бабић 2002: 354), што би претпостављену етимологију именице сврстало у постојеће творбене моделе српског језика.

**мећа** 'кашаста храна од мекиња и сл., која се даје домаћим животињама (живини)' – Оставим ону мећу што сам спремила за пилићи. (ПВ, 70); [...] а деда Љуба [...] је по дворишту хранио живину и, с мећом од мекиња на рукама, истрчавао на капију да, не рукујући се ни с ким, сачекује госте. (ГМ, 111); А негде тамо, јако далеко, она леса пада, и пада, и пада, у недоглед. И притом кркља, грочке, вришти, гргоће, урла и клокоће, јауче, скичи и хрочће, као прегладнело крдо свиња за тесним коритом пуним меће. Све док читава, готово сама од себе, тако не полегне. (3, 119);

Са становишта функционисања дијалекатског лексикона занимљива је употреба именице *колиџмина* у роману *Петријин венац*. Према стандарднојезичком облику именице *неколиџина* у дијалекатској прози Д. Михаиловића у употреби је форма *неколиџмина* (Б, 71) са истим значењем, што именицу чини формалним дијалектизмом. Према П. Скоку (II: 113–114), лексема је мотивисана упитном именичком заменицом *ко* (< *kb*) и изведена словенским суфиксима *-л(е)*, *-иц(а)* и *-ина*. У својој приповести Петрија међутим употребљава непрефигирану форму *колиџмина*, која је занимљива са лексиколошког становишта. Именица *колиџмина* употребљена је са референцијалним значењем *велики број, много људи*. Облик *колиџина* је као покрајинизам забележен у РСАНУ и у РГСМ са именичким категоријалном семантиком *‘количина’* (РСАНУ 1.) и у прилошкој функцији, са лексичким значењем упитног прилога за количину *‘у којој мери, у ком броју’* (РСАНУ 2, РГСМ). У роману је, за разлику од засведочених семема у речницима лексема *колиџмина* фиксирана не са компонентом *‘неодређени број особа’*, већ са семом *‘мноштво, велики број особа’*, те функционише као антоним лексеми *неколиџмина*. На тај начин успостављена је бинарна опозиција на творбеном (основни облик *колиџмина* и префиксални *неколиџмина*) и на семантичком плану (*велики број особа* – *‘мали број особа’*) у језику писца. На тај начин је у заједничком лексикону српског језика „виртуелни појам”<sup>164</sup> добио у дијалекатском лексичком подсистему свој лексички израз. Попуњавање лексичке празнине у једном подсистему, и одсуство лексеме за дати појам у другим дијалекатским подсистемима представља вид дијалекатске варијације.<sup>165</sup>

Како у стандарднојезичком лексикону не постоји једночлана лексема којом се истовремено исказује сема *‘људство’* и компонента *‘много, у великом броју’* (што чини референцијалну вредност речи у роману) и поред недовољне распрострањености, ова лексема, са неутрализовањем формалне дијалекатске карактеристике (*колиџмина* > *колиџина*), представља стандарднојезички лексички потенцијал.

**колиџмина** *‘велики број, много људи’* – И био је много спреман доктор и способан аператор. Колиџмине је он овдена главу спасио, ни број им се не зна. (ПВ, 79);

Уп. **неколиџмина** *‘неколико људи, неколико особа’* – Неколиџмину Су Стрелали у Ћуприју на Пијац код школу и повешали и. (Б, 71);

<sup>164</sup> Уп. „То су семеме без лексема, мисаони обрасци, концепти који су латентне јединице ...” (Рамић 2014а: 106–107).

<sup>165</sup> Уп. „Дијалекатске варијације испољавају се не само постојањем или непостојањем лексичке празнине у неком од идиома, него и начином превазилажења недостатка лексеме. Посебно лако су оучљиве лексеме које се у дијалектима појављују при отклањању системских празнина у сфери антонимије, односно при језичкој реализацији концепата којима су покривени појмовни домени који се супротстављају.“ (Рамић 2014а: 107).

Више о лексичкој лакунарности и дијалекатском раслојавању лексикона в. У Рамић (2014а).



Још једна архаична и покрајинска лексема употребљена у прози Д. Михаиловића део је словенског наслеђа. У питању је придевска заменица *вас*, реализована у складу са системским значењем забележеним у РСАНУ (**вас** зам. и прид. арх. покр.). Заменица и у дијалекатском наративу има изражену стилску вредност. Њоме се посебно истиче степен потпуности, целовитости у односу на немаркирани облик са метатезом *сав*.

**вас** 'сав, цео' – Онда вас дан проводиш у школи, па чекаш на станицу у Ћуприју [...] (БКГ, 10);

Прилог *топрв* П. Скок (Ш: 432) објашњава као слагање заменице *то* са основом *-прв-* (< *први*). Таква форма резултира значењем које спаја примитив – проксималну деиксу *то*, сему 'који је први, тренутни, пре свих' са доменом *време*. Скок бележи и облик *стопрв*, тумачећи га као укрштање заменице *то* и прилошке синтагме *спрва*. Колоцирајући са прилогом *сад* у *Петријином венцу*, прилог *топрв* јавља се као конкретизатор-интензификатор којим се истиче временско значење што се поклапа са тренутком говорења. Прилог бележе РМС (тек, само што, истом), ЦР (тек, тек сад, први пут) и РКМД (накнадно, касније).

**топрв** 'управо; истог (тог) тренутка' – Сркнем лечка и од то мене још боље. Ма вода ти, човече, лековита ствар, нек прича кој шта оће. Ко да сам топрв сад прогледала, тако се осећам. (ПВ, 53);

Прилог *гртко* са значењем 'гадно, одвратно' реализован у Петријином наративу забележен је у РСАНУ као покрајинизам, са примерима употребе са Косова и Метохије, и из источне и југоисточне Србије. Употребу прилога на овом терену потврђују и дијалекатски речници РГСМ и ЦР. Прилог је вероватно у творбено-семантичкој вези са придевом *грд* (< *grdb*, Скок) 'охол', 'страшан', 'изобличен, неприкладан, неугодан, ружан', који је у творбеној основи савременог придева *грдан*, *-на*, *-но*. На семантичком плану прилог и мотивни придев повезани су негативном евалуативном компонентом 'ружан, одвратан' (уп. РСАНУ *грдан* 5. и 6).

**гртко** 'гадно, одвратно' – То већ био старији човек, и од мојег оца старији, скоро шесет имао, и некако би ми било гртко да се с њега венчавам. (ПВ, 24); Гртко ми да гледам, не знам шта ће да јој ради. (ПВ, 72);

У општем лексикону српског језика одређен као покрајински и застарели, прилог *мањ* употребљен је у роману *Петријин венац* са значењем једино, осим. Према П. Скоку (II: 373), прилог је у вези са свеславенским и прасловенским \**тъль*, од ког води порекло и компаратив *мањи*. Колокациони оквири у којима се прилог реализује у дијалектима подразумевају садејство са везницима и везничким речима *ако, да, ко* (према примерима код П. Скока и у РСАНУ), при чему прилог *мањ* има семантичку функцију реченичног модификатора, или везничког конкретизатора са значењем ексцепције. Д. Михаиловић актуализовао је ову регионалну јединицу у складу са њеним начином функционисања у дијалекатским подсистемима, те није дошло до семантичко-прагматичке индивидуализације.

**мањ**, прилог једино, осим – Мањ ако кучићи и мачке неће с нешто да се фрљају, други нема кој. (ПВ, 266);

Са двама формама – примарном *раз* и обликом *рас*, са обезвученим финалним сугласником, што је фонетски дијалектизам, предлог је употребљен у неколико наврата у делима Д. Михаиловића. У дијалекатским речницима овај славенизам се не спомиње, а у РМС забележен је са значењем 'због' и маркиран је етикетом *застарело*. У прози се пак употребљава са другачијим значењем – као предлог којим се указује на то да се нешто дешава (1) 'ван, мимо' некаквог денотата означеног именицом у генитиву, односно, (2) да се нешто дешава у супротности са очекиваном сликом, стереотипом, који се подразумева у концептуалној сфери појма означеног именичком речју у генитиву. У семени актуализованој у примеру под 2. семантичка компонента екслоцираности подразумевана у значењу 1. модификована је у компоненту супротстављености. У контекстима у којима је употребљен, предлог се не односи на лоцирање у оквирима физичке, већ у оквирима апстрактне димензије. Такође, у свим примерима комбинован је са именицом, детерминисаном речју којом се истиче компонента целовитости појма (*сваки, цели*): *раз сваке памети, раз сваког живота, раз сваког појма, раз целог света*, што интензификује значење ексцепције радње из концептуалне сфере именице. Апстрактност значења, стилистички маркирано лексичко садејство и недовољна потврђеност лексеме у расположивим речницима указују на њену стилску маркираност и употребну везаност за експресивни говорни акт у ком говорник исказује чуђење, запрепашћеност и осуду нечијег понашања.

**раз / рас** 1. 'ван, мимо' – Е, то је већ било раз сваке памети. Сад ја видим да имам посла с лудака. (Ч, 202); [...] оне вероватно не могу ни да постојавају друкше но једино у неко стање које је раз сваког живота и раз сваког појма о њему. (Ч, 310);

2. 'против, мимо' – „Аман, бандоглави створе, чекај мало! Вели Бог. „Па не можете ви да живите рас целог света! Ди то може? Цео свет каже *овако*, ви једини кажете – *е, није, него онако*. (СПСС, 234);

Међу покрајинским глаголима који представљају словенско наслеђе, а чија је мотивација непрозирна са становишта савременог језика, два су глагола кретања: *обиколити* и *кашкати се*, један глагол мишљења: *думати*; глаголом *текнути* исказује се емоционално стање, а глаголом *видати* радња којом се мења, поправља неко стање.

Регионализам *кашкати* доводи се у везу са *гацати* (Скок II: 11, *качкати*), које је деминутив од словенског *газити* (в. *газити*, Скок I: 557) и примарно значи 'газити, гацати, ваљати се по блату' (в. *кашкати* РСАНУ I.1.). У роману *Гори Морава* глагол је реализован као повратни са значењем 'ваљати се по блату, каљати се' и доменом *о свињама*. Ово значење добијено клизањем референције са архисеме 'газити по блату' на пратећу сему 'каљајући се' забележено је у РСАНУ (*кашкати се* покр. II а.) и илустровано примерима из говора долине Тимока и Врања. Са овом семемом глагол је посведочен и у РКМД и ЦР, а његова стабилност у дијалекатским лексичким подсистемима мери се и постојањем творбеног гнезда са основом *кашк-* и варијантом *качк-*: *кашкало* (РСАНУ; Врање, Доњи Милановац, Крагујевац, Левач) и *качкало, кашкалица* (РСАНУ), *кашкав, -а, -о* (ЦР, РКМД). Девербативна именица изведена суфиксом *-ло*: *кашкало*, са референцијалним значењем које актуализује истовремено компоненте 'каљање' и 'каљуга, место где се свиње каљају' такође је део лексичког система писца, који се заснива на дијалекатском лексикону.

**кашкати се** (о свињама) 'ваљати се по блату, каљати се' – „Немо' да га (вепра) пуштиш'', рекао би он сељаку, „да ти легне у прашину ел да се кашка.” (ГМ, 118);

**кашкало** 'каљање; каљуга' – Чување брљивих дивљчких свиња с кишњама од четврт метра, које испод ока стално меркају како да ти кидну у штету и кашкала и умеју да галопирају као коњи, или залуавих крава, које знају да се заобадају, из места да затутње у кукурузе и тамо за трен да начине ршум као топовска запрега, никад није добро, а може да испадне и наопако. (ГМ, 59); [...] овај јад и беда пријају као свињи кашкало [...] Батине су за њих свикнут начин разговора, воле да их деле и не ропћу кад их примају. (ТПСП, 65);

Глагол *обиколити* код Д. Михаиловића употребљен је три пута, а реализован је са два значења: 1. 'обилазити око нечега' и 2. 'опколити, опкружити', међу којима је другонаведено добијено метонимијом по узрочно-последичном моделу 'радња –

последница те радње, односно кретати се око нечега – опколити крећући се. Глагол је маркиран као покрајинизам и потврђен у оба значења у ЦР и РСАНУ, где је значење **1**. а. илустровано управо примером из *Петријиног венца*. Егземплификација у РСАНУ садржи примере из говора централне, источне и југоисточне Србије, што указује на заступљеност лексеме у Михаиловићевом дијалекту. Етимологију глагола доводи се у везу са именицом *коло* (в. Скок II: 126).<sup>166</sup>

**обиколити 1.** 'обилазити око нечега' – Ођу сад да зађем одовуд. Да видим шта је то там. Обиколим око оно, па ајд, ајд на другу страну, пред врата. (ПВ, 147);

**2.** 'опколити, опкружити' – Ал швабурине дошли, тенкови дотерали, све унаоколо обиколили, неколике куће запалили [...] (ПВ, 98); Застанемо, погледамо. А шумица поретка, ситна, видно: испод нас шатори. Наши сигурно нису. / Ми га обиколисмо. (П, 31);

П. Скок (I: 456) наводи да је глагол *думати* стара позајмљеница из германског и да се јавља у свим језицима северних Словена, у бугарском језику и у српским дијалектима. У РСАНУ је територијално обележен (покр.), а значење са којим је реализован у *Чизмашима* регистровано је под 1.а.

**думати** 'интензивно размишљати, проживљавати' – Јер ако ти седиш у тврдосерницу, а стално мислиш како би сад напоље могао да сереш лепо [...], ако без прекида думаш како толику казну ниси заслужио, како бутурница није за човека и ники нема право ту да те закључаног држи [...] (Ч, 316);

Глагол *текнути* Скок (III: 453) етимолошки повезује са *такнути*, а оба глагола са старијим *текну*. Семема у *Петријином венцу* у складу је са системским значењем датим у РМС, које је у лексикону српског језика детерминисано као застарело и покрајинско.

**текнути** 'ганути, дирнути' – Бели му се она на ногу ко оне влашке гаће што сам једанпут на њега сањала. Текну то мене. Знам како се оно онда завршило, а сад му, ево, и на другу прешло. Чисто се ја уплаши. (ПВ, 258);

Са значењем 'вребати, пазити на неког, пратити нечије поступке' глагол *вардити* употребљава се у дијалекатској прози Д. Михаиловића. У РСАНУ потврђен је примерима из говора Тимока, Параћина, Деспотовца, Ресавког среза, Призрена и Левча, што се поклапа у потпуности са дијалекатским лексиконом који је у основици прозе, и са лексичким утицајима удаљенијих говора на просторе Параћина, Ћуприје и околине.

---

<sup>166</sup> Уп. и Бјелетић (2006: 260): деноминали **опколити**, **облијеколити** 'салетети, навезати се, наврсти се', **сколити**, уп. синонимно **наколесити** 'закупити, спопасти (некога)'.

П. Скок (III: 565–566) регионализам *вардити* са варијацијом *вардати* објашњава као веома стару, свеславненску и прасловенску позајмљеницу из франачког (*waren* 'обратити пажњу').

**вардити** 'вребати, пазити на неког' – Почели они њега, кажу, да варде. Потражили га једанпут код куће: он им избега. (ПВ, 116); Неће то овима, човече, да промакне. Баш то они и варде. Чим ти њима почнеш нешто да пекљаш, они мисле – нека лажа. Како да ти поверују ако онако мрмориш. (ПВ, 91); И ми смо навалили да по авлији вабимо и вардимо неког великог, главатог, љутитог мачка. На једвите јаде успемо да га преваримо и убацимо у цак. (ГМ, 113); [...] а она дебела ме држала за руку и драла се зар ти мени да украдеш одавно те ја вардим не знам шта то значи и ди је тај милицајац. (Л, 67);

Прасловенски корен *вид-* присутан је у глаголу *видати* са значењем 'лечити', а семантичка веза творбене основе и изведенице почива на првобитном значењу 'лечити виђењем, погледом' (Скок III: 585–586, *видати*). Глагол је у РСАНУ обележен квалификативом *народно*, што га у стандарднојезичком лексичком фонду чини стилски маркираним, али се у дијалекатском наротиву у приповеци *Баробе, коњи и гегуле* употребљава као необележен са значењем 'лечити народним лековима'. У роману *Чизмаши* лексема се употребљава као контекстуални, стилски синоним стандарднојезичком глаголу *лечити*.

**видати** 'лечити' – [...] лечиш ђоку, па поквариш дупе; онда видаш пркно, па скроз залудиш главу. (Ч, 162); – И има један стари Вла видар, деда Паун, што вида и коњи и људи, само он зна како. (БКГ, 12);

Део словенског лексичког наслеђа сачуваног у дијалекатским подсистемима чини и глагол *мањкати*, који Д. Михаиловић употребљава у својој прози са циљем учинковитије представе слике света дијалекатских говорника. П. Скок помиње глагол *мањкати* са изворима из 13, 16. и 18. века, са семантичким вредностима које повезује хиперсема 'умањивати, недостајати', која се у неким реализацијама трансформише у вредности 'грешити, понашати се мимо мерила вредности'. Глагол је у РСАНУ забележен са покрајинским значењем (3.а. и 3.б), у складу са којим је реализован и у дијалекатској прози. Потврђен је и у РКМД и ЦР са системским вредностима повезаним хиперсемом 'угинути, умрети'. У унутрашњој форми глагол *мањкати* носи компоненту начина 'умирати споро, губећи снагу, скапавати', која проистиче из семе 'постепено умањивати, губити (снагу, животну енергију и сл.)'. Концептуална сема начина актуализована је у примерима (ПВ, 65), (ПВ, 70), (ЈИ, 135).

Префиксалани глагол *помањкати*, у ком префикс *по-* условљава свршеност и транзитивност, употребљен је са актуализованим објекатским доменом *сѐме*. Значење *нестати*, *зафалити* (ГМ, 114), које је потврђено још у ЦР, може се сматрати семемом која улази у оквире системског значења глагола у дијалекту.

**мањкати** 'угинути; умрети' – [...] и онда ће да те трља, трља, трља док не осети да је детету у тебе прекинула пупчић. Тад ће оно тамо, јадно, да мањка и кроз дан-два ћеш да га побациш мртво. (ПВ, 65); У тебе је дете, мора бит, јадно, мањкало и сад га носиш мртво. (ПВ, 70); (...) кад детету већ био скидан пупчић и оно, јадно, мањкало, рекла: „Роди га, слатка, биће мушко.” (ПВ, 93); Док била ту, баба Лена и трпела и није и дирала. Кад су ови велику кућу купили, одма почели да и наговарају да им и они ово продају. Шта ће њима кућа кад ће и тако брзо да мањкају? А и кад ју продају, могу да остану у њу докле оће. (ПВ, 65); Још петнес-двајес дана отад мој Станимир поживео, па је онда мањкао. Једно јутро кад сам се пробудила, видим, испружио се (ПВ, 128 – 129); Али онда наново помисли: останеш ли, мањкаћеш! (ЈИ, 135); **помањкати** *нестати* – „[...] И једанпут му је помањкало семе, те пође у склад 'ди су му била кола. ...” (ГМ, 114).

### II.2.3.2. Позајмљенице

Структура фонда лексичких дијалектизама у делима Д. Михаиловића показује издиференцираност групе позајмљене лексике, која се у процесу употребе прилагођавала формалним и семантичким захтевима дијалекатског подсистема.

Усмеравање пажње на лексичке позајмљенице у језику писца може бити вишеструко значајно – поред стилистичког приступа који би се бавио стилском вредношћу таквих јединица у књижевном тексту, проучавање позајмљеница може дати значајне информације о културолошким утицајима на дијалекат, условљеним језичким контактима, те о структури дијалекатског лексикона и језичке личности српског језика у целини. Нема језичког система или подсистема који не трпи утицаје других језика (уп. Ћупић 1984: 1987–198), што је последица својеврсног културолошког међуутицаја условљеног историјским контекстом. Критеријум заступљености лексике одређеног страног порекла може диференцирати и дијалекте у оквиру система једног језика.

Лексичко позајмљивање доприноси ширењу појмовног апарата и увећању стилских могућности у једном лексичком систему, будући да се речи позајмљују или да попуне лексичку празнину, или из стилских разлога. Зато се на појаву позајмљеница у дијалекту и језику неретко гледа као на један од стваралачких процеса у језику (уп. Ћупић 1984: 199; Бугарски 1993: 7), те као на „знак цивилизацијског развоја једног

друштва и пресек културног [историјског и техничко-технолошког] утицаја језика даваоца на језик примаоца” (Николић–Костић 2008: 146).

Многе лексеме реализоване у Михаиловићевој прози ушле су у српски језик доста рано, и пре 17. века,<sup>167</sup> али су задржале периферну позицију у лексикону српског језика, оставши обележје само неких дијалекатских подсистема.<sup>168</sup>

Висок степен структурно-семантичке адаптираности и стабилности позајмљеница у дијалекту показује се већ самом чињеницом што их Д. Михаиловић, који је матерњи говорник дијалекта, одабира као прототипичне јединице дијалекатског лексикона, и ставља их у функцију осликавања ликова и средине о којој пише. На тај начин чини је доступном ширем кругу рецепијената, што је корак ка њеном подруштвљавању и смештању у потенцијал стандарднојезичког лексикона. Вршећи семантичку надградњу и ширећи творбена гнезда позајмљеница у књижевном тексту, писац стабилизује њихову позицију у лексичком систему српског језика у целини. Стога нам је циљ и да утврдимо да ли су позајмљенице у пишчевом дискурсу својеврсни семантички индивидуализми, те колика је његова интервенција у семантичкој модификацији лексема које преузима из дијалекта, или их пак писац користи у складу са системском вредношћу које оне имају у народним говорима.

Одређивање типова и статуса позајмљених речи у дијалекту, а онда и у књижевним делима на дијалекту, могуће је само ако се у обзир узму дијастратички, дијатопички и нормативни принципи (в. Ристић 2006: 140).<sup>169</sup>

Преплитање ванјезичких и унутарјезичких фактора (уп. Ристић 2006: 140) условило је раслојеност позајмљеница у посматраној грађи, и то према тематском и стилском критеријуму. Према употребној вредности у дијалекту међу позајмљеницама

---

<sup>167</sup> Неке од њих, нпр. *леген*, *калбалук*, *чекмеце*, *фиранга*, преузима С. Ристић (2006: 137–167) из корпуса историјске грађе који обухвата несловенску лексику српског књижевног језика, као и лексику из народних говора и фолклора у 17. и 18. веку. За нпр. *вилаја* Скок наводи потврде из 14–15. века итд.

<sup>168</sup> Отуда је упутно истражити у којим су дијалектима одређене позајмљенице успеле да се задрже и које су их то структурне, семантичке особине и које ванјезичке околности одржале – и не само то, за увид у развој лексикона једног језика битно је и само сведочанство о томе да ли су лексички утицаји неког језика уопште стигли до одређених територијалних подсистема. За успостављање лексичких изоглоса позајмљеница на територији српског језика од значаја су информације у дијалекатским речницима, а као допуна тим подацима могу послужити и књижевни текстови на дијалекту који имплицитно садрже информацију о семантици и употребној вредности таквих лексема. Таква информација неретко је потпунија од оне коју можемо пронаћи у апроксимованом речничком значењу, или непотпуном дијалекатском контексту у оквиру речничких чланака.

<sup>169</sup> Када се процењује степен адаптације стране лексике, у литератури се говори о структурној и семантичкој адаптацији, а затим се на овим нивоима разликују примарна и секундарна адаптација. Тако се примарно адаптиране речи на структурном плану одликују „напоредном употребом варијантних облика”, а на семантичком плану „нултом семантичком екстензијом, или сужавањем значења у односу на модел (реч у језику даваоцу)” (Ристић 2006: 141, и тамо наведена литература). Како степен адаптације расте, смањује се број варијантних облика, а повећава се број семантичких реализација.

има оних са општом употребом, а и оних које не морају бити познате свим говорницима датог дијалекта, па су предмет тематског раслојавања лексике – то су територијално обележене лексеме које су обележје грађевинске (*фосна, кламфа, мертек*) струке. Територијално маркиране дијалекатске лексеме несловенског порекла ексцерпирани из романа и приповедака Д. Михаиловића припадају различитим тематским круговима: кући и покућству (називи за кућу, посуђе, намештај, алат, посед, имовинске односе и сл.), одећи и тканинама, грађевини, народној војној лексици, карактерним особинама и сл. Бројем и стилском маркираношћу издваја се група експресива несловенског порекла, коју чине углавном именице са значењем носилаца различитих карактерних особина, као и група прилога који се синонимно употребљавају са немаркираним паровима, те у говору имају стилску вредност. Будући да је експресивна лексика одлика разговорног стила и неформалних комуникативних ситуација, претпостављамо да је она из других језика, пре свега из турског, ушла у српски у директном усменом контакту са говорницима језика даваоца.

#### II.3.2.1. Турцизми

Према пореклу, најбројнија је лексика која је преко турског стигла у српске говоре, а неретко и у друге језике на балканском полуострву.

Турцизми припадају тематским скуповима у вези са: 1) деловима намештаја, 2) посуђем, 3) алатом, 4) грађевином, 5) текстилом, 6) имовинским односима, 7) биљем, 8) превозним средствима, 9) људским карактерним особинама, 10) обољењима и сл. Број глаголских лексема пореклом из турског језика исцрпљује се глаголом мишљења (*пресалдумити*) и једним глаголом телесног стања (*усићити се*).

Тематском пољу 'делови намештаја' припада турцизми *чекмеце* 'дрвени ковчежић са фиоком која служи као каса', реализован у *Петријином венцу*. Семантичке варијације овог турцизма у дијалектима српског језика последица су домена примене, те се у РКМД и РГСМ лексема употребљава са значењем 'преграда у сандуку за рубље, а потврђено је и значење 'сандуче украшено фиокама' (Шкаљић, Космет). У РМС лексема је забележена са значењем 'фиока, ладица'.

**чекмеце** 'дрвени ковчежић са фиоком која служи као каса' – А он само испразнио чекмеце, па изашо на улицу и стао преко пута. (ПВ, 28);



Покрајински турцизми *чорбалук* 'здела, чинија за чорбу' и *леген* 'лавор (бакарни), кама' припадају тематском скупу 'посуђе'.

Турцизам *чорбалук* потврђен је у РМС, ЦР, РКМД и речнику А. Шкаљића са истим значењем са којим је употребљен у *Чизмашима*. Лексема *леген* широко је распрострањена у говорима јужне и југоисточне Србије (РКМД, РГСМ, ЦР) са значењем 'лавор' или каткад семемом која је спецификованија за компоненту 'бакарни или лимени'.

**чорбалук** 'здела, чинија за чорбу' – Тад би устао с клупе и у олупани чорбалук с пепелом у углу између комшијске авлије и кафанског подрума, полуукопане чатмарске грађевине назване онако по сељачкој навади, скривајући уста белом руком, дуго пљувао. (ГМ, 63); [...] ко жуто дедино кученце што се већ у рано јутро најело с топло млеко и качамак. Ништа оно можда не зна, ал деда му сабајле изнео пун чорбалук [...] (Ч, 281); **леген** 'лавор (бакарни)' – Растури се полако онај дим. И ја тад лепо видо како се у легену на дно начинише неке шаре. Кај људи и животиње да су, кај нека слова да су. Узе Влајна лавор у руке. (ПВ, 48); „Де сад погледни у леген.” (ПВ, 55);

Тематском скупу 'алат и помоћне справе' припадају турцизми *сицима* 'конопљани конопац' (Ч, 313), *паланза* 'месингани тас од ваге' (ГМ, 95).

Турцизам *сицима* у роману *Чизмаша* контекстуелизован је као хипоним лексеме *конопче*. Потврде у ЦР, РКМД и Етимологијском речнику П. Скока указују на значење 'канап (тањи или дебљи) од кучине', док се у РГСМ даје шири десигнат 'упреден канап састављен од више нити'. Раширеност значења 'конопљани конопац' и начин контекстуалног садејства са лексемом *конопче* указују на вероватноћу да је у роману реализована семема са диференцијалном семом 'од конопље'. Заступљеност на ширем простору Србије, а како бележи Скок и Босне, указује на чињеницу да турцизам *сицима* функционише као регионализам, те да се не ради о индивидуалној, нераспрострањеној лексеми.

Значење са којим је реализован покрајински турцизам *паланза* забележено је у РМС (*паланга*), ЦР и РКМД (*паланза* и *паланса*), а изведено је метафором из основног значења 'равно издељана даска' (Скок). Формална варијација *паланза* у односу на облике у другим дијалектима нема утицаја на семантичку позицију ове лексеме у лексикону српског језика.

**сицима** 'конопац од конопље' – Негде је нашо једно конпче, сициму у ствари, отишао у клозет и намако га себе на врат. (Ч, 313);

**паланза** 'месингани тас од ваге' – А на њој (тезги), опет испод излога, налазиле су се бакалске теразије са два неједнака зеленкастожута месингана таса налик на двоје деце

која чуче да каке. Ове тасове отац је звао *паланзе*. „Додај ми велику *паланзу*”, каткад би ми рекао. Ја бих одмах знао да је то она за еспап, а не она мала која је за тегове. (ГМ, 95);

Лексички скуп грађевина и грађевински објекти сачињавају: *мертек* правоугаона греда предвиђена за кровну конструкцију и *бина* кућа, зграда.

Турцизам *мертек* потврђен је у свим провереним речницима и обележен је квалификативом покрајинско у РСАНУ. Као балкански турцизам, ова лексема функционише у српским дијалектима као професионализам из домена грађевинског заната. Распрострањенији синоними у дијасистему јесу лексеме *рог*, *рожина* (в. РСАНУ: *мертек*, РМС: *рог*, *рожина*; РГСМ *рог* 3.).

**мертек** правоугаона греда предвиђена за кровну конструкцију – На тлу су у облику правоугаоника лежали дуги, свеже истесани и обрађени *мертеци*, подсећајући на кровни оквир састављен од греда венчаница, као да обележавају место за копање темеља. Спојени кламфама, на угловима су били притиснути тешким камењем, док су уздужно, као на нотној хартији, имали још неколико таквих, свеже истесаних и нешто виткијих греда, какве тесари зову кровним столицама. Тиме се конструкција боље учвршћивала. (УЗП, 169);

Према турском *bina* са значењем грађевина, јапија, грађење (в. Скок I, *бина*) развијени су сродни облици у свим балканским језицима са истим значењем. У српским дијалектима употребљава се лексема *бина*, са варијацијама *бинија* и *биња* у значењу кућа, зграда; здање (РСАНУ), а у приповеци УЗП ова је лексема актуализована са контекстуалним синонимом *кућа* и са референцијалним компонентама старинска; са високим прагом; са земљаним подом.

**бина** старинска кућа са високим прагом и земљаним подом – И тако [...] продужих у **кућу**. Прескочих онај превисоки праг о који смо се као деца стално саплитали и уђох у сумрачну кухињу. [...] Климнух главом као да схватам, иако ништа нисам схватао, и окретох се ка унутрашњости *бине*. Зид између кухиње и собе био је срушен, а земљани под у некадашњој другој одаји готово за пола метра спуштен [...] (УЗП, 175);

Тематском скупу са хиперсемом текстил припадају две именице и један придев пореклом из турског језика: *тина* дроњак, парче исцепаног платна од одела, *бошча* веће платно у које се увезују, у ком се чувају и преносе ствари и придев *дузан* (о панталонама) раван, равног кроја. Семантичка компонента текстил припада домену примене у семантичкој структури придева *дузан*, док у значењској структури именица представља десигнативно својство. Обе именице презентују висок степен формалне и семантичке уклопљености у дијалекатске подсистеме, и у складу са својом позицијом у

њима употребљене су и у прози Д. Михаиловића. Придев *дузан* реализован у приповеци *Шукар место* показује већи степен формалне уклопљености у придевски систем српског језика него што је то случај са непроменљивим обликом *дуз*, који бележе речници.

**типа** 'дроњак, парче исцепаног платна од одела' – После идемо кући, а све руком држимо типе. (П, 43);

**бошча** 'веће платно у које се увезују, у ком се чувају и преносе ствари' – Тамо сам све имала спремно: узнем то; узнем моју бошчу с те ствари. Сипем у једно лонче мало воду. Па ајд полако у амбар. (ПВ, 15);

**дузан**, -а, -о (о панталонама) 'раван, равнoг кроја' – [...] Они у раскопчаним лаким кошуљама, дузним градским панталонама, затупастим, помало блатњавим двобојним бело-мрким ципелама [...] она у црвеној свиленој блузи, широкој, танкој, цветастој сукњи, са великом жутом везоглавком, чији јој крајеви висе преко леђа. (ШМ, 34);

Турцизам *чантра* у дијалекатским лексичким подсистемима функционише са значењем 'мања кожна торба', али се на нивоу дијалеката и локалних говора значење у јавља виду аloseма, са спецификацијама: 'женска; за новац' (РКМД), 'која се обично носи обешена о раме, кеса, бисаге' (РМС), 'која служи да се у њој носи брус' (ЦР под 3), 'која служи за алат' (ЦР под 2) и сл. У прози Д. Михаиловића овај турцизам помера домен примене ка 'келнерска, која се носи окачена на каишу', увршћујући га у структуру лексичког значења.

**чантра** 'мања келнерска торба која се носи окачена о каиш' – [...] овај удовац без деце је на каиш својих зеленкасто-мрких јахаћих чакшира одмах окачио келнерску чантру – сматрајући да би га то као некадашњег мануфактуристу понизило, отац је никад није носио – и, спавајући у собици [...] (ГМ, 38); Чика Миланче би у неприлици померио на каишу келнерску чантру. (ГМ, 80);

Тематском пољу глагола са архисемом 'продати' припада турцизам *теслимити* са значењем 'продати; продати јефтино, за мали новац'.

Глагол *теслимити* са статусом балканског турцизма (Скок III: 463) забележен је у сва три дијалекатска речника са значењем 'предати, уступити, уручити', с тим да је у ЦР издвојена и спецификованија семема 'продати буд зашто'. Скок потврђује распрострањеност глагола у Босни, Србији и на Косову, помињући још и творбено гнездо у чијем је центру именица *теслим* са општим значењем 'предаја' и са терминологизованим значењем 'предаја у посјед; са узвиком *теслим!* предаја објекта најповољнијем понуђачу'. Будући да су куповина и продаја радње у конверзивном односу, отуда се и глаголу *теслимити* може признати енантосемични идентитет, при чему се он може реализовати као семема 'продати ономе ко нуди највише' и 'продати

јефтино, буд зашто, што је потврђено у говорима Црне реке (ЦР). Реализација овог глагола у прози Д. Михаиловића не излази из оквира системске вредности коју он има у различитим српским говорима, те се у приповеци *Шукар место* глагол реализује са ширим значењем 'продати' (потврђеним у РМС покр. *теслимити* и *претеслимити*), док се, према контекстуализацији у романима *Чизмаши* и *Гори Морава* може претпоставити и актуализација семе 'јефтино, за мали новац'.

**теслимити** (некоме нешто) 'продати; продати јефтино, за мали новац – „Не смем”, одговара замишљено, „волони да отуђујем.” Сркутао је течност. „Мораћу овце неком да теслимим. А и оно парче у Песак ћу да одвојим.” Мама се обртала ка шпорету. „То баш добра бача.” Деда климне главом. И даље је гуткао из чаше. „Добра.” (ГМ, 69); Тако смо и старе коње гледали да не убивамо него да теслимимо сељацима. (Ч, 54); „Ја сам нашћо другу жену”, каже овоме, „и кућу у Сибиновску малу 'оћу да теслимим. Ако си још купац, ајде да се договарамо.” / Овај сад, дабоме, затеже. Као, није му угодно, зна му фамилију, шта ће људи да кажу? (ШМ, 37);

Именица *тулузина* из лексичког скупа 'биље' у роману *Гори Морава* употребљава се са значењем 'кукурузна комушина'. Облик *тулузина* је у одредници етимолошког речника П. Скока представљен као аугментатив од основног облика турског порекла *тулуз*. У дијалекатској се прози пак форма са суфиксом *-ина* не употребљава се аугментативним значењем. Поред значења реализованог у прози а потврђеног у дијалектима (в. РСАНУ *тулуз* и *тулузина* б.), у дијалекатским лексичким подсистемима срећу се и значења 'окомак, кочањ кукуруза' и 'стабло кукуруза са којег су убрани клипови' (ЦР).

**тулузина** 'кукурузна комушина' – А пред полазак једва смо се одбранили да нам поред цакова, неколико снопова прошлогодишње тулузине за храну стоци и за наше одмарање и две-три черге за покривање не угура и перјани јастук [...] (ГМ, 100); А онда смо нас двојица на оној тулузини заспали. (ГМ, 101); Понекад бисмо се [...] с ножевима од тулузине у зубима, пентрали по дрвећу и скривали у метлама, играјући се Тарцана и урођеника. (ГМ, 13);

Турцизам *канате* у прози Д. Михаиловића реализован је са два значењима 1. 'сандук који представља товарни простор воловских кола' (ШМ, 33) и 2. 'количина кукуруза која стане у тај простор' (ПВ, 13), која су у метонимијској вези. Лексема је са морфолошким варијацијама посведочена у различитим речницима, а семантичка компонента која повезује све значењске реализације је који има бочну позицију, позицију крила. Према речничким забелешкама, лексема је широко распрострањена на

територији источне Србије, Косова и централне Србије (РСАНУ *покр.*, ЦР, РГСМ, РКМД).

**канате** мн. **1.** 'сандук који представља товарни простор воловских кола' – У оборима је умео да оцени колико ће које да издржи [...] пазио је при утовару у канате са даскама полагао им сламу [...] (ШМ, 33); **2.** 'количина кукуруза која стане у тај простор' – Тамо ме, док ми се све унаоколо разврће и цепа, ломи, ко да ми неки целе канате кукуруз навалио на леђа. (ПВ, 13);

Турцизам *нузла* из домена народне медицине реализован је у роману *Чизмаши* са значењем које бележи РСАНУ (1.а) и квалификује га етикетом *нар.*

**нузла** 'обољење слузокоже усне дупље' – Не могу добро ни да зинем, начинио ми се онде оток ко од нузле. (Ч, 282);

Већина покрајинских експресива – атрибутивне именице са значењем карактерног својства: *ценабет* са значењем 'свадљив, пргав човек, намћор', *гуланфер* 'пробисвет, мангуп', *џуца* 'безвредан човек, особа без икакве вредности', затим именица *калабалук* 'метеж, неспоразум' и покрајински прилози: *џоца* 'баш, управо' и *дип*, 'потпуно, сасвим', речце *санћим* 'тобоже', *матраг* 'враг, ђаво' јесу пореклом из турског језика.

Експресивне именице са значењем негативне карактерне особине *ценабет*, *гуланфер* и *џуца* потврђене су у дијалектима са формалним варијацијама које нису од значаја за њихов начин функционисања у дијалекатским подсистемима (о њиховом семантичко-прагматичком статусу у прози Д. Михаиловића у одељку о конотативним експресивима, стр. 409–411). Семема 'свадљив, пргав човек, намћор' форме *ценабет* добијена је метафором из основног значења лексеме у дијалектима (из прве фазе семантичке адаптације) 'прљав човек', а забележена је и у ЦР. Значења лексема *гуланфер* (в. РСАНУ, ЦР, Шкаљић) и *џуца* (в. РМС) такође су потврђене системске вредности у неким дијалекатским подсистемима, што укупно иде у прилог претпоставци да Д. Михаиловић није тежио семантичкој индивидуализацији дијалекатске лексике. Референцијална вредност експресива *џуца* проистиче из померања домена употребе од конкретног у вези са физичким димензијама човека: 'који је малог раста, низак' (ЦР, РКМД, Шкаљић) ка апстрактном који је у вези са људском психом.

**ценабет** 'свадљив, пргав човек, намћор' – Две или три године Рада се свадио са ценабетом оцем око женидбе, за коју му је било дошло време. (ЖНЦД, 16);

**гуланфер** 'пробисвет, мангуп' – А каки је он, човече, могао да биде газда? Гоља ко и сваки други окнански гуланфери. (ПВ, 97);

**цуца** 'безвредан човек, особа без икакве вредности' – домаћина би у неком буцаку, каткад и пред његовима, до малаксалости тукао. Пребивши га и сам, задуван, клонувши, мислио би да цуца то, ево, није ни осетио [...] (ТПСП, 61);

Експресивна пејоративна именица *геца* (формант *-ца*, Скок), са својим творбеним варијантама у српским дијалектима *геак* (изведен суфиксом *-ак*), *гегула* (са суфиксом романског порекла *-ула*), *гецован* (изведено суфиксом *-ован*), *цован* (добијено на основу жаргонског модела творбе – редеривацијом од облика *гецован*) могу се извести из турског *гесе* (лудак, бена) (в. Скок I: 558), односно *gege* (в. РСАНУ *геца*). У делима Д. Михаиловића све варијанте именица и придева добијене у процесу формалног прилагођавања турске речи имају пејоративно етнонимско значење 'човек сељак из околине Ћуприје' или значење негативне карактерне особине 'простак'. Од форми које су се нашле у прози речници бележе облике *геца*, *гегула* и *геак*. Форма *гејак*, коју у роману *Гори Морава* изговара старији Београђанин човеку са села, у РСАНУ потврђена је само у презимену *Гејак*, што упућује на то да је облик са *ј* у међувокалској позицији конкурентан за формалне облике комуникације, односно за језички стандард.

**гегула 1.** 'сељак, човек са села; пољопривредник' – Али мој деда, гегула из Вишњевице, а деца – пуна авлија, па је мој Миленко први остао на имање у село и још као младић почео да силази у јаму. И све се оно надао да ће оно његово једанпут да настане. (БКГ, 12); „Је л још оћеш да будеш бараба?“ То су тако гегуле звали рударе. „Јеси ли видео како је корав и црн барапски леба? Је л ти боље да буднеш бараба или господин у моју радњу?“ (БКГ, 12); Сељаци не зову рудари за цабе барабе, а ни ови њи, опет, гегуле. Све они брзо покваре. (ПВ, 101);

**2.** 'сељак, простак' – „То не може да будне, каже. „То је срамота да те бије један мали влашки гегула. Да бијеш и ти њега.“ (БКГ, 13); „А ти њега онда, брајко мој, мало – ножем. Кад се влашки гегула на неког накачи, не скида му се док му душу не извади. Ножем ти њега, брајко, ако нећеш да те скроз изеде. Је л имаш нож?“ (БКГ, 15); Мрзео је у ствари све гецоване света. Све је то голи крвопија кулак и непријатељ! [...] Онда би милицајцу наредио да гегулу затвори у канцеларију месног одбора [...] (ТПСП, 61);

**геца** – Немој да мислиш да ремац, зато што је у цивилству био геца или рмбаџија, ништа у својој глави и срцу нема, а ти си, ето, уватио бога за браду [...] (Ч, 40); Руски разумеде да је хтео да каже да је то због њега, али помисли да геца можда покушава да му нешто искамчи. (ТПСП, 64);

**ге(ј)ак** – „Па, млади мој геаче“, одговара, још не одустаје од тога да сам сељак [...] (Ч, 206); Ти тај ред, мој геаче, ниси направио, али он је ипак за тебе направљен. (Ч, 206); И сад се због тога на њега издире омалени, чисмени, избријани чичица у елегантном сивом капуту. (из Београда)[...] „Шта ти мислиш где си! Иди у своје село! Ниси међу својим гејацима!“ (ГМ, 151);

У РСАНУ забележене су покрајинске именице са суфиксима *-ан*: *геџан* и *-ов*: *гецов*, док се у прози Д. Михаиловића среће облик са контаминираним суфиксом *-ован*: *гецован*. Суфикс у изведеници нема семантичку, већ прагматичку функцију појачавања експресивне компоненте пејоративности и шаљивости. Са циљем експресивизације у

наративу приповетке *Кратки приказ живота на Цариградском друму* јавља се и облик добијен редеривацијом од именице *гецован*: *цован*.

**гецован** – Мрзео је у ствари све гецоване света. Све је то голи крвопија кулак и непријатељ! [...] Онда би милицајцу наредио да гегулу затвори у канцеларију месног одбора [...] (ТПСП, 61); „[...] И пошто сте толико осетљиви, ми ћемо, неосетљиви аргати и гецовани, и даље наставити да вас убијамо да се ви у вашем нежном животу не бисте потресали.” (З, 269–270);

**цован** – Немој ни случајно да помислиш да је војник цован или гаравац који нема ни срце ни главу и да је то што си му ти командир дато од бога. Пре но што си твоје школе изучио, био си исти такав сероња као он. Немој да мислиш да ремац, зато што је у цивилству био геца или рмбација, ништа у својој глави и срцу нема, а ти си, ето, уватио бога за браду [...] (Ч, 40); И ово му се никако није допадало. Није волео да се цовани мешају у варошка посла. (ЖНЦД, 13);

Ширење творбеног гнезда именица са оријенталном основом *гец*- последица је:

а) потребе за функционалним диференцирањем, у случају успостављања жаргонског облика *цован*, или б) потребе за појачавањем експресивне вредности лексеме. Разгранатост творбеног гнезда насталог у процесу прилагођавања турске речи у српским дијалектима потврђују и други забележени облици у речницима: *геџан*, *геџаст*, *геџав*, *геџавити*, *геџавост*, *геџов*, *геџакуша* и сл.<sup>170</sup>, а обличка адаптираност именица употребљених у прози Д. Михаиловића потврђује се и регуларно деривираним придевима, попут придева *геачки*:

**геачки** 'простачки, који се односи на простака, сељака' – „[...] Јеси ли ти тај”, каже, „мајке ти га геачке набијем!” (Ч, 197); „[...] Српска застава је славу велику стекла и не дам ја да свака геачка шуша на њу пљује.” (Ч, 201);

Турцизам *калабалук* (в. РСАНУ *покр. заст.*) потврђен у говорима Косова, Метохије (РГСМ), источне Србије (ЦР) и Црне Горе (Скок I: 545, под *галама*). Семантичка компонента 'физичко присуство мноштва људи', која је инкорпорирана у семемама засведоченим у дијалекатским подсистемима, у *Петирјином венцу* условила је актуализацију семе 'неспоразум'.

Синоним турског порекла *начарис* у роману *Злотвори* фиксиран је са системским значењем које има у дијалекатским подсистемима и улази у однос системске синонимије са турцизмом *калабалук* у прози Д. Михаиловића.

---

<sup>170</sup> В. РСАНУ: **геџан**, -ана м покр. в. геца (1, 2) (Ресава, Мел. 1; Бачка, Радон. Н.). **геџаст**, -а, -о в. гецав. **геџав**, -а, -о слабо развијен, закржљао, патуљаст; исп. геца (2), геџаст. **геџавити**, геџавим несврш. постајати гецав, кржљавити. **геџавост**, -ости ж особина онога који је гецав, онога што је гецаво, закржљалост. **геџо**, -а и -е м (вок. геџо) = геца. **геџов**, -ова м в. геца.

**калабалук** 'метеж, неспоразум' – Те тако онда испаде онај калабалук с доктори. То сам ти испричала. (ПВ, 114); Тек сад, људи, настаде прави калабалук. [...] Цела се лудница направи. (Ч, 173);

**пачарис** 'русвај, метеж, неред' – И сва тројица се између себе гурају, цимају, ногатају, трупкајући у просторији као у узнемиреној коњској стаји. / Начини се читав пачарис. Не знаш више шта да предузмеш. (З, 94);

Прилози *коца* и *дип* показују висок степен формалне и семантичке стабилности у дијалектима у којима се јављају. У РСАНУ и РМС обележни су као покрајинизми, а у прози Д. Михаиловића употребљавају се хомореференцијално са необележеним, стандарднојезичким лексемама *потпуно* и *баш*. Коегзистенција ових синонима у дијалекатском систему, као и у језику приповедача, указује на стилску обележеност позајмљеница у дијалекатском лексикону. У речницима су забележена значења са компонентом квантификације високог степена 'врло, доста, прилично, много, у великој мери' (РСАНУ 3, РКМД), која прелази неретко у позитивну квалификацију појма (уп. РСАНУ 1. уважени, поштовани, велики [обично уз име или звање]; Скок). У случају реализације прилога *коца* у *Петријином венцу* компонета квантификације оријентационо високог степена трансформисана је у семантичко-прагматичку компоненту тврђења о категоричности неке радње: „Коца тако, богами, побего, једва се заустави у онај кодник.” (ПВ, 75). Према М. Ивић (1991: 29)<sup>171</sup>, употребом оваквог типа прилога за категоризовање предупређује се могућност дилеме око питања: да ли је X још нешто осим Y; да ли је X у сваком погледу Y; да ли је X на најпримеренији начин Y. Прилог овога типа носи и прагматичку информацију о уверености говорника у категоричност дате радње, те подразумева одређене илокуцијске ефекте. Говорник сопствену оцену, односно став о категоризацији радње настоји да пренесе на саговорника са циљем наметања сопственог става и појачавања блискости и поверења.

Исту комуникативну функцију и значење потврде категоричности има и прилог *дип* (потврђен у ЦР), који се у дијалектима употребљава и са именичком функцијом (РСНАУ 1, 2, 3).

**коца** 'баш, управо' – Она сала пуна с нека огледала и ја лепо сама себе видим како се ногатам по онај линолеум што могу брже. Сам ми лети сукња око ноге, пре ће она да излети но ја. Коца тако, богами, побего, једва се заустави у онај кодник. (ПВ, 75);  
**дип** 'потпуно, сасвим' – А баш о томе ништа с њом не могу да разговарам, једино слушам њино три клот, три фркет. Наш Чича њу дип ништа не интересује, ко лањски снег. (Ч,

<sup>171</sup> Уп. о речцама у функцији одредби категоризовања и метатекстуалних коментара Ристић (2009: 93–107).



84); Свучемо се сад дип голи, ко од мајке рођени. (Ч, 124); Ал, међутим, шта ћу и како ћу то, дип немам појма. (Ч, 184);

Турцизам *санћим*, у речницима потврђен као прилог (РМС, Скок III), у *Петријином венцу* употребљава се као речца – метајезички оператор којим се исказује дистанцираност говорника од садржаја исказа (уп. Ристић 2009: 93–94). Са прагматичког аспекта функција ове речце у супротности је са функцијом прилога турског порекла (*коџа*, *дип*), којима говорник инсистира на уверењу у фактивност исказа. И речца *санћим* (као и прилози турског порекла) функционише у роману као стилски синоним стандарднојезичким облицима *тобоже* и *бајаги*.

**санћим** 'тобоже' – Запиткива ме кад ћу да идем за Вишњевицу; он, ко санћим, има неки посо на, тај крај, па д идемо зајно. (ПВ, 24); Избегавам га ја, све ми, ко санћим, није добро. (ПВ, 27); [...] те како је, ко санћим, разабрала да ова рекла да ју доктор целу рачпорио [...] (ПВ, 90);

Прилозима *коџа* и *дип* и лексеми *санћим* у делима Д. Михаиловића дат је стога нешто другачији прагматичко-семантички карактер, у односу на статус потврђен у речницима.

У РСАНУ у одредници *матраг* упућује се на облик са беззвучним финалним сугласником *матрак*, који је маркиран као турцизам. Лексеми наводи у речнику турцизама и А. Шкаљић. П. Скок (I: 41–42) пак ову јединицу изводи из румунског *mătrăgună* < *madragora* (лат.) са значењем 'биљка од које се полуди'. Десемантизована партикула *матраг* појављује се у прози у устаљеним изразима као супституент лексемама *ђаво* или *враг*: *који ти је матраг* (: *који ти је ђаво*); *матрага можеш* (: *ђавола можеш*), што указује на њену стилску маркираност у дијалекатском подсистему. Њоме се исказује говорникова сумња у нечије способности или извесност неке радње, а такође је експонент говорниковог потцењивачког става према саговорнику или објекту именована, што лексеми чини експресивним изражајним средством. Ова функција у српским дијалектима регистрована је у РСАНУ (*покр.* 3), РГСМ, ЦР и речнику А. Шкаљића.

**матраг** речца, десемантизовано, замена за *ђаво*, *враг* – Кад већ Алексијин зет није ту, шта који матраг овдена траже и њи две. (ПВ, 111); – „Шта је, килчо?“, питала би баба са врата. „Који ти матраг сад фали?“ (ГМ, 22); Ја доватим сифон испред себе: / „Губи се одавде! Не прилази овамо! [...]“ / „Шта ти је, Жико?“ И гледају ме као лудога. „Који ти је матраг?“ (Ч, 115), Али он се заинатио, да покаже како њему до војске није стало. Матрага

није. (Ч, 124); „**Бавола** можеш! Матрага можеш!” (Ч, 298); А, мајку ти, мислим се, матрага смо људи, и ја и ти! (П, 39);

Глагол мишљења *пресалдумити* припада групи турцизама која функционише на ограниченем простору српских дијалеката. Посведочен је у дијалекатским речницима и РМС. У прози Д. Михаиловића користи се са значењем забележеним у речницима 'променити мишљење, предомислити се', али и као прави прелазни глагол са значењем 'деловати на некога, учинити да неко промени мишљење', што је значење које не бележе речници. Семема актуализована у прози производ је регуларног механизма полисемије по обрасцу 'трпети промену, мењати се – деловати на некога да се мења'.

**пресалдумити 1.** 'променити мишљење' – И прво код ови провео неко време па тек онда пресалдумио и придружио се уз они. (ПВ, 116);

**2.** 'учинити да неко промени мишљење' – И с ту благу реч ме валда и пресалдуми. Видела сам човека, мислим се, и сад стварно могу да изађем. (ПВ, 200); Најзад, не знам већ у које доба, успем да је пресалдумим. [...] И она на послетку попусти. Нисам се више ни надао. (Ч, 121); [...] хиљаду пута га је гледао и како се шали, осмехује, обрађује их и неосетно пресалдумљује – дотле прикривени или отворени опоненти, одједном би се сви обрели на његовој страни; касније, чак, не би умели себи да објасне ни зашто су се уопште колебали кад је правилност његових идеја морала свима бити унапред јасна. (З, 187);

Са референцијалном вредношћу 'укочити се, отказати функцију' и доменом 'део тела (језик, рука)' повратни глагол турског порекла *усићити се* употребљен је у Петријином наративу. Хиперсема 'пружати отпор, отказивати послушност, бунити се' повезује реализовану семему са значењем представљеним у РМС, које припада групи глагола са значењем људског понашања – побуне. П. Скок (III: 233) *усићити се* доводи у везу са турским *sik* 'мушки полни орган', па се значење које функционише у дијалекатској прози може сматрати конкретнијим, ближим основном значењу са којим је позајмљеница примарно адаптирана него што је то случај са апстрактним доменом људског понашања наведеним у РМС.

**усићити се** 'укочити се' – „И како се повредио, Каменче?” А језик ми се усићио, па једва реч оће да пусти. „Је л нешто опасно? [...]” (ПВ, 155); „Нешто ми се”, велим, „ова рука усићила, па не могу с њу ни да мрднем.” / „Како ти се усићила? Да ју ниси негде пребила?” (ПВ, 217); Главно, тебе се та рука некад усићи, па с њу не можеш ни да мрднеш? И боли ко у очи? А онда, неки пут, кад нешто за твог човека оћеш да порадиш [...] оно те попусти и ти с њу све можеш кај да није болесна? (ПВ, 227);

Лексема *сицима* није потврђена у дескриптивном шестотомном речнику Матице српске, али је забележена у дијалекатским речницима (ЦР, РКМД, РГСМ) са значењем које доказује системност семеме реализоване у прози.

Када је у питању семантичка надградња лексема пореклом из турског језика у односу на семантичке вредности које су представљене у речницима, померање се уочава у систему прилога *коџа* и *дип* и речи *санћим* и *матраг*, који добијају додатну семантичко-прагматичку компоненту, односно улогу семантичког модификатора реченичног значења: *коџа* и *дип* функционишу као лексичке јединице тврђења о категоричности радње са вредношћу *управо, баш*, а речца *санћим* добија функцију исказивања дистанцираности говорника од садржаја исказа. У речницима описана као некаква увредљива реч, без нарочитог смисла, или као замена за *ђаво*, лексема *матраг* у прози Д. Михаиловића добија експресивну компоненту исказивања говорникове сумње у извесност неке радње или у нечије способности, па бива мерило говорноковог става о сегментима изванјезичке стварности. Показује се да је индивидуални комуникативни чин дијалекатске језичке личности усмерен тако да се у њему широкозначна језичка средства, какви су поменути прилози и речце, преусмеравају са конкретних денотата на јединице субјективне оцене и исказивања говорниковог става према садржају исказа. Ту обележену функцију лакше врше с обзиром на то да имају статус позајмљеница у систему које коегзистирају са домаћим необележеним синонимима.

Семантичка и обличка екстензија у процесу прилагођавања особинама језика примаоца карактеристика је турског *гесе* *лудак, бена*, које се појављује у облицима *геџа, геак, гегула, геџован* и *џован* и семантичким реализацијама *сељак, човек са села; пољопривредник* и *сељак, простак*. Постојање већег броја облика није последица примарне обличке адаптације, већ ширења творбених ликова зарад експресивизације.

На нивоу аloseма у односу на засведочена значења у речницима у прози Д. Михаиловића варирају турцизми *калабалук* са актуализованом семом *неспоразум*, *чантра*, са спецификацијом *келнерска; носи се окачена о каиш* и *чекмеџе* са архисемом *дрвени ковчежић са фиоком* и спецификацијом *који служи као каса*.

Извесно семантичко померање примећујемо и у случају глагола *пресалдумити* код ког је у контексту дошло до транзитивизације, те до актуализације објекатског актанта. Активирање посебног домена условило је метонимијски пренос имена са *променити мишљење, предомислити се* на *деловати на некога, учинити да неко промени мишљење*. Како је инверзија актаната потенцијални метонимијски модел у глаголском систему, контекстуализација глагола *пресалдумити* може бити и

индивидуална језичка манифестација, али и системска вредност у дијалекатском подсистему.

### II.2.3.2.2. Германизми

Уплив немачке лексике у српски језик имао је више својих фаза – почев од доласка рудара Саса у 13. веку, преко владавине Аустроугарске, анексије Босне и Херцеговине, два светска рата, а томе се прикључује и чињеница о техничко-технолошкој надмоћи Немачке, која се манифестовала језичким утицајем (уп. Николић–Костић, 2008: 155). Ипак, разматрани турцизми показују доста разгранатију семантичку структуру у народним говорима у односу на групу германизама коју је Д. Михаиловић употребио у својој дијалекатској књижевности.

Покрајинска лексика германског порекла у делима Д. Михаиловића тематски припада групама са хиперсемом 'одећа': *шуферица* 'комад тканине којом се увијају ноге, обојци' (Ш, 51), *шлафрок* 'кућна хаљина' (Ч, 134), *рекла* 'капутић' (ПВ, 15), затим лексичком скупу са хиперсемом 'грађевински материјал': *кламфа* 'врста клина у облику слова П, служи за повезивање греда, мертека' (УЗП, 169), *фосна* 'даска дебљине 5 центиметара која се користи у грађевини' (З, 163, 231). Ове лексеме представљају покрајинску терминолошку лексику у оквиру грађевинског професионалног жаргона. У групу покрајинских професионализама убрајамо и именицу *nomina agentis*: *лауфер* 'радник у руднику који гура вагоне'. Један је германизам из лексичког скупа 'имовина' – *тал* са значењем 'удео у имовини, наследство' (БКГ, 12). Покрајинизам из сфере затворског жаргона германског порекла је из лексичко-семантичког поља 'посуда': *кибла* 'земљани ћуп у који затвореници мокре' (Ч, 235, 282, 307; РИВ, 55; З, 53). Домену 'покућство' припада лексема *фиранга* са значењем 'завеса' (Ч, 122). Два су деноминална глагола: *фруштуковати* са значењем 'доручковати' (ГМ, 46) и *флинтати се* (о женама) 'имати интимне односе са мушкарцима'.

Већи број германизама који су забележени у општејезичким речницима (РСАНУ, РМС) маркирани су етикетом *варв.* (аризам), што их одређује као формално неуклопљене и недовољно распрострањене јединице у систему српског језика. У делима Д. Михаиловића ове су лексеме маркер локалног колорита и као такве показују како се у лексикону преплићу различити нивои раслојавања, те да се не могу успостављати оштре границе међу лексичким слојевима.

Архисема 'мушка особа' окупља германизме *ледик* и *лауфер*.

Именица *ледик* се према контекстуализацији у роману *Злотвори* повезује са говорима хрватског Загорја. Не проналазимо је у расположивим речницима. Међутим, можемо је довести у везу са придевом германског порекла *ледичан* (према нем. *ledig*), који је у РСАНУ забележен са значењем 'који није ступио у брак, који није везан браком, нежењен, неудата'. Примери у Речнику преузети су из дела загребачких писаца,<sup>172</sup> па се испоставља да је лексема *ледик* значајки употребљена у роману *Злотвори* за карактеризацију лика са западног говорног подручја.

Етикетом *варв.*(аризам) у РСАНУ обележен је германизам *лауфер*, са тематски спецификованом семемом (*руд.*) која је актуализована и у приповеци *Баробе, коњи и гегуле*, чиме се његов статус приближава статусу професионализма.

Покрајинизам *фосна* са значењем са којим је остварен у прози забележен је једино у ЦР.<sup>173</sup> Лексема припада групи позајмљеница у фази примарне семантичке адаптације, будући да са својим једним значењем представља професионализам у оквиру грађевинског заната, тј. тематски маркирану лексему.

Глагол *флинтати се* не бележе проверени речници, те је његова реализација у прози Д. Михаиловића потврда ширења творбеног гнезда именице *флинта*, која се у дијалектима користи са значењем 'жена лаког морала' (РМС 2. шатр.; ЦР: *флинта*; и аугментативи *флинтара* и *флинтотина*; Скок I), што донекле стабилизује позицију позајмљенице у лексикону српског језика.

Германизам *фиранга* је поред основног значења 'завеса', реализованог у роману *Чизмаши*, фиксиран и у фигуративном, метонимијски изведеном значењу 'мрак, замрачење, замаглење вида изазвано несвестицом' у двама контекстима – у роману *Петријин венац* (ПВ, 45) и *Чизмаши* (Ч, 205). Ова позајмљеница шири полисемантичну структуру по истом метафоричном механизму према ком и немаркирани синоним *завеса* функционише у општем лексикону у ситуационом оквиру несвестице.

**ледик** 'младожења, кицош' – [...] у званичне државне посете иде сам као блентави загорски ледик који тражи невесту. (З, 197);

**лауфер** 'радник у руднику који гура вагоне' – [...] и ја ти већ од прексутрадан поче зором да силазим у јаму као његов најмлађи јамски лауфер. (БКГ, 10);

**фосна** 'даска дебљине 5 центиметара која се користи у грађевини' – Између барака стојале су лепо сложене високе камаре дасака и дебелих фосни, велики блокови камена и читава

---

<sup>172</sup> Вртар Стјепко *Велико прољеће*, новела, Загреб, 1933; Мајер Вјекослав, *Живот пужа*, роман, Загреб 1938; Мусават, орган муслиманске народне организације, Мостар, 1908.

<sup>173</sup> У роману *Злотвори*, у виду метатекстуалног коментара у говору надређеног приповедача дато је објашњење значења које одговара семема забележеној у ЦР: Свезаних руку и ногу, бацају га на пут и полажу му на ноге дебеле фосне; тако тесари зову даске од неколико полова. (З, 231).

брда камених плочица. (З, 163); Свезаних руку и ногу, бацају га на пут и полагају му на ноге дебеле фосне; тако тесари зову даске од неколико цолова. (З, 231);

**кламфа** врста клина у облику слова П, служи за повезивање греда, мертека – На тлу су у облику правоугаоника лежали дуги, свеже истесани и обрађени мертеци, подсећајући на кровни оквир састављен од греда венчаница, као да обележавају место за копање темеља. Спојени кламфама, на угловима су били притиснути тешким камењем, док су уздужно, као на нотној хартији, имали још неколико таквих, свеже истесаних и нешто виткијих греда, какве тесари зову кровним столицама. Тиме се конструкција боље учвршћивала. (УЗП, 169);

**тал** удео у имовини, наследство – Тако је мој отац до своје двајес и девете године био бараба, а онда се после поболе на плућа. А кад му некако баш тад и отац у село умре, он свој тал тамо одма прода и у рудник отвори малу бакалницу. (БКГ, 12);

**кибла** земљани ћуп у који затвореници мокре – Изађем на редовно јутарње или вечерње пишање [...] да прошеташ и киблу да испразниш [...] (Ч, 235); [...] код њи ништа друго нисам ни радио но пишао у киблу. (Ч, 307); Готово је с тестијом, свршено је с пишањем у киблу, докрајчи се затворско зајебавање. (Ч, 282); Умијем се из тестије над киблом, проперем уста. (Ч, 282); То је у ствари био одлазак до нужника у дворишту, где би се испразнио земљани ћуп који је представљао киблу, како се у ћупријском затвору, ћуп, и звао, и на брзину обавила нужда, и до пумпе, где би се исто тако брзо умивало и пуниле се свежом водом земљане тестије [...] (РИВ, 55); И кад би га тукли, он би ћутао; гонили би га на трагачу као марву, теглио би док не падне; подигли би га дегенеком и изнова упрегли у трагач, и опет би мучао; ноћу би га поставили да пожарчи крај кибле, и то би примао без роптања. (З, 53);

**фиранга 1.** завеса – Оде тамо, угаси сијалицу. Подиже фиранге на прозори. (Ч, 122);

2. мрак, замрачење, замаглење вида изазвано несвестицом – „Дај ми”, шапућем, „да сркнем ту воду.” Дадосе ми, прогуну ја то два-трипут. И она фиранга испред очи мало ми се одмаче. (ПВ, 45); Трепери ми лево око и игра ми пред њега. Ништа на њега не видим ко да ми се нека фиранга навукла. [...] Лагано протрљам око и склоним с њега ону фирангу. (Ч, 205);

**шуферица** комад тканине којом се увијају ноге, обојци – [...] на рањавим ногама рђаво обмотаним прљавим шуферицама вуче шљампаве развезане цокуле, које клопарају по асфалту као нануле [...] (Ш, 51);

**шлафрок** кућна хаљина – [...] само се огрнула са шлафрок, зева и трља дрљаве очи. Тек се пробудила. (ПВ, 134);

**рекла** капутић – Прострем у амбар стару реклу на неку плеву; намештам ју с онај штап, не могу да се сагнем. (ПВ, 15);

**фруштуковати** доручковати – „Оћеш да ти дам нешто?” „Нећу”, одговорио би отац, баш сам фруштуковао.”И то је лагао: никад он није фруштуковао! (ГМ, 46);

**флинтати се** имати интимне односе са мушкарцима. – То, кажу, некад била много лепа жена и док могла, доста се флинтала; рано остала без мужа, могло јој се. (ПВ, 14); Овде девојке опште рано почињу да иду с мушкарци. И флинтају се, брате, шта ту ваздан? (ПВ,101);

Глагол *натруковати*, са фонетском варијантом *натрукувати*,<sup>174</sup> представља формално-семантичку адаптацију германског *drücken* притискати; штампати. Лексема је изведена префиксом *на-* од основног глагола *труковати*, који је регистрован у РСАНУ као варваризам немачког порекла. У прози Д. Михаиловића глагол

<sup>174</sup> У Петријином наративу у употреби је фонетска варијанта *натрукувати*, са затварањем вокала *o>у*, што је одлика дијалекатске формалне адаптације. Немачки глагол се у лексичким подсистемима српског језика јавља и у форми *друкати* (в. РСАНУ), са нешто другачијом полисемантичном структуром (уп. РМС/РСАНУ *труковати* и *друкати*).

*натруковати/натрукувати* реализован је са фигуративним семемама 1. 'накитити, преувеличати причу (у негативном смислу)' и 2. 'натрпати, згомилати информације у новине; одштапати'. Обе семеме мотивисане су концептуалном семантичком компонентом под емфазом 'штампано је преувеличано, неистинито, накићено'. У роману *Чизмаши* фокализована је компонента 'преувеличати', која је постала архисемско својство, док је у *Петријином венцу* актуализована пратећа компонента начина – 'гомилајући информације уз архисему 'одштапати'. Продуктивност семеме која се тиче необјективности, преувеличавања и китњастог стила новинских вести читава се и у значењу глагола *натруковати* забележеном у РСАНУ (2) 'улепшати своје излагање одабраним, бираним речима, китњастим изразима, искитити, накитити'. Имајући у виду семантичку екстензију глагола *натруковати* у лексичком систему српског језика, можемо закључити да се ради о позајмљеници која је у фази секундарне семантичке адаптације (уп. Ристић 2006: 141). Семеме реализоване у говору приповедача засноване су на регуларном метафоричном механизму и омогућене су прототипском семом, те је индивидуализација у прози у складу са системским потенцијалом позајмљеница у дијалектима.<sup>175</sup>

**натруковати / натрукувати 1.** 'накитити, преувеличати (у негативном смислу)' – „[...] И сад се све скупило. И све ми то у оптужницу стоји. Само што не кажу да сам бомбе бацао, тако су је натруковали.” (Ч, 193);

**2.** 'натрпати, згомилати информације у новине, одштапати' – Дочекају ти за то новине. Па кад покупе све на камару: умрела им она млада девојка, умрео онај млад човек од двајес и две године, умрео тај, умрео онај. / Натрукуваше ти они све у њине новине. Накупи се то, бога ти, има да седнеш, па да бројиш. (ПВ, 134);

У односу на значења регионализама германског порекла која бележе речници, своју полисемантичку структуру у делима Д. Михаиловића усложио је германизам *фиранга*, а деноминалом *флинтати се* творбено гнездо је проширила у речницима потврђена именица *флинта*. Именицу *ледик* довели смо у везу са придевом *ледичан*, забележеним у РСАНУ. Употреба ове лексеме у роману Д. Михаиловића потврда је њеног функционисања у западним говорима, о чему не сведочи тезаурусни речник. Корелација између именице *ледик* (на начин на који је употребљена у роману) и придева *ледичан* (према сведочанству у РСАНУ) на плану форме, значења и везаности за западне

<sup>175</sup> Уп. и ЦР: **трукује** несв црта, шара, прецртава што по мустри. **трукување** гл.им. од *трукује* шарање према мустри. **трукуван**, -а, -о урађен по мустри, ушаран.

говоре на простору Хрватске показује да је Д. Михаиловић зналачки уносио регионалну лексику у зависности од наративних циљева и локалног колорита у делима.

### II.2.3.2.3. Романизми

Романског порекла су регионалне лексеме које припадају тематским групама са архисемом 'алат': *маца* 'маљ, велики чекић' (З, 84), са архисемом 'посуда': *цимента* 'већи лимени суд за воду' (ГМ, 102), са архисемом 'платно': *церада*, са хиперсемом 'храна': *манђарија* 'укусна и скупа, квалитетна храна' (З, 217) и *вилија* 'комад, кришка (сира)' (КОФ, 170), и са архисемом 'игра': *мунта* 'карташка игра' (ГМ, 39). Један је регионализам из домена затворског жаргона: *бутурница* са значењем 'затвор'. Три су антропоцентричне именице из категорије романизама – лексема *фантек* са значењем 'момак, дечко' (З, 205), пејоративна атрибутивна именица са значењем карактерне особине: *гунтураћ* 'неспособна и неуредна жена' (ЧДОТ, 143) и један је соматизам: *будза* 'убалављена усна'.

Романизам *манђарија* у роману *Злотвори* актуализован је са квалитативним семама 'укусна', 'скупа' уз архисему 'храна'. Сема денотативног типа 'укусна' условљава компоненту позитивне оцене денотата, а сема 'скупа' компоненту негативне оцене особа које имају средства да такву храну приуште. У РСАНУ покрајинизам *манђарија* нема обележја експресивности у дефиницији или глоси, док је у РГМС и РКМД потврђена десигнативна компонента 'квалитетно' (РГМС), односно 'недомаће, страно', са глосом која објашњава употребу лексеме у ироничном говорном чину (РКМД). Семантика и прагматика лексеме употребљене код Д. Михаиловића у складу је са потврђеним дијалекатским потенцијалом.

Као покрајинизам романског порекла лексема *вилија* засведочена је у РСАНУ и у етимолошком речнику П. Скока, док је у дијалекатским речницима, који репрезентују лексику у основици дијалекта на ком Д. Михаиловић ствара, нема. Михаиловићева приповетка стога представља и потврду функционисања овог романизма на простору косовско-ресавских говора.

Лексема *мунта* забележена је са етикетом о територијалној обојености у РСАНУ са широким десигнатом – 'врста карташке игре'. У роману *Гори Морава* у стандарднојезичком наративу, функционишући као стилско изражајно средство, лексема остварује референцијалну вредност која одговара десигнату у РСАНУ, без детаљније семантичке спецификације. Контекстуализација у роману указује на другачију формалну адаптацију позајмљенице – или је у питању именица средњег рода



*мунте* (у акузативу јд.), или именица женског рода *pluralia tantum* (у акузативу). П. Скок (II: 480) помиње именицу италијанског порекла *мунта* < *мулта*, са значењем 1. 'глоба' и 2. 'лицитација', која је у употреби у Истри, Лици и Славонији. Иако услед недовољно спецификоване контекстуализације покрајинске лексеме не можемо извести закључке о специфичностима денотата, претпостављамо да се значење романизма који Скок наводи може довести у везу са референцијалном вредношћу 'врста карташке игре'. У том случају, реализација лексеме у романескном наративу, заснованом на косовско-ресавском дијалекту и тематски везаном за околину Ћуприје, сведочанство је шире територијалне заступљености романизма *мунта*.

Изведена домаћим суфиксом *-урница* лексема *бутурница* доводи се у везу са румунским *butur(a)*, са значењем 'рупа; шупље дрво' (РСАНУ *покр.*, Скок I: 245). Романизам је у употреби у говорима на Косову и шире са семантиком вредношћу 'затвор' (РКМД, Скок I: 245). Основинска реч *бутур* јавља се у дијалектима и са значењем 'беда, љаво, болест' (И). Уз етимолошке везе приказане у расположивим речницима које нам говоре о статусу позајмљенице у лексикону српског језика, потврда лексеме у *Чизмашима* указује на њену живу употребу у домену покрајинског жаргона у говору Ћуприје и околине.

У роману *Злотвори* употребљена именица *фантек* са значењем 'момак, дечко, млади мушкарац' показује још један тип обличког прилагођавања романизма (италијанизма) *fante* у српским говорима, уз облике *фант* (РМС) и *фанта* (Скок) са истим значењем. Облик са суфиксом *-ек* није посведочен у расположивим речницима. Имајући у виду тематику романа *Злотвори*, која је у вези са јунаком-приповедачем из ћупријског Поморавља, али је измештена на простор Далмације, романизам *фантек* пре се може сматрати регионализмом везаним за говоре Далмације. Измештеност приповедача из родног места у Далмацију читава се у језику упливом лексике несвојствене косовско-ресавском дијалекту.

У односу на значења романизама која су забележена у расположивим речницима до извесног семантичког померања у прози дошло је код експресивне именице *гунтураћ*, чије је значење 'неспособна и неуредна жена' у метафоричној вези са 'болесна и неспособна особа' (РСАНУ 2.б) и 'тромо, лено и неспретно дете' (РСАНУ 2.в).

Именица *будза* маркирана је у РСАНУ етикетама *покрајинско* и *експресивно*, што је у складу са начином употребе у Михаиловићевој прози. Етимолошки квалификатив указује на то да се ради о позајмљеници из румунског језика. П. Скок (I : 246) именицу објашњава као балканизам илиротрачког порекла, а проналази је у форми *буза* у

говорима Косова са другачијим значењем – у оквиру занатског говора са значењем 'гrotло на котлу', које је вероватно изведено метафором.

Две територијално маркиране глаголске лексеме романског порекла функционишу у дијалекатској прози.

Италијанизам *контати* (в. Скок *контат*, поствербал *кунтат* 'рачунати', *сконтати* 'сложити се у рачуну') забележен је у РСАНУ са квалификативом покрајинско, а са значењем 'ценити, сматрати, мислити' (РСАНУ 1.в.) употребљен је у *Петријином венцу*.

Глагол *чуљити* у роману *Злотвори*, у наративу дијалекатског говорника из Источне Србије (Зденка, Титова друга жена), носи референцијалну вредност 'одсецати уши свињама'. Према П. Скоку (I: в. *чубра*) основа *чул-/ћул-*, која у дијалектима носи више различитих значења повезаних доменом 'о ушима', 'о слуху', јесте балканизам романског порекла, који су румунски пастири раширили по Балканском полуострву. Глагол је забележен у РМС, али са другачијим значењем: 'уздизати ушне шкољке ослушкујући (о животињама), ћулити'. Значење 'одсецати уши животињама' инкорпорирано је у придеве *чуљав*, *чуљаст* и *чулав* који има мале или одсечене, осакаћене уши' (в. РМС), који метонимијом развијају и вредности који је малих ушију'. У ЦР глагол *чуљи* забележен је са значењем 'ломи, кеши' које је изведено по метонимијском обрасцу.

**маца** 'маљ, велики чекић' – И својим логорашким машицама, и не видевши га, уклонио би га, трагачем, глађу, песницом, летвом с ексером или без њега, **мацом**, крампом, ћускијом, каменом, гажењем, лабудом, мином за воду, бацањем са стене, како код желиш и у свим могућим комбинацијама. (З, 84);

**цимента** 'већи лимени суд за воду' – Славче и ја смо их (волове) шакама прскали и поливали **циментом** [...] (ГМ, 102);

**манђарија** 'укусна и скупа, квалитетна храна' – [...] сакупили су једно друштвање. Појавио се шкотски виски из штапских залиха, па су позвали и њега, појавила су се и лепа вина, добра **манђарија** и, дабоме, жене. (З, 217);

**вилија** 'комад, кришка сира' – Зато га је тетка Дара [...] за **вилију**-две сира, две-три уденице или десетак јаја, сачекивала код куће. (КОФ, 170);

**мунте**<sup>176</sup> 'карташка игра' – Мој тата је каткад такође играо табланет, радије у четворо него у двоје, чешће је играо шлагу, **мунте** и ајнц, а најчешће **чанче**, игру у троје коју су каткад звали и **санс** и коју нисам схватао. Кад није пио у ствари, стално је играо карте! (ГМ, 39);

**бутурница** 'затвор' – Јер ако ти седиш у тврдосерницу, а стално мислиш како би сад напоље могао да сереш лепо [...], ако без прекида думаш како толику казну ниси заслужио, како **бутурница** није за човека и ники нема право ту да те закључаног држи [...] (Ч, 316);

---

<sup>176</sup> Или је у питању именица средњег рода *мунте*, или именица женског рода у облику множине.

**фантек** 'момак, дечко' – Није се малтене морало ни стражарити око логора, а, ако не желиш, ни убијати, просто, довољно је фантека десетак дана заборавити без воде и хране, сунце, бура, камен и југо учиниће своје. (З, 205);

**гунтураћ** 'неспособна и неуредна жена' – „[...] Она тутамута Коса је, знаш и сам, неспособна, кад год сам га срела, на себе је имао прљаву кошуљу. Ма зар је тај гунтураћ жена?” (ЧДОТ, 143);

**будза** 'убалављена усна' – Милован натегну флашу, па рукавом обриса будзе. (БКГ, 15); [...] а у поновним покушајима да се издрндани концлогорски колесар обнови и подмлади, служба је, срчући убалављеним будзама, у ствари стално обигравала око исте шерпе пуне врелих чварака: побити или не побити? (З, 113);

**церада** 'навоштено, непромочиво платно за покривање кола, камиона, вагона' – [...] тихо би се привукао тајанствени црни путнички аутомобил или камион покривен церадом. (З, 131);

**контати** 'ценити, сматрати, мислити' – Мораш, изгледа, да пристанеш. Мораће, контају, да попусте. (ПВ, 105); Још ја онако сумљам и контам, оће бит неће бит, нисам се ни од оно прво повратила, кад мој креденац јурну опет. (ПВ, 285);

**чуљити** 'одсецати уши животињама (свињама)' – „[...] Мој отац учитељ таквога не би узео ни за свињара! Такав би ти из чистог задовољства на утрини свиње поклао. Још би их претходно чуљио и ослепљивао! Људе или свиње, њему је свеједно, важно му је да коље!” (З, 214);

#### II.2.3.2.4. Позајмљенице из осталих језика (мађарски, чешки, ромски)

**1. Хунгаризми.** Реализација придева *олајисан* у дијалекатској прози ширење је творбеног гнезда хунгаризма *олај*, који је у српском језику адаптиран са значењем 'уље од ланеног семена, ланено уље' и забележен једино у РМС са етимолошким квалификативом *мац*. Творбени модел који је омогућио придев подразумева постојање прелазне глаголске форме – \**олајисати* са значењем 'намазати олајем, уљем', која није потврђена у речницима, нити је реализована у прози Д. Михаиловића. Придев *олајисан* у роману *Чизмаши* и приповеци *Чизмаши у кицошком оделу* има референцијалну вредност 'намазан уљем' а реализован је са доменом *патос*, те значењем и начином употребе указује на један сегмент изванјезичке стварности у Србији средином 20. века – на начин одржавања дрвеног патоса који се мазао уљем како не би примао влагу.

**олај** 'уље' / **олајисан** 'намазан уљем' – Почеше они људи да ме бришу од прашине; срећом, патос није био олајисан. (Ч, 118); Уђемо, а унутра, дабоме, патос, и то олајисан. [...] Загрме, мора бити, магарету мој глас у уши, бубњи му онај клизави олајисани патос испод копита, лепршају пешкири пред очи. Поче још по оном олају и да се клиза. (Ч, 168); Пијани, голооточки десперадоси често су тако заподевали и туче и јутро дочекивали или на прљавим олајисаним подовима или у полицијским станицама. (ЧКО, 112);

**2. Бохемизам.** Бохемизам *бузерант* употребљен у *Чизмашима* није забележен у расположивим речницима. Значење са којим је реализован одговара основном значењу

именице у језику даваоцу: 'хуља, нитков'. Имајући у виду нулту семантичку екстензију и непотврђеност у речницима у питању је туђица са примарним степеном адаптације у лексичком подсистему српског језика.

**бузерант** 'хуља, нитков' – „Па не може то тако. Не може он с мене једно, а с тебе друго. Види шта намирисани бузерант зна! [...]” (Ч, 266); И, богами, ту сам причу брзо морао да заборавим [...] да ме не огласе за бузеранта, мој робијашки, шуљевити шупак мого би да западне у грдне невоље. (Ч, 306);

**3. Ромски.** У приповеци *Шукар место*, са хетеродијагетичким проповедачем који се на лексичком плану приближава јунаку приче – ћупријском Рому Тамилу, реализован је индеклинабилни придев *лачхо* из ромског језика. Придев не бележе расположиви речници.

**лачхо** ромски, прид. непром. 'добар' – Никад то време Тамил неће заборавити. Било је то за њега много, много лачхо време. / Рано ујутро и пред вече су трговали [...] за подневних жега склањали се у хладовину, а ноћи су им биле за уживање. Још ако би биваковали крај Лугомира или Мораве, крај Белице или неког потока [...] док им сапети коњ рушти зубима, каткад би од усхићености до зоре пробдео. (ШМ, 38); Има тренутака кад се поново нада да ће у гужви угледати дивну, широку, цветну Мечкину сукњу и њено румено, округло лице и, усамљеноме, пада му на памет: оно је био много лачхо живот. (ШМ, 53);

**II.2.3.2.5. Закључна разматрања.** Један део система територијално маркиране лексике коју Драгослав Михаиловић користи у бројним својим прозним делима са функцијом карактеризације локалних ликова и сликања локалне средине чине и лексеме несловенског порекла. Њихова употреба у књижевности на дијалекту омогућава нам да попунимо евентуалне лексичке празнине језичких утицаја на дијалекатској карти, а, будући да их писац преузима као прототипичне маркере дијалекатског лексикона, и да потврдимо степен употребе таквих јединица у локалним говорима. Реактивација овог лексичког слоја у текстовима са широком рецепцијом унеколико је гарант његове стабилније позиције у целини лексикона српског језика.

Закључили смо да су доминантни несловенски лексички слојеви пореклом из турског, немачког и романских језика, што је у складу са друштвено-историјским околностима у којима се налазио српски народ на Балканском полуострву.

Углавном се ради о позајмљеницама које су потпуно уклопљене у лексички систем дијалекта, које у већини случајева имају потврде у дијалекатским речницима, бар у једном значењу. Формалне варијације на које наилазимо у различитим речницима

одлика су неуједначене формалне адаптације у дијасистему, што није показатељ нестабилности лексема унутар појединачних подсистема. Са семантичког становишта територијално маркиране позајмљенице реализоване у прози Д. Михаиловића у складу су са значењским потенцијалом који је забележен у речницима народних говора. Семантичка надградња коју је писац спровео у неколиким случајевима кореспондира са механизмима ширења значења општејезичких лексичких еквивалената (уп. метонимијске реализације регионализма *фиранга* и стандарднојезичког еквивалента *завеса*) и у складу је са семантичким потенцијалом територијално маркираних позајмљеница.

Будући да су лексеме у нашој грађи јединице са дужим периодом функционисања у дијалекатском идиому, регулаторни језички принципи аналогиче довели су до њиховог формалног уклапања у систем дијалекта. Формалне варијације позајмљеница могу се јавити на нивоу различитих дијалеката или различитих говора,<sup>177</sup> што је последица системских дијалекатских разлика, а не податак о нестабилности позајмљеница у појединачним подсистемима.<sup>178</sup> Стабилизацији позајмљеница допринела је и чињеница да су ове лексеме почеле развијати полисемантичку структуру на исти начин као домаће лексеме. Отуда су јединице које разматрамо у делима Д. Михаиловића позајмљенице углавном у *стабилном (статичном) стању*,<sup>179</sup> са становишта завршености процеса формално-семантичке адаптације.

### II.2.3.3. Лексички дијалектизми нејасног порекла

Један број лексичких дијалектизама, који су делом посведочени у дескриптивним општејезичким и дијалекатским речницима, или о чијој употреби мимо књижевних дела Д. Михаиловића нисмо успели да пронађемо сведочанство, сврстали смо у групу покрајинизама нејасне етимологије.

Групу територијално маркираних антропоцентричних именица које се појављују у дијалекатској књижевности Д. Михаиловића, а чије нам је порекло нејасно, чине *дзодзоња*, *тотов* и *мангалија*.

---

<sup>177</sup> Што се види када се упореде забележене форме позајмљеница у различитим речницима.

<sup>178</sup> Уп. Како се смањује број стурктурних ликова, а расте број семантичких реализација, тако се и статус лексеме стабилизује и она из категорије туђица прелази у категорију позајмљеница (уп. Ристић 2006: 140–143).

<sup>179</sup> Термин С. Ристић (2006: 141). С. Ристић издваја још и лексичке јединице у нестабилном (динамичном) стању, чија адаптација у језику примаоцу није доведена до краја.

Пејоративна именица са значењем карактерне особине *дзодзоња* 'надувенко, уображенко; онај који је преценио своје способности, који је умишљен' такође није регистрована у речницима, а употребљена је у наративу јунака који је пореклом из источне Србије<sup>180</sup>

**дзодзоња** 'надувенко, уображенко; онај који је преценио своје способности, који је умишљен' – „Ма ти си”, викнула му је једанпут пред двојицом другова, што га је заиста понижавало, „један напумпани влашки дзодзоња!” Касније ће му, смејући се – упркос свему, имала је смисла за хумор – објаснити да то у источној Србији значи сељачки кицош. (З, 213);

Лексема *тотов* 'глуп човек, незналица, глупандер', према контекстуализацији у роману *Чизмаши* представља јединицу косовско-ресавског дијалекта и забележена је у РСАНУ са етикетом *покрајинско*.

**тотов** 'глуп човек, незналица' – Он је исто волео отреситог војника, и није трпео тотова и туњавка коме је све равно до Косова [...] (Ч, 261);

Лексема *мангалија* употребљена је са два значењима. У роману *Чизмаши* реализована је дисперзивна семема са актуализованим компонентама 'мангуп, Ром, свирач'. У приповеци *Треће пролеће Свете Петронијевића* именица је фиксирана са етнонимским значењем 'Ром, припадник ромске националности', али са неутралисаном пејоративном компонентом која је подразумевана у одредници *мангалија* у РСАНУ. У дијалекатским речницима именица није потврђена.

**мангалија 1.** 'мангуп, Ром, свирач' – Оставим госин-Ђоку и његове мангалије поред келераја, наручим им пиће, а ја продужим у авлију. (Ч, 162); А онај госин-Ђокин мангалија мора да је и у војсци био трубач. (Ч, 171);

**2.** Ром, Циганин' – [...] малчани крај ћерке јој Раванице, морали да спасавају Цигане. А ослобођени малчани прихватише унесређене мангалије у своје куће и заједно са њима почеше да дрежде на насипу изнад поплавлених насеља, плуцкајући у воду и чекајући кад ће се с мокрих грана омаћи нека кокошка. (ТПСП, 59–60);

Два лексичка дијалектизма са именичким категоријалним значењем и архисемом 'врста бубе' реализована су у *Чизмашима*, а у расположивим речницима нису потврђена: *татабица* и *пападаћ*. Контекст у ком су ове именице употребљене није оптималан у мери у којој би било могуће апроксимовање диференцијалних сема. Напоредни однос са лексемама које повезује архисема 'буба' (*вашке, комарци, мушице*,

---

<sup>180</sup> Наратор је јунакиња Зденка, Титова друга жена из из источне Србије.

стоноге итд.) омогућава нам да у исто лексичко-семантичко поље сврстамо и лексеме *татабица* и *пападаћ*.

**татабица** 'врста бубе' – Јеле су ме затворске вашке и буе, комарци и мушице, татабице и пападићи, уволаже и стоноге, бубашвабе и бубарусе, само што нису филоксере и бубамаре. (Ч, 307);

**пападић** 'врста бубе' – Јеле су ме затворске вашке и буе, комарци и мушице, татабице и пападићи, уволаже и стоноге, бубашвабе и бубарусе, само што нису филоксере и бубамаре. (Ч, 307);

Остале лексичке дијалектизме чије нам порекло остаје непознато повезује хиперсема 'неживо'.

Територијално маркирана лексема са значењем животињског соматизма – *кишња*, забележена је у РСАНУ (покр.), РГСМ и РКМД. Д. Михаиловић користи је у стандарднојезичком наративу у роману *Гори Морава* и приповеци *Шукар место* из стилских разлога, у складу са системском вредношћу коју она има у дијалектима. Порекло ове именице пак није јасно. П. Скок (II: 85) упућује на могућу везу између *киша* које бележи Вук и која је у употреби у говорима Косова са значењем 'сурла, рило у свиње' и русизам *кишчица* са значењем 'шараљка, оруђе за шарање'.

**кишња** 'њушка' – Чување брљивих дивљчких свиња с *кишњама* од четврт метра, које испод ока стално меркају како да ти кидну у штету и кашкала и умеју да галопирају као коњи, или залуавих крава, које знају да се заобадају, из места да затутње у кукурузе и тамо за трен да начине ршум [...] (ГМ, 59); Одмах из џепова ваде кукуруз. Старке им опрезно прилазе и [...] почињу да грицкају. Они их пуштају још мало, па их изједанпут заскачу и натичу им брњице на *кишње*. (ШМ, 44);

Са архисемом 'врста карташке игре' реализована је лексема *чанче*,<sup>181</sup> коју не региструју речници, те нам порекло ове јединице остаје непознато. У метатекстуалном коментару наратора значење лексеме *чанче* објашњава се стандарднојезичким синонимом *санс* (РСАНУ фр. 'игра карата, врста преферанса'), а прилогом *каткад* у коментару приповедач указује на стилску необележеност и фреквенстост лексеме *чанче* у дијалекту, односно на слабу фреквенцију стандарднојезичке именице *санс* у дијалекатском подсистему.

---

<sup>181</sup> Употреба именице у роману *Гори Морава* оставља двојбу у вези са тим да ли се ради о облику акузатива множине именице женског рода (*чанча*) или о облику акузатива јединице именице средњег рода (*чанче*). Хоморегеренцијални облик *шлагу* показује да се ради о облику акузатива, чиме се укида могућност да је у питању деони генитив.

**чанче** 'врста карташке игре преферанс' – Мој тата је каткад такође играо табланет, радије у четворо него у двоје, чешће је играо шлагу, мунте и ајнц, а најчешће чанче, игру у троје коју су каткад звали и санс и коју нисам схватао. Кад није пио у ствари, стално је играо карте! (ГМ, 39);

Са значењем превозног средства лексема *каре* (мн.) реализована је у приповеци *О томе како је остала флека*. У овом облику она није потврђена у расположивим речницима, али се облик и значење основе *кар-* може повезати са италијанизмом *каруца*, обичније *каруце* у мн. (тал. *carrozza* РСАНУ, Скок II: 45–46).

**каре** 'кола на четири точка са коњском запрегом' – [...] све што је могло да јаше или седи на карама стало је у строј и прошло кроз варош. (КОФ, 167);

Нејасног порекла су и лексема *кунина* са семемом 'окруњени клип кукуруза', забележеном у РСАНУ (2.б. *покр.*), именица *чапар* 'глинена посуда' (в. РМС *покр.*), *мега* 'сасвим ситна киша која сипи у виду магле, измаглица' (РСАНУ *мега* *покр.*), затим две именице које повезује хиперсема 'камен': лексема *клоца* (РСАНУ *покр.*), која је реализована са значењем 'каменица, велики тешки камен', *трло* 'једноставна грађевина од пружа и дасака на пољима у које се радници на њивама склањају у случају временских непогода или у којима се одмарају од пољских радова' и *препедуша* 'танак и заобљени мали камен, камичак'. Облик *клоца* могао би бити ономатопејског карактера (в. *kliicati* Скок II: 202), према ономатопеји којом се опонаша звук који настаје од брзог судара (уп. и ономатопеју *клоц* и ономатопејски дериват *клоца* несв. у ЦР). Не можемо међутим са сигурношћу тврдити да постоји семантичка веза између ономатопеје и референцијалне вредности именице *клоца*. Са архисемом 'грађевински објекат' лексема *трло* забележена је у РСАНУ са квалификативом *покр.* (*трло* и *трла*) и са значењем које се разликује од оног реализованог у роману *Злотвори* према компоненти домена примене (РСАНУ 1. стаја за стоку, појата, тор; место и стаје где се стока држи зими). Лексема може бити у вези са словенским глаголом *трти*, *тарем*, уколико је мотивисана материјалом који служи за градњу и начином градње – изграђена је од пружа које је добијено трењем у стругањем. За ову тврдњу нисмо пронашли поуздане доказе. Лексема *препедуша* није забележена ни у једном речнику, али развијањем придевског деривата *препедушаст* са значењем 'мали, ситан' (З, 126) учвршћује свој статус у лексичком систему писца.

**кунина** 'окруњени клип кукуруза' – Моја мама би дотле из хладног предсобља донела стакло запушено кукурузном кунином. (ГМ, 22); И она би ми међу зубе већ ћушнула у џепу припремљену кунину. Развалила би ми вилице и поред шишарке нагурала у уста велику песницу. (ГМ, 23);



**чапар** 'глинена посуда' – Те ствари се овдена, дабоме, раде, и жене саме таке ствари себе раде, с нека вретена и чапари и тако то, ал оне то бар на време, док се дете не ритне с ногицу. Ова сам са живу дечицу, живу децу убива и побацује. (ПВ, 65);

**мега** 'сасвим ситна киша која сипи у виду магле, измаглица' – Плочник поче да кваси једва видљива **мега** и гдегде по улици проходају кишобрани. (ШМ, 29);

**клоца** 'каменица, велики тешки камен' – „А јеси ли бар видео како сам померио сандук ?” / „За мене си данас”, преваљивао је он као тешку **клоцу** камена, „мого да помериш цео парк.” (ЈИ, 118);

**трло** 'једноставна грађевина од прућа и дасака на пољима у које се радници на њивама склањају у случају временских непогода или у којима се одмарају од пољских радова' – Али по **трлима** наоколо већ беху да се из оближњих села скупљају уплашени сељаци. (З, 18); Збуњени, они се на **трлу** притаје, дан-два се одморе. (З, 23);

**препедуша** 'танак мали и обао, гладак камен, камичак' – [...] с пуним џеповима стакланаца и катанчића, танких камичака препедуша, које у барама одскачу као жабоккреавци [...] (ГМ, 99);

**препедушаст** 'мали, ситан; заобљен' – Ћећа ће на то својом **препедушастом**, заобљеном шаком одсебице клизати по дасци стола. (З, 126);

Лексему *гранцла* нисмо пронашли ни у једним речнику, што говори о њеној нераспрострањености. Са значењем 'трошкави колач који се састоји из два колутића међусобно спојена џемом' употребљен је у *Петријином венцу*. Лексема представља лексички дијалектизам, вероватно и локализам, који у другим говорима има синониме *пољупчић* (околина Крагујевца) и шире распрострањен *ванилица*.

**гранцла** 'трошкави колач који се састоји из два колутића међусобно спојена џемом; ванилица, пољупчић' – Спремам се тај дан, оћу неке понуде да му понесем. И баш сам неки ситни колачи узела да му умесим. Тако, мало оне гурабије и **гранцле** оћу да му *спремим*. (ПВ, 397);

Семантички идивидуализам *олалија* 'бакља од баштенских метли', реализован у роману *Гори Морава*, указује на постојање семеме која је припада домену народних обичаја 'ватра или бакље које се пале за време неких празника (Покладе, Петровдан) уз пригодан обред, којим се терају змије, штетни инсекти и сл.' Будући да у стандарднојезичком лексикону има синоним *лила*, који карактерише употребна распорострањеност у српским дијалектима, лексема *олалија* представља лексички дијалектизам.<sup>182</sup> У дијалектима су потврђени и други синонимни лексички дијалектизми

---

<sup>182</sup> Уп. Словенска митологија (2001: 339–340): ЛИЛА – „ритуални предмет у виду бакље и одговарајући обичај, током кога се пале бакље (њима се маше, носе с око домаћих грађевина, забадају у њиву и др.), с ритуално-магијским циљевима. Назив ритуалног предмета *лила* је карактеристичан за области централне и западне Србије, источну Херцеговину, Босну и донекле Славонију, где је сам обред *лила* обављан леги, углавном уочи —> Петровдана (29. VI/12. VII). [...] У околини Болевца, на разгранату мотку су качили стару корпу, у којој би *запалили* сламу, и обилазили су шљивике, узвикујући: *Олалија, олалија, изгоре попова буклија!*, да би се ослободили штетних инсеката и обезбедили добар род шљива.”

Лексема *олалија* везује се и за значење 'духови, приказе', односи се на сезонске демоне као што су караконцуле (в. Словенска митологија 2001: 447).

*оратница, оратник, ората* (исток Србије), *машала* (Босна, Пирот), *вртешка* (Лесковац) и сл. (в. Словенска митологија 2001: 340).

**олалија** индив. (етн.) бакља од баштенских метли – Свугде по градини, а нарочито крај тараба, расле су густе, горостасне баштенске метле. [...] Бледозелене и нежне у пролеће, оне су средином лета почињале да се суше, а ситно лишће да им се скврчује и опада, док најзад не остану само ружне жућкасто-браонкасте шибљике начичкане ситним, тврдим семењем, које зобају чворци и боли да ти запада за врат и у косу. Тада их је моја мама, да јој не гуше башту и увек са закашњењем, чупала, трпала на гомилу под кош или му их задењивала између летава, свима нуткала [...] и у јесен обично спаљивала. И у свеже октобарске вечери ми бисмо наред сокака имали високе, веселе, праштаве олалије, које, на нашу жалост, брзо догоревају. (ГМ, 10);

Придев *дзиљав* са африканизацијом иницијалног сугласника, што је формална одлика говора источне Србије, у РСАНУ забележен је са квалитативом покрајинско и значењем *врљав, разрок*. У лексикону писца ова лексема функционише са пејоративним метафоричним значењем *неспособан* у оквиру говорног чина псовке. Придев је потврђен и у РКМД, али без назнака о пореклу. У творбеном гнезду са основом *дзиљ-* јесте и глагол *дзиљати* употребљен у *Петријином венцу* са референцијалном вредношћу *гледати кроз слабу светлост, чкиљити, једва видети*. Глагол није забележен у расположивим речницима.

**дзиљав** *неспособан* – Ди си, матер ти дзиљаву, гледала кад ниси ништа видела? (ПВ, 104); Он са фудбалерима поче наоколо помало да цврцка, а Жарко се једне вечери довуче кући пијан. [...] Кад га угледа, Чичи готово дође да се насмеје, али за сваки случај [...] дохвати прво што му паде под руку – своју сабљу – и њоме га, онако у канији [...] опаучи по леђима: „Вуци се тамо, магарче дзиљави, тражи од мајке нешто да једеш!” (КОФ, 140); **дзиљати** *гледати кроз слабу светлост, чкиљити, једва видети* – Кад се пре смрче, мислим се. И дзиљам онако очима у ону тмину наоколо. (ПВ, 150);

Придевска лексема *залуав* потврђена је као територијално маркирана јединица у РСАНУ, са примером употребе из говора Параћина, Крагујевца и Левча, што одговара дијалекатској основици прозе. Лексема је у роману *Гори Морава* реализована у складу са системским значењем реализованим у Речнику, са специјализованим доменом примене *о кравама*.

**залуав** (о стоци, кравама) *луд, набусит, напрасит* – Чување брљивих дивљчких свиња с кишњама од четврт метра, које испод ока стално меркају како да ти кидну у штету и кашкала и умеју да галопирају као коњи, или залуавих крава, које знају да се заобадају, из места да затутње у кукурузе и тамо за трен да начине ршум као топовска запрега, никад није добро, а може да испадне и наопако. (ГМ, 59);

Један број територијално маркираних глагола не можемо са сигурношћу одредити према пореклу. У овој групи разматрамо глагол кретања *фузати се / фузнати се*, затим трансформативни глагол са архисемом 'чинити да се нешто креће или мења': *истулбити*, глаголе мимике лица: *искебити се; искоколити/искокољити*, и глагол задовољења потребе за спавањем: *крвљосати*.

Глагол *фузати се* није потврђен у општедескриптивном РМС, нити у дијалекатским речницима. У етимолошком речнику П. Скока у говорима Истре и Жумберка забележене су форме: прилог *фузно* са значењем 'склиско', и глаголи *исфузнати се, сфузнати се* са значењем 'оклизнути се', међутим није дата информација о пореклу облика. На простору северне Метохије забележена је именица *фузало* са архисемом 'део плуга' и диференцијалном компонентом 'који клизи по дубини бразде (РГСМ)'. Потврђени облици са кореном *-фуз-* и семом 'који клизи' указују на утемељеност глагола *фузати се* у српским дијалектима, што је још једна потврда да Д. Михаиловић користи постојеће лексичке фондове, не тежећи индивидуалним креацијама. Потврда у Михаиловићевој прози сведочанство је да се глагол употребљава и на подручју Ћуприје и Параћина.

**фузати се** 'клизати се' – Почеше ноге да ми се шетају у њи, а там а овам, поче ја да се фузам. (ПВ, 167); Лете моји судови по њега, сам се фузају кај на клизавицу. Да и јуриш, не би могао да и стигнеш. (ПВ, 285); Примакнеш столицу, па се полако испнеш, легнеш потрбушке као на санке и онда се, вукући се рукама за ивице, од једног до другог њеног краја, просто фузаш. (ГМ, 73); Нос му је онако у мраку изгледао огроман, као гелендер у чешкој школи. Могао си по њему да се фузаш. (ГМ, 86); Онда се закочених точкова фуза по пешачкој стази и после десетак метара зауставља на травњаку. (МБ, 121); **фузнати се** 'оклизнути се' – За њега сам му рекла да ми се, док сам чистила, ноге на поњаву фузнуле и да сам га разбила. (ПВ, 206);

Међу глаголским регионализмима са нејасном етимологијом у романима Д. Михаиловића употребљен је глагол *истулбити* са два референцијалним вредностима: 1. 'избацити, истурити нешто (намештај) напоље, разбацујући на разне стране' (ПВ, 116), 2. 'извадити, поцепати' (З, 29). Једина речничка потврда до које смо дошли јесте она у ЦР, у ком се наводе три семеме глагола *истулби* 1. 'избаци стомак, надује се'; 2. 'добије лоптаст облик, надује се'; 3. пеј. 'пусти стомак'. У говорима Црне траве потврђено је и творбено гнездо око основе *тулум(б)-*: именица *тулумбък* м 'велики стомак', придев *тулумаес, -ста, -сто* 'округао, обао', именице са значењем предмета – *тулумица* 'обли суд' и лексема *тулум* са значењем 'мешина за држање вина'. Значење наведених лексема из

ЦР указује на везу између основе *тулум*- и глаголске основе *тулб*-. Према П. Скоку (III: 437) *тулум* је балкански турцизам са значењем 'мешина за вино' (Космет).

Глагол *тулбити* забележили смо у разговору са дијалекатским говорницима у селима надомак Јагодине. Уочена су значења 'издубити, извадити утробу свињи при клању' (Кочино село), у префиксалној повратној форми *истулбити се* 'добити килу од напора'. Забележени су контексти (село Драгоцвет): *Скени се о' ту ограду, ће се истулбиши!* / *Убола је крава, истулбила ју све*, затим *Сам си га истулбио за џабе за човека*, са значењем 'изврнути причу, не говорити веродостојно'. У Драгоцвету је забележена именица *тулбак* са значењем 1. 'стомак', 2. 'особа која изврће ствари', а у селима западне Лепенице, у околини Крагујевца, са значењем 'свињска изнутрица, трбушина' у изразу *извадити тулбак* (село Шљивовац). Све наведене семантичке реализације именице *тулбак* повезују семантичке компоненте 'мех', 'обло', 'испучено', а глагола *тулбити* и његових префиксалних твореница *семе испучити* и *изврнути*. Не одбацујемо могућност да се форма укршта са романском и балканском ономатопејом *тумба* 'узвик који значи да се нешто преврнуло, стрмоглавце пало' (Скок III: 480), одакле и деноминал *тумбати* 'превртати наглавце'.

Компоненте 'који попуњава простор' у концептосфери домена *намештај*, односно 'мех, испучење' у денотативној сфери домена *качкет* омогућавају употребу глагола *истулбити* у прози Д. Михаиловића у складу са потенцијалом који он има у дијалекту.

**истулбити** 1. 'избацити, истурити (намештај) напоље, бацајући га на разне стране' – Све му, веле, по кућу поразбивали, астали и столице поломили, намештај истулбили и разбацали, а на спољни дувар му написали: *Витомир кољаи*. (ПВ, 116);

2. 'извадити, поцепати' – Исцепа и изгази качкет истулбивши му утробу. (З, 29);

У РСАНУ регистрован је покрајински глагол *кебити* 'сапињати, спутавати', који је у основи префиксалног повратног глагола *искебити се*, употребљеног у роману *Гори Морава*, са референцијалном вредношћу 'истурити, искривити бок преко неке препреке (преко плота)'. Семантичка веза између реализоване семеме и значења регистрованог у Речнику заснована је на компоненти 'укочити се, стиснути се, сапети се преко неке препреке'. Са овим значењем у РСАНУ забележен је и глагол сличне форме *искебечити* (РСАНУ 1), који у контексту ономатопејских глагола помиње и М. Бјелетић (2006: 137): *искебечити се* 'истурити, искривити бок'. П. Скок (I: 129) везује *кебечити* са *бечити* (*иске-бечити*) 'кривити лице', који је заснован на ономатопеји *бе*-. Овом ономатопејом опонаша се глас овце, а онда и покрет уста када се нешто жели рећи али се не зна шта, и

даље се метонимијским преношењем њоме симболизује кривљење уста и очију. Тип семантичког ширења ономастопеје указује на могућност да она реферише и на кривљење тела, међутим, у литератури нема назнака о алтернацији *-бе-* (*ке-бе-чити*) : *-би-* (*ке-бити*), те и поред семантичке повезаности, не можемо тврдити да се ради о глаголима исте етимологије. Дакле, постоји могућност да је дошло до семантичке конвергенције двеју форми.

**искебити се** 'истурити, искривити бок (преко плота) – „Па, баба-Велико! Ни клис се не баца него удара машком.” Она би се преко плота искебила. „Удара машком. Баш ми ти знаш, слинчо. Килави Радоване. Стално си болес'ан. И баца се и удара! Ништа не знате.” (ГМ, 14);

У двама фонетским ликовима *искоколити* и *искокољити* регионално обојена глаголска лексема употребљена је у више наврата у језику писца са значењем 'иколачити, разрогачити' и доменом *очи*. Глагол је потврђен у РСАНУ (покр.) и ЦР, док нема назнака о његовом пореклу. Претпостављамо да се ради о деноминалу мотивисаном именицом *коло* (какав је нпр. и глагол *сколати* 'окружити, опколити' в. Бјелетић 2006: 242), са продуктивним експресивним префиксом *ко-*<sup>183</sup> у словенским језицима.

**искоколити / искокољити** (очи) 'иколачити, разрогачити' – Он искоколио неке оволике очи у мене. И ко да, рекла би, мало побелео у лице. (ПВ, 236); – И ево ти Гидрана код њега. Сав је знојан, искокољио је очи од стра и панике. (Ч, 53); Лице му се зајапурило, очи искокољиле, па дошле ко кокошиња јајца, руке му се тресу. (Ч, 203);

Пејоративни глагол *крвљосати* у *Петријином венцу* употребљен је са референцијалном вредношћу 'пуно спавати, чмавати'. Као покрајинизам засведочен је у РСАНУ, РКМД, РГСМ и ЦР. Углавном се у дијалектима среће као глагол са значењем задовољења физичких потреба – узимања хране и спавања, са пејоративном прагматичком компонентом.

**крвљосати** 'спавати много, чмавати' – Куса он оно онде, куса. Док се не накуса. Онда оће да иде у собу да крвљоше; уморила га кафана, човече. Шмркну с онај нос, одупре се рукама од астала да се подигне, устаде. Оде. (ПВ, 41); А кад се врати, има на брзину да се повечера и одма да се иде у кревет. И одма ће опет да закрвљоше. Немаш ти с њега кад да разговараш па готово. (ПВ, 41);

---

<sup>183</sup> Детаљно о суфиксу *ко-* у српском и у другим словенским језицима в. Бјелетић 2006 (25–60).

Одрична речца *најо* употребљена је у роману *Чизмаши* са стилистичким ефектом истицања одсуства, односно негирања. У РСАНУ формант *најо*- налази се само у оквиру варијација покрајинског прилога *најострагу*, *најотраг(а)* и *најотрагу*, потврђен са два системских вредностима у дијалекатским подсистемима, које повезује компонента 'последњи, на последњем месту'. Прилог *најозгор* 'сасвим озго, поврх свега' такође садржи сему највећег, најизраженијег степена вредности исказане у творбеној основи. Значење које повезује све прилоге у којима се јавља формант *најо*- одговара Скоковом (III: 488) објашњењу форманта *најо*- у прилогу *најострагу* као суперлативног облика. Речца *најо* стога може бити суперлативног порекла.

**најо** одр. речца 'не, нема' – [...] а кад завршиш, нема нигде да мрдаш него мораш да седиш код куће. Ко уапшен. Најо кафана. Најо женскице, најо куплераји. Најо ништа. (Ч, 69);

#### **II.2.4. Статистичка заступљеност лексичких дијалектизама у општедескриптивним и дијалекатским речницима**

Од укупно 240 анализираних лексичких дијалектизама у прози Д. Михаиловића у речницима је потврђено 190 лексема. Од тога 31 лексема реализована је у књижевним делима са нешто другачијим значењем од системских вредности које бележе речници. Непотврђене су 54 јединице, међу којима је и лексема са прозирном мотивацијом, насталих по продуктивним творбеним моделима (в. II.2.1.5). У општедескриптивним РСАНУ и РМС налази се 155 потврда.

Међу дијалекатским речницима највеће поклапање са грађом показује *Црнотравски речник*<sup>184</sup>, у ком је пронађено 74 лексеме реализоване у књижевним делима. Следе РКМД са 40 и РГСМ са 30 потврда. Ова статистика може ићи у прилог тврдњи Д. Јовића (1985: 84) који је, бавећи се формалним одликама језика Михаиловићеве прозе, за његову дијалекатску основицу одредио локални говор косовско-ресавског дијалекта са наносима из призренско-тимочких говора. Уз то, низ лексема које имају потврду само у РСАНУ и РМС илустроване су примерима из југоисточне Србије. Расположива речничка грађа у комбинацији са књижевним

---

<sup>184</sup> *Црнотравски речник* представља лексиком говора који припадају сврљишко-заплањском говорном типу призренско-тимочке зоне, али се њиме не захватају „само насеља која су у непосредном окружењу варошице Црна Трава, нити само села која припадају овој општини, већ нешто шири појас, пружајући се према насељима Грделичке клисуре у којима диминира јужноморавски говорни тип” (ЦР, 11). Р. Стојановић одређује црнотравски говор као гранични подсистем који се „уклинио између два говорна типа призренско-тимочке дијалекатске области“ – сврљишко-заплањског и јужноморавског (ЦР, 11).

текстовима потврђује да је утицај југоисточних говора на говоре ћупријског краја изражен и у лексичком систему.

Неколико лексичких дијалектизама контекстуализовано је у прози на начин да се приписује другим дијалектима, а не говорима косовско-ресавске дијалекатске зоне. Такви су регионализми *потребит*, коме је приписано порекло из говора Црне Горе (ПВ, 8), *ледик* (З, 197; Загорје) и *фантек* (З, 205; Далмација), чија је повезаност са западном варијантом српских говора показана и у расположивим речницима. Контекстуална потпора којом се јасно указује на везаност лексема за дати дијалекатски простор одредила је у *Злотворима* лексичке дијалектизме *будза* (113), *дзодзоња* (213) и *чуљити* (214), као јединице говора источно од Хомоља.

Приказани подаци указују на то да је индивидуализација на лексичком плану у прози Д. Михаиловића минимална, те да је нешто већи степен дијалекатског варирања заступљен на нивоу семантичке деривације, но што је то случај на плану творбе нових речи или употребе непотврђених лексичких позајмљеница.

### Ц.3. ФРАЗЕОЛОШКИ ДИЈАЛЕКТИЗМИ

Међу регионално маркираним јединицама лексикона у делима Драгослава Михаиловића посебно место заузимају фразеологизми као вишечлане лексичке јединице. Њихова значајна заступљеност у књижевно-уметничком тексту заснованом на сказу, односно симулацији живог говора у првом лицу, може се образлагати изразитом експресивношћу која је карактеристика овог лексичког слоја. Поред номинативне, односно референцијалне улоге, фразеологизмима је својствена експресивна значењска компонента, која је последица специфичне преобразбе значења конструкције речи. Фразеологизми су носиоци не само рационалне процене сегмената стварности већ и емотивне оцене, те имају изражену конотативну значењску компоненту (уп. Телија 1996: 84, Мршевић Радовић 1987: 16, Рамић 2016а<sup>185</sup>). У основи њиховог постојања увек је функција секундарног означитеља; они идиоматски идентитет добијају захваљујући метафоризацији, односно семантичком преобразовању конструкције речи, које у новом споју губе сопствену номинативну вредност. Видови семантичке преобразбе, као и тип

---

<sup>185</sup> Фразеологизмима „се људи у свакодневној, спонтаној комуникацији радо користе онда када субјективно-модалном ставу према референту дају предност у односу на референцију одређене ситуације. Тиме је условљено њихово функционално обиљежје експресивности које уобличава конотативну компоненту значења” (Рамић 2016а: 123).

значајске мотивације откривају специфичан поглед на свет носилаца језика, у складу са тезом која је окосница овога рада – да су језик, менталитет и култура једног народа у нераскидивој вези.<sup>186</sup> Пошто фразеологизми (различног степена идиоматизованости) представљају метафоричну слику сегмената стварности, они су језичке јединице бремените културним значењем<sup>187</sup>, те територијално маркирани фразеологизми представљају ефикасно стилско средство у сликању јунака једног поднебља.<sup>188</sup> Драгослав Михаиловић везу између типова семантичке преобразбе и погледа на свет носилаца језика успешно користи за сликање унутрашњег света својих јунака.

Захваљујући својој формално-семантичкој комплексности, фразеологизми нуде обиље информација за реконструкцију стереотипа, те са становишта теорије стереотипа заузимају посебно место у лингво-културолошким истраживањима.

У оквиру Лублинске лингвистичке школе, на челу са Жежом Бартмињским, појам стеротипа везује се за обе равни језичког знака – и за форму и за садржај (в. Бартмињски 2011: 185). Стереотип са аспекта форме језичкога знака тиче се стабилизваности језичкога знака, односно његовог својства да се репродукује као целовит, уместо да се у говорној продукцији увек изнова ствара. Овакав приступ за централни предмет има сложене лексичке јединице, односно фразеологизме и друге типове формално устаљених спојева (какви су формуле, пословице, бајалице и сл.). Увођење формалног критеријума у посматрање стереотипа омогућује утврђивање скале стабилизваности,

---

<sup>186</sup> У прилог вези између фразеологизма и културе стоје бројне констатације у литератури, попут ове да фразеологизми у националним језицима одражавају емпиричко, историјско или духовно искуство језичког колектива, будући да се појављују на основи фигуративних/сликовитих представа стварности (в. Телија 1981: 13); а говорећи о културолошком потенцијалу изучавања фразеологизма, Н. И. Толстој (1983: 189–190) на питање В. М. Мокијенка: „относится ли историческая фразеология к этнографии или лингвистике“, одговара: „относится к этнолингвистике“, чиме недвосмислено указује на повезаност етноса и језика.

О реконструкцији словенске фразеологије, и њеним етнолингвистичким аспектима пише Н. И. Толстој (1995: 63–100).

О вези фразеологије и националне културе у српском језику в. Мршевић Радовић (2008).

Уп. и Бартмињски (2011: 46–69).

Везу између културе и поредбених фразеологизма за окосницу свог контрастивног бугарско-енглеског истраживања узима Б. Јанев (2013). Он пише: „[...] езикът е динамично и гъвкаво явление, а културата на човека се променя непрекъснато в резултат на постоянното развитие на социума, което води до поява на все по-нови и нови сравнения, допълване и перифразирани на вече съществуващите в речниковия фонд” (Јанев 2013: 17).

О вези фразеологије и националне културе у српском језику пише Драгана Мршевић Радовић (2008).

<sup>187</sup> О појму културног значења / културне конотације в. Телија (1996: 214–237) и Вуловић (2015: 15).

<sup>188</sup> В. А. Маслова (2001: 4) повезаност метафора, симбола и фразеологизма са погледом језичке заједнице на свет илуструје тврдњом Б.А. Ларина: „Фразеологизмы всегда косвенно отражают воззрения народа, общественный строй, идеологию своей эпохи. Отражают — как свет утра отражается в капле росы”.



односно фразеологизованости сложених конструкција речи. С друге стране, семантички аспект посматрања стереотипа почива на становишту да говорна заједница тежи конституисању слике „типичног” објекта (нпр. слике *нормалног* тигра, који је с пругама, уп. Бартмињски 2011: 191), те се према томе стереотип састоји од прототипичних семантичких својстава, која не важе за целу класу појмова, већ само за најтипичније представнике класе. Стереотипизација у фокус интересовања поставља перспективу из које се именовање врши, односно тачку гледишта, која за последицу може имати вредносну семантику. Ишчитавањем семантичких стереотипа, утврђује се колективни однос према сегментима стварности. Уз то, семантичка својства која припадају стереотипу, будући да су најактивнија јер су предвидљива, очекивана, потенцијал су за асоцијативно ширење значења постојећих јединица у лексикону, те нам омогућавају праћење и предвиђање кретања лексикона.

Како дијалекатска фразеологија није развијена дисциплина у српској лингвистици, потребно је више пажње посветити овом сегменту.<sup>189</sup>

### II.3.1. Нивои варирања фразеологизама

0. И фразеологизми као и једночлане лексеме могу бити дистинктивне јединице дијалекатских лексичких подсистема. Фразеологизми у делима Драгослава Михаиловића регионално су маркирани на више нивоа. Будући да се ради о јединицама са комплексном формом и специфично формираном, глобалним значењем, могућности њиховог варирања знатно су веће него код базичног лексичког фонда који чине једночлане лексеме. Пошто су фразеологизми језички знаци, које карактерише јединство форме и садржаја, територијалну маркираност стичу управо варијацијама или на нивоу израза или на нивоу значења. Сама природа фразеологизама водила је усложњавању критеријума за констатовање регионалне маркираности.<sup>190</sup> Поред фразеологизама који су својеврсни варијетети општејезичких јединица, велики је број оних који су, на основу поређења са речничком грађом, забележени само у говору јунака прозних дела Драгослава Михаиловића.

Квалификација фразеологизама у језику Драгослава Михаиловића као регионалних, те стварање коначне листе јединица које су предмет анализе у овој тези, било је отежано и тиме што дијалекатски речници не бележе велики број

---

<sup>189</sup> Из области дијалекатске лексикографије такође нема већих остварења.

<sup>190</sup> О критеријумима за препознавање територијалних варијација на плану фразеологије в. Рамић 2016а.

фразеологизама, чему сигурно доприноси чињеница да горње и доње границе фразеологизама флукутирају и да се и у литератури налазе различити ставови о разликовним вредностима између фразеологизама и слободних предвидљивих комбинација речи.<sup>191</sup> Н. И. Толстој (1995: 64–65) примећује слабу проученост дијалекатске фразеологије у великом броју дијалекатских зона у словенском свету. Због традиционалне лексикографске концепције дијалекатских речника, а неретко и због невичности самих лексикографа да препознају фразеологизам,<sup>192</sup> нисмо били у ситуацији да доследно поредимо јединице из наше грађе са стањем на дијалекатском терену. Зато смо грађу самеравали са РСАНУ<sup>193</sup>, који је између осталог конципиран на великом броју збирки речи из народних говора, и са РМС за део који није обрађен у РСАНУ. Питање недовољне потврђености фигуративних конструкција речи из наше грађе у речницима отвара проблем стабилности језичког израза, који је битан критеријум за утврђивање фразеологизама.<sup>194</sup> Имајући у виду празнине у дијалекатској фразеологији у српској лингвистици, у прилици смо да пренабрегнемо питање односа дијалекатско – индивидуално, уколико нам сам говорни контекст не указује на ту дистинкцију, те у грађу уврштавамо оне јединице које поштују остале критеријуме фразеологизације – да је у питању структура од најмање две речи која има глобално, односно метафорично значење, и на крају да је релативно стабилна у оквиру датог идиома – језика књижевних дела на дијалекту. Будући да велики број фразеологизама из наше грађе, посебно оних са поредбеном структуром, нисмо пронашли забележене у расположивим речницима, овај сегмент рада о фразеолошким јединицама из Михаиловићевог књижевног

---

<sup>191</sup> Новија литература ревидирала је традиционална становишта о прототипским својствима фразеологизама. Нпр. о проблему препознавања фразеологизама и њиховог лексикографског представљања види Тафра (2005), Драгићевић (2010). О разуђености структуре фразема од фонетских речи, преко скупова речи до реченица в. Финк (2000), а о днесу фразеологизама, термилошких синтагми и устаљених фраза (пословице, изреке, афоризми) в. Мршевић Радовић (1987: 20–24).

<sup>192</sup> Нпр. у ЦР није обрађен поредбени фразеологизам *оди како шотка*, иако се даје у примеру за лексему *шотка*: **шотка** ж в. *патка*. Оди како шотка. Или, уз одредницу **гуја** даје се значење 1. 'змија', са егземплификацијом „Силна девојка гуја ју не појела“ у ком је реализован фразеологизам *гуја ју не појела*, итд.

<sup>193</sup> Проблем у претрази фразеологизама у РСАНУ каткад је узрокован различитим погледом на границе фразеологизма, тако је нпр. фразем *држати до некога/нечега* са значењем 'придавати важност некоме, нечему' у РСАНУ тумачен као колокација, те је ово значење забележено као 14. у полисемантичној структури глагола *држати*: **држати 14.** (до некога, нечега, заст. на нешто) *придавати важност (некоме, нечему), имати високо мишљење; сматрати као значајно, полагати (на нешто)*. — Мени се чини, да удова не држи много до славних имена (Кум. 1, 41). Колико тко држи до школе, толико држи до сама себе (Перк. 1, 44). [...].

<sup>194</sup> *Фразеолошки рјечник хрватскога или српскога језика* Јосипа Матешаћа (1982) бележи богат у грађу (преко 30 000 одредница), међутим, он не претендује да буде нормативни, већ је искључиво дескриптивног типа. Такав речник био нам је за неке структуре гарант да се ради о релативно уобичајеним формалним склоповима.

стваралаштва на дијалекту својеврсни је прилог истраживањима и прикупљању фразеолошког фонда у српским дијалектима, а самим тим и формирању листе подруштвљених јединица које би се кандидовале за лексичку норму.

1. Маркираност фразеологизама у Михаиловићевој дијалекатској прози тиче се или посебне структуре, односно специфичности начина њиховог формирања или „специфичност[и] фразеолошког значења општепознате фразеолошке форме” (уп. Рамић 2016а: 122).

**1.1. Маркираност на плану форме.** Фразеологизми у језику Драгослава Михаиловића који имају подруштвљени синонимни фразеологизам маркирани су на плану форме. Они се од општејезичког синонима разликују по структури – и то на начин да се састоје а) од стандарднојезичких конституената који су специфично организовани у овиру фразеологизма, или садрже конституенте којих нема у подруштвљеној форми; б) у свом саставу имају регионалну лексему као конституент.<sup>195</sup>

**1.1.1. Варијације са стандарднојезичким јединицама у структури.** Што се првог подраздела тиче – фразеологизама чији су конституенти стандарднојезичке лексеме, за утврђивање групе регионално маркираних јединица било је неопходно одредити однос индивидуална реализација : дијалекатска варијација. Фразеологизме који су се у општејезичким речницима јављали као необележени, а у делима Драгослава Михаиловића са варијацијом која се састојала у супституцији једног конституента његовим стандарднојезичким синонимом сматрали смо индивидуалном варијацијом предвиђеном опсегом општејезичке јединице, те их нисмо разматрали у оквиру регионално раслојене лексике.<sup>196</sup> Стога, у примерима типа:

*уредити некога за Врбицу*<sup>197</sup> са значењем ‘упропастити неког’, према подруштвљеној форми у РСАНУ: *удесити некога за Врбицу*;

---

<sup>195</sup> Фразеологизми могу бити и фонолошки обележени, односно могу носити системска фонолошка обележја датог дијалекта, но ми овакав тип варирања не узимамо у обзир, будући да се не рефлектује на функционисање фразеологизма као јединице лексичко-семантичког система, односно не доводи до семантичког варирања, било на плану референцијалне вредности, било на плану конотације која је производ специфичне мотивације полазне конструкције речи, која се идиоматизовала.

<sup>196</sup> Говорећи о критеријумима за идентификацију територијалних варијација на фразеолошком плану, Н. Рамић (2016а: 124) наглашава како: „[...] истовјетност, односно различитост њихових [фразеолошких] компоненти које су замјењиве (*ухватити*, *хватати* ~ (*на*)*правити* и сл.), као и граматички статус таквих компоненти (*првити* ~ *направити* и сл.), нема утицаја на дијалекатски статус фразеологизама”.

<sup>197</sup> „Кад сте га упропастили, сад ћете за Београд да га шаљете. Па нек с њега неки други главу трља.“ [...] „Шта да чекам? Доста сам ја вас чекала. И дочекала сам да сад, кад сте га уредили за Врбицу, оћете другоме на врат да га натоварите.“ (ПВ, 281)

*распредати Маркове конаке*<sup>198</sup> причати дуго и опширно о нечем безначајном, неважном према *причати Маркове конаке* у РСАНУ;  
*узети некоме главу*<sup>199</sup> са значењем 'убити некога' према *изгубити (погубити) главу некоме* у РСАНУ;  
*нек се заврши на његову главу*<sup>200</sup> 'нека нешто снађе зло' према *на (у) твоју (његову и сл.) главу (нека иде, падне и сл.)* у РСАНУ;  
*сатерати некога у земљу*<sup>201</sup> 'убити, усмртити' према *послати под (црну) земљу* у РСАНУ итд.

варијација не условљава специфичну концептуализацију појма, не нарушава интегритет метафоре на којој је фразеологизам заснован. Реализовне структуре не мењају културну слику коју подразумева у речницима потврђена форма.

С друге стране, регионалним фразеологизмима маркираним на нивоу форме сматрамо: **1)** јединице које се од општејезичких разликују бар по једном конституенту, при чему тај конституент није синонимска замена за елемент у општејезичком фразеологизму (нпр. *чешкати неког по табани* [Ч, 269] : *лизати некоме табане* [РСАНУ]); **2)** фразеологизме који се од општејезичких синонима разликују по броју и распореду конституената, те онда и према унутрашњој форми и експресивном учинку, док им је сигнификација иста (нпр. *носом облаке растеривати* [Ч, 259] : *дићи, подићи, издићи [дизати, подизати и сл.] [високо] нос* [РСАНУ] или *као да (некога) три сунца греју* [Ч, 152] : *огрејало ме [те и сл.] сунце* [РСАНУ]).

Наведене категорије у Михаиловићевом језику могу бити последица варирања стандарднојезичких форми, али је за неке фразеологизме вероватније да се ради о јединицама које су аутохтоно настале на одређеном дијалекатском поднебљу коме припадају јунаци прозних дела, имајући у виду да подразумевају специфичну концептуализацију стварности.<sup>202</sup> Дакле, битан критеријум за утврђивање

---

<sup>198</sup> Још неко време ми *тако распредамо Маркове конаке* и причамо како је дуван опасан по здравље. (Ч, 239)

<sup>199</sup> „[...] Шта им је она, јадна, смеђала! Што да јој узну главу, проклети били! [...]“ (ГМ, 126)

<sup>200</sup> Готово. Пропаде мој купус. Бестрага му глава. Нек се на његову главу и заврши. (ПВ, 139)

<sup>201</sup> Ма колико ти изгледало примамљиво да га још бијеш, и то све док га не сатераш у земљу, ако си паметан – није за јело све што лети – [...] (Ч, 26)

<sup>202</sup> Издвајајући типове формалног варирања фразеологизама у енглеском језику, А. П. Кови (1998: 92–95) примећује да лексичко-граматичке варијације могу бити различитог обима и да је често тешко утврдити да ли се ради о варијацијама једног фразеологизма или о засебним јединицама. Притом, између осталих, наводи примере *hit the deck / hit the hay / hit the sack*, са различитом компонентом која помера културолошки концепт фразеологизама, а да се значење фразема не мења, или *to let the cat out of the bag / the cat is out of the bag; the writing is on the wall / to see the writing on the wall* и сл., у којима варијације не нарушавају интегритет метафоре, али у први план истичу њене различите сегменте.

Исту идеју срећемо код А. Менац (1970: 2): „Kadšto su promjene u sastavu veće, a i slika koja čini osnovu frazeologizma nije sasvim ista, pa je teško i utvrditi da li je posrijedi jedan ili dva frazeologizma, npr. frazeologizmi *udariti na sva zvona* i *objesiti na veliko zvono* imaju u središtu riječ *zvono*, značenje im je isto (*razglasiti*), ali se ostalo u priličnoj mjeri razlikuje”. Од оваквих супостојећих форми, А. Менац разликује замене у којима „po dva frazeologizma tvore dva aspekta iste slike, najčešće s gledišta subjekta i objekta radnje,

варијативности јесте да се формална варијабилност одражава на културолошки концепт (*cultural concept* в. Кови 1998: 58–59) фразеолошке јединице, да је мера специфичног погледа на свет језичке заједнице у којој се она користи.

Реализовани фразеологизми обличке су варијације у смислу да представљају а) јединице са подударном структуром, али разликом у једном конституенту који попуњава дату структурну позицију, б) ужу структуру од стандарднојезичких, в) ширу структуру од стандарднојезичких, г) специфичан распоред конституената.

### 1.1.1.1. Са супституисаним конституентом

Фразеологизми *циљати очима* са значењем 'оштро, претећи гледати' и *чешкати неког по табани* са семемом 'покоравати се, улизивати се, додворавати се неком', реализовани у романима:

[...] он само скакуће наоколо ко твор и циља оним очима. И ћути. (Ч, 79);  
Он је био добар човек, и поштен, али говна није чешкао по табани. (Ч, 269);

синонимни су са општејезичким *бости очима* (РСАНУ), *лизати некоме табане* (РСАНУ). Формална дистинкција своди се на употребу различитих глаголских лексема, које нису прави лексички синоними: *циљати* : *бости* и *чешкати* : *лизати*. Будући да се не ради о супституентима из синонимског реда, те да употреба одређеног глагола подразумева специфичну фокализацију, односно другачију хијерархизацију сегмената стварности у унутрашњој форми фразеологизма, примере у језику Драгослава Михаиловића сматрамо маркираним јединицама.

У маркираном фразеологизму *циљати очима* глагол са оријентационим значењем<sup>203</sup> открива такву концептуализацију стварности према којој је *оштро и претеће гледање* радња која се више тиче вршиоца него објекта, јер она је само оквирно усмерена на неки објект. С друге стране, општејезички фразеологизам *бости очима*

---

нпр.: *дати кошару* и *добити (примити) кошару*, *бацили на цесту* и *наћи се (бити) на цести*, *оставити на сједилу* и *остати на сједилу*, *дати по нјушци* и *добити по нјушци*, *дати (продати) рог за свијећу* и *узети (купити) рог за свијећу*, *доштерати до просјачког штапа* и *пасти на просјачки штап*" (Менац 1970: 3) и замене „помоћу riječi suprotna značenja koje dovode do stvaranja parova frazeologizama-antonima, нпр.: *у добар час* - *у зао час*, *kratica gvijelw* - *dugog vijeka*, *ploviti sa strujom* - *ploviti protiv struje*, *ići uz dlaku* - *ići niz dlaku (komu)*, *roditi se pod sretnom zvijezdom* - *roditi se pod nesretnom zvijezdom*, *upisati u zlatnu knjigu* - *upisati u crnu knjigu*, *gledati kroz crne naočari* - *gledati kroz ružičaste naočari*, *uprtiti bijedu na vrat* – *skinuti bijedu s vrata*" (Менац 1970: 3).

<sup>203</sup> У РСЈ глагол *циљати* дефинисан је као 'гађати, нишанити' са глосом (некога, у некога, нешто, у нешто или без допуне). Сматрамо да 'гађати' није адекватна архисема основног значења глагола *циљати*, будући да глагол *циљати* нема компоненту аблативности, која је својство основног значења глагола *гађати*, мада је значење глагола *циљати* инкорпорирано у глагол *гађати*.

формиран је из перспективе глаголске радње трансформативног глагола *бости*, коју карактерише резултативност – основно значење овог глагола, које припада ширем тематском кругу глагола ударања, подразумева продирање у нешто, односно модификацију објекта на ком се врши радња, те ова перспектива укључује и рецепцију радње од стране објекта.<sup>204</sup> Будући да јединице *циљати очима* и *бости очима* подразумевају нешто другачију концептуализацију појма, сматрамо да је оправдано фразеологизам реализован у роману *Чизмаша* квалификовати као фразеолошку варијацију насталу на дијалекатском терену.

Глаголи *чешкати* и *лизати* у фразеологизмима *чешкати неког по табани* и *лизати некоме табане* откривају различиту перспективу именовања, што значи да је у унутрашњој форми садржана нешто другачија фразеолошка слика. Међутим, у случају оба фразеологизма иста сема – она која се тиче пријатности узроковане вршењем радње – индукује фразеолошко значење. Та заједничка сема супституентске глаголе сврстава у поље глагола који значе 'пружање пријатности објекту радње'.

Фразеологизам *кикотати се ко лудак у воденицу* са значењем 'смејати се нападно, без повода' реализован је у *Чизмашама* у контексту:

И тако ми седимо, ја на столицу, она мени у крило, и кикоћемо се ко лудаци у воденицу. (Ч, 151).

Са истим значењем у РСАНУ забележен је општејезички фразем *смеје се као луд на брашно*. Д. Мршевић Радовић (2008: 53–54) стандарднојезички фразеологизам доводи у везу са хеленистичким лакрдијашким светковинама у част бога плодности, када се народ предавао разуданости и смеху, и у којима се ритуално представљање глупости и симболична припрема на жртву своди на посипање комичне фигуре (лакрдијаша) брашном. Она наводи и могућност мотивисаности посебним обредом који се спроводи у лечењу болесника, тако што им се читају молитве над брашном од ког се касније праве хлебчићи. Првобитна мотивација за говорнике савременог језика остаје непрозирна, а регионална варијација фразеологизма виду форме *кикотати се ко лудак у воденици*, са супституисаном лексемом *брашно*, говори о томе да је у народним говорима дошло до успостављања секундарне мотивације, тј. до обнављања фразеолошке слике.

---

<sup>204</sup> Примери којима се илуструје употреба фразеологизма *бости очима* у РСАНУ илуструју значај рецепције објекта радње – радња је усмерена ка објекту, са циљем да је он примети и одреагује. РСАНУ: Власима треба затјерати страх у кости — одрезао је логорник ... будући Алу Торомана оштрим непријатељским погледом (Ћоп. 12, 44). Василије ме боде очима с друге ... стране стола (Ћон. Ј. 3, 202).

Фразеолошка компонента *воденица* може ићи и у прилог другонаведеној тези о етимологији фразеологизма (Мршевић Радовић 2008: 54), са претпоставком да су се обреди над болесником изводили у воденици. У обема потенцијалним варијантама може се уочити извесна измена перспективе у фокусирању фразеолошке слике у маркираном фразеологизму. Структурна и мотивациона разлика између необележене и обележене јединице може указивати на специфичност изванјезичке стварности, у смислу да је нпр. у крајевима где се реализује форма са именицом *воденица*, воденица присутна у говорној заједници као реалија, док се у крајевима где нема услова за реалију фразеологизам реализује са лексемом *брашно*. На тај начин могу настајати регионалне варијанте једне фразеолошке слике.

Још једна специфичност реализованог фразеологизма лежи у употреби експресивног глагола *кикотати се*, са лексикализованом компонентом објективне оцене 'нападно', према неутралном синониму *смејати се*, у функцији семантички непреосмишљеног елемента двокомпонентног фразеологизма. Експресивни глагол тако појачава експресивност целе фразеолошке јединице.

#### 1.1.1.2. Ужа структура

Фразеологизми који у прози имају мањи број конституената у односу на стандарднојезичку форму у речнику, али и другачију семантичку прерасподелу између елемената, свде се на две јединице *ко да су ђаволи узели (некога) под своје* и *бленути (у неког) кај телац*.

Фразеологизам поредбене структуре *ко да су ђаволи узели (некога) под своје*<sup>205</sup> са значењем 'прозлити се' у примеру: „Откако”, велим, „настрадао, ко да га ђаволи под своје узели.” (ПВ, 236), има општејезички синонимном *ђаво га је (и сл.) узео у своје канџе*, забележен у РСАНУ. Општејезичка јединица укључује моменат зооморфности појма *ђаво*: *у своје канџе* – ђаво је концептуализован преко изворног домена *звер, животиња*, што изостаје у фразеологизму реализованом у *Петријином венцу*. У фразеолошкој творби је чест процес ширења структуре зарад обнављања фразеолошке слике и појачавања експресивности, па се може претпоставити да је форма коју употребљава приповедач у *Петријином венцу* основнија. Богатија унутрашња форма која је производ шире структуре стандарднојезички фразеологизам чини експресивнијим.

---

<sup>205</sup> У заградама је навођена рекција.

Још једна дистинкција између стандарднојезичке и реализоване форме у вези је са поредбеном структуром јединице у роману. Увођење поредбене речи умањује степен фразеологизације јер подразумева експлицирање компарандума (у лексичком, синтагматском, реченичном облику, или у виду ширег контекстуалног пресупонирања), што повећава прозирност мотивације.

Мада припада граматичком нивоу варирања, треба споменути и множински облик конституента *ђаво* у маркираној структури. Он може бити само експресивног карактера, али може указивати и на другачије културно значење. Ако у обзир узмемо паганско плуралистичко виђење натприродних сила које се манифестују кроз мноштво демона, граматичка множина фразеолошког конституента може бити показатељ таквог погледа на свет дијалекатске језичке личности у ком није дошло до метастазе митолошког у виду јединачног бића – једног ђавола (или једног бога).

Фразеологизам ***бленути*** (*у неког*) ***кај телац*** бленути, гледати тупо, бесвесно, не разумевајући, не знајући ништа, реализован у контексту: *Он се тек сад нађе у чуду. Блене у мене кај телац.* (Ч, 295), мотивисан је истом конотативном семом лексеме *теле* као и њему синонимни општејезички поредбени фраземи *као теле у шарена (нова) врата (бленути, буљити, гледати)*. Општејезички фразеологизам садржи додатну експресивну компоненту у *(шарена/нова) врата*, која изостаје у фразеологизму из романа *Чизмаши*. Ову компоненту Д. Мршевић Радовић (1987: 43–44) објашњава као проширење основног фразема *гледа као теле*<sup>206</sup>, којим се конкретизује и обнавља фразеолошка слика, чиме се појачавају стилски ефекти.

### 1.1.1.3. Ширење структуре

Варијација на плану израза уочава се и кроз ширење структуре општејезичког фразеологизма увођењем експресивне компоненте. Таква компонента представља: **а)** атрибут уз лексему која је носилац индуктивне семе у глобалном значењу (нпр. *као да [некога] три сунца греју*), или **б)** конструкцију са поредбеним прилогом *као* (еталон), чиме се уводи поредбена структура (*правити се луд [тема] + ко последња фуњара [рема]*).

Фразеологизам *као да (некога) три сунца греју* са значењем *бити* веома срећан, осећати се јако пријатно: *Она гледа у мене и смеје се. А мене као да три сунца греју.* (Ч,

---

<sup>206</sup> Д. Мршевић Радовић (1987) бележи фразеологизма *гледати кај теле*, али немамо податке о тачном извору фразема, те ни о његовој евентуалној маркираности.



152) формална је варијација у односу на општејезичку јединицу *огрејало ме (те и сл.) сунце* обрадовао сам (*си* и сл.) се' (РСАНУ)<sup>207</sup>. Поред поредбене структуре по којој се разликује фразеологизам употребљен у роману од забележене општејезичке јединице, разликовни сегмент је и употреба експресивног конституента – броја *три* (сунца), којим се појачава архисемско својство фразеологизма. У овом случају основни број није употребљен са реалном вредношћу, већ као стереотипни број.<sup>208</sup>

Својеврсно проширење у односу на општејезички фразем, с циљем додатне експресивизације представља поредбени фразеологизам ***правити се луд ко последња фуњара*** са значењем безобразно глумити необавештеност, правити се невешт, према синонимном општејезичком (*на*)***правити се, (на)чинити се*** ~ (*лудим*).

Нема појма мој ађутант пука шта га питам. ***Прави се*** стари мајор ***луд ко последња фуњара***. (Ч, 89)

Поредбена компонента *последња фуњара* и поредбени везни елемент *као* лишени референцијалног значења и сведени на доминантну стереотипну сему, добили су улогу интензификатора негативног тоталитета. Ширење структуре фразеологизма поредбеним конституентом не само да доприноси експресивизацији већ и детаљује слику на којој је заснован фразеологизам. Варирање које подразумева увођење динамичке поредбене структуре, показатељ је активне евалуације сегмената стварности (о поредбеним конструкцијама в. П.3.2.1).

#### **1.1.1.4. Другачија структура, заједничка лексема која индукује фразеолошко значење**

Фразеологизме који у стандарднојезичком фразеолошком фонду имају синоним, а на структурном плану деле са њим конституент који је индуковао глобално значење, док се све остало разликује, представљају тип формално најудаљенијих варијација. У прози смо наишли на један такав пример.

Фразеологизам *носом облаке растеривати* са значењем бити охол, горд, уображен, узохољен синониман је стандарднојезичком *дићи, подићи, издићи (дизати, подизати и сл.) (високо) нос* (РСАНУ). Оба фразеологизма мотивисана су стереотипном

---

<sup>207</sup> У РСАНУ забележен је и израз *да и мене сунце огреје* да и мене допадне срећа, да и ја доживим нешто лепо, радосно, па се активност

<sup>208</sup> Драгана Мршевић Радовић (1987: 129–130) издваја две функције основних бројева као фразеолошких компоненти: јављају се у мотивационој бази или са реалном вредношћу (рећи у четири ока рећи у поверењу), или као типични бројеви (завезати у девет чворова добро чувати).

представом о физичкој манифестацији гордости – подизање главе, које се по моделу део – целина концептуализује као подизање носа. Лексема *нос* је носилац индуктивне семе и у необележеној и у маркираној структури. Фразеологизам у роману *Чизмаши* представља духовиту хиперболичну надградњу основне слике 'подизање носа' на тај начин што је она замењена перспективом последице радње: дизати нос (довољно високо) → растеривати носом облаке. Разлика међу синонимним фразеологизмима није само формална, односно не своди се на различитост конституената, већ подразумева и другачију унутрашњу форму. Маркирани фразеологизам у своју унутрашњу форму интегрише фразеолошку слику садржану у широко подруштвљеној структури, што значи да је фразеолошка слика у реализацији у роману богатија и детаљизована. За говорнике језичког стандарда она је и експресивнија.

Не можеш ти, бре, човека војника да зезаш а да за то никад не будеш кажњен. [...] Ти мислиш, нема ти равнога на свету све до бога, носом облаке изнад државе растерујеш и, кобајагим, за њега немаш право време, немаш куд да га видиш, и цуцаш га ко да си га под кирију узо. (Ч, 259).

**1.1.2. Варијације са регионализмом у структури.** У нашој грађи неколико је фразеологизама који су маркирани на нивоу форме на тај начин што садрже покрајинску лексему као конституент. Таква су два синонимна фразеологизма *ширити (кратке) ноге кај шоче* и *кривљати ко прегојен шотан*, према општејезичком *корача као сита патка* (РМС) са значењем 'тега се'.

Затегла му се извучена кошуља преко тртицу и трбу, шири кај шоче оне кратке ноге. (ПВ, 310);

Кривље у њи [ципеле] пред келерај у станичној ресторацији ко прегојен шотан и брекће и псује. (Ч, 139)

Маркирани поредбени фразеологизми садрже регионалне лексеме: *шоче*, *шотка*, *шотан* (РМС: *шотка*<sup>2</sup> ж зоол. покр. в. *патка*).

Овом типу припада и фразеологизам *држати нос у туђе грне* са значењем 'мешати се у нешто што не би требало, у туђе послове', са покрајинизмом *грне* (РСАНУ: покр. 1. *земљани лонац [обично за кување]*). Синониме са сличном мотивацијом и стандарднојезичким конституентима проналазимо у РСАНУ међу општејезичким фразеологизмима *забадати*, *завлачити (забости, завући, турити* и сл.) *нос у нешто* и *сваком лонцу бити заклопац (поклопац, кутлача)* 'мешати се свуда, бити радознао, наметљив'.

Народ некако ситничав и завидан, само се нос у туђе грне држи. Ма, чини ти се, два човека у цео варош не можеш да саставиш. Па, можда и не би било баш тако да жене нису толико кајасе отеле. Ал оне једнако једна на другу лају, па полако и мужеве у то упетљавају. (Ч, 67)

У роману ПВ реализован је фразеологизам *удрвити се ко света Бона* 'укочити се, стајати у месту' (ПВ, 150), као варијација стандарднојезичке форме *дрвена Марија*, која је у РСАНУ забележена са глосом „често и у поредбеним обртима” и значењем 'онај који не може да се снађе, неспретан, неокретан, крут човек; недосетљива, приглупа особа'. Варијација са покрајинским супституентом *Бона* (в. РСАНУ *Бона* ж покр. Богородица, са примером из Тимока) може бити компаративна фразеолошка јединица која је настала на дијалекатском терену.

**2. Маркираност на плану значења.** Територијално маркирани фразеологизми на нивоу значења јесу оне јединице које у језику Драгослава Михаиловића функционишу у истом облику али са другачијим значењем у односу на оно које имају у општем језику.

Фразеологизам *тече му мед из уста* са значењем 'пријатно се смеје, слатко се смеје' представља семантичку варијацију према општејезичком значењу забележеном у РСАНУ (под *мед*): 'говори лепо, слаткоречиво, много и свашта примамљиво обећава'. Разликовно архисемско својство последица актуализације различитих сема из концептосфере компоненте *уста* (смејати се/говорити), док је хиперсемски елемент који повезује ова два значења (лепо, слатко) индуковала компонента *мед* са конотативном семом 'што је слатко, што изазива пријатност': *И слатко се смеје, мед му из уста тече*. (Ч, 239).

Маркирано значење фразеологизма *дићи реп (из куће)* 'отићи, напустити дом' и необележено 'почети се нападно, дрско понашати, постати слободан, дрзак' (РСАНУ *реп*) повезује компонента 'побунити се, отргнути се, ослободити се'. Побуна је концептуализована преко физичке манифестације дрскости и побуне код животиња.

Женско је то, брате, сутра ће за неког да се увати, ко што се кроз неку годину и уватила, и да дигне реп из куће. (Ч, 16);

Семантички дијалектизам представља и фразеологизам *изданути душом* са значењем 'смалаксати, преморити се' према општејезичком 'умрети'.

Кецају ти они тамо нас из све снаге. Један те каплар пусти, други те сачека. Нарочито се ти каплари били налили. Знају да ћеш ускоро да будеш већи од њи, па те сад терају док крв не пропишаш. Док душом не изданеш. (Ч, 15);

Фразеологизми *живети са неким* са значењем 'бити у интимним, сексуалним односима' према општејезичком 'бити у заједници, проводити заједнички живот' и 'бити у одређеним (добрим или рђавим) односима' (РСАНУ) и *проводити се празно* са спецификованијим значењем 'нeмати испуњен сексуални живот' према немаркираном 'досађивати се' представљају својеврсне еуфемизме у дијалекту, којим се избегава директна номинација сегмената у вези са сексуалним животом.

А, опет, овамо ни Мисе не могу тек тако да признам да са старог Љубишу живим. (ПВ, 27); Милијана од онај тежак побачај, који ју умало није главе коштао, одавно прездравела и живи с мужа. (ПВ, 114);

Задовољна си с мужа како те кај жену поштује, ал кревет ти у последње време празан и празно се проводиш. (ПВ, 49); „Празан кревет. Нешто се у последње време, рекла би, празно проводиш.” (ГМ, 40);

У роману *Чизмаши* употребљен је компаративни двокомпонентни фразеологизам *погубити се ко гуске у маглу* 'изгубити контакт са неким, удаљити се без трага'. У РСАНУ забележена је структура *као гуска (гуске) у маглу (у магли)*, без експлицираног тематског дела, са значењем 'без плана, без циља, насумце, смушено'. У подруштвљеном значењу актуализована је компонента начина вршења радње коју казује глагол у тематском делу, док је у роману са експлицираним тематским елементом *погубити се*, у еталону (ко гуске у маглу) актуализована пратећа семантичка компонента која изражава пропратну околност – 'отићи и притом не оставити трага', или 'отићи и притом се никоме не јавити'.

Толико смо време преседели зајно, па да међу нама и није било ништа друго, није ред да се погубимо баш ко гуске у маглу. Људи се, бре, не срићу сваки дан и ако ће само кафу да пију, а немоли нешто више. (Ч, 86);

**3) Формално-семантичка варијација.** Фразеологизми *жедан као дуга* и *развалити уста од прозор до врата* представљају формалну и семантичку варијацију.

Фразеологизам *жедан ко дуга* са семемом 'веома жедан' (ПВ, 16) у општем лексикону има пандан *пити као дуга* 'врло много пити', односно *пијан као дуга* 'потпуно, до бесвести пијан'. Формалне варијације имају еталон (*ко дуга*) као структурну

константу, која у сва три случаја врши функцију интензификатора 'веома, много'. Интензификаторска функција еталона омогућена је чињеницом да са тематском лексемом дели сему 'пити', па се редупликација ове компоненте манифестује као семантичка интензификација. Варијације у тематском делу могуће су у мери у којој лексема у тој функцији има бар у концептосфери сему 'пити'. На тај начин тематски и ремаатски део у поредбеној структури бивају семантички међуусловљени, што је показатељ фразеолошког идентитета конструкције. Могућност супституисања тематске лексеме (*жедан, пијан, пити*) шири изражајне и граматичке могућности поредбене конструкције, али уз то и развија мрежу лексичких односа, у овом случају у дијасистему, каквав је однос супротности *жедан као дуга : пијан као дуга*: „Жедна сам, чини ми ске, ко дуга, целу би реку попила” (ПВ, 16).

Према фразеологизму *развалити уста од прозор до врата* са семемом 'смејати се изразито, нападно, са искеженим зубима' стоји необележена стандарднојезичка форма *развалити уста* у значењу 'почети гласно говорити; гласно запевати' (РМС, уз *уста*): – „Газдарице”, велим, и кесарим се, развалио сам уста од прозор до врата ... (Ч, 70). Маркирана форма садржи проширење *од прозор до врата*, којим се детаљизује фразеолошка слика, интензификује значење и појачава експресивна функција.

У случајевима поредбених фразеологизама, који најчешће представљају делимично отворене структуре, постоји потенцијал за супституисање тематске лексеме лексемом из истог лексичко-семантичког поља. Тако стандарднојезичка фразеолошка јединица са поредбеном структуром *спавати као клада* и значењем 'спавати чврстим, дубоким сном' (в. РСАНУ *клада*) у роману *Чизмаши* има структурни пандан *ко клада лежати* са значењем 'лежати мирно, непокретно, лењо' (Ч, 70). Два блиска стања исказана различитим глаголима имају успостављен исти еталон *ко клада*. Оваква формална и семантичка варијација стоји као потенцијал у стандарднојезичком лексикону, али се у дијалекатском подсистему испоставља као активна јединица.

4. Највише је фразеологизама различитог степена идиоматизованости који се употребљавају само у оквиру дијалекта, односно говора ликова и који немају општејезички пандан. Они су производ специфичне концептуализације у говорној заједници. Неки су забележени у општејезичким речницима и квалификовани као територијално маркирани, или у дијалекатским речницима, али за већину важи да су потврђени само у говору ликова. Међу фразеологизмима из грађе има оних који су засведочени код Д. Мршевић Радовић (1987 и 2008), међутим, без информације о тачном извору, те о евентуалној маркираности. Међу њима је највише оних који имају

поредбену структуру и сви имају прозирну мотивацију. Пошто не постоје чврсти критеријуми нити системи за самеравање реализованих јединица у дијалекатској прози, није могуће прецизно утврђивати границе између индивидуалних реализација и јединица које су подруштвљене у дијалекатском подсистему и шире.

### II.3.2. Структура фразеолошких дијалектизама

Као једна од прототипских карактеристика фразеологизама наводи се њихово репродуковање као целине, што их разликује од нефразеолошких конструкција које се сваки пут наново моделирају (в. нпр. Матешић 1982: VI). Међутим, показано је како у великом делу фразеолошког фонда постоји међузависност синтаксичке структуре и значења, што би значило да постоје структурни модели који предодређују фразеолошко значење (о томе више у Мршевић Радовић 1987: 67–71 и Вуловић 2015: 79–95). Таква међузависност омогућава апстраховање структурно-семантичких модела фразеологизама, који су „нека врста структурног инваријанта за фразеолошки семантички низ” (Вуловић 2015: 95).

На овом месту даћемо опис типова синтаксичких конструкција које су идиоматизоване у различитом степену и употребљене у дијалекатском наративу, што ће нам омогућити разумевање видова семантичких преосмишљавања и варирања у степену идиоматизације.

Традиционална подела фразеологизама према структури подразумева категорију предлошко-падежних, синтагматских и класу реченичних јединица (в. Мршевић Радовић 1987; Вуловић 2015: 80), па ће се и наш приступ ослањати на устројене критеријуме.

У посебном одељку представимо структурне типове поредбених конструкција, с обзиром на њихову заступљеност у прози и с обзиром на системску отвореност овог модела за попуњавање фразеолошког фонда новим јединицама.

#### II.3.2.1. ПОРЕДБЕНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ

У оквиру стратегије креирања дијагезе који одговарају спонтаном усменом говору Д. Михаиловић уврстио је сликовите конструкције, међу којима су најбројнија сликовита поређења различитог степена идиоматизације, којима се реферише на човекове духовне и физичке карактеристике. И Д. Јовић (1985: 85) примећује учесталост и значај компарације у *Петријином венцу*, а она се доминантно реализује у виду поредбених конструкција придевског, глаголског и именичког категоријалног значења.

Такве конструкције у функцији су креирања утиска о спонтаном усменом говору, у ком дијалекатски наратор остварује референцијалност језичким јединицама које му се у складу са тренутним асоцијацијама и комуникативном намером у говорном чину наметну као најпогодније за изражавање дате идеје.

Поређење као један од основних начина упознавања света репрезентује динамику односа људи према изванјезичким ентитетима, јер почива на успостављању сличности између два објекта, односно на њиховом зближавању зарад тренутне карактеризације једног од њих (уп. Ковачевић 2000: 24;<sup>209</sup> Гољак 2009: 215; Вуловић 2015: 185–186). Дијалектички однос према свету доводи до сталних иновација у класи поређења и до настанка нових компаративних фразеологизама.<sup>210</sup> Таква природа поређења отежава утврђивање степена формалне устаљености поредбених конструкција у дијалекту (и иначе). Значајна заступљеност поредбених конструкција, које често прелазе у полуидиоматизоване спојеве у књижевно-уметничком тексту заснованом на сказу може се образлагати њиховом изразитом експресивношћу. Уз номинативну вредност њих карактерише и експресивност, која је производ сликовитости,<sup>211</sup> а затим и својеврсна уштеда снаге комуниката у настојању да укаже на денотативне карактеристике и вредносне аспекте референта (уп. Маслова 2001: 101)<sup>212</sup>.

Разматране јединице спадају у ред поредбених конструкција са тематско-рематском структуром. Оне се састоје из левог, базног дела поређења (тема) и десног, компаративног дела или еталона (рема). Тематски део (А) припрема рематску компоненту, која се састоји из поредбене речи (Ц) и еталона (Б) (в. Финк 1998: 200–201; Финк 2000: 95; Гољак 2009: 211; Јанев 2013: 45–47; Вуловић 2015: 186). Ове структуре показују различит степен идиоматизације. Некада су то проста поређења у којима рематски део преузима улогу квантификатора-интензификатора тематске лексеме, али не долази до идиоматизације, односно семантичког преобликовања компонената. Такве

---

<sup>209</sup> Уп. „У поређењу зато *слично* увијек остаје *слично*, никад не прелазећи у *исто*” (Ковачевић 200: 24).

<sup>210</sup> Уп. Б. Јанев (2013: 17): „езикът е динамично и гъвкаво явление, а *културата на човека се променя непрекъснато в резултат на постоянно развитие на социума, което води до поява на все понови и нови сравнения, допълване и перифразирани на вече съществуващите в речниковия фонд*”.

<sup>211</sup> Стана Ристић (2004: 18) издваја сликовитост као факултативну компоненту експресивности и као „нарочити, замаскирани начин преношења информације“ који се заснива на поређењу.

<sup>212</sup> С обзиром на стереотипност семантике, поређења представљају очекиване вербалне структуре, те су стога веома ефективна на релацији утрошка енергије комуникатора у продукцији и рецепцији и количине и квалитета информативне вредности која се њима преноси. Уп. „Мы же считаем языковым стереотипом не только суждение или несколько суждений, но и любое устойчивое выражение, состоящее из нескольких слов, например, устойчивое сравнение, клише и т.д.: *лицо кавказской национальности, седой как лунь, новый русский*. Употребление таких стереотипов облегчают и упрощают общение, экономия силы коммуникантов” (Маслова 2001: 100–101).

компаративне конструкције имају нулти степен семантичке транспозиције (в. Гољак 2009; Вуловић 2015: 204), те се са разлогом у литератури јавља и термин *сликовита поређења* (нпр. Борјан 2013: *образните сравнения*), којим се избегава сврставање ове класе у фразеологизме.<sup>213</sup> Међутим, у радовима у којима се релативизују границе фразеологизама постављене у традиционалној лингвистици (в. Финк 2000, Мршевић Радовић 2008: 157–160, Гољак 2009) употребљава се термин *поредбени (компаративни) фразеологизми*. У многим примерима у нашој грађи проста поређења прерастају у делимично идиоматизоване спојеве. Поређење је идиоматичније што је слика на којој је засновано нејаснија, мање прозирна. Сливовитост је иманентна особина поредбених јединица, без обзира на степен идиоматизованости.<sup>214</sup> Поред непотпуне идиоматизације, ове јединице карактерише и спорадична премостивост делова, чиме се у комуникативном чину постиже активни евалуативни однос говорника према референту, односно повећана експресивност израза. Због непотпуне идиоматизације и недовољне устаљености у језику ове јединице не бележе речници општег језика, те се са аспекта традиционалне лексикографије и не сматрају јединицама лексичког система.<sup>215</sup>

У овој тези заузимамо став према ком сликовите поредбене конструкције, без обзира на своју семантичку прозирност, садрже елементе који уз семантичку самосталност у споју добијају и нову вредност евалуативног и експресивног карактера, што читавој конструкцији даје идентитет јединачног номинативног средства. Тако нпр. поређења *велик као мазгов* и *дебео као лубеница*, имају значења 'веома велик', 'веома дебео' па за рематске елементе можемо рећи како су „њихова значења [...] интензификована значења лексема, а не просто њихова значења у слободној употреби” (Вуловић 2015: 199).

У оквиру лингвокултурологије еталони као предмети проучавања добијају посебно место, будући да су потенцијал за реконструкцију стереотипа као сегмената

---

<sup>213</sup> Н. Вуловић (2015: 186) истиче да није свако поређење фразеолошко. Фразеолошким поређењима углавном се приближавају неистородне реалије (нпр. референт може бити човек, а еталон предмет, животиња и сл. са доминантном сликовитом представом о некој особини), док се нефразеолошким поређењем упоређују истородне реалије којима је заједничка нека реална особина.

<sup>214</sup> Н. Б. Мечковска (према Вуловић 2015: 214) устаљена поређења, чија је одлика експлицитна сликовитост узрокована смисаоном везом узуалног и дословног значења, сматра класом између идиоматских и неидиоматских израза. Она их не сврстава у фразеологизме јер се еталони јављају у својим основним значењима, те не долази до преименовања референта.

<sup>215</sup> Уп. Општи је став „да једнојезични нормативни, као и фразеолошки речници обично садрже само узелне јединице са високим степеном репродуктивности и устаљености и не садрже изразе са нултим степеном идиоматичности, док речници поређења теже да обухвате што више израза, укључујући неузелне и неидиоматичне“ (Гољак 2009: 212–213).

Ј. Матешкић (1982: VIII) уноси у речник фразеологизме поредбеног типа, попут *тишина као у цркви*, *спавати као заклан*, *спавати као топ* итд., који репрезентују низак степен идиоматичности.



ЈСС. Еталон Р. Драгићевић (2010: 10) дефинише као меру својства и особине предмета и појава, а за примере даје поредбене фразеологизме попут *јак као бик*, *вредан као пчела*. Еталони се разликују од језика до језика и показатељ су националног менталитета, природе и друштвених активности једне говорне заједнице. Лексеме које у поредбену конструкцију улазе у виду еталона откривају семантичке стереотипе као јединице ЈСС, а њихова учесталост и предвидљивост, каткад и нужна међуусловљеност са левим, тематским елементом раскрива формалне стереотипе у језичком систему.<sup>216</sup>

Еталони у поредбеним конструкцијама из наше грађе несумњиво откривају семантичке стереотипе, али са становишта формалне стабилности не постоји јединствен критеријум који бисмо применили да утврдимо степен формалне устаљености поредбених конструкција употребљених у Михаиловићевој прози.

Формалну класификацију поредбених конструкција вршићемо на основу структуре десног дела, односно еталона, „на основу којег се оне сврставају у поредбене” (Вуловић 2015: 189) и који није подложен варирању на начин на који то може бити леви, нестабилнији део структуре.<sup>217</sup> Као поткритеријум у анализи узећемо категоријалну вредност левог дела поређења, будући да врста речи у базном делу оставља последице на степен идиоматизације поредбене конструкције. У грађи је неколико примера фразеологизама који се састоје само од еталона, па у тим случајевима идиоматизација еталона не зависи од навођења базног дела поређења.

Некада се у реализованој конструкцији јављају делови, проширења различитог типа, који нису неопходни за разумевање у неком степену идиоматизованог споја, али који показују неку посебну вредност – локалну, индивидуалну, експресивну. Таква проширења бележимо као вид обличке реализације, узимајући у обзир однос *језички систем – реализација система*.

---

<sup>216</sup> Отуда Ј. Бартмињски (2011: 192–194) посебну пажњу у својим истраживањима посвећује тзв. формулама, као устаљеним семантичким спојевима са релативно устаљеним формалним изразом, где припадају и поредбене сликовите конструкције.

Ј. Бартмињски (2011: 192–194) издваја три врсте стереотипа, које илуструје примерима из пољског језика: 1. топике – „устаљене спојеве чисто семантичких јединица којима још увек не одговара ниједна одређена (стабилна) форма вербализације”, попут: *Црнци обављају најтеже послове*, *Обућари пију*, *Кукавица предсказује будућност* итд., 2. формуле – „устаљени семантички спојеви који имају постојан формални израз”, попут *обућарски бес* ‘ужасан бес, помама’, *задрт као Мазур* ‘веома задрт’, *гледати као сврака у кост* ‘буљити у некога’ итд. и 3. идиоме – „(ч)исто формални устаљени спојеви, чија семантика за носиоца језика више није прозирна”, нпр. *мрка капа* ‘слаби су изгледи, ништа од тога’, *пијан као мајка* ‘потпуно пијан’, *вешати псе на некога* ‘клеветати некога’.

<sup>217</sup> Н. Вуловић (2015: 188–198) у структурној анализи поредбених фразеологизама са религиозним компонентама заузима ово становиште и класификује јединице на основу структуре еталона.

У односу на структуру еталона, сликовите поредбене конструкције у дијалекатској прози Д. Михаиловића показују неколико структурних типова. Можемо их поделити на:

- 1) просте, чији се еталон састоји од поредбене речи и а) именице, б) именичке синтагме, или в) предлошко-падежне конструкције,
- 2) двоструке поредбене фразеолошке конструкције са двокомпонентним еталоном,
- 3) поредбене фразеологизме са реченичном структуром (уп. Вуловић 2015: 189).

### II.3.2.1.1. Прости поредбени фразеологизми

Прости поредбени фразеологизми у еталону садрже именицу или конструкцију са именицом, која у свом семском потенцијалу има компоненту што је поседује ентитет који се пореди. Групи простих поредбених конструкција припадају следећи примери.

А)

**као + именица: ко бог** *иронично* 'одлично' – Овај је нешто засро, помислим. **Ко бог**, нешто ми је засро. (Ч, 291);

**(именица) + као + именица: кукуруз кај стакло** 'добар, родан кукуруз' (ПВ, 12);

**(придев) + као + именица: натухтен ко Краљевић Марко** 'веома намргођен, љут, прек' (Ч, 163); **велик као мазгов** 'веома велик, гломазан' (ГМ, 18); **печен ко јаребица** 'који је на ивици пропасти' (Ч, 22); **дебео као лубеница** 'веома дебео' (ГМ, 157); **мршав ко обрамица** 'веома мршав' (ПВ, 121); (о Морави) **мутан као орање** 'веома мутан' (ГМ, 183); **жедан ко дуга** 'бити веома жедан' (ПВ, 16); (о јутру) **белкасто ко сурутка** 'светло, магличаво' (Ч, 282); (о ципелама) **ко детињи гробови велико** 'веома велик' (Ч, 139);

**(глагол) + као + именица: пиздрити као стринка** 'показати карактерну слабост, емотивност, бити слабић' (Ч, 96); **подбочити се (на кукови) ко стрина** 'подбочити се трапаво, надурено' – Увређен, подбочио се на кукови ко стрина. (Ч, 172); **забрадити се ко снаша** 'опасати се марамом' (ГМ, 147); **испитивати (неког) кај поп** 'испитивати неког о детаљима, исцрпно' (ПВ, 218); **гађати као Змај Огњени Вук** 'гађати добро, прецизно' (Ч, 268); **убити се ко сироче** 'скончати, беснети од зависти, од гнева' (Ч, 21); **бити кај бог** 'бити свезнајућ' (ПВ, 134); **викати као глуваћ** 'веома гласно викати' (ГМ, 149); **гамизати ко црв** 'кретати се у маси, у беди' (Ч, 282); **нагушити се кај ћуран** 'наљутити се' (ПВ, 222); **нарогушити се ко квочка** 'веома се разбеснети' (Ч, 71); **гањати (некога) као зеца** 'приморавати некога на тежак, мучан рад' (Ч, 16); **просрати се ко грлица** 'избацити обилно садржај дебелог црева' (Ч, 154); **задрктати ко пастув** 'сексуално се узбудити' (Ч, 284); **обгрлити кај мечка** 'обгрлити нападно и грубо' (ПВ, 272); **прикачити се (уз неког) кај мачка** 'пратити некога у корак' (ПВ, 269); **мрзети некога кај пцето** 'веома, много мрзети некога' (ПВ, 108); **исећи (неког са сикиру) кај репу** 'исећи олако, на ситне комаде' (ПВ, 150); **истропати ки репу** 'исећи олако, на ситне комаде' (ГМ, 59); **дизати (некога) на руке кај пилићи** 'подизати с лакоћом' (ПВ, 78); **(сузе) капљу као црешње** 'капљати интензивно, једна за другом' (ПВ, 328); **летети као перце** 'кретати се лако и брзо' (Ч, 168); **лежати кај трупац** 'лежати мирно, непокретно' (ПВ, 120); **укипити се ко дирек** 'потпуно се укочити, укипити' (Ч, 197); **осушити се ко вејка** 'јачко смршати' (Ч, 15); **(о грудима) свирати као гајде** 'веома шиштати, цвилети' (Ч, 49); **пући као чаша** 'пући брзо, лако' (Ч, 31); **(о руци) висити ко крпа** 'висити беживотно' (ПВ, 216); **пропасти кај Грчка** 'потпуно пропасти' (ПВ, 86); **не**

схватити ништа ко кокошка б'бити веома, изразито глуп' (Ч, 192); не видети ништа ко кокошка 'слабо видети' (Ч, 274);

(узвик) +као + именица: пљус, ко клубе (под астал) 'скотрљати се, пасти' (Ч, 116);

У овој подгрупи један је пример фразеологизма без експлицираног субјекта поређења: *ко бог*, са прилошким категоријалним значењем.

Еталон који чини поредбена реч *к(а)о/кај/ки* и именица комбинује се углавном са глаголима и придевима у базном делу, док је само један пример у ком се у тематском делу поређења налази именица (*кукуруз кај стакло*). Еталони су именице које значе а) човека, б) биљке и плодове биљака, в) животиње, г) предмете, д) природне појаве, ђ) инструменте.

Структура у којој се именички еталон придружује придевском базном делу показује нижи степен идиоматизације, будући да је у придеву експлицирана особина на основу које се пореде субјекат и појам изражен у еталону. Ова тврдња представља тенденцију у систему поредбених конструкција са придевом у левом делу: то не значи да оне не могу показати висок степен идиоматизације, али ће тај степен увек зависити од идиоматизације придевске лексеме. Такав је случај са примером једнокомпонентног фразеологизма са поредбеном структуром – *печен ко јаребица* са значењем 'који је на ивици пропасти' (Ч, 22) или *натуштен ко Краљевић Марко* 'веома намргођен, љут, прек' (Ч, 163), у којима је придев у теми реализован у секундарном значењу.

Сличну ситуацију представљају и поређења са глаголом у левом делу, који, попут придева, експлицирају својство на основу ког се неки субјект и појам у еталону доводе у везу. У овој су класи нешто чешћи примери у којима се и галагол из базног дела реализује у секундарном значење, попут *убити се ко сироче*, *гамизати ко црв*, *нарогушити се ко квочка*, *задрктати ко пастув* и сл., у којима глагол *убити се* значи 'беснети', *гамизати* 'ходати', *нарогушити се* 'разбеснети се', а *задрктати* 'узбудити се'.

У класи поређења са глаголом у левом делу треба издвојити неколико примера са еталоном у облику беспредлошког акузатива, у којима се поређење врши на нивоу правог објекта, који се у структури пресематизује у одредбу за количину или у одредбу начина. Ту спадају *мрзети некога кај пцето* 'веома, много мрзети некога' (ПВ, 108), *исећи (неког са сикиру) кај репу* 'исећи олако, на ситне комаде' (ПВ, 150), *истропати ки репу* 'исећи олако, на ситне комаде' (ГМ, 59), *дизати (некога) на руке кај пилићи* 'подизати с лакоћом' (ПВ, 78).

Пример *кукуруз кај стакло*, са именицом у левом делу, карактерише виши степен идиоматизације, будући да се у конструкцији наводе директно компарандум – *кукуруз* и појам са којим се пореди *стакло*, те уочавање компоненте на основу које се два појма доводе у везу захтева веће когнитивне напоре, и поседовање комуникативне компетенције. У поредбеним конструкцијама са придевом или глаголом у левом делу сам је придев, односно глагол носилац својства које повезује компарандум и компаратум, што олакшава перцепцију значења и одржава нулти или веома низак степен идиоматизације. Ова особина поредбених конструкција са придевима и глаголима чини их отвореним системом у ком се леви део поређења може супституисати у комуникативном чину у зависности од потреба комуникације.

Један је пример поредбене конструкције која у левом делу садржи узвик, а у десном, поредбеном именички еталон: *пљус, ко клубе*. Семантички преобразована конструкција има глаголско категоријално значење *скотрљати се, пасти*.

Са структурног становишта треба споменути поредбене фразеологизме са глаголским категоријалним значењем, који у левом, базном делу поређења имају негирани глагол. Такви су примери: **не схватити ништа ко кокошка** *бити* веома, изразито глуп (Ч, 192); **не видети ништа ко кокошка** *слабо видети* (Ч, 274) и оба припадају простим поређењима са недетерминисаном именицом у еталону. Негирана лева страна фразеологизма слаже се значењски са негативном семантиком десне стране. Именицу у еталону карактерише као прототипско својство одсуство неке позитивне вредности, па се семантика фразеолошке јединице усаглашава са природом негације у српском језику. У делима Д. Михаиловића тзв. алогични фразеологизми, у којима се семантика леве и десне стране не подударују (нпр. *\*видети ко кокошка*), нису продуктиван творбени тип.

## Б)

**као + именичка синтагма:** *ко болесно куче* *оронуо, изнемоћао, остарио* (Ч, 78);

**придев + као + именичка синтагма:** *глуп као моравски сом* *бити* веома, изразито глуп (ГМ,18); *опака као везана кучка* *бесна, разјарена* (ГМ, 12); *умудрен као ћуре* *улитано по ногама* *уозбиљен, укрућен* (ГМ, 37); *(о жени) закључана ко царска капија* *неприступачна*, која се не даје лако (Ч, 85); *као роса пролетња млад* *веома млад* (ПВ, 202); *сур ко пиле граорче* *изразито блед, пепељаст* (Ч, 205);

**глагол + као именичка синтагма:** *удрвити се ко света Бона* *уочити се, стајати у месту* (ПВ, 150); *мирисати ко варошки младожења* *мирисати лепо и јако* (Ч, 284); *шепурити се ко манастирски паун* *правити се веома важан* (Ч, 16); *скончати ко рањена, слуђена*

**живина** умрети усамљен, изморен и јадан' (Ч, 210); **забалавити ко успаљен пас** бити веома пожудан похотан, сексуално узбуђен' (Ч, 70); **најурити неког ко шугаво куче** 'отерати некога понизивши га' (Ч, 268); **побљувати некога ко последње пцето** 'обезвредити, омаловажити неког' (ПВ, 250); (о срцу) **дрктати ко млада јасика** 'веома стрепети' (Ч, 91); **клатити се као зрела крушка** 'љуљати се, заносити се лево-десно' (Ч, 11); (о подницама) **увијати се као моравска скакаоница** 'шкрипати због прегипања' (ГМ, 111); (о грудима) **шиштати ко пробушени ковачки меови** 'веома шиштати, цвилети' (Ч, 49); **ко болесно куче** 'оронуо, изнемоћао, остарио' (Ч, 78);

У овој подгрупи налазе се поредбене конструкције у којима се еталон састоји од именице са конгруентним или неконгруентним атрибутом, или пак са атрибутивом који детерминише именицу, семантички је лоцирајући у одређено семантичко поље (нпр. *сур ко пиле граорче*). Референцијално сужавање именице у еталону има више функција.

Детерминација именице у еталону може имати чисто експресивни карактер. Њоме се детаљизује слика и постижу се хумористични ефекти, као у реализацији *умудрен као ћуре улитано по ногама*, која има проширење у еталону у виду неконгруентног атрибута *улитано по ногама*, којим се појачава архисемско својство придева у теми. Експресивизација се постиже и експлицирањем елемената са локалном бојом у виду атрибута у еталону, што је случај са *глуп као моравски сом*, у ком је стандарднојезичко поређење проширено придевом *моравски*, што говорника маркира локално, као становника уз реку Мораву. Употреба атрибута у овом случају унурашњој форми поређења додаје и све стереотипне семе у вези са глупошћу које су својствене становницима у долини Мораве, па се тако концептосфера конструкције усложњава. Локална боја изражена је атрибутом *моравска* и у фразеологизму *увијати се као моравска скакаоница*.

У поређењима са глаголским категоријалним значењем атрибути уз именицу у еталону имају експресивну функцију.

У примеру *удрвити се ко света Бона* атрибут *света* заједно са *Бона* (покр. Богородица) има номинативну функцију и упућују на Богородицу, те је условно у овој структурној групи.

Фразеологизми који се састоје само од еталона, односно за чије метафорично значење није неопходно експлицирање базног дела поређења имају придевско категоријално значење. Еталон *кај трула клада из Бучине* реализован је са глаголом *истоварити*, међутим у овој позицији могао се наћи и било који други глагол који би вршио вербативну, реченичну функцију, што показује да нема семантичке међузависности између глаголске лексеме и еталона.

## В)

**(именица) + као + предлошко-падежна конструкција:** пуољ ко на брескву 'руменило' (Ч, 74);

**(придев) + као + предлошко-падежна конструкција:** бела ко на печурку (кожа) (ПВ, 122);

**глагол + као + предлошко-падежна конструкција:** гледати (у неког) ко у мечкари 'гледати (неког) збуњено, изненађено, с пажњом' (Ч, 165); (о рани) зарастати ко на пцето 'зарастати брзо, лако' (ПВ, 119); откинути (ноге) кај на комарца 'откинути ноге с лакоћом' (ПВ, 203); засмрдети (из неког) ко из убуђавело ђубре 'веома, много засмрдети' (ПВ, 272); долазити кај на вашар 'долазити групно, породично' (ПВ, 106); ићи (за неким) ко у литију 'ићи у великом броју, групно' (Ч, 165); махати ко на мушице 'широко размахати' (Ч, 168); (о тишини) заптивена ко с кит за прозори 'потпуно пригушена, без икаквог звука' (Ч, 210);

Г) Као својеврсну структурну специфичност простих поредбених фразеологизама издвајамо неколико примера са обавезним сложеним левим делом:

забацивати главу као пиле 'високо забацивати главу' (ГМ, 23); забацивати главу кај закљано пиле 'забацивати главу неприродно' (ПВ, 74); климати главом ко болесна кокошка 'климати главом резигнирано, по аутоматизму' (ПВ, 50); правити се луд ко последња фуњара 'правити се невешт, безобразно глумити необавештеност' (Ч, 89); ладити јајца ко филозоф 'ленчарити' (Ч, 274)

Овакав модел базног дела узрокован је или одсуством једночланог номината за појам (*забацивати главу, климати главом*), или фразеолошком природом конституента у левом делу (*правити се луд, ладити јајца*), у ком случају поредбени део само интензификује значење тематског дела и појачава експресивни учинак.

Најмање је примера са еталоном у форми предлошко-падежне конструкције и они се срећу у комбинацији са глаголом у тематском делу. Еталони у форми предлошко-падежних конструкција омогућавају поређење, не из перспективе субјекта радње, што је случај са претходна два структурна подтипа, већ из угла другог актанта – неправог објекта: (откинути ноге) *кај на комарца*; одредбе начина: (ићи) *ко у литију*, (долазити) *кај на вашар*; одредбе места: (зарастати) *ко на пцето*; средства: (заптивен) *ко с кит за прозори*.

### II.3.2.1.2. Двоструке поредбене фразеолошке конструкције

Овај тип поредбених конструкција садржи две компоненте у поредбеном делу – еталону. Еталон се у овој групи комбинује искључиво са глаголским лексемама, које, за разлику од именица и придева, имају разноврснију рекцију. Двоструки еталон омогућава

у поређењу активирање додатних стереотипних вредности којима се прецизира фразеолошка слика или се постиже експресивност.

А) Структуру „поредбена реч *као* + субјект поређења 1 (именица у номинативу) + субјект поређења 2 (именица у беспредлошком генитиву, или у генитиву са предлогом)” имају полуидиоматизована поређења:

**осећати некога ко куче уплашенога** ‘препознати неког интуитивно’ (Ч, 259); **шћапити ко мачка са астала** ‘отети нешто на превару’ (Ч, 23–24);

Б) Нешто је више примера са структуром „поредбена реч *као* + субјект поређења 1 (именица у номинативу) + субјект поређења 2 (именица у беспредлошком акузативу, или у акузативу са предлогом)”:

#### субјект поређења 2 у беспредлошком акузативу

**зачапрљати ко мачка говно** ‘злонамерно прикрити нешто лоше’ (Ч, 139); **згазити неког ко врапче говно** ‘уништити неког без преомишљаја’ (Ч, 268); **измуљати ко муљача грожђе** ‘смељати нешто потпуно и са лакоћом’ (ПВ, 160); **усрати (нешто) ко ћуран мотку** ‘упропастити потпуно’ (ГМ, 149);

#### именице са атрибутом

**туцати и газити неког ко силовит певац** **плашљиву** **кокошку** ‘малтретирати слабијег од себе, мучки злостављати неког’ (Ч, 26);

#### субјект поређења 2 у акузативу са предлогом

**уживати ко шоче на кишу** ‘веома уживати’ (Ч, 158); **зевати ко сом у црпац** ‘гледати збуњено, избежумљено’ (Ч, 203); **ко коњ за празно јасле** ‘мирно, беспослено; резигнирано, снужено’ (ПВ, 26);

В) Структуру „поредбена реч *као* + субјект поређења 1 (именица у номинативу) + субјект поређења 2 (именица у инструменталу са предлогом)” имају два примера:

**гегати се ко гуска међу гушчићи** ‘ићи гегаво, клатећи се, међу људима’ (Ч, 21); **ко гладан пас пред касапнице** ‘похотан, успаљен’ (Ч, 74);

Г) „Поредбена реч *као* + субјект поређења 1 (именица у номинативу) + субјект поређења 2 (именица у локативу)” јесте структурно-граматички модел следећих поређења:

**сагињати се као гушчићи на појилу** ‘сагињати се у гомили’ (ГМ, 89); **чучати ко слепци на гробље** ‘чекати јадан и безнадежан’ (Ч, 78); **надоћи кај кисо леба у карлицу** ‘веома надоћи’ (ПВ, 52); **скончати ко промрзло куче на утрину** ‘умрети у беди, самоћи’ (Ч, 298);

Д) Једини пример структуре у којој је субјект поређења 1 у зависном падежу подразумева образац „*као* + субјект поређења 1 (именица у беспредлошком акузативу) + субјект поређења 2 (именица у генитиву са предлогом)”, што значи да се поређење врши на нивоу објекта радње:

**разјурити** (Турци/неког) **ко мачке с јебишта** ‘разјурити с гомиле, отерати с лакоћом; победити’ (ГМ, 56).

Структурна специфичност поредбених јединица у свим наведеним структурним групама јесте потенцијална инверзија тематског и рематског дела поређења, те се уместо необележеног редоследа А+Ц+Б: тема + поредбена реч + рема, реализује редослед Ц+Б+А (у примерима *као роса пролетња млад, ко детињи гробови велико, ко брза летња киша пролетети*). Оваква инверзија производи стилистичке ефекте, будући да се у први план истиче стереотипно својство компаратума.<sup>218</sup>

### II.3.2.1.3 Поредбени фразеологизми са реченичном структуром

Издвојили смо само један пример поредбеног фразеологизма са реченичном структуром у еталону: **угојен ко да су га пастрму спремали** са значењем ‘веома дебео’.

### II.3.2.2. ФРАЗЕОЛОГИЗМИ СА НЕПОРЕДБЕНОМ СТРУКТУРОМ

Мимо категорије поредбених фразеологизама мање је маркираних јединица. Доминирају фразеологизми са глаголским значењем, неколико је именичких, а свега један придевски *ударен с мокром чарапом* ‘приглуп, затуцаи’ (Ч, 294), који је у РМС обележен етикетом *народно*. Фразеологизама у форми предлошко-падежних конструкција нема у грађи.

#### II.3.2.2.1. Именичке конструкције

Међу фразеологизмима са именичким категоријалним значењем три су уже структурне поткатеорије именичких синтагми: а) именице са конгруентним атрибутом, б) именице са неконгруентним атрибутом, в) именице са атрибутивом.

---

<sup>218</sup> Б. Јанев (2013: 54) наводи стилистичку инверзију елемената код сликовитих поређења сматра дистинктивном пртом између тзв. *образните сравнения* (сликовитих, фигуративних поређења) и фразеологизама, који имају чврсту структуру.



Структуру именичких синтагми са конгруентним атрибутом имају фразеолошке јединице:

**цветић божји** *иронично* 'добраца, невинашце' (Ч, 309); **масно говно** *индив.* 'лаж' (Ч, 20); **килави Радован** 'слабашна, болешљива особа' (ГМ, 14); **други бог** 'друга, боља прилика, боља околност' (Ч, 141); **роба с рупу** 'човек без карактера, несигуран' (Ч, 42); **празна униформа** 'безосећајни војник, узохољен, који воли да се показује у униформи, да се прави важан' (Ч, 43–44).

Без експлицираног поредбеног члана или копулативног предиката којим се са функцијом карактеризације придружују одређеном субјекту, ове конструкције потпуно су метафоризоване. Тако се овај структурни тип од поредбених фразеолошких јединица са структуром *атрибут + именица* разликује граматички по одсуству компаративне речи и *tertium comparationis*, а семантички по глобалном значењу и мањем степену семантичке прозирности (уп. Ковачевић 2000: 23; Гољак 2009: 215<sup>219</sup>).

Један фразеологизам има форму именичке синтагме са неконгруентним атрибутом: **отров од војника** 'одличан војник' (Ч, 18), а једна јединица представља именичку синтагму са атрибутивом: **курва пијачарка** *погрд. вулг.* 'лукава особа; особа непоузданог, превртљивог карактера' (П, 27).

Фразеологизам *отров од војника* структурно представља именичку синтагму са синтаксичким центром *отров* и неконгруентним атрибутом *од војника*. Међутим, са аспекта семантике, синтаксички подређени елемент носилац је архисемског својства синтагматске везе. Овакав однос граматичке структуре и вида пресемантизације конструкције последица је семантичке улоге именице *отров* у конструкцији са генитивом и предлогом *од*, што је типична форма атрибута са аблативно-партитивним значењем. Именица *отров* сведена је на квалитативно значење са позитивном вредносном оценом на основу које се појединац издваја из ширег појмовног домена 'војник'. У семантичком преобразовању ова се конструкција понаша као партитивна синтагма, у којој долази до инверзије позиције конституената на нивоу форме и садржаја.

Структура „именица + предлог *на* + именица у акузативу” јесте модел именичке синтагме са неконгруентним атрибутом са значењем карактеристичне појединости,

---

<sup>219</sup> Парафразирајући Н. Арутјанову, С. Гољак (2009: 215) истиче да се уклањањем компаративне речи *као* не мења само синтаксичка природа конструкције, већ долази и до семантичких трансформација, јер метафора, као својеврсна *категоријална грешка* „подразумева идентификацију објекта и изражава стабилну, константну особину (а не и тренутну), док поређење само указује на зближавање објеката и може се користити и при описивању случајне или тренутне сличности”

којим се сужава референција управне именице. Оваквим се синтаagmaма реферише на подређене појмове у хипонимским структурама: *боја – врста боје*.

У синтаксичком односу који се семантички може одредити као однос хиперонима и хипонима налазе се елементи фразеологизма *курва пијачарка* са глобалним значењем лукава особа; особа непоузданог, превртљивог карактера.

### II.3.2.2.2. Глаголске конструкције

#### А) Глагол + акузатив

##### Глагол + именичка синтаagma у беспредлошком акузативу

**барјак црн добити** 'добити лоше вести; снаћи ћете несрећа' (ПВ, 156); **своја сопствена муда (на лице места) изјести** 'побеснети, бити веома љут, једити се, јести се од зависти' (Ч, 21); **пропишати крв** 'изнемоћи од изабљивања, рада' (Ч, 15); **истеривати власт (над неким)** 'показивати надмоћ, малтретирати неког' (Ч, 41); **добити срчане облоге** 'постати блажен' (Ч, 156); **јахати коња дебела** 'побећи, збрисати' (Ч, 61); **скупљати петопарци** 'просити' (ГМ, 12); **затворске даске пеглати** 'робијати' (Ч, 316);

##### Глагол + именица у беспредлошком акузативу + (именица у дативу)

**називати бога [некоме]** 'поздрављати кога при сусрету' (ПВ, 81); (ПВ, 204); (ПВ, 158); (ПВ, 252); **отпустити колане (нечему)** (страху) 'попустити, препустити се нечему (страху)' (Ч, 33);

Глагол + именица у беспредлошком акузативу + именица у акузативу с предлогом на (прави објекат + прилошка одредба за место): **продавати прасе на појату** 'обмањивати' (Ч, 244)

##### Глагол + именичка синтаagma у акузативу са предлогом

**кренути на ту страну** 'почети умирати' (ГМ, 109); **забацили на пола једанес** 'ставити нешто (капу) у положај одређени положај казальке на сату' (Ч, 156); **седети на своје дупе** 'гледати своја посла, живети свој живот' (Ч, 23–24); **наврнути у гости** 'напасти у борби' (Ч, 34); **разликовати у око** 'разликовати прецизно, у детаље, нијансе' (Ч, 259); **стрмоглавити се у ништа** 'завршити се, пропасти, нестати' (Ч, 232); **доватити за шију** 'ухватити, покорити' (Ч, 39); **уватити се за неког** 'везати се за неког емотивно' (Ч, 16); **зграбити за тур** 'стићи некога; ухватити некога у клопку' (Ч, 35);

Глагол + акузатив са предлогом + именичка синтаagma у дативу: **спремати се за рапорт светом Петру** 'припремати се на пропаст, смрт, пропадати' (Ч, 22)

#### Б) Глагол + именичка синтаagma у генитиву са предлогом

**бити газда од своје главе** 'управљати својим животом, радити по својој вољи' (Ч, 16); **бити код леба без леба** 'бити неспособан, непредузимљив' (ГМ, 12);

## **В) Глагол + датив**

Глагол + именица у беспредлошком дативу + именица у беспредлошком акузативу (прави објекат): **пеглати (некоме) леђа** 'гући некога' (Ч, 316)

Глагол + именица у беспредлошком дативу + именица у акузативу са предлогом *на/за/међу/под* (прилошка одредба места)

**узјанути (некоме) на цев** 'веома се приближити непријатељу у борби' (Ч, 31); **уватити (неког) за плајваз** 'не моћи му ништа' (Ч, 269); **запрашити (неком) међу ноге** 'запуцати на некога' (Ч, 25); **посрати се (некоме) под главу** 'преварити неког' (Ч, 295)

Глагол + именица у беспредлошком дативу + именица у локативу са предлогом *по* (ПОВ): **дати врагу по глави** 'пребродити тешко искуство, изаћи из борбе као победник' (Ч, 130)

## **Г) Глагол + инструментал**

Глагол + именица у инструменталу (неправи објекат) + именица у беспредлошком акузативу (прави објекат): **носом облаке растеривати** 'понашати се охоло, гордо' (Ч, 259)

Глагол + именица у инструменталу (неправи објекат) + именица у акузативу с предлогом *у* (прилошка одредба места): **петама прашину у пркно дувати** 'бежати' (Ч, 39)

Глагол + именица у инструменталу + именица у локативу са предлогом *о* (неправи објекат + прилошка одредба за место): **опалити каром о ледину** 'умрети' (Ч, 74)

## **Д) Глагол + локатив**

Глагол + именица у локативу + супстантив у беспредлошком акузативу: (*године*) **у гузицу напрати** 'напунити године' (Ч, 306)

## **Ђ) Глагол + глагол у напоредном односу**

**кукати и запевати** 'молити некога за нешто' (Ч, 121)

### **II.3.2.2.3. Фразеологизми са реченичном конструкцијом**

Са структуром реченице у прози Д. Михаиловића јављају се следећи фразеологизми.

#### **А) Независне реченице**

шио ми га ђура = вежи курцу чарапе = гради пички шубару 'за посао који не вреди предузимати' (Ч, 315);

Наведени примери представљају самосталне структуре, а не реченичне конституенте, па се налазе на граници са вишим нивоима устаљених конструкција какве су пословице. Ако се од фразеологизама захтева поштовање критеријума да је бар један од конституената у односу синтаксичке зависности са окружењем, онда се овим примерима може оспорити фразеолошки статус (уп. Мршевић Радовић 1987: 23).

### Б) Зависне реченице

Са структуром зависносложених реченица реализована су три примера:

- зависна објекатска клауза као допуна глаголу *знати*:

**не знати ди је (некоме) дупе а ди шајкача** 'бити збуњен, несналажљив, дезоријентисан' (Ч, 26)

- зависносложена реченица са начинском клаузом уз глагол кретања

**летети да дупе земљу не доваћа** 'бити моментално, беспоговорно избачен' – Да је мој Чича сад ту, госин-капетане, ваш генерал би тако лепо летео да му дупе земљу не би доваћало. (Ч, 250).

- предикативна зависна клауза са елидираном глаголском копулом (\**Он је кроз иглене уши да га протнеш*)

**кроз иглене уши да га протнеш** 'веома танак, витак' Висок, удешен, танак ко девојка, кроз иглене уши да га протнеш. (Ч, 18)

### II.3.3. Семантичка анализа фразеолошких јединица

Теорија значења идиома настоји да опише све типове асоцирања између ознаке и означених фрагментима стварности (в. Телија 1996: 87). Основни критеријум приликом семантичке анализе фразеологизама биће референцијална вредност у прози, на основу које ћемо класификовати јединице према домену употребе у асоцијативна поља, односно лексичке скупове<sup>220</sup>, а затим ћемо вршити супкатегоризацију на лексичко-семантичка поља и субпоља. Поткритеријум у анализи биће утврђивање унутрашње форме

---

<sup>220</sup> Лексички скупови представљају групе лексема различитих морфосинтаксичких класа које су повезане на основу повезаности денотата у изванјезичкој стварности. У литератури се користи још и термин „асоцијативно поље“. Лексички скупови састоје се из различитих лексичких поља у којима су лексеме повезане смислом, односно имају бар једно заједничко централно дијагностичко обележје и припадају истој морфосинтаксичкој категорији. Хијерархијска лексичка поља заснована су на релацији инклузије, односно на семантичком односу хипонимије. (в. Липка 1992: 152)

фразеологизама са прозирном мотивацијом – што укључује утврђивање типа мотивације, односно модела семантичке транспозиције конструкције и типа индуктивних семантичких компоненти (стереотипне, прототипске семе). Мотивација фразеолошког значења тумачиће се са циљем утврђивања стереотипних слика у локалној говорној заједници, која се шире укључује у националну језичку слику света. Анализа кореспондира са теоријом стереотипа и концепцијом когнитивне дефиниције, представљеном у Бартмињски (2011), као и са кокогнитивнолингвистичком теоријом прототипа (нпр. Тејлор 2005).

Анализу степена идиоматичности поредбених фразеологизама вршићемо на основу модела који је дала С. Гољак (2009), проучавајући однос устаљених поређења у српском и белоруском језику. Модел се заснива на утврђивању три степена идиоматичности елемената поредбених конструкција (базни део + *као* + еталон) – идиоматски, полуидиоматски и неидиоматски, а њиховом различитом комбинацијом добија се више група поређења (ниски, средњи и високи) са различитим степеном пресемантизације (в. Гољак 2009: 216). Ниски ниво идиоматизованости имају јединице првог (неидиоматизована тематска лексема + полуидиоматизован рематски део), другог (полуИд. + неИд.) и трећег степена (полуИд. + полуИд.), средњи ниво јединице четвртог (неИд. + Ид.), петог (полуИд. + Ид.), шестог степена (Ид. + неИд.) и седмог степена (Ид. + полуИд.) и високом нивоу поређења осмог степена (Ид. + Ид.). Јединице шестог, седмог и осмог степена не срећу се у нашој грађи.

Овакав модел анализе омогућиће увид у значење и употребу фразеологизама у делима Драгослава Михаиловића, а затим и реконструкцију стереотипа у једној говорној заједници (те ДЈСС).

Све регионално маркиране фразеологизме можемо према домену употребе поделити у неколико асоцијативних поља: 1. антропоцентрични фразеологизми – они који се односе на људска својства и стања, као и на радње које врши човек, околности у којима се налази и живи и на међуљудске односе, 2. зооцентрични – који се тичу својстава животиња и радњи које оне врше, 3. фитоцентрични – у вези са својствима биљака и 4. инаниматни – који се односе на а) особине неживих конкретних ентитета (различитих предмета) и б) на апстрактне појмове какви су *време*, *тишина*, *бол* и сл.

Највећи део наше грађе чине антропоцентрични фразеологизми, што је условљено сложеношћу људске природе и антропоцентричним карактером језичког система. Следе инаниматни, а за њима фитоцентрични и зооцентрични фразеологизми.

Ради прегледности користићемо табеларне приказе за класификацију.

### П.3.3.1. Антропоцентричне фразеолошке јединице

Према референцијалној вредности, у групи антропоцентричних фразеологизама издвајамо оне који се односе на физичка својства човека, оне који се тичу духовних својстава (темперамент, осећања, карактер, способности), међуљудских односа, активности, животних околности и ситуација.

Издавање семантичких скупина *физичке и психичке карактеристике човека* одговара психолошким схватањима личности<sup>221</sup> и условљено је природом грађе. Оваква конфигурација асоцијативног поља 'човек' кореспондира са категоризацијом О. Коротун (2002), према којој се у наивној језичкој слици света издваја холистички концепт човека, слика-концепт унутрашњег (духовна својства) и слика-концепт спољашњег човека (физичка својства).

#### П.3.3.1.1. Фразеолошке јединице којима се означавају физичка својства човека

Говорећи о концепту људског тела у филозофији, социологији, психологији и религији, О. В. Коротун (2006: 103) истиче како се људска телесност преображава из чисто биолошке у знаковну функцију – тј. постаје преносилац информација о социјалним, културним, професионалним, интелектуалним својствима човека као објекта и субјекта културе.<sup>222</sup> Телесност тако бива знаковност примарног ранга, док у језику добија функцију секундарног означитеља. Спољашњи изглед, према томе, јесте својеврсни показатељ друштвених релација и човековог односа према свету. Он је константни објекат оцењивања посматрача и у том процесу доводи се у везу са унутрашњим, психичким својствима човека (уп. Коротун 2002). Стални процес евалуације довео је до тога да је лексика којом се реферише на спољашњи изглед човека

---

<sup>221</sup> У психолошким теоријама личности, у којима се она поима као организација особина, присутне су класификације особина личности на **психичке особине** (особености темперамента, особености карактера, и способности) и **особености физичке конституције** (Рот 1988: 41–42).

Поред ове класификације користићемо и достигнућа категоризације психолога Ј. П. Глифорда (према Рот 1988: 42), која у особине личности укључује и мотиве који предиспонирају одређено понашање. Глифордова подела заснована је на критеријумима на који начин неко нешто ради (што обухвата особине темперамента) и ради чега неко нешто ради (динамичке или мотивационе особине личности). Начин на који неко нешто ради диференцира се према показатељу колико добро то нешто ради, што је поткритеријум који укључује човекове способности.

<sup>222</sup> Коротун (2006: 102) придружује наивној језичкој слици човековог изгледа све што човек из прагматичких и естетских разлога додаје свом изгледу: предмети којима украшава своје тело, и све остало што је надградња изгледа, динамичка својства спољашњости (покрети тела, изрази лица, мимика, манири, ход), спољни знакови говора (глас), као и естетске, етичке, социјалне и психолошке оцене људске појаве.

увелико засићена аксиолошком семантиком, која се очитује кроз оцену *пожељно/добро* – *непожељно/лоше* – *неутрално* (уп. Коротун 2002<sup>223</sup>, и о прагматици језичког знака у: Ристић 2004: 20). Када се семиолошка сложеност асоцијативног поља физичка својства човека удружи са комплексном природом фразеологизма као језичкога знака, долази се до знаковног система који је богат културним значењем.

Стилска ефективност ове тематске групе реализује се стога у два смера – присутна је и у формирању слике референта и у карактеризацији говорника који поштује одређену вредносну скалу позиционирајући себе у оквир перспективе оцењивача.

Карактеризација човека на основу физичког изгледа у делима Драгослава Михаиловића вршена је с обзиром на утисак о целокупном, начелном изгледу и физичком стању човека, и с обзиром на утисак о изгледу и стању делова тела.

П.3.3.1.1.1. Фразеологизми и сликовите поредбене конструкције којима се реферише на целокупан изглед и физичко стање човека могу се поделити у неколико лексичко-семантичких субпоља окупљених око хиперсема: *висина* и *телесна конституција*, *стас*, *боја тела*, *старосна доб*, *физиолошко својство*, *телесни састав*, *визуелна перцепција*, *гласање*, *кретање*, *мировање* и *екскрециони процеси*.

#### Физичка својства човека

		Фразеолошка једица	Значење	Компоненте објективне оцене (ОО) и субјективне оцене (СО), Функционално-стилске компоненте (ФСК)
Целина	Димензије	велик као мазгов	<i>веома велик, висок, гломазан</i>	
	Стас	кроз иглене уши да га протнеш	<i>веома танак, витак</i>	ОО: + СО: +
		танак ко девојка	<i>веома витак, привлачан</i>	ОО: + СО: +

<sup>223</sup> В русской наивной (языковой) картине мира воплощено это обыденное представление о типичном (национальном, русском) внешнем облике человека (женщины и мужчины). Коллективные представления народа о каком-либо фрагменте действительности отражены прежде всего в устойчивых словосочетаниях, выражениях. Народное представление о красивой внешности мужчины и женщины состоит из нескольких клише: *лицо должно быть бело, румяно, брови – черна соболя, глаза – словно звезды*, у женщины – *осанка лебединая, походка павиная*, у мужчины – *сила молодецкая, богатырская*. (Коротун 2002).

	дебео као лубеница	<i>веома дебео, гојазан</i>	ОО: - СО: -
	угојен ко да су га пастрму спремали	<i>веома дебео</i>	ОО: - СО: -
	осушити се ко вејка	<i>јакo смршати</i>	ОО: - СО: -
Боја коже	сур ко пиле граорче	<i>изразито, неприродно блед, пепељаст,</i>	ОО: - СО: -
Старосно доба	као роса пролетња млад	<i>веома млад</i>	ОО: + СО: +
Физиолошке потребе	жедан ко дуга	<i>веома жедна</i>	
Слабашност, болешљивост	килави Радован	<i>слабашина, крхка, болешљива особа</i>	ОО: - СО: -
Визуелна перцепција	ништа не видети ко кокошка	<i>слабо видети</i>	ОО: - СО: -
	зевати ко сом у црпац	<i>гледати збуњено, избеzumљено</i>	ОО: - СО: -
	гледати у неког ко у мечкари	<i>гледати неког збуњено, с пажњом</i>	
Гласање	цичати као љуте гује	<i>говорити веома високим и одсечним гласом, сиктати</i>	
Екскрециони процеси	просерем се ко грлица	<i>избацити обилно садржај дебелог црева</i>	
Бити улепшан	мирисати ко варошки младожења	<i>мирисати лепо и јакo</i>	ОО: + СО: + ФСК: подр.
Кретање	јахати коња дебела	<i>побећи, збрисати</i>	
Бежати	петама прашину у пркно дувати	<i>бежати</i>	
Тешко, једва	гамизати ко црв	<i>кретати се у беди</i>	ОО: - СО: -
Клатећи се	гегати ко гуска међу гушчићи	<i>ићи гегаво, клатећи се, међу људима</i>	ФСК: шаљ.
	ширити (кратке) ноге кај шоче	<i>гегати се</i>	ФСК: шаљ.



		кривљати ко прегојен шотан	<i>гегати се</i>	ФСК: <i>шаљ.</i>
	Котрљајући се	клатити се као зрела крушка	<i>љуљати се, заносити се лево- десно</i>	ФСК: <i>шаљ.</i>
	Врпољећи се	пљус, ко клубе (под астал)	<i>скотрљати се, пасти</i>	
		врти се ко да јој кундраци ушли у дупе	<i>врпољити се, вртети се, не бити миран</i>	
	Мировање	кај трула клада из Бучине	<i>непокретан, беживотан</i>	ОО: - СО: -
		укипити се ко дирек	<i>потпуно се укочити, укипити</i>	
		удрвити се ко света Бона	<i>укочити се, стајати у месту</i>	
	Лежати	подбочити се (на кукови) ко стрина	<i>подбочити се трапаво, надурено</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>пеј.</i>
		лежати кај трупац	<i>лежати непокретно</i>	ОО: - СО: -
		ко клада лежати	<i>лежати непокретно, лењо</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>пеј.</i>
	Седети	седи ко неки матори бркати бог	<i>седети надмено, моћно</i>	ОО: + СО: +
Делови тела	Лице	(попасти) пуољ ко на брескву	<i>заруменети се / руменило</i>	ОО: + СО: +
		попаде (некоме) креч на лице	<i>пребледети</i>	ОО: - СО: -
	Глава	забацивати главу као пиле	<i>високо забацивати главу</i>	
		забацити главу кај заклано пиле	<i>забацити главу неприродно</i>	
		климати главом ко болесна кокошка	<i>климати главом резигнирано, по аутоматизму</i>	
	Ноге	ноге као ступе		ОО: -

	Рука	висити ко крпа	<i>круте, неспретне ноге бити безживотна, оборена, без могућности свесне контроле</i>	СО: - ОО: - СО: -
	Груди	махати ко на мушице	<i>широко размахнути</i>	СО: -
		свирају као гајде; шиште ко пробушени ковачки меови	<i>веома шуште, одају резак шум, веома пиште</i>	ОО: - СО: -
	Рана	зарасте ко на пцето	<i>зарасте брзо, лако</i>	

А) Придевска поредбена фразеолошка јединица *велик као мазгов* са значењем *веома велик, висок, гломазан* улази у лексичко-семантичко поље окупљено око архисемског својства *физичка димензија, величина*. Поређење карактерише ниски степен идиоматичности (неИд. + Ид). Придев у теми реализован је у основном значењу који је обимом, опсегом изнад просечног, крупан, висок, широк. Тема је активирала стереотипну сему појма *мазгов* у еталону *велик, крупан*, што је компонента са преносним значењем, пошто је изгубљена представа о реалној величини мазгова. Активирана, првобитно потенцијална сема рематске лексеме у овом споју постаје доминантна и редуликује архисемско својство придева у теми, добијајући функцију интензификатора *веома* у поредбеној конструкцији.

Он је пре времена израстао велики као мазгов и имао гвоздене санке што иду као брзи воз [...] (ГМ, 18).

Б) Семантичком микропољу са интегралном семом *стаџ*, односно *обим тела* припадају *кроз иглене уши да га протнеш* са значењем *веома танак, витак*, затим *танак ко девојка* (за особе оба пола) са значењем *веома витак, привлачан*, *дебео као лубеница* *веома дебео, гојазан* и *угојен ко да су га пастрму спремали* *веома дебео*.

Висок, удешен, танак ко девојка, кроз иглене уши да га протнеш. (Ч, 18)

У чуду га гледам и не одговарам. Дебео је као лубеница и познајем га. Откуд он овде? (ГМ, 157)

Ћутим ја, ћути он. Само се врцка као жена: угојен ко да су га пастрму спремали. И, видим, премро. (П, 38).

Овим се језичким јединицама именују супротстављени полови појмовног домена *стас* са прагматичким ефектима оцене стварности од стране говорника<sup>224</sup> – од позитивно вреднованих сегмената домена са аспекта пожељности и количине, који развијају семантичку компоненту 'привлачан': *веома мршав, витак*, до негативне оцене по параметру количине, из перспективе прекомерности: *изразито дебео, непривлачан*. Фразеологизам *кроз иглене уши да га протнеш* структурно се разликује од осталих из ове групе.<sup>225</sup> Семантика ове глобалне фразеолошке јединице заснована је на имплицитном поређењу конца и особе по параметру дебљине. Зарад експресивности, избегнуто је успостављање директне метафоричне везе између ова два појма, па је појам 'конац', са којим се пореди људско биће, супституисан изразом за специфичну/стереотипну ситуацију у којој се он налази – конац се протиње кроз иглу. Конструкција речи која првобитно реферише на прототипску ситуацију пресемантизује се и своди на стереотипну сему појма *конац* – 'танак', која се даље, померањем домена, транспонује у компоненту са позитивном вредносном оценом 'витак, привлачан'. Категоријално придевско значење овог фразеологизма у колизији је са његовом реченичном структуром, за разлику од осталих фразеолошких јединица код којих постоји корелација између структуре и категоријалног фразеолошког значења. У случајевима када је корелација нарушена повећана је идиоматичност конструкције. У овом примеру структура се може објаснити елизијом тематске компоненте (*довољно*) *танак да кроз иглене уши можеш да га протнеш*.

Рематски део *ко девојка* садржи лексему са значењем особе која је носилац прототипичног својства приписаног тематском делу ('танак', 'витак'), док је у рематском делу *као лубеница* компаратум фитоним. Архисемска својства тематских компоненти реализују по једну стереотипну компоненту појмова из реме, док се све остале неутралишу; и то придев *танак* реализује стереотипну сему 'витка' лексеме *девојка*, а придев *дебео* актуализује стереотипну компоненту 'крупна, округла' лексеме *лубеница*.

<sup>224</sup> Интерпретирајући Апресјана, С. Ристић (2004: 20–21) прагматику језичког знака дефинише као однос говорника према стварности, садржају исказа и према адресату. Однос према стварности за последицу има општу оцену, оцену по параметру количине и оцену по фактору пожељности/непожељности. Општа оцена се огледа у позитивном, неутралном или негативном ставу према референту, по параметру количине вреднује се референт оценом довољности, недовољности или прекомерности.

<sup>225</sup> Овај фразеологизам није забележен у општејезичким речницима. Ј. Матешкић (1982: 190) бележи формалну варијацију истог фразеологизма „**да** кога **удјенеš** **у иглу** *vrlo mršav, tanak*. Пријатељ ми је послје операције ослабио дванаест килограма, био је да га удјенеš у иглу. — RED.“, за који потврду даје редакција, те који није ексцерпиран из писаних извора. У Матешкићевом фразеолошком речнику нема информација о употребној ограничениости јединица, будући да се не ради о речнику са нормативним циљевима.

Сведен на само једну сему, рематски део редуликује архисемско својство појма из теме, у потпуности се десемантизује и почиње да функционише као интензификатор придевског значења. Компаративна конструкција *танак ко девојка* показује други степен идиоматичности (полуИд. + неИд.), а *дебео као лубеница* нешто виши, трећи степен семантичког преобразовања (полуИд. + полуИд). У првом је тематски придев *танак* померен од свог основног значења који је мале дебљине, чији је попречни пресек малог обима (у РСАНУ значење 1) у витак, привлачан (у РСАНУ значење 2), док је активирана доминантна сема у еталону нетранспонована. Придев *дебео* у тематском делу другог поредбеног фразеологизма бива транспонован захваљујући домену примене 'човек' и реализује се у значењу 'угојен, ухрањен, обрастао масним ткивом' (у РСАНУ *дебео* 2.а). Рематска лексема *лубеница* у ниском степену у садејству са придевом *дебео* модификује своју стереотипну сему 'округла, попуњена' у 'крупна, широка у обиму'. Сведен на доминантну сему рематски део врши улогу значењског интензификатора негативне семантике тематског придева, те читав поредбени фразеологизам развија додатну значењску компоненту 'непривлачан'.

Ово микропоље поредбених конструкција са придевским категоријалним значењем отворило је могућност ступања у синонимски однос фразеологизама *кроз иглене уши да га протнеш* и *танак ко девојка* с једне, и *дебео као лубеница* и *угојен ко да су га пастрму* спремали, с друге стране. Синонимски парови ступају међусобно у однос антонимије.

Тематском субпољу 'стас' припада фразеологизам са глаголским категоријалним значењем: *ко вејка се осушити*, са поредбеном структуром која показује средњи ниво идиоматизованости (полуИд+неИд). Базни део реализован је са метафоричним значењем 'свршати' услед промене домена са 'биљка' на 'човек', док је рематски део нетранспонован у односу на тему. Експресивност је у говору појачана инверзијом – у иницијалну позицију постављен је еталон са улогом семантичког интензификатора.

**ко вејка се осушити** 'јако свршати' – Поче баш да куња, ко вејка се осуши. Онда се вуче неко време тако, вуче, док почетком зиме не паде у постељу. (Ч, 15)

В) Младост као сегмент лексичко-семантичког микропоља 'старосна доб сврставамо такође у лексичко-семантичко макропоље 'спољашње човекове карактеристике'. Архисему 'млад' садржи фразеологизам *као роса пролетња млад* са значењем 'веома млад', у примеру:

Да л ће ми мој човек, докторе, који тек двајес девету напунио и у тријесту зашо, који ми је као роса пролетња млад и живота се није нагледао [...] (ПВ, 202).

Тематски придев *млад* у свом основном значењу који је у раном добу живота, који није почео да стари активирао је сродну стереотипну сему лексеме *роса* рана, која се дешава рано ујутру, на почетку неког времена (у РСАНУ значење 1. а. придева *рани*, и 4.а. придева *млад*) и транспоновао је у *млада* (у РСАНУ *млад* 1.а). Поредбени фразеологизам захваљујући овом преобразовању доминанте семе у еталону подразумева средњи степен идиоматизације (неИд. + полуИд.). Преобразован семантички, еталон преузима функцију значењског интензификатора изразито, веома. Тематски део структурно је проширен компонентом која појачава свеукупну експресивност фразеологизма – у питању је атрибут *пролетња* у постпозицији, која је стилистички маркирана. Атрибут *пролетња* такође у својој семској структури има значењску компоненту *млада*, пошто је придев у творбено-семантичкој вези са именицом *пролеће*, која симболише почетак, односно период младе године. Атрибутски додатак, дакле, и синтаксичком позицијом и семантичком структуром појачава експресивност поредбеног фразема. Стилиској вредности фразеологизма доприноси и структурна инверзија тематског и тематског дела: рема (*као роса пролетња*) + тема (*млад*). У РСАНУ забележен је немаркирана алогична фразеолошка јединица<sup>226</sup>, која почива на оксиморону, са антонимним значењем стар: *млад као роса у подне*. Реализовани фразеологизам *као роса пролетња млад* може бити показатељ својеврсне симетрије у језику, испољене кроз тежњу да се на плану лексичких релација успоставе јединице истог творбеног нивоа за именовање супротних појмова.

Г) На физиолошко људско својство изражено у великој мери у роману ПВ реферише се поредбеним фразеологизмом *жедан ко дуга* : – Жедна сам, чини ми ске, ко дуга, целу би реку попила. (ПВ, 16).

Двокомпонентни фразеологизам *жедан ко дуга* базиран је на стереотипном сегменту значења лексеме *дуга*<sup>227</sup> да упија течност. Значење тематске лексеме у

---

<sup>226</sup> У литератури се као творбени / мотивациони модел настанка фразеологизама наводе тзв. алогични фразеологизми (нпр. Јанев [2013: 39–40] примећује тип алогичних сликовитих поређења у којима је укупно значење израза антонимно значењу тематске компоненте, нпр. *паметан као амеба*, са значењем 'глуп').

Д. Мршевић Радовић (1987: 20, 33) приликом разматрања семантичке фразеологизације помиње парадокс, контраст и хиперболу као семантичке транспозиције које се комбинују са метафоричним и метонимијским процесима.

<sup>227</sup> РСАНУ: *дуга* 'савијена даска као саставни део бачве, бурета'.

каузалној је вези са семом 'упија течност' из прототипа појма 'дуга'. Тај каузалитет омогућио је компоненти *дуга* аниматну концептуализацију: дуга је биће → дуга је жедна (попут бића). У другом кругу семантичке фразеологизације долази до концептуализације у супротном смеру – човек је дуга (жедан као дуга). Рема редуплицира компоненту 'жедан' садржану у теми и преузима функцију интензификатора 'веома'. Носилац средњег степена идиоматизације јесте еталон *дуга*, који је полуидиоматизован, након што је његова стереотипна сема пресемантизована у смеру персонификације. Тематски део показује нулти степен семантичког преобразовања.

Објашњење мотивације које смо у овом случају предузели кореспондира са обрадом општејезичког придевског фразема *пијан као дуга*, односно глаголског *пити као дуга* у РСАНУ уз именицу *дуга* са значењем предмета. Драгана Мршевић Радовић (1987: 95; 2008: 158–159) начин обраде у РСАНУ сматра последицом секундарне мотивације фразема *пити као дуга* у језику, након што је примарна мотивација заснована на представи атмосферске појаве дуге као митског бића – аждаје која пије воду из река и језера и враћа је у виду кише,<sup>228</sup> заборављена.

Д) Десигнативно својство 'особа слабе телесне грађе' са диференцијалним обележјем 'слабашна, болешљива особа' елемент је фразеологизма *килави Радован*, употребљеног у роману ГМ: „[...] Баш ми ти знаш, *слинчо*. Килави Радоване. *Стално си болесан*. [...]” (ГМ, 14).

Овај фразеологизам илуструје творбени тип који настаје уопштавањем конкретне појединачне ситуације на локалном нивоу.<sup>229</sup> У српском језику нису ретки фразеологизми са антропонимом засновани на појединачној ситуацији или некој особини везаној за конкретну особу из локалне заједнице. Такви се фразеологизми уопштавају употребом и губе првобитну мотивацију. У овом примеру мотивна сема у фразеолошком значењу јесте одлика конкретног, јединачног референта – Радована – једне особе из уже локалне заједнице. У тренутку када је конструкција изгубила референцијалну везу са конкретном особом, тј. када је еталон *Радован* почео значити било коју слабашну, болешљиву особу, процес идиоматизације је окончан. Одсуство тематског елемента у структури фразеологизма, који би катафорски најавио семантички

---

<sup>228</sup> Објашњење мотивације преко поимања атмосферске појаве кореспондира са фраземима у другим словенским језицима: „чеш. *pije jako duha*, слов. *pit ako duha*, слов. *Vedno pije kakor bozja marva*, укр. *smok vodu rie*, буг. като *смок (пия, смуча)*” (Мршевић Радовић 2008: 158).

<sup>229</sup> У Мршевић Радовић (1987: 33) налазимо примере овог творбеног типа са антропонимом, попут: *луда Наста* (каже се за онога који беспослен лута, без циља), *уредио као Наста* (каже се кад ко што лоше уради), *прошао као Петроније на Брајићима* и сл.

садржај реме (нпр. \*болесан ко килави Радован), условио је виши степен идиоматизације. Стереотипна сема се подразумева а не најављује тематском лексемом у свом основном значењу. Изостављањем тематског придева, поређење је скраћено до метафоре, а потенцијално придевска архисема 'слаб, болешљив' постала је пратећа, диференцијална компонента именичког категоријалног значења 'особа', чији је носилац управна именица синтагме.

Ђ) Микропољу „боја тела” припада фразеологизам *сур ко пиле граорче* 'изразито, неприродно блед, пепељаст', који садржи компоненту негативне оцене и потврђује представу о руменилу као показатељу доброг здравља: : „[...] а лице му изгубило сваку боју, изгледа *сур ко пиле граорче* [...]” (Ч, 205). Сема 'пепељаст' на коју је сведен еталон *пиле граорче* померена је у семској хијерархији у позицију доминанте и пресемантизована у компоненту оцене 'неприродно', што је омогућило низак степен идиоматизације поредбене конструкције (полуИд. + полуИд.). *Tertium comparationis* реализован је такође у преносном значењу 'блед'.

Е) Микропоља окупљена око хиперсема визуелна перцепција и 'гласање', 'екскрециони процеси', 'кретање' и 'мировање' чине фразеологизми са глаголским категоријалним значењем.

Микропољу 'визуелна перцепција' припада глаголски поредбени фразем *ништа не видети ко кокошка* са актуализованом компонентом квалитета способности перцепције у значењу 'слабо видети': „Оћорео сам од самице, *ништа не видим ко кокошка*.” (Ч, 274).

Носилац семантичке фразеологизације јесте поредбена конструкција *ко кокошка*, у којој је тематски глагол *видети* активирао стереотипну сему у вези са квалитетом вида 'слабо види'. Кокошке слабије виде у сумрак и ноћу, па отуда и изрази типа *кокошје, ноћно слепило* (РМС под *слепило*), *кокошја болест* (РСАНУ под *болест*), *кокош(и)ји вид* (РСАНУ под *кокош(и)ји*), што сведочи о томе да је у наивној језичкој слици света својство слепила активно стереотипно семантичко обележје лексеме *кокошка*. Стереотипна, доминантна сема еталона *кокошка* релативизује негирано значење глагола у теми: фразеологизам *ништа не видети ко кокошка* нема значење 'ништа не видети', које засебно реализује компонента у теми, већ 'слабо видети'. Рема са улогом квантификатора-конкретизатора глаголског значења транспонује архисемско значење теме, те овај фразеологизам чини јединицом са средњим степеном идиоматизације. Семантика фразеолошке јединице у сагласности је са природом негације у српском језику, будући да се негирана лева страна фразеологизма слаже значењски са негативном семантиком

десне стране. У делима Д. Михаиловића тзв. алогични фразеологизми (\**видети ко кокошка*) нису продуктиван творбени тип.

Са значењем начина визуелне перцепције реализоване су две поредбене конструкције *зевати ко сом у црпац* и *гледати у неког ко у мечкари*, обе са значењем 'гледати збуњено, избежумљено'.

Фразеологизам *зевати ко сом у црпац* карактерише средњи степен средњег нивоа идиоматизованости, будући да је тематски глагол у преносном значењу 'гледати' (полуИд.), док је рематски део идиоматизован (Ид.) јер је својство *зевати у црпац*, приписано појму *сом* у еталону, нереално, замишљено.

Блискозначни фразеологизам *гледати неког ко у мечкари* карактерише најнижи степен идиоматизованости (неИд. + полуИд.). Глагол у теми реализован је у основном значењу. Еталон сачињен од предлошко-падежне конструкције *у мечкари* добијен је кондензацијом клаузе *ко ~~што се гледа~~ у мечкари*, која представља репрезентативну слику гледања са пажњом, радозналост или збуњеног гледања. Конструкција *у мечкари* редукована је на стереотипне семантичке компоненте читаве слике 'са пажњом, радознало, збуњено', па је као таква почела функционисати као спецификатор тематског глагола *гледати*. На семантичком плану еталон реализује актанта начина вршења радње, а не представља само интензификатор, што указује на семантичку међузависност елемената.

**зевати ко сом у црпац** 'гледати збуњено, избежумљено' – Погоди то њега. Као да се мало смете. Не може тако брзо да се прибере, *зева ко сом у црпац*. (Ч, 203)  
**гледати у неког ко у мечкари** 'гледати неког збуњено, с пажњом' – Почеше људи да застају са стране и да *гледају у нас ко у мечкари*. (Ч, 165)

Осим разлике у степену идиоматизације, очигледна је и разлика у типу модално-оцењивачке експресивности између ова два фразеологизма – фразеологизам *зевати ко сом у црпац* представља пејоративну јединицу којом се негативно оцењује субјект радње, док је поређење *гледати у неког ко у мечкари* вредносно неутрално за субјекта радње, али садржи негативну објективну оцену објекта радње.

Ж) У оквиру семантичког поља 'говорити' издваја се поредбена конструкција са диференцијалном семом 'гласно': *цичати као љуте гује* 'говорити веома високим и одсечним гласом, сиктати'.

Генерал му брзо одговара; *циче* они један на другога *као љуте гује*, просто ти се кожа жежи [...] (Ч, 95);



Рематска компонента *као љуте гује* функционише као интензификатор основног глаголског значења у теми. У процесу семског реструктурирања и семантичког пражњења еталон се своди на дату стереотипну сему. Глаголска компонета својом семантиком истиче не само стереотипну сему појма 'гуја' која се односи на квалитет звука (висок) него и ону која се тиче интензитета (јак), а коју не можемо приписати гуји као реално својство. Због тога се овај поредбени фразеологизам истиче средњим степеном идиоматизације (полуИд + полуИд). Перцепција гласања змије као цичања у језичкој слици света може се објаснити изменом доживљаја звука, односно перцепцијом висине звука (својствене змији) као јачине, при чему се успоставља семантичка компонента 'продорности' у појму 'гласање змије'. У народу је познато да змија испушта звук налик шиштању, који није интензиван, али је висок и продоран, што је потврђено забележеним доменом примене глагола *шиштати* у РМС: 2.6 'испуштати оштар глас, сиктати (о змији)'. Синоним *сиктати* употребљен у дефиницији у РМС има одређења 1. 'испуштати оштар и испрекидан глас који подсећа на продужено изговарање гласа "с"' (о змији и неким птицама). Описана значења глагола гласања својствених домену *змија/гуја* отварају потенцијал да се перципирање звука шуштања покрене ка домену 'цичати', односно да се висина тона перципира и као појачан интензитет. Такво померање у перцепцији гласања еталона подржано је још и постојањем компоненте непријатности која је садржана у значењу глагола *цичати* и у стереотипу гласања змије. Уз идиоматизованост еталона, укупној идиоматизацији фразеологизма доприноси и транспозиција глагола у теми од 'одавати снажан, продоран глас' ка 'снажно и непријатно викати'. С друге стране, фразеологизам *цичати као љуте гује* може се тумачити као јединица са дубљим культуруолошким значењем, чија је мотивација данас изгубљена. Гуја, односно змија у српској и шире словенској демонолошкој традицији заузима значајно место. Лексема *змај* је у етимолошкој вези са *змија* (Скок 1973: 657), и сматра се њеном метастазом. И змији и змају приписује се атрибут ватре. Змија се сматра симболом ватре (в. Мршевић Радовић 2008: 165–166), а змај описује као велика крилата змија која бљује ватру (Чајкановић (1994: 267). Епифанију змаја В. Чајкановић (1994: 268) описује на следећи начин: „њу прате [...] грмљавина, севање, тутњава, потрес, врло јак ветар, од његове рике тресе се земља”. Контаминирана демонолошка својства змије и змаја могу бити објашњење особине интензивног гласања приписаног гуји у анализираном фразему *циче као љуте гује*.

3) Тематском скупу 'екскрециони процеси' припада поредбени фразеологизам *просрати се ко грлица* 'избацили обилно садржај дебелог црева'. С обзиром на то да је упитна прозирност својства које се приписује појму у еталону, јединица *просрати се ко грлица* вероватно припада типу идиоматизације *неИд+Ид*.

**просрати се ко грлица** 'избацили обилно садржај дебелог црева' – Просерем се, да простиш, ко грлица. (Ч, 154)

И) У категорији поређења којим се упућује на физичка својства која су намерна, вештачка надградња физичког изгледа налази се компаративни фразеологизам *мирисати ко варошки младожења* 'мирисати лепо и упадљиво', са позитивном компонентом објективне оцене сниженог типа, будући да се њиме говорник руга сопственом својству. Поређење има нулти степен идиоматизације, јер се глагол у теми реализује у основном значењу и активира реално стереотипно својство појма у реми. Атрибут уз именицу у еталону појачава основно значење конструкције, али и открива аксиолошку опозицију релације *сеоски (-) : варошки (+)*.

**мирисати ко варошки младожења** 'мирисати лепо и јако' – Сам себи, миришем, бре, ко варошки младожења, просто се смејем од задовољства. (Ч, 284)

Ј) Физичком изгледу појединца припада и аспект кретања и позиције које тело при кретању заузима. Архисему 'кретати се' имају фразеологизми који актуализују компоненту начина кретања.

Са диференцијалном семом 'брзо' реализовани су фразеологизми *јахати коња дебела* 'побећи, збрисати', *петама прашину у пркно дувати* 'бежати великом брзином'. Појмови су именовани конструкцијама које упућују на прототипичне слике бежања, оформљене зарад постизања духовитог ефекта.

**јахати коња дебела** 'побећи, збрисати' – Онда устанемо [...] изљубимо се са домаћином, обећамо да ћемо да дођемо идуће недеље да ствар завршимо, па јаши коња дебела. (Ч, 61)

**петама прашину у пркно дувати** 'бежати' – Истина, јеси се повлачио, јеси, брате, бегао да си петама прашину у пркно дувао, али си војску сачувао, а и оруђа још имаш. (Ч, 39)

Фразеологизам *гамизати ко црв* 'кретати се у беди' одликује се високим степеном ниског нивоа идиоматизованости (полуИд. + полуИд.). Глагол *гамизати* померен је ка значењу 'ходати', док је сема начина 'тешко, споро' из основног значења транспонована у

пејоративну компоненту. Са преносним значењем глагол је довео до померања доминантне семе у еталону ка компоненти *ходати*, која није реално својство појма *црв*. Еталон додатно појачава негативну оцену, која је као конотативна сема садржана у концептосфери *црв*.<sup>230</sup> Фразеологизам се тако реализује истовремено у основном значењу као мотивна слика и пренесеном значењу са антропоцентричним доменом.

**гамизати ко црв** *кретати се у беди* – Тамо робови излазе на јутарње питање. Гамижу ко црви, кашљу [...] (Ч, 282)

Хиперсема *клатити се* повезује поредбене фразеологизме *гегати ко гуска међу гушчићи* *ићи гегаво*, *клатећи се међу људима* (полуИд. + неИд.), *клатити се као зрела крушка* *заносити се лево-десно*, *љуљати се* (полуИд. + неИд.), *ширити ноге кај шоче* (полуИд. + неИд.) и *кривљати ко прегојен шотан* *гегати се* (полуИд. + неИд.).

Слика зреле крушке која је на ивици да опадне са дрвета јесте продуктивна, стереотипна слика у извођењу бројних значења лексеме *крушка*, као и фразеологизама и пословица са овом лексемом (в. РСАНУ *крушка*)<sup>231</sup>.

**гегати ко гуска међу гушчићи** *ићи гегаво*, *клатећи се*, *међу људима* – А наш Чича ништа не говори, него забаци руке на гузице, па само гега између нас ко гуска међу гушчићи. (Ч, 21)

**клатити се као зрела крушка** *љуљати се*, *заносити се лево-десно* – То се вече ја први пут напијем, онако, баш свима на очи, не кријући се. [...] „Шта ти радиш ту?” питам. А клатим се као зрела крушка. (Ч, 11)

Начински актант *нервозно*, *унезверено* садржан је у поредбеном фразеологизму *врти се ко да јој кундраци ушли у дупе* *врпољити се*, *вртети се*, *бити немиран* (полуИд. + Ид.). Поредбена јединица садржи у еталону лексему *кундрац* коју не бележе речници. С обзиром на фразеологизме који се употребљавају у народним говорима: *ко да јој црви ушли у дупе*, *(ко да) има црве у дупету*, са значењем *вртети се*, *бити немиран*, или *бити немирног духа*; за неког кога не држи једно место,<sup>232</sup> можемо претпоставити да је

---

<sup>230</sup> Уп. значење 2. одреднице *црв* у РМС: 2. фиг. а. ситно, слабо, неугледно, кукавно биће, најчешће мало дете. б. понизна особа, улицица. в. неугодна, непријатна мисао, тешко осећање које нагриза, мучи кога.

<sup>231</sup> Уп. *пасти као гњила (зрела)* ~ *допасти* некоме олако, без по муке, бити освојен, заузет без борбе, без отпора (обично о земљи, граду, народу и сл.). НПосл *зрела крушка сама пада (падне)* оно што је добро обрађено, довољно изложено одговарајућем процесу и др. сигурно постаје погодно за употребу, за даљи поступак и сл.

<sup>232</sup> У Фразеолошком речнику (Матешкић 1982: 58) у одредницу *црв* забележени су фразеологизми *имати ипф. црва у глави* *имати чудне и необичне идеје*, *baviti se svakakvim mislima*; *имати ипф. црва [у страњници]* *бити нестријив* | *nemiran, biti pred putom*.

реализација у роману јединица фразеосхеме са супституентом из истог тематског поља ком припада лексема *црв*.

**врти се ко да јој кундраци ушли у дупе** 'врпољити се, вртети се, не бити миран' – Подви реп вештица, седе на ону црну клупу. И врти се ондена ко да јој кундраци ушли у дупе. (ПВ, 94)

У групи фразеологизама са значењем кретања и актуализованим начином вршења радње диференцијалном семом 'котрљајући се' издваја се јединица *пљус, ко клубе под астал* 'пасти, котрљајући се, скотрљати се'. Диспропорција категоријалног глаголског значења и поредбене форме са узвиком као тематском лексемом чини фразеологизам јединицом са другим степеном идиоматизованости (полуИд. + неИд.) и повећава степен његове експресивности.

**пљус, ко клубе, (под астал)** 'скотрљати се, пасти' – И колико он мене *пљус* у нос, толико ја *пљус*, ко клубе, под астал. (Ч, 116)

К) Фразеологизмима са значењем кретања супротстављено је тематско поље са интегралном семом 'мировати, не покретати се'.

Око архисеме 'стајати укочен' окупљени су фразеологизми *укипити се ко дирек* и *удрвити се ко света Бона*. Поредбена јединица *укипити се ко дирек* има најнижи степен идиоматичности (неИд. + полуИд.) како је глагол реализован у основном значењу, а доминантна сема у еталону 'од дрвета; круг' придружује се неистородном појму – особи. Фразеологизам *удрвити се ко света Бона* репрезентује пети степен средњег нивоа идиоматизованости, јер глагол реализован у преносном значењу 'укочити се' активира сему у еталону која је немотивисана (полуИд. + Ид). Са становишта савремене употребе непрозирно је зашто се својство укочености приписује свецима у језичкој слици света носилаца српског језика.<sup>233</sup> Са покрајинизмом *Бона* (Богородица, в. РСАНУ)

---

О продуктивности конотативне семе 'бити немиран' лексеме *црв* сведочи и семантика стандарднојезчког деривата *уцрвљати се* 'постати нестрпљив, узнемирен и сл. од ишчекивања, радозналости и др.' (РМС).

<sup>233</sup> У стандарднојезчком лексикону као стабилна фразеолошка јединица функционише именички фразеологизам *дрвени светац*, са варијацијама *дрвени бог/Јанко/Марија/ноп* са значењем онај који не може да се снађе, неспретан, неокретан, круг човек; недосетљива, приглупа особа, што потврђује стереотипност фразеолошке слике. У роману *Чизмаши* реализован је и фразеологизам *удрвити се ко дрвена Марија*, али се њему мора признати подруштљени статус устаљене јединице у општем лексикону, будући да се у РСАНУ среће именичка форма *дрвена Марија*, са напоменом у глоси да се често јавља у оквиру поредбених конструкција.

**удрвити се ко дрвена Марија** 'укочити се, бити незграпан, не бити опуштен' – Шта си се, мислим се, удрвио ту ко дрвена Марија. Опусто се мало. Женску поред себе имаш [...] (Ч, 151)

компаративном фразеологизму се приписује територијална обојеност на плану форме, којом се додатно смањује семантичка прозирност поређења.<sup>234</sup>

**укипити се ко дирек** 'потпуно се укочити, укипити' – Ја се укипио ко дирек, очима не мрдам. (Ч, 197)

**удрвити се ко света Бона** 'укочити се, стајати у месту' – Иди, будало, код твоје куће, што си се ту удрвио ко света Бона? Немој баш ја да гледам твој белај. (ПВ, 150)

Актант начина реализован је у фразеолошком поређењу *подбочити се на кукови ко стрина* 'подбочити се трапаво и надурено'. Стереотипна компонента физичког става која се у говорној заједници везује за женску старију особу приписује се мушкарцу, те се транспонује у начински актант пејоративног карактера 'трапаво, надурено'. (неИд. + полуИд.).

**подбочити се (на кукови) ко стрина** 'подбочити се трапаво, надурено' – Увређен, подбочио се на кукови ко стрина. (Ч, 172)

Са хиперсемом 'лежати' функционишу два поредбена фразеологизма *лежати кај трупац* 'лежати непокретно' (неИд. + полуИд.), *ко клада лежати* 'лежати без покретања, лењо' (неИд. + полуИд.). Стереотипна сема појма 'клада' – 'немати способност кретања' транспонована у 'бити лењ'.<sup>235</sup>

**лежати кај трупац** 'лежати непокретно' – [...] он не може ни с руку, ни с ногу ни с ништа. Лежи кај трупац и низ уста му иду бале. (ПВ, 120);

**ко клада лежати** 'лежати непокретно, лењо' – По цео дан ко клада лежим у кревет и повоздан мислим на њу. (Ч, 70)

### П.3.3.1.1.2. Физичка својства делова тела

Карактеризација физичког изгледа човека фразеологизмима врши се и преко евалуације делова тела. У ову групу издвајамо соматске фразеологизме којима се квалификују *лице, руке, ноге, глава и груди*.

А) Микропоље 'боја лица' чине фраземи (*попасти*) *пуољ ко на брескву* 'заруменети се' / 'руменило' и *попаде (некоме) креч на лице* 'пребледети'.

<sup>234</sup> У РСАНУ забележен је покрајински фразеологизам *правити се света Бона* са значењем 'бити лицемерка'.

<sup>235</sup> Еталон *као клада* забележен је у РСАНУ са глаголом *спавати* и значењем 'спавати чврстим, дубоким сном'.

Јединицу (*попасти*) *пуољ ко на бресву* можемо двојачко схватити: као глаголски фразеологизам у ком у тематском делу функционише перифрастична глаголска конструкција *попасти (некоме) пуољ* са значењем 'заруменети се' и ремаатским делом *ко на брескву* са улогом семантичког интензификатора, или као именички фразем *пуољ ко на брескву*<sup>236</sup>, који колоцира са глаголом *попасти* у значењу 'покрити што собом': „Лице јој бело ко да се с млеко умива, а на образи јој попао неки њежан пуољ, ко на брескву.” (Ч, 74).

Идиоматизација у фразеологизму *попасти (некоме) креч на лице* 'пребледети' почива на стереотипној компоненти 'бео' лексеме *креч*. Контекстуално окружење, са хомореферентним глаголом *уплашити се* активира истовремено и потенцијално фразеолошко значење 'уплашити се' које је у узрочно-последичној вези са 'пребледети'. Како има прозирну мотивацију, овај се фразеологизам семантички остварује на три нивоа – као основна слика присутна у унутрашњој форми, као основно фразеолошко значење 'пребледети' и као из њега изведено значење 'веома се уплашити'.

**попаде (некоме) креч на лице** 'пребледети од страха, веома се уплашити' – Направи се цела тарапана у ону кафану. Сви се уплашише, креч им на лице попаде. [...] (Ч, 118)

Б) Поредбеном конструкцијом *ноге као ступе* рферише се на изглед ногу. Фразеологизам припада групи поредбених јединица са најнижим степеном идиоматизације (неИд. + полуИд.), јер је лексема у еталону сведена на доминантну сему 'крут, несавитљив' пресемантизована у својство 'неспретне', које се придружује појму са значењем *живо*.

**ноге као ступе** 'круте ноге, неспретне' – Сјашем, запалим дуван, испушим: не иде, ноге као ступе. (П, 38);

В) Са референцијалним доменом 'глава' у прози Д. Михаиловића функционишу компаративне јединице *забацивати главу као тиле* 'високо забацивати главу', *забацити главу кај заклано тиле* 'забацивати главу неприродно' и *климати главом ко болесна кокошка* 'климати главом резигнирано, по аутоматизму'.

---

<sup>236</sup> У оквиру фразема реализован је семантички регионализам *пуољ* са значењем 'руменило'. РСМ и РСЈ бележе само два значења именица *пуољ* и *пуољак*: **1.** *заметак на стабљици из кога ће се развити лист, цвет, изданак или младица*. **2.** *фиг. онај, оно што је на почетку свога развоја*.

Ове поредбене конструкције показују да се позиција и покрети које човек изводи главом асоцирају са таквом покретима у кокошака, што представља још један семантички стереотип у ДЈСС.

Поређење *забацивати главу као пиле* има нулти степен идиоматизованости, а актант начина 'високо' почива на представи о пилету које тражи храну дижући главу.

*Забацити главу кај заклано пиле* разликује се структурно од претходне конструкције јер садржи атрибут уз именицу у еталону, који активира сему 'неприродно'.

Фразеологизам *климати главом ко болесна кокошка* припада групи са ниским нивоом идиоматизованости типа „неИд. + полуИд.“. Климање главом јесте реална особина појма *кокошка* у еталону, али се то својство транспонује у сему 'резигнирано, по аутоматизу' у чину придруживања особине неистородном појму – особи. Цело поређење се тако реализује истовремено као основна слика и са преносним значењем, чиме се постиже значајан степен експресивности.<sup>237</sup>

**забацивати главу као пиле** 'високо забацивати главу' – Прву чашу баба би натенане сркутала и цевчила, цврчећи набраним великим усницама и забацујући главу као пиле. (ГМ, 23);

**забацити главу кај заклано пиле** 'забацити главу неприродно' – Она на онај астал некако много чудно забацила главу, кај заклано пиле. (ПВ, 74);

**климати главом ко болесна кокошка** 'климати главом резигнирано, по аутоматизму' – Седим и климам главом ко болесна кокошка. Све ми се перје обесило. (ПВ, 50);

Г) Фразеологизам *висити ко крпа* са значењем 'бити беживотна, оборена, без могућности свесне контроле' припада микропољу 'стање руке'.

**висити ко крпа** 'бити беживотна, оборена, без могућности свесне контроле' – Ама ова ми болна [рука] виси ко крпа. (ПВ, 216);

Глагол *висити* реализован је као секундарна семема која је најприближнија значењу **2. а.** у РСАНУ: 'бити опуштен'. Компонента *ко крпа* не реализује значење 'беживотно, несвесно' ван споја са глаголом *висити*, што сведочи о двокомпонентности и семантичкој међуусловљености елемената поређења.<sup>238</sup> Глагол је реализован у преносном

<sup>237</sup> Експресивност расте у процесу ширења метафоре реализоване у фразеолошком поређењу на даљи наратив: *Све ми се перје обесило* (ПВ, 50). Такав вид ширења метафоре у алегорију значајно је стилско средство у дијалекатској прози Д. Михаиловића и представља инспиративно поље за истраживање стилистичких модела на основу којих наратор креира текст актуализујући увек два плана значења.

<sup>238</sup> У РСАНУ забележен је фразеологизам *као крпа* у колокацији са 1) *бити блед (n(p)обледети, убледети и сл.)* и значењем 'бити веома блед, јако убледети, побледети и сл.' и са 2) *бити, осећати се у значењу 'бити, осећати се потпуно исцрпен, изнемогао, изнурен'.*

значању 'бити беживотан', што је условило пресемантизацију стереотипне семе 'висити' појма у еталону.<sup>239</sup> Поређење припада стога трећем степену ниског нивоа идиоматизованости „полуИд. + полуИд.”

Д) Микропољу 'стање груди' припадају синонимни фразеологизми *свирају као гајде* и *шиште ко пробушени ковачки меови* са значењем 'веома шуште, одају резак шум, веома пиште':

Груди му, чујеш свирају као гајде. (Ч, 49);

У тишини чујеш како му шиште груди ко пробушени ковачки меови. (Ч, 49).

Глагол *свирати* забележен је у РМС са доменом употребе *груди* и значењем *производити звуке сличне завијању, пиштању (о цревима и др.)* (РМС 4. б.). Фразеологизам *свирају као гајде* је стога двокомпонентни, будући да се секундарно значење глагола *свирати* реализује захваљујући домену употребе, а не садејству са компонентом *као гајде*. Глагол је актуализовао је стереотипну сему компаратума *гајде* која се тиче квалитета звука и начина његовог формирања – шуштави и пискави звук се ствара пуњењем мешине ваздухом и његовим истискивањем кроз свиралу, што кореспондира са начином на који функционишу груди.<sup>240</sup> Лексема у рематском делу само редуликује компоненту садржану у теми и почиње вршити улогу интензификатора његовог значења – 'веома шуште, испуштају изразито шкрипав звук'. Фразеологизам припада другом степену ниског нивоа идиоматизације (полуИд. + неИд.).

Фразеологизам *шиште ко пробушени ковачки меови* структурно је такође двокомпонентни. Носилац фразеологизације је рематски део *ко пробушени ковачки меови*. Глагол *шиштати* припремио је реализацију стереотипне семе лексеме *меови* – приликом испуштања ваздуха *меови* производе шуштави звук. Рематска управна лексема *меови* испражњена је семантички и сведена на стереотипну компоненту 'шиште'. Синтаксичка експанзија рематског дела уз помоћ атрибута *пробушени* за циљ има интензификацију реализованог стереотипног својства. Будући да понавља семантику

---

<sup>239</sup> Стереотипна сема проистиче из прототипичне позиције крпе – у којој платно, окачено о нешто, опуштено виси у ваздуху.

<sup>240</sup> Сема која се тиче квалитета звука из семске структуре лексеме *гајде* веома је продуктивна у ширењу полисемантичне структуре ове лексеме у дијалектима. У РСАНУ забележен је фразеологизам **налик гајде на музику** са значењем *није ни принети (кад се пореде неједнаке вредности)* и народна пословица **продао сало, па купио гајде каже се кад неподмазана кола шкрипе** (Слав., НПосл., ЗНЖ 7, 201). У ЦР забележене је семема *плач, ридање* (фиг. прон.), затим изрази **Дили, дили гајде, куде ће га најде...** (*детету које плаче*), **иде з-гајде** (*иде плачући*). Реализована значења указују на веома активан сегмент стереотипа у народним говорима који се односи на то да гајде имају непријатан, шкрипав звук.



глагола у теми, рематска конструкција функционише као интензификатор глаголског значења, те читав фразеологизам добија значење 'веома шуште, одају изразит шум'.

Ђ) Са доменом 'телесна рана' реализовано је поређење *зарасте ко на пцето* са значењем 'зарасте брзо, лако':

**зарасте ко на пцето** 'зарасте брзо, лако' – Превијеш црни лука и зарасте ко на пцето. (ПВ, 119).

Овај фразем почива на имплицитном поређењу човека и пса, будући да се својство пса придружује својству човека. Структурно гледано фразеологизам је настао редукцијом зависносложене реченице на дубинском плану: рана (на човеку) зарасте ко ~~што зарасте~~ рана на пцето. Будући да функцију субјекта у обе клаузе врши лексема *рана*, односно њене хетерореференцијалне симилисемичне реализације (~ на човеку и ~ на пцето), омогућено је њено елидирање из поредбене клаузе. Из поредбене клаузе елидиран је и глагол *зарасте*, те је семантички и синтаксички оквир постао глагол из управне клаузе. Стереотипно својство 'лако и брзо зарастање' компаратума (*рана*) на пцето приписује се компарандуму *људска рана*, у чијој је структури оно само потенцијална вредност. Рематски део фразеологизма *ко на пцето* функционише стога као спецификатор значења глаголске лексеме у теми, те се читав фразем реализује са значењем 'зарасте брзо, лако'. Будући да сема 'брзо, лако' није реална компонента у семској структури лексеме *нас*, према степену идиоматизације поређење припада типу *неИд. + полуИд.*

Сликовитост као иманентно својство свих типова поређења, која се манифестује кроз укрштање референцијалног и конотативног плана, као и прозирна мотивација за говорнике српског језика указују на активни евалуативни однос говорника према референту, односно према сопственим и туђим физичким особинама. То значи да су телесна својства битан показатељ физичког здравља, карактерних особина и естетских мерила говорника. Семантичка анализа указује на постојање скупине вредносно неутралних поређења, а међу онима који садрже евалуативну семантику бројнија су поређења која означавају непожељне физичке карактеристике.

#### **П.3.3.1.2. Фразеолошке јединице којима се означавају духовне особине човека**

Поред тога што упућују на физички изглед човека, регионални фразеологизми су језичке јединице којима се у делима Драгослава Михаиловића увелико реферише на

унутрашњи свет човека: на његов темперамент, емоције, карактер и способности, које он креира у процесу сазревања личности кроз однос према свету и према другима. Духовне карактеристике човека уобличавају се у вербални израз у складу са специфичним погледом на свет дате говорне заједнице. За разлику од човекове спољашњости која се може перципирати чулима, мимо језика, о човековој унутрашњости сазнајемо пре свега на основу њене вербализације, о чему сведочи и Барашкина (2007: 137), истичући како је језичка слика унутрашњег света човека суштаственија од научних, филозофских, религиозних и других концептуалних модела. Према Барашкиној (2007: 136), језик одражава искуство интроспекције десетина генерација већ хиљадама година и може послужити као поуздан водич за свет. Пишући о уралским руским говорима, Гороваја (Гороваја: 49) истиче да и поред велике заступљености тематике језичке слике духовних човекових особина у литератури, реконструкција појединих фрагмената језичке слике света, слике „унутрашњег” човека и њене позиције у дијалектској слици света и даље остаје веома актуелна.<sup>241</sup> Отуда је дијалектска лексичка грађа која покрива сегменте језичке слике духовних особина човека драгоцен, па су од значаја и прилози који само репрезентују и на неки начин класификују грађу овога типа (нпр. Жугић 1997).

У монографији о придевима са значењем људских особина Р. Драгићевић говори о ситуационој условљености психичких особина човека, ослањајући се на Ану Вјежбицку, која сматра да „у основи многих духовних особина леже емоције које су се због свог сталног понављања у одређеним ситуацијама претвориле у карактерне црте” (в. Драгићевић 2001: 173). У психолошким теоријама личности трајне особине личности такође се сматрају последицом тенденције да се на исти начин реагује у ситуацијама које субјекат процени као исте или сличне (в. Рот 1988: 37). Као и код телесних црта личности и у овом случају се формирају стереотипне ситуације којима одговарају стереотипни типови понашања. На основу таквих прототипских представа, одређено понашање оцењује се као пожељно или непожељно (уп. Драгићевић 2001: 174)<sup>242</sup>.

---

<sup>241</sup> О језичкој слици унутрашњих, духовних особина човека доста се писало. Концепту „внутренний мир человека” пажњу посвећују Ј. Д. Апријан (1995), Н. Д. Арутјунова (1999) у двама поглављима<sup>241</sup>, В. Г. Гак (2000), В. И. Убийко (2004), Барашкина (2007), А. Вјежбицка (1999), Д. А. Герасимова (2009) и др. У српској лингвистици језичком сликом психе човека баве се Г. Штасни (2011, 2013), Р. Драгићевић (2001), С. Ристић (2004).

<sup>242</sup> Уп. „[...] наша афирмативна или негативна процена заснована [је] на индивидуалним или колективним нормама условљеним животом у одређеној, животним добом, начином васпитања, степеном образовања, личним проценама, моралним начелима” (Драгићевић 2001: 174).

У оквиру асоцијативног макропоља 'духовне карактеристике човека' издвајамо семантичка субпоља фразеологизама формирана око хиперсема 'темперамент', 'осећања' 'карактер' и 'способности'.

### II.3.3.1.2.1. Темперамент и осећања

Темперамент се у психолошкој литератури најчешће дефинише као начин емоционалног реаговања људи – што обухвата чињенице „колико се лако, колико се често, којим интензитетом и у ком трајању јављају емоције; као и у томе који емоционални тон преовлађује, да ли се чешће јављају емоције пријатности (позитивне) или емоције непријатности (негативне)” (Рот 1988: 54). У РСЈ одредница *темперамент* дефинисана је као: „начин и интензитет емоционалног реаговања које је у складу са скупом битних психичких и интелектуалних особина појединца или заједнице”, при чему се темперамент повезује са интелектом, односно концептуализује као култивисана црта личности, чиме се приближава психолошком одређењу карактера. Водећи се схватањем темперамента као начина емоционалног реаговања људи, који интегрише осећања као примордијалну категорију, у нашој грађи издвајамо два микропоља: 'темперамент' и 'осећање'.

	Својство	Фразеолошка јединица	Значење	ОО, СО, ФСК
Темперамент	Безосећајаност	празна униформа	<i>безосећајан, хладнокрван војник</i>	ОО: - СО: -
	непредузимљивост, тромост, пасивност несналажљивости	(бити) код леба без леба	<i>бити неспособан, несналажљив</i>	ОО: - СО: -
	Импулсивност, плаховитост	натуштен ко Краљевић Марко	<i>веома намргођен, љут, прек</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>пеј.</i>
		опака као везана кучка	<i>веома бесна, жучна у грдњи, љутита</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>пеј.</i>
		нагушити се кај ћуран	<i>наљутити се</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>пеј.</i>
		нарогушити се ко квочка	<i>веома се разбеснети</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>пеј.</i>
	изјести своја сопствена муда (на лице места)	<i>бити веома љут, једити се, јести се од зависти</i>  <i>беснети од зависти</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>пеј</i>	

		убити се ко сироче		
	Умиреност	добити срчане облоге	<i>постати блажен, осетити смирај</i>	ОО: + СО: +
	Снуженост, резигнираност	(седети/ћутати) ко коњ за празно јасле	<i>мирно, беспослено; резигнирано, снужено</i>	
	Послушност, одмереност, крутост у извршавању обавеза	умудрен као ћуре улистано по ногама	<i>изразито уозбиљен, крут, који се уштогљено придржава правила, обичаја, послушан</i>	ФСК: шаљ.
Осећања	Страх, стрепња	(срце му) дркће ко млада јасика  отпустити колане нечему (страху)	<i>веома стрепи</i>  <i>попустити, препустити се нечему (страху)</i>	ОО: - СО: -
	Мржња	мрзети некога кај пцето	<i>веома, много мрзети</i>	ОО: - СО: -
	Уживање	уживати ко шоче на кишу  пријати као свињи кашкало	<i>веома уживати</i>  <i>веома пријати</i>	ОО: + СО: +  ОО: + СО: +
	Сексуална узбуђеност	забалавити ко успаљен пас  задрктати ко пастув  ко гладан пас пред касапнице	<i>бити веома пожудан похотан, сексуално узбуђен</i>  <i>узбудити се</i>  <i>проводити време похотан, успаљен и незадовољен</i>	

1) Сви регионално обојени фразеологизми у делима Д. Михаиловића који припадају домену темперамента обједињени су аксиолошком хиперсемом 'негативно'.<sup>243</sup>

А) Безосећајност је одлика темперамента која почива на психолошком фактору *индиферентног односа према другима* и карактерним цртама себичности и одсуства скромности. Овако дефинисано својство безосећајности представља граничну

<sup>243</sup> Архисемска својства фразеологизма који реферишу на човеков темперамент, а која су препозната у нашој грађи, издвојена су у оквиру Глифордове факторске анализе темперамента. Глифорд издваја петнаест фактора на које се могу свести различите манифестације темперамента. Ти фактори се могу манифестовати у различитим активностима, само у емоционалном начину реаговања, или у садејству са другим људима (в. Рот 1988:57–60).

категорију између темперамента и карактера. Сема 'безосећајност' заступљена је у професионализму *празна униформа* са значењем 'безосећајни војник, узохољен, који воли да се показује у униформи, да парадира, да се прави важан'.

**празна униформа** 'безосећајан, хладнокрван војник' – Твој војни народ тако ће да види да ни ти ниси само празна униформа што ради параде воли да се износи на светло дана него исто тако жив човек ко и он што је, да имаш срце и душу ко и у њега што су [...] (Ч, 43–44)

Именички фразеологизам *празна униформа* почива на семантичком механизму метонимије, будући да је *војник* представљен маркантним делом који репрезентује занимање – прототипичном гардеробом. Придев *празна* активира конотативне семе 'хладнокрван', 'професионалан', 'хвалисав' и 'безосећајан' појма 'војник'.

В) Особине темперамента попут непредузимљивости, тромости, пасивности и несналажљивости манифестују се у односу појединца према друштву и сматрају се негативним панданима својстава као што су *живост*, *сналажљивост* и *друштвена иницијатива*. Наведени фактори темперамента јављају се као дијагностичка семска својства у семској структури фразеологизма (*бити*) *код леба без леба* са значењем 'бити неспособан, несналажљив'.

„ [...] Испред носа га не видиш: па ди су ти, ћорчо, очи! [...] Тебе матер није родила но побацила! Има да умреш неспособан за живот, код леба без леба!” (ГМ, 12)

Фразеологизација глобалног фразема *код леба без леба* почива на метонимијском значењу лексеме *хлеб* забележеном у РМСб: **3. основна средства за живот, зарада, служба, посао и сл.**<sup>244</sup> Сема индуктор фразеолошког значења је стереотипна јединица појма 'хлеб': хлеб је основно средство за живот, елементарни циљ у процесу преживљавања. У основи фразеологизма је метафорична слика особе која је у изобиљу, а није у стању да га искористи јер не предузима адекватну активност. Архисемско својство 'неспособан, несналажљив' последица је погрешно усмерене активности

---

<sup>244</sup> Семантичка компонента лексеме хлеб 'основна животна намирница' веома је продуктивна у грађењу фразеолошких значења у српском језику. У РМС забележен је већи број немаркираних фразеологизама чија су значења базирана на семени 'основна животна средства лексеме хлеб: **имати своје парче (свој комад) хлеба, јести свој хлеб издржавати се својом зарадом, имати запослење. јести хлеба без мотике лако живети, не радити. јести чији хлеб** 1) *бити на чијем издржавању*; 2) *служити код кога. кора хлеба основно за живот, за опстанак. лак ~ лак живот. лези хлебе (хлебу) да те једем ленитина. нема за нас овде хлеба нећемо овде ништа постићи. тражити хлеба преко погаче бити нескроман, тражити више него што треба. треба ми као парче хлеба неопходно, неизоставно ми треба. хлеб и с хлеба (с хлебом) све што је потребно за живот.*

референта. Каузатор ове позиције субјекта је управо психолошко својство несналажљивости. У процесу фразеологизације фразеологизам губи основно значење, пресемантизује се и своди на детерминативно семантичко својство несналажљив.

Г) Импулсивност односно плаховитост јесте својство темперамента које се испољава у различитим активностима као последица немогућности контроле емотивног набоја. Ово својство темперамента јавља се као хиперсема фразеологизама *натуштен ко Краљевић Марко* са значењем 'веома намргођен, љут, прек', *опака као везана кучка* 'веома бесна, жучна у грдњи, љутита', *нагушити се кај ћуран* 'наљутити се', *нарогушити се ко квочка* 'јако се разбеснети' и *изјести своја сопствена муда* 'побеснети, бити веома љут, једити се, јести се од зависти'.

**натуштен ко Краљевић Марко** 'веома намргођен, љут' – Вратим се у кафану натуштен ко Краљевић Марко, жишке ми метар из очију бију. (Ч, 163)

**опака као везана кучка** 'веома бесна, жучна у грдњи, љутита' – Али, ако је срџба не би попустила, устала би с треношке опака као везана кучка и драла се још јаче: „Шта ја тебе, слинчо, имам да покварим кад ниси за ништа! [...]” (ГМ, 12)

**нагушити се кај ћуран** 'наљутити се' – „Шта ти је то?“, каже. И нагушио се кај ћуран. (ПВ, 222);

**нарогушити се ко квочка** 'веома се разбеснети' – Тек, она се нарогуши ко квочка. Десила се баба угурсуз. (Ч, 71)

**изјести своја сопствена муда (на лице места)** 'побеснети, бити веома љут, једити се, јести се од зависти' – Јој, људи, да сте тад могли да видите ону господу што мрзе нашег Чичу сељака. Да легну у благо, па да се убију ко сирочићи. Да се усеру од муке. Да своја сопствена муда на лице места изеду. (Ч, 21)

У фразеологизму *натуштен ко Краљевић Марко* црта темперамента представљена је као последица физичке манифестације 'намршити се, намргодити се, набрати (чело, обрве) изражавајући незадовољство или дајући строг, озбиљан израз лицу' (РСАНУ *натушити* 1). Глагол *натушити се* у тематском делу реализован је истовремено у преносном значењу 'постати љут' и у основном 'намршити се' (парцијална метонимија). Он актуализује стереотипне замишљене семе историјског појма Краљевић Марко – 'прек, љут; намргођен', а семантички сведени еталон ретроактивно интензификује значење тематског глагола. Носилац стереотипа у еталону је истакнута личност из историје и епске традиције Срба, па реализовани фразем одражава историјско искуство језичког колектива (уп. Телија 1981: 13). За нематерње говорнике српског језика стереотип може бити непрозиран, што значи да је еталон идиоматизован за оне који не познају културно-историјске околности.

Сведен на сему 'опака, бесна, љута' активiranу тематским придевом *опака*, тематски део *као везана кучка* преузима функцију интензификатора придевског

значења. Сликoвита представа расположења почива на стереотипу појма 'кучка' – везана је, воли да је слободна, опасна је кад је везана, гласа се / лаје кад је везана. Референт ком се приписује фразеолошко значење – особа женског пола – понаша се слично псу: бесна је, љута и виче, грди (в. ГМ, 12). Поредбени фразеологизам припада групи са трећим степеном ниског нивоа идиоматизације (полуИд. + полуИд.), будући да се тематски придев реализује у преносном значењу 'оштар, жучан по своме испољавању, у свађи' (РМС 2.а.), те се и стереотипна сема у еталону пресемантизује прилагођавајући се домену 'људско биће'.

Уз појам *кучка* за реферисање на негативну црту темперамента у употреби су још еталони *ћуран* и *квочка*, који поседују у концептосфери реално својство 'накострешити перје', које је симптом љутње, негодовања. То се својство транспонује у припајању антропоморфном домену, па фразеолошке јединице карактерише трећи степен ниског нивоа идиоматичности (полуИд. + полуИд.).

Д) Својство психичке умирености и спокоја изражено је у роману *Чизмаши* фразеологизмом *добити срчане облоге* 'постати блажен'. Фразеолошка семантика почива на концептуалној представи срца као простора на ком се одвијају психолошке борбе и који боли када се човек не осећа добро, а контекстуално је подупрта садејством са стандарднојезичким фразеологизмом *(нешто) легне (некоме) на душу*: – Допаде се то мени, на душу ми леже. *Ко срчане облоге да доби.* (Ч, 156).

Ђ) Фразеологизам *умудрен као ћуре улитано по ногама* реализован је у роману *Гори Морава* са значењем 'изразито уозбиљен, крут, који се уштогљено придржава правила, обичаја, послушан':

[...] и у свом полуматроском оделцету и белим дугим чарапама, умудрен као ћуре улитано по ногама, важно ћу извршавати све ритуалне радње које ми припадају [...] (ГМ, 37).

Својство послушности, мирне реакције на спољашње стимулансе и осећај задовољства који прати такво понашање припадају домену темперамента. Придев *умудрен* карактерише преносно значење – од основног 'који је промишљеног држања, рационалан' (в. РСАНУ *умудрити се*) ка 'уозбиљан, ћутљив, послушан' (уп. ЦР: *умудри се*). Тематска лексема активирала је стереотипну сему 'глуп, који не разуме' појма 'ћуре', која се даље транспонује у 'збуњен, умишљен' и интензификује значење придева. Пошто актуализовна доминантна семантика није реално својство реатског појма, поредбени

фразеологизам карактерише трећи степен идиоматизованости (полуИд. + полуИд.). Атрибут у рематском делу детаљизује фразеолошку слику и уноси ефекат духовитости.

## 2. Осећање

А) Микропољу психолошко стање, припада фразеологизам (*срце му*) *дркће ко млада јасика*, са негативном аксиолошком семантиком негативно/непожељно. Глобално значење 'веома стрепи' засновано је на семантичком потенцијалу глагола *дрктати*, који се реализује са преносним значењем 'бити у бризи, страховати' (в. РСАНУ *дрхтати*). Појам у еталону (*јасика*) у свом десигнату садржи сему 'треперити', која се у садејству са тематским глаголом и доменом примене пресемантизује у 'стрепети'. Фразеологизам припада тако групи са трећим степеном ниског нивоа идиоматизације (полуИд. + полуИд.).

А свима нам, чини ми се, срце дркће ко млада јасика. Чича нам, бре, иде, еееј! Не можеш то тако лако да прежалиш. (Ч, 91)

Хиперсема 'страх' са претходним повезује фразеологизам *отпустити колане страху*. Архаична лемсема *колан* 'кожни или пртени појас који се коњу стеже око груди да се причврсти седло или самар, попруг' (РСАНУ) у структури је сведена на сему 'који стеже, који обуздава', па фразеолошка слика добија значење 'престати обуздавати страх'.

**отпустити колане нечему** (страху) 'попустити, препустити се нечему (страху)' – Јер који то војник неће да задржи и своме страху од смрти да не отпусти колане кад види да су му испред њега командиру или најбољем војнику у ексадрону од директног артиљеријског поготка краци одлетели на све четири? (Ч, 33)

Г) Осећање мржње исказано је поредбеним фразеологизмом *мрзети некога кај пцето* 'веома, много мрзети', са најнижим степеном идиоматизованости (неИд. + полуИд.): – Витомира. Кај пцето га мрзе. (ПВ, 108);

Д) На уживање се реферише поредбеним конструкцијама у којима се у еталону налазе лексеме са значењем животиња у прототипичним ситуацијама: *ко шоче на кишу* и *као свињи кашкало*.

**уживати ко шоче на кишу** 'веома уживати' – Уживам ко шоче на кишу. (Ч, 158)  
**пријати као свињи кашкало** 'веома пријати' – [...] овај јад и беда пријају као свињи кашкало [...] Батине су за њих свикнут начин разговора, воле да их деле и не ропћу кад их примају. (ТПСП, 65);



Ђ) Фразеологизми којима се упућује на осећање сексуалне узбуђености представљају поредбене структуре са појмовима *пас* и *пастув* у еталону. Поредбени фразеологизми из овог микрореда припадају другом степену ниског нивоа идиоматизованости (полуИд + неИд.).

**задркати ко пастув** 'узбудити се' – Кад је видно, задрктах ко пастув. (Ч, 284)

**забалавити ко успаљен пас** 'бити веома пожудан, похотан, сексуално узбуђен' – „Тој ти је”, каже она и прави се да не види да сам забалавио ко успаљен пас, „једна млада удовица. [...]” (Ч, 70)

**ко гладан пас пред касапнице** похотан, успаљен' – Докле ћу да чучим по куплераји ко гладан пас пред касапнице [...] (Ч, 74)

#### II.3.3.1.2.2. Карактер и способности

Пољу фразеологизама са хиперсемом 'карактер' припадају јединице којима се реферише на сталне култивисане психичке особине.<sup>245</sup> Под појмом *карактер* у РСАНУ подразумева се „скуп битних, изразитих и сталних морално-психичких и интелектуалних особина појединца или заједнице, које се испољавају у погледима и поступцима, у односу према средини”.

Овом субпољу припадају микропоља окупљена око семантичких категоријалних својстава *однос према раду, однос према другима, однос према себи и способности*.

Микропоље	Хиперсема	Фразеолошка јединица	Значење	Компонента оцене
Однос према себи	Слабост	пиздрити као стринка	<i>показати карактерну слабост, емотивност, бити слабић</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>неј</i> .
	Збуњеност, дезоријентисаност	не знати ди (ти) је дупе а ди шајкача	<i>бити збуњен, несналажљив, дезоријентисан</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>подр. шаљ</i> .
	Уображеност	шепурити се ко манастирски паун	<i>правити се веома важан</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>подр. шаљ</i> .
	Самосталност	бити газда од своје главе	<i>управљати својим животом, радити по својој вољи</i>	ОО: + СО: +

<sup>245</sup> Гороява (49–50): Говоря о характере, обычно имеют в виду те свойства личности, которые накладывают определенный отпечаток на все ее проявления и выражают специфическое для нее отношение к миру, к людям (привычный для человека способ реагирования на разные ситуации, обстоятельства, твердая, сильная воля, упорство в достижении чего-либо, проявление неуживчивости, избалованности, своеволия и т.д.).

		седети на своје дупе	<i>гледати своја посла, живети свој живот</i>	ОО: + СО: +
Однос према раду	Изврсност	отров од војника	<i>одличан, изврстан војник</i>	ОО: + СО: +
Однос према другима	Непоузданост, превртљивост, лицемерност	бити (час овако, час онако) кај Циганин	<i>бити препреден, лицемеран, лажљив</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>nej.</i>
		курва пијачарка	<i>лукава, непоуздана, превртљива особа</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>nej. вулг.</i>
		роба с рупу	<i>човек без карактера, несигуран човек</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>nej.</i>
		цветић божји	<i>онај који се претвара да је добар, невин, невинашце</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>nej. ирон.</i>
		правити се луд ко последња фуњара	<i>правити се невести, глумити необавештеност</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>nej.</i>
		продавати прасе на појату	<i>обмањивати, варати</i>	ОО: - СО: -
		посрати се некоме под главу	<i>преварити неког</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>вулг.</i>
		Гордост	носом облаке растеривати	<i>понашати се охоло, гордо</i>
Неприступачност, затвореност	закључана ко царска капија	<i>неприступачна, која се не даје лако; која није лака жена</i>	ОО: -/+ СО: -	
<b>СПОСОБНОСТИ</b>				
Интелектуалне особине	Неспособност, глупост	глуп као моравски сом	<i>бити веома, изразито глуп</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>nej.</i>
		*не схватати ништа ко кокошка	<i>бити веома глуп, неразуман</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>nej.</i>
		ударен мокром чарапом	<i>приглуп, затуцан</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>nej.</i>
	Проницљивост, памет	бити кај Бог	<i>бити свезнајућ, проницљив</i>	ОО: + СО: +

	Расуђивање, аналитичност	разликовати у око	<i>разликовати</i> <i>прецизно, у нијансе</i>	ОО: + СО: +
--	-----------------------------	-------------------	--	----------------

А) На релацији *однос према себи*, према фразеолошкој језичкој слици света, човек гради особине самосталности, слабости, уображености или збуњености.

Хиперсема 'самосталност' повезује фразеологизме *бити газда од своје главе* и *седети на своје дупе*. Првим се потенцира на човековој слободи, а другим на могућности избора да се живот води без уплитања у туђе. Мотивација фразеолошких значења у оба примера почива на семантици соматизама *глава* и *дупе*, који уз присвојну заменицу за свако лице актуализују компоненту 'самосталност, независност', односно 'слобода'. Са аспекта вредносне семантике, ови фразеологизми садрже позитивну компоненту објективне оцене.

**бити газда од своје главе** 'управљати својим животом, радити по својој вољи' – Ама, волео сам војску, брате. Јес, оно стално поздрављање, што ниси газда од своје главе и што стално мораш да будеш утегнут у опасачи и каиши ко фијакерски коњ, што те без прекида гањају као зеца [...] (Ч, 16)

**седети на своје дупе** 'гледати своја посла, живети свој живот' – [...] да се одатле лепо, паметно и брзо повуче и да мирно седи на своје дупе негде подаље од тебе, а не да ту обоје узалуд губите главу. (Ч, 23–24)

Фразеологизам *пиздрити као стринка* упућује на карактерну особину слабости код мушкарца. Појам у еталону поредбеног фразеологизма *стринка* репрезентује типичне женске особине (уп. *подбочити се ко стрина*), па у ситуацији када се његова доминантна семантика придружује мушкој особи добија карактер подругљивости.

**пиздрити као стринка** 'показати карактерну слабост, емотивност, бити слабић' – [...] ударише ми сузе на очи. Само што не поче, пред целом оном војском, да пиздрим као стринка. Замало да се обрукам. (Ч, 96)

Збуњеност и уображеност су негативно валоризоване карактерне особине у фразеолошкој дијалекатској језичкој слици света. Фразеологизам *не знати ди је (некоме) дупе а ди шајкача* почива на духовитој слици замене делова тела, која симболише дезоријентисаност, а *шепурити се ко манастирски паун* (неИд.+полуИд.) на поређењу са својством птице.

**не знати ди је (некоме) дупе а ди шајкача** 'бити збуњен, несналажљив, дезоријентисан' – Он више не зна ди му је дупе а ди шајкача и, док му онако иза леђа и даље тандрчеш гранатама, бегајући главом без обзира, само се нада да ће да ти избегне. (Ч, 26)  
**шепурити се ко манастирски паун** 'правити се веома важан' – Шепури се ја по онај круг ко манастирски паун. (Ч, 16)

Б) Један фразеологизам изражава однос према раду и везан је за војну струку: *отров од војника*. Сема јак лексеме *отров* транспонована је у компоненту интензитета и квалитативну позитивну оцену. Захваљујући томе, фразеологизмом се реферише на особу коју карактерише извршност у обављању посла.

**отров од војника** 'одличан војник' – [...] мамузе звецкају, сабља му се ко змија увија – мораш да га погледаш. Не војник него отров од војника. (Ч, 18).

В) У фразеолошком систему посебне јединице реферишу на карактерне особине које се показују кроз однос према другим људима. Највише је фразеологизама који се односе на особине непоузданости, превртљивости, лицемерја и охолости.

Један компаративни фразеологизам из овог микрореда реферише на својство препредености, променљивости, лажљивости, а значење заснива на стереотипној компоненти етнонима у еталону: *бити кај Циганин*. Интензивнији степен негативне оцене са сродном референцијалном вредношћу садржи вулгаризам *курва пијачарка*, у ком је значење последица метафоричне преобразбе именичких елемената а на основу индуктивне семе негативне оцене и компоненте 'која се продаје, која се цења'. Поред опцености која узрокује висок степен пејоративности и снижен тоналитет функционално-стилске компоненте, негативан аспект прагматичких компонената појачан је и афективним говорним чином псовке у ком се јединица реализује.

На особу без чврстог става, несигурну и поткупљиву реферише се јединицом *роба с рупу*, чије је глобално метафорично значење индуктивно семом 'са грешком, недостатком'.

Фразеологизам *цветић божји*, чије елементе карактерише позитивна семантика транспонована у глобално значење 'добрица, невинашце' употребљен је иронично са референцијалном вредношћу 'онај који се претвара да је добар; добрица, невинашце'. Хиперсема 'претварати се, глумити, издавати се за нешто' повезује именички фразеологизам *цветић божји* са глаголским поредбеним фразеологизмом *правити се луд ко последња фуњара*.

Фразеологизме *продавати прасе на појату* и *посрати се некоме под главу* повезује сема'обманути/обмањивати'. Првонаведена јединица садржи покрајинизам *појата* у структури и са становишта савремене употребе није мотивисан. Други фразеологизам негативну аксиолошку семантику заснива на семи 'учинити неком нешто лоше' из концептосфере екскреционог глагола. Фразеолошка слика која укључује на плану основног значења и актуализацију места вршења радње: *некоме под главу*, интензификује негативну семантику фразеологизма.

**бити** (час овако, час онако) **кај Циганин** *погрд.* бити препреден, лицемеран, лажљив' – Па немој, кај неки Циганин, час овако, час онако. Па будни човек. (ПВ, 107);

**курва пијачарка** *погрд. вулг.* 'лукава особа; особа непоузданог, превртљивог карактера' – А он запенушио, па – да простите – вели: „Ух, ти”, курво пијачарко, што за банку ноге дижеш: знаш да нећу, па се правиш јунак. (П, 27);

**роба с рупу** 'човек без карактера, несигуран' – Сви ће одма да знају да си роба с рупу, која се лако и за мале паре може да купи. (Ч, 42)

**цветић божји** *иронично* 'онај који се претвара да је добар; добрица, невинашце' – Ко да је све ово само зарад њега направљено, па се он, цветић божји, кад се наоколо мало средило, за украс овденак појавио. (Ч, 309)

**правити се луд ко последња фуњара** 'правити се невешт, глумити необавештеност' – Нема појма мој ајутант пука шта га питам. Прави се стари мајор луд ко последња фуњара. (Ч, 89)

**продавати прасе на појату** 'обмањивати' – Значи, овако, госин-капетане: или ћете ви сад, одма, мени да кажете ко вас шаље и шта ми тај који вас шаље поручује или ћу ја лепо да се окренем и да зовем стражара да ме води у хелију. Доста смо, госин-капетане, један другом продавали прасе на појату.” (Ч, 244)

**посрати се некоме под главу** 'преварити неког' – Ма знао сам ја да ће овај човек да ми се посере под главу. (Ч, 295)

**носом облаке растеривати** 'понашати се охоло, гордо' – Не можеш ти, бре, човека војника да зезаш а да за то никад не будеш кажњен. [...] Ти мислиш, нема ти равнога на свету све до бога, носом облаке изнад државе растерујеш и, кобајагим, за њега немаш право време, немаш куд да га видиш, и цуцаш га ко да си га под кирију узо. (Ч, 259)

Г) На својство неприступачности и тешког упуштања у сексуалне односе у роману *Чизмаши* реферише се компаративним фразеологизмом *закључана ко царска капија*. Фигуративно значење тематске лексеме 'неприступачан' помера доминантну сему рематског дела од 'закључан' ка 'неприступачан', чиме се и номинат *царска капија* остварује са преносним значењем, па фразеологизам карактерише трећи степен ниског нивоа идиоматичносит (полуИд. + полуИд.). Фразеолошка слика чувања нечега иза закључане царске капије имплицира конотативну компоненту која има вредност'.

**(о жени)** *закључана ко царска капија* 'неприступачна, која се не даје лако' – А за Софију ћемо лако. Има у овај свет још женске. Које нису пред тебе закључане ко царска капија. (Ч, 85)

Д) Посебно микропоље фразеологизама којима се упућује на карактерне црте окупљено је око хиперсеме интелектуалне способности. У овом се пољу издвајају две фразеолошке јединице којима се изриче позитивно својство и које карактерише позитивна вредносна оцена – једна припада тематском скупу „памет, проницљивост”: *бити кај бог* 'бити свезнајућ', а друга реферише на способност расуђивања и аналитичности: *разликовати у око* 'препознавати, разликовати прецизно, у нијансе'.

**бити кај бог** 'бити свезнајућ' – Можда људи нису знали ода шта болује. Па нису ни они кај неки бог. Па је л тако? Људи ко људи. (ПВ, 134);

**разликовати у око** 'разликовати прецизно, у нијансе' – Он увек у око може да разликује старешину који командује зато што нешто мора да се уради од онога који командује зато што воли крв да ти пије. (Ч, 259)

Осталим се фразеологизмима исказују негативне интелектуалне способности, односно одсуство интелектуалних способности. Таве су јединице:

**не схватити ништа ко кокошка** 'бити веома, изразито глуп' – Ето ти. Ама, шта жена, човече, може да свати? Не може, бре ништа, ко кокошка. (Ч, 192)

**ко ударен с мокром чарапом** 'приглуп, затуцан' – Мој ме мајор гледа ко да сам ударен мокром чарапом. (Ч, 294)

**глуп као моравски сом** 'бити веома, изразито глуп' – [...] али био глуп као моравски сом и носио наочаре. (ГМ,18)

и свима се реферише на особе којима се приписује својство глупости. Еталони поредбених фразеологизама су лексеме које значе животиње: *теле, коњ, кокошка* и *сом*. Овим појмовима приписано је стереотипно нереално својство глупости, па еталоне карактерише полуидиоматичност (неИд. + полуИд.). Негација у тематском делу у примерима поредбених фразеологизама успоставља семантичку равнотежу са негативном доминантном семантиком ремаатског елемента (в. поглавље о структури, стр. 232).

Фразеологизам *ко ударен с мокром чарапом* у РМС квалификован је етикетом *народно*, а глобално значење заснива на пресемантизацији придева *ударен* у споју, по узрочно-последичном моделу: 'ударен' → 'ошамућен' → 'збуњен, глуп'.

### П.3.3.1.3. Фразеолошке јединице којима се упућује на међуљудске односе

Уз физичке и духовне особине човек је у дијалекатској фразеолошкој слици света одређен и односима са другим људима, начином живота, околностима и животним ситуацијама, као и различитим активностима и понашањем.

	Својство	Фразеолошка јединица	Значење	ОО, СО, ФСК	
Међуљудски односи	Победити, савладати неког	разјурити (Турци/неког) ко мачке с јебишта	<i>разјурити с гомиле, отерати с лакоћом; победити</i>	ФСК: вулг., шаљ.	
	Чинити некоме лоше	гради гроб	<i>чинити коме нешто лоше</i>	ОО: - СО: -	
	Физичко и психичко малтретирање другог, претње насиљем	гањати некога као зеца		<i>терати некога / приморавати га на рад'</i>	ОО: - СО: -
		газити неког ко силовит певац плашљиву кокошку		<i>малтретирати слабијег од себе, веома злостављати неког</i>	ОО: - СО: -
		згазити неког ко врапче говно		<i>уништити неког без предомисљаја</i>	ОО: -
		истеривати власт (над неким)		<i>показивати надмоћ, малтретирати неког</i>	ОО: -
		пеглати некоме леђа		<i>тући некога</i>	ОО: -
		заклати (неког) као шиљеже		<i>заклати неког олако</i>	ОО: -
		исећи (неког са сикиру) кај репу		<i>у претњи: пребити, истући неког</i>	ОО: - ФСК: претња
	истропати ки репу		<i>у претњи: пребити, истући неког</i>	ОО: - ФСК: претња	
Отерати	најурити неког ко шугаво куче		<i>отерати некога из службе</i>	ОО: -	
	летети да дупе земљу не доваћа		<i>бити моментално, беспоговорно избачен</i>	ОО: -	
Претеривање, нарушавање туђег простора					
Досађивање, нападност	прикачити се уз неког кај мачка		<i>пратити некога у корак</i>	ОО:- СО: -	
	обгрлити некога кај мечка		<i>обгрлити неког нападно и грубо</i>	ОО:- СО: -	
	потурати (нешто) (некоме) под нос ко снаша пијачарка		<i>потурати нешто наметљиво, упадљиво, нападно</i>	ОО:- СО: -	

Испитивање	испитивати (неког) кај поп	<i>испитивати неког о детаљима, исцрпно</i>	ОО:- СО: -
Грдња	побљувати некога ко последње пцето	<i>обезвредити, омаловажити неког</i>	
Беспомоћност	уватити неког за плајваз	<i>не моћи му ништа</i>	ФСК: вулг.
Поздрављање	називати бога [некоме]	<i>поздрављати кога при сусрету</i>	
Молба	кукати и запевати	<i>молити некога за нешто'</i>	
Препознавање	осећати некога (по мирису) ко куче уплашенога	<i>препознати неког интуитивно</i>	
Везаност, интимност	уватити се за неког	<i>везати се, постати интиман</i>	

### Победити, савладати

**разјурити (Турци/неког) ко мачке с јебишта** разјурити с гомиле, отерати с лакоћом; победити – [...] „осамсто пете године војвода Миленко Стојковић разјурио Турци ко мачке с јебишта.” (ГМ, 56)

### Чинити некоме лоше

**гради гроб** чинити коме нешто лоше – Та тебе у очи гледа и смеје ти се, бога ти називље и радује ти се што те видела, а иза леђа ти гради горб и ти то не видиш кај један бркати сом. (ПВ, 61);

### Физичко и психичко малтретирање другог, претње насиљем

**гањати некога као зеца** терати некога / приморавати га на рад – Ама, волео сам војску, брате. Јес, оно стално поздрављање, што ниси газда од своје главе и што стално мораш да будеш утегнут у опасачи и каиши ко фијакерски коњ, што те без прекида гањају као зеца [...] (Ч, 16)

**газити неког ко (силовит) певац (плашљиву) кокошку** малтретирати слабијег од себе, веома злостављати неког – А ти га онда полако сустижеш и ваћаш га под руку ко неку варошку женскицу и све док се негде не сакрије или ти не побегне из домета туцаш га и газиш ко силовит певац плашљиву кокошку, ваћаш по прашину ко што ваљак поправља стари туцани пут и пљескаш, месиш и развучујеш на све четри стране ко добра домаћица кратком оклагијом тесто за питу гибаницу. (Ч, 26)

**згазити неког ко врапче говно** уништити неког без предомишљаја – Ако им се пустиш, згазиће те ко врапче говно. (Ч, 268)

**истеривати власт (над неким)** показивати надмоћ, малтретирати неког – Ако видиш да баш оће да се боду с тебе, немој да се уплашиш да му покажеш да си јачи. Али никад немој да истерујеш власт над њим само да би му је показао да је имаш. (Ч, 41)

**пеглати некоме леђа** тући некога – Кад тебе туре унутра, како ћеш да се спасиш ако не поверујеш да то што си ту – што затворске даске пеглаш, а они теби, кад год им се заоће, пеглају леђа, што ти раде све што им на ум падне и никад и не посумњају да на то можда не би имали право [...] (Ч, 316)

**заклати (неког) као шиљеже** заклати неког олако, без гриже савести – Легну на њега, притисну му руке и ноге, затисну шакама уста и у муклој, очајној тишини дуго му, неспретно стругаху неком тупом брисом по гркљану, док га не закољу огромним резом као шиљеже. (3, 18–19);

### У претњи

**исећи (неког са сикиру) кај репу** у претњи: пребити, истући неког – Ако ли му изађе Добривоје, има да га исече са сикиру кај репу. (ПВ, 150);

**истропати ки репу** у претњи: пребити, истући неког – „Немо' да ти прескочим ова' плот”, довикивали би бесно, „те да те туна на лице места истропам ки репу!” (ГМ, 59)

### Грдња

**побљувати некога ко последње пцето** обезвредити, омаловажити неког – Многи људи тад тако проговоре и изрезиле нашег Марковића и живого га побљују ко последње пцето. (ПВ, 250)



### Беспомоћност

**уватити неког за плајваз** 'не моћи му ништа' – Можеш ти мене, мислим се, да уватиш за плајваз. (Ч, 269)

### Досађивање, нападност

**прикачити се уз неког кај мачка** 'пратити некога у корак' – Шта си се прикачила уз мене кај мачка? (ПВ, 269);

**обгрлити некога кај мечка** 'обгрлити неког нападно и грубо' – Ал он већ стиже до мене, кај мечка ме обгрли. Избалави ме по образу. Засмрде из њега ко из убуђавело ђубре. (ПВ, 272);

**потурати (нешто) (некоме) под нос ко снаша пијачарка што продаје јаја** 'потурати нешто наметљиво, упадљиво, нападно' – [...] али кад видим како се с њом [ташном] бацака там-овам и потура ми је под нос ко снаша пијачарка што продаје јаја, мени се мало стужи. (Ч, 294)

### Отерати

**најурити неког ко шугаво куче** 'отерати некога из службе' – Да свако поднаредничко говно може да те најури ко шугаво куче. (Ч, 268)

**летети да дупе земљу не доваћа** 'бити моментално, беспоговорно избачен' – Да је мој Чича сад ту, госин-капетане, ваш генерал би тако лепо летео да му дупе земљу не би доваћало. (Ч, 250)

### Пропитивање

**испитивати (неког) кај поп** 'испитивати неког о детаљима, исцрпно' – Шта ме, мислим се, испитујеш кај поп. (ПВ, 218);

### Поздрављање

**називати бога [некоме]** 'поздрављати кога при сусрету' – Та тебе у очи гледа и смеје ти се, бога ти називље и радује ти се што те видела, а иза леђа ти гради гроб и ти то не видиш кај један бркати сом. (ПВ, 61) Да тај назове бога: боже ме сачувај! (ПВ, 81); ... а њега сам једва још једанпут-двапут видла, и то увек на брзину, једва сам бога могла да му назовем. (ПВ, 204); Изједанпут оћорели, па ниједан не мож да ме позна. Нико ми се не јави нит ми бога назове. (ПВ, 158); И ако се негде сретнемо, увек обојица застанемо, бога један другом назовемо, поздравимо се и поразговарамо. (ПВ, 235); Неколико човека тад му се јавило и бога му назвало. (ПВ, 252)

### Молба

**кукати и запевати** 'молити некога за нешто' – Али она још не да. Убеђујем је ја, кукам и запевам, свашта обећавам, ако нећу већ и да се женим, кунем се у очи црне и у љубав бесмртну, преко главе се премећем – јок. (Ч, 121)

### Препознавање

**осећати некога ко куче уплашенога** 'препознати неког интуитивно' – Старешину који војника мрзи он на километар познаје, по мирис га осећа ко куче уплашенога. (Ч, 259)

### Везаност, интимност

**за неког се уватити** 'везати се за неког' – Женско је то, брате, сутра ће за неког да се увати, ко што се кроз неку годину и уватила, и да дигне реп из куће. (Ч, 16)

Посебан тематски скуп чине фразеологизми којима се реферише на активности у вези са међуљудским односима. У овом скупу најразгранатије је микропоље „физичко и психичко малтретирање другог, претње насиљем”, у оквиру ког доминирају поредбени фразеологизми у којима се прототипска својства животиња и биљака приписују људима из угла онога ко трпи насиље. Тако се у позицији појмова који су прототип трпиоца насиља налазе 'зец', 'кокошка', 'шиљеже', 'репа', док се у улози насилника налазе човек, *петао* и *врапче*. Степен идиоматизације иде од нултог (*заклати неког као шиљеже*), до другог (полуИд. + неИд.) (*газити неког ко силовит певац плашљиву кокошку, згазити неког ко врапче говно, исећи (неког са сикуру) кај репу, истропати ки репу, гањати некога као зеца*). У поредбеним јединицама *газити неког ко силовит певац плашљиву*

кокошку и згазити неког ко вранче говно еталон почива на сложеној слици заснованој на прототипичној ситуацији у којој се манифестује неравноправна позиција учесника. У првонаведеном фразеологизму активира се компонента силовитости моћнијег, а у другонаведеном акценат је на семи'олако, без напора, која произлази из крхкости субјекта радње (вранче), а опет његове надмоћи у односу на објекат. Фразеолошке поредбене јединице *исећи (неког са сикиру) кај репу* и *истропати ки репу* само су формалне варијације једне фразеолошке слике, које почивају на тематским супституентима из реда глаголских синонима. Варијација овог типа указује на стабилност поређења у дијалекатском лексикону.

Фразеологизам *градити гроб'чинити* коме нешто лоше' показује у својој структури шире колокабилне могућности глагола *градити* у дијалекту.

У фразеолошкој слици света посебно се реферише на активности из домена међуљудских односа које подразумевају претеривање и нарушавање интимног простора једне стране. У нашој грађи у питању су пејоративне поредбене конструкције *прикачити се уз неког кај мачка* 'пратити некога у корак' и *обгрлити некога кај мечка* 'обгрлити неког нападно и грубо', у којима се као еталон незграпности и претераности јавља појам 'мечка', а као еталон претеране присности 'мачка' и *испитивати (неког) кај поп* 'испитивати неког о детаљима, исцрпно'. Фразеологизам *испитивати (некога) кај поп* садржи нулти степен идиоматизације, будући да је особина исказана глаголом у теми реално својство појма у еталону и да се у језичкој слици света говорника српског језика сматра прототипичним својством (о томе сведочи и сликовито поређење засновано на истој сменатичкој компоненти појма 'поп' *казати све као попу на исповести*, в. Вуловић 2015: 59). Еталон се у процесу пресемантизације своди на функцију начинског актанта 'исцрпно, потанко, детаљно'.

Као типичан еталон у функцији дочаравања нечијег обесправљеног или понижавајућег положаја јавља се појам 'пас': *побљувати некога ко последње пцето* 'обезвредити, омаловажити неког' *најурити неког ко шугаво куче* 'отерати некога из службе', што доприноси чињеници да у фразеолошкој слици света појам 'пас' има доминантно негативну семантику.<sup>246</sup>

Фразеологизми *разјурити (Турци/неког) ко мачке с јебишта* 'разјурити с гомиле, отерати с лакоћом; победити', са првим степеном идиоматизације (полуИд. + неИд.), и

---

<sup>246</sup> Уп. (о рани) *зарасти ко на пцето* 'зарасти брзо, лако' (ПВ, 119); *мрзети некога кај пцето* 'веома, много мрзети некога' (ПВ, 108); *бити ко болесно куче* 'оронути, изнемоћати, остарити' (Ч, 78); *гледати некога ко слепо куче* 'збуњено гледати некога' (Ч, 182)

уватити неког за плајваз'не моћи му ништа, који карактерише пети степен идиоматизованости (полуИд. + Ид.), представљају јединице са опсценом компонентом у унутрашњој форми. У основи сниженог стилског тоналитета ових фразеологизама јесте опсцена лексема као конституент првог, односно изостанак очекиване опсцене лексеме у структури другог фразеологизма.

Фразеолошка јединица којом се упућује на међуљудске односе са позитивном семантиком има компоненту *бог*. Са значењем 'поздрављати кога при сусрету' функционише фразеолошки израз *називати бога (некоме)*, који је са квалификативом *покрајинско* забележен у РСАНУ.

#### П.3.3.1.4. Фразеолошке јединица којима се упућује на начин живота, околности, животне ситуације

Тежак живот		разминути се с живот	<i>промаштити живот, лоше живети</i>	ОО: -
		пасја крв	<i>сој, сорта без среће, која тешко живи</i>	ОО: - СО: -
Невоља		барјак црн добити	<i>снаћи ћете несрећа</i>	ОО: - СО: -
Пропаст	За лоше околности	пропишати крв	<i>изнемоћи од израбљивања, рада</i>	ОО: - СО: - ФСК: вулг.
		бити ко болесно куче	<i>оронути, изнемоћати, остарити</i>	ОО: - СО: -
		напрцати у гузицу (године)	<i>напунити године</i>	ФСК: вулг.
		стрмоглавити се у ништа	<i>завршити се, пропасти, нестати</i>	ОО: - СО: -
		усрати нешто ко ћуран мотку	<i>упропастити потпуно</i>	ОО: - СО: - ФСК: вулг.
		пропасти кај Грчка	<i>потпуно пропасти</i>	ОО: - СО: - ФСК: подр.
		скупљати петопарци	<i>просити</i>	ОО: - СО: -
		печен ко јаребица шио ми га ћура	<i>на ивици пропасти</i>	ОО: - СО: - ФСК: вулг.

		вежи курцу чарапе гради пички шубару ко бог	за посао који не вреди предузимати  одлично; каже се иронично када је нешто пропало	ФСК: вулг. ФСК: вулг. ОО: - СО: - ФСК: ирон.
Повољнија ситуација		други бог	друга, боља прилика, боље околности; каже се за ситуацију која показује бољитак у односу на претходну	
Тешка ситуација		затворске даске пеглати	робијати	ОО: - СО: -
Самачки живот		сам са себе се разговарати ко калуђер	причати наглас себи; бити усамљен	ОО: - СО: -
Ленчарење		ладити јајца ко филозоф	ленчарити	ОО: - ФСК: подр. вулг.
Проводити време безнадежно		чучати ко слепци на гробље	чекати неког јадан и безнадежан	ОО: - СО: -

### Тежак живот

**разминути се с живот** 'промашити живот, лоше живети' – «Ја сам се», вели, «с мој живот разминуо кај да се никад нисмо ни срели, и то што сад живим није живот, но свињска балега. (...)» (ПВ, 23);

**пасја крв** 'сој, сорта без среће' – А Марко? Е, Марко, Марко, пасја је то крв била. Чин му дају, за комесара га поставе. Он уђе у село, а оно четничко, крв би ти очима попили. Хлеба за партизанску војску за цабе не дају, а отац ти имање није продао и паре у шуму послао: шта ћеш? Трпи мој Марко, трпи, док не полуди и не зареди мотком по селу ко скотове. И ето га натраг: сменили га. (П, 29);

### Невоља

**барјак црн добити** 'снаћи ћете несрећа' – [...] неку ти беду слути, неки ће ти брзо умре, барјак ћеш црн да добијеш и не смеш тако да га оставиш. (ПВ, 156)

### Пропаст

**стрмоглавити се у ништа** 'завршити се, пропасти, нестати' – И наше ти се удружење, после оног највећег успеха, одједанпут стрмоглави у ништа. (Ч, 232)

**усрати нешто ко ћуран мотку** 'упропастити потпуно' – „Можеш лепо да почнеш да спремаш гробницу. Усрао си ону ствар к'о ћуран мотку. [...]” (ГМ, 149)

**пропасти кај Грчка** 'потпуно пропасти' Пропала си, Полексија, кај Грчка. (ПВ, 86);

**скупљати петопарци** 'просити' – „[...] Испред носа га не видиш: па 'ди су ти, ћорчо, очи! Ти на Микићеву ћуприју да идеш, двајес' петопарци да скупљаш! Тебе матер није родила но побацила! Има да умреш неспособан за живот, код код 'леба без 'леба!” (ГМ, 12)

**печен ко јаребица** бити на ивици пропасти – [...] тад је много опасно и велико је питање да л ћеш да извучеш главу. Ту више мрдања нема, печен си ко јаребица, спремај се за рапорт светом Петру. (Ч, 22)

**пропишати крв** изнемоћи од израбљивања, рада – Кецају ти они тамо нас из све снаге. Један те каплар пусти, други те сачека. Нарочито се ти каплари били назлили. Знају да ћеш ускоро да будеш већи од њи, па те сад терају док крв не пропишаш. Док душом не изданеш. (Ч, 15)

Старити

**напрцати у гузицу (године)** напунити године – [...] само што ми се због нечег многе године броје: шесет пет сам у гузицу напрцао и шесет шесту гурам [...] (Ч, 306)

**бити ко болесно куче** оронуту, изнемоћати, остарити Наш Чича – ко болесно куче. Некако за дан, чини ти се, остарео. (Ч, 78)

За лоше околности

**шио ми га ђура**= **Вежи курцу чарапе** = **Гради пички шубару** за посао који не вреди предузимати – И сад ти нема више враћање међу здрав свет. / Шио ми га ђура. Вежи курцу чарапе. Гради пички шубару. (Ч, 315)

**ко бог** одлично; каже се иронично када је нешто пропало – Овај је нешто засро, помислим. Ко бог, нешто ми је засро. (Ч, 291)

Тешка ситуација

**затворске даске пеглати** робијати – Кад тебе туре унутра, како ћеш да се спасиш ако не поверујеш да то што си ту – што затворске даске пеглаш, а они теби, кад год им се заоће, пеглају леђа, што ти раде све што им на ум падне и никад и не посумњају да на то можда не би имали право [...] (Ч, 316)

Пребродити тешку ситуацију

**дати врагу по глави** пребродити тешко искуство, изаћи из борбе као победник – „ [...] Знате колико се тај јадни српски народ борио, али је дошао час и он је дао врагу по глави. И ми ћемо дати врагу по глави када дође наш час”, а завршава: Ако Срби неће слободу, имаће самосталну Хрватску. [...] (Ч, 130)

Повољнија ситуација

**други бог** друга, боља прилика, боље околност; каже се за ситуацију која показује бољитак у односу на претходну – „[...] Дај ми опет оне чизме.” [...] Али на крају их некако нађе, обу се Чича. „Други бог”, каже. (Ч, 141)

Самачки живот

**сам са себе се разговарати ко калуђер** причати наглас себи; бити усамљен – Има да почнем сам са себе да се разговарам ко калуђер. (Ч, 264)

Ленчарење

**ладити јајца ко филозоф** ленчарити – А ти ладиш јајца по дворишту ко филозоф. (Ч, 274)

Проводити време безнадежно

**чучати ко слепци на гробље** чекати неког јадан и безнадежан – И, онако збуњени, стално чучимо пред његову канцеларију, ко слепци на гробље. Без прекида тамо дреждимо, ко бајагим имаш неки посо, и нешто чекамо. Шта чекамо, нико не зна нит би умео да објасни. (Ч, 78)

На околности тешког и промашеног живота упућује се фразеологизмима *разминути се с живот* и *пасја крв*.

Покрајински глагол *разминути се* (РМС покр.) у структури фразеологизма реализује се са преносним значењем промашити, урадити погрешно, које је индуковано компонентом проћи поред чега, кога, мимоићи из основног значења. Структурни елемент *живот* сведен је на позитивну семантику овог појма суштина, оно што је добро, оно што даје смисао. Ове мотивне семе индуковале су глобално фразеолошко значење промашити живот, одустати од живота, прихватити лоше животне услове.

Именички фразеологизам *пасја крв* 'сој, лоза без среће' почива на метонимијској преобразби именице *крв*, која у концептоцифери садржи компоненту 'потомство, лоза' (в. РСАНУ 3.а.) и на актуализацији негативне семантике појма 'пас' у деривату *пасји* (уп. РМС *пасји* 4. као саставни део погрдних израза: ~ син, < ~кћи, ~ сорта, ~ трага, ~ пара, ~ вера).

Највећи број фразеологизама из овог скупа повезује хиперсема 'пропаст', а она се манифестује као лоша ситуација, физичко пропадање, старење, финансијско пропадање, и као погрешно деловање које има негативне последице. На степен физичког изабљивања и пропадања реферише се фразеолошком јединицом *пропишати крв*, која у унутрашњој форми носи слику физичке деградације организма. Због екскреционе семантике у унутрашњој форми фразеологизам карактерише вулгаран тон.

Два фразеологизма повезује хиперсема 'старење', једним се упућује на процес старења *напрцати у гузицу године*, а другим на физичке последице старења *бити ко болесно куче*. Структуром *напрцати у гузицу године* у унутрашњој форми истичу се компоненте 'узалудно протицање времена', 'празан живот и недосегнути циљеви'. Негативна семантика безвредности последица је конотативних компоненти структурних елемената *гузица* и *напрцати*.<sup>247</sup> Ови елементи фразеологизам смештају у стилски снижени регистар усмене комуникације.

Диференцијална компонента 'сам изазвати пропаст' издваја фразеологизам *усрати нешто ко ћуран мотку* од осталих јединица којима се реферише на деградацију животних околности. Фразеологизам се са становишта стилског значења може одредити као вулгаризам због екскреционе семантике у унутрашњој форми. Екскрециони глагол семантички је транспонован по узрочно-последичном моделу у 'упропастити', па се у структури понаша као полуидиоматизован. Архисема основног значења тематског глагола реално је својство појма *ћуран* у еталону. Проширени еталон *ко ћуран мотку* мотивисан је прототипичном ситуацијом у којој се налази *ћуран*: он обично проналази различите мотке на којима борави седећи. Фразеологизам је забележен у ЦР (Усрал мотку како *ћуран* [обрука се]. – Видим ја ће усере мотку [добије батине]).

Фразеологизми *стрмоглавити се у ништа*, *пропасти кај Грчка* и *печен ко јаребица* реферишу на престајање важења некаквих околности које су биле добре или боље од наступајућег стања. Јединица *стрмоглавити се у ништа* открива

---

<sup>247</sup> Компонента ефемерности у конотацији овај фразеологизам повезује са редом јединица којима се означавају радње и ентитети који немају вредност, које не вреди предузимати (*шио ми га ћура*, *вежи курицу чаране гради пички шубару*, *окачити нешто на стојка* [Ч, 259]).

концептуализују пријатељства као позитивне вредности којој се приписује позитивна егзистенција, а нестанак пријатељства изједначава се са ништавилом, одсуством егзистенције.

Са првим степеном идиоматизованости (неИд. + полуИд.) поредбени фразеологизам *пропасти кај Грчка* реализује се са сативним значењем извршења нечега до крајњих граница. Појам у еталону садржи конотативну сему 'пропасти финансијски', која у поређењу губи спецификацију 'финансијски' и уопштава се на остале животне аспекте појединца. Сведен на доминантну семантику, појам у еталону у фразеологизам уноси значење доведености стања до крајњих граница.

Фразеолошко поређење *печен ко јаребица* припада трећем степену идиоматизованости (полуИд. + полуИд.), будући да је придев у теми семантички померен од 'припремљен загревањем на ватри' уз домен 'храна' ка 'пропао, који је готов' уз домен 'човек',<sup>248</sup> што је довело до преносног значења рематског дела, чија се доминантна семантика придружује неистородном појму. Конотативна семантика фразеологизма подразумева ироничне семантичке компоненте потпуно, савршено, које су последица унутрашње форме – печене јаребице сматрају се великим специјалитетом ловачке кухиње, па такво супротстављање позитивног и негативног вредновања повећава стилске ефекте у игри речима.

Фразеолошке јединице којима се упућује на нешто што је безвредно, што не вреди предузимати, што се може (од)бацити припадају категорији вулгаризама јер све садрже опцену семантику у унутрашњој форми: *шио ми га ђура, вежи курцу чаране, гради тички шубару*. Фразеологизми из ове категорије део су вербалног израза Жике Курјака, што се уклапа у његов стилски снижен, оштар и песимистичан наратив. Негативна семантика безначајности и несувислости последица је парадокса који је у основи фразеолошких слика.

У ситуацији када је нешто пропало, када је упропашћена нека прилика, у роману *Чизмаш* наратор употребљава поредбену конструкцију прилошког значења *ко бог* са значењем 'одлично, само ми је још то требло'. Иронична употреба територијално маркираних јединица чији елементи носе позитивну семантику није чест стилски поступак у дијалекатској књижевности Д. Михаиловића. У фразеолошком систему на

---

<sup>248</sup> РМС бележи уз придев *печен* израз *печен сам* (печени смо и сл.) 'готовео је, свршено је са мном (с нама и сл.)'.

овај начин употребљен је још фразеологизам *божји цветић* којим се упућује на негативну карактерну особину.

Фразеологизам *пеглати затворске даске* референцијалну вредност развија на основу компоненте 'притискати нешто равном површином' глагола *пеглати*, која се у конструкцији транспонује у 'лежати на затворским даскама', па даље по метонимијском моделу даје глобално значење 'робијати'.

На особину отуђености од других људи реферише се фразеологизмом *сам са себе се разговарати ко калуђер*, са првим степеном идиоматизације (неИд. + полуИд.). Иако се тематски глагол реализује у основном значењу 'говорити', поређење активира у концептосфери компоненту 'бити усамљен', па се реализовано значење налази на рубу између основног 'причати наглас себи' и фигуративног 'бити усамљен'.

Колоквијализам *ладити јаја (јајца)* 'ленчарити' у роману *Чизмаши* проширен је у поређење *ладити јајца ко филозоф*, чиме се детаљизује фразеолошка слика и изражава стереотипна семантика појма 'филозоф' у дијалекатској језичкој слици света: 'онај који ништа не ради' (полуИд. + полуИд.).

### II.3.3.1.5. Фразеолошке јединице којима се упућује на делатности, активности, поступке и понашања

Глаголе деловања, понашања и перцептивне глаголе<sup>249</sup> издвајамо у посебну тематску скупину.

активности у борби		наврнути у гости	<i>напасти у борби</i>	<i>индив.</i>
		узјанути некоме на цев	<i>веома се приближити непријатељу у борби</i>	
	Прецизност	запрашити неком међу ноге	<i>запуцати на некога</i>	
	Надмудривање, варање	гађати као Змај Огњени Вук	<i>гађати добро, вешто, прецизно</i>	ОО: + СО: +
		шћапити ко мачка са астала	<i>отети нешто на превару, преварити</i>	
Чинити да се нешто креће		забацили на пола једанес	<i>ставити нешто (капу) у положај</i>	

<sup>249</sup> Глаголи који „опслужују чулну и унутрашњу, емотивно-когнитивну сферу човека – сферу спознаје, искуства и сл. човекове реакције на свет који га окружује” (Ристић 2012: 80).



			<i>одређени положај казаљке на сату</i>	
Понашање	Непримерено	долазити кај на вашар  ићи (за неким) ко у литију	<i>долазити у госте групно, породично  ићи у поворци у великом броју, групно</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>пеј.</i>
Прикривање истине		зачапрљати ко мачка говно	<i>прикрити нешто лоше</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>пеј.</i>
Гледање		гледати некога ко слепо куче	<i>збуњено гледати некога</i>	

### Активности у борби

**наврнути у гости** 'напасти у борби' – Јер, рекли смо, можда ће и коњаник уз пут да се прибере, па да ти још једанпут наврне у гости. (Ч, 34)

**узјанути некоме на цев** 'веома се приближити непријатељу у борби' – Зато, кад си овако урадио све што си могао, ако видиш да ће баш да ти узјане на цев, те да ти отфикари луду главу, нема ти друге него да кидаш. Бегај. Војник мора и да бега, и то му је поса. Граби пушку, скидај са топа затварач, па га или разби ... или, још боље, с њим под мишком ватај први густиш, жбуње или прву густу шуму. (Ч, 31)

**запрашити неком међу ноге** 'запуцати на некога' – Кад ти њему онако запрашиш међу ноге, он обично изгуби сваку вољу за свађу и вероватно ће да ргне да бега. (Ч, 25)

**гађати као Змај Огњени Вук** 'гађати добро, вешто, прецизно' – „Добро”, велим, „нишанцију, нећу да ти сметам. Мало си, изгледа, ћорав, али кад те нико не гледа, гађаш као Змај Огњени Вук.” (Ч, 268)

**шћапити ко мачка са астала** 'отети нешто на превару' – [...] његова коњица [...] и видиш како се отуд, ево је, спрема да јурне право на тебе, шта ћеш онда. Па ако се још није кренула него се врпољи и трупка у исто место, те оће да пође те неће јој се, нешто јој није згодно, те тела би, ко мачка би да ти шапом шћапи нешто с астала, те плаши се да не добије од газде по носу, ти можеш да јој помогнеш да се, док има време, реши за паметну ствар, да се одатле лепо, паметно и брзо повуче и да мирно седи на своје дупе негде подаље од тебе, а не да ту обоје узалуд губите главу. (Ч, 23–24)

Чинити да се нешто креће

**забацили на пола једанес** 'ставити нешто (капу) у положај одређени положај казаљке на сату' – Забацих ја шапку на пола једанес. (Ч, 156)

Понашање

**долазити кај на вашар** 'долазити у госте групно, породично' – Сви долазе, кај на вашар. Децу повели, сам што овце и говеда нису потерали. (ПВ, 106);

**ићи (за неким) ко у литију** 'ићи у поворци у великом броју, групно' – Почеше неки да иду за нама ко у литију. (Ч, 165);

Прикривање истине

**зачапрљати ко мачка говно** 'прикрити нешто лоше' – Да зачапрљају што су га онако брже-боље издали. Ко мачка говно. (Ч, 139); Да заvara траг, да га зачапрља кај мачка говно. (ПВ, 117)

Гледање

**гледати некога ко слепо куче** 'гледати некога збуњено' – Ја га и даље гледам ко слепо куче. [...] И тако ме, збуњеног и већ уплашеног, и остави. (Ч, 182)

Посебном фразеолошком скупу припадају јединице којима се реферише на понашање и активности у борби. Ови фразеологизми реализовани су у наративу Жике Курјака у делу у ком се објашњава војна стратегија. Фразеологизми *наврнути у гости*, *узјанути некоме на цев*, *запрашити неком међу ноге*, *ићапити ко мачка са астала* својеврсни су еуфемизми будући да не садрже конституенте који су доменом и значењем везани за рат и борбу. Они откривају перспективу војника коме је борба уобичајена активност, па и фразеолошке слике подразумевају сценарија свакодневице (уп. *наврнути у гости*, *ићапити ко мачка са астала*). Све јединице из овог скупа представљају фразеологизме са првим или другим степеном идиоматизације. Индуктивна сема 'свратити, доћи код неког' омогућила је значење 'напасти' фразеологизма *навратити у гости*, које садржи компоненту 'прићи, приближити се коме'. Сема 'бити веома близу, приближити се' глагола *узјанути* и компоненте 'борба', 'пуцњава' из семског потенцијала конституента *цев* индуковале су значење фразеолошке јединице *узјанути некоме на цев* 'веома се приближити непријатељу у борби'. Са другим степеном идиоматизације реализован је фразеологизам *ићапити ко мачка са астала*, у ком је тематски глагол спецификован доминантном семантиком рематског дела 'на превару', те реализован са преносним значењем 'узети на превару, преварити'. Фразеологизам *гађати као Змај Огњени Вук* налази се у пресеку са тематским скупом „способности” и припада класи са првим степеном идиоматизованости, будући да се историјском појму у реми приписује замишљено, претпостављено својство 'одлично, прецизно гађати' (неИд. + полуИд.). Рематски појам функционише као спецификатор глаголског значења актуализујући актанта начина и вредносну семантику изврности.

Фразеологизам *забацити (нешто: капу) на пола једанаес* са трансформативном семантиком 'чинити да се нешто креће' заснован је на сличности између положаја казаљке на сату на који се реферише конституентом *пола једанаес* и позиције у који се дати предмет поставља. Глаголска лексема реализована је у основном значењу, док семантички модификована одредба представља семантички спецификатор.

Поређења *долазити кај на вашар* и *ићи (за неким) ко у литију* носе компоненту негативне објективне и субјективне оцене, са становишта прекомерности за предвиђену ситуацију. Због компоненте прекомерности у домену међуљудских односа ова се два фразеологизма налазе у пресеку са тематским скупом „међуљудски односи”. Поређења имају нулти степен идиоматизације и откривају вашар и литије као типичне ситуације када се људи окупљају у великом броју.

Фразеологизам *зачапрљати ко мачка говорно* припада групи поређења трећег степена идиоматизованости (полуИд. + полуИд.). Основно значење глагола *зачапрљати* 'затрпати' реално је својство проширеног рематског дела *ко мачка говно*. Како је тематски глагол реализован у преносном значењу 'прикрити', тако је и рематски део транспонован приликом придруживања доминантне особине неистородном појму. Ово поређење реализовано је два пута у прози (ПВ, 117; Ч, 139), што упућује на његову стабилност.

Фразеологизам из класе перцептивних глаголских јединица *гледати некога ко слепо куче* са значењем 'гледати некога збуњено' заснован је на парадоксу, будући да се значење тематског глагола приписује појму 'слепо куче' који дато својство – способност гледања, нема (неИд. + Ид.). Одсуство те способности у рематском појму манифестује се у поређењу као негативни квалитет глаголске радње. Рематска компонента поређења актуализује начин визуелне перцепције 'збуњено, не разумејући'.

#### II.3.3.1.6. Фразеолошке јединице којима се упућује на смрт

Смрт	Припремити се на смрт, почети умирати	спремати се за рапорт светом Петру	<i>припремати се на пропаст, смрт, пропадати</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>шал.</i>
	Умрети	опалити каром о ледину	<i>умрети</i>	ОО: - ФСК: <i>подр. вулг</i>
	Умрети у беди	скончати ко промрзло куче на утрину  скончати ко рањена, слуђена живина	<i>умрети у беди, самоћи</i>  <i>умрети усамљен, изморен и јадан</i>	ОО: - СО: -  ОО: - СО: -

**спремати се за рапорт светом Петру** 'припремати се на пропаст, смрт, пропадати' – [...] тад је много опасно и велико је питање да л ћеш да извучеш главу. Ту више мрдања нема, печен си ко јаребица, спремај се за рапорт светом Петру. (Ч, 22)

**опалити каром о ледину** 'умрети' – Докле ћу да чучим по куплераји ко гладан пас пред касапнице и да се ћушкам по неки прљави кревети са женама које ми се не допадају? Док је ово гњавио неки мали јевтичавко, који поред оваку лепоту божју није нашо ништа паметније него да опали каром о ледину. (Ч, 74)

**скончати ко промрзло куче на утрину** 'умрети у беди, самоћи' – „Па”, велим, „ја вам кажем да не могу без војске, да ћу без војске да скончам ко промрзло куче на утрину [...]” (Ч, 298)

**скончати ко рањена, слуђена живина** 'умрети усамљен, изморен и јадан' – Нигде се не чује нико ни да блекне или да шушне ко да је јамски гас све живо на твоју галерију затро и остао си сам на свету да ту скончаш ко рањена, слуђена живина. (Ч, 210)

Међу антропоцентричним фразеологизмима издваја се група оних којима се реферише на умирање. Од пет таквих јединица две имају шаливи карактер: *спремати*

се за *рапорт светом Петру* и *опалити каром о ледину* са опсценом семантиком у унутрашњој форми. Фразеологизам *спремати се за рапорт светом Петру* може бити индивидуализам, реализован у наративу о стратегији ратовања војника Жике Курјака. Стабилна колокација *спремати се за рапорт* у војничком жаргону проширена је синтагмом *светом Петру* у функцији неправог објекта, а онда је читава конструкција добила глобално значење 'припремити се за пропаст, смрт'. Фразеолошко значење индуковано је стереотипном семом конституента *свети Петар* код кога пристижу душе умрлих.

Синонимни поредбени фразеологизми другог степена идиоматизованости (полуИд. + неИд.) *скончати ко промрзло куче на утрину* и *скончати ко рањена, слуђена живина* са значењем 'умрети у беди, самоћи' као прототип тужне несрећне смрти откривају животиње. Атрибутска и одредбена проширења у рематском делу *промрзло, на утрини, рањена, слуђена* појачавају негативну семантику поређења у беди, патњи и самоћи и детаљизују фразеолошку слику.

### П.3.3.2. Инаниматне фразеолошке јединице

Поред антропоцентричних у грађи су се нашли и маркирани фразеологизми који се односе на предмете, биљке и животиње, као и на различите апстрактне појмове попут времена, бола, тишине и сл.

Предмети	Особине	ципеле	ко детињи гробови велико пући као чаша	веома велико	ОО: - СО: - ФСК: <i>подр.шаљ.</i>
	Ломљење	затварач топа		<i>пући брзо, лако</i>	
		вагон	откинути ноге кај на комарца	<i>откинути ноге с лакоћом</i>	
	Ослобађање звука	поднице	увијати се као моравска скакаоница	<i>шкрипати због прегипања</i>	
		сузе	капљу као црешње	<i>капљати интензивно, једна за другом</i>	
		Морава	мутна као орање	<i>веома мутна</i>	
		смеса живе и воде			

			надоћи кај кисо леба у карлицу	<i>веома надоћи, нарасти</i>	
Апстрактни појмови		време	ко брза летња киша пролетети	<i>пролетети веома брзо</i>	
		бол	вадити некоме очи	<i>бити веома интензиван</i>	ОО: - СО: -
		тишина	заптивен (тишина) ко с кит за прозори	<i>потпуно пригушена, без икаквог звука</i>	СО: -
		јутро	белкасто ко сурутка	<i>светло, ведро</i>	СО: +
		лаж	масно говно	<i>лаж</i>	ОО: - СО: - ФСК: <i>nej.</i>
		женске приче	три клот, три фркет	<i>женске приче, женске теме</i>	ФСК: <i>подр. обезвређујуће</i>

### П.3.3.3. Фразеолошке јединице којима се именују биљке и животиње

Биљке		кукуруз	кукуруз кај стакло	<i>добар, родан кукуруз</i>	ОО: + СО: +
		кромпир	(некоме) вуче ватру	<i>скида температуру</i>	
Животиње		крава	начинити ршум као топовска запрега	<i>направити велики неред, велику штету</i>	

#### ПРЕДМЕТИ

**ко детињи гробови велико** 'веома велик' – [...] нове „Батине” дубоке ципеле. И нису оне мале, ко детињи гробови то велико, ал ди ћеш ти, онакав, на овакво време тако да се обујеш? (Ч, 139)

**пући као чаша** 'пукне брзо, лако' – Граби пушку, скидај са топа затварач, па га или разби – само га чукнеш од најближи гвоздени део, он пукне као чаша [...] (Ч, 31)

**увијати се као моравска скакаоница (о подницама)** 'шкрипати због прегипања' – Тамо смо у великој соби, чије су се поднице увијале као моравска скакаоница и цијукале као мишеви, нашли мог ујка-Драгог [...] (ГМ, 111)

**откинути ноге кај на комарца** 'откинути ноге с лакоћом' – [...] и да је обадве ноге одједанпут мого да му откине кај на комарца. (ПВ, 203);

**капљу као црешње** (о сузама) 'капљати интензивно, капљати једна за другом' – Мене на клупу капљу сузе као црешње. (ПВ, 328); (Ч, 16)

**мутна као орање** (о Морави) 'веома мутана' – Још једанпут је Морава била мутна као орање и опет се по њој [...] тискало комађе прљавог леда. (ГМ, 183)

**надоћи кај кисо леба у карлицу** 'веома надоћи' – Баја она онако, баја, меша, мути, све док та жива и вода лепо не нарастоше и не напунише цело кашиче. Лепо, на моје очи сам видла како онде надођоше кај кисо леба у карлицу. (ПВ, 52);

#### АПСТРАКТНИ ПОЈМОВИ

**ко брза летња киша пролетети** 'пролетети веома брзо' – Кратко време у почетку [...] потрајаше наше нервозе. А онда прођоше и оне, ко брза летња киша пролетеше, и настаде мир. (Ч, 68)

**бол (некоме) вади очи** – И док би ми бол вадио очи а страх кидао душу, најзад би ми ноктом провалила крајнике. (ГМ, 23)

**заптивена (тишина) ко с кит за прозори** – Седим у ћелију, а у целом затвору само нека пуста, тмола тишина заптивена ко с кит за прозори. (Ч, 210)

**белкасто ко сурутка** 'светло' – [...] али јутро је белкасто ко сурутка, дан ће изгледа, бити леп. И то мене сад казује, ко да ми неко птиче пева [...] (Ч, 282)

**масно говно** индив. 'лаж' – А ту су га већ масно лагали. То масно говно код нас није могло да прође. (Ч, 20)

**три клот, три фркет** *погрд.* 'женске приче, женске теме' – А баш о томе ништа с њом не могу да разговарам, једино слушам њино три клот, три фркет. Наш Чича њу дип ништа не интересује, ко лањски снег. (Ч, 84);

#### БИЉКЕ

**кукуруз кај стакло** 'добар, родан кукуруз' – То тамо, мора бит, и у старо време рађао добар кукуруз, кај стакло. И тако људи цео тај крај назвали Цакленац. Кај цакло. (ПВ, 12);

**(о кромпиру) вући (некоме) ватру** 'скидати повишену телесну температуру' – Затим су јој њих две око ране наслагале колутине опраног старог, натрулог кромпира – „Да јој вуче ватру”, рекла је баба Велика [...] (ГМ, 128)

#### ЖИВОТИЊЕ

**начинити ршум као топовска запрега** (о крави) 'направити велики неред, велику штету' – Чување брљивих дивљчких свиња с кишњама од четврт метра, које испод ока стално меркају како да ти кидну у штету и кашкала и умеју да галопирају као коњи, или залуавих крава, које знају да се заобадају, из места да затутње у кукурузе и тамо за трен да начине ршум као топовска запрега, никад није добро, а може да испадне и наопако. (ГМ, 59)

Фразеологизми који су у дијалетатској прози реализовани са доменом предмет представљају поредбене јединице у којима је појам у еталону исто предмет или животиња.

Са значењем 'веома велик' реализована је фразеолошка јединица *ко детињи гробови велико*, којим се реферише на ципеле. Како значење тематског придев *велик* карактерише прагматичка квантификација<sup>250</sup>, ово се поређење у значењу 'веома велик' може употребљавати само за реферисање на ентитете које карактерише мања величина од прототипичне представе о појму у еталону. Еталон *детињи гробови* актуализован је са доминантном семантиком 'велики', али то није компонента која постоји у концептосфери по себи, већ само у односу на појмове који садрже неку заједничку сему и својство знатно мањих димензија. Семантичка компонента која повезује појам 'детињи гробови' и 'ципеле' тиче се облика, и она је основа за успостављање сличности на основу димензија.

Фразеологизмом *увијати се ко моравска скакаоница* (полуИд. + полуИд.) изражава се својство подница. У контекстуалном садејству са глаголом *цијукати* 'шкрипати' тематски глагол *увијати се* реализује се са преносним

---

<sup>250</sup> Уп. Још је Палмер скретао пажњу на то да је 'мали слон' далеко већи од 'великог миша' (Драгићевић 1996: 29). О прагматичкој квантификацији в. Ристић (2009: 131) и Круз (2001: 205).

значењем 'шкрипати' по метонимијском моделу 'покретати се правећи звук → одавади звук услед покретања.

На различите домене са значењем неживог упућује се поређењима *капљати као црешње* (о сузама), *мутна као орање* (о Морави) и *надоћи кај кисо леба у карлицу* (о смеси живе и воде). С полуидиоматизованим рематским конституентом реализован је фразеологизам *капљати као црешње*. Како рематска лексема *црешње* нема компоненту 'водено, течно' у појмовном значењу, компонента капања модификација је семе 'опадати са дрвета зрно по зрно'. Тематски глагол који се односи на сузе реализује се у основном значењу 'цурити, изливати се у капљицама кап по кап'. Појам у еталону (црешње) и појам који се пореди (сузе) повезује још и компонента великих димензија, односно димензија које су изнадпросечне за појам који се пореди. Истом степену идиоматизације (неИд. + полуИд.) припада и фразеолошко поређење *мутна као орање* (о Морави) у ком еталон функционише као интензификатор придевског значења 'мутна'. Особина 'мутно, замућено од прљавштине или примеса чега' није реално својство појма 'орање', будући да се под њим подразумева поорана земља, а не нешто што делимично може пропуштати светлост, што је у основи провидно. У овом поређењу еталон *као орање* своди се на реалну сему 'блатњав, од земље', која је у семантичкој вези са *мутан*. Та веза омогућава повезивање еталона *орање* са доменом *Морава*.

Фразеологизми показују и видове концептуализације апстрактних појмова какви су 'време', 'бол', 'тишина', 'јутро' и 'лаж' преко конкретних појмова 'киша', 'човек', 'посуда', 'сурутка', 'измет'.

Са доменом *време* реализован је фразеологизам *ко брза летња киша пролетети*. Тематски глагол у стилистичкој инверзији реализован је са преносним значењем 'брзо проћи' а еталон *брза летња киша*, сведен на сему 'која брзо пролази, која кратко траје' преузима функцију интензификатора глаголског значења.

Глаголски придев *заптивена* са доменом *тишина* реализује се у секундарном значењу 'потпуна' (према примарном 'затворен' в. РСАНУ). Еталон *с кит за прозори* реализује се са значењем средства уз основно значење придева *заптивен*, али уз његову секундарну семему детерминисану доменом и еталон помера значење ка функцији интензификатора.

У роману *Чизмаши* реализован је фразеологизам сниженог експресивног тоналитета *масно говно* са значењем 'неумерена, претерана лаж'. Овај фразеологизам употребљен је у контексту са колокацијом *масно лагати*, која је регистрована у РСАНУ

(в. значење 5.а. 'неумерено, претерано, безобзирно [о лагању, варању]), па може бити и последица нараторове игре речима у креативном индивидуалном говорном чину.

Са аспекта референцијалне вредности, али и конституената који нису забележени у расположивим речницима занимљив је фразеологизам *три клот, три фркет*. Јединица је употребљена са значењем 'женске приче, женске теме' и обезвређујућим вредносним ставом говорника. Лексеме *клот* и *фркет* имају прилошко значење и њима се реферише на начин плетења у зависности са које се стране у односу на позицију руку иглом протиње конач кроз петљу. У дијалекатским подсистемима (у централној Шумадији) имају синониме *просто* (за *клот*) и *превртачко* (за *фркет*). Семантичка компонента 'оно што је женски посао, што занима жене, у шта се жене разумеју' индуковала је значење фразеологизма који употребљава мушки наратор у *Чизмашима*.

Два фразеологизма имају домен *биљка*. Поредбени фразеологизам *кукуруз кај стакло* са значењем 'добар, родан кукуруз' ако се сагледа из угла контекстуализације у роману, према којој се његова мотивација у дијалекатском систему сматра прозирном, припада кругу јединица са другим степеном идиоматизованости (неИд. + полуИд.). У *Петријином венцу* поредбени фразеологизам употребљен је као објашњење деривата микротопонима *Цакленац* (место где је кукуруз кај стакло/цакло због своје изврности). Асоцијативне везе омогућене су захваљујући стереотипним компонентама појма 'стакло', које се тичу изгледа: *сија се*; и вредновања изгледа: *позитивно*; и кукуруза са компонентама у вези са изгледом: *боја која се пресијава* и вредновањем: *позитивно*. Утврђивањем устаљених семантичких представа антиципирају се могући модели асоцијативног ширења лексичког значења путем метафоре и метонимије, тј. маркирају се могући путеви ширења полисемантичних структура стабилних јединица у лексикону, што одлично илуструје пример односа формуле *кукуруз кај цакло* и деривата *Цакленац*.

#### II.3.4. Закључна разматрања

Драгослав Михаиловић са успехом користи фразеолошке дијалекатске потенцијале за сликање унутрашњег света локалних јунака и за креирање наратива који симулира живи говор.

То је посебно изражено у употреби делимично идиоматизованих поредбених конструкција, у чијој је основи приближавање различитих појмова зарад карактеризације једног од њих. У великом броју примера ове конструкције прелазе у полуидиоматизоване спојеве услед различитог степена преосмишљавања садржаја њихових конституената – од нултог, код поређења у којима су и лексема у теми и



лексема у реми реализоване у основном значењу, преко ниског, код поређења у којима су тематски или рематски део реализовани са узелним преносним значењем, односно полуидиоматизовани, до средњег степена идиоматизације код поређења у којима је доминантна сема у еталону семантички преобразована тако да не представља реално својство појма. Прозирна мотивација показатељ је активног евалуативног односа говорника према сегментима стварности, а доминантно према физичким и духовним особинама човека, његовим активностима и животним околностима. Овакво стање у категорији поредбених фразеологизама у складу је са закључцима до којих долази С. Гољак (2009: 218), поредећи српске поредбене фразеологизме са белоруским: „српску компаративну фразеологију одликује већи степен аутономности компоненти, односно мањи степен идиоматичности”, па је самим тим у српским фразеологизмима улога поређења већа. Без обзира на степен идиоматичности, поређења представљају спецификум језичке слике света, јер је сам одабир еталона показатељ структуре семантичких стереотипа једног језичког система. У том смислу се и поредбене конструкције ефективно уклапају у регионално обојени наратив на осталим језичким нивоима. Структурна отвореност система поредбених конструкција омогућава и инверзију елемената зарад постизања стилистичких ефеката у приповедању, као и ширење рематских структура лексемама којима се детаљизује мотивна слика и постиже локална и индивидуална боја у наративу. Својеврсни семантички стереотипи у конкретним поредбеним конструкцијама показују тенденцију ка формалној стереотипизацији, односно, приметно је успостављање релативно стабилних форми које у дијалекатском лексикону конкуришу за статус стабилних јединица.

Ни међу анализираним фразеологизмима непоредбене структуре нема јединица чија је мотивација у потпуности непрозирна. Они углавном представљају конструкције које примарно упућују на неке стереотипне слике локалне свакодневице, које се семантички преосмишљавају и добијају фразеолошки идентитет (*добити срчане облоге, јахати коња дебела, скупљати петопарци, затворске даске пеглати, отпустити колане нечему, продавати прасе на појату, наврнути у гости, бити газда од своје главе, бити код леба без леба* итд.).

Активна евалуација омогућила је реконструкцију семантичких стереотипа у реализованим фразеолошким јединицама. Тако се физичка својства човека у дијалекатској језичкој заједници концептуализују преко а) појмова који значе домаће животиње, и то *мазгов, пиле, кокошка, сом, гуја, грлица, црв, живина, гуска, пас*, затим

б) преко појмова у вези са биљкама *лубеница, крушка, бресква*, в) преко појмова који значе разне предмете: *трупац, вејка, дирек, клада, ступе, крпа, мех, гајде*.

Темперамент се концептуализује преко својстава уочених код а) животиња: *кучка, ћуран, ћуре, шоче, квочка, пас, пастув*, затим б) других људи: *Краљевић Марко* и в) преко својстава уочених код природних појава: *киша*.

Карактер се доминантно концептуализује преко појмова *паун, сом, теле, коњ, кокошка*, или појмова који значе људе: *стринка, Циганин*.

Фразеологизми којима се реферише на међуљудске односе у унутрашњој форми укључују стереотипе односа човека са једне и других људи, животиња или биљака са друге стране (*човек и поп; зец, шилеже, куче; репа*), односа међу животињама (*кокошка и петао*), или неке стереотипне особине животиња (*мечка 'незграпност', мачка 'присност', пас 'интуиција'*).

На специфичне човекове активности и начин понашања упућује се успостављањем сличности са историјском личношћу (*Змај Огњени Вук*), животињом (*мачка*) или упућивањем на прототипичне околности у којима се људи понашају на одређен начин (*вашар, литије*).

У фразеолошкој дијалекатској слици света стереотипне, углавном негативне семе придружују се појмовима који значе животиње:

*пас* (симболише тежак живот, нижи ступањ егзистенције, симбол је обесправљености и безвредности: *мрзети некога кај пцето, зарасте ко на пцето, побљувати некога ко последње пцето, најурити неког ко шугаво куче, ко болесно куче, гледати некога ко слепо куче, скончати ко куче на утрину*; за њега се везују негативно конотирани сексуални нагони: *забалавити ко успаљен пас, ко гладан пас пред касапнице*; позитивно својство – интуиција: *осећати некога ко куче уплашенога*;

*кокошка* (слабовидост: *не видети ништа ко кокошка*; глупост: *не схватити ништа ко кокошка*; болест: *климати главом ко болесна кокошка*; обесправљеност: *газити неког ко силовит певац плашљиву кокошку*; бес: *нарогушити се ко квочка*);

*ћуран, ћуре* (глупост, комичност: *умудрен као ћуре улитано по ногама, усрати (нешто) ко ћуран мотку*; бес: *нагушити се кај ћуран*);

*сом* (глупост: *зевати ко сом у црнац, глуп као моравски сом*);

*гуска* (глупост: *погубити се ко гуске у маглу, специфичан ход: гегати се ко гуска међу гушчићи, као гушчићи на појилу сагињати се*);

*шотка* (специфичан ход: *ширити (кратке) ноге кај шоче и кривљати ко прегојен шотан, специфична ситуација, особина: уживати ко шоче на кишу*);

*мачка* (присност: *прикачити се (уз неког) кај мачка*, превртљивост: *ићапити ко мачка с астала*; специфичне ситуације: *зачепрљати ко мачка говно*, *разјурити неког ко мачке с јебишта*);

*теле* (глупост: *бленути (у неког) кај телац*);

Из компаративних фразеологизама можемо прочитати и стереотипна својства која се приписују неким људима. За појам 'стрина' везују се особине емотивне слабости, трапавости, надурености (*низдрити као стринка*) и оне нису карактеристика основног значења родбинског односа лексеме *стрина* / *стринка*, већ су прототипична својства средовечних жена у локалној заједници. Појму се приписује и специфичан начин физичког држања – став у ком су обе руке савијене у лактовима положене на кукове (уп. *подбочити се ко нека стринка*).

Међу фразеолошким јединицама које садрже компоненту објективне оцене својства или ситуације на коју се реферише око осамдесет је оних који садрже негативну модалност, док двадесетак фразеологизама реферише на позитивно евалуирана својства у језичкој заједници. Компонента субјективне оцене у највећем броју слаже се са објективном модалношћу. Мали је број примера у којима негативна субјективна оцена смањује ступањ позитивне објективне модалности (*мирисати ко варошки младожења*), што условљава функционално-стилску компоненту подругљивости и шаљивости. Као и у групи експресивних једночланих лексема и у фразеолошком подсистему доминира негативна евалуација сегмената стварности. Дванаест фразеологизама је због унутрашње форме, најчешће лексичких конституената са опсценом семантиком, у стилистичкој класи вулгаризама, осамнаест садржи стилски квалификатив *пејоративно*, шест *подругљиво*, седам *шаљиво*, док су два поредбена фразеологизма реализована у говорном чину претње.

Инкорпорирање фразеологизама у текст романа међу остале једночлане лексичке хомофункционалне јединице вршено је значајки са циљем семантичке кумулације и прецизности у описивању. У процесу успостављања хомореференцијалности и семантичке кумулације фразеологизми са прозирном мотивацијом имају доминантну семантичку улогу јер нуде специфичну двореферентну перспективу именовања – реализујући се истовремено са идиоматизованим значењем и основним значењем својих конституената.

### III РАСЛОЈАВАЊЕ ТЕРИТОРИЈАЛНО МАРКИРАНЕ ЛЕКСИКЕ У ПРОЗИ ДРАГОСЛАВА МИХАИЛОВИЋА

#### III.1. УПОТРЕБНО РАСЛОЈАВАЊЕ

У овом одељку бавимо се раслојеношћу дијалекатске лексике са становишта употребне вредности у систему језика писца, те у систему дијалекта.

Говор сваке друштвене групе, издвојене на било ком основу, карактеришу одређене лингвистичке црте. То важи и за групе унутар једног језичког стратума као што је дијалекат, будући да су „[с]оцијалност језика и его системност неразрывно связаны” (Кузњецова 1989: 4). Несумњиво је да је Михаиловићева одлука да нека своја дела конципира сасвим (*Петријин венац*, *Чизмаша* итд.) или увелико (нпр. *Гори Морава*) на дијалекту подржана чињеницом да „на сваки језик, [...] и [...] дијалекат, треба гледати као на органску целину, различиту од било које друге, будући да он изражава индивидуалност народа који њиме говори, испољава на особен начин дух тог народа и указује на јединствен пут којим тај народ покушава да досегне идеал говора” (Чуљак 1980: 18–19), а такав је подсистем у својој унутрашњости вишеструко раслојен. Традиционални лексиколошки приступ лексиси подразумевао је описивање тематских скупова лексема које су повезане на основу повезаности денотата у искуству и изванјезичкој стварности, а заснован је на теорији микропоља Н. И. Толстоја (1966)<sup>251</sup>. Мимо овог приступа који је подразумевао издвајање тематских поља у дијалекатским подсистемима зарад конфронтације у различитим дијалектима и словенским језицима, што је требало да буде допринос лингвистичкој географији на нивоу словенских језика, нису вршене другачије стратификације територијалних лексичких подсистема. Традиционално се у србистици под дијалектом сматрао мање-више хомоген подсистем чији је идеалан говорни представник старија жена која се није школовала и није напуштала село, па како није била изложена различитим језичким утицајима, представља репрезентативног говорника дијалекта. Међутим, од половине 20. века дијалекатски систем се почео раслојавати интензивније и према социјалном

---

<sup>251</sup> Н. И. Толстој (1966) инсистирао је на томе да су лексичке јединице повезане у лексичком систему не само према критеријуму лингвистичке повезаности, већ и на основу веза које постоје међу реалијама у изванјезичкој стварности: „Лингвистическое явление, которое мы называем «различной сегментацией» внеязыковой действительности наблюдается, не только в отношении абстрактных понятий (гносем), но и в отношении реалем, что особенно знаменательно“ (Толстој 1966: 19).

Такав приступ у основи је монографија о терминологији народних заната у српском језику. В. нпр. Комадинић 1992; Марковић 2006; Михајловић–Вуковић 1977; Вуковић 1988; Вуковић–Жарковић–Недељков 1984;

критеријуму, будући да се временом повећавала улога школства у сеоском животу, да је појачан утицај масовних медија, као и да су учестала периодична кретања становништва.<sup>252</sup> Чињеница је да се и дијалекат, као и сваки језички подсистем, раслојава према неким њему својственим критеријумима, који прате природу и потребе говорне заједнице. Свака група у оквиру једне говорне заједнице користи јединствен лексички подсистем који карактерише фреквентност употребе одређених лексичких скупова и специфичан лексички састав, а опет постоји један општи, употребно немаркирани лексички слој који је заједнички целој говорној заједници. Тако се увек може говорити о општеупотребној и ограниченој лексици у оквиру језичког (под)система. Лексикон је према томе стратификован систем, „а свака класификација лексике претпоставља успостављање критеријума за разграничавање лексичких подсистема, утврђивање граница између лексичких слојева па и унутар полисемантичких структура појединих лексема” (Рамић 2017: 73).

На основу лексичке грађе у делима Д. Михаиловића, можемо приметити да се лексички систем дијалекта у основици диференцира вертикално – на основу социјалног и функционалног критеријума, који зависи од услова, облика и циља комуникације. У оквиру **социјалног** раслојавања дијалекатске лексике, које је условљено специфичностима неке социјалне групе, у прози Д. Михаиловића можемо говорити нпр. о нивоу образовања као критеријуму за стратификацију – разликује се лексички систем дијалекатског наратора Жике Курјака, који је војно лице, и Петрије, која је неписмена, затим о полу – Жика Курјак користи знатно више вулгаризама, жаргонизама, пејоратива и сл. од Петрије, чији ће лексички фонд углавном тематски осцилирати између лексике куће и покућства, сујеверја и комшијских односа. У оквирима **употребног**, односно функционалног раслојавања у литератури се говори о дисциплинарном, ситуационом и тематском раслојавању (в. Радовановић 2003: 166–174). **Дисциплинарно** раслојавање своди се на језичке варијације стилске природе условљене професијом. У нашој грађи у дијалекатском контексту то могу бити специфични лексички слојеви рудара, војника и грађевинца. **Ситуационо** раслојавање ствара стилске разлике у зависности од ситуације у којој говорник употребљава језик (укључује све околности у којима се користи језик и статус саговорника): нпр. у комшијском обраћању, у обраћању старијима, образованијима, у магијској функцији, у фамилијарном обраћању; ту спада и употреба

---

<sup>252</sup> Третирање дијалекатске лексичке масе као хомогене структуре у србистици проишло је и из праксе израде Речника САНУ, у ком се, имајући у виду обухват лексичке грађе, настоји указати преваходно на територијалну ограниченост употребе неке лексеме, односно неког значења.

еуфемизама у Петријином говору због поштовања личности саговорника итд. И на крају, **тематским** раслојавањем „настају стилске разлике према садржају, теми о којој се саопштава” (Радовановић 2003: 175), тј. разлике условљене самим референтом (нпр. рударство, порођај, пољски радови и сл.), што би се односило на традиционалан приступ стратификације лексике по тематским скуповима.

Међу јединицама употребног, социјалног и тематског раслојавања нема оштрих граница. То значи да се нпр. дисциплинарно раслојена лексика прекалапа са језичком диференцијацијом по полу (тако се издваја слој професионалиста), а онда и са тематским раслојавањем; затим, неке тематске групе лексема, попут оних које се односе на порођај, сујеверје и сл. карактеристичније су за женске приповедаче, или пак тематска лексика која се везује за сујеверје подразумева и тип ситуационог раслојавања, имајући у виду да захтева посебан тип обраћања и обредни контекст.

Сви типови диференцирања у лексикону интегрисани су у значење и прагматику језичког знака. Различити типови диференцирања лексике не подразумевају оштре поделе лексичке масе јер једна лексема може бити елемент више лексичких нивоа према различитим стратификационим критеријумима. Тако претпостављамо постојање граничних лексичких слојева који обитавају у пресеку подсистема, а чија је позиција условљена реалативно уобичајеном употребном вредношћу у прози и у дијалекту, као и реалативно устаљеним прагматичким ефектима. Различите употребне вредности лексике с једне стране произилазе из њених специфичних системских значења. Међутим, у комуникативном чину дешава се и обрнути процес – сама употреба може лексеми омогућити другачије значење или изменити стилску вредност, унети експресивну значењску компоненту и сл., те је на неки начин стилски одредити. Смештање лексеми у текстуални и ванјезички контекст тако постаје извор језичке креативности и сталне измене системских односа у лексикону. Значење лексике је, према томе, неодвојиво од њене употребе, па познавање једног лексичког система подразумева и знање о стилским особеностима његових јединица. Зато је потребно уз тумачење значења узимати у обзир и процедуралне информације когнитивног и прагматичког типа, које омогућавају продукцију и разумевање значења од стране језичке личности српског језика.<sup>253</sup> А књижевно дело Драгослава Михаиловића нуди нам обиље управо таквих података.

---

<sup>253</sup> Уп. In many speech-communities certain *improper* speech-forms are uttered only under restricted circumstances; a speaker who utters them outside the restriction is shamed or punished. The strictness of the prohibition ranges from a mild rule of *propriety* to severe tabu. The improper forms belong for the most part to certain spheres of meaning, but often enough there exist by their side forms with the same denotation but without the improper connotation, as *prostitute* by the side of the improper form *whore*. Some improper forms denote

### III.1.1. Тематско раслојавање

У зависности од домена употребе за који се лексеме везују можемо говорити о различитим тематским (лексичким) скуповима или асоцијативним пољима у којима су лексеме повезане због повезаности денотата у изванјезичкој стварности.<sup>254</sup> Везе међу јединицама лексичких скупова су изванјезичке природе, а почивају на чињеници да су лексеме које се односе на одређене блиске сегменте изванјезичке стварности повезане у људском искуству и у менталном лексикону.<sup>255</sup> Јединице које чине један лексички скуп припадају различитим морфосинтаксичким категоријама, а повезане су каквом просторном, временском или пак неком другом категоријом (Липка 1992: 147–158). Семантичке компоненте које повезују лексеме у тематске скупове на различитим нивоима хијерархизације јесу хиперсеме<sup>256</sup>. Оне представљају домен<sup>257</sup> одређен изванјезичком стварношћу, што значи да хиперсеме у различитим појмовним структурама заузимају различите позиције у семској хијерархији.

Описивање структуре тематских скупова значи откривање начина структурирања појмова о свету у језичкој слици света, тј. начин језичке таксономије ванлингвистичких

---

objects or persons that are not to be named in a casual way, or perhaps not to be named at all. [...] The male Cree Indian, for example, does not speak the names of his sisters and some other female relatives; he explains the avoidance by saying, „I respect her too much.“ (Блумфилд 1973: 155)

<sup>254</sup> Термином *лексички скуп* (Липка 1992: 157) покривају се парадигматски уланчани лексички слојеви чије су везе засноване на интуицији или екстралингвистичким односима који су део енциклопедијског знања.

Уп.: „[...] term, *lexical set*, which is intended as a cover term for all paradigmatically related groups of words which cannot be described by purely linguistic methods. ... *Lexical sets* are either based on association and intuition, or on objectively verifiable extralinguistic relationships captured by encyclopedic knowledge. They are often highly culture-specific and closely connected with the notions of prototype and categorization ... There is no necessary logical relation (e.g. implication) between words in a *lexical set*, but normally a rather fuzzy one of expectation.“ (Липка 1992: 157–158).

<sup>255</sup> Уп. „Лексика која се односи на поједине сфере свакодневног живота и рада у локалним идиомима организована је у лексичке скупове према повезаности значења проистеклих из ванјезичких околности, а код нас се традиционално описује у оквиру истраживања разних врста терминологија: коларска терминологија, ткачка терминологија, терминологија куће и покућства, ратарска терминологија и сл.“ (Рапић 2014: 587–588)

<sup>256</sup> Уп. „Под хиперсемом подразумевамо појам са најопштијом категоријалном идеографском вредношћу, који у шири парадигматски скуп окупља јединице са одговарајућим семантичким садржајем. Хиперсема је сваки надређени појам интегрално-диференцијалне вредности на различитим нивоима лексичко-семантичке хијерархизације“ (Милосављевић 2016: 10).

Термин *хиперсема* среће се и у теорији стратификационе граматике Сиднија Ламба за најапстрактнији, хијерархијски највиши семантички језички стратум (в. о томе Ивић 1969: 252–253).

<sup>257</sup> Т. Прћић (1997: 66, 112) говори о *предметном регистру* који је заслужан за блискост међу лексемама у лексичким скуповима и дефинише га као материју „која чини предмет комуникације у оквиру једне или више различитих сфера активности или интересовања људи; такав регистар може, али не мора, да садржи и усталјену стручну терминологију.“ Прћић још додаје: „Из лексиколошке перспективе, предметни регистар чиниле би све one лексеме, у складу како лексичких скупова тако и лексичких поља које су потребне за успешно и целовито комуницирање о жељеној материји“ (Прћић 1997: 112), чиме укључује и социолошку перспективу, тј. предодређеност говорника у вид тематског раслојавања лексикона, подразумевајући да се ти нивои тесно преплићу.

категорија, а разгранатост одређених тематских скупова у дијалекату казује нам афинитете и главне преокупације дијалекатске језичке личности.

Унутар лексичких скупова диференцирају се лексичко-семантичка или тематска поља у којима су лексеме повезане на основу свог значења. То значи да ће једном лексичко-семантичком пољу припадати лексеме које деле заједничку категоријалну сему и заједничко архисемско својство. Према општости значења у оквиру лексичко-семантичких поља издвајају се језго и периферија, те су поља заснована на денотативној релацији инклузије. Језгро чини најопштија лексема (хипероним), и она у десигнат укључује денотативне вредности подређених лексема (хипонима). Од хипонима поље се даље вертикално грана отварајући нове хипонимске нивое, и хоризонтално јер хипоними улазе међусобно у однос кохипонимије, а онда и синонимије и антонимије.<sup>258</sup>

Тематско раслојавање лексике на лексичке скупове и лексичка поља прожима читав дијалекатски лексикон, па се овај критеријум стратификације укршта са свим осталим – друштвеним, временским, стилским. Зато приликом различитих класификација лексичке грађе као поткритеријум узимамо тематско раслојавање.

На овом месту дајемо табеларни приказ тематског раслојавања територијално маркираних једночланих лексема употребљених у прози Драгослава Михаиловића, а према референцијалној вредности и контекстуализацији у књижевним делима. Сврставање лексема у тематске скупове неретко је условно јер оне могу припадати већем броју поља. То је посебно изражено код лексема које са неким својим семантичким реализацијама припадају једном, а са другима другом тематском скупу или пољу. Највише је антропоцентричне територијално маркиране лексике. Њу смо поделили на тематска поља и субскупове према хиперсемама: *млад, стар; обављати / престати обављати посао; становник места, етник; физичке особине; темперамент; осећања; карактер; способности; сексуални односи и репродукција; кретање; мировање; ударање; мишљење; заборављање; претварати се, глумити; мењати се, постајати; међуљудски односи; животне околности; смрт; делови тела.*

Посебан тематски скуп у нашој грађи чине лексеме којима се реферише на различите апстрактне појмове везане за *људско понашање; људске поступке; поредак; морал; физички изглед; физичко стање (болест); невољу.*

---

<sup>258</sup> Уп.: „Лексико-семантичко поље – понятие весьма емкое. В нем перекрещиваются главные проблемы лексикологии – проблемы синонимии, антонимии, полисемии, проблема соотношения слова и понятия. Решение задач, связанных с семантическими полями в лексике, позволяет по-новому освещать перечисленные проблемы” (Караулов 1972: 67).



Тематски скуп *сујевеље* чине субскупови *чини*; *процена за магијско деловање*; *магијске радње*; *митска бића*.

Друштвене игре чине мањи скуп лексичких дијалектизама (свега три лексеме).

Уз антропоцентричну лексику најразгранатији је скуп у вези са кућом и покућством, који је сегментиран у поља: *грађевине и њени делови*; *посуде*; *алат, прибор и помоћне справе*; *превозна средства*; *намештај*; *одећа, обућа и платно*; *храна и пиће*; *хигијена*; *имовински односи*; *пољопривреда*; *сточарство*;

Тематски скуп *предмети и појаве из природе* обухвата лексеме са значењем разних предмета (камен, грана, пањ и сл.) и атмосферских појава. У посебан скуп издвојени су остали предмети (лексеме које се односе на телефон, звона итд.).

Тематски скупови мањег обима јесу они обједињени 1. хиперсемом *место* (*предели*) и 2. хиперсемом *установе*.

Будући да тематским скуповима припадају лексеме са различитим категоријалним значењем, у посебној колони наводимо врсту речи. Информације о стилској и генетској раслојености, уколико је лексема на неком од тих нивоа маркирана, налазе се у последњој колони.

АНТРОПОЦЕНТРИЧНА ЛЕКСИКА				
Домен	Диференцијана сема, хиперсема	Врста речи	Лексема	Етикета
Особа	<p><i>млада</i></p> <p><i>стара</i></p>	Именица	<p><b>женскица</b> <i>жена</i> (ПВ, 146);</p> <p><b>мушкарче</b> <i>мушко дете, син</i> (ПВ, 20);</p> <p><b>млатка</b> <i>млада женска особа, девојка</i> (ШМ, 34);</p> <p><b>младуница</b> <i>млада женска особа, девојка без много животног искуства</i> (ГМ, 40);</p> <p><b>фантек</b> <i>момак, дечко</i> (З, 205);</p> <p><b>ледик</b> <i>младожења, кицош</i> (З, 197);</p> <p><b>баба 2.</b> <i>жена, супруга</i> (Ч, 109);</p>	<p><i>ром.</i></p> <p><i>герм.</i></p>
	<i>обављати посао</i>	Именице <i>Nomina agentis</i>	<p><b>чизмаш</b> <i>професионални војник</i> (Ч, 114);</p> <p><b>прашинар</b> <i>обичан војник, војник без чинова и искуства</i> (Ч, 30);</p> <p><b>појатар</b> <i>особа која је задужена у селу за чување, обилажење стоке у појатама</i> (З, 18);</p> <p><b>бараба</b> <i>погр. 2. рудар</i> (БКГ, 12; БКГ, 12);</p>	<p><i>проф.</i></p> <p><i>проф.</i></p> <p><i>пеј.</i></p>

	<p>престати обављати посао</p>	Глагол	<p><b>лауфџер</b> радник у руднику који гура вагонџ (БКГ, 10);  <b>ремац</b> нови војник, регрут (Ч, 40);  <b>баба 1.</b> врачара (ПВ, 11; Ч, 136);  <b>гегула 1.</b> сељак, човек са села; пољопривредник (БКГ, 12; БКГ, 12; ПВ, 101);  <b>мангалија 1.</b> мангуп, Ром, свирач (Ч, 162; Ч, 171);</p> <p><b>слушати</b> обављати кућне послове код некога, испомагати (ПВ, 63);  <b>видати</b> лечити (Ч, 162; БКГ, 12);</p> <p><b>свуквати се</b> напустити војну службу (Ч, 19; Ч, 284);</p>	<p>герм.  . проф.  тур.</p>
	<p>СТАНОВНИК МЕСТА</p> <p>ЕТНИК</p>	Именица	<p><b>бараба 3.</b> становник Окна, сељак, рудар (Ч, 17);  <b>гегула 1.</b> сељак, човек са села; пољопривредник (БКГ, 12; БКГ, 12; ПВ, 101);  <b>мангалија 2.</b> Ром, Циганин (ТПСП, 59–60);</p>	
	<p>ФИЗИЧКЕ ОСОБИНЕ</p> <p>Диференцијална сема: сексуално опредељење</p> <p>без косе</p> <p>стае</p> <p>изнемоглост, старост</p> <p>Диференцијална сема: фацијалне експресије</p> <p>Диференцијална сема: узимање хране, пића</p>	<p>Именице, <i>Nomina attributiva</i></p> <p>Придеви</p> <p>Глаголи</p>	<p><b>кецавко</b> закржљао, неразвијен, жгољав човек, човек малог раста (ПВ, 118);  <b>педераш</b> погр. особа хомосексуалног опредељења (Ч, 201);</p> <p><b>бос</b> ћелав, без косе (ПВ, 102; СПСС, 216);  <b>коштиљав</b> мршав, коме се познају кости (З, 21);  <b>дртав</b> матор, изнемогао, оронуо (ПВ, 106);  <b>одртавети</b> остарити (Ч, 78);</p> <p><b>искебити се</b> истурити, искривити бок (преко плота) (ГМ, 14);  <b>искоколити / искокољити</b> (очи) иколачити, разрогачити (ПВ, 236; Ч, 53; Ч, 203);</p> <p><b>фруштуковати</b> доручковати (ГМ, 46);  <b>мртвосати се</b> превише се напити, довести се алкохомом у тешко стање (ПВ, 272);  <b>наћефлејисати се</b> напити се, опити се у великој мери (ГМ, 119);</p>	<p>пеј.тур.</p> <p>пеј.</p> <p>пеј.</p> <p>пеј.</p> <p>пеј.</p> <p>пеј.</p> <p>герм.</p> <p>пеј.</p> <p>пеј.</p>

	<p>диференцијална сема 'задовољити потребе за спавањем'</p> <p>'говорити' 'злонамерно'</p> <p>'неразумљиво'</p> <p>'гледати, видети'</p>	<p>Придев</p> <p>Глаголи</p>	<p><b>потребит</b> 'који има потребу за нечим (водом)' (ПВ, 8);</p> <p><b>крвљосати</b> 'спавати много, чмавати' (ПВ, 41; ПВ, 41);</p> <p><b>одсмрдети</b> 'одспавати, преспавати' (Ч, 303);</p> <p><b>прдети</b> 'говорити' (Ч, 173);</p> <p><b>(за)смрдети</b> '(про)говорити злонамерно' (Ч, 172; Ч, 173);</p> <p><b>зацакати</b> 'заграјати, почети причати са неким, а да то трећем лицу буде неразумљиво, неразговорно' (ПВ, 47);</p> <p><b>дзиљати</b> 'гледати кроз слабу светлост, чкиљити, једва видети' (ПВ, 150);</p>	<p><i>pej.</i></p> <p><i>pej. индив.</i></p> <p><i>pej.</i></p> <p><i>pej.</i></p>
	<p>ТЕМПЕРАМЕНТ</p> <p>Диференцијална сема 'неенергичност, несналажљивост'</p> <p>'кукавичлук'</p> <p>'плаховитост'</p>	<p>Именица</p> <p>Придев</p> <p>Глагол</p> <p>Придев</p> <p>Именица</p>	<p><b>смољча</b> 'особа меканог карактера, без енергије, без окретности, сналажљивости' (Ч, 291);</p> <p><b>трапађоза</b> 'трапав и неспособан човек' (З, 147);</p> <p><b>гунтураћ</b> 'неспособна и неуредна жена' (ЧДОТ, 143);</p> <p><b>гуљав</b> 'безначајан, тричав, који се не узима за озбиљно' (СПСС, 217; Ч, 249);</p> <p><b>дзиљав</b> 'неспособан' (ПВ, 104; КОФ, 140);</p> <p><b>умудрети се</b> 'уозбиљити се, укочити се, остати нем, збуњен' (ПВ, 81);</p> <p><b>умудрен</b> (ГМ, 37);</p> <p><b>кисела</b> 'кукавичка, која лако одустаје јер је песимистична, натмурена' (ГМ, 20);</p> <p><b>пргавштина</b> 'прек, плаховит, пргав човек' (Ч, 77);</p> <p><b>ценабет</b> 'свадљив, пргав човек, намћор' (ЖНЦД, 16);</p> <p><b>санђама</b> 'особа која изазива немир, од које се страхује, стрепи,</p>	<p><i>pej.</i></p> <p><i>pej.</i></p> <p><i>pej. ром.</i></p> <p><i>pej.</i></p> <p><i>pej.</i></p> <p><i>pej.</i></p> <p><i>pej.</i></p> <p><i>pej. тур.</i></p>

		Придев	од које зависи нечија судбина (ШМ, 53);  <b>напрђен</b> 'узохољен, прек, незгодан' (РИВ, 65; СПСС, 226); <b>несмајан 2.</b> 'сулуд, намћораст' (ЧКО, 103);	
'ОСЕЋАЊЕ'  Диференцијална сема 'страх'  'страх' + физичка манифестација страха'  'патња'	Глагол	<b>упудити се</b> 'уплашити се' (ПВ, 75; ПВ, 193; ПВ, 286); <b>прецепити се</b> 'преплашити се, проживети трауму, стрес' (ГМ, 19); <b>преклопити се</b> 'препасти се, уплашити се, пребледети, променити изглед лица од страха' (П, 39); <b>себнути (се) 1.</b> 'прожигнути у грудима због страха' (ПВ, 74); <b>2.</b> 'тргнути се' (ГМ, 64); (З, 293); <b>секнути</b> 'жигнути, прожигнути' (ПВ, 13; ПВ, 230; ЈИ, 111); <b>скрозирати 1.</b> 'пресећи у грудима, прожигнути' (ПВ, 154);  <b>расточивати се</b> 'патити, једити се, гристи се' (Ч, 200); <b>пиздрити</b> 'плакати, цмиздрити' (Ч, 96; П, 39);	<i>индив.</i> <i>пеј. и вулг.</i>	
'КАРАКТЕР' Диференцијална сема 'безвредан, лош човек, нитков'  'простак' 'неотесан, прост'	Именица  Глагол  Именица  Придев	<b>бузерант</b> 'хуља, нитков' (Ч, 266; Ч, 306); <b>сплачина</b> 'пропалица, лоша особа' (З, 123); <b>цуца</b> 'безвредан човек, особа без икакве вредности' (ТПСП, 61); <b>мрциња</b> 'безвредна особа, гад' (ПВ, 87); <b>назлити се</b> 'постати зао, чинити лоше другима' (Ч, 14; Ч, 66);  <b>гегула 2.</b> 'сељак, простак' БКГ, 13; БКГ, 15; ТПСП, 61); <b>геца</b> (Ч, 40; ТПСП, 64); <b>ге(ј)ак</b> (Ч, 206; Ч, 206; ГМ, 151); <b>гецован</b> (ТПСП, 61; З, 269–270); <b>цован</b> (Ч, 40; ЖНЦД, 13);  <b>несмајан 1.</b> 'чији су покрети незграпни, нескладни и	<i>пеј. чеш.</i> <i>пеј.</i> <i>пеј. тур.</i> <i>пеј.</i>  <i>пеј. тур.</i>  <i>пеј.</i>	

		Именица	хистерични услед одсуства самоконтроле – (ПВ, 16); <b>несмајност</b> 'несташност, необузданост, плаховитост' (З, 184);	
	'пробисвет, пропалица, мангуп, пијаница'	Придев	<b>геачки</b> 'простачки, који се односи на простака, сељака' (Ч, 197; Ч, 201);	<i>пеј.</i>
		Именица	<b>гуланфер</b> 'пробисвет, мангуп' (ПВ, 97); <b>бараба</b> <i>погр.</i> <b>1.</b> 'рудар, пропалица, мангуп, пијаница' (ПВ, 101; БКГ, 13);	<i>пеј. тур.</i> <i>пеј.</i>
	'варалица, лицемер'		<b>бежан</b> 'онај који бежи, који избегава да помогне, који није прави пријатељ' (ПВ, 88);	
			<b>гузичење</b> 'наметање, истицање, јуначење.' (З, 62); <b>пиздун</b> <i>погр.</i> <i>вулг.</i> 'лоша, неморална, непоуздана особа; цинкарош' (З, 101);	<i>вулг.</i> <i>пеј. вулг.</i>
		Глагол	<b>фућумарити</b> 'петљати, заобилазити истину, крити' (ПВ, 5–6);	
	'уображеност'	Именице	<b>дзодзоња</b> 'надувенко, уображенко; онај који је преценио своје способности, који је умишљен' (З, 213);	<i>пеј.</i>
		Глагол	<b>распрђивати се</b> 'хвалисати се, издавати се за нешто' (Ч, 309);	<i>пеј. вулг.</i>
	'улизиштво'	Именица	<b>вазелинција</b> 'особа која повлађује другима, која се, улагује, улизује' (Ч, 261);	<i>пеј. вулг.</i>
		Глагол	<b>тртити се 2.</b> 'наметати се, ангажовати се' (ЈИ, 126); <b>3.</b> 'шепурити се, улизивати се, подилазити' (КОФ, 140);	<i>пеј. вулг.</i>
	'неозбиљност'	Именице	<b>несмајник</b> 'враголаст, луцкаст човек, који троши време на небитне ствари, шаљивција, замлата' (ЖНЦД, 9); <b>зашибајло</b> 'неозбиљан човек, комедијаш' (Ч, 260);	
	'доброћудност'	Придев		<i>ирон.</i>

	морал		добран <i>ирон.</i> добар, доброћудан човек, добричина (ПВ, 88); чес част (у изразу <i>чес и час</i> ) (Ч, 261);	<i>арх.</i>
	СПОСОБНОСТИ способан, интелигентан глуп, лаковеран	Придеви  Именица	уметан вешт, умешан (ГМ, 141); учеван школован, образован, учен (П, 24); тотов глуп човек, незналица (Ч, 261); пиљарица неозбиљна, лаковерна особа (З, 305);	<i>пеј.</i>  <i>пеј.</i>
	сексуални односи          репродукција          абортирати       повредити репродуктивне органе	Глаголи   Придев Именица Глаголи   Придеви  Глаголи	гузичити се имати сексуалне односе, оргијати (ПВ, 61); прегрешити имати сексуалне односе (ПВ, 143); полегнути (жену) (о мушкарцима) имати сексуални однос са женом (ПВ, 113); флинтати се (о жени) имати пуно сексуалних односа са мушкарцима. (ПВ, 14; ПВ,101); податан (о жени) лака, која лако ступа у сексуалне односе (З, 308); рипање сексуални чин (З, 261); швићкати (га) вршити онанију, самозадовољавати се (З, 90 – 91; З, 90); саградити (дете) 1. зачети дете; постати родитељ (ПВ, 92–93); остати затруднети (ПВ, 68); тешка трудна, бременита (ПВ, 15; ПВ, 65); (Б, 72); носећа трудна, бременита (ПВ, 130; Б, 72); олакшати породити некога (ПВ, 63); побацити родити смотаног, неспособног (ГМ, 12); трљати спроводити абортус трљањем пупчане врпце (ПВ, 67; ПВ, 92; ПВ, 94–95); истрљати урадити абортус трљањем пупчане врпце (ПВ, 93); пореметити се повредити репродуктивни орган (ПВ, 20; ПВ, 128);	<i>вулг.</i> <i>еуф.</i> <i>еуф.</i> <i>пеј. герм.</i> <i>индив.</i> <i>вулг.</i> <i>жарг.</i>  <i>еуф.</i> <i>еуф.</i> <i>еуф.</i> <i>еуф.</i> <i>пеј.</i> <i>еуф.</i> <i>еуф.</i>

	<p>Физичко стање</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- несвестица</li> <li>- болест</li> </ul> <p>- (о болести)</p>	<p>Именице</p> <p>Глаголи</p>	<p><b>фиранга</b> 2. 'мрак, замрачење, замаглење вида изазвано несвестицом' (ПВ, 45; Ч, 205);  <b>дрктеник</b> 'страх; дрхтавица' (Ч, 236);  <b>трескавица</b> 'грозница' (ТПСП, 65; ТПСП, 75; 3, 299);  <b>живчана</b> 'психичка болест' (3, 78; 3, 87);  <b>липцаћ</b> 'смртна болест' (ПВ, 139);  <b>нузла</b> 'обољење слузокоже усне дупље' (Ч, 282);  <b>застрани</b> <i>индив.</i> 'погоршати, постати неизлечив, интензиван' (ГМ, 32);  <b>распомамити се</b> 'погоршати се, појачати се'</p>	<p><i>герм.</i></p>
	<p>КРЕТАЊЕ</p> <p>'великом брзином'</p> <p>'клизати се'</p> <p>'неспретно'</p> <p>'с циљем заузимања положаја'</p> <p>'у непознатом смеру'</p> <p>О делу тела</p> <p>'нагло и у кратким потезима'</p>	<p>Глаголи</p> <p>Узвик</p> <p>Глаголи</p>	<p><b>стулити се</b> 1. 'сјурити се, великом брзином сићи, стрчати се' (ПВ, 193; ГМ, 45; 3, 181); 2. 'појурити на неког, напасти' (Ч, 16);  <b>ргнути</b> 1. 'потрчати, побећи' (ШМ, 45); 2. 'почети, предузети радњу кретања' (ПВ, 75; ПВ, 174; Ч, 25; Ч, 25);  <b>клис</b> звук којим се опонаша бежање, истрчавање однекуд (Ч, 262);  <b>фузати се</b> 'клизати се' (ПВ, 167; ПВ, 285; ГМ, 73; ГМ, 86; МБ, 121);  <b>фузнути се</b> 'оклизнути се' (ПВ, 206);  <b>тртити се</b> 1. 'гурати се око некога, узвзмати се' (ПВ, 44);  <b>чучнути</b> 4. 'сести' (ТПСП, 75)  <b>обиколити</b> 1. 'обилазити око нечега' (ПВ, 147); 2. 'опколити, опкружити' (ПВ, 98; П, 31);  <b>затурити се</b> (за људе) 'упутити се, кренути у непознатом правцу' (ПВ, 110);  <b>затурати се</b> 'скривати се' (ОСУ, 161);  <b>вућати се</b> 'нагло кретати неким делом тела, бацати се, цимати се, трзати се' (ГМ, 112);</p>	<p><i>оном.</i></p> <p><i>оном.</i></p> <p><i>вулг.</i></p>

	упадљиво, вешто		<b>маневрисати</b> изводити упадљиве покрете (рукама) (ПВ, 64);	<i>индив.</i>
	МИРОВАЊЕ дуго  заузети миран положај		<b>ћутати</b> стајати, постојати, мировати (ПВ, 49; ПВ, 54); <b>чучати 1.</b> постојати негде, стајати (З, 50); <b>2.</b> бити неком у мислима (ПВ, 107); <b>3.</b> проводити пуно времена негде (ГМ, 168; Ч, 61; Ч, 74; Ч, 78; Ч, 304); <b>усићити се</b> укочити се (ПВ, 155; ПВ, 217; ПВ, 227);	
	УДАРАЊЕ		<b>ркнути</b> забости, убости (ПВ, 135); <b>таракнути</b> снажно ударити (З, 108–109);	<i>оном.</i>  <i>оном.</i>
	МИСЛИТИ  променити мишљење  ЗАБОРАВИТИ		<b>думати</b> интензивно размишљати, проживљавати (Ч, 316); <b>контати</b> ценити, сматрати, мислити (ПВ, 285); <b>шунути</b> (~ у главу) пасти на памет (З, 243); <b>пресалдумити 1.</b> променити мишљење (ПВ, 116); <b>2.</b> учинити да неко промени мишљење (ПВ, 200; Ч, 121; З, 187);  <b>замести / затрљати</b> заборавити (ПВ, 67);	<i>ром.</i>  <i>тур.</i>
	ПРЕТВАРАТИ СЕ, ГЛУМИТИ; МЕЊАТИ СЕ, ПОСТАЈАТИ  Диференцијална сема: физички		<b>градити се 1.</b> претварати се, правити се, не понашати се искрено, глумити (ПВ, 18; ПВ, 50; ПВ, 64; Ч, 108; ПВ, 215); <b>2.</b> постајати, развијати се, сазревати у неког (ПВ, 131); <b>наградити се</b> претворити се у неког/нешто, постати као неко (БКГ, 13); <b>начинити се 2.</b> одглумити, представити се другачији него што јеси (ПВ, 210); <b>омаћи се</b> полудети (Ч, 315);  <b>отргнути се</b> оздравити (ПВ, 7); <b>оправити (се) 2.</b> излечити (ПВ, 281); <b>3.</b> опорављати се, живнути (ПВ, 262); <b>сушити се</b> (о делу тела: рука, нога) пропадати, отказивати	



			<p>функције (ПВ, 215; ПВ, 216; ПВ, 220; ПВ, 225);</p> <p><b>изгубити се</b> остати без свести, онесвестити се (ПВ, 45);</p>	
	<p><b>АКТИВНОСТИ</b></p> <p>чинити да се нешто креће, мењати му место</p> <p>мењати нешто</p> <p>учинити нешто лошијим, упропастити</p> <p>лоше, офрље одрадити</p> <p>успоставити поново повољне околности</p> <p>организовати</p> <p>производ активности</p>	<p>Глаголи</p>	<p><b>гекнути</b> бацити, натоварити (РР, 82);</p> <p><b>фрљнути се</b> (на некога нечим) гађати (ПВ, 157);</p> <p><b>фрљати се</b> гађати се (ПВ, 266);</p> <p><b>черечити</b> сећи, оперисати (ПВ, 73);</p> <p><b>истулбити</b> 1. избацити, истурити (намештај) напоље, бацајући га на разне стране (ПВ, 116);</p> <p>2. извадити, поцепати (З, 29);</p> <p><b>натруковати / натрукувати</b></p> <p><b>1.</b> нажитити, преувеличати (у негативном смислу) (Ч, 193);</p> <p><b>2.</b> натрпати, згомилати информације у новине, одштампати (ПВ, 134);</p> <p><b>засрати</b> упропастити (Ч, 69);</p> <p><b>надрцати</b> нечитко написати, најврљати; написати нешто глупо, бесмислено (ТПСП, 70);</p> <p><b>исповртити</b> повратити; учинити да се нешто испостави, разреши, испословати нешто (ПВ, 241);</p> <p><b>оспособити</b> дати радну дозволу, прогласити некога способним за рад (ПВ, 214; ПВ, 214);</p> <p><b>начинити</b> (свадбу) <b>1.</b> спремити, припремити (ПВ, 33);</p> <p><b>колач</b> изненађење, подвала, изненадни поступак (БКГ, 16);</p> <p><b>кец</b> идеја, поступак, трик (Ч, 33);</p>	<p><i>вулг.</i></p> <p><i>пеј.</i></p> <p><i>жарг.</i></p> <p><i>жарг.</i></p>
	<p><b>МЕЂУЉУДСКИ</b></p> <p><b>ОДНОСИ</b></p> <p>физички и психички малтретирати, злостављати другог</p>	<p>Глаголи</p>	<p><b>истропати</b> искомадати, истући (ГМ, 59);</p> <p><b>ровашити</b> <b>1.</b> наносити неком зло; мучити, кињити (ПВ, 61; ПВ, 221; ПВ, 132; Ч, 308);</p>	<p><i>у претњи</i></p>

<p>вербално малтретирати</p> <p>- исмевати</p> <p>отерати</p> <p>казнити</p> <p>игнорисати</p> <p>вребати, контролисати другог</p> <p>расправљати се</p> <p>околности неспоразума</p> <p>поправити односе</p> <p>емпатија; пробудити емоције у другоме</p> <p>родбински односи</p> <p>- Порекло (Десцедентно значење)</p>		<p>Именице</p> <p>Глагол</p> <p>Именице</p>	<p><b>цуцати</b> малтретирати, кињити, завитлавати, шиканирати (Ч, 41; Ч, 259; Ч, 274);</p> <p><b>побљувати</b> изгрдити, извређати (ПВ, 250);</p> <p><b>запрднути</b> изврнути руглу, исмејати (Ч, 90);</p> <p><b>запрђивати (се)</b> задиркивати, исмевати неког, шегачити се са неким (ПВ, 255); (БКГ, 16);</p> <p><b>кецати (се)</b> завитлавати (се), малтретирати некога (Ч, 14; Ч, 198; Ч, 266; Ч, 57);</p> <p><b>искецан</b> измалтретиран, намучен (Ч, 262);</p> <p><b>вргнути</b> отерати без нечије воље (ПВ, 214);</p> <p><b>ребнути</b> казнити (Ч, 43);</p> <p><b>скрозирати 2.</b> гледати кроз некога, не примећивати га, игнорисати га (З, 264);</p> <p><b>вардити</b> вребати, пазити на неког (ПВ, 116; ПВ, 91; ГМ, 113; Л, 67);</p> <p><b>тентати се</b> бесциљно се расправљати (ПВ, 240; Ч, 297);</p> <p><b>тентање</b> натезање, наговарање; искушавање, навођење (Ч, 244);</p> <p><b>калабалук</b> метеж, неспоразум (ПВ, 114; Ч, 173);</p> <p><b>пачарис</b> русвај, метеж, неред (З, 94);</p> <p><b>оправити (се) 1.</b> измирити се (ПВ, 255);</p> <p><b>текнути</b> ганути, дирнути (ПВ, 258);</p> <p><b>шутило 2.</b> надимак унуку одмила (ГМ, 67);</p>	<p>вулг.</p> <p>вулг.</p> <p>вулг.</p> <p>тур.</p> <p>тур.</p>
---	--	---	---	--

			<b>барапче</b> 'дете пореклом из рударске породице; будући рудар' (БКГ, 16);	
	Животне околности - поредак  - начин живота (лош живот)  - који лоше живи  - који је осуђен  <i>О невољи</i>	Именица  Глагол  Именица  Придев  Именица  Глагол	<b>политика</b> 'скуп правила понашања, поредак' (З, 114); <b>животињарити</b> 'живети као животиња, бедно, оскудно живети, животарити' (ТПСП, 64); <b>животињарење</b> 'живот животиња' (Ч, 310); <b>ровашен, -а, -о</b> 2. 'повређен, оштећен' (БКГ, 17);  <b>смртњак</b> 'осуђеник на смрт' (З, 86–87);  <b>стећи</b> 'задесити, наћи' (ПВ, 49);	
	СМРТ	Глаголи	<b>мањкати</b> 'угинути; умрети' (ПВ, 65; ПВ, 70; ПВ, 93; ПВ, 65; ПВ, 128 – 129; ЈИ, 135); <b>отићи</b> 'умрети' (ГМ, 69); <b>ићи</b> 'умрети' (ГМ, 173); <b>искесити се</b> 'умрети' (ПВ; 134); <b>путовати</b> 'умирати' (ГМ, 109; ГМ, 149); <b>занети се</b> 'почети умирати, губити свест' (ПВ, 44; ПВ, 44); <b>прекинути</b> 'омести онога који умире, не дозволити му да спокојно оде са овога света' (ПВ, 44); <b>прекидати</b> 'ометети некога док умире, будити га, не дати му да умре спокојно' (ГМ, 173); <b>повратити</b> 'прекинути нечији процес умирања, опраштања од овога света; вратити међу живе' (ПВ, 44);	<i>погрд. ирон.</i>
делови тела	- вилица  - уста  - мушки полни орган  - шака	Именице    Придев	<b>клопак/клопка</b> 'вилаца' (ГМ, 23); <b>лалока</b> 'вилаца, чељуст' (ГМ, 23); <b>будза</b> 'убалављена усна' (БКГ, 15); (З, 113);  <b>стојко</b> 'полни орган код мужјака' (Ч, 20); <b>патка</b> 'мушки полни орган' (Ч, 55);  <b>препедушаст</b> (о шакама) 'мали, ситан; заобљен' (З, 126);	<i>колокв. вулг.</i>  <i>колокв. вулг.</i>

СУЈЕВЕРЈЕ			
‘чини’		Именица	<b>напратња</b> ‘зло које је узроковано каквом магијском радњом’ (ПВ, 49–50); <b>врачка</b> ‘поступање онога који врача, резултат такве радње, мађија, чаролија’ (ПВ, 56; ПВ, 129);
‘процена деловање’	за	Глаголи	<b>погледати</b> ‘проценити какво понашање / магијску радњу треба предузети према некоме’ (ПВ, 130); <b>намерачити</b> ‘добити потребу за деловањем, одређеним опхођењем према некоме’ (ПВ, 65); <b>напратити</b> ‘послати, упутити врацбинама некоме какву напаст, болест, зло и сл.’ (ПВ, 107); <b>турити</b> ‘наврачати постављањем магијских предмета некоме’ (ПВ, 62); <b>направити</b> ‘учинити нешто лоше магијским радњама’ (ПВ, 260) <b>укрштавати</b> ‘укрштати предмете са циљем магијског деловања’ / <b>делити</b> ‘делити предмете на делове или групе с циљем магијског деловања’ / <b>пресицати (пут)</b> ‘прелазити пут попречно испред неког с циљем магијског деловања’
‘магијске радње’		Именица	<b>брзоречица</b> ‘брзи говор, брзалица; начин изговарања магијских формула’ (ГМ, 24–25);
‘митска бића (вила)’		Глагол	<b>допрпорити</b> ‘долетети’ (ГМ, 29);

ДРУШТВЕНЕ ИГРЕ			
	‘карташке’	Именице	<b>швинка</b> ‘дечја игра у којој играчи штаповима утерују лопте у рупе, и повремено замењују места’ (З, 217); <b>мунте/мунта</b> ‘карташка игра’ (ГМ, 39);

			<b>чанче</b> 'врста карташке игре преферанс' (ГМ, 39);	
--	--	--	--	--

<b>КУЋА И ПОКУЋСТВО</b>				
ГРАЂЕВИНЕ И ЊЕНИ ДЕЛОВИ Кућа		Именице	<b>бина</b> 'старинска кућа са високим прагом и земљаним подом' (УЗП, 175);	<i>тур.</i>
	- трошна, сиротињска		<b>чатмара 2.</b> 'кућа са зидовима од прућа облепљеног блатом' (УЗП, 170; 3, 300);	<i>тур.</i>
	- зид		<b>чатмарица</b> дем. од <i>чатмара</i> 2. 'трошна, сиротињска кућица од чатме' (УЗП, 168; ШМ, 52);	<i>тур.</i>
	- патос		<b>чатмара 1.</b> 'зид од прућа које је облепљено блатом' (ГМ, 58; ТПСП, 60; ШМ, 33);	<i>тур.</i>
Објекат	'у пољу'		<b>олајисан</b> 'намазан уљем да не би примао влагу' (Ч, 118; Ч, 168; ЧКО, 112);	<i>мађ.</i>
	'за складиштење'		<b>трло</b> 'посебна грађевина на пољима у које се радници на њивама склањају у случају временских непогода или у којима се одмарају од пољских радова' (З, 18; 3, 23);	
Делови објеката	'ограда бунара'		<b>склад</b> 'место на ком се семе, жито складишти, чува, смешта' (ГМ, 114).	
	'греде'		<b>сантрач</b> 'дрвена ограда око бунара' (ГМ, 64);	<i>тур.</i>
			<b>мертек</b> 'правоугаона греда предвиђена за кровну конструкцију' (УЗП, 169);	<i>тур.</i>
			<b>(кровна) столица</b> 'тања греда од које се прави кровна конструкција, на којој леже рогови' (УЗП, 169);	

	<p>‘клин’</p> <p>‘начин градње’</p> <p>‘затворен’</p>	<p>Придеви</p> <p>Глагол</p>	<p><b>фосна</b> ‘даска дебљине 5 центиметара која се користи у грађевини’ (З, 163; З, 231);</p> <p><b>кламфа</b> ‘врста клина у облику слова П, служи за повезивање греда, мертека’ (УЗП, 169);</p> <p><b>штемпла</b> ‘пресавијени клин од гвожђа који служи као заглавица, причвршћивач који фиксира некакве полуге и сл.’ (ПВ, 113);</p> <p><b>шип</b> ‘покретна гвоздена шипка којом се причвршћује капија за лежиште’ (ГМ, 135);</p> <p><b>чатмарски, -а, -о</b> ‘који је од чатме, зида од прућа облепљеног блатом’ (ГМ, 63);</p> <p><b>загриљен</b> ‘затворен, затамњен, покривен капцима, жалузинама’ (ГМ, 24; ШМ, 46);</p> <p><b>зариглити</b> ‘затворити, закључати’ (КОФ, 151);</p>	<p><i>герм.</i></p> <p><i>герм.</i></p> <p><i>герм.</i></p>
ПОСУДЕ		Именице	<p><b>чорбалук</b> ‘здела, чинија за чорбу’ (ГМ, 63; Ч, 281);</p> <p><b>леген</b> ‘лавор (бакарни)’ (ПВ, 48; ПВ, 55);</p> <p><b>тестија</b> ‘земљани суд, врч, крчаг за воду крушкаста облика са грлићем и дршком на којој је обично изведен сисак’ (РИВ, 55);</p> <p><b>кибла</b> ‘земљани ћуп у који затвореници мокре’ (Ч, 235; Ч, 307; Ч, 282; Ч, 282; РИВ, 55; З, 53);</p> <p><b>цимента</b> ‘већи лимени суд за воду’ (ГМ, 102);</p> <p><b>чапар</b> ‘глинена посуда’ (ПВ, 65);</p> <p><b>котлајка</b> ‘земљана посуда са дршком за маст’ (ГМ, 117; ГМ, 122);</p> <p><b>паланза</b> ‘месингани тас од ваге’ (ГМ, 95);</p>	<p><i>тур.</i></p> <p><i>тур.</i></p> <p><i>тур.</i></p> <p><i>герм.</i></p> <p><i>ром.</i></p> <p><i>тур.</i></p>

<p>АЛАТ, ПРИБОР, ПОМОЋНЕ СПРАВЕ</p>	<p>за сечење</p> <p>за ударање, закивање</p> <p>за љуштење</p> <p>за ношење</p> <p>за везивање</p> <p>за учвршћивање</p> <p>за заливање</p> <p>за подизање терета</p> <p>за пењање</p> <p>за паљење ватре</p>		<p><b>бриса</b> брита, сечиво, ножић који служи за бријање (З, 18–19);</p> <p><b>маца</b> маљ, велики чекић (З, 84);</p> <p><b>поткивачка</b> <b>копачица</b> механичка направа за копање, љуштење копита код коња и крава. (ШМ, 47);</p> <p><b>обрамица</b> мотка помоћу које се носи терет преко рамена (ПВ, 121);</p> <p><b>сицима</b> конопац од конопле (Ч, 313);</p> <p><b>штранга</b> краћи конопац за вођење стоке, поводац за стоку (ПВ, 259);</p> <p><b>ушник</b> метални део мотике у који се провлачи држало (ПВ, 12);</p> <p><b>сиска</b> цев која излази из отвора на канти и служи за заливање (ПВ, 137);</p> <p><b>чекрк</b> направа за дизање терета намотавањем ужета на точак; витао (З, 89; З, 91; З, 93);</p> <p><b>ступе</b> лестве, мердевине (П, 38);</p> <p><b>машина</b> шибица, кутија шибица (ПВ, 44);</p>	<p><i>ром.</i></p> <p><i>тур.</i></p> <p><i>герм.</i></p> <p><i>тур.</i></p> <p><i>арх.</i></p>
<p>ПРЕВОЗНА СРЕДСТВА</p>			<p><b>каре</b> кола на четири точка са коњском запрегом (КОФ, 167);</p> <p><b>канате</b> мн. <b>1.</b> сандук који представља товарни простор воловских кола (ШМ, 33);</p>	<p><i>ром.</i></p> <p><i>тур.</i></p>
<p>НАМЕШТАЈ</p>			<p><b>чекмеце</b> дрвени ковчежић са фиоком која служи као каса (ПВ, 28);</p> <p><b>фиранга 1.</b> завеса (Ч, 122);</p>	<p><i>тур.</i></p> <p><i>герм.</i></p>

<p>ОДЕЋА, ОБУЋА И ПЛАТНО Одећа</p>	<p>‘за главу’</p> <p>‘торба’</p> <p>‘тип кроја’ (о панталонама) ‘начин ношења’ (о шеширу)</p>	<p>Именице</p> <p>Придеви</p>	<p><b>дреа</b> / <b>дреја</b> ‘одело’ (ПВ, 145; Б, 81); <b>шлафрок</b> ‘кућна хаљина’ (ПВ, 134); <b>рекла</b> ‘капутић’ (ПВ, 15);</p> <p><b>везоглавка</b> ‘марама за главу’ (ПВ, 68); (ШМ, 34); (Б, 81); (П, 27); <b>ушанка</b> ‘капа са поклопцима за уши’ (УЗП, 174); <b>чантра</b> ‘мања келнерска торба која се носи окачена о каиш’ (ГМ, 38; ГМ, 80); <b>дузан</b>, -а, -о ‘раван, равнoг кроја’ (ШМ, 34); <b>уштинут</b> ‘који једва захвата, који делимично обухвата површину (главу)’ (КОФ, 160);</p>	<p><i>герм.</i></p> <p><i>герм.</i></p> <p><i>тур.</i></p> <p><i>тур.</i></p> <p><i>индив.</i></p>
<p>Обућа</p>	<p>‘начин настанка’</p> <p>‘материјал’</p> <p>‘одржавање’</p>	<p>Именице</p>	<p><b>шивенак</b> ‘кожни опанак чије се лице ручно зашива за ђон’ (ЈИ, 105); <b>нештављени</b> <b>опанци</b> ‘опанци од необрађене, неприпремљене, нештављене коже’ (ГМ, 32); <b>нацрњени опанци</b> ‘опанци намазани чађу (или са каишима намазаним чађу) да би изгледали лепше и да би били заштићени од влаге’ (ГМ, 62);</p>	<p><i>тур.</i></p>
<p>Платно</p>	<p>‘од одела’</p> <p>‘за панталоне’</p> <p>‘за увијање ногу’</p>	<p>Придев</p> <p>Именице</p>	<p><b>типа</b> ‘дроњак, парче исцепаног платна од одела’ (П, 43); <b>шајк</b> ‘чоја, материјал сличан сукну’ <b>шајачни</b> ‘који је од шајка, чоје’</p> <p><b>шуферица</b> ‘комад тканине којом се увијају ноге, обојци’ (Ш, 51);</p>	<p><i>герм.</i></p>



	<p>за транспорт и чување ствари</p> <p>за покривање; непромочиво</p>		<p><b>бошча</b> веће платно у које се увезују, у ком се чувају и преносе ствари (ПВ, 15);</p> <p><b>церада</b> навоштено, непромочиво платно за покривање кола, камиона, вагона (З, 131);</p>	<p><i>тур.</i></p> <p><i>ром.</i></p>
ХРАНА	<p>укусна, богата</p> <p>свињског порекла</p> <p>о сирѹ</p> <p>колачи</p> <p>печурке</p> <p>о купусу</p>	<p>Именице</p> <p>Глагол</p>	<p><b>манђарија</b> укусна и скупа, квалитетна храна (З, 217);</p> <p><b>мрс</b> масна свињска храна, месо, сланина (ШМ, 32);</p> <p><b>маз</b> свињска маст (ШМ, 32);</p> <p><b>уденица</b> комад меса осушен у пушници (КОФ, 170);</p> <p><b>вилија</b> комад, кришка сира (КОФ, 170);</p> <p><b>гранцла</b> трошкави колач који се састоји из два колутића међусобно спојена џемом; ванилица, пољупчић (ПВ, 397);</p> <p><b>слинавка</b> врста гљиве која испушта лепљиву течност (ЈЈ, 182–183);</p> <p><b>балегара</b> врста гљиве која испушта лепљиву течност (ЈЈ, 182–183);</p> <p><b>жмијати</b> (купус) стезањем, гњечењем истискивати воду, цедити, муљати ради прања (ПВ, 264);</p>	<p><i>ром.</i></p> <p><i>рум.</i></p> <p><i>оном.</i></p>
ХИГИЈЕНА	<p>средства за прање</p>		<p><b>перило</b> домаћи сапун, средство за прање (ШМ, 32);</p> <p><b>цећ</b> вода прокувана са пепелом која служи за прање посуђа (ГМ, 63);</p>	

	<p>средства за одржавање патоса</p> <p>прљавштина</p>		<p><b>олај</b> уље (Ч, 118; Ч, 168; ЧКО, 112);</p> <p><b>неопер</b> прљавштина, нечистоћа (3, 52);</p>	<p>мађ.</p>
ИМОВИНСКИ ОДНОСИ			<p><b>тал</b> удео у имовини, наследство (БКГ, 12);</p> <p><b>теслимити</b> (некоме нешто) продати; продати јефтино, за мали новац (ГМ, 69; ШМ, 37);</p>	<p>герм.</p> <p>тур.</p>
ПОЉОПРИ-ВРЕДА	<p>сезонски радови</p> <p>биљке</p>		<p><b>мељава</b> путовање које се предузима до воденице са циљем млевења жита (ГМ, 100);</p> <p><b>тулузина</b> кукурузна комушина (ГМ, 100; ГМ, 101; ГМ, 13);</p> <p><b>кунина</b> окруњени клип кукуруза (ГМ, 22; ГМ, 23);</p>	<p>тур.</p>
СТОЧАРСТВО	<p>Домаће животиње</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- за приплод</li> <li>- ујаловљен</li> <li>- живина</li> <li>- делови тела</li> <li>- особине</li> <li>- радње</li> </ul>	<p>Именице</p> <p>Придев</p> <p>Глагол</p> <p>Именица</p>	<p><b>нераст</b> приплодни вепар (ГМ, 121; КОФ, 164);</p> <p><b>шутило 1.</b> шуту мушко јагње</p> <p><b>граорче</b> пиле пепељастог перја (Ч, 205);</p> <p><b>кишња</b> њушка у свиње (ГМ, 59; ШМ, 44);</p> <p><b>чапоњак</b> рожнати део ноге овце, папак (ГМ, 57);</p> <p><b>пувало</b> мехур од свињске бешике (ТПСП, 89);</p> <p><b>залуав</b> (о стоци) луд, набусит, напрасит (ГМ, 59);</p> <p><b>газити</b> (о живини) оплођавати (СПСС, 222; СПСС, 226);</p> <p><b>заобадати</b> (о кравама) појурити, ударити у трк, бежећи од обада (ГМ, 59);</p> <p><b>кашкати се</b> (о свињама) ваљати се по блату, каљати се (ГМ, 118);</p> <p><b>кашкало</b> каљање у које иду свиње; каљуга (ГМ, 59; ТПСП, 65);</p>	

	<p>храна која се даје животињама</p> <p>радње које човек врши на домаћим животињама</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- свињама</li> <li>- кокоши</li> </ul>	Глаголи	<p><b>мећа</b> кашаста храна од мекиња и сл., која се даје домаћим животињама (живини) (ПВ, 70; ГМ, 111; 3, 119);</p> <p><b>чуљити</b> одсецати уши животињама (свињама) (3, 214);</p> <p><b>тропнути</b> заклати, секиром пресећи шију (о петлу) (ПВ, 269); (3, 345);</p>	<p><i>ром.</i></p> <p><i>оном.</i></p>
Животиње	<p>бубе</p> <p>птице</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- место (мачке)</li> <li>- гласање (пас)</li> </ul>	Именице	<p><b>татабица</b> врста бубе (Ч, 307);</p> <p><b>пападић</b> врста бубе (Ч, 307);</p> <p><b>обалка</b> ластавица која гради гнездо на обалама река (ШМ, 44);</p> <p><b>превртач</b> голуб који у лету успева да се преврне уназад не губећи на брзини и остајући на својој позицији у јату (ГМ, 87);</p> <p><b>јебиште</b> простор на ком се мачке паре; парење (ГМ, 56);</p> <p><b>скамлицати</b> завијати, урлати (о псима) (ПВ, 183);</p>	<p><i>вулг.</i></p> <p><i>оном.</i></p>

МЕСТА				
ПРЕДЕЛИ	сокак, улица	Придев	<b>ћорав</b> (сокак, улица) који / која нема излаза, који / која је на једном крају затворен(а) (ГМ, 33; ГМ, 146);	
	шума	Именице	<b>забео</b> брдо обрасло шумом (Ч, 34);	
	брдо	Придев	<b>ћувик</b> брежуљак (Ч, 33; Ч, 34);	
			<b>ћелав</b> без растиња (Ч, 34);	

УСТАНОВЕ				
	затвор	Именица	<b>твртка</b> затвор (Ч, 315);	<i>жарг.</i>
			<b>тврдосерница</b> затвор, хапс (Ч, 316);	<i>жарг.</i>

	лудница		<b>фиока</b> 'затвор' (Ч, 307); <b>бутурница</b> 'затвор' (Ч, 316); <b>љуљка</b> 'лудница' (Ч, 309); <b>луда болница</b> (Ч, 309)	<i>жарг.</i> <i>жарг. рум.</i> <i>жарг.</i> <i>жарг.</i>
--	---------	--	--	---

ПРЕДМЕТИ И ПОЈАВЕ ИЗ ПРИРОДЕ				
ПРЕДМЕТИ	камен	Именице	<b>клоца</b> 'каменица, велики тешки камен' (ЈИ, 118); <b>препедуша</b> 'танак мали и обао, гладак камен, камичак' (ГМ, 99); <b>вејка</b> 'танка грана' – Поче баш да куња, ко <u>вејка</u> се осуши. (Ч, 15); <b>цепак</b> 'комад расцепљеног дрвета, цепаница' (ГМ, 24 ); <b>бобоњати</b> 'правити потмуле, тупе звуке при ударцу о тло' (ПВ, 97);	<i>оном.</i>
	грана			<i>арх.</i>
	о жиру и шишаркама	Глагол	<b>мега</b> 'сасвим ситна киша која сипи у виду магле, измаглица' (ШМ, 29);	<i>оном.</i>
	киша	Именица	<b>прпорити</b> (о киши) 'правити периодичне уситњене звуке при ударању у неку површину, који подсећају на звук <i>пр</i> ' (ГМ, 87; ТПСЦ, 59);	<i>оном.</i>
ПОЈАВЕ		Глагол		

ПРЕДМЕТИ				
ТЕЛЕФОН	'гласати се'	Глаголи	<b>запрпорити</b> 'завонити' (З, 291);	<i>оном.</i>
ЦРКВЕНА ЗВОНА			<b>заскамликати</b> 'заурлати, почети се непријатно оглашавати, почети скамлицати' (ТПСП, 59); <b>прпорити</b> (о авиону) 'летети' (ЖНЦД, 7);	<i>оном.</i>
АВИОН	'кретати се / гласати се'		<b>спаплати</b> (ногу) 'нагњечити, спљескати, згњечити' (ПВ, 175);	<i>оном.</i>
ВАГОН	'ударити, спљескати'		<b>ченгела</b> 'медицински прибор' (ПВ, 83);	<i>индив.</i>
МЕДИЦИНСКИ ПРИБОР				

### III.1.2. ПРЕДМЕТНО (ДИСЦИПЛИНАРНО) РАСЛОЈАВАЊЕ

#### III.1.2.1. Професионализми и специјална термилошка лексика са дијалекатским обележјима

Семантичке карактеристике речи, њихов саоднос са ванјезичком стварношћу и њихово место у лексичко-семантичком систему не исцрпљују све особине лексичких јединица. Речи могу бити обележене компонентама социолингвистичког карактера (в. Кузњецова 1989: 135). Такве компоненте које осликавају везу са друштвеним групацијама, функционалним стиловима и сл. представљају факултативна, али не и небитна обележја. Зато се при опису функционисања једног лексичког система или подсистема у обзир узима и употребна вредност јединица према различитим критеријумима. Поред општеупотребне лексике у дијалекатском подсистему постоје и фондови лексике која је употребно ограничена према тематском и социјалном критеријуму, односно везана је за одређену социјалну групу издвојену према занимању и животним интересовањима.<sup>259</sup>

Раслојавање лексикона условљено професијом означава се и као дисциплинарно раслојавање (Радовановић 2003: 166–174), а лексички слојеви који се притом издвајају у литератури обично се одређују као специјална лексика (в. нпр. Словарь социолингвистических терминов: 215). Најрепрезентативнијим слојем специјалне лексике, у оквиру ког се осликавају специфичности говорника који припадају истој професији, Е. В. Кузњецова (1989: 171–172) сматра терминологију.<sup>260</sup> Поред термилошке, специјалној лексици припадају и тзв. професионализми, односно професионални жаргонизми.<sup>261</sup> Термини и професионализми више су јединице предметног раслојавања лексике, мада се не може занемарити релевантност социјалног фактора у разумевању њихове употребне вредности, односно не може се занемарити везаност одређене тематски оријентисане лексике за неку друштвену групу, због чега се, нпр. за професионализме користи и термин *професионални жаргонизми* – примера ради, постоји веза између лексике у вези са војном тематиком и војске, затим лексичког скупа

---

<sup>259</sup> У разгранатим лексичким скуповима се „увијек издваја један слој у чије функционисање је упућен само извјестан број носилаца идиома, оних који су више од других упознати са начином постојања дијела изванјезичке стварности на коју се та лексика односи, што томе слоју прибавља извјестан степен терминологизованости” (Рамић 2014: 587–588).

<sup>260</sup> Специјализованост терминологије, према Кузњецовој, заснована је на томе што се она тиче сегмената стварности који припадају једној области, као и на великој употребној вредности у оквиру специјализоване комуникације и ниског степена употребе из тачке гледишта целине лексичког састава.

<sup>261</sup> Уп. нпр. Кузњецова у лексикону савременог руског језика у оквиру лексичког који карактерише ограничена употреба издваја професионализме, жаргонизме и дијалектизме (Кузњецова 189: 179).

у вези са рударским послом и рударима и сл.<sup>262</sup> Настанак професионализама у дијалекатским подсистемима углавном је условљен потребом да се за неки сегмент стварности оформи експресивни израз. Уколико се ради о лексичким слојевима који у дијалекту имају примарно номинативну, денотативну функцију, односно улогу у именовању неких сегмената стварности из угла одређене професије, онда они функционишу пре као терминосистеми унутар дијалекатског подсистема, а уколико су лексичке јединице стилски обележене, најчешће са функцијом експресивизације, онда се оне приближавају дефиницији професионалног жаргона.

Међу територијално маркираним лексемама употребљеним у језику Д. Михаиловића срећу се јединице које се тематски везују за војну, грађевинску и рударску струку. Једино се лексеме које су обележје војне струке јављају у дијалекатском наративу јунака коме је војска основно занимање, што значи да се војним професионализмима и терминима врши директна карактеризација јунака наратора. Тематски скуп везан за грађевинско занимање јавља се у стандарднојезичком наративу у приповеци *Ухвати звезду падалицу* и у роману *Злотвори*, са функцијом дочаравања локалне атмосфере и зарад веродостојности описа. Супротно очекивањима задатим тематиком романа *Петријин венац*, нема много професионализама међу територијално маркираним лексемама које су обележје рударског занимања. Разлог за неразгранатост овог тематског скупа у роману можда лежи у томе што је читав наратив посвећен женском приповедачу, који кроз своју свест, своја сазнања и кроз сопствену језичку призму претаче догађаје и описе.<sup>263</sup>

Проблем у процењивању тематске лексике која се везује за одређена занимања постоји на разини разврставања јединица на професионализме и лексику са терминолошом функцијом. Речнички подаци који нам омогућавају самеравање нису

---

<sup>262</sup> Е. В. Кузњецова (1989: 179) професионализме види као јединице блиске терминолошкој лексици у смислу у ком их користе људи који припадају једној специјалној професији. Међутим, прототипична сфера употребе терминологије је писмена реч, док се професионализми остварују у усменом виду говорења, те се као такви у лексикону једног језика сматрају стилистички маркираним.

<sup>263</sup> За поједине лексеме у метатекстуалним коментарима даје се информација о употребној вредности, односно о њиховој везаности за дату професију. У осталим случајевима наш покушај да одређену лексику детерминишемо као део употребно специјализованих лексичких слојева није без задршке, имајући у виду да процену употребне вредности вршимо из идеолошке тачке савременог доба. Таква позиција оставља могућност да процене које извршимо не буду у сагласју са употребним вредностима лексике у времену када је употребљена и у времену на које се односила. Људи су се раније бавили многим пословима за које се данас подразумева специјализација – градили су сами куће, клали и штројили свиње, обављали пољопривредне радове итд., па се подразумева да су владали лексичким фондом који је у вези са тим активностима. Стога одредити лексеме попут *фосна*, *кровна венчаница* и сл. као јединице употребно ограниченог фонда унутар дијалекатског подсистема, а не учинити то са лексемом *ушник* (нпр. потенцијално као јединицу ограничене употребе у вези са пољопривредним алатом), значи приближно указати на системске тенденције у употреби лексике у дијалекту.

потпуни. Многе лексеме или њихова значења нису забележене у речницима, те се тако не може са сигурношћу тврдити да ли је нека лексема термин, или народна, понекад експресивна, замена за термин. Најобјективније је зато тематске скупове које анализирамо на овом месту сматрати лексичким слојевима који имају термилошку функцију, а у случајевима лексема чија је експресивна функција очигледна даваћемо посебне назнаке.

Порекло употребљених територијално маркираних термина и професионалиста у дијалекатској књижевности Д. Михаиловића јесте тројако. Издвајамо 1) позајмљенице из турког и немачког језика, које указују на професионални утицај и утицај цивилизацијских тековина народа који се служе језиком даваоцем, затим 2) стандарднојезичке лексеме које развијају семантичким механизмима специјализована значења; или у референцији задатој професионалном тематиком долази до детаљизације у оквиру системских десигнативних вредности стандарднојезичких лексема, 3) лексеме настале творбеним процесима.

Регионализми из турског су *мертек* (грађ.), из немачког су преузете лексеме *кламфа* (грађ.), *фосна* (грађ.), *лауфер* (руд.).

Употреба лексема из општег лексичког фонда за изражавање посебних појмова у лексичким подсистемима ограничене употребе у литератури види се као веома стар, традиционалан и продуктиван начин успостављања термилошке лексике, заснован на прилагођавању постојећих речи да изразе посебно значење (Алејникова 2008: 135)<sup>264</sup>. У процесу метафоризације стандарднојезичких лексема успостављени су професионализми из домена војске: *тврџ*, *лабав*, *чварак*, *свукувати се*, *гвожђурија*, *пипати*, *ткати*, из области грађевине: *венчаница*, *столица*, а из рударске професије *нумера*, *уста*, *чвор*. Још један извор настанка регионалних термина и професионалиста јесте специјализација, односно сужавање значења у процесу референције одређене контекстом дате професије. У литератури се примећује како није истина да семантика речи трпи увек велике измене у процесу термилологизације (В. А. Татаринов према Алејникова 2008: 136), већ да на том путу може доћи само до детаљизације денотата, не

---

<sup>264</sup> Алејникова (Алејникова 2008: 135) наводи неколико модела преласка општеупотребне речи у термин, који делимично кореспондирају са начинима настанка професионалиста и начинима попуњавања лексикона у целини: 1. ширење или уопштавање значења, односно неутрализација неких диференцијалних обележја; 2. сужавање или специјализација значења; 3. семантичко извођење (метафора и метонимија); 4. цепање семема из полисемантичке структуре у хомонимне јединице, разривањем семантичких веза.

и до реструктурирања семске структуре и развијања нових сема.<sup>265</sup> Спецификацијом значења у делима Д. Михаиловића настале су јединице: *ракља* (вој.), *летећа бригада* (вој.), *извозно окно* (руд.), *ветрени ускоп* (руд.). Из групе се издваја један број двочланих лексема код којих је детерминативна реч заслужна за сужавање референције. Нпр. лексема *окно* представља стандарднојезичку јединицу рударског терминосистема (в. РМС), али у општејезичким речницима нема забележених подруштвљених хипонимских лексичких јединица са значењем типова рударског окна. У делима Д. Михаиловића на месту тих лексичких празнина налазе се једнопојмовне термилошке синтагме у којима придевска лексема као семантички обавезни конституент (*ветрено*, *извозно*) сужава референцију синтаксичко-семантичког центра: *ветрено окно*, *извозно окно*. Према истом моделу настају хипонимски редови у стандарднојезичким терминосистемима; у таквом су односу јединице стандардни термини *бригада* – *ваздухопловна бригада*, а према сложеној лексеми *ваздухопловна бригада* наратор Жика Курјак употребљава професионализам *летећа бригада*, који је варијација у односу на стандарднојезичку термилошку синтагму на колокабилном плану.

Као последица творбе речи од домаћих и одомаћених основа настали су професионализми: *чизмаш* (вој.), *прашинар* (вој.), *средњак* (вој.), *крата* (вој.), *сипка* (руд.), *уракљити* (вој.).

### Ш.1.2.1.1. Војна делатност

Професионализми који се тичу војне струке могу се груписати према архисемском својству у неколико група: 1. професионализми *nomina agentis*, са архисемом 'војник' (*чизмаш*, *прашинар*, *средњак*, *ремац*), 2. придеви којима се квалификује војник са архисемским својством 'који је каквог квалитета' (*тврђ*, *лабав*), 3. лексичко поље именица са интегралним својством 'оружје' (*крата*, *каријера*), 4. једна је двочлана лексема са архисемом 'тип војне јединице' (*летећа бригада*), 5. поље са интегралном семом 'војни чин' (*чварак*, *гвожђурија*), 6. поље глагола са значењем припремне радње за пуцање (*уракљити*), 7. глаголи са архисемом 'пуцати' (*пипати*, *ткати*), 8. глаголска лексема са значењем 'напустити војну службу' (*свукувати се*).

А) Група именица *nomina agentis* са архисемом 'војник' чини четири именице, од којих најшири денотат има лексема *чизмаш*, са значењем 'професионални војник'.

---

<sup>265</sup> За С. В. Гринева образовање термина путем специјализације значења општеупотребних речи, показатељ је да одговарајућа терминологија почиње да се издваја у посебан лексички скуп (Алейникова 2008: 136).



Деривирана именица *nomina agentis* кроз своју унутрашњу форму одређује професионалца према специфичном делу његове униформе – обући коју носи. У деривату *чизмаш* суфикс поред значења *nomina agentis* носи и аугментативну семантику која прелази у конотативну компоненту позитивне оцене.<sup>266</sup> Лексема се тако јавља као експресивна јединица професионалног жаргона, којом се именовање врши из перспективе појединца који војника види као неког ко је храбар, отресит, строг и сл.

Остале именице из овог поља се према именици *чизмаш* односе као хипоними. Њима се реферише на типове професионалног војника према чину и квалитету. Лексемом *прашинар* реферише се на 'обичног војника, без чинова и искуства', именицом *средњак* на 'војника осредње спремности, који није претерано храбар и склон највећим подвизима, али који је поуздан', а професионализмом *ремац* на 'регрута, новог војника'. Све лексеме из овог лексичко-семантичког микропоља војних професионализама, изузев *ремац*, добијене су у творбено-семантичком процесу деривације (в. о лексичким дијалектизмима). Поред номинативне функције, ове лексеме имају и стилску вредност која је последица неформалног споја творбене основе и наставка (*чизм-аш*, *прашин-ар*, *средњ-ак*), којим се универбузује перифрастичка форма, што је одлика разговорног стила и жаргона.

**чизмаш** 'професионални војник' – А дан је, дабоме, радан, ал комадант нам дао *вољно*, [...] и сад касарнски круг на Кале, ди смо опет били са друге јединице, пун наши чизмаш. Једни се спремају да после ручка изађу у варош, ваљда трећина пука добила излаз, други се онако из досаде мувају. (Ч, 114);

**прашинар** 'обичан војник, војник без чинова и искуства' – [...] не буди сигуран да ћеш да се извучеш дигнеш ли руке да се предаш. [...] Прашинар још и оће – а кад му крв удари у главу, у борбу, кад око себе види како му падају најбољи пријатељи, ни он ти није баш сигуран – ал ја коњицу још нисам видо да је у јуришу, кад иза себе не води пешадију, заробљавала. (Ч, 29); Пешак пуца из пушке и из митраљеза, а понекад мора и на нож да пође, али увек остаје миран прашинар који се полагачко вуче путем. Тај воли да прилегне и да се закопа у земљу, да главу што дубље сакрије. [...] Коњаник, па, без престанка стоји високо, свима је велика мета и никако не може да се сакрије [...] (Ч, 30);

**средњак** 'војник осредњих способности, ни најбољи ни најгори, али поуздан у свом послу' – Нисам у класи био баш најбољи, то не могу да кажем, али ни најгори. Тако, средњак. А такви ти и јесу најбољи. Кад ти је најгоре, на кога ћеш да се ослониш него на средњака? (Ч, 17);

**ремац** 'нови војник, регрут' – Немој ни случајно да помислиш да је војник цован или гаравац који нема ни срце ни главу и да је то што си му ти командир дато од бога. Пре но што си твоје школе изучио, био си исти такав сероња као он. Немој да мислиш да ремац, зато што је

---

<sup>266</sup> У литератури је примећено како суфикс *-аш*, између осталог, служи за творбу именица које означавају мушке особе „које се баве каквим послом као сталним или повременим занимањем, а у основи је именица која означује средство којим се посао обавља и предмет бављења” (Бабић 2002: 133; в. и Клајн 2003: 68–69). Изузев класификације његовог категоријалног значења, нема прецизних назнака о експресивном потенцијалу овог афикса. Р. Бугарски га наводи као афикс који је продукиван у извођењу жаргонске лексике.

у цивилству био геца или рмбација, ништа у својој глави и срцу нема, а ти си, ето, уватио бога за браду [...] (Ч, 40);

Б) Микропоље придева реализованих у *Чизмашима* којима се детерминише војник по параметру квалитета у свом послу чине лексеме *лабав* и *тврџ*. Ови придеви из општег лексичког фонда у специфичној употреби у војном жаргону развијају метафорична значења, ступајући у однос контекстуалне и микросистемске антонимије са семемама 'слаб, лош, недовољно увежбан': истрениран, отпоран, јак, тактичан. Придеве *лабав* и *тврџ* у домену војног жаргона карактерише семантичка неодређеност или широкозначност, тако да се у њиховој семантичкој структури у лексичком подсистему налазе различите семантичке компоненте, које могу бити засебна значења, али које су међусобно повезане компонентом позитивне (у случају придева *тврџ*), односно компонентом негативне оцене (у случају придева *лабав*). Широкозначност са тенденцијом свођења на евалуативну семантику, као прототипична одлика жаргонске лексике, показатељ је стилске блискости професионализама са жаргонизмима и разговорном лексиком, а уједно и разлике између професионализама и терминолошке лексике.

**лабав** (о војнику) 'слаб, лош, недовољно увежбан' – Ако ти за погодак треба четврта или чак пета коректура, е-е, богами, рачунај да си лабав. (Ч, 46); [...] војник из Чичиног пука ти је за понешто можда био и лабав. У варош си могао да га сретнеш раскопчаног, умео је због женскице увече да ти закасни [...] а, богами, и у парафински куплерај си с њега могао да се судариш. (Ч, 20);

**тврџ** (о војнику) истрениран, отпоран, јак, тактичан' – И ако те није уватио на спавању но је одма осетио да си тврџ, поготово ако види како му се топовска ватра приближава, тад каже: Боље да уватим друга три него да код овог једног изгинем. (Ч, 33);

В) Тематском микропољу 'оружје' припадају професионализми *крата* и *каријера*.

Међу наведеним професионализмима нејасно је значење лексеме *каријера* у роману *Чизмаши* (Ч, 27). Контекстуализација указује на то да се ради о врсти оружја, али се не могу утврдити диференцијална обележја. Постоји могућност тумачења према ком је лексема у односу референтне синонимије са лексемама *сабља* и *ђорда* (РСАНУ *ђорда* тур. 'сабља'). Речници је не бележе.

Указујући на издиференцираност спецификованијег појма у војној таксономији, именица *крата* реализује се са значењем 'пушка скраћене цеви' и представља девербатив је од глагола *кратити* (*крат-а*).

???**каријера** 'врста оружја' – [...] а сад га одједанпут видиш како из све снаге, каријером јури на тебе. Бљешти отуд сабљом и Ђордом и смрт ти на знојном коњу у сусрет лети. (Ч, 27);

**крата** 'пушка скраћене цеви' – Закопају експлозив под неко дрво и место обележе, престружу и скрате цеви на пушкама и скину петокраке звезде с капа. Онда, с кратама под гуњевима и капутима, крену кроз планину. (З, 23); „Онда знаш шта си учинио. Одложи оружје.” Мирко с оклевањем спусти крату себи пред ноге. (З, 24);

Са значењем помоћног алата у оружаним акцијама, у *Чизмашима* се реализује именица *ракља*. Семантички професионализам настао је у процесу значењске детаљизације, која подразумева активирање специјалне потенцијалне семе у вези са функцијом предмета на који се упућује у војним активностима: 'служи за подупирање топовске цеви и мерење угла под којим се пуца'.

**ракља** војн. комад дрвета са крацима који служи за мерење угла под којим се пуца из топа – Да мериш и одступања, не верујем да ћеш сад да могаднеш. Ако је из прве испало како ваља, добро је. Ако није, а имаш време, испали, али брзо, још два метка. И ево, ураклио си је и, чак направио си малу ракљу. Сад одма можеш да почнеш да радиш на целу батерију или вод. Избацујеш така наређења којима ракљу половиш или скраћујеш, док тако ватру не доведеш до мете; (Ч, 24);

Г) Двочлана лексема *летећа бригада* са референцијалном вредношћу 'ваздухопловна војна јединица' реализована је у роману *Чизмаши*. Јединица није забележена у расположивим речницима, а представља синоним подруштвљеној термилошкој синтагми *ваздухопловна бригада*. Са експресивном функцијом замене подруштвљеног термина сложена лексема представља јединицу професионалног жаргона.

**летећа бригада** 'ваздухопловна војна јединица' – А онда је просто почео да се трка с Немцима ко ће више да побије. И, богами, ако и није надмашио, две-три стотине људи је с летећом бригадом заклао. (Ч, 19);

Д) Општеупотребне именице *гвожђурија* и *чварак* у професионалном жаргону функционишу као семеме 'ордење' (*гвожђурија*) и 'војни чин' (*чварак*). Обе лексеме у својој унутрашњој форми откривају духовиту позицију погледа на денотате и припадају категорији професионализирама.

**гвожђурија** 'ордење' – Па кад на државни празник обуче мундир; кад се накинђури и накачи гвожђурију, имаш да станеш, па да гледаш. Пуне груди, овако то стоји. И сјапти, очи да ти истера. (Ч, 57);

**чварак** 'чин у војсци' – [...] и што свака шуша која има чварак више може да те зеза [...] (Ч, 16);

Ђ) Глагол којим се означава припремна радња за паљбу употребљен у *Чизмашима* јесте деноминал *уракљити* са значењем 'наслонити топовску цев на ракљу с циљем фиксирања топа и подешавања угла под којим се пуца, у односу на жељени добачај зрна.

**уракљити** 'наслонити топовску цев на рачвасто дрво – ракљу, с циљем фиксирања топа и подешавања угла под којим се пуца у односу на жељени добачај зрна' – И ево, *уракљео си* је и, чак направио си малу *ракљу*. Сад одма можеш да почнеш да радиш на целу батерију или вод. Избацујеш така наређења којима *ракљу* половиш или скраћујеш, док тако ватру не доведеш до мете; (Ч, 24);

Е) Глаголске жаргонизме из домена војне професије са архисемом 'пуцати' чине јединице *ткати* и *пипати* реализоване у роману *Чизмаши*. Стандарднојезички глаголи са специјализованим доменом употребе развили су метафорична значења која излазе из фонда општеупотребних јединица. Сема која је индуковала специјализовано значење глагола *ткати* јесте у вези са брзином и звуком сабијања конца на разбоју, а у случају глагола *пипати* компонента на којој је заснован метафорички пренос у вези је са семом 'додиривати кога нечим, бити некеме јако близу'. Ови семантички дијалектизми у оквиру професионалног жаргона представљају јединице са експресивном вредношћу, које унутрашњом формом говорнику омогућавају да пренесе субјективни доживљај именоване радње.

**ткати** (о оружју, топу) 'пуцати у континуитету, испаливати метке великом брзином' – [...] и из њега мораш да испалиш бар десет метака на минут. [...] То мора само да тка. (Ч, 28);

**пипати** 'пуцати, погађати врло близу' – [...] запуцаш и стално то место држиш под ватром сва четири оруђа. Кад видиш да су његове хаубице почеле око тебе да *пипају*, два оруђа остављаш на месту да ватру одржавају, а с остала два се помераш. [...] Чак, ако ти се згодио добар положај и имаднеш, опет ти кажем, неку луду срећу, и с једним јединим топом то некад можеш да постигнеш. (Ч, 23);

Ж) Општеупотребни глагол са дијалекатским формалним обележјем *свукувати се* у војном професионалном жаргону у наративу Жике Курјака реализује се са значењем 'напустити војну службу'. Метонимијски модел 'свући одећу која је атрибут службе : напустити службу' реализован је у лексикону српског језика у још једном значењу глагола *свући се*, са доменом 'мантија'; 'одрећи се свештеничког позива, престати бити калуђер, редовник'.

**свукувати се** 'напустити војну службу' – А сам Ненковић се, мислим, није ни **свукувао**, него је отишо у шуму и приступио Дражи Михаиловићу. (Ч, 19); „Ја сам стар војник”, каже, „крз месец дана се свукујем. И ако ме опазе, шта ми могу?” (Ч, 284);

У тематском скупу који се употребљава у кругу професионалних војника заступљена је лексика са експресивном вредношћу, што значи да се њоме на сликовит, економичан и понекад шаљив начин реферише на неке сегменте из војничког живота. Такве лексеме имају статус професионализама. У ту групу убрајамо лексеме којима се реферише на војника (*чизмаш, прашинар, средњак*) и његове особине (*тврд, лабав*), лексеме које означавају војни чин (*чварак, звожђурија*), глаголе којима се реферише на радњу испаливања метака (*пипати, ткати*), сложену лексему са значењем типа војне јединице: *летећа бригада*, која у војној терминологији у стандарднојезичком фонду има стилски неутралан синоним. С друге стране, лексеме попут *крата, ракља, уракљити* попуњавају лексичке празнине у менталном лексикону војника, у ком је дошло до детаљније сегментације изванјезичке стварности у вези са војним животом у односу на општи лексикон дијалекатске језичке личности.

### III.1.2.1.2. Грађевина

Тематски скуп лексема које припадају домену грађевинског заната чине лексеме са архисемом 'део кровне конструкције'. Ту спадају турцизам *мертек*, германизми *кламфа* и *фосна*, и лексеме из општеупотребног фонда које су метафором развиле специјализовано значење у оквиру грађевинског заната: *венчаница* и *столица*.

Балкански турцизам из сфере грађевинског заната *мертек*, лексеме *венчаница* и *столица* представљају кохипониме. Њима се упућује на типове дрвених греда од којих се прави кровна конструкција. Диференцијалне семе међу појмовима на које се упућује овим лексемама тичу се позиције, односно функције коју референт има у грађевинској конструкцији – за лексему *мертек*, то је сема 'постављена под нагибом', за лексему *столица* сема 'која се налази у основи и на коју се наслањају мертеци' и за именицу *венчаница* 'која повезује мертеке на врху'. Појам 'кровна столица' у односу на остале кохипониме разликује се још за компоненту 'која је тања, која је финије обраде'. Две лексеме имају синониме у другим дијалектима – за *мертек* то су *рог, рожина* (в. РМС, РСАНУ), за регионализам *венчаница* то су лексеме *насјеница, наићеница* (РСАНУ) и *подроњача* (ЦР). Лексеме *мертек* и *венчаница* у РСАНУ квалификоване су као покрајинизми. РМС не бележи ову употребно ограничену семему лексеме *столица*, али

је засведочена у говорима Црне траве (ЦР), што не значи да она није распрострањена и шире.

**мертек** правоугаона греда предвиђена за кровну конструкцију; рог, рожина;

**венчаница** греда која чине кровни оквир, конструкцију крова, повезујући рогове при врху;

**кровна столица** тања греда од које се прави кровна конструкција, на којој леже рогови;

– На тлу су у облику правоугаоника лежали дуги, свеже истесани и обрађени **мертеци**, подсећајући на кровни оквир састављен од **греда венчаница**, као да обележавају место за копање темеља. Спојени **кламфама**, на угловима су били притиснути тешким камењем, док су уздужно, као на нотној хартији, имали још неколико таквих, свеже истесаних и нешто виткијих греда, **какве тесари зову кровним столицама**. Тиме се конструкција боље учвршћивала. (УЗП, 169); [...] наслањајући се на неко питомо дрво, вероватно на ону водену крушку, остајао је вењак. Не стигох да га осмотрим, па ми се учини алкаво и на брзину направљен, као они на вашарима, од младих, неотесаних шумаричких облица као дирека и кровних **венчаница** и, без слемена, са већ осушеним храстовим грањем као настрешницом [...] (УЗП, 171);

У шире лексичко микропоље са архисемом 'део кровне конструкције' германизам *кламфа* улази са лексемама чија је интегрална семантичка компонента 'дрвена кровна греда'. Значење са којим се овај професионализам реализује у приповеци одговара десигнату забележеном у ЦР: 'врста металног клина у облику слова П, служи за повезивање греда, мертека'.

Лексему *фосна* са микропољем 'дрвени елементи кровне конструкције' повезује хиперсема 'дрвена греда'. Овај професионализам реализован је са значењем 'дебља даска, око 5 центиметара дебљине, која се користи за разне намене у грађевини'.

**фосна** 'даска дебљине 5 центиметара која се користи у грађевини' – Између барака стојале су лепо сложене високе камаре дасака и дебелих **фосни**, велики блокови камена и читава брда камених плочица. (З, 163); Свезаних руку и ногу, бацају га на пут и полагају му на ноге дебеле фосне; тако тесари зову даске од неколико цолова. (З, 231);

Све наведене лексеме из домена грађевинског заната јесу јединице са примарном, номинативном функцијом, а не стилске творевине којима се настоји постићи експресивност. Развијање овог терминолошког подсистема омогућено је лексичким позајмљивањем, метафором и извођењем, што указује на ванјезички податак – грађевински занат мењао се под страним утицајима (турским и немачким), али су се многи ванјезички сегменти осмишљавали и концептуализовали на начин својствен језичкој личности српског језика, од домаћих језичких средстава.

Из овог лексичког фонда изоставили смо лексеме чији су денотати у вези са грађевином, попут деривационог гнезда око именице *чатма*, будући да се ради о

јединицама које су у дијалекту необележене, те општепознате свим дијалекатским говорницима, без обзира на њихово основно занимање.

Анализирани термини из области грађевине употребљени су у стандарднојезичком наративу у дескрипцији са функцијом сликовитог и веродостојног представљања изванјезичке стварности, те нису уклопљени у говорни контекст дијалекатских говорника чије је примарно занимање грађевина.

### III.1.2.1.3. Рударство

Мимо термилошке лексике која се тиче рударског заната и представља посебан термилошки слој у стандарднојезичком лексикону и са тим статусом је забележена у речницима (нпр. *окно*, *галерија*, *сепарација*, *килавица* итд.)<sup>267</sup>, у делима Д. Михаиловића у мањој мери употребљавана је и територијално ограничена рударска лексика.

А) Једна је именица номина агентис: германизам *лауфер* са значењем радник у руднику који гура вагон<sup>е</sup>, реализована у приповеци *Барабе, коњи и гегуле*. Лексема је у РСАНУ забележена као варваризам са полисемантичком структуром у којој је значење под 2. употребно обележено квалитативом *рударство*. Употреба ове речи у дијалекту може бити и неограничена, односно постоји могућност да је из професионалног жаргона прешла у општеупотребни дијалекатски фонд, као назив за занимање. Та вероватноћа у локалном говору Окна није мала, будући да је читаво становништво било усмерено на рудник и рударско занимање, што условљава и детаљнију парцелацију тог сегмента изванјезичке стварности. Лексему у приповеци је употребљава наратор који је био рудар, те који проговара из професионалне перспективе, али то није довољна потврда да у дијалекту није дошло до њене детерминологизације.

**лауфер** радник у руднику који гура вагон<sup>е</sup> – [...] и ја ти већ од прексутрадан поче зором да силазим у јаму као његов најмлађи јамски лауфер. (БКГ, 10);

Б) Најбројнији су територијално маркирани професионализми којима се реферише на подземне ископе, односно просторије у руднику и на њихове делове. Овој групи

---

<sup>267</sup> **сепарација** посебно одељење у рударству које одваја руду од разних примеса (в. РСАНУ сепарација 1.б.); **галерија** подземни ходник, прокоп, који повезује поједина окна у руднику. (уп. РСАНУ: 4. а. руд.) – [...] комесар одреда остави да сруше једно од два сењскорудничка окна. (З, 12); [...] динамит поставе под сепарацију и на три места извозног окна – на његова уста, тако да падне и торањ с точком, и још на два чвора унутра – а главни ходник галерије и ветрени ускоп да не дирају. Устребаће та јама кад дође слобода. (З, 12); **килавица**<sup>2</sup> рударска гвоздена алатка у облику чекића која служи за разбијање камења или руде; врста крампа (в. РСАНУ) – [...] Палетушке и сабљу да носиш, не лопату и килавицу.“ (Ч, 9); Цело то лето сам тако килавицом копао угаљ и лопатом га товарио на вагонет. (БКГ, 10);

припадају *нумера*, *уста*, *чвор* и вишечлане лексеме *извозно окно* и *ватрени ускоп*. Подруштвљени рударски термин *окно* јавља се у романима самостално са значењем 'јама, ископани ров у руднику ради вађења руде' (в. РСАНУ *окно* 2. руд.), али дескриптивни речници не бележе хипоним у виду терминолошке синтагме *извозно окно*. У роману *Злотвори* синтагма је реализована са значењем 'јама у руднику на коју се вади, износи руда'. Лексема *ускоп* јавља се у сложенем номинату *ветрени ускоп*, којим се означава коси вентилациони ходник, односно проткоп који служи за довод ваздуха.

**извозно окно** јама у руднику на коју се вади, износи руда; **ветрени ускоп** вентилациони коси ходник, односно коси проткоп који служи за довод ваздуха;

– Јама је била мала, стара и мршава, једва да је имало шта и рушити. Али четворка, ипак, ветреним ускопом сиђе до галерије и почне да их разгледа. Неколико рудара који се ту нађу казују диверзантима шта је шта. [...] комесар одреда остави да сруше једно од два сењскорудничка окна. (3, 12); [...] динамит поставе под сепарацију и на три места извозног окна – на његова уста, тако да падне и торањ с точком, и још на два чвора унутра – а главни ходник галерије и ветрени ускоп да не дирају. Устребаће та јама кад дође слобода. (3, 12);

Са архисемом 'тип рударске просторије' лексема *сипка* представља кохипоним јединицама *извозно окно* и *ватрени ускоп*. Диференцијалне семантичке компоненте лексеме *сипка* у овом микропољу јесу у вези са позицијом 'коса, са падом' – те се кроз њу може сипати руда, и функцијом 'служи за спуштање и супање руде'. Речници не бележе ову именицу.

**сипка** вертикална или коса просторија подграђена дрветом, бетоном или каменом, која служи за спуштање, сипање руде – У сваком случају, наред зупчасте плоче нађена је у камену издубена велика црвенкаста рупчага, одакле је према драги, која се ваљда звала Тативна, донекле била пружена натрула сипка за спуштање руде. (3, 205);

Јединице *нумера*, *уста* и *чвор* представљају кохипониме везане архисемом 'делови јаме, окна'.

Лексема *нумера* у прози се реализује са значењем 'место у руднику где се копа угаљ'. У Петријином метатекстуалном коментару (ПВ, 267) усмереном саговорнику значење лексеме се објашњава, што упућује на пишчеву процену да је реч непозната говорнику стандарда и онима који нису упућени у рударску професију. Семема у сфери професионалног жаргона може бити производ значењске спецификације покрајинског значења лексеме *нумера* 'земљиште, плац на коме се подиже кућа (са окућницом)' (РСАНУ 2. покр.).



**нумера** 'место у руднику где се копа угаљ' – [...] баш шта је било. Не знам баш тачно шта је." „Па откуд онда знаш да се мало ловредио? Ди си ти тад био?" „Па **нумеру**", каже. А то баш оно место ди се угаљ копа. „Мојем се мајстору нешто бушилица заглавила, па ме послао да му донесем другу. [...]” (ПВ, 267); После, пун вагонет одгурам до скретнице, где га прикаче за витло или, ако смо високо, привате коњи, а узимам празан и враћам се на **нумеру**. Кад ти је тринес-четрнес, бре, а мораш тако да радиш, није ти згодно. (БКГ, 10); Вратисмо се ми у салу. И тек сад он, бога ти, поче да рије по њу. Кај неки рудар на **нумеру**. Струже, бога ти, копа човек живом човеку по утробу кај да заклану свињу дере. (ПВ, 185);

Специјализацијом општеупотребних лексема настали су професионализми *уста* 'отвор на рударском окну, јами' и *чвор* 'место где се укрштају подземни рударски ходници'.

**уста** 'отвор на рударском окну, јами'; **чвор** 'место где се укрштају подземни рударски ходници';  
– [...] комесар одреда остави да сруше једно од два сењскорудничка окна. (3, 12); [...] динамит поставе под сепарацију и на три места извозног окна – на његова уста, тако да падне и торањ с точком, и још на два чвора унутра – а главни ходник галерије и ветрени ускоп да не дирају. Устребаће та јама кад дође слобода. (3, 12);

Маркирана лексика из сфере рударског занимања у оквиру дијалекатског подсистема функционише више као терминолошка лексика него као подсистем експресивних жаргонских јединица.

У оквиру територијално маркиране професионалне лексике једино лексички скуп у вези са војном професијом показује изразит степен жаргонизације. Експресивизација у овом тематском блоку у складу је чињеницом да се лексика реализује у наративу који је симулација живог говора, те да није уклапана у стандарднојезички израз, што је случај са осталим тематским групама специјализоване лексике.

### III.1.3. СИТУАЦИОНО РАСЛОЈАВАЊЕ

#### III.1.3.1. Лексика са магијском функцијом

Ситуационо раслојавање дијалекатског лексичког подсистема вид је употребног раслојавања лексике и њиме се указује на стилске разлике у употреби у зависности од ситуације у којој говорник реализује језик. Ситуациона компонента као један од критеријума у стилској класификацији укључена је у нашу анализу експресивне лексике. Критеријум ситуативности као прагматичка категорија одређује меру употребе експресивне лексике, која носи конотативну компоненту лексичког значења засновану

на јединицама објективне и субјективне оцене. Ситуативност условљава и употребу еуфемизама у дијалекатском наративу, с циљем поштовања саговорника и усаглашавања са говорном нормом у дијалекатском подсистему. Такође је мера употребе фамилијаризама у интимном породичном окружењу (*оца* 'отац' [Ч, 10; БКГ, 12], *кека*, *кекица* 'тетка' [СПСС, 228], *шутило* 'име одмила унуку' [ГМ, 60; ГМ, 67], *килча* 'име одмила унуку' [ГМ, 22], *слинча* 'име одмила унуку' [ГМ, 12], [ГМ, 14]). То значи да се веза између говорне ситуације и одабира територијално маркираних лексема преплиће са другим видовима раслојавања лексичког подсистема.

У овом делу издвојићемо посебно лексички слој са магијском функцијом који се реализује код женског уведеног приповедача у роману *Гори Морави*.

Специфичност овог лексичког скупа лежи у чињеници да се он реализује у посебним ситуационом оквиру бајања и врачања, са циљем да се таквом употребом речи делује на стварност.<sup>268</sup> Лексика са магијском функцијом употребљена је у поглављима *Бацање угљевља* и *Бајање од главе*, и то у форми стихованих бајалица – басми, које прате одређене магијске радње.<sup>269</sup> Хетеродијагетички наратор описује ритуал бацања угљевља своје баке и наводи басму (ГМ, 26–27) коју она изговара онда када жар неће да потоне у води, што је лоше знамење и показатељ присуства црне магије. У басми се срећу лексеме које представљају лексичке или семантичке дијалектизме, попут *опадина*, *армија*, *намет*, *црн дивљак*, *црн будала*, *црн лудак*, *црни*, *црвени*. У другој басми (ГМ, 28–29), која се изговара са циљем терања демона који изазива бол у глави, срећу се називи за врага *рога*, *рогоња*, *црнокрили*, *слатки* и *црни*. Овим лексемама апострофирају се демони болести и црне магије. Басме као вид прагматизације мита у садејству са невербалним ритуалом за циљ имају терање злих демона сублимацијом њиховог негативног деловања у речима којима се именују. Магијска функција речи, стога, подразумева моћ речи да зароби нечисту силу и протера је из стварности.

У расположивим речницима номинати употребљени у басмама нису забележени као народни еуфемизми за ђавола. В. Чајкановић (1994: 298–299) говори о низу мушких и женских демона који нису јасно диференцирани, који доносе болест, а јављају се у

---

<sup>268</sup> У својој магијској функцији језик „djeluje zvučanjem, ritmom, ponavljanjem i drugim obilježjima rituala, a maksimalno je udaljen od profanog jezika u kojem riječi izanđalom upotrebom (ponekad i zloupotrebom) kao da gube svoje značenje i smisao“ (Катанић Бакаршић 2001: 24).

<sup>269</sup> Б. Сикимић (1996) је показала како су басме и друге кратке фолклорне форме (клетве, загонетке, пословице и сл.) богат извор за етимолошка проучавања. Захваљујући својој клишетираности, зависности од невербалног ритуала, те културолошким функцијама, ове временски стабилне форме задржале су језичке и обредне елементе велике старине (Сикимић 1996: 7). Ауторка је представила експлицитну методологију етимолошке анализе паремема (лексема које се не јављају мимо паремолошких текстова) и обрадила обиман материјал са српскохрватског језичког простора.

басмама под еуфемистичним именима: *Нежид, страшници, худници, напрати, наврати, морски, горски, алски, вилски, некрштени, нерођени, невиђени, немитници, недојеници, невенчаници, намернице, натурнице, напаснице, нагазнице* итд.; помињу се још и еуфемизми *рогати, криви, враг, будала, проклетник, црни, неопранко, анчутка, куси, шиширеп, ћелави, зли, идол, нема* и др. (Словенска митологија 2001: 71–72).<sup>270</sup>

Стандарднојезички експресиви *дивљак, будала и лудак* у дијалекатском тексту са магијском функцијом представљају еуфемистичне номинате за ђавола, односно за зле демоне. Занимљива је чињеница да се за еуфемизацију, која за циљ има прикривање табуизираних, негативних семантика, у говорима користе пејоративи, који су по себи лексеми са негативном аксиолошком семантиком. Еуфемистична вредност пејоратива у фолклорним текстовима и дијалектима открива суштинску намеру говорника – да именовањем избегне истицање негативног аспекта митолошког табуа, јер ће у супротном тај аспект дозвати у стварност, али, истовремено, говорнику је дозвољено да употреби речи којима ће исказати субјективну оцену према именованом денотату. Постоји у свести дијалекатске језичке личности митолошка норма која диктира одабир лексичких јединица, а оно што је мимо референције на митолошку функцију денотата, попут субјективне оцене којом се квалификује однос говорника према денотату, није рестриктивног карактера.

Придеви *црни* и *црвени* у одређеном виду јављају се као поименичени номинати којима се скрива табуизирана семантика појма ђаво, а откривају неке његове стереотипне компоненте у вези са представом о физичком изгледу. Наиме, у словенском свету ђаволи су представљани као „антропоморфна створења, покривена црном длаком, с роговима, реповима и копитама (једним копитом), црвеним очима” (Словенска митологија 2001: 71). Уз супстантивизирану варијанту *црни*, придев *црн* употребљен је у басми и као атрибут уз еуфемизме *дивљак, будала, лудак*. Употреба придева *црн* са доменом ђаво није само одлика српских дијалекатских подсистема, већ се среће у словенском свету (уп. старопољ. *czarny* у: Домбровска 1993: 77–78), а и шире (уп. енгл. *black gentelman, black man, black prince, black Sam, black spy, dark man* итд. Домбровска 1993: 78). На ову се представу о црној длаци ђавола надовезује и слика ђавола са црним крилима коју у унутрашњој форми носи сложеница *црнокрили* (ГМ, 29).

---

<sup>270</sup> М. Дешић говори о еуфемизмима у вези са народним веровањем на материјалу РСАНУ, попут: *кусоња* (ђаво), *кума* (вештица), *добра рана* (зла рана) итд. (Дешић 1990: 35–39).

Девербативна именица *намет* у РСАНУ забележена је са територијално обележеном семемом мађије, чини, чаролије (значење б. празн.).<sup>271</sup> У Речнику је као значење 5. дато а. 'заражена, инфицирана рана, чир и сл., заражено, инфицирано место на телу; зараза, инфекција'; б. ж фиг. 'невоља, зло, напаст', што показује да су болест, митолошка бића и магијске радње у свести дијалекатског говорника у непосредној вези. Мотивни глагол *наметати* у именичком деривату учествује са семантичком компонентом 'давати некоме нешто без његове воље'. Асоцијативна релација између полазног и реализованог значења у дијалекатској језичкој слици света митолошка бића поставља у перспективу онога који намеће, даје нешто човеку без његове воље, а човека у позицију онога који је угрожен и немоћан.

*Црн ми намет,  
 црн дивљак,  
 црн будала,  
 црн лудак,  
 на црно небо засео,  
 моје ми дете оће да затре.  
 А, бре, црни и црвени,  
 ја сам мајка детиња,  
 ти ту немо да седиш,  
 у гору високу да одиш.  
 Тамо шума дебела,  
 тамо сунце румено,  
 тамо трава зелена,  
 тамо вода студена.  
 Там лето да летујеш,  
 там зиму да зимујеш.  
 Там ди вољови ричу,  
 там ди коњи њиште,  
 там ди козе врече,  
 там ди овце блеје,  
 там ди пцета лају,  
 там ди у гајде свире,  
 там ди оро игра,  
 ди девојке поју  
 и тебе зову сас њима да појеш.<sup>272</sup>  
 Тамо ти да идеш,  
 а дете ми моје, мојега ми Стевицу,*

<sup>271</sup> Уп. и РСАНУ: *наметати* б. (са додатком: мађије, чини и сл.) 'бацати (чини), омађијавати'.

<sup>272</sup> Према В. Чајкановићу, врачаре басмама и ритуалним радњама гоне демоне болести у места где они иначе живе – „Најчешће болести тера у гору и у воду, или у горске висине и речне дубине, па онда тамо где овце не блеје, где говеда не ричу итд., где пас не лаје, где се песма не чује, где се Бог не спомиње, где деца не плачу, где човек не живи, где ништа нема итд.“ (Чајкановић 1994: 301). Ова басма у роману *Гори Морава* не припада типичној окосници, будући да се демон изгони у гору, али не у потпуну негацију простора, већ у природу која подразумева афирмацију познатих облика живота: *Там ди вољови ричу, /там ди коњи њиште, / там ди козе врече, / там ди овце блеје, / там ди пцета лају, / там ди у гајде свире, / там ди оро игра, / ди девојке поју / и тебе зову сас њима да појеш ...*

Овај би податак можда био занимљив са етнолошког и етнолингвистичког становишта.

ти да ми пуштиш.

(ГМ, 26–27)

Супстантивизиран придевски еуфемизам *слатки* представља пример антифразе, будући да се лексемом са позитивном семантиком именује у говорној заједници негативно вреднован денотат 'враг, ђаво'. Функционалност антифразе *слатки* огледа се прво у избегавању фокализације негативне семантике појма, а онда и у комуникативној намери говорника који јединицом позитивне семантике у апострофи настоји да одобровољи и придобије именованог – ђавола, демона, како би он отишао.

Лексемама *рога* и *рогоња* именује се враг на основу прототипичних карактеристика које му се приписују у говорној заједници – унутрашња форма оба деривата носи метафоричну представу којом се животињске одлике (који има рогове) приписују фиктивном, апстрактном денотату. У етнографској литратури истиче се да се неретко у словенском свету демони болести јављају и у животињском облику (Чајкановић 1994: 299; уп. и представу о ђаволу који има рогове у пољском језику; у италијанском *quello con e corna* Домбровска 1993: 78–79), што указује на аутентичност дијалекатске језичке личности конституисане у прози Д. Михаиловића.

Она би ми најпре из два покрета шаком на челу начинила крст. Затим би палац и средњи прст добро облизала и, хукнувши у шаку, започела нежно, благо да ми трља чело од повија ка слепоочницама. Готово би ме њима у ствари миловала. Кад би јој се прсти осушили, уз обавезно хукање, наново би их облизала. И при том би одмерено, шушкетаво – што би више оних чашица испразнила, све би више шушкетала – тихо изговарала стихове једне мале бајке, која је од прилике до прилике у којечему могла и да се мења, али у суптшни увек остајала иста:

*Дај ми, дете, душу твоју,  
рече рога црнокрили,  
да дам ћу ти бамбон медни.  
Оћу, каза лудо дете.  
То опази матер јадна.  
Добра вило, писну грдна,  
спаси моје чедо лудо.  
Допрори бела вила,  
седе чеду изнад главе.  
Ид, рогоња, одатлена,  
шта ће тебе ово јадно  
ни матере вредно није,  
иди, слатки, путем својим.  
Оћу, каза црнокрили,  
дај ти мене кесу злата.  
Фрљну вила кесу злата.<sup>273</sup>*

<sup>273</sup> Позивање виле у помоћ у басми против главобоље кореспондира са типичним сценаријом, према ком се демон болести протерује увођењем јачег демона (в. Чајкановић 1994: 302). У пракси

Оде црни смеући се,  
прну вила лутећи се.  
Оста матер с чедо свое,  
Избубеца дете лудо.

(ГМ, 28–29)

Лексема *опадина* вероватно представља девербативну именицу мотивисану глаголом *опадати* *bijediti, klevetati, potvořiti* (Скок III: 615, *pästi*<sup>2</sup>; уп. и ЦР: *опадне* свр 1. 'оклевета, лажно оптужи). П. Скок (III: 615) бележи лексиколошку породицу око глагола *опадати*: „*opadnik* m prema f *opadnica, opadiv* = upadljiv; на *-ovati opadávati* ... U ŽK *dopalo te b'ogda* (kletva) očuvano је prvobitno značenje”. У дијалекатским речницима налазимо још деривате антропоцентричне семантике *опадник* м 'интригант' (ЦР, РКМД), *опадница* ж 'интриганткиња' (ЦР, РКМД). Читаво творбено гнездо око глаголске основе повезује хиперсема 'учинити некоме зло, неправду', што може бити основа за семантичко повезивање именице *опадина* са глаголом *опадати*. Творбени лик са пејоративним суфиксом *-ина*<sup>274</sup> реализован у роману *Гори Морава* има дисперзивну референцијалну вредност – ђаво, демон, чини. Тешко је утврдити да ли се ради о значењу јединке или збирном значењу именице. Етнографске забелешке говоре нам о томе да се демони болести могу јављати и у множини – колективно, а да функцију њиховог мноштва често преузима ђаво или неки појединачни демон (в. Чајкановић 1994: 300). Однос референтне синонимије са лексемом *армија* која у унутрашњој форми чува представу о мотивном значењу 'мноштво, велика маса' могло би сугерисати на то да обе лексеме – и *опадина* и *армија*, реализују референцијалну вредност 'мноштво демона, чини', или да је значење мноштва сачувано у унутрашњој форми као специфично културно значење.

**опадина / армија** – Међутим, молитва би каткад била дотерана и до краја, а угљен би и даље био непослушан. Она би се тад устремила на њега: „Иш, опадино!”, викнула би. „Иш, намете!” Мрдала би изнад њега палцем са зацепљеним ноктом. „Иш, арамијо, бре!” (ГМ, 25);

Маркирана лексика са магијском функцијом употребљена у ситуационом оквиру бајања представља еуфемистична образовања којима се избегавају табуизирана вербална средства. Норма вербалног понашања у дијалекатској говорној заједници подразумева избегавање оних лексема којима се истиче негативна перспектива

---

истеривања демона болести приносе се и жртве – Чајкановић бележи примере у којима се нпр. за грозницу жртвује на извору новац (Чајкановић 1994: 303), па је и вилино даривање новца ђаволу својеврсна транспозиција жртве.

<sup>274</sup> Извођење именица суфиксом *-ина* од глаголских основа није толико продуктивно у савременом српском језику (в. Бабић 2002: 253, 262; Клајн 2003: 97).

митолошког појма, због веровања да употреба речи има моћ да призове негативне аспекте у стварност. Отуда се за именовање ђавола и других демона болести употребљавају семантички дијалектизми који откривају неке концептуалне представе у дијалекатској језичкој слици света – ђаво се замишља као зооморфно биће са рогом, црном длаком и црвеним очима (*црни, црвени, рога, рогоња, црнокрили*); он намеће човеку зло, доноси болести (*намет*); активност ђавола може бити у вези са клетвом, или каквом магијском радњом друге особе – врачарице, што захтева еквивалентну противрадњу, обред којим се протерују зле силе (*опадина*). Лексеме *опадина* и *армија* са хиперсемом мноштво указују на то да у дијалекатској језичкој слици света још увек није дошло до доследне сублимације представа о злим демонима у једнопојмовну структуру ђаво. Еуфемизми *дивљак, будала* и *лудак* потврђују да је у говорној заједници дозвољено исказивање говорниковог негативног става према злим магијским силама.

## III.2. СОЦИЈАЛНО РАСЛОЈАВАЊЕ

### III.2.1. Жаргонизми у дијалекту

У оквиру дијалекатског подсистема функционишу посебни лексички инвентари, односно жаргонски подсистеми, које употребљавају групе говорника уједињене око заједничких интереса, положаја у друштву, занимања и сл. Као главни фактор који узрокује употребу таквих специфичних језичких средстава јесте потреба да се прецизније изразе емоционално-експресивна секундарна именовања, како би се показало генерацијско и психолошко јединство неке групе са једне стране и критички однос или хумористичка визија неког сегмента сварности, са друге (уп. Бугарски 2005: 210). Употреба жаргона омогућава говорнику интеграцију у одређену групу, али је истовремено и средство диференцијације – јер се путем њега говорник супротставља туђима (уп. Хорошова 2002<sup>275</sup>, Милорадовић 2012: 19).<sup>276</sup> Жаргон се тако одређује као социопсихолошка и лингвистичка категорија (више о томе у Бугарски 2005: 210–211).

---

<sup>275</sup> „(...) всякий жаргон есть одновременно и средство унификации (идентификация «своих») и средство дифференциации (противопоставление «своих» «чужим»)» (Хорошова 2002).

<sup>276</sup> Жаргонски подфондови интензивно се у модерно доба преливају у друге фондове, што пре свега резултира укрштањем лексике омладинског жаргона са разговорном и стандарднојезичком лексиком, а онда и њене употребе у језику медија, па и у језику уметничке, пре свега постмодернистичке литературе (уп. Милорадовић 2012: 24). Да је процес кретања жаргонских подфондова унутар лексикона све интензивнији и важнији за праћење језичке динамике, говори и то да се у српској литератури, по узору на руску, јавља термин *општи жаргон* (уп. Хорошова 2002, Андрић <sup>2</sup>2005: IX, Милорадовић 2012: 49), којим се обухвата жаргонска лексика која је превазишла употребу у оквирима уже социјално омеђене групе и постала део већег броја подсистема. С друге стране, треба имати у виду и супротан процес преласка лексема из других језичких подфондова у жаргон, на тај начин што се маркирана лексика са

Како је једна од примарних функција жаргона експресивност (нпр. Биков 1991), у територијално маркираним жаргонским подфондовима реализованим у Михаиловићевој прози велики број јединица представља лексеме са експресивном семантичко-прагматичком компонентом. Имајући у виду још чињеницу – да се жаргон не јавља као „самостални ентитет”, већ увек са општејезичким јединицама и дијалекатским речима које су немаркиране у дијалекатском подсистему, те да представља „језик у малом” ког чине специфична лексика, фразеологија и устаљене конструкције (в. Милорадовић 2012: 22), тешко је издвојити експресиве који припадају жаргону од оних које припадају другим типовима раслојавања језика. Стога ћемо жаргоном сматрати експресивне језичке јединице са примарном социо-лингвистичком функцијом маркера припадности датој групи.

У тако постављеном кључу, у скупини регионално маркиране лексике употребљене у делима Д. Михаиловића издвајамо социјално издиференциран подсистем затворског и логорашког жаргона, а онда указујемо и на тенденције у раслојавању дијалекатске лексике у зависности од пола.

### III.2.1.1. Затворски и логорашки жаргон

У роману *Чизмаши* наратор Жика Курјак употребљава регионално обојену лексику која је вербални маркер затвореника из околине Туприје и централне Србије. Приповедач употребљава језички инвентар затворског жаргона, али се стилски његов наратив не приближава жаргону, који схваћен као говор подразумева једноличност, репетитивност и шаблонизованост (уп. Бугарски 2005: 212).<sup>277</sup> Жаргонске јединице нису реализоване у мимези већ у дијагези, те су измештене из жаргонске говорне реализације у директној комуникацији међу затвореницима, што доприноси тврдњи „*da se žargoniska leksika i frazeologija često javlja u nežargonским kontekstima standardnog jezika, kao kada se žargonizmi kreativno koriste u književnim delima*” (Бугарски 2005: 212). Наратор при употреби жаргонске лексике најчешће даје метатекстуалне коментаре којима указује на употребну и социјалну маркираност реализованих јединица, односно на њихово неприпадање наративу који води. Тако ће рећи: *Ђела ти је по њино понављач, онај што*

---

периферије лексикона, међу њом и територијално маркирана лексика, оживљава кроз социо-лингвистичку функцију обележавања припадности датој групи (в. Танасковић 2016: 452–453).

<sup>277</sup> У литератури се на жаргон гледа двојако, истовремено као на *врсту језика* и као на *начин говора*, што Р. Бугарски (2005: 211) види као супротстављеност инвентара, лексичког и фразеолошког, којем се приписује спонтаност, креативност, маштовитост, шалљивост и стила који је шаблонизован и репетитиван.



се више пута у бутурницу враћао (Ч, 306); *И како све нисам чуо да га зову. Апса, апсана, ћуза, фиока, бувара, забелица, љуљка, бања, бајбукана, бутурница, ћорка, мурија, ливадицианаоколожица, тврдосерница, твртка* [...] (Ч, 315); [...] *па ме огласише за лудог и осудише да у љуљку што ју луда болница зову седим без икаки рок.* (Ч, 309); или *То је у ствари био одлазак до нужника у дворишту, где би се испразнио земљани ћуп који је представљао киблу, како се у ћупријском затвору, ћуп, и звао* [...] (РИВ, 55).<sup>278</sup> У наведеним примерима приповедач показује да познаје разлику између необележеног дијалекатског лексикона и жаргонског подсистема који користи како би замишљеном саговорнику што верније репрезентовао унутрашњи, појмовно-концептуални свет затвореника. Има примера у роману *Чизмаши* у којима приповедач жаргонску лексичку уклапа у експресивни и вулгарно интонирани говор, при чему долази до стилског слагања апстрактних јединица подсистема са стилским одликама говора. Такав је случај у примерима: *Изађем на редовно јутарње или вечерње пишање* [...] *да прошеташ и киблу да испразниш* [...] (Ч, 235); [...] *код њи ништа друго нисам ни радио но пишао у киблу.* (Ч, 307); *Готово је с тестијом, свршено је с пишањем у киблу, докрајчи се затворско зајебавање* (Ч, 282), у којима покрајински жаргонизам *кибла* садејствује са вулгаризмима високог степена негативне тоналности *пишање, пишати, зајебавање*, са информацијом о непосредном односу и непоштовању према саговорнику у комуникативној ситуацији. Овакви случајеви стилског слагања показују да између лексичког и стилског нивоа није увек могуће повући јасну границу.

Лексеме из подсистема затворског жаргона окупљају се око архисема 'затвореник', 'затвор', 'лудница', 'посуда', 'дежурати'. Референцијом се све везују за денотате у вези са затворским животом. Употребна вредност ове групе жаргонизама указује на говорника мушког пола, који је део супкултуре и на комуникативну ситуацију коју карактерише непосредност и снижени степен експресивне тоналности.

Јединице *понављач* и *ћела* чине систем назива за затвореника. Лексема *ћела*, према контекстуализацији у роману *Чизмаши*, представља јединицу локалног београдског затворског жаргона, а њена контекстуализација у роману не указује на прецизну мотивацију, те ни на тип семантичке деривације из семантике основинске речи. Семантичка непрозирност у складу је са општом одликом жаргонске лексике да се преваходно употребљава и разуме у затвореним друштвеним групама, па тако жаргонизам разумемо у оној мери у којој нам наратор даје контекстуалну потпору,

<sup>278</sup> Метатекстуални коментари су болдирани, а територијално маркирани жаргонизми подвучени.

најчешће у виду метатекстуалног коментара. Претпостављамо да је *ћела* деадјективна именица мотивисана придевом *ћелав*, који у твореници актуализује сему који има искуства, који ради нешто што му је већ познато, који понавља ствари. Активиране семантичке компоненте припадају концептуалној сфери придева *ћелав*, и налазе се у асоцијативној метонимијској вези са семама из структуре његовог основног појмовног значења.

**понављач / ћела** 'затвореник, робијаш који је више пута био у затвору' – Када сам у почетку то овде испричао, београдски џепароши ме одма прозвали Ћелава Незнанка. Ћела ти је по њино понављач, онај што се више пута у бутурницу враћао, а Незнанка сам испао зато што сам заборадио колико сам се пута навраћао. (Ч, 306);

Универбизован облик *смртњак* са парафразом 'онај који је осуђен на смрт' функционише као јединица логорашког жаргона. У РМС потврђена је као покрајинизам са варијацијом 'кажњеник, осуђен на смрт па помилован' (РМС знач. 2).

**смртњак** 'осуђеник на смрт' – Овај прилази зликовцу отпозади, вади откочен пиштољ и подвикује: „Не осврћи се!” [...] Једанпут је Јову Веселиновића један друг [...] упитао зашто су смртњака окретали према извођачу леђима и пуцали му у потиљак. (З, 86–87);

Жаргонске лексеме којима се реферише на затвор, а које су у наративу романа приписане затвореницима јесу *фиока*, *бања*, *забелица*, *бутурница*, *твртка* и *тврдосерница*. Ниједна лексема из овог лексичко-семантичког поља није забележена у речницима. Као референтни синоними ове лексеме у унутрашњој форми осветљавају различите перспективе погледа на исти сегмент изванјезичке стварности, те карактеришу не само денотат, већ и говорника који именоване врши.

Семантичким дијалектизмом *фиока* истиче се компонента затвореног простора. Лексемом *бања*, која у стандарднојезичком лексикону функционише као јединица са позитивном семантиком заснованом на семи у којој се одмара, ужива, такође се именује затвор. У основи именовања стоји иронична инверзија степена квалитета компоненте оцене – негативно евалуиран денотат назван је именом за позитивно интониран појам, при чему се открива перспектива евалуативног јаза између првоименованог и другоименованог појма, те и између позитивне и негативне оцене. Иронија као модел ширења полисемантичке структуре лексема својство је лексичких подистема са изразитом експресивношћу, у којима говорници настоје да на критичан, подозрив и

уједно шаљив начин именују неки семгент стварности који не одобравају а осуђени су на то да га прихвате.<sup>279</sup>

Мотивација за номинацију лексемом *забелица* није прозирна према контексту у ком је реч употребљена у роману. Формално и семантички може се довести у везу са покрајинизмом *забео* 'место на планини где овце пасу, пашњак, пасиште' (РСАНУ *забел* 2. са примером са Нишаве). Значењска асоцијативна раван између потенцијалне мотивне речи и деривата могла би почивати на заједничкој семантичкој компоненти 'ограничен простор, место предвиђено за нешто', као и на концептуалној семи 'на ком се окупљају животиње', која концептуални простор новоименованог појма шири у смеру неантропоморфности, и обешчовечења.

Твореницама *тврдосерница* и *твртка* актуализује се семантичка компонента која се односи на лоше животне услове у затвору – на лошу исхрану и лоше хигијенске услове. Са семантиком екскреционог процеса у унутрашњој форми сложеница *тврдосерница* улази у фонд вулгаризама који говорника карактеришу по припадности супкултурној групи, а говорну ситуацију у којој се употребљавају као неформалну и вулгарну. Дериват *твртка* уз референцијалну вредност 'затвор' дели и заједничку концептосферу са сложеницом *тврдосерница*. Међутим, њен степен лексикализације, тј. укидања мотивацијске прозирности већи је у односу на сложеницу *тврдосерница*, која изразитију прозирност заснива на два мотивационим основама.

Румунско *бутур'рупа* (РСАНУ) мотивисало је територијално обележени жаргонизам *бутурница* са негативном конотацијом и информацијом о социјалној детерминисаности говорника.

**фиока / забелица / бутурница / тврдосерница / твртка** 'затвор, хапс' – И како све нисам чуо да га зову. Апса, апсана, ћуза, фиока, бувара, забелица, љуљка, бања, бајбукана, бутурница, ћорка, мурија, ливадицанаоколожица, тврдосерница, твртка, Лекино Брдо, Падињак, Падинбург, Острво среће, Хаваји, човекнашенајвећебогатство, радоплемењујечовека – ко ће, море, и да запамти. (Ч, 307); Твртка је ваљда једино место на свету где ти на свој сутрашњи дан не смеш да мислиш. (Ч, 315); Јер ако ти седиш у тврдосерницу, а стално мислиш како би сад напоље могао да сереш лепо [...], ако без прекида думаш како толику казну ниси заслужио, како бутурница није за човека и ники нема право ту да те закључаног држи [...] (Ч, 316);

---

<sup>279</sup> Уп. Ирония представляет собой сложное явление, она как бы заключает в себе и одобрение и неодобрение, но в скрытом, неявном виде, ср. слова, даваемые с пометой *ироническое (удружить, сокровище, мудрец)*. Органическая спаянность эмоциональных и оценочных компонентов оправдывает их объединение в одном эмоционально-оценочном компоненте. (Кузьнецова 1989: 185)

Са значењем 'лудница, душевна болница' реализована је лексема *љуљка* и вишечлана лексичка јединица *луда болница*. Обе су употребљене у наративу Жике Курјака, који заузима вербалну перспективу затвореника и приповеда о затворским установама и судбини кажњеника. Дериват *љуљка* у творбеној основи актуализује семантичку компоненту у којој нема здраве свести, у којој је све безбрижно, ишчашено, измештено из равнотеже, док суфикс носи архисемско својство 'установа, простор'. Концептосфера творенице открива имплицитно поређење реализованог значења са основним значењем мотивног глагола *љуљати*. Та асоцијативна слика која настаје у сучељавању позитивне мотивне семантике и негативне оцене референцијалног значења условљава хумористички ефекат и иронијски призвук. Перифрастички номинат *луда болница* своју експресивност заснива на обележеном споју примарно антропоцентричног придева *луд* са именицом *болница*, који стоји према необележеном, стандарднојезичком номинату *душевна болница*. Творба сложене лексеме према стандарднојезичком моделу изменом једног члана у споју условила је метонимијско преобразовање синтагматског скупа *луда болница* у лексикализовану јединицу *луда болница* са значењем 'установа у којој се лече душевно оболели затвореници'.

**љуљка / луда болница** 'лудница' – У љуљку ти полудиш а да и не приметиш кад си се омако. (Ч, 315); [...] па ме огласише за лудог и осудише да у љуљку што ју луда болница зову седим без икаки рок. (Ч, 309);

Германизам *кибла* у затворском и логорашком жаргону употребљава се са значењем 'посуда намењена за мокрење'. Према сведочанству у РСАНУ ова се лексема у дијалектима користи и са општијим значењем 'кабао, чабар; кофа, ведро', које је у затворском жаргону специфично.

**кибла** 'земљани ћуп у који затвореници мокре' – Изађем на редовно јутарње или вечерње пишање [...] да прошеташ и киблу да испразниш [...] (Ч, 235); [...] код њи ништа друго нисам ни радио но пишао у киблу. (Ч, 307); Готово је с тестијом, свршено је с пишањем у киблу, докрајчи се затворско зајебавање. (Ч, 282); Умијем се из тестије над киблом, проперем уста. (Ч, 282); То је у ствари био одлазак до нужника у дворишту, где би се испразнио земљани ћуп који је представљао киблу, како се у ћупријском затвору, *ћуп*, и звао, и на брзину обавила нужда, и до пумпе, где би се исто тако брзо умивало и пуниле се свежом водом земљане тестије [...] (РИВ, 55); И кад би га тукли, он би ћутао; гонили би га на трагачу као марву, теглио би док не падне; подигли би га дегенеком и изнова упрегли у трагач, и опет би мучао; ноћу би га поставили да пожарчи крај кибле, и то би примао без роптања. (З, 53);

Деноминални глагол *пожарчити* речници бележе са употребном вредношћу у домену војне терминологије и значењем вршити службу обезбеђења од пожара у касарнама и другим војним објектима; чувати, обезбеђивати (без оружја) војничку опрему, оружје и сл. (РСАНУ). У роману *Златвори* глагол је реализован са помереним доменом који активира семантичку компоненту у вези са другачијом функцијом основне радње 'дежурати, обезбеђивати', а то је компонента за пражњење кибле. Тиме се укида семантичка веза са мотивном именицом и повећава се степен лексикализације деривата. Употреба војног професионализма чији основни домен употребе подразумева концептуалну сему радња која се поштује, која захтева озбиљност, одговорност у контексту са стилски „сnižеним” доменом и екскреционом семантиком у концептосфери доводи до депатетизације и ироничне детронизације позиције из које су у језику конституисане позитивне оцене једног сегмента стварности. Међуфондовска транспозиција – из војне терминологије у затворски жаргон – указује на позицију мушког говорника војника у процесу именовања радње, као и на успостављање сличности између поретка који влада у војсци и оног на робији. Реализован у наративу надређеног приповедача који приповеда на стандарднојезичком идиому са упливом регионалне лексике, семантички дијалектизам *пожарчити* могао би се одредити и као индивидуализам, будући да га речници не бележе, те да смо наишли само на једну потврду код Д. Михаиловића.

**пожарчити** индив. 'дежурати за просипање кибле – И кад би га тукли, он би ћутао; гонили би га на трагачу као марву, теглио би док не падне; подигли би га дегенеком и изнова упрегли у трагач, и опет би мучао; ноћу би га поставили да пожарчи крај кибле, и то би примао без роптања. (З, 53);

Територијално обележене лексеме које припадају затворском и логорашком жаргону указују на неке специфичности језичке слике света једног друштвеног слоја. Шаливе метафоричне слике које се откривају у унутрашњој форми речи и иронија заснована на диспропорцији мотивног и реализованог значења указује на језичку личност која је дехуманизована и измучена затворским животом и која своју позицију брани хумором кроз језичку игру. Лексички слој затворског жаргона преклапа се са експресивном, неретко вулгарном лексиком која је карактеристика општијег жаргона, тачније – мушког вербалног израза, а позиција из које се врши секундарна номинација у примеру глагола *пожарчити* открива перспективу мушкарца војника, што све укупно

затворенички жаргон одређује као језички и вербални маркер дијалекатске личности мушког пола.

### III.2.2. Тенденције у тематском и стилском раслојавању лексике према полу

III.2.2.0. Дијалекатска језичка личност која се манифестује у делима Д. Михаиловића раслојава се вербално и према критеријуму пола говорника. Тако можемо уочити тенденције у употреби неких лексичких слојева у зависности од тога да ли је наратор мушкарац или жена. Лексичке слојеве које одређујемо превасходно као вербални манир мушких, односно женских приповедача не издвајамо према уско структуралистичким критеријумима, већ према теорији говора „као система културног понашања” (Хајмз 1980: 159; уп. 159–161), према којој се на целокупни говор гледа као на скуп „стилова садржаних у репертоару појединца и друштвене заједнице” (Хајмз 1980: 191–192). Зато ћемо у овом сегменту само упутити на стилску репартицију одређених лексичких слојева у вербалном понашању мушке и женске дијалекатске језичке личности.

III.2.2.1. Стилски манир у наративима мушких приповедача јесте употреба опсцених и вулгарних речи, односно експресивне лексике високог степена негативне експресивности. То посебно важи за хомодијагетичког приповедача Жику Курјака из романа *Чизмаша*, чији је вербални манир употреба локалне и колоквијалне вулгарне лексике. Са тематског становишта мушке приповедаче одликује употреба жаргонске лексике везане за војну професију и грађевину и рударство. Употребљена лексика затворског и логорашког жаргона такође представља вербални стил мушких говорника.

Вулгаризми који представљају изражајно стилско средство у мушким дијалекатским наративима представљају јединице које се налазе у пресеку регионалних и колоквијалних фондова. Степен њихове распрострањености тешко је одмеравати. Неки нису забележени у речницима, али са аспекта савременог језика може им се приписати статус колоквијалне лексике сниженог стила. Такве су нпр. лексеме *кембати се* ‘расправљати се, препирати се, сплеткарити са неким’ (ЈИ, 129); *кембање* ‘сплеткарење, лоши односи’ (Ч, 77); *дупеувлака* ‘особа која повлађује другима, која се улизује’, *пиздрити* ‘плакати, цмиздрити’, *напрђен* ‘узохољен, прек, незгодан’ (СПСС, 226); *јевиветар* ‘особа која улудо троши време, која нема циља; замлата’ (Ч, 190); *распрђивати се* ‘хвалисати се, издавати се за нешто’ (Ч, 309); *патка* ‘мушки полни орган’ (Ч, 55); *стојко* ‘мушки полни орган’ (Ч, 20), *засрати* ‘упропастити, пропасти’ (Ч, 68), (Ч, 69); *усрано* ‘лоше’ (Ч, 69) итд. Пејоративне вулгарне лексеме *вазелинција* ‘особа која повлађује другима, која се улизује’,

*пиздун* 'лоша, неморална, непоуздана особа; цинкарош' (З, 101), *кецати (се)* 'завитлавати (се), малтретирати некога' (Ч, 14, 57, 198, 266); *искецан* 'измалтретиран' (Ч, 262), *прдети* 'говорити глупости' (Ч, 173) јесу јединице са ужим степеном распрострањености, те их можемо одредити као жаргонске јединице регионалног типа, док се семантички маркиране лексеме *смрдети* 1. 'бити надобудан, зао' (Ч, 172); 2. 'испољавати надобудност и зло' (Ч, 173); *засмрдети* 'угрозити неког' (Ч, 172) и сл. могу сматрати индивидуализмима који боје вербални израз приповедача у *Чизмашима*. Вулгаризми мушку дијалекатску личност у делима Д. Михаиловића одређују као афективну, вербално грубу, директну у именовану сегмената изванјезичке стварности коју оцењује негативно и без вербалне задршке зарад поштовања личности саговорника.

III.2.2.2. С друге стране, Петрија, као главни женски приповедач, ком се придружује и женска нарративна инстанца из приповетке *Богинје*, која приповеда на изразитом дијалекту, употребљава незнатан број лексема опсценог карактера. Вулгарна и опсцена лексика избегава се тако што се прибегава еуфемизмима, који откривају семантичке стереотипе и који указују на вербалне табуе и друштвена мерила која усмеравају женски вербални израз у дијалекатској говорној заједници. Када се лексема са опсценом семантиком у концептосфери реализује у женском нарративу, она се јавља са посебним формулама – имплицативним изразима који за циљ имају приповедачево ограђивање од друштвено „непожељне” перспективе из које је именоване извршено.

Са тематског становишта женски приповедачи углавном реализују дијалекатску лексику која је у вези са кућом и покућством, сујевејем, међуљудским односима и унутрашњим, психолошким проживљавањима.

Лексеме које су у делима Д. Михаиловића доминантно реализоване у женском нарративу тичу се неколико тематских кругова:

1. група лексема којом се упућује на предмете и кућне послове:

*обрамица* 'мотка помоћу које се носи терет преко рамена' (ПВ, 121), *карлица* 'плићи дугуљаст дрвени суд у ком се меси и кисели тесто' (ПВ, 380), *чекмеце* 'дрвени ковчежић са фиоком која служи као каса' (ПВ, 28), *чапар* 'глинена посуда' (ПВ, 65), *сиска* 'цев која излази из отвора на канти и служи за заливање' (ПВ, 137), *леген* 'лавор (бакарни)' (ПВ, 48, 55), *жмијати* 'степањем, гњечењем истискивати воду, цедити, муљати ради прања' (ПВ, 264), *брати* (трошке) 'сакупљати на једно место, руком пробирајући расуте елементе један по један' (ПВ, 64), *пробирати* (листовете купуса) 'отребити, одвојити, одабрати оно што одговара, што је боље за употребу' (ПВ, 264), *слушати* 'обављати кућне послове код некога, испомагати' (ПВ, 63), *дворити* 'неговати болесника' (ПВ, 145);

2. лексика која се односи на домаће животиње и њихов узгој:

*ришкати* (о свињама) 'копати њушком' (ПВ, 159), *башкарити* (о свињама) 'излежавати се' (ПВ, 159), *изводити* (пилићи) 'посађивати квочку да лежи на јајима и излегне пилад' (ПВ, 61);

### 3. лексика у вези са одевним предметима:

*рекла* 'капутић' (ПВ, 15), *бошча* 'веће платно у које се увезују, у ком се чувају и преносе ствари' (ПВ, 15), *везоглавка* 'марама за главу' (ПВ, 68; Б, 81), *дреја* 'одело, хаљине' (Б, 81);

### 4. територијално обележена лексика из домена сујеверја:

*натема* 'клетва, зло' (ПВ, 28), *баба* 'врачара' (ПВ, 11; Ч, 136, женски приповедач), *врачка* 'поступање онога који врача, резултат такве радње, мађија, чаролија' (ПВ, 56, ПВ, 107, ПВ, 129), *напратња* 'зло које је узроковано каквом магијском радњом' (ПВ, 49–50), *опадина* (ГМ, 25), *намет* (ГМ, 26), *црн дивљак*, *црн будала*, *црн лудак*, *црни*, *црвени* (ГМ, 26), *рогоња*, *рога*, *слатки*, *црнокрили*, *црни* (ГМ, 29) 'ђаво, демон', *занети се* 'почети умирати, губити свест' (ПВ, 44), *повратити се* 'прекинути нечији процес умирања, опраштања од овога света; вратити међу живе' (ПВ, 44), *напратити* 'послати, упутити враџбинама некоме какву напаст, болест, зло и сл.' (ПВ, 107), *турити* 'наврачати' (ПВ, 62), намерачити добити потребу за деловањем, одређеним опхођењем према некоме, (ПВ, 65), *погледати* 'проценити какво понашање/магијску радњу треба предузети према некоме' (ПВ, 130), *направити* 'учинити нешто лоше магијским радњама' (ПВ, 260), *укрштавати* 'изводити магијске радње укрштањем предмета' (ПВ, 64), *делити* 'изводити магијске радње дељењем предмета на делове или групе' (ПВ, 64), *пресицати пут* 'прелазити пут поперечно испред неког с циљем магијског деловања' (ПВ, 64);

5. лексика која се односи на емотивне, моралне реакције и унутрашња проживљавања:

*скањерати се* 'предомишљати се, колебати се' (ПВ, 149), *пресалдумити* **1.** 'променити мишљење'; **2.** 'учинити да неко промени мишљење' (ПВ, 116, 200), *текнути* 'ганути, дирнути' (ПВ, 258), *себнути се* **1.** 'прожигнути у грудима' (ПВ, 74), *упудити се* 'уплашити се' (ПВ, 193, 286), *начинити (се)* **1.** 'спремити, припремити' (ПВ, 33), **2.** 'одглумети, представити се другачији него што јеси' (ПВ, 210), *градити се* **1.** 'претварати се, правити се, глумити' (ПВ, 18, 50, 64), **2.** 'постајати' (ПВ, 131), *саградити се* **1.** 'направити; постати родитељ' (ПВ, 92–93), **2.** 'постати' (ПВ, 178, 211);

6. лексика са хиперсемом 'говорити', којом се реферише на међуљудске, комшијске односе:

*зацакати* 'заграјати, почети причати са неким, а да то трећем лицу буде неразумљиво, неразговорно' (ПВ, 47), *жвањкати* 'досађивати причањем, пребацавањем, звоцати' (ПВ, 40), *нагрдити* 'извређати, рећи о некоме све најгоре' (ПВ, 144), *отрцавати* 'оговарати' (ПВ, 176), *побљувати* 'изгрдити, извређати' (ПВ, 250), *резилити/изрезилити* '(из)грдити некога оштро, вређати га, срамотити га' (ПВ, 72, 210, 250), *подмашивати* 'наговарати, подстицати кога на што' (ПВ, 126), *фуђумарити* 'врдати, заобилазити истину' (ПВ, 5–6), *тентати се* 'бесциљно се расправљати' (ПВ, 240), *вардити* 'вребати, пазити на неког' (ПВ, 91, 116), *зацрнити* 'ојадити, учинити несрећним' (ПВ, 14);

### 7. лексика која припада домену женске репродукције:

*трљати/истрљати* 'спроводити/спровести абортус трљањем пупчане врпце' (ПВ, 92, 93, 94–95), *носећа* 'трудна, гравидна' (Б, 72), *тешка* 'трудна, гравидна' (Б, 72);

Тематски кругови територијално маркиране лексике који се реализују преваходно у женском наративу у делима Д. Михаиловића указују на преокупације и свакодневицу жена у ћупријском Поморављу. Проминентни лексички слојеви отварају перспективу локалног женског погледа на свет, а уз то расветљавају најактивније



концепте у менталном лексикону женске дијалекатске личности који условљавају својеврстан поредак концепата у креирању говора, али који су битни и за разумевање туђих текстова од стране женских приповедача.<sup>280</sup> Доминантни тематски слојеви говоре о усмерености жене на кућне послове, бригу о домаћим животињама, на комшијске односе и сујеверје. Такође, женски наратори користе богатији лексички локални подсистем којим се реферише на унутрешње страхове и психолошке доживљаје. Изостанак вулгарне лексике у оној мери у којој је има код мушких приповедача, те употреба еуфемизама откривају друштвене норме које су за жене у датој локалној заједници строже. Женски наратори у Михаиловићевој дијалекатској књижевности делају у складу са лексичким концептима и својим вербалним изразом – тако нпр. перспектива из које је конституисан лексички скуп повезан хиперсемом 'сујеверје' кореспондира са Петријиним спољашњим поступцима (нпр. Петрија баца засад купуса који је садила на благдан, одлази код локалних врача на бајање и лечење итд.), као и са њеним унутрашњим проживљавањима (Петрија осећа грижу савести због преваре мужа, због непоштовања забрана и обичаја везаних за празновање Светог Врача итд.).

### **III.3. РАСЛОЈАВАЊЕ УСЛОВЉЕНО КОМБИНАЦИЈОМ ТЕМАТскоГ, СИТУАЦИОНОГ И СОЦИЈАЛНОГ ФАКТОРА**

#### **III.3.1. Еуфемизми**

0. Лексички слој еуфемизама у дијалекатској прози Д. Михаиловића показује како извесни семантички стереотипи који постоје у дијалекатској језичкој слици света креирају одабир лексике у складу са 1) критеријумом ситуативности, када говорник свој тон, односно избор лексичких средстава врши са циљем поштовања саговорника, затим 2) у складу са тематским критеријумом, што значи да постоје одређени појмови на које се не може упућивати свим изражајним могућностима, и 3) социјалним критеријумом, према ком постоји посебна норма говорног понашања за женску дијалекатску језичку личност.

Еуфемизми јесу својеврсни тип вербализације семантичких стереотипа као сегмената језичке слике света и на специфичан начин још једном показују да је језик класификатор искустава локалног говорног колектива, и истовремено, извор знања о

---

<sup>280</sup> Место концепата у ланцу при језичкој продукцији и рецепцији је уз лексички садржај веома битан фактор у споразумевању (уп. Чуљак 1980: 22).

њиховој друштвеној концептуализацији. Познавање стереотипа као својеврсних „психичких слика” (Ристић 2015: 15) представља пресупозицију за успешну комуникацију, јер и када немају директног израза у језику, стереотипи диктирају адекватан одабир међу конкурентним језичким јединицама у складу са говорном ситуацијом. У том контексту, еуфемизми представљају лексички слој који имплицира постојање „неприличне конотације” (уп. *improper conotation* Блумфилд 1973: 155), коју не експлицирају непосредно, али је доказују својом нужношћу.

Познавање стереотипа и видова њихове вербализације у одређеној говорној заједници нужно је за оптималну реализацију комуникативне језичке функције, а у случају њихове стилизације у уметничком тексту за разумевање психологије и културолошке заснованости јунака-наратора. У прилог друштвеном и психолошком аспекту посматрања стереотипа стоји Липманова теза да они „представљају уређену, мање или више компактну слику света којој се прилагођавају наши обичаји, наши укуси, наше могућности, наше навике и наша надања. [...] У том свету људи и ствари имају своје добро знане позиције и прилагођавају се очекивањима.” (према Бартмињски 2011: 172). Еуфемизација стога постаје не само експонент појмовне слике света већ и унутрашњих проживљавања индивидуе и колектива коме она припада, односно материјализација трауме супротстављања жељеног/индивидуалног и очекиваног/колективног.

Веровање да реч може призвати оно што означава довело је до стварања табуа, односно забране изговарања одређених речи у датој говорној групи.<sup>281</sup> Вербални табуи првобитно су у људским заједницама психолошки условљени, те везани за верске концепте и несазнатљиве природне појаве од којих су људи страховали. С друге стране, стид који људи осећају у вези са неким сегментима стварности преноси се и на знакове којима се на њих реферише (уп. Ковачевић 2006: 194), што доводи до проскрипције таквих језичких знакова и њихове замене вредносно неутралним јединицама. Постоје етички, психолошки и културни концепти који се прихватају у друштву са одређеним резервама (уп. Вэньчжан 2012: 50), те је друштвена процена неопходности еуфемизама

---

<sup>281</sup> Уп.: Taboos arise out of social constraints on the individual's behaviour where it can cause discomfort, harm or injury. People are at metaphysical risk when dealing with sacred persons, objects and places; they are at physical risk from powerful earthly persons, dangerous creatures and disease. A person's soul or bodily effluvia may put him/her at metaphysical, moral or physical risk, and may contaminate others; a social act may breach constraints on polite behaviour. Infractions of taboos can lead to illness or death, as well as to the lesser penalties of corporal punishment, incarceration, social ostracism or mere disapproval. Even an unintended contravention of taboo risks condemnation and censure; generally, people can and do avoid tabooed behaviour unless they intend to violate a taboo. (Allan–Burrige 2006: 1)

показатељ односа према сегментима стварности. Вербални табуи варирају од једне до друге друштвене заједнице у зависности од модела аксиолошких система.<sup>282</sup> Еуфемизација је стога повезана са народном традицијом, културом и друштвеним понашањем дате говорне заједнице и „svaki zapis o tome što podliježe eufemizaciji na neki način [јесте] i govor o kulturalnoj povijesti svijeta” (Куна 2007: 95).<sup>283</sup>

Језик романа *Петријин венац* Драгослава Михаиловића, који се може разматрати не само као дијалекатски већ и као етнодијалекатски текст (Милорадовић 2008), дао нам је највише примера лексичке еуфемизације. То је последица и социјалног, родног предодређења наратора, за ког у већој мери важе извесна вербална ограничења у односу на нараторе мушког пола. Наратор у роману *Петријин венац*, у складу са односом народни говор – индивидуализована верзија народног говора, користи општејезичке лексеме са регионалним значењем како би избегао експлицирање у заједници негативно маркираних семантичких компоненти садржаних у примарним номинатима неких појава.

У складу са општом природом еуфемизама да су превасходно антропоцентричног усмерења (уп. Домбровска 1993: 119; Куна 2007: 110), еуфемизација у роману *Петријин венац* везана је пре свега за соматске појмове са опсценом семантиком, за смрт и секс, а онда и за табуизирани митолошке појмове.

1. Две су лексичке групе еуфемизама у нашој грађи: регионализми добијени семантичким извођењем и морфолошком деривацијом и деиктичке речи (заменице и заменички прилози).

**1.1. Еуфемизми који представљају општејезичке јединице са регионалним еуфемистичним значењем.** Ове лексеме употребљавају се како би се из другачије

---

<sup>282</sup> Табуи прате промене у друштвеном животу, те смо „danas otvoreniji negoli u prošlosti kada su u pitanju mentalne bolesti, operacije bilo koje vrste, prostitucija, udvaranje, rođenje, bankrot, ali je zato društvo opreznije kada se govori o obrazovanju, dobrotvornom djelovanju, rasama, etničkim skupinama i sličnom” (Холдер 2002 према Куна 2007: 96).

Уп. и: In many speech-communities certain *improper* speech-forms are uttered only under restricted circumstances; a speaker who utters them outside the restriction is shamed or punished. The strictness of the prohibition ranges from a mild rule of *propriety* to severe tabu. [...] Some improper forms denote objects or persons that are not to be named in a casual way, or perhaps not to be named at all. [...] The male Cree Indian, for example, does not speak the names of his sisters and some other female relatives; he explains the avoidance by saying, „I respect her too much.“ (Блумфилд 1973: 155)

<sup>283</sup> Еуфемизам је јединица проучавања реторике, семантике, лексикологије и стилистике (в. Домбровска 1993: 51–59).

У оквиру реторике нема јединственог погледа на еуфемизам – традиционално еуфемизам се дефинише као троп, подврста перифразе, понекад као феномен супротан хиперболи, а у начелу на њега се у реторичкој гледи као на израз који се може комбиновати са било којим другим пригодним изразом у реторичкој техници *captatio benevolentiae* како би се придобио слушацац. (Домбровска 1993: 52) Домбровска тврди да се у језику најчешће среће употреба лексичких јединица као средстава еуфемизације (Домбровска 1993: 56).

перспективе осветлио референт који је обухваћен појмом са негативном аксиолошком семантиком у датој говорној заједници. Новом перспективизацијом именоодавац настоји да ублажи негативну стереотипну компоненту. За номинат се бира неутрална лексема из општег језика са ширим десигнатом, са циљем избегавања негативне, табуизирани семантике. Еуфемизам открива нову перспективу именовања и носи могућност да се референт осветли из више углова, те је еуфемизација значајан извор стилистичке синонимије (о еуфемизацији као стилистичкој категорији в. Ковачевић 2006). Ублажавање садржаја употребом еуфемизама открива потребу за скривањем, односно открива стереотипну семантичку компоненту, која има негативну вредност.<sup>284</sup> Поред тога што је последица негативне стереотипне семантике датог појма, еуфемизам је и показатељ својеврсног односа међу говорницима у комуникативном процесу, у ком они из међусобног поштовања избегавају директне номинате појмова који се осуђују у друштву.

У основи значења лексичких еуфемизама у роману *Петријин венац* јесте механизам метафоричног или метонимијског изођења значења. Узимање лексеме широког десигната за именовање одређене појаве, путем својеврсног семантичког проширивања (уп. *widening* у Куна 2007: 103), води до уопштавања перспективе и померања фокализације са табуизирани семантике.

Овој групи припадају семантички дијалектизми<sup>285</sup> *грешка, прегрешити, погрешити, тешка, чувати се, остати, пореметити се, фаличан* итд., који се односе на сексуални живот, трудноћу, на репродуктивне и физиолошке функције.

#### 1.1.1. Метафорично значење 'прељуба' лексеме *грешка* у примеру

Истина, начинила сам с тог човека спрам тебе једну грешку, ал ти за њу ниси ни дознао, а и платила сам је поштено. (ПВ, 306)

добијено је на основу индуктивне семе 'оно што је учињено супротно од онога што је требало', те је прељуба концептуализована као чин који је погрешан, неприхватљив, који се кажњава. Интенционалним секундарним именовањем појма лексемом *грешка* уместо директним, нпр. *прељуба*, именоодавац осветљава појам са становишта из ког је битно само то да је у питању чин који није требало да се деси и за који је предвиђена казна, док

---

<sup>284</sup> М. Ковачевић (2006: 224) у еуфемизму види криптосемију (скривање) и еусемију (ублажавање) као паралелне, међусобно условљене процесе, наслањајући се на став Ј. Матијашевић (1983: 114) да је „суштина еуфемизма у томе – не да смисао сакрије, већ да се кроз ублажавање открије”.

<sup>285</sup> Реализована значења посматраних лексема у роману *Петријин венац* нису забележена у расположивим општејезичким речницима српског језика.

се неутралише опсцена значењска компонента појма. У самом избору лексеме уписано је трауматично искуство читаве заједнице у вези са односом према једном сегменту стварности – еуфемизацијом је истакнут *преступ*, али је покривен други аспект стереотипа у вези са опсценошћу појма. Еуфемизам тако открива стереотип прикривајући га.

Реализација регионалне семеме 'имати сексуалне односе' глагола *прегрешити* указује на то да је негативно конотиран не само сексуални чин са недозвољеном особом, што је потврђено у претходном примеру, већ појам сексуалног чина у целини:

„[...] Немо опет на неки светак да прегрешиш. Ни с мужа, да простиш, немо да прегрешиш. Ако се сама чуваш, и бог ће те чува.” (ПВ, 143);

Опсцена семантика придружена је и појму 'флертовати, кокетирати', који је такође концептуализован као погрешан, кажњив, у номинацији лексемом *погрешити*:

Нећу душу да грешим, била сам млада и још од ону несрећу збуњена, можда сам и погрешила. Никад он ни пре ни после није код мене, онако, да кажеш, нешто пробао. (ПВ, 21);

Деривационо гнездо око семантичког дијалектизма *грешка (прегрешити, погрешити)* показује с једне стране да су реализовано еуфемистично значење и метафорични модел који је у његовој основи стабилани, а са друге да је негативна стереотипна компонента појмова у вези са сексуалним животом и кокетирањем проминентна.

Глагол *чувати се* са значењем 'удржавати се од сексуалних односа' омогућила је стереотипна представа о појму сексуалног чина као опасности која вреба човека и греха за који следи одређена казна.

А више ми није ни важило баш да се много чувам, мој Добривоје се већ био оженио с другу жену. Нисам од њега имала шта још да се надам. (ПВ, 22);

Са референцијалном вредношћу 'ступити/бити у интимним, сексуалним односима' (о мушкарцу и жени) реализоваан је глагол *саживети се*.

**саживети се** (с неким) – И, ништа нећу да ти кријем, саживела сам се с њега. [...] И кад ми је једну ноћ пришо, нисам га отерала. (ПВ, 23); Ожењен човек им код живу жену реко да ће им се ожени са ћерку, они на то ко будале пристали, он се са њу већ и саживео и цео рудник за то дознао, а онда одједанпут плуноу, па отишао. (ПВ, 108); Док се једанпут тако девојка која је у почетку сваку ноћ плакала и млади мајстор комуниста што оће да отвори приватан дућан не саживеше. [...] У почетку, неко време, Љиља већ живи с

Радомира, а све сматра – није важно. (ПВ, 113); По отпуштању из војске Тамил се у Миријеву саживи са четвртом женом, која има двоје деце. (ШМ, 52); И, рат је, милом-силом, био се саживео с мојом стрином Марином. (П, 42);

1.1.2. Еуфемизам *остала* као последица дијалекатске неологизације улази у синонимски низ са општејезичким еуфемизмима *тешка* и *носећа* у роману ПВ. Ови синоними јесу симптом концептуализације појма трудноће као стања којег се треба стидети, будући да у пресупозицији носи опцену семантику сексуалног чина и женских гениталија. Устројавање синонимских ланаца међу еуфемизмима је уобичајено јер они уз чешћу употребу губе еуфемистични карактер и селе се на периферију (уп. нпр. Куна 2007: 99)<sup>286</sup>.

Лексички табу *трудна* елидиран је из перифрастичне конструкције *остала трудна* (према *затруднела*), при чему семикопулативни глагол преузима семантички центар остати у другом стању, *затруднети*, који је припадао придеву. Регионално значење глагол *остати* реализује се захваљујући лингвистичком и ванлингвистичком контексту и јакој колокативној спрези коју има са елидираним придевом *трудна*. Широка семантика еуфемистичног глагола губи из перспективе опцену компоненту појма (уп. у ЦР: ЦР: *остане* свр 3. дође у неко стање. – Остала у друго стање).

Изгледа ми да сам остала и молила би те да ми помогнеш. Да се ја ослободим. (ПВ, 68);

Уп. И најурио би ме, сигурно би, не би га то задржало, сам да не беја онако тешка. Његово сам дете носила, надао се, биће син. (ПВ, 15); [...] тек брзо после то ова стварно остане носећа и кроз девет месеца роди мужу сина. (ПВ, 130)

Глагол *олакшати* (неког) са значењем породити, помоћи жени да се породи функционише напореда са стандарнојезичким *породити*, а са аспекта мотивације кореспондира са придевом *тешка*. Употребом еуфемистичног глагола, фокализација се помера са оног аспекта концепта који се тиче репродуктивних органа.

И свуд је Чехиња с њу водила – свуд јој ова њену бабичку торбу носила – па и кад имала неку трудну жену да олакша. И тако се Полексија мало помало научила да порађа жене и сама. (ПВ, 63)

На појмове који су у вези са стањем репродуктивних органа реферише се лексемама широког десигната: *пореметити се* са семемом повредити репродуктивни

---

<sup>286</sup> Б. Куна (2007: 99) наводи: „Snaga tabuiziranog izraza *trudnoća*, što ga ima u društvu, potiče na stvaranje stalno novih načina imenovanja ili prešućivanja”.

орган' и *фаличан* са значењем без способности да рађа. Појмови *пореметити се* и *фаличан* именују болесна стања репродуктивних органа из широке перспективе својих десигнативних вредности: 'изгубити правилан ток, доћи у ненормално, болесно стање', односно 'који има какву ману, недостатак; неисправан'. Таква перспектива из фокуса губи опсценост у примерима:

Он, каже оће да узне жену с коју ће да има децу. С мене је, вели, мора бит, нешто неваљашно, чим је овако. Негде сам се, може бит, још дететом пореметила или сам, онако сама од себе фалична. (ПВ, 20);

1.1.3. Глагол *упуштити се* са значењем 'унерeditи се' функционише као еуфемизам којим се реферише на последице неконтролисаних физиолошких процеса, а на основу индуктивне семе 'учинити да нешто изгуби дотадашњи ред', чиме се ублажава опсцена семантика екскреционих процеса.

Он је био један чис и уредан човек, на себе је пазио, и боже ме сачувај да је, и онаки болесан, некад под себе нешто нечисто учинио; никад се толико није упуштио. (ПВ, 302);

1.1.4. У *Петријином венцу* и роману *Гори Морава* срећу се лексички еуфемизми којима се прикривају табуизирани сегменти митолошких појмова. Реализовани еуфемизми везани су за магијску функцију језика, и о њима смо говорили у поглављу о ситуационом раслојавању језика.

Овде ћемо само класификовати еуфемизме којима се реферише на табуизирани митолошки појам 'ђаво', односно на 'зла митолошка бића' (в. поглавље III.1.3.1.).

Издавајмо: 1) супстантивизираних придеве којима се издваја аспект боје замишљеног бића: *црни, црвени*; 2) именице којима се истичу физички атрибути митолошког појма: *црнокрили, рога*; 3) групу пејоратива којима говорник исказује негативни став према референту, али избегава вербализацију табуизираних митолошке семантике: *црн дивљак, црн будала, црн лудак*; 4) групу еуфемизма са позитивном конотацијом којима говорник избегава фокализацију негативне митолошке семантике и којима жели да одобровољи именовану нечисту силу: *рога, рогоња, слатки*.

1.2. **Деиктичке речи у функцији еуфемизације.** У оквиру процеса еуфемизације, употреба личних и показних заменица, као и месних прилога уместо примарних у говору постојећих номината показатељ је специфичне стереотипизације и табуизације појмова на које се њима упућује. Својство заменица као врста речи је да тек

у контексту остварују референцијалну вредност, те њихова контекстуализација у роману откривају сегменте стереотипа номинованих појмова. Избор деиктичких речи као индиректних номината показатељ је вредносног суда у вези са појмом у говорној заједници и последица је страха да се директним именовањем не призове негативно вреднован, нежељени ентитет.

1.2.1. Прономинализација се везује за негативно конотиране појмове *ђаво* и *смрт*.<sup>287</sup> Референцијалну вредност заменице не врше захваљујући анафорској или катафорској вези са примарним номинатима у тексту, већ захваљујући издвојеним семантичким компонентама у контексту које припадају стереотипу ових појмова. Нпр. лична заменица за треће лице м. рода, садејствујући са стереотипним семама појма *ђаво*: *неко ко има моћ да бира жртву, узима живот, неко ко доноси несрећу, недвосмислено упућује на ђавола. Да наведена својства појма нису у довољној мери устаљена у језичкој слици света, заменица не би имала моћ да у дискурсу изврши референцијалну функцију:*

Ако се тебе, мисим се, овако нешто предсказало, врдање ти много нема, он ће ти некоме из кућу пушти крв. И сетим се, старе ми жене причале, боље би можда било ако би му сад дала нешто што си сама изабрала, но да ти он бира: има да ти изабере оно највредније. (ПВ, 268).

Лична заменица *она* номинат је негативно конотираног појма *смрт*, а ту референцијалност врши тек уз контекст у ком су дата стереотипна својства појма – *плаши човека, изобличује човека, чини очи крупнијим и истуренијим*:

Плаши она њега, мора бит, оволике очи из главу истерао; то само самртник толике очи има. (ПВ, 292);

---

<sup>287</sup> Пратећи зависност вербалних табуа у руском језику од друштвене структуре и погледа на свет, Вэньчжан (2012: 50–51) истиче да су се вербални табуи у првобитним заједницама односили на номинате појмова као што су *ђаво*, *смрт*, да су представљали имена богова и духова, природних појава, болести и делова тела, а све због веровања да ће изговарањем примарног номината бити призван сам десигнат. Промена друштвеног кода довела је и до измене узрока табуизације – данас се реч-табу не избегава због страха да се не призове смрт или повреда, већ због тога што се сматра непримереном у друштвеном контексту, те може увредити саговорнике.

Бавећи се еуфемизацијом на корпусу савременог српског језика (у публицистичком и књижевноуметничком регистру), М. Ковачевић (2006: 222) примећује да је ранији дисфемистички појам *ђаво* детабуиран, те да је „добрио статус средњег стилски неутралног појма”. Реферисање на овај појам заменичким речима у роману *Петријин венац* показатељ је пак његовог статуса као религиозног табуа у свести дијалекатског говорника.



Пошто су појмови ђавола и смрти носиоци негативне семантике и директни номинати *ђаво* и *смрт* су табуизирани, а у складу са магијским схватањем језичког знака као својеврсне онтолошке вредности која има моћ да стварност на коју реферише призове. Употреба заменица стога се уклапа у процес еуфемизације.

1.2.2. Показне заменице *то* и *оно* појављују се као номинати појмова који су у вези са женским телесним функцијама, за које је колективна представа негативна. Стереотип појмова 'порођај', 'менструација', 'пупчана врпца' почива на опсценој, негативној аксиолошкој семантици, те је и директна номинација у комуникацији табуизирана, тј. сматра се неприкладном и срамном. Заменица *оно* реализује се са референцијалном вредношћу 'порођај' у примеру:

„Мајко”, кажем свекрве, „мен нешто много претиснуло преко стомака, биће да је оно. [...] (ПВ, 15); А шта је то, бога ти? Неће валда бит оно? Рано ми, мислим се. То тако жене пред порођај, увек мисле, рано. Каки рано, бога ти. (ПВ, 13),

затим са вредношћу 'менструација, крварење':

Она се полагачко врати кући. И чека да добије оно на себе. (ПВ, 68), и са значењем 'пупчана врпца' у примеру: Оће она најзад да му с онај срп – донела га, кучка, знала шта треба да уради – оно пресече. Још то међу мене и дете стоји. (ПВ, 18).

Показном заменицом *то* такође се реферише на појам 'пупчана врпца':

Оће она најзад да му с онај срп – донела га, кучка, знала шта треба да уради – оно пресече. Још то међу мене и дете стоји. (ПВ, 18); Узмем сад онај срп, па прекинем то међу мене и дете. (ПВ, 19).

1.2.3. Синтагма са именицом широке десигнације *посо* и референцијалном лексемом *тај* функционише као сложени номинат табуизираног појма 'мокрење'.

„Кад више”, тако говорио, „не будем мого да се откотрљам до там ди тај посо треба да се обавља, биће боље и да умрем но да пуштим да ми то онако у кревет смрди и људи од мене главу да одврћу.” (ПВ, 303);

У класи деиктичких речи у функцији еуфемизама налазе се и месни заменички прилози *одоздоле*, *тамо* и *отуд*, којима се вербализују појмови у вези са интимним деловима тела, нпр. са референцијалном вредношћу 'у пределу међуножја':

Другом руком се подуватим одоздоле: тамо ми се све чисто кида. (ПВ, 15); Другом руком се подуватим одоздоле: тамо ми се све чисто кида. (ПВ, 15); Попе се несретна Милијана на онај астал, подиже, да простиш, ноге. Погледа је Јешић мало, мрдну главом. Узе нешто

у руку, нож ли је, вељушка ли је. Тушну то там, плусну му крв по оне гумене рукавице. (ПВ, 72);

затим појам 'тоалет', са пресупозицијом вршења физиолошке функције:

„Кад више”, тако говорио, „не будем мого да се откотрљам до там ди тај поса треба да се обавља, биће боље и да умрем но да пуштим да ми то онако у кревет смрди и људи од мене главу да одврћу.” (ПВ, 303);

1.2.4. Заменичким прилозима реферише се и на појмове у вези са светом мртвих:

Нек му тамо, на она свет, пружи оно што овдена није имало. (ПВ, 11); „Пекљамо некако, живи се. а ти, не причашми како си. Је л ти добро тамо?” (ПВ, 308); „Мисо, па зар се и тамо иде на поса? Нисам знала.” (ПВ, 308); „Мало то тамо друкше но овде.” (ПВ, 308); „Немам кад да се одмарам, жур ми се. Чекају ме тамо.” (ПВ, 309); Нек му нађе други родитељи да ми они тамо моје дете пазе и чувају. Нека га бог поштеди од ноћни страови. (ПВ, 11); Радован ми понајмање изгледа згодан да ми отуд глас донесе. (ПВ, 317);

### III.3.2. Импликативни изрази у функцији еуфемизације

Под импликативним, нереперенцијалним изразима подразумевамо устаљене форме које немају референцијалну вредност, већ је њихова комуникативна улога у томе што се говорник оправдава, ограђује се или се извињава због тачке гледишта из које је извршио претходно именовање, због опсценог карактера појма на који је упутио или због шире негативне конотације која је придружена појму. Овакви изрази имплицитно указују на аксиолошку семантику која је део стереотипа именованог појма у дијалекатској заједници, а условљени су културом говора везаном за комуникативну ситуацију. Такве су конструкције: *боже ме прости, да простиш, не било примењено, далеко било, не дај боже, извини, саклони Господе, саклони боже, злу не требало.*

Говорник се изразом *боже ме прости* у примеру:

Лош то дотле нисам чула, да и животиња може од рак да се поболи, ко, боже ме прости, неки човек. (ПВ, 128);

ограђује јер је поређењем човека са животињом изневерио прототип, односно није испоштовао стереотипну представу појма 'човек', у складу са хришћанском вертикалом: 'човек је више биће од животиње, ближи је Богу, за њега важе другачија правила и вредности него за животиње'.

У примерима:

И гледам у њега ко у бога. **Клекнула би** пред човека **ко пред** неког, боже ме прости, свеца, само ако би помогло. (ПВ, 154); А неки пут ми, опет, уђе овама леп каки никад није био, с неко чисто, ведро младо **лице** што **сија на њега кај у неког**, боже ме прости, свеца. (ПВ, 320); Старији то човек. И цео се од неко **злато на њега сија ко**, боже ме прости, икона. Генерал мора бит неки. (ПВ, 193);

говорник је изневерио стереотип 'човек је ниже биће од свеца, који је ближи Богу, за њега важе другачије норме у односу на свеца' и 'човек је профано биће које не може имати карактеристике духовних атрибута (икона)'.  
Стереотипу смрти придружено је својство: 'нежељена; туђа смрт је несрећа за друге људе, што се види из примера:

И кад је тај ноћ **испустило душу**, некако **ми**, боже ме прости, лакнуло. Смиловао се бог и на његове и на моје муке, тако сам казала. (ПВ, 11),

у ком се наратор огрешио о стереотип представљајући смрт ближњег као олакшање.

Изразом *да простиш* и глаголом *извинити* маркирана је опсценост као компонента стереотипа назива интимних делова тела (*раширити*) *ноге, међуножје* и појмова који су у асоцијативној вези по блискости са њима, нпр. *гаће*, или који су пак у вези са порођајем или сексуалним чином (*раширити ноге, стењати*):

**Раширим, да простиш, ноге**. Све ко што сматрам да треба. И, извини, почнем онако да **стењем**. (ПВ, 16); Тако је Полексија с те ручице досад породила можда иљаду жене [...] стално те с њи пипка, шашољи, а онда ону десну начини тако ко кашику, увуче ју, да простиш, онам у тебе и онако изнутра подмаже с испран мас ко неку машину. И дете ти **отуд** искочи кај пампур. (ПВ, 65); Кад га оно онако заболи, кошуљу је и **гаће**, да простиш, на себе у парампарче кидао [...] (ПВ, 300);

Иако у је појединим примерима већ употребљен еуфемизам за табуизирани појмове, попут *онам, отуд*, или вредносно неутрална лексема *гаће*, говорник има потребу да потврди своју неутралну позицију према друштвено неприхваћеним референтима. У примерима у којима се еуфемистичним лексемама реферише на сексуални чин (*прегрешити*) или на поступак који је с њим у вези по блискости (*подићи ноге, ражљебити се*) говорник се такође додатно ограђује од вредносно негативно конотираног асоцијативног поља у коме припада референт:

„[...] Немо опет на неки светак да прегрешиш. Ни с мужа, да простиш, немо да **прегрешиш**. Ако се сама чуваш, и бог ће те чува.” (ПВ, 143); Попе се несретна Милијана на онај астал, **подиже**, да простиш, ноге. (ПВ, 72); **Ражљебила се**, да простиш, кај нека женетина. (ПВ, 265);

Нереференцијални изрази посебно битну улогу имају у одржавању комуникације пригодном и у уважавању личности саговорника приликом употребе дисфемизама, какве су нпр. опцене лексеме и вулгаризми *гузичити се* и животињски соматизам у склопу поредбеног фразеологизма у примерима:

[...] у зло доба ноћу, кад се, да простиш, **гузиче** ђаволи – пу, пу, пу, јебем ти под лево колено – појашу неку мачугу, ел нешто тако [...] (ПВ, 61); „Шта си ту руку туна удрвила кај”, да простиш, „**коњски курац!**” (ПВ, 222).

Вулгаризми су употребљени са експресивном функцијом; у другом примеру дисфемизам је реализован у директном говору који је пренесен у сказ, те је показатељ фамилијарног односа са примарном саговорницом, а прагматички израз *да простиш* маркер је дистанцирања од вулгарне семантике у односу на саговорника приповедачког ја.

Имплицитивним изразима *да простиш* и *извини* говорник се дистанцира и од појмова у вези са екскреционим, пробавним активностима и њиховим продуктима, као и од поступака који су у асоцијативној вези са њима (*нужда*, *клозет*, *клозетска шоља*, *чучнути* и сл.):

Потера ме најзад, да простиш, и у врзину **поради себе**. И тако **то** вара. Пођем ја **там**, **извини**, **чучнем**. Јок, море, није ни **то**. (ПВ, 13); [...] не можеш ти, бре, по мене да газиш ко по неку, да простиш, **балегу**. (ПВ, 178); „Па протрчала сам док она сестра доле, да простиш, била у **клозет**.” (ПВ, 200); Смета то мене, право да ти кажем. Да простиш, **смрди ми**. Па бљувала сам, човече, опет сам га напунила с оно црно ђубре: како да не смрди. (ПВ, 54); Па и тамо, у болницу, иако више готово из кревета није мого и већ, ено, на самрт био стигао, лопату **поради себе**, да простиш, није употребљавао. (ПВ, 302); Ту ноћ је њега, да простиш, у невреме на **нужду** потерало. (ПВ, 303); Да простиш, на **клозетску шољу** су мојег човека нашли. (ПВ, 303); Мој човек седи на кревет, ал некако се преклопио, да простиш, ко у **нужник** да чучнуо. (ПВ, 278); Пазе га, да простиш, и у **клозет** кад пође, сам што му нокшир нису купили. (ПВ, 108).

Израз *не било примењено* указује на магијско схватање функције изговорених речи, према којем речи имају моћ да призову оно на шта се њима упућује. Имплицитно указује на стереотип појма *мртвац* – ‘нежељен’ и појма *смрт* – ‘непожељна’ у примеру хипотетичког поређења особе са мртвацем: Не било примењено, ко да се мртвака спремамо да купамо (ПВ, 83).

У примерима:

И почео да тугује, не било примењено, ко човек. (ПВ, 125); „[...] Сад ћу да ви ја кажем. И нека буде ко у гроб да сам казала. Вама, па богу.” Он климну с ону главуцу, не било примењено, ко коњ. „Ко у гроб, Петрију.” (ПВ, 233);

наратор се дистанцира од поређења човека и животиње, што потврђује стереотипе: ‘човек тугује’, ‘туговати је непожељно’, ‘човек не треба да се понаша као животиња’, те је свака лексема са умереним доменом употребе са животиње на човека, као и поређење ових појмова вербални табу.

Негативан однос колектива према појмовима ‘смрт’, ‘лудило’, ‘болест’, маркирана је изразима *далеко било, саклони Господе, злу не требало*:

Узнем му то ново одело; ако отуд буднем морала, далеко било, у сандук да га доносим. Понесем му белу кошуљу и машну; и то би му, не дај боже, требало. [...] И нов качкет му узнем, главу да му отуд, саклони Господе, покријем. Злу не требало, да имам у шта да га оденем. (ПВ, 163–164);

*и не дај боже*:

[...] како нико од нас не зна шта носи дан а шта ноћ и како колико сутра, не дај боже, и мене мож да задеси исто ово што и твојег Мису снашло. (ПВ, 180); Ако је то њег, не дај боже, толико онеспособило да не може да се извуче, на време да га кући однесем, не да ми по бели свет умире. (ПВ, 195); И стално ме вије. Ко да је, не дај ми, боже, полудео [...] (ПВ, 234); Нека беда ће те снађе, неки ће, не дај боже, да ти умре. (ПВ, 265); Онако изокола оћу да и питам, ако ми, не дај боже, затреба, да л ће они мало да ми помогну. (ПВ, 289); Па и ако се, не дај боже, деси нешто што не би желели, исто можеш да га добијеш. [...] И паре за таку несрећу неки пут дајемо, синдикат даје. Не дао бог, ал твојег Мису то не би омашило. (ПВ, 290);

Изрази са централном лексемом *Бог* или *Господ* користе се као вербално оправдање нарушавања стереотипа који су у складу са хришћанском вертикалом, а тичу се поистовећивања животиње и човека и поређења човека и светих. Уз то, овим изразима маркирају се још и стереотипи у вези са смрћу, болешћу, лудилом, односно оним сегментима живота којима не управља човек, већ који се перципирају као последица више, божанске воље. За отклон од перспективе именовања опцених појмова у употреби су нерелигиозни изрази, односно изрази са лексичким конституентима профане семантике: *да простиш и извини*.

**Ш.3.3. Закључак.** Стереотипне, прототипичне семантичке компоненте одређених појмова које су елементи аксиолошке семантике, односно део конотативне значењске компоненте, условљавају избор језичких јединица. То значи да ће у складу са

тематиком, односно природом појма говорна ситуација од говорника захтевати употребу речи и израза којима се нуди ублажујућа перспектива табуизираних реалија. У роману *Петријин венац* еуфемизмима се неки елементи стереотипа прикривају на рачун осветљавања других, који су социјално прихватљивији. У функцији еуфемизма јављају се семантички дијалектизми и деиктичке речи (заменице и заменички прилози), а појмови на које се еуфемизмима упућује везују се за домене секса, репродукције и телесних функција, смрти и митолошких појмова.

Поред лексичке еуфемизације, као вид вербалног ублажавања негативне семантике, употребљавају се релативно устаљени неререференцијални изрази. Њиховом употребом говорник неутралише негативну конотативну семантику табуизираних појмова. Импликативним изразима говорник се ограђује од перспективе из које је извршио именовање неког појма, пошто је то учинио или на друштвено неприхватљив начин, или због тога што је сам референт друштвено маргинализован.

Разматрани модели еуфемизације омогућили су нам увид у то шта се реализованим номинатима жели прикрити, а које се семе датих појмова желе истаћи, што је допринос реконструкцији језичке слике света приповедача, која се уклапа у сегментацију стварности својствену носиоцима локалног идиома и националног језика у целини.

Социолошки аспект посматрања семантичких стереотипа и њихових вербалних манифестација отвара питање психолошког сукоба који се дешава унутар индивидуе (наратора), која је у обавези да вербално и невербално дела у складу са друштвеном нормом. Емоционално обојени садржаји читаве говорне заједнице постају хоризонт коме индивидуа мора да одговори, па се унутрашњи заплети у Петрији одигравају управо због колизије индивидуалног стремљења и друштвено очекиваног делања: тако нпр., у складу са стереотипном представом појма трудноће и порођаја као срамног чина, Петрија од мужа крије да се порађа и губи дете; због учињене прељубе, која је контекстуализована као грешка и обојена опсценом семантиком, Петрија трага за адекватном казном и ослобађањем од кривице итд. Сви унутрашњи и спољашњи заплети у роману у сагласју су са стереотипним семантичким компонентама појмовног света јунака и њиховом вербализацијом у наративу – стереотипи се актуализују као елементи одбране друштвене позиције с једне стране, али и као покретач у сазревању и делању језичке личности.

### III.4. ВРЕМЕНСКО РАСЛОЈАВАЊЕ

Дијалекатска лексика употребљена у делима Д. Михаиловића раслојена је и према временском критеријуму на застареле речи (архаизме и историзме) и на нове речи – неологизме. Услед друштвених промена и динамике у перцепцији изванјезичке стварности од стране дијалекатских говорника неке лексеме бивају потиснуте на периферију лексикона, или престају да се употребљавају, док друге улазе у употребу.<sup>288</sup>

Стратификацију лексике према временском критеријуму извршили смо уз помоћ речничких квалификатива временског типа, којима се упућује на актуелност дијалекатске лексике у лексикону српског језика. Уколико би се податак из речника поклопио са типом наратива у ком се дата лексема остварује и контекстуалним маркерима, онда бисмо такву јединицу сматрали временски обележеном. Архаична дијалекатска лексика доследно је употребљена у Петријином приповедању, које показује најизразитије дијалекатске језичке црте. Индивидуална језичка личност приповедача у *Петријином венцу* укључује се у дијалекатску личност женског пола која нема формално образовање, старија је и која према томе чува архаичне, наслеђене говорне јединице и образце. Ако је упоредимо са језичком личношћу приповедача у *Чизмашима*, приметимо да се ниво образовања и тип делатности мушког приповедача рефлектује у употреби више стандарднојезичких лексема и мање формалних дијалекатских црта. На лексичком плану то значи да се у наративу Жике Курјака налази више семантичких неологизама и индивидуализама него архаичне лексике.

#### III.4.1. Архаизми и историзми у дијалекту

Под архаизмима се у литератури подразумевају обично све застареле речи, граматички облици и конструкције, односно сва језичка средства која су се употребљавала у ранијим раздобљима неког језика. Лексика представља само један ниво на ком се може пратити застаревање језичких средстава. Застарелост може имати два узрока – или су језичке јединице замењене новим (архаизми у ужем смислу), или је померање лексике ка периферији последица застарелости појма, односно тога да денотат на који се лексичким средством упућује у датој заједници више није у употреби

---

<sup>288</sup> Уп.: „Промјене које се тичу начина живота типичних носилаца дијалекта условљавају губљење многих реалија значајних за културно наслеђе, па многе лексичке јединице којима се оне означавају, а које су некада биле општепознате у локалним говорним колективима, у дијалектима нестају, или се потискују на периферију. На тај начин оне сасвим мијењају статус у систему, па, потиснуте на периферију, не могу више бити извор промјена и нових реализација“ Рамић (2014: 192).

(историзми). Први имају стилску вредност у говору, а други – историзми, имају денотативно значење, и представљају номинативну нужност.

III.4.1.1. Лексички архаизми дефинишу се као „речи које су припадале неком прошлом раздобљу, али су у савремено доба потиснуте из активне употребе, па се њихова спорадична употреба у неким стилевима савременог језика оцењује као архаична и стилски обележена” (Радовић Тешић 2009: 33). Оваква дефиниција архаизме одређује у односу на стандарднојезички лексикон, међутим, лексеме могу застаревати и у оквирима језичких подсистема у којима се употребљавају. Нека лексема може бити увелико архаизам у односу према општејезичком лексикону, док у неким дијалектима може бити у живој употреби.

Лексема може застаревати на нивоу форме (када сегмент стварности и даље постоји, али се форма губи из употребе) и на семасиолошком нивоу (када је застарело само значење одређене форме, која се и даље користи) (в. Шипка 2006: 84; Радовић Тешић 2009: 38–41).

Архаизмима се приписује различит степен застаревања, па се издвајају: 1) речи које су у неком језику потпуно нестале из употребе, 2) речи које су у процесу нестајања<sup>289</sup> и 3) речи које су једном нестале из употребе, али се реактивирају из стилских разлога (в. Симеон 1969: 104–105). Ако архаичним лексемама приступамо са становишта употребе у савременом добу, онда се бавимо пре свега њиховом стилском вредношћу, питањима фреквенције и пољем употребе (в. Радовић Тешић 2009: 34).

Утврђивање архаизама међу територијално обележеним лексемама у делима Д. Михаиловића може се вршити или: **1)** самеравањем према општем лексичком фонду – у ком случају архаизме одређујемо као лексеме које се спорадично јављају на одређеним језичким просторима (у дијалектима), а само понекад у оквиру стандарднојезичког израза са стилском функцијом, или **2)** према позицији коју дијалекатске речи имају у лексичком подсистему дијалекта. То значи да лексема која је архаична у односу на општи лексикон, не мора имати архаичан статус и у датом дијалекту.

---

<sup>289</sup> Застаревање лексике је најчешће процес у ком се лексема постепено повлачи из употребе задржавајући се у говору старијег становништва, док коначно не нестане из употребе. Н. Рамић (2013а: 70) такав процес илуструје примером из говора ливањских Срба, када каже да у њему „функционишу синонимне лексеме *сан*, *пијат* и *тањир*, све три страногa поријекла (тур. *sahan*, тал. *piatt*, арап. *tannir*), али их, скоро по правилу, употребљавају различите генерације говорника. Најстарији говоре *сан*, они нешто млађи од њих *пијат*, а најмлађи *тањир*. То је очит примјер измјена номинације реалије узрокован промјеном животних околности, када поједине лексеме застаријевају (*сан*) и постепено прелазе у пасивни лексички фонд, неке опстају као регионално маркиране (*пијат*), а намећу се нове (*тањир*).“



Свега је неколико лексема којима можемо несумњиво приписати статус архаизама у дијалекатском подсистему. У питању су лексичке јединице у РСАНУ обележене квалификативима *архаично*, *застарело* и *покрајинско*, које су употребљене спорадично, углавном само по један пут, у: 1. *Петријином венцу* у наративу старије жене дијалекатског говорника, 2. у наративу других старијих дијалекатских приповедача и 3. искључиво у оквиру фразеологизама или делимично пресемантизованим конструкцијама. Сви ови примери у дијалекатском књижевном изразу Д. Михаиловића имају немаркиране синониме, који су фреквентнији.

У групи архаичне територијално маркиране лексике налазе се заменица *вас* 'сав, *цео*' (РСАНУ арх. покр.), прилог *мањ* 'једино, осим', предлог *раз/рас* 'против; ван, мимо' (РСАНУ заст.), именице *чес* 'част' (РСАНУ *чест* цсл. заст.), *вејка* 'грана' (РСАНУ покр. заст.) и *машина* 'шибица' (РСАНУ покр. заст.). Наведене лексеме јесу примери лексичких архаизама, имајући у виду да застаревају у целини – и формом и значењском структуром.

Начин употребе заменице *вас* и предлога *раз/рас* у дијалекатској књижевности Д. Михаиловића показује да у дијалекатском подсистему ове лексеме опстају у употреби са ограниченим колокабилним могућностима: *вас* + *дан* и *раз/рас* + *сваки/цели* + *апстрактна именица*. Архаична форма придевске заменице *сав* – *вас* употребљена је са циљем истицања целовитости појма који се њоме одређује у синтагматском ланцу. Временска, тј. стилска обележеност форме омогућава лексеми да посебно истакне семантичко-прагматичку компоненту свеобухватности у односу на немаркирани облик *сав*, или синониман придев *цео*. Поприложавање и лексикализација именичке синтагме *вас дан* у многим дијалектима у *ваздан* (РСАНУ *ваздан* прил. 1. *током целог дана, цео дан*; исп. *вазданачке, вазданке*), указује на ранију изразиту фреквентност синтагме. Учесталост употребе стилски маркиране конструкције у дијалекатским подсистемима вероватно је очувала и архаичну форму заменице, која се не јавља мимо те везе. У дијалекатском књижевном наративу у осталим позицијама доследно се употребљава необележени облик са метатезом *сав*.

**вас** 'сав, *цео*' – Онда вас дан проводиш у школи, па чекаш на станицу у Ћуприју [...] (БКГ, 10);

Уп. Кад би ми се гроб под мене отворио, ни то ми не би било доста да сав мој јад и чемер прими. (ПВ, 130); „Јао”, јаокнем, „је л има овдена и живи или само мртви? Јао”, кукам на сав глас, „је л има неки живи да ми помогне да избавим моје јадно дете? (ПВ, 264);

У речницима временски маркиран предлог *раз* (дијал. *рас*) забележен је са значењем 'због', док је у Михаиловићевој прози реализован са значењем 'изван, мимо';

против' увек у апстрактном, никада у конкретном просторном значењу. Будући да нисмо пронашли потврду за ово значење у речницима, постоји могућност да се ради о производу дијалекатске неологизације. Чињеница је да се предлог са семемом 'изван, мимо; против' јавља у ограниченом контексту. У прозном дискурсу он се реализује у више наврата, али само у изразито стилски обележеним спојевима уз именичку синтагму са детерминативима *сваки* и *цели*, којима се наглашава целовитост именичког појма, те истиче предлошко значење екцепције (в. *раз/рас* у П.2.3.1, стр. 175). Специфична контекстуализација овог предлога, тј. његова употребна условљеност стилистичком конструкцијом, а онда и напоредо функционисање синонимних предлога *против*, *мимо* и сл. указује на његово повлачење из активног фонда дијалекатског лексичког подсистема. Из перспективе самеравања са општим лексичким фондом, предлог *раз/рас* представља застарелу и нераспрострањену лексему, која је маркер дијалекатске обојености говора.

**раз/рас** 'против; ван, изван, мимо' – „Аман, бандоглави створе, чекај мало! Вели Бог. „Па не можете ви да живите рас целог света! 'Ди то може? Цео свет каже *овако*, ви једини кажете – *е*, *није*, *него онако*. (СПСС, 234); – Е, то је већ било раз сваке памети. Сад ја видим да имам посла с лудака. (Ч, 202); [...] оне вероватно не могу ни да постојавају друкше но једино у неко стање које је раз сваког живота и раз сваког појма о њему. (Ч, 310);

Уп. [...] временом се тако извештила да ју доктор Ђоровић трпео и ништа против њу није предузимао. (ПВ, 176); А онда га отац у село против његове воље и оженио; Милијана ми то и иснричала. (ПВ, 210); Промини још једанпут поред лудог Радована, сакривај се мимо Срејину кућу док пролазиш, пригни се крај абуланту и од људи бегај ако и сретнеш. [...] Ајд ја сад још једаред поред парк, па мимо пошту и католичку цркву, крај абуланту и кућу покојног доктора Ђоровића. Избијем тако на Касарину, (ПВ, 437);

Именице *вејка* и *чес* употребно се везују за полуидиоматизоване конструкције, које можемо сматрати фразеолошким архаизмима<sup>290</sup>.

Црквенославенизам и архаизам *чес* (< *чест*) појављује се само једном у оквиру фразеологизма *чес* и *час* са значењем 'поштење, морална исправност' у роману *Чизмаши* (Ч, 261). Ако се томе дода и чињеница да именицу не бележе консултовани дијалекатски речници, можемо тврдити да она није део активног фонда дијалекатског лексикона.

Лексички архаизам у лексикону српског језика *вејка* (РСАНУ покр. заст.) у прози Д. Михаиловића употребљен је једном у склопу идиоматизоване поредбене конструкције *ко вејка се осушити* 'превише смршати, ослабити'. Сви примери употребе

---

<sup>290</sup> Фразеолошким архаизмима сматрају се фразеологизми „који у себи садрже архаичне лексичке елементе”, попут *го као шешана* без игде ичега, пуки сиромах, *од год до год* 'из године у годину' и сл. (Радовић Тешић 2009: 41).

лексема *вејка* у дијалекатским речницима јесу примери полуидиоматизованих поређења, што указује на повлачење ове стилистичке јединице из дијалеката пред општеупотребним синонимом *грana* (нпр. ЦР: *Лелејем се ко вејка на ветар. Напраила се ко вејка. Усукала се ко вејка.* РКМД: *Слаб кај вејка се учинијо. Слабе су кај веја*).

Уп. И остаје му само да чека док му се, уз они болови тешки и гађење велико, ко на дрво у планину, и последња гранчица не осуши и последњи листић не опадне. (ПВ, 412);

Лексема *мањ* и *машина* такође су у процесу повлачења из дијалекатског лексичког подсистема. У прози су реализоване једанпут.

Прилог словенског порекла *мањ* (ПВ, 266) са значењем екцепције, реализован је једном у *Петријином венцу*, у складу са ситемским значењем једино, осим' које бележе речници. Са тим значењем у роману су у осталим примерима употребљавани стандарднојезички синоними *једино* и *осим*.

**мањ**, прил. 'једино, осим' – Мањ ако кучићи и мачке неће с нешто да се фрљају, други нема кој. (ПВ, 266);

Уп. А у себе се мислим, ники други ни нема, једино она. (ПВ, 163); Десну је ногу онако пренео, скоро цео се пребацио, једино му још лева заостала. (ПВ, 287); Па ја сам туна сама кај старо дрво у далеку Бучину планину остала, живи око мене више нема, једино мртви. (ПВ, 431); Је л је Милијану прегледао још неки осим вас?" (ПВ, 201);

Именица *машина* 'шибица, кутија шибица' (РСАНУ покр. заст.) употребљена је једном у *Петријином венцу* као контекстуални синоним стандарднојезичкој лексеми *шибица*. Напоредо функционисање покрајинизма и стандарднојезичке лексема указује на стилску маркираност једне од јединица у дијалекатском лексикону. Отуда дијалекатска варијација није само постојање посебног значења лексема *машина* у дијалекту, већ и чињеница да се у територијалном подсистему употребљавају две ознаке за исти денотат (са различитом стилском репартицијом), док је у стандарднојезичком лексикону присутна једна.

**машина** 'шибица, кутија шибица' – „Мисо”, шапуће Косана преко мене, „је л имаш свећу? Је л имаш свећу и машину у кућу?" (ПВ, 44);

Уп. Врцни шибицу, па ју запали. (ПВ, 133); Мој Миса кресну шибицу. Упали свећу, метну јој је полако у руке. (ПВ, 58);

Ако актуелност лексике самеравамо у односу на општи лексикон, онда је застареле лексике међу регионализмима употребљеним у књижевним делима Д. Михаиловића знатно више. Територијална маркираност лексике неретко је показатељ

архаичности лексике у односу на укупан лексикон српског језика, јер се лексеме у процесу повлачења задржавају у оквирима неких дијалекатских подсистема у говору старијег становништва. Отуда је немогуће утврдити прецизне критеријуме за одређивање степена архаичности дијалекатске лексике у лексикону српског језика, односно немогуће је прецизирати границе између критеријума нераспрострањености и временске обележености лексике.<sup>291</sup>

Регионална лексика у делима Д. Михаиловића која има необележене синониме у савременом стандарднојезичком лексикону и која се, због изумирања дијалеката и њихове нивелације према језичком стандарду, повлачи из употребе у дијалекатским подсистемима припада различитим тематским круговима:

1) група антропоцентричних лексема са хиперсемом 'карактерна особина':

**тотов** 'глуп човек, незналица' (Ч, 261), **мангалија 1.** 'мангуп, Ром, свирач', **гуланфер** 'пробисвет, мангуп' (ПВ, 97), **ценабет** 'свадљив, пргав човек, намћор' (ЖНЦД, 16), **несмајан 1.** 'чији су покрети незграпни, нескладни и хистерични услед одсуства самоконтроле' (ПВ, 16); **2.** 'сулуд, намћораст' (ЧКО, 103);

2) група глагола са значењем унутрашњег, психичког проживљавања и менталних процеса:

**текнути** 'ганути, дирнути' (ПВ, 258), **скањерати се** 'предомишљати се, колебати се' (ПВ, 149), **вардити** 'вребати, пазити на неког', **видати** 'лечити' (ПВ, 91, 116), **думати** 'интензивно размишљати, проживљавати' (Ч, 316), **натруковати / натрукувати 1.** 'накитити, преувеличати (у негативном смислу)' (Ч, 193), **2.** 'натрпати, згомилати информације у новине, одштампати' (ПВ, 134);

3) лексеме са хиперсемом 'делови тела':

**лалока** 'вилаца, чељуст' (ГМ, 23), **клопак** 'вилаца, чељуст' (ГМ, 23), **кишња** (о животињама) 'њушка' (ГМ, 59; ШМ, 44);

4) тематски скуп 'текстил и одевање':

**дузан**, -а, -о (о панталонама) 'раван, равног кроја' (ШМ, 34), **бошча** 'веће платно у које се увезују, у ком се чувају и преносе ствари' (ПВ, 15), **везоглавка** 'марама за главу' (ПВ, 68; ШМ, 34; Б, 81; П, 27), **дреа / дреја** 'одело' (ПВ, 145; Б, 81), **типа** 'дроњак, парче исцепаног платна од одела' (П, 43);

5) тематски скуп 'превозна средства':

**каре** 'кола на четири точка са коњском запрегом' (према каруце) (КОФ, 167);

б) лексеме са хиперсемом 'имовински односи':

---

<sup>291</sup> О архаизацији територијално маркиране лексике у укупном лексикону српског језика можемо говорити само као о тенденцији, будући да је кретање лексике у међуфондовским процесима непредвидљив процес, па се неке лексеме неочекивано реактивирају у оквиру неких других лексичких подсистема – тако се нпр. архаични турцизам *бошча*, који је у *Петријином венцу* реализован са значењем веће платно у које се увезују, у ком се чувају и преносе ствари реактивира у савременом фризерском професионалном жаргону са значењем 'огртач са прорезом за главу и руке који се ставља муштерији како длаке и козметички препарати не би падали по гардероби'.

**тал** 'удео у имовини, наследство' (БКГ, 12), **теслимити** (некоме нешто) 'продати; продати јефтино, за мали новац' (ГМ, 69; Ч, 54; ШМ, 37);

7) група прилога турског порекла:

**санћим** 'тобоже' (ПВ, 24; ПВ, 27; ПВ, 90), **дип** 'потпуно, сасвим' (Ч, 84; Ч, 124; Ч, 184), **коца** 'баш, управо' (ПВ, 75), **топрв** 'управо; истог (тог) тренутка' (ПВ, 53);

8) лексеме са хиперсемом 'храна':

**манђарија** 'укусна и скупа, квалитетна храна' (З, 217), **вилија** 'комад, кришка сира' (ГМ, 69; Ч, 54; ШМ, 37);

9) **најо** одр. речца 'не, нема' (Ч, 69);

10) остало:

**леген** 'лавор (бакарни)' (ПВ, 55), **чанче** 'врста карташке игре преферанс, санс', **пачарис** 'русвај, метеж, неред', и **калабалук** 'метеж, неспоразум' итд.

III.4.1.2. Лексеме које се из употребе повлаче због застарелости денотата квалификујемо као историзме. Њихов узрок застаревања стога „није ni formalni, ni semasiološki, već onomasiološki” (Шипка 2006: 81). Историзми у дискурсу уносе атмосферу прошлих времена, али њихова је функција превасходно денотативног карактера, будући да нема необележених савремених лексичких еквивалената за дате појмове. Међу њима су углавном лексичке јединице којима се упућује на појмове из домена материјалне културе.

**котлајка** 'земљана посуда са дршком за маст' (ГМ, 122); **карлица** 'плићи дугуљаст дрвени суд у ком се меси и кисели тесто' (ПВ, 380), **наћве** 'дрвено корито у ком се чува брашно или меси хлеб' (З, 27), **чатмара 1.** 'зид од прућа које је облепљено блатом' (ГМ, 58); **2.** 'кућа са зидовима од прућа облепљеног блатом' (УЗП, 170), **трло** 'посебна грађевина на пољима у које се радници на њивама склањају у случају временских непогода или у којима се одмарају од пољских радова' (З, 23), **шивенак** 'кожни опанак чије се лице ручно зашива за ђон' (ЈИ, 105), **цеђ** 'вода прокувана са пепелом која служи за прање посуђа' (ГМ, 63), **канате** мн. **1.** 'сандук који представља товарни простор воловских кола' (ШМ, 33), **бина** 'старинска кућа са високим прагом и земљаним подом' (УЗП, 175); **чуљити** 'одсецати уши животињама (свињама)', **чекмеце** 'дрвени ковчежић са фиоком која служи као каса', **швинка** 'дечја игра у којој играчи штаповима утерују лопте у рупе, и повремено замењују места' (З, 217), **колесар** 'двоколице' (З, 113) итд.

### III.4.2. Неологизми у дијалекту

Значај описивања неологизама, индивидуализама и хапакса који се јављају у језику писца истицао је још А. Белић (1955: XIX), говорећи да се без инвентарисања и описивања такве лексике „не може дати ни 'стилистичка атмосфера данашњице' ни јучерашњице нити иједног другог времена”, јер се на креативној реализацији језичког система заснива његово даље развијање и богаћење. Сваки комуникативни говорни чин

омогућава да се у синтагматском ланцу реализују исте, а увек другачије јединице језичког система, а само њихово ваљано и креативно комбиновање успоставља новине које, уколико буду прихваћене у говорној заједници, богате почетни систем. Бављење неологизмима стога омогућава лингвистима да предвиде развојне правце у лексикону српског језика, а не само да описују систем који је производ прошлих превирања.

Неологизми се најчешће дефинишу као „one lekseme koje su u *novije vrijeme* ušle u leksički sistem” (Шипка 2006: 81), што оставља могућност за различита тумачења одређења *новије време*. У Енциклопедијском речнику Р. Симеона (1969: 904) у дефиницији неологизма истиче се и критеријум степена подруштвљености, па се каже да је неологизам „novostvorena riječ; novo skovana i još neopćenito prihvaćena riječ ili izraz”. У литератури је и даље отворено питање да ли је неологизам нова реч која никада до одређеног тренутка није била забележена, по чему би се ова категорија преклапала са категоријама индивидуализама и хапакса, или је то реч која је нова у друштвеној употреби, која је у говорној заједници разумљива и применљива (в. Лађевић 1993: 182–183). Ђ. Оташевић (2008: 38) наводи још критеријум који бисмо могли назвати *унутарсистемност* – лексема се не може окарактерисати као неологизам, нова реч, ако није постала део општеупотребног фонда у датом лексикону, према чему се неологизму мора признати извесна стабилност у систему.

Ако се у фонду застареле лексике диференцирају скупови лексема према степену застарелости, онда је легитимно и код нових речи у једном лексичком систему говорити о различитим ступњевима прилагођености и подруштвљености. Јер чинови застаревања и неологизације у лексикону јесу динамична категорија и потребно је време како би се из дијалектичког процеса искристалисале неке оквирне класификације.

Класе јединица које представљају нове речи у језику – индивидуализам, хапакс и околионализам, у литератури нису прецизно разграничене, што илуструју сумарне дефиниције према којима се термини *индивидуализам, околионализам*<sup>292</sup>, *песничка*

---

<sup>292</sup> Околионализми се сматрају речима које настају за одређени комуникативни тренутак и то због незнања потребне речи, или због стилских разлога, зарад бојења израза различитим, новим асоцијативним вредностима (уп. Оташевић–Сикимић 1992: 68–69). За околионализме се везује ефекат необичности који произилази из форме или садржине речи. Формална необичност последица је настајања околионализама по непродуктивним творбеним моделима, а уколико је лексема направљена према постојећим, системским творбеним моделима у језику, онда се необичност заснива на семантичкој инкомпатибилности творбених форманата (уп. нпр. *претњолог, премртав* Оташевић–Сикимић 1992: 69). Због ефеката необичности и контекстуалне условљености у литератури се обично супротстављају потенцијалним речима (о томе више у Драгићевић 2008: 124). О томе да околионализми представљају елемент супкатегоризације неологизама говоре термини *околионални неологизми, контекстуални неологизми, индивидуално-стилистички неологизми, индивидуално-ауторски неологизми, неузвални неологизми* и сл. (Оташевић–Сикимић 1992: 67).

*актуализација* и *хапакс* користе за речи „које су за једну прилику сковали појединци – писци, песници или говорници српског језика” и које поседују одређену стилску вредност (Ивановић 2011: 79; Ивановић 2012: 85).<sup>293</sup>

Неологизми настају лексичким позајмљивањем, у творбеним процесима, и у процесима семантичког извођења, због потребе оформљавања номината за нове реалије, зарад попуњавања тренутних и сталних лексичких празнина (в. Оташевић 2008: 45–46), или зарад стварања стилских средстава за упућивање на већ постојеће денотате.<sup>294</sup>

У фонду дијалекатске лексике употребљене у књижевном делу Д. Михаиловића наилазимо на лексику која није забележена у расположивим општедескриптивним речницима српског језика, а спорадично је потврђена у неким локалним говорима. Непотврђеност лексике, удружена неретко са чињеницом да се ради о позајмљеницама из других језика, маркер је недовољне подруштвљености, те критеријум на основу ког издвајамо групу неологизама.

Процењивање лексике са становишта временске маркираности отвара низ практичних питања. Једно од њих јесте – да ли је лексема која није забележена у датом (под)систему неологизам, или смо суочени са чињеницом о недоследној забележености дијалекатске лексике. Такво питање можемо поставити, примера ради, за лексему *слинавка* (врста печурке), или за значење особе са одређеном карактерном особином лексеме *тиљарица* и сл., чије се потврде не налазе у речницима. Ове јединице могле би бити и архаизми, чија је дескрипција пропуштена тренутку када су припадале фонду неологизама или пак слоју временски необележених лексема. Отуда су процене лексичке грађе изнете овде само условне природе, а могу допринети у мери да лексеме и значења која нису имала своје сведочанство, буду забележене и контекстуализоване на неки начин у лексикону српског језика.

---

<sup>293</sup> Једина недвојбена категорија, одређена критеријумом фреквенције, јесте хапакс: лексема која је само једном потврђена код неког писца. Оказионализмима се приписује формална или семантичка необичност и контекстуална условљеност, што их супротставља потенцијалним речима. Индивидуализмима остаје да се призна шира појмовна вредност – то су речи које употребљавају појединци, а које могу и не морају бити у складу са творбено-семантичком системношћу српског језика. Термин *песничка актуализација*, онако како га користи Р. Бошковић, а даље и Н. Ивановић (2012: 97–98), поклапа се са схватањем оказионализама у литератури.

<sup>294</sup> Уп. „Nove se riječi stvaraju zbog potrebe ili da se izraze novi pojmovi ili da se označe nove stvari, poslovi, institucije ili naprosto iz hira onih koji govore (Симеон 1969: 904–905).

Нове речи настају и због унутарсистемских промена, које не морају бити условљене културолошким моментом „јер само функционисање језика као оруђа комуникације способно је да генерише импулсе лексичких измена које нису зависне од историје народа. Унутрашње промене су мање приметне. Ти неологизми не означавају нове предмете и појаве. Користе се за именовање већ постојећих реалија које су се пре означавале било описно било већ познатом у језику речју.” Оташевић (2008: 47).

**III.4.2.1. Лексички неологизми.** Лексички неологизми из наше грађе јесу позајмљенице или творенице од домаћих творбених средстава или пак творенице мотивисане страном основом а изведене по продуктивним творбеним моделима у српском језику.

Међу позајмљеницама које нису потврђене у речницима, те за које претпостављамо низак степен распрострањености, јесу бохемизам *бузерант* 'хуља, нитков' (Ч, 266, 306) (незабележен у речницима), *фосна* 'даска дебљине 5 центиметара која се користи у грађевини' (З, 163; З, 231) (само у ЦР), *штемпла* 'пресавијени клин од гвожђа који служи као заглавица, причвршћивач који фиксира некакве полуге и сл.' (ПВ, 113) (незабележен у речницима).

Неологизми добијени творбом од домаћих творбених форманата представљају углавном жаргонизме употребно везане за мушку дијалекатску језичку личност:

**пиздун** *погр. вулг.* 'лоша, неморална, непоуздана особа; цинкарош' (З, 101); **педераш** *погр.* 'особа хомосексуалног опредељења' (Ч, 201); **вазелинција** *погр. вулг.* 'особа која повлађује другима, која се, улагује, улизује' (Ч, 261); **дупеувлака** 'особа која повлађује другима, која се улизује'; **запрднути** 'изврнути руглу, исмејати' (Ч, 90); **јебиветар** 'особа која улудо троши време, која нема циља; замлата' (Ч, 190); **зашибајло** 'неозбиљан човек, комедијаш' (Ч, 260), **трапађоза** 'трапав и неспособан човек' (З, 147); **пргавштина** 'прек, плаховит, пргав човек' (Ч, 77); **ледик** 'младожења, кицош' (З, 197); **смртњак** 'осуђеник на смрт' (З, 86–87); **чизмаш** *проф.* 'професионални војник' (Ч, 114); **прашинар** *проф.* 'обичан војник, војник без чинова и искуства' (Ч, 29; 30); **тврдосерница** 'затвор, хапс' (Ч, 316); **твртка** 'затвор' (Ч, 315), **забелица** 'затвор, хапс' (Ч, 307), **запрђивати се** 'задиркивати, исмевати неког, шегачити се са неким' (ПВ, 255; БКГ, 16);

Три лексеме које се не налазе се у речницима излазе из круга дијалекатских жаргонизама: синоними *слинавка* и *балегара* са значењем 'врста гљиве која испушта лепљиву течност' (182–183) и *перило* 'домаћи сапун, средство за прање' (ШМ, 32).

Неколико лексичких јединица које нису потврђене у речницима настале су у творбеним процесима од творбених основа позајмљеница са различитим степеном распрострањености на српском дијалекатском простору. У тој су групи придеви *овиксан* 'сјајан' (ЈИ, 111) (РМС: *овиксати* варв. 'учинити сјајним [наносећи викс, маст за чишћење], навиксати, изгланцати) и *олајисан* 'намазан уљем' (Ч, 118; Ч, 168; ЧКО, 112) (РМС: *олај*, м мац. 'уље од ланеног семена, ланено уље'), а онда и глаголи *флинтати се* 'имати интимне односе са мушкарцима' (РСАНУ *флинта* ж нем. 1. 'пушка кремењача. 2. шатр. 'жена лаког морала, дроља. ЦР: *флинта* ж пеј. 'жена лаког морала. *флинтара* ж пеј. и *флинтотина* ж пеј и ауг од *флинта*) и *фузати се/фузнути се* 'клизати се'



/’оклизнути се’ (РГСМ: *фузало* ’део плуга’, Скок [I: 539] *fúzno* = *fúzió* sr. r. pridjeva ’skliskò; *ofúzmti se* ’оклизнути сè, *isfuzniti se* = *sfuzniti se*).

**III.4.2.2. Семантички неологизми.** (Лексичко-)семантички неологизми (о терминима в. Оташевић 2008: 37–38) представљају посебну групу неологизама који настају тако што је „стара форма (означавајуће) добила [...] нову садржину” (Исто). То су нова значења постојећих јединица у лексикону.

Са функцијом именовања специфичног денотата у професионалном жаргону успостављена је семема ’врста алата’ стандарднојезичке форме *лабуд* (З, 84) (незабележено у речницима).

Са стилском функцијом настала су следећа значења стандарднојезичких лексема за која немамо потврде у речницима, а према језичком осећању им приписујемо извесну стабилност у дијалекатском подсистему:

**политика** фиг ’правила’ (З, 114), пуољ ’руменило’ (Ч, 74); **податан** (о жени) ’лака, која лако ступа у сексуалне односе’, **пиљарица** ’неозбиљна, лаковерна особа’ (З, 305), **застранити** (о болести) ’погоршати, постати неизлечив, интензиван’, **распомамити се** (бол) ’погоршати се, појачати се’ (ГМ, 32), **расточивати се** (од јада и злоће) ’патити, једити се, гристи се’ (Ч, 200), **омаћи се** ’полудети’ (Ч, 315); **олалија** индив. (етн.) ’бакља од баштенских метли’ (ГМ, 10).

На крају издвајамо оне семеме које су производ околиналне употребе лексике у контексту, са изразито стилском функцијом у бојењу приповедања и постизању веродостојности догађаја. Ова метафорична значења производ су креативности и довијања дијалекатског приповедача у процесу референције на денотате које не познаје (*ченгела* ’медицински прибор’), на денотате према којима успоставља одређени субјективни став (*одсмрдети* погр. ’одспавати, преспавати’) и на појмове које жели сликовито представити слушаоцу (*фиранга* ’мрак, замрачење, замагљење вида изазвано несвестицом; *черечити* ’сећи, оперисати; *лазнути* [о руменилу] ’избити, појавити се; *маневрисати* ’изводити упадљиве покрете [рукама]). У оквиру фонда нових речи у дијалекту ове јединице могу се окарактерисати као нараторски индивидуализми.

**ченгела** ’медицински прибор’ (ПВ, 83), **черечити** ’сећи, оперисати’ (ПВ, 73), **лазнути** (о руменилу) ’избити, појавити се’ (КОФ, 155), **маневрисати** *индив.* ’изводити упадљиве покрете (рукама)’ (ПВ, 64); **фиранга** ’мрак, замрачење, замагљење вида изазвано несвестицом; **одсмрдети** погр. ’одспавати, преспавати’ (Ч, 303); **вргнути** ’отерати без нечије воље’ (ПВ, 214);

## III.5. ЕКСПРЕСИВНА ЛЕКСИКА

### III.5.0. Теоријски проблем

Битна особина дијалекта као језичког система која одређује доминантне лексичке слојеве јесте усмена реализација.<sup>295</sup> Техника сказа као симулације усменог говора у делима на дијалекту Д. Михаиловића условила је стилизацију језика прозе у складу са особеностима усменог говора. Изразита одлика усмене говорне форме јесу неформални или полуформални видови општења међу комуникаторима. Степен формалности повећава се са узрасном и полном разликом међу саговорницима, или уколико један од саговорника заузима престижну позицију стандарднојезичког идиома. Такву неформалну комуникацију одликује експресивно обојени говор оличен у језичким средствима свих нивоа којима се примарно исказује став говорника према објекту именовања и саговорнику, док се у други план поставља сама референција (уп. Јакобсон 1966: 290), што основаним чини став да „се неки говори српског језика одликују изразитом експресивношћу, чак и у сфери придева и прилога што није карактеристично за стандардни језик” (Ристић 2004: 19). Ова чињеница објашњава и велику заступљеност експресивне лексике међу територијално маркираним јединицама у делима Д. Михаиловића. Експресивна лексика јесте јединица раслојености лексикона, као примарна одлика разговорног стила и неофицијелног општења, па се доводи у везу са стилском сниженошћу и одсуством говорне културе, поготово ако се ради о тзв. негативној експресивности, али и са креативном употребом језика која омогућава да се комуникација адекватно обоји (уп. Ристић 2004: 18; уп. и Дешић 1982: 71<sup>296</sup>). Експресивне лексичке јединице специфичне су по својој значењској структури, употребној вредности и прагматичким ефектима, па представљају посебне јединице раслојености лексичког система дијалекта и језичке личности наратора и писца. Будући да су знакови којима се може упутити на исти референт подударни у номинатуму, али да нужно осликавају нарочите начине датости онога означенога, неподударни су у смислу, сигнификацији (в. Фреге 1995: 167–194), раслојеност лексикона не може се пратити само према критеријуму утврђивања денотативног лексичког значења. У обзир

---

<sup>295</sup> Уп. „Основной фактор, разграничивающий стили речи (соответственно и стилистическую маркировку лексикки),— это форма речи: письменная и устная. Условия и цели устного и письменного общения существенно различны, и в рамках этих типов речи вырабатываются специфические средства, несущие на себе печать того или иного стиля. [...] Поскольку в устном общении с наибольшей полнотой выявляются не только мысли человека, но и его эмоции (иногда даже второе сильнее, чем первое), то для лексикки разговорного типа характерно наличие определенной коннотации, в особенности эмоционального компонента.” (Кузьнецова 1989: 187).

<sup>296</sup> М. Дешић истиче како од емоционалне обојености зависе интонација, јачина и темпо говора, што и сам говор чини живљим.

се морају узети и нелингвистички фактори који се тичу перспективе из које се врши именовање. Критеријум на основу ког се издваја посебан слој експресивне лексике у систему српског језика и у датом дијалекту као његовом подсистему излази из домена лексичке семантике и прелази у сферу комуникативно-прагматичких принципа, на основу којих се у дијалекту издвајају јединице појачане експресивности, које се у лексикографској пракси бележе етикетама *шалливо*, *иронично*, *погрдно*, *презриво*, *подругљиво*, *пејоративно*, *хипокористично*, *еуфемистично* и сл.

Упоришта оваквом схватању експресивних језичких јединица налазе се у англо-америчкој, руској, као и у домаћој литератури. Ослањајући се на богату традицију англоамеричке семантике (Халидеја [Halliday], Лајонса [Lyons], Лича [Leech]), Т. Прћић (1997: 22–24) говори о два типа лексичког значења<sup>297</sup> која омогућавају две основне језичке функције – дескриптивном, које обезбеђује својство језика да одслика спољашњу стварност, односно неко стање ствари „које не зависи непосредно од оних што га одсликавају” и асоцијативно, које омогућава другу значајну језичку функцију – да одсликава унутрашњу стварност, тј. неко стање ствари које зависи од оних што га одсликавају.<sup>298</sup> Дескриптивно значење је карактеристика свих лексема, док је асоцијативно значење факултативни пратилац првог (уп. и Ристић 2002: 93). Само дескриптивно значење имају употребно немаркиране лексеме, док асоцијативно значење

---

<sup>297</sup> Различити аутори износе другачије поделе лексичког значења, углавном не претендујући да обухвате све могућности које се јављају у комуникацији и са свешћу о томе да је демаркација различитих типова у пракси често тешка, па и немогућа. Нпр. Г. Лич (1981: 9–23) говори о седам типова значења: 1. концептуално (тј. денотативно), 2. конотативно, које чини низ карактеристика које смо искуствено научили да придружимо одређеном појму; у питању је пратећа компонента концептуалном значењу која зависи од искуства говорне заједнице и појединца, 3. социјално и афективно значење (социјално се тиче порекла и статуса говорника – дијалекат, домена примене – језик права, науке, рекламе, статуса – љубазно, колоквијално и сл., модалитета – језик меморандума, предавања, вицева, индивидуалних специфичности – нпр. Хемингвејев језик, а афективно значење производ је личних осећања говорника), 4. рефлексивно значење, које се јавља када специфично значење једне речи изазове, асоцира свакодневно, немаркирано – нпр. *Свети дух* у црквеном језику асоцира на значење речи *дух* у свакодневној употреби, 5. колокационо значење – састоји се од асоцијација коју реч добија на рачун других речи са којима се често јавља у синтагматском окружењу, 6. асоцијативно значење, које је производ рефлексивног, колокативног, афективног и социјалног значења и 7. тематско значење које произилази из избора између алтернативних граматичких конструкција које условљавају емфазу одређених речи – различите граматичке конструкције могу имати исто значење, али различиту комуникативну вредност.

Н. В. Телија (1986: 126) говори о три типа лексичког значења: 1. значења чији се садржај исцрпљује знањем о свету и која су стилски неутрална; 2. неасоцијативна (нефигуративна) значења која укључују само рационалну оцену и која се не могу употребити без посредних средстава за актуализацију референције (\*Подлац се јавио. / Тај подлац се јавио) и која су такође стилски неутрална; и 3. експресивно маркирана асоцијативна, сликовита значења која укључују емотивност и која су увек стилски маркирана; такође се не употребљавају без средстава референтне актуализације (\*Свиња се опет није захвалила / Та свиња се опет није захвалила). Значења прве групе су денотативна а друге две прагматичка.

<sup>298</sup> Уп. Н. В. Телија (1986: 10) парафразирајући А. А. Ивина и Е. М. Волфа издваја два типа расуђивања, односно мишљења о свету: оно којим се описује свет – дескриптивно, информативно, фактичко, и аксиолошко расуђивање које је усмерено на оцену сегмената изванјезичког света (тиче се тога шта и на који начин човек вреднује, шта сматра добрим, а шта лошим и сл.). Уп. и Телија (1996: 105).

имају лексеме које су увек обележене особинама комуникатора и карактеристикама комуникативне ситуације, па је оно показатељ функционално-стилског „опредељења” лексичке јединице. Такво је значење субјективне природе и може се одредити скаларним контрастом више/мање, што значи да је подложно реинтерпретацијама те прагматички условљено и стилистички обележено, што се у тексту манифестује као експресивни ефекат. Прагматичка условљеност асоцијативну компоненту чини најкомплекснијим сегментом лексичког значења,<sup>299</sup> будући да није лако увек издвојити и класификовати њене ефекте у говорној реализацији.<sup>300</sup>

У литератури се неретко синонимно употребљавају термини емоционалност, афективност и експресивност,<sup>301</sup> међутим, ми ћемо под термином *експресивност* подразумевати „сваку намеру говорника да било чему да значај у акту говора, и то посебним начином изражавања како би овом посебношћу задобио жељену пажњу” (М. Грепл према Ристић 2004: 15), односно постигао извесне перлокуцијске ефекте.<sup>302</sup>

---

<sup>299</sup> Кожин стилистичко (асоцијативно) значење речи види као „посебан вид лексичке садржајности који настаје у процесу говорне активности и које се одликује релативном стабилношћу и способношћу реализације емоционално-оцењивачког односа, сликовитог изражавања, експресивне обојености”, на тај начин га одређујући истовремено као предмет стилистике и лексичке семантике (према Тошовић 1995: 35), чиме се усаглашава са С. Улманом који је указао на прожимање семантичких и стилистичких категорија (Исто: 33).

<sup>300</sup> Бављење овим рубним сегментом лексичког значења отежава и чињеница да се терминосистеми којима се покрива овај сегмент изучавања лексичке семантике разликују од аутора до аутора. Т. Прћић (1997: 23, 24) издваја три доминантна типа асоцијативног значења: 1. стилско, 2. експресивно и 3. конотативно значење. **Стилско** значење је последица најразличитијег сплета околности које детерминишу а) комуникатора и б) комуникативну ситуацију. Лексичке варијације које су везане за комуникатора откривају његово порекло (дијалекат), друштвени статус (социолекат) и временску актуелност (хронолект). С друге стране, употребна вредност лексике која се везује за комуникативну ситуацију у спречи је са тематиком комуникације (предметним регистром), односом међу саговорницима (интерперсоналним регистром) и медијумом у ком се комуникација одвија (усмено/писмено). **Експресивно** значење проистиче из ставова и расположења говорника према референту и према осталим комуникаторима, а **конотативно** значење представља компоненту која проистиче из различитих „субјективних реаговања на објективну стварност, условљених најчешће ранијим индивидуалним или колективним искуством комуникатора” (Прћић 1997: 24).

У својој категоризацији Т. Прћић под термином *експресивно значење* подразумева емоционалну компоненту значења која представља субјективно вредновање објекта именовања кроз оцену прихватљиво/неприхватљиво, узимајући овај термин у свом ужем смислу.

<sup>301</sup> Н. В. Телија (1986: 11) примећује да се у литератури под појам експресивне обојености укључују стилске особине, емоционалност, својство оцене и сликовитост, те отуда и обиље термина, попут емоционално-експресивно, експресивно-емоционално, стилистички маркирано, афективно, конотативно значење, експресиви итд.

<sup>302</sup> Е. В. Кузњецова (1989: 184) говори о два доминантна схватања појма експресивност – ширем и ужем:

„При широком подходе под экспрессивностью слова (или другого языкового средства) понимается все то, что обладает эффектом повышенной выразительности, связанным с отклонением от нейтрального, общепринятого стандарта. Такая экспрессивность выходит за рамки системы лексических средств и охватывает все средства повышенной выразительности, реализующиеся в речи. Это могут быть и собственно слова-коннотативы (например, *речей* — по отношению к человеку, настойчиво навязывающемуся с разговорами к кому-либо), и слова с нарочито фонетической огласовкой (например, *инф[э]кция, б[о]кал*), и особые синтаксические структуры, типичные для устной речи (например, *Ведь лентяй лентяем, а туда же!*), и нарочитая двусмысленность, каламбурность, достигаемая за счет

Овакво схватање експресивности лексичких јединица укључује у себе феномен језичке личности,<sup>303</sup> будући да је експресивност одређена особинама, оценама, емоцијом субјекта говора и његовом намером, као и прагматичке ефекте говорне ситуације која се манифестује кроз оквире различитих експресивних говорних чинова.<sup>304</sup>

Л. Згуста (1991: 43) експресивну функцију лексике приписује конотацији, коју види као конгломерат компонената лексичког значења које „придодају неку контрастивну вриједност базичној, обично десигнативној функцији”, а као најобимнију категорију речи која садржи конотацију издваја експресивну лексику, међу којима је најбројнија она са емотивном функцијом. Експресивност је за Л. Згусту последица потребе да се користи „*јача*, сликовитија ријеч умјесто уобичајене, *безбојне*” (Згуста 1991: 44).<sup>305</sup> Суштинске разлике у схватању узрока лексичке експресивности међу ауторима нема, али се уочавају разлике у терминосистему – за Т. Прћића конотација је само једна компонента асоцијативног значења, док Згуста узима конотацију као надређену јединицу у таксономији, која обухвата различите типове обележености лексике – спољашње (формалне) и унутрашње (значењске), као што су припадност одређеном стилу, или подсистему на временској или територијалној равни, постојање

---

графических средста (например, у Маяковског — «*А кто до того к подписям привык, что снова к скале полез,— у этого навсегда закрывается лик-* (перенос) *без*). Под экспрессивностью в узком смысле понимается наличие в семантике слова компонентов, характеризующих меру и степень проявления определенных признаков явлений. Имеются в виду только такие признаки, для которых различная степень проявления представляется естественным свойством. Например, действие направленного перемещения может быть различным по скорости, семантика глаголов *плестись — идти — нестись* дифференцируется именно в зависимости от меры (интенсивности) скорости. Н. А. Лукьянова предлагает для обозначения данного семантического феномена термин «интенсивность», связывая его «не с любой количественной квалификацией явления, а только с такой, которая демонстрирует отклонение от «нормальной» меры».”

Уз то ауторка наводи и тумачење термина *експресивност*, *експресив* и *експресивна реч* као синоним за *конотативне речи*, тј. као номинате за лексеме са конотативном компонентом лексичког значења са микрокомпонентама емоционалне оцене, интензивности и фигуративности (Кузњецова 1989: 184).

<sup>303</sup> Лексичка експресивност као један сегмент језичке експресивности посебну пажњу добија у оквиру теорија језичке личности и универзалне семантике (в. Телија 1986).

<sup>304</sup> Експресивност се везује за експресивне говорне чинове (Yule 2002: 53–54). У њима говорник речи и остала језичка средства прилагођава свету осећања – могу изражавати психолошка стања попут задовољства, бола, допадања, недопадања, туге или пријатности. Узрок експресивних говорних чинова може бити нешто што говорник или саговорник чине а део је говорничког искуства. Феномен експресивности може се пратити на свим језичким нивоима – од „фонетско-фонолошког, интонационог, морфолошког, творбеног, семантичког, синтаксичког, текстуалног, као и у различитим приступима језичким појавама: традиционално-структурном (филолошком), опште лингвистичком, социо- и етнолингвистичком, функционално-стилском, прагматичком, комуникативном и др.“ (Ристић 2004: 14).

<sup>305</sup> Уп. „Било које стилско обележје ријечи, чињеница да ријеч припада одређеном стилу дотичног језика, одређеном жаргону или социјалном дијалекту (ако се ријеч користи у недијалекатском контексту), да је новоскована (неологизам) или напротив, застарјела, носи додатни семантички значај, додатну информацију о говорнику, његовом ставу или вредновању субјекта, даје боју субјекту, преноси информацију снажније, хумористичније, емоционалније, ироничније, јесте, слѣдствено томе, експресивнија, и, стога, конотативна.“ (Згуста 1991: 44).

компоненте емоционалне и вредносне оцене и сл. Н. В. Телија (1986: 12) конотацију посматра у вези са феноменима експресивности и емоционалности, али прави разлику између конотације и експресивности.<sup>306</sup> Конотација је за њу сегмент лексичког значења експресивних лексичких јединица и њоме се изражава емотивно-аксиолошки и стилски маркиран однос субјекта према стварности. Тај однос условљава експресивни ефекат (Телија 1986: 5) и представља дистинктивну црту експресива у односу према немаркираној лексици. Као значењска компонента која омогућава експресивну обојеност конотација је ужи појам од експресивности.

Пошто су лексеме језички знаци дводелне концепције, очекивано је да се експресивност, као изражајност, може постизати на формалном нивоу – на фонетском и творбеном плану – што би чинило елементе инхерентне експресивности, и на плану семантике, у виду пренесених значења, што такве лексеме чини јединицама са адхерентном експресивношћу (уп. Ристић 2004: 16–17).

У нашем приступу лексичке јединице којима се постиже изражајност сваке врсте у говору сматраћемо експресивном лексиком. Узроци те изражајности могу бити двојаки: а) спољашњи, када говоримо о стилској маркираности експресива – нека лексема је својство одређеног подсистема (дијалекта, социолекта и сл.), па ће, када год се реализује, носити информацију о њему (о свом аутохтоном контекстуалном окружењу)<sup>307</sup> и б) унутрашњи, који се тичу лексике која садржи посебну компоненту лексичког значења – конотацију, оличену у постојању валуативних компоненти неког сегмента изванјезичке стварности (референта) (в. Кузњецова 1989: 182–192).<sup>308</sup> Притом,

---

<sup>306</sup> Ослањајући се на Бајиа и Виноградова, Н. В. Телија (1986: 19) истиче да су све речи које не дају толико информацију о свету колико о односу говорника као онеме што је означено и ка условима говора (умесности/неумесности избора речи у комуникативној ситуацији) експресивно обојене. Независно од тога да ли је субјективно-модални однос морфолошки изражен или не, сва значења речи која носе информацију о сегментима изванјезичког света и субјективну оцену говорника о њима имају експресивни ефекат.

<sup>307</sup> Уп. За С. Улмана (према Симић 2016: 181) експресивност као стилистичка категорија није семантички појам, већ стоји мимо значења. Према његовом мишљењу све „што излази из оквира чисто референцијалне и комуникативне функције језика спада у област експресивности: емотивни обертонови, емфаза, ритам, симетрија, еуфонија, а такође и тзв. евокативни елементи који локализују стил унутар посебног регистра (литерарни, колоквијални, сленг итд.) или га асоцирају са посебним срединама (историјским, страним, регионалним итд.).

<sup>308</sup> Код конотативно маркиране лексике додатне информације објективне и субјективне оцене наслојавају се на денотативне компоненте чинећи конотативну компоненту лексичког значења.

И А. Круз (2006: 48–49) говори о три димензије значења, које се могу јавити паралелно у једној лексеми. То су: дескриптивно значење (онај део којим се означава неки сегмент стварности и који одређује истинитосну вредност исказа у коме се реализује), експресивно (значењска компонента којом се изражавају емоције, оцене или ставови, али која не утиче на истинитосну вредност исказа) и евокативно значење (значењска компонента речи које су јединице неких језичких варијетета, какви су нпр. дијалекти и др. регистри и које имају моћ да евоцирају сопствени контекст у ком се најчешће употребљавају).

конотација и стилске карактеристике неретко се прожимају у истој лексичкој јединици (уп. Кузњецова 1989: 189).

### **III.5.1. Територијално маркирана лексика у стандарднојезичком тексту (стилска експресивност)**

Стилска маркираност експресива је спољашња карактеристика лексеме и огледа се у њеној умесности употребе у различитим комуникативним ситуацијама, у дозвољености, прикладности употребе или везаности за одређени функционални стил (усмени, писани, колоквијални, официјелни итд.) и за особине које карактеришу субјекта говора (порекло, узраст, образовање и сл.) (уп. Прћић 1997: 24; Ристић 2004: 19). У питању је онај сегмент значења који се назива стилском маркираношћу јединице. Под стилистичким значењем Кодухов види она значења „код којих се именовање и означавање предмета и појмова спаја са функцијом карактеризирања самих ријечи” (према Тошовић 1995: 35), а њих пре свега имају синоними и речи које припадају различитим лексичким слојевима (Исто). То значи да синоними у дијасисистему јесу основни извор стилске маркираности. Лексичке варијације које су везане за комуникатора (дијалекат, социолекат, хронолекат) имају пресудан утицај на формирање идиолекта „у смислу потпуног скупа јединица и правила у саставу језичког система појединца” (Прћић 1997: 23), док варијације везане за комуникативну ситуацију (предметни и интерперсонални регистар) имају пресудан утицај на испољавање идиолекта и одређују регистар, „у смислу одабраног подскупа јединица и правила у саставу језичког система појединца” (Прћић 1997: 23–24).

Са становишта стандарднојезичког лексикона сва територијално маркирана лексика јесте стилски обележена јер носи информације о социјалној и подручној припадности говорника. У романима и приповеткама Д. Михаиловића који су у потпуности написани на дијалекту многе територијално маркиране лексеме немају ефекат стилске маркираности унутар наратива, тј. унутар дијалекта где су уобичајене, необележене, већ такав ефекат производе на рачун тога што се имплицитно супротстављају стандарднојезичком идиому, одређујући нараторе територијално и социјално. Управни говор ликова који је такође у целини на дијалекту садржи

---

Експресивна компонента одговара конотативној компоненти значења Кузњецове, док је евокативно значење исто што и стилска (спољашња) маркираност експресивних јединица.

дијалекатске лексеме које су стилски немаркиране за говорнике дијалекта – подређене приповедаче, али постају обележене ако их посматрамо у односу према надређеном приповедачу који користи стандарднојезички идиом. Дијалектизми као обележје управног говора јунака – дијалекатских говорника, представљају стилски маркирану вредност која детерминише подређеног наратора као припадника одређеног друштвеног слоја и одређеног порекла и ту функцију дијалекатска лексика врши удружена са другим нивоима територијалне маркираности: са фонетско-фонолошким и морфосинтаксичким нивоом. Дијалекатски наратори користе лексеме матерњег идиолекта, без свести о стратификационим принципима својственим стандарднојезичком лексикону – тако Петрија не прилагођава свој говор лекарима, војницима или судији када разговара са њима, као што нема ни свест о стилском раслојавању лексике када саговорнику преноси туђ говор, који засигурно у изворном облику није био на дијалекту.<sup>309</sup> То показује да се дијалекатска лексика у дијалекатском окружењу не реализује са ефектом стилске маркираности, него нужног и основног средства за комуникацију књижевних јунака. Такво говорно окружење омогућава нам да приступимо књижевном тексту као дијалекатском тексту.

Територијално маркиране лексеме које се јаве пак у говору надређеног приповедача као његово аутохтоно изражајно средство у оквиру стандарднојезичког наратива а не као елемент цитатности (што је посебно изражено у романима *Гори Морава* и *Злотвори*) имају стилску вредност и указују или на порекло наратора и његову повезаност са матерњим дијалектом, или на предметни регистар, односно условљеност темом која захтева употребу дијалекатске речи. Њихова стилска обележеност, тј. изражајност, реализује се захваљујући контрасту са неутралним, стандарднојезичким контекстом у ком се остварују. Са стилистичког становишта, „[д]ијалекатски елементи у склопу неког другог система могу утицати и на увећање уметничке информације”

---

<sup>309</sup> Уп. нпр. Петријино преношење говора лекара (ПВ, 149), у ком се налазе дијалекатски облици својствени Петрији (именица *болес* са упрошћеном финалном сугласничком групом и у мушком роду, општи падеж: *с њега*, облик *иструменти* са упрошћеном групом *нстр*) или преношење говора ветеринара официра из Београда (ПВ, 240) са семантичким дијалектизмом *пореметити се*, формалним дијалектизмима *тебе* (општи падеж, датив) и *млого*.

Прегледа мене доктор Јешић. Обрте ме онде, окрете. Питује ме ово и оно. Ја му све казујем. Мрдну он главом. „Ја ти се, Петрија“, каже, „право да ти кажем, у твој болес нешто не разумем. Него ћу да ти напишем једно писмо и ти ћеш с њега да пођеш код доктора Јовановића у П. Ми смо венчани кумови, он ће тебе лепо да прегледа на сви иструменти. Па ћемо да видимо шта ћемо.“ (ПВ, 149);

И онда ми тај човек каза: „Ништа се он тебе онда није пореметио нити се отровао, но је њега то што ти муж умро млого потресло. Он ти је, жено, рак добио и немој ништа да се надаш. Ништа од њега нема. Нема му, јадноме, лека.“ (ПВ, 240);



(Јовић 1985: 90). Према Д. Јовићу (1985: 90), дијалекатски елементи у стандарднојезичком идиому стилску ефективност и информативност дугују управо својој неуобичајености и непредвидљивости, па је њихова улога и у избегавању окамењености исказа књижевнога језика. Отуда писац није употребљавао немаркиране лексеме ни онда када је имао избора.

Употреба регионалне лексике у стандарднојезичком наративу заснованом на сказу за последицу има ефекат неформалне стилске ситуације у којој наратор претпоставља неформални, блискији однос са замишљеним саговорником, у ком се социјалне позиције откривају упоребом стилски маркиране територијалне лексике уместо неутралних еквивалената.<sup>310</sup> Преплитање стандарднојезичке лексике са дијалекатским подсистемом одражава не само стилску динамику у оквиру стандарднојезичког наратива већ и хетерогеност структуре језичке личности писца. Начин садејства необележене и територијално маркиране лексике у стандарднојезичком наративу својеврсно је фингирање лингвистичког односа између система и подсистема, који се заснива на пропустљивој граници и потенцијалном функционалном сељењу елемената подсистема у општи, наддијалекатски лексички фонд. Сврховитост регионалне лексике у стандарднојезичком наративу оличена је и у референцијалној функцији и у функцији означитеља унутрашњег света говорника. Такво фиксирање елемената дијалекатског подсистема у стандарднојезичко окружење отвара и питање њиховог потенцијалног нормирања.

Типове стилске маркираности регионалне лексике сагледаћемо у романима *Гори Морава* и *Злотвори*, у којима надређени приповедач селективно реализује територијално маркиране лексеме у стандарднојезичком наративу.

---

<sup>310</sup> Н. В. Телија (према Ристић 2004: 34–35) издваја седам типских ситуација од којих зависи избор између експресивне и стилски неутралне лексике, и то на основу односа међу саговорницима и њихових статусних улога. То су: **неутрална стилска ситуација** или „језички стандард“, у којој социјални однос саговорника не утиче на тип говора (од официјелног, до свакодневног, разговорног); **неформална стилска ситуација**, која се остварује када се социјални односи међу говорницима одређују појмовима статусних и позиционих улога; **фамилијарни говор** који се остварује у случајевима када се однос међу говорницима одређује као однос блиског познанства, који су равноправни по статусним улогама; **грубо фамилијарна ситуација**, која се остварује када блиско познанство условљава „фамилијарне“ односе, а однос по статусу даје основу за омаловажавање личности; **интелектуално (књишко) општење**, када су учесници комуникације образовани људи, а њихове статусне позиције подразумевају однос са уважавањем личности саговорника; **официјелни говор**, који настаје када однос између говорника строго статусно одређен, а позиције одговарају тим статусима; **професионални говор** се остварује у условима у којима су статусне улоге одређене занимањем, а статусне позиције хијерархијом међу партнерима у послу. Уколико фиксирана лексема у говору одговара условима комуникативне ситуације, говоримо о стилском слагању, а ако је у супротности са комуникативним оквиром, тј. када је „супротстављена тоналности говора“, говоримо о стилском контрасту (Кузњецова 1989: 191–192; уп. и Ристић 2004: 19–20). Неприкладна употреба стилски маркиране јединице условљава „ефекат повишене експресивности“, што може бити интенционални поступак у књижевности или разговорном стилу (Исто).

У роману *Гори Морава* хомодијагетички наратор приповеда користећи стандарднојезички израз у који уклапа регионалну лексику у мери која одговара тематици везаној за рурални живот Поморавља. Такав идиолект примерен је јунаку који је у младости напустио родно место и пошао у Београд, што се језички манифестовало преласком са дијалекта на стандардни идиом, а из перспективе сећања на детињство он посеже за лексиконом свога дијалекта, јер је управо лексикон језички ниво у ком се специфичности и прожимања појмовних структура најинтензивније осликавају. Једино је управни говор подређених приповедача у роману у потпуности на дијалекту. Границе између различитих приповедних нивоа јасно су оцртане дидаскалијама које даје надређени приповедач, а дијалекатска лексика унутар стандарднојезичког дискурса приповедног *ја* која је елемент деонтичке цитатности (о типовима туђег говора в. Ковачевић 2012) издвајана је курзивом. Тако спроведени графостилеми омогућили су нам да прецизно издвојимо оне регионализме које писац уврштава у аутохтони наратив надређеног стандарднојезичког приповедног *ја*, а не користи је у функцији цитата.

У *Злотворима* надређени приповедач приповеда на стандардном језику, али са склоношћу да на лексичком нивоу употребљава територијално маркиране јединице са експресивном функцијом, а неретко и са номинативном вредношћу.

Стилски маркирана лексика своју експресивност постиже ослањајући се на парадигматску везу са стилски неутралним синонимима, а избор између јединица на прадигматском нивоу условљен је „знањем о условима говора”, што подразумева познавање узуса о томе како треба водити разговор са одређеном особом у одређеној ситуацији о одређеној теми.<sup>311</sup> У роману *Гори Морава* наратор управо одабиром регионалне лексике успоставља фамилијарнији однос са потенцијалним реципијентом.

У наративу надређеног хомодијагетичког приповедног *ја*, који приповеда на стандарднојезичком идиому, у роману *Гори Морава* и хетеродијагетичког приповедача у роману *Злотвори* територијално маркиране лексеме одређене су 1. предметним регистром, те су условљене тематиком приповедања и 2. пореклом наратора који је матерњи говорник датог дијалекта.

Прва група стилски маркираних дијалекатских лексема обавља референцијалну функцију, тј. незамењива је у датим контекстима стандарднојезичким лексичким

---

<sup>311</sup> Знање о стилској маркираности лексема припада стога језичкој компетенцији, норми општења и прагматичким аспектима општења – речју, домену комуникативне компетенције, као способности говорника да из многобројних начина изражавања изабере онај који највише одговара типу говора, ситуацији, социјалним односима говорника, задацима изражавања, предмету говора итд. (Ристић 2004: 34)

еквивалентима, будући да општи лексикон српског језика не садржи немаркирану лексичку јединицу којом би се могло упутити на жељени ентитет. Разлог за то је најчешће што је дати појам непознат говорницима језичког стандарда, или је спецификованији од десигната стандарднојезичке јединице, па би замена општејезичком лексемом са ширим десигнатом ишла на штету аутентичности слике.

Функција друге групе регионализама у стандарднојезичком наративу, који имају еквиваленте у општем лексикону српског језика, јесте карактеризација самог приповедача, који себе одабиром регионализама уместо необележеног еквивалента одређује према пореклу, али и открива сопствени сентиментални однос према тематици говора, односно према периоду детињства и људима који су обележили то време његовог живота. Когнитивистичке и прагматичке дисциплине показале су да сегменте концептуалног света најпотпуније можемо изразити матерњим идиомом. Како приликом усвајања матерњег дијалекта формирамо концепте преко језичких израза које чујемо у говору других, те их у почетку употребљавамо атрибутивно (уп. Мишковић Луковић 2015: 105–106)<sup>312</sup>, језички израз који је био окидач за формирање концептуалне адресе временом постаје засићен најразличитијим врстама асоцијација које су пратиле ширење датог концепта. Лексика матерњег идиома коју усвајамо у детињству постаје стога експонент емотивно похрањених концепата и „свака реч, сваки израз, има сопствено искуство, своју индивидуалну биографију, личну и колективну” (Симић 2016: 179), те употреба такве лексике у супротстављеном стандарднојезичком окружењу за наратора има посебну сентименталну вредност.

Битна функција регионализама у стандарднојезичком наративу је и онеобичавање поруке која се преноси, што реципијенту не дозвољава да се препусти аутоматском дешифровању значења. Уз то, неке лексеме са стилистичким значењем носе и конотативну оцену, па су у том смислу информативније од неутралних синонима. Стилски маркирана дијалекатска лексика у прози Д. Михаиловића открива сегменте

---

<sup>312</sup> У оквирима когнитивне лингвистике говори се о менталном и језичком лексикону. Основне јединице менталног вокабулара јесу концепти и они се надограђују током целог живота. У развојном периоду, приликом усвајања језика, често долази до атрибутивног усвајања концепата, на тај начин што говорник чује језички израз у неком контексту, те је на основу тога у стању да изведе неке логичке и комуникативне импликације концепта коме је дати језички израз придружен. М. Мишковић Луковић (2015: 106–107) наводи пример детета које чује родитеље како разговарају да ће купити пудлицу за кућног љубимца јер се не лиња и лака је за одржавање. Иако никада није видело пудлицу, дете ће на основу контекста бити у стању да изведе неке импликације концепта ‘пудлица’ (кућни љубимац, не оставља длаке, нећу због њега кијати, моји родитељи га желе, лепо ћу се играти са њим и сл.), па ће на основу тога формирати концептуалну адресу за реч *пудлица*, која неће бити потпуна, али ће омогућити детету да употребљава реч и да реагује на њу изводећи неке закључке. Тако формиран концепт шири се временом како расте и искуство говорника.

дијалекатске слике света и има улогу богаћења концептуалне сфере говорника савременог српског језика.

III.5.1.1. Писац у наратив стандарднојезичког приповедачког *ја* уноси оне дијалекатске лексеме које упућују на појмове који нису општепознати, или су мање раширени у другим крајевима, те немају адекватних синонима у стандарду. Безеквивалентна лексика последица је различите сегментације неких делова стварности у менталном лексикону дијалекатског говорника, што је условљено специфичним животним условима и културолошким обрасцем (уп. Словарь социолингвистических терминов 2006: 29)<sup>313</sup>. Овде говоримо о лексици која је условљена тематиком наратива или природом самог референта.

У неким аспектима детаљнија а у неким специфична сегментација стварности дијалекатске језичке личности тиче се неколико тематских скупова: сточарства, пољопривреде, врсте грађевина и њених делова, текстила различите намене, посуђа, намештаја, друштвених игара, празноверја и народног лечења.

Територијално маркираним лексемама које су повезане хиперсемом 'сточарство' указује се на детаљнију сегментацију неких делова стварности. Тематски скуп са лексемама **појатар** 'особа која је задужена у селу за чување, обилажење стоке у појатама' (З, 18), **мећа** 'кашаста храна од мекиња која се даје домаћим животињама' (ГМ, 111; З, 119), **кашкало** 'каљање; место где се свиње каљају, каљуга' (ГМ, 59) открива део концептуалног света поморавског сточара.

Лексеме из области ботанике које немају стандарднојезички еквивалент носе архисемска својства 'врста кукуруза' и 'врста кромпира': **дванаестак** м агр. и бот. 'врста кукуруза чији корен има дванаест редова зрна' (ГМ, 9); **шеснаестак** м агр. и бот. 'веома плодна врста кукуруза чији корен има шеснаест редова зрна' (ГМ, 9); **бели кромпир** м агр. и бот. 'врста кромпира чија је кртола беличасте боје' (ГМ, 9).

Ниједна лексема из лексичког скупа 'грађевине и њени делови' нема адекватни стандарднојезички еквивалент који не би употребом укинуо део информативне

---

<sup>313</sup> Уп., „Лексика, не имеющая соответствий в других языках или в других субкодах данного языка, не подлежащая переводу на другие языки. Обусловлена различиями условий, уклада жизни и культуры этносов или территориально обособленных групп данного этноса. К Б.л. [безэквивалентная лексика] относятся экзотизмы и этнографизмы. Экзотизмы обозначают явления и понятия, отсутствующие в жизни данного народа, напр. *папайя*, *маракуйя* – названия тропических плодов; *сабантуй* – праздник у казахов и некоторых других тюркских народов; *айкидо*, *таэквондо* – виды восточных единоборств. К этнографизмам, которые в отличие от других типов диалектизмов не имеют синонимов (эквивалентов) в литературном языке, относятся наименования специфических предметов, характерных только для уклада жизни данной группы населения, напр., *зеленец* – новорожденный тюлень, *хохляк* – детеныш тюленя с появившейся черно-серой шерсткой (у поморов).”

вредности презентоване регионализма: **чатмара 1.** 'зид од прућа које је облепљено блатом' (ГМ, 58); **2.** 'кућа са зидовима од прућа облепљеног блатом' (З, 300); **чатмарски, -а, -о** који је од чатме' (ГМ, 63); **трло** 'једноставна грађевина од прућа и дасака на пољима у коју се радници на њивама склањају у случају временских непогода или у којој се одмарају од пољских радова' (З, 18); З, 23); **фосна** 'даска дебљине 5 центиметара која се користи у грађевини' (З, 163; З, 231).

Без стандарднојезичких еквивалената су и лексеме са спецификованом појмовном вредношћу 'врста торбе' и 'тип текстила': **чантра** 'омања келнерска торба за новац која се носи прикачена на каишу и служи са прикупљање пазара' (ГМ, 38; ГМ, 80); **церада** 'навоштено, непромочиво платно за покривање кола, камиона, вагона' (З, 131).

Тематском кругу 'посуде' припадају четири лексеме употребљене у стандарднојезичком наративу: **чорбалук** 'здела, чинија за чорбу' (ГМ, 63); **цимента** 'овећи лимени суд за пиће' (ГМ, 102); **котлајка** 'посуда са дршком и поклопцем у којој се држи маст, обично од земље' (ГМ, 117; ГМ, 122); **кибла** 'земљани ћуп у који затвореници мокре' (РИВ, 55; З, 53). Будући да припада територијалном жаргону, регионализам *кибла* носи и стилску информацију о социјалном одређењу говорника.

Као номинат за врсту карташке игре у роману *Гори Морава* (39) употребљена је територијално маркирана лексема **мунте**. Расположиви речници не нуде подруштвљени лексички еквивалент, што ову лексему чини нужном у контекстима у којима се упућује на специфичну врсту игре картама. Уз то, треба додати да је регионализам реализован у роману са широком референцијом, без контекстом активираних спецификованих сема које би успоставиле дистинкцију у односу на друге врсте карташких игара.

Исту позицију незамењивих јединица општејезичким лексичким еквивалентима имају и локализми **цепак** 'љускаст комад дрвета за потпалу добијен цепањем пања' (ГМ, 24), *препедуша* и **препедуша** 'танак, плочаст каменчић који је погодан за одбијање по површини воде' (ГМ, 99), које не бележе расположиви речници. Именица *цепак* семантички је спецификованија од лексема *дрво*, *пањ* или *цепаница*, док се лексемом *препедуша* реферише на тип танког каменчића који се, захваљујући свом облику, при замаху у интервалима одбија од површине воде, што је посебна појмовна вредност у оквиру појмовног домена 'камен'. Семантички спецификованији је и деноминални придев **препедушаст** са дифузним значењем 'мали + ситан + заобљен' (З, 126), који нема једнолексемски еквивалент у стандарднојезичком лексикону.

Лексеме из лексичко-семантичког поља 'мелем' и лексичког скупа 'магијске радње' упућују на појмове који нису познати широј говорној популацији, па немају еквивалент

у стандарднојезичком лексикону. Такав је случај са вишечланом лексемом *испрана маст* 'мелем од свињске масти која се испира у девет вода' (ГМ, 21) и именицом *брзоречица* 'брзи говор, брзалица; начин изговарања магијских формула' (ГМ, 24–25).

Један је зооним који нема једнолексемски еквивалент у стандарднојезичком лексикону: *превртач* који, употребљен у атрибутивној функцији у синтагми са хиперонимом *голуб*, указује на спецификацију унутар ширег појма: 'голуб који у лету успева да се преврне уназад не губећи на брзини и остајући на својој позицији у јату' (ГМ, 87).

Глагол *пресалдумити* са значењем 'учинити да неко промени мишљење', употребљен у стандарднојезичком наративу у роману *Злотвори* (187) нема једнолексемски еквивалент у стандарднојезичком лексикону.

III.5.1.2. Јединице које имају синониме у стандарду, а које у књижевноуметничком изразу писца добијају предност над њима, погодније су за репрезентовање стварности једног поднебља управо због тога што носе додатно обележје територијалне маркираности. Оне представљају лексичке варијације не само у оквиру лексикона српског језика у целини, већ су елементи раслојености система идиолекта, у ком носе концептуални, емотивни и доживљајни, садржај матерњег идиома и најранијих приповедачевих искустава. Такве лексеме одређене су пореклом наратора који је матерњи говорник датог дијалекта, те су чиниоци карактеризације приповедача и његовог неутуђеног односа према ћупријском Поморављу.

Регионализми који имају стандарднојезички лексички еквивалент а употребљени су у стандарднојезичком наративу романа припадају различитим тематским групама: 1. антропоцентричне именице: а) са значењем особе, б) соматизми, 2. именице са значењем хране, 3. именице са значењем болести, 4. именице са различитим апстрактним значењем, 5. именице из домена пољопривреде са значењем биљака и њених делова, 6. лексеме из домена сточарства које де односе на домаће животиње, 7. именице са хиперсемом 'текстил, платно', 8. придеви пореклом од трпног глаголског придева различитог значења, 9. описни придеви, 10. глаголи кретања, 11. глаголи ударања, 12. глаголи мировања, 13. глаголи фацијалне експресије, 14. глаголи узимања хране и пића, 15. трансформативни глаголи различитог значења.

Међу територијално маркираним антропоцентричним именицама употребљеним у стандарднојезичком наративу налазе се експресивне лексеме које квалификују особу са из угла неке карактерне црте: *несмајник*, *пиљарица* и *трапађоза*. У локалном језичком подсистему постоји специфичан лексички микросистем којим се указује на посебне

репрезентације менталитета становника једног краја, па би именовање немаркираном лексемом укинуло значајну информативну вредност у сликању јунака, а и друштвене заједнице која формира неки појам а онда га именује одређеним гласовним склопом. Ове лексеме носе и негативну објективну и субјективну модалност, те нису само јединице стилске изражајности.

Атрибутивне именице са стилском експресивношћу у прози јесу и *фантек*, *ледик* и *смртњак*. Прагмеме *фантек* и *ледик* негативну оцену добијају у контексту, тј. не садрже је у значењској структури, док лексема *смртњак* садржи лексикализовану компоненту негативне оцене, без прагматичких евалуативних сема.

**несмајник** *подруг.* враголаст, луцкаст човек, који троши време на небитне ствари, шалјивција, замлата (ЖНЦД, 9); **пиљарица** неозбиљна, лаковерна особа (З, 305); **трапађоза** трапав и неспособан човек (З, 147); **фантек** момак, дечко, млади мушкарац (З, 205); **ледик** младожења, кицош (З, 197); **смртњак** осуђеник на смрт (З, 86–87);

Са антропоцентричним доменом употребљен је и соматизам *будза* са стандарднојезичким еквивалентом *уста*, који уз стилску маркираност носи и компоненту негативне оцене.

Овом домену припадају и именице *трескавица* 'грозница', *неопер* 'прљавштина, нечистоћа' и *несмајност* 'несташност, необузданост, плаховитост'. Апстрактну деадјективну именицу *несмајност* са значењем особине забележили смо само у стандарднојезичком наративу, што може бити показатељ тога да се покрајински придев *несмајан* уграђује у немаркирани лексикон писца ширењем творбеног гнезда.

**будза** убалављена усна (З, 113); **трескавица** грозница (З, 299); **неопер** прљавштина, нечистоћа (З, 52); **несмајност** несташност, необузданост, плаховитост (З, 184); **манђарија** укусна и скупа, квалитетна храна (З, 217);

Регионализми из ботаничког тематског регистра су *кунина* и *тулузина*. Лексема *кунина* у општем лексикону српског језика има синоним *кочањ* или *кочањка* (в. РСАНУ)<sup>314</sup>, док се за појмове 'осушена кукурузна стабљика' и 'кукурузни лист, комушина' обухваћене регионализмом *тулузина* у стандарднојезичком лексикону користи лексема *шаша*<sup>315</sup>.

<sup>314</sup> РСАНУ: **кочањ**, -а м **1. а.** *окруњени клип кукуруза, окомак*; исп. кочанка, кочањка, кочањина, кочањница. **б.** *клип кукуруза*. **2.** *стабљика купуса, дувана и др.*

<sup>315</sup> РМСб: **шаша** ж **1. а.** *осушена кукурузна стабљика, кукурузовина*. — По снијегу расута и угажена шаша (Лал., РМС). **б.** *кукурузни зелен лист, комушина*. — [Завија] печен кукуруз у зелену шашу (Ранк. С., РМС).

кунина ж агр. и бот. 'окруњени клип кукуруза, окомак, кочањка; користи се да се њоме запуши стакло, флаша, или да се њоме пробију загнојени крајници' (ГМ, 22, 23); **тулузина** агр. и бот. ж **1.** листови који обавијају кукурузни клип; ољуштени листови с кукурузног клипа, комина, комушина; **2.** 'стабло кукуруза са којег су убрани клипови' (ГМ, 13, 100, 101);

Лексичком скупу са хиперсемом 'сточарство' припадају именице *кишња*, *чапоњак* и придев *залуав*. Територијално маркиране лексеме *кишња* и *чапоњак* за потенцијалне стандарднојезичке еквиваленте имају јединице *њушка* и *папак*: **кишња** 'њушка код свиња' (ГМ, 59); **чапоњак** 'папак, рожна навлака која покрива крајеве прстију овце' (ГМ, 57). Регионализам *кишња* спецификованији је од лексеме *њушка*, будући да има прототипичан домен – 'свиња' (према РКМД), док се *њушком* реферише чешће на шири денотат: део главе изнад уста код животиња из породице сисара. У датом контексту у роману експлицира се домен 'свиња', те је лексему *кишња* могуће заменити лексемом *њушка* без нарушавања референцијалне вредности исказа: „Чување брљивих дивљчких свиња с кишњама од четврт метра, које испод ока стално меркају како да ти кидну у штету и кашкала” (ГМ, 59). Иако је исту референцијалну вредност могао да реализује употребивши подруштвљену лексему, писац се определио за фискирање регионализма, чиме је допринео сликању локалног колорита.

Придев *залуав* са реализованим доменом 'о крави' у роману *Гори Морава* (59) за потенцијалне стандарднојезичке контекстуалне синониме може имати лексеме *луд*, *набусит*, *напрасит*, који су према семантичком домену пре свега антропоцентрични придеви. Једина реализација овог придева не може бити довољан доказ да се у дијалекту ради о лексеми са спецификованим доменом 'животиња'. Према наводима у РСАНУ придев *залуав* потврђен је и са антропоцентричном вредношћу. И у овом случају писац се определио за регионалну лексему уместо за немаркирани придев општијег значења:

Пример ретке пишчеве надградње регионализма јесте фигуративно употребљена лексема *олалија* са референцијалним значењем 'бакља од баштенских метли' (ГМ, 10) (в. П.2.3.3, стр. 205). Писац је могао употребити неку немаркирану лексему, попут *бакља* или *ватра*, али се одлучио да одабере регионализам са метафоричним значењем и унутрашњом формом – сликовитом гешталт структуром која синтетиче референцијалну вредност са редукованом представом претходног значења: 'бакља која се пали за време неких празника'. Квазиденотат на тај начин активира стереотипне компоненте концепта



из тематског круга празника и реализованој семени омогућава конотативну компоненту позитивне субјективне оцене. Поред стилске маркираности коју лексички дијалектизам *олалија* остварује у стандарднојезичком наративу, она експресивност постиже и на унутрашњем, конотативном плану, као јединица позитивне емотивне оцене.

Турцизам *шајк* и дериват *шајачни* са етикетом *покр.* у РМС имају као синоним на парадигматској равни подруштвљене лексеме *чоха/чоја* и *чохан/чојан*, док германизам *шуферица* има лексички еквивалент *обојци*.

**шајк** 'чоја, материјал сличан сукну' (ГМ, 62); **шајачни** 'који је од шајка, чоје – панталоне (ГМ, 151); **шуферица** 'комад тканине којом се увијају ноге, обојци' (Ш, 51);

Регионална лексема *чанче* са значењем 'врста преференса, карташке игре' има потенцијалну замену у романизму *санс*, коју наратор и наводи као територијално немаркирани синоним у роману *Гори Морава* (ГМ, 39), упућујући на већу фреквенцију лексичког дијалектизма у народном говору у односу на синоним:

Мој тата је каткад такође играо табланет, радије у четворо него у двоје, чешће је играо шлагу, мунте и ајнц, а најчешће чанче, игру у троје коју су каткад звали и *санс* и коју нисам схватао. Кад није пио у ствари, стално је играо карте! (ГМ, 39); (истицање у тексту је наше)

Стандарднојезички еквиваленти могао би се наћи и за придев *загриљен* (ГМ, 24), чији би потенцијални стандарднојезички синоними били *затворен*, *закључан*.

Територијално обележена лексема доменом употребе придев *ћорав* употребљена је у колокацијама *ћорави сокак* и *ћорава улица* у роману *Гори Морава* (33, 146), уместо прототипичног придева *слепи* у стандарду (в. IV.1, стр. 463). Употребљен у стандарднојезичком наративу надређеног приповедача који му даје контрастну подлогу, придев *ћорав*, за разлику од аутохтоног дијалекатског контекста у ком функционише као немаркиран, добија позитивни квалитет експресивне тоналности те постиже хумористични ефекат.<sup>316</sup>

У књижевно-уметничком стилу глаголи чине квалитативно најсадржајније синонимске структуре (уп. Тошовић 1995: 151), у оквиру којих спрам стилски неутралних лексема стоје на различите начине употребно ограничене глаголске

---

<sup>316</sup> У условима стилског контраста (уп. Ристић 2004: 19–20), када се лексема нађе у супротности са комуникативним оквиром, тј. када се супротставља тоналности говора, она условљава ефекат повишене експресивности, која се може манифестовати у различитом степену: од шаљивог до вулгарног и презривог.

јединице. Регионални глаголи у стандарднојезичком наративу романа *Гори Морава* који своју маркираност постижу на рачун парадигматске опозиције са неутралним синонимима покривају семантичке скупине глагола кретања и трансформативних резулативних глагола радње и збивања.

Глаголима кретања који носе обележје територијалне маркираности припадају **вућати се** 'нагло кретати неким делом тела, бацати се, цимати се, трзати се' (ГМ, 112), (према стандарднојезичком *цимати се, трзати се*), локализам **стулити се** (према *сјурити се, стрчати*) (ГМ, 45; 3, 181), **фузати се** (према *клизати се*) (ГМ, 73, 86).

Територијално маркирани глагол ударања **таракнути** 'снажно ударити' (3, 108–109) и глагол звучања **запрпорити** 'зазвонити' (3, 291) реализовани су у стандарднојезичком наративу у роману *Злотвори*. Повезује их поред стилске маркираности територијалног идиома и експресивност која произлази из њихове ономотопејске природе.

Семантички дијалектизам **чучати** 'постојати негде, стајати' као глагол мировања стилистички је маркиран у оквиру стандарднојезичког израза у *Злотворима* (3, 50), док у дијалекатском окружењу нема одлике стилске маркираности. Његовом употребом писац онеобичава и истиче компоненту пасивности и мировања, коју би реципијент прихватио по аутоматизму да је уместо маркиране семеме употребљена нека стандарднојезичка лексема.

Два су трансформативна територијално обележена глагола радње са подруштвљеним лексичким еквивалентима: **искебити се** и **наћефлејсати се**. Ови глаголи немају само стилску вредност дијалекатске речи у стандарднојезичком тексту већ и конотативну компоненту значења оличену у одређеном степену квалитета тоналности. Лексема *искебити се* контекстуализована је на такав начин да оставља могућност за двојаку референцијалну вредност: 1. 'направити гримасу ширењем очију и кривљењем уста' и 2. 'истурити, искривити бок, пресавити се преко неке препреке (преко плота)' (ГМ, 14), у оба случаја са шаљивим прагматичким ефектом. Потенцијални еквивалент семеме под 1. стилски и конотативно маркираног глагола може се наћи међу колоквијализмима *искревељити се* (РСАНУ II. ~ се 1. и 2) или *избечити се*, а семеме под 2. међу немаркираним глаголима *пресавити се, нагнути се* и сл.

Трансформативни, резултативни и сативни<sup>317</sup> глагол **наћефлејисати се** 'веома се пити' (ГМ, 119) може имати распрострањенији синоним у у колоквијализму са пејоративном конотацијом *налокати се* или пак у немаркираном пару *пити се, препити*.

Функционишући у стандарднојезичком наративу као територијално маркирани према немаркираном синониму *доручковати*, глагол **фруштуковати** (ГМ, 46) заједно са покрајинизмом *наћефлејисати се* улази у тематско поље глагола са значењем конзумирања хране и пића који имају стилску вредност у наративу.

У групу трансформативних глагола са стилском функцијом улазе и **истулбити** (З, 29) уместо потенцијалних стандарднојезичких синонима *поцепати, извадити*, глагол *тропнути* спрам *заклати, ударити* (З, 345).

Уместо регионално маркираног глагола *вардити* (ГМ, 113) писац је могао реализовати необележену лексему *вребати*.

Антропоцентрични семелфактивни глагол збивања *себнути се* има потенцијалне стандарднојезичке еквиваленте *пренути се, брецнути се* или *тргнути се*, али је у романима *Гори Морава* и *Злотвори* у више наврата употребљен као стилем са функцијом преношења локалног доживљаја унутрашњег, психичког света ликова.

Као формално у потпуности уклопљене јединице у стандарднојезички наратив регионалне лексеме функционишу као динамична стилистичка категорија која је непрекидно на граници кодификованости – као сасвим уклопљена у локалне лексичке подсистеме способна је да се на одговарајући начин, преко књижевноуметничког текста, укључи у онај део лексикона који се сматра стандардизованим. Формална и семантичка уклопљеност стилски тј. територијално маркиране лексике у посматраном наративу није међутим довољна за њену стандардизацију – неуобичајеност у коду у коме се јавља са становишта рецепције задржава је на маргини стандарда.

### **III.5.2. Територијално маркирана лексика са конотацијом (конотативна експресивност)**

Експресивна лексика поред спољашњих типова обојености, тзв. стилске маркираности, своју функцију може обављати захваљујући специфичној структури

---

<sup>317</sup> Сативни глаголи означавају извршење неке радње до крајњих граница (уп. Мразовић–Вукадиновић 2009: 79).

значења, која се манифестује кроз постојање посебне значењске компоненте – конотативног значења.

**Конотативна значењска компонента**<sup>318</sup> је најсложенији сегмент лексичког значења лексема са адхерентном експресивношћу. Лингвисти се углавном слажу у вези са тим да је конотација стилска појава, међутим, дискутује се о томе да ли она припада домену знаковности (уп. Симић 2016: 177)<sup>319</sup>. Нпр. за Ч. Мориса експресивност, која се доводи у везу са конотацијом, представља посебну сигнификацију која се односи на друге знакове, а не експонент сигнификативне функције знака (в. Симић 2016: 177). Конотацији и денотацији не одриче се комплементарност у функцији означавања, али се денотација схвата као унутрашњи семантички слој поруке који адресант преноси адресату, а конотат остаје ван граница знаковне структуре, односно представља пратећи, несигнификативни сегмент знаковности.<sup>320</sup> Овако схваћена конотација припада когнитивном домену, па је, полазећи од Блумфилда, и Р. Симић (2016: 178) види као део говорног искуства пошиљаоца поруке, када каже да „значење неког облика [...] није ништа више него одраз ситуација у којима га је (ималац) чуо”.<sup>321</sup> Ако се ради о регуларном, уобичајеном садржају, такав садржај се назива денотатом. Садржај који одступа од регуларног, који је неуобичајен назива се конотатом, па се конотат одређује као „скуп споредних осенчења која прате знак у обављању основне [...] комуникативне

---

<sup>318</sup> Онаква какву је разумеју Кузњецова 1989, Телија 1986, Апресян 1995, Ристић 2004, а која има шире значење од оног представљеног у Прћић 1997.

А. Круз даје три различита значења са којима се употребљава термин *конотација*: 1. In everyday language (often used in the plural) it means little more than ‘associations’: *For many Americans, the term ‘liberal’ has negative connotations*. 2. In a more technical use it refers to non-truth-conditional aspects of meaning. These may involve expressive features, such as the derogatory nature of *hovel* or *slum*, or register allegiance, such as the difference in formality between *pass away* and *kick the bucket*. They may also be features which are characteristic, but not logically necessary, like the barking of dogs. 3. It is sometimes used in a way equivalent to **intension**: the word *dog* may be said to denote the class of dogs, but connote the property of ‘dogness’ (Круз 2006: 33)

<sup>319</sup> Р. Симић (2016) у свом раду разматра типове конотације у зависности од њеног узрочника. Он закључује да нису сви типови конотације стилистичке природе (нпр. тзв. ситуациона и пресупозитивна конотација не припадају категорији стилистичких феномена), а онда и да се конотација може јавити или као компонента која није део структуре језичког знака, или пак да може бити лексикализована, тј. да на њој почива денотативно значење секундарне номинације. Аутор конотацију види као „квантум субјективности исказивања, као тензију или врсту личног става што прати означену функцију језичког израза“ (Симић 2016: 181).

<sup>320</sup> Тако лексема *мајка* има десигнат ‘женска особа у односу на дете које је родила’, али уз то и семантичке обресе асоцијативног типа који се тичу вредности ‘која воли своје дете; која је брижна, нежна итд.’, што припада конотату (Симеон 1969: 688–689; уп. о стереотипним семама Бартмињски 2011: 203–206; в. и Гортан Премк 1997: 66).

<sup>321</sup> Уп. Блумфилд (1973: 151–152): The meaning of a form for any one speaker is nothing more than a result of the situations in which he has heard this form. If he has heard it under very unusual circumstances, his use of the form may deviate from the conventional. [...] The most important connotations arise from the social standing of the speakers who use a form. A form which is used by a less privileged class of speakers often strikes us as coarse, ugly, and vulgar.

функције, и не представљају елемент комуниката” (Симић 2016: 178).<sup>322</sup> Конотација се дакле састоји од недесигнативних компонената лексичког значења, али за сваки појам тачно одређених недесигнативних елемената, које се у сазнању говорника издвајају тиме „што се устаљено (много пута) понавља[ју] у разним деловима језичког система” (Ристић 2004: 22).<sup>323</sup> Уз индивидуалну конотацију која произилази из специфичних ситуационих оквира (слушалац је чуо неку ознаку у специфичним ситуацијама или је није чуо велики број пута), издваја се и колективна конотација (Симић 2016: 178). Конотација може бити условљена социјалним и националним факторима и онда представља компоненту национално-културног нивоа владања језиком (в. Словарь социалингвистических терминов: 201). Као таква, конотативна компонента лексичког значења представља заједнички став говорника једног језика према неком сегменту изванјезичке стварности, односно објективну оцену о сегменту изванјезичке стварности.<sup>324</sup> Конотативне (стереотипне) семе колективног типа нису пресудне за основно значење речи, али, као семантичке компоненте под емфазом, чешћи су индуктори секундарних семантичких реализација. У таквим случајевима индуковања нових значења конотација постаје уграђена у унутрашњу форму знака, односно лексикализована.<sup>325</sup>

Н. В. Телија (1986: 13) на основу материјала у руском језику примећује да је експресивна лексика резултат секундарне мотивације, ако изузмемо ретке случајеве речи које су изгубиле везу са унутрашњом формом (а то су егзотизми и речи са звучном

---

<sup>322</sup> Према Р. Симићу (2016: 179), „свака реч, сваки израз, има сопствено искуство, своју индивидуалну биографију, личну и колективну“, што се може уочити и у категорији личних имена. Као илустрацију аутор наводи изреку „С мога брата Николе и Свети ми је Никола омрзнуо“, у којој негативна конотација прелази са брата на свеца, а посредник у њеном формирању јесте име *Никола*. Конотацију носи форма имена, која, према Р. Симићу, припада домену стилистике форми.

<sup>323</sup> Конотација је, дакле, условљена употребношћу именованог објекта и асоцијацијама које су искуствено условљене, али се „заснива и на традицији књижевног живота лексеме, њене употребе код познатих писаца, у историјским, политичким, религиозним и психолошким контекстима, односно на етимолошком памћењу лексеме“ (Ристић 2004: 22–23).

<sup>324</sup> Наглашавајући тешкоће у класификовању типова конотације и њеног прецизног диференцирања у односу на денотативне компоненте лексичког значења, Блумфилд (1973: 155) истиче како свака говорна заједница везује за одређене форме некакве асоцијативне вредности, које бивају модификоване у концептуалној сфери сваког појединца у складу са његовим искуством.

<sup>325</sup> Полемишући са Ековом мисли о потиснутом денотату код именовања типа *свиња* за људско биће, у ком уопште није битан примарни денотат, већ оно што он симболизује, Р. Симић (2016: 183) утврђује да је у таквим случајевима управо на конотативној компоненти заснована метафорска метасемија, те да је конотација уграђена у структуру секундарног значења лексеме и није значајна за секундарну номинацију.

Лексикализацију конотације потврђују и речници у којима се издваја значење прљав, неуредан човек; морално пропала особа лексеме *свиња*. Реч *свиња* има симболички смисао јер представља апстрактне представе људских особина које су заједничке са животињом, док је примарни денотат потиснут и његова реална егзистенција није од интереса за секундарну номинацију (в. Симић 2016: 183–184).

символиком). Зато се у литератури посебно објашњава веза експресивности са унутрашњом формом речи. Ослањајући се на В. Ф. Хумболта и А. А. Потебњу, Н. В. Телија (1986: 12) унутрашњу форму речи схвата као асоцијативну везу између мотивне речи (односно значења) и деривата (морфолошког или семантичког), односно као асоцијативно-сликовити мотив који организује садржај језика. У питању је динамичка категорија која се успоставља између новог и првобитног значења речи и која омогућава да по закону асоцијације узимамо у обзир и једно и друго значење приликом продукције и рецепције експресива. Она је однос садржаја мисли и сазнања и као таква показује како се човеку представља његова сопствена мисао. Улога унутрашње форме посебно долази до изражаја при околиној номинацији или реализацији фигуративних значења лексема, при чему се манифестује као извор двоструког плана текста, што С. Ристић (2004: 36) означава као „информативну полифонију”. У тим случајевима асоцијативна заснованост експресивне семеме условљава сликовиту гештALT структуру – редуковану типску представу претходног значења.<sup>326</sup> Блок информација мотивисан начином организовања значења у полисемантичкој структури лексеме указује на сличност, а не означава, у чему је и суштина конотације.<sup>327</sup> Крајња намера говорника није да успоставља сличност већ да изазове емоционалну реакцију на основу аутоматизованог доживљаја значења. Зато конотација није у вези са идентификационим значењем лексеме, већ је производ асоцијација (когнитивно-прагматичких информација) које су последица искуства говорника једног језика у вези са датим сегментом изванјезичке стварности. Искуство говорника о реалијама као „укупност асоцијација” образује „логички и емотивни садржај” од ког настају културне представе као когнитивне јединице – стереотипи датог друштва.

С. Ристић (2004: 24) суштинским микрокомпонентама конотације сматра вредносну оцена објективног типа (заснована на параметру 'добро/лоше'), која се исказује у односу на постојеће друштвене норма, и емоционалност као говорникову тежњу да делује на адресата исказивањем сопственог емоционалног односа према сегменту

---

<sup>326</sup> Нова типска представа чува везу са претходно именованим објектом – квазиденотатом, у мери у којој је он ушао у концептуални садржај другостепеног експресивног имена. Зато се дешава да „у језичкој свести звучи неколико мотива истовремено” (Ристић 2004: 36). Човек назван магарцем није само глуп, него је и тврдоглав као магарац. Концептуални садржај значења речи *магарац* указује на све што је познато о глупацима и што је познато о магарцима као еталонима тврдоглавости јер значења „имена другостепене мотивације чувају примарну денотацију, па су синкретична по типском представљању, а дифузна по когнитивном аспекту” (Ристић 2004: 36).

<sup>327</sup> С. Ристић истиче како се сличност заснива „на знању о својствима екстензионала поређења, који је нека врста квазиденотата“ којег у когнитивну дефиницију описа експресивне лексике „сагласно концепцији метафоре уводи модусом фиктивности *као да је*“ (Ристић 2004: 28).

стварности (заснована на параметру 'волим / не волим', 'допада ми се / не допада ми се). Конотативни експресиви садрже информацију о вољи говорника да вреднује објекат именована и та информација прагматичке природе разликује експресивно од фактивног именована.<sup>328</sup> Таква емотивна оцена испуњена је илокутивном снагом (тежњом за сврховито исказивање емотивног односа) с циљем постизања перлокутивног ефекта, па је и „избор одговарајућег експресивног имена задат [...] илокутивном намером говорника” (Ристић 2004: 31).<sup>329</sup> Емотивна оцена је надградња рационалне и „појачава је у смислу допунског емоционалног стимуланса, што се у језику остварује само асоцијацијом са сликовитом представом одређеног имена [...] или употребом имена нарочите морфолошке односно фонетске структуре” (Ристић 2004: 31–32). Са аспекта језичке личности (о језичкој личности в. Караулов 1989: 5) неекспресивне јединице функционишу као јединице вербално-семантичког и когнитивног нивоа, а експресивне као јединице мотивационо-прагматичког нивоа (в. Ристић 2004: 78).

Компонента објективне оцене присутна у експресивној лексици открива стереотипне представе о прототипичним добрим и лошим појавама у изванјезичкој стварности, а компонента субјективне оцене начине манифестације друштвених очекивања у појединачним, конкретним међуљудским односима и комуникативним ситуацијама. Експресивна лексика једног идиома показује заправо како појединац успева да одговори ширим друштвеним оквирима. Са тог становишта, експресиви у књижевним делима имају посебну стилематичност јер омогућавају да ликови сопственим говором врше карактеризацију себе, друштва и околности у којима се налазе.

Иако се граница између прагматичких и чисто семантичких (диференцијалних) компонената оцене често тешко може утврдити, постоје несумњиви примери у којима је информација објективне оцене лексикализована, тј. инкорпорирана у значење самог знака. М. Н. Эпштейн (према Савина 2015: 344–351) овакву класу лексема назива

---

<sup>328</sup> Неутрална емоционална лексика описује сегмент изванјезичке стварности, с циљем да на њега реферише (стилски неутрални су нпр. називи за осећања: *срећа*, *мрзети*...), док се експресивима исказује емотивни однос према сегменту изванјезичке стварности увек са циљем да се исти однос пробуди код адресата поруке.

М. Дешић (1982: 71–72) прави разлику између два типа емоционалних речи – првима се означавају одређене емоције (*радост*, *туга*, *воleti* и сл.), које нису тим емоцијама и обојене, а другима се казује однос говорника према објекту говора, те су оне изразито емотивно маркиране (*краветина*, *кравомуз*, *гуска* итд. када означавају људско биће).

<sup>329</sup> С. Ристић (2004: 31) илуструје овај став примером експресива *змија* са значењем 'особа'. Избор имена *змија* за особу није усмерен само на оцену денотата, него и на илокутивну снагу тог именована. Илокутивну снагу С. Ристић представља као: „знај да је х подмукао; сматрај да је то лоше; претпостави да је х змија (подмукла змија); осети емоцију неодобравања, неповерења, страха и сл.“

прагмемама. У прагмемама се појављују два нераздржива аспекта значења – сигнификативно и прагматичко.<sup>330</sup> Компонента оцене лоцирана је у лексичком значењу прагмема а заснива се на прагматичкој функцији речи. Од свих јединица које Епштейн разматра прагмема показују најмању зависност од контекста, односно највећу комуникативну аутономност – контекст и остали актери прагматичке ситуације (субјект, објект, основна оцена, одобравање/похвала/дивљење, или напротив неодобравање/осуда/негирање) произлазе из једра лексичког значења. Тако се прагмемама *савезник* (+) и *саучесник* (-) реферише на сличне појаве у стварности али са различитом оценом. Кључни моменат препознавања прагмема није толико у њиховој способности да изражавају оцену већ и у томе у ком степену изражавање оцене зависи од контекста.

Насупрот прагмемама, постоје лексеме којима се може исказивати и позитиван и негативан став друштвене заједнице према референту (које су амбивалентне са аспекта компоненте објективне оцене, што значи да је и објективна оцена прагматичког карактера, тј. да није дошло до њене лексикализације (*гегула* јесте другачије вреднован знак у зависности од тога која друштвена група врши вредновање). Такве лексеме карактер оцене добијају тек у контексту.

Анализу конотативних експресива у делима Д. Михаиловића вршили смо на основу модела структуре значења конотатива који је утврдила С. Ристић у својим радовима и у монографији о експресивној лексици у српском језику (Ристић 2004: 61–64, 89–92), издвајајући лингвистички релевантна својства експресивности. Он кореспондира са Апрејановим моделом интегранлног описа језика<sup>331</sup> и теоријом универзалне семантике А. Вјежбицке.

Према С. Ристић (2004: 61–64), универзални модел значења експресива садржао би седам компонената од којих бројчано доминирају оне мотивационо-прагматичког типа (компоненте субјективне и објективне оцене, емотивне, експресивне и компоненте функционално-стислког типа): ДК+ КОО + КСО + ЕмК + ЕксКС + ЕксКП + ФСК.

Денотативна компонента (ДК) и компонента објективне оцене (КОО) чине идентификатор лексичког значења (онај сегмент лексичког значења који се

---

<sup>330</sup> Кузњецова (1989: 186) наводи примере *зачиницик* — 'иницијатор плохого дела', са негативном објективном оценом интегрисаном у значење, и *запевала* — 'иницијатор хорошего' са инкорпорираном позитивном оценом.

<sup>331</sup> Теорија системске лексикографије подразумева утврђивање лексикографских типова лексике, односно група лексема које имају низ заједничких семантичких, граматичких карактеристика и комуникативно-прагматичких правила употребе, чиме се настоје повезати граматичке, семантичке и појмовне категорије у језику. (Апрејан 1995: 389)



традиционално назива десигнат). КОО је директно у вези са денотативном компонентом и представља оцену објекта на основу норме која је друштвено уређена. Та норма јесте услов за издвајање дате карактеристике из целине, а у лексикографском опису представља се формулацијом „као што се зна”. На идентификатор се наслојавају информације прагматичког типа које одређују говорника, његов однос према објекту именована, према саговорнику и према комуникативној ситуацији. Компонента субјективне оцене (КСО) представља посебну оцену субјекта према већ објективно процењеном објекту именована и у лексикографском метајезику изражава се експликацијом „што ја у овој ситуацији потврђујем / не потврђујем” или „што је за мене прихватљиво / неприхватљиво”<sup>332</sup>. Емотивна компонента (ЕМК) изражава емоције говорника (њоме се исказује наклоност/ненаклоност). Следе експресивне компоненте стилског типа (ЕКСКС) и прагматичког типа (ЕКСКП), које одражавају намере говорника да свој став и емоцију изнесе одабиром експресивне лексеме (која се одликује унутрашњом формом, творбеним средствима или специфичним гласовним склопом) (ЕКСКС) и то јавно, тако да јасно стави до знања свој став саговорнику или именованој особи, тј. да делује на реципијента одређеним прагматичким садржајем (илокуцијском снагом) (ЕКСКП). Функционално-стилска компонента (ФСК) одражава социјалну и ситуациону употребу експресива, тј. степен тоналности.

Са номинационог становишта језгро лексичког значења експресивне лексике чини идентификатор сачињен од ДК и КОО, који организује тематске групе и подгрупе на парадигматском макроплану. Мотивационо-прагматичке компоненте, иако бројније, чине периферију лексичког значења експресива, која од њих чини „ефикасна средства за емоционално изражавање, експресивно деловање и стилско нијансирање прагматичких садржаја” (Ристић 2004: 93).<sup>333</sup> Дакле, на комуникативном плану, са становишта избора експресивне лексеме, мотивационо-прагматичке компоненте постају примарне јер организују целовитост поруке и у чину продукције и у чину рецепције, а са аспекта језичке креативности и језичке личности „одржавају лични, субјективни став субјекта

---

<sup>332</sup> Са овим кореспондира Блумфилдова формулација о индивидуалној модификацији друштвеног концепта: „сваки говорни облик има свој специјални конотативни призвук са гледишта језичког колектива – а ово [гледиште] са своје стране бива модификовано или неутралисано у односу на сваког говорника, конотацијом коју је облик задобио кроз његово лично искуство“ (према Симић 2016: 178).

<sup>333</sup> На основу идентификатора лексичког значења оформљује се лексичко-семантичка група речи у коју улазе и лексеме без прагматичких компоненти, тј. неекспресивне речи које имају заједнички идентификатор са експресивним лексемама (нпр. и *неправедник* и *мућкарош* – заједнички им је денотат). Међутим, према начину на који субјект именована одражава стварност, лексеме са мотивационо-прагматичким компонентама разликују се у односу на остале јединице лексичко-семантичког поља које садрже само дескриптивно-аксиолошко (неекспресивно) значење.

именовања и његову улогу да као језичка личност непосредно суделује у стварању језичке слике света и таксономског система матерњег језика” (Ристић 2004: 64). Далеко бројније мотивационо-прагматичке компоненте потискују ДК на периферију лексичког значења, будући да су ДК и КОО само „стимуланси емоционалне реакције и као мотивација за употребу експресивног имена и његовог повезивања са одређеном реалијом” (Ристић 2004: 80). Долази се тако до тога да мотивационо-прагматске компоненте као централизована периферија регулишу парадигматске односе међу експресивима, делећи експресиве на групе и подгрупе.

## АНАЛИЗА

Прагматичке ефекте сви експресиви испољавају кроз а) њихову унутрашњу форму, б) гласовни склоп (специфичан фонетски склоп може бити и ономапојеског карактера) и в) компоненте емотивно-оцењивачке модалности. Груписање територијално маркиране експресивне лексике у лексичко-семантичка поља вршили смо прво према квалитету експресивне тоналности на јединице позитивне (фамилијарно, хипокористично и сл.) и јединице негативне (пејоративно, злонамерно, погрдно, прекорно, вулгарно, фамилијарно) експресивности, а диференцијалне семе које организују подгрупе експресива указују на степен експресивне тоналности, који може бити висок, повишен и снижен (уп. Ристић 2004: 60; Ристић 2006: 57–62). За анализу типова лексичке експресивности најбитнијим се испоставља препознавање типских комуникативних ситуација у којима се јединице реализују. У складу са типовима стилских ситуација које функционишу у делима Д. Михаиловића издвајали смо функционално-стилске подгрупе експресива које маркирамо етикетама *шаљиво* (ситуација у којој говорник експресивно име бира како би се нашалио са саговорником, или како би у наразији изградио шаљиву слику у вези са објектом именовања), *хипокористично* (имена која се употребљавају када говорник и саговорник односно објекат именовања јесу у фамилијарном, блиском односу пријатељства и рођаштва), *вулгарно/просто* (имена везана за грубе и увредљиве говорне ситуације у којима говорник посеже за лексемама са опсценом семантиком), *презриво* (имена која се везују за грубе комуникационе оквире у којима говорник изражава интензивне негативне емоције – презир, према објекту именовања), *злонамерно* (експресиви којима говорник показује злонамерни однос према објекту именовања) и *прекорно* или *ваститно* (тиче се

имена која говорник употребљава добронамерно са циљем да прекори или са васпитном улогом усмереном на објекат именованја).

Територијално маркиране експресиве у делима Д. Михаиловића највећим делом чини антропоцентрична лексика. То значи да су особине и поступци човека главни сегменти изванјезичког света подложни објективној и субјективној евалуацији.<sup>334</sup> Међу дијалекатским експресивима у делима Д. Михаиловића доминирају именичке и глаголске лексеме, али међу њима има и експресивних придева. Придевска и прилошка експресивност нису изразита карактеристика савременог српског језика (Ристић 2004: 19; 137), али зато могу бити интензивнија одлика дијалеката. Одсуство, односно присуство експресивности у одређеној категорији лексике може бити показатељ каквих културних навика (уп. Ристић 2004: 137). Експресивних покрајинских прилога код Д. Михаиловића нема. Ако у обзир узмемо природу прилога као врсте речи која је несамостална и тек са другом речју (глаголом, придевом, прилогом, ређе именичком речју) чини целину (в. Белић 1998: 35), онда је одсуство експресивности у овој категорији знак да у говору нема индиректног увођења емоционалног изражавања говорника, већ да је сасвим уобичајена директна евалуација објекта именованја преко експресивних именица и глагола. Доминантна експресивност у именичком и глаголском систему указује стога на непосредан и директан начин изражавања оцена и емоција, и на блиске односе међу саговорницима. Дијалекатска језичка личност ступа у комуникацију директно, без потребе за увођењем међуступњева који би на вербалном плану омогућили зближавање саговорника.

Ако се упореди тип експресивности глаголских и именичких експресива, може се приметити да глаголи, у складу са својом сложеностом граматичком и семантичком структуром, дају више могућности за нијансирање прагматичких компонената.<sup>335</sup>

Знатно су бројнији експресиви негативне тоналности, док су они позитивно интонирани ретки и углавном се тичу именичких хипокористичких образовања. И особине говорнику блиских особа на које он реферише одабиром експресивног имена

---

<sup>334</sup> Уп. Кузњецова (1989: 185) у руском примећује: „Оценке подлежат прежде всего сами люди (*гуляка, белоручка, лежбеока, прожесктер, туняедец*), их поведение (*шататься, канючить, франтить, лоботрясничать*), продукты их деятельности (*мазня, халтура, драндулет, красота, загляденье*), различные социальные явления (*грызня, показуха, маниловщина*)”, те антропоцентрично усмерење конотативних експресива можемо сматрати језичком универзалијом.

<sup>335</sup> С. Ристић издваја инваријанту у вези са експресивним карактером врста речи: „без обзира на врсту речи у експресивима се остварује говорна личност (његова субјективна оцена, емотивни однос и експресивно деловање), што се на комуникативном плану реализује као експресивни говорни чин са одговарајућом илокуцијском снагом упућеном на реципијенте (учеснике у комуникацији)“ (Ристић 2004: 231).

јесу особине са негативном објективном оценом, што је показатељ тога да се у језичкој заједници маркирају пре свега негативна својства, као одступање од норме која се толерише. Отуда је активна тенденција да се јединице негативне експресивности употребљавају у фамилијарним комуникативним ситуацијама које можемо окарактерисати као шаљиве, при чему добијају додатне стилске улоге. Из овога се могу извести неки закључци у вези са карактеристикама дијалекатске језичке личности, као што су: већа вероватноћа да негативне особине других људи буду окидачи за афективно и емотивно вребално деловање, које се манифестује избором експресивног имена; као и тежња да се говорник фамилијарно нашали са саговорником, контекстуализујући експресив негативне објективне оцене у пријатељско функционално-стилско окружење зарад постизања хумористичких ефеката или депатетизације комуникације.

Доминанти пејоративни тон експресивне територијално маркиране лексике део је ширих еволуцијских процеса у језику, јер је показано да се и историјски пејоративност сматра једном од главних развојних тенденција, толико да је и еуфемизација признавана као скривени мотив пејоративизације значења (в. Домбровска 1993: 54).<sup>336</sup>

Са аспекта социјалног раслојавања експресивних јединица, можемо приметити да су експресиви са компонентом вулгарности и опсцености одлика мушких приповедача, а доминантна одлика идиолекта наратора Жике Курјака у роману *Чизмаши*.

На основу чињенице да међу именичким конотативима доминирају антропоцентричне именице са атрибутивним значењем, можемо закључити да дијалекатска језичка личност наратора у делима Д. М. посебну пажњу поклања односу према моралним и психичким својствима других људи, а чији је квалитет одређен друштвеним нормама за дату говорну заједницу. Знатно је мање експресива који се базирају на физичка својства човека, а чак се и за њих може рећи да су дисперзивни по значењу јер се обележје физичке особине готово увек шири на компоненту карактерног својства – тако је *ћорча* и онај који не види добро и онај који је несналажљив, *слинча* и онај који је физички слаб, болешљив и онај који је нежан и крхак итд.

---

<sup>336</sup> А. Домбровска (1993: 55) наводи примере из француског – *fille* је првобитно значило 'девојка, ћерка', а у 15. веку *fille de vie* или *fillette* означава проститутку.

### III.5.2.1. Јединице негативне експресивности

Дијалекатски експресиви са негативним квалитетом експресивности у делима Д. Михаиловића показују различит степен тоналности.

**Лексеме са високим степеном негативне тоналности** квалификовали смо као погрдну лексику или пејоративе. У питању су експресиви којима се исказује негативна субјективна оцена и говорничково неодобравање према одређеној особини или радњи. Ова лексика реализована је у оквирима експресивног говорног чина неодобравања и недопадања. Како су емоције мерљива категорија – комплексно стање организма које укључује осећаје, понашање, импULSE, психолошке промене и напоре у контролисању – мерење емоција представља комплексан процес (уп. Вјежбицка 1999: 1), што је у нашој анализи условило и утврђивање неких прелазних подтипова експресивних јединица.

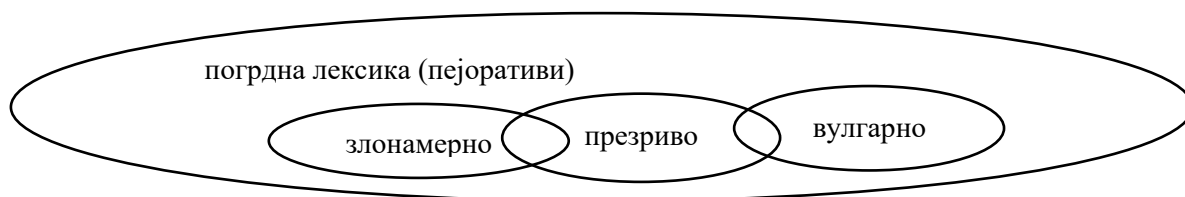
Један део погрдне лексике садржи и информацију о интензивној емотивној реакцији презирања, те смо њима придруживали и квалификацију *презриво*. Емоционална оцена презрења укључује се у функционално-стилску компоненту, одређујући однос међу саговорницима као присан, и однос према објекту именовања као изразито груб.

Уколико пејоративна јединица има опсцене асоцијативне компоненте, њу смо сврставали у вулгарну пејоративну лексику највишег степена негативне тоналности, која карактерише непристојно, просто вербално понашање, изостанак напора у контролисању вербалног деловања и изразито груб однос говорника према саговорнику или објекту именовања, који имплицира неравноправан положај међу саговорницима.

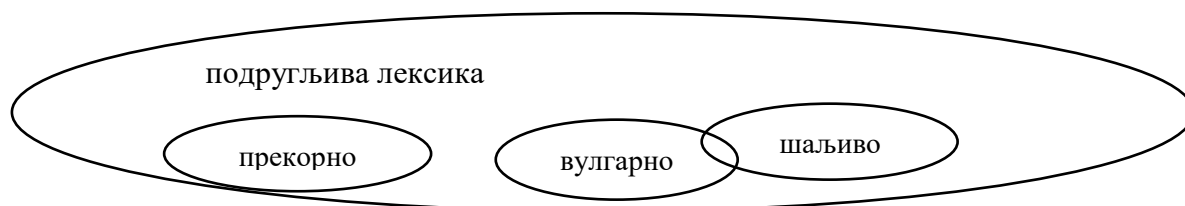
Неколико глаголских лексема реализовано је у говорној ситуацији која подразумева злонамерност говорника према објекту именовања. Говорник одобрава вршење радње са негативном аксиолошком семантиком над објектом, те се злонамерност читава у супротстављености негативне објективне оцене и одобравајуће субјективне оцене.

Критеријуми за издвајање подтипова у оквиру групе пејоратива не искључују један други. Они укључују врсту емоције и намере говорника у чину именовања, а та два критеријума преламају се у функционално-стилској компоненти, одређујући тон комуникације. Отуда се у графичком приказу групе лексема са високим степеном негативне тоналности елипсе које представљају подгрупе *злонамерно*, *презриво* и *вулгарно* преклапају. Нпр. пејоративни глагол *избубецати* у роману *Петријин венац* реализован је као експресив са мотивационо-прагматичким компонентама *презриво*

и 'злонамерно', глаголи *смрдети* и *засмрдети* у роману *Чизмаши* са компонентама 'вулгарно' и 'презриво' и сл.



**Негативни експресиви повишене тоналности** јесу лексеме којима се исказује негативна субјективна оцена говорника, али се она изражава у другачијем ситуационом оквиру за разлику од претходне групе експресива. Намера говорника јесте да свој став изрази на начин и са циљем да се подсмехне саговорнику или објекту именовања експресивном лексемом. Таква сврха лексичког експресива ствара неретко ефекат ироније и шаљивости, увек уз компоненту грубости и недопадања. У једном примеру подругљивост је укрштена са функционално-стилском компонентом прекора (*очекања*). И ова група експресива познаје вулгаризме (нпр. *тртити се*, *пиздрити*).



**Снижену лексику негативне тоналности** углавном чине фамилијаризми. У питању су лексеме негативне објективне оцене изречене са намером да се говорник фамилијарно нашали и подсмехне. За разлику од негативне експресивности високог и повишеног степена, у овом типу нема компоненте негативног емотивног става према саговорнику, односно објекту именовања. Саговорници су у односу пријатељске шале, те говорни чиновни у којима се реализују овакви експресиви остварују комичне ефекте. У овој групи експресива постоји један број деминутивно-хипокористичких лексема које реализују негативну објективну оцену.<sup>337</sup>

<sup>337</sup> Битан став који се у досадашњем описивању лексике није доследно узимао у обзир износи С. Ристић (2004: 229): „... деминутиви или аугментативи могу реализовати позитивно или негативно значење зависно од комуникативне ситуације, док се пејоративна употреба деминутива и хипокористична употреба аугментатива обично реализује као говорни поступак који се одређује према контексту употребе, што би у лексикографском опису требало представити описном дефиницијом и одговарајућим квалификатором или глосом за говорни поступак, типа: презриво, погрдно, љубазно, ласкаво, иронично, еуфемистично и сл.”

## фамилијаризми, шаљиво

Дешава се да једна иста лексема у различитим говорним контекстима реализује различит тип експресивности. То је сасвим очекивано када знамо да је експресивност прагматички условљен ефекат, те да се друштвено формирана конотација преиначава у индивидуалним концептуалним сферама у специфичним комуникативним условима, у зависности од перспективе именовања.<sup>338</sup> Тако се лексема *ћорча* једном остварује као јединица негативне експресивности високог степена (ГМ, 18), а други пут као експресив негативне тоналности сниженог типа (ГМ, 11). Ако упоредимо реализације лексеме *ћорча* у примеру

– Па, ете ти га, ћорчо ћорави! Дигни венци и обоци, млада невесто! Ма, ене га у багрењар, ди си зинуо, соме! Тфи, слепци водио! Цркo, не дао Бог, чиреви те, да Бог да, напали! Ти си будала, отац ти и мајка будале и сви по кућу будале, вренге ти гузицу изеле! (ГМ, 11); Испред носа га не видиш: па ди су ти, ћорчо, очи! (ГМ, 12),

који изговара нараторова бака са љутњом, али добронамерно свом унуку који игра жмурке са другарима а не успева да их пронађе и пример

[...] али био глуп као моравски сом и носио наочаре. Тад сам му у љутњи рекао: „Ти си ћорав! Ћорчо ћорави!” (ГМ, 18),

који дечак изговара свом другу у љутњи са намером да га увреди; видећемо како комуникативне ситуације у којима је другачије постављена хијерархија саговорника и у којој говорник одабиром експресива жели да постигне различите ефекте, тј. има различите намере, мењају суштину мотивационо-прагматичких компонената садржаја експресива и тип експресивности који остварују две алолексе. Употреба истог именичког експресива у различитим контекстима и њена различита интерпретација могућа је јер се препознавање модела комуникативних ситуација заснива на когницији,

---

<sup>338</sup> С. Ристић (2004: 73–74) примећује како је у савременом српском језику уобичајена употреба пејоративних експресива у фамилијарној комуникацији, што уз експресивност доноси додатне стилске ефекте, међутим, таквим се транспозицијама прагматичке природе не бави посебно. Као илустрацију наводи примере типа: „*Кретену*, нарафски, одајем признање, највише зато што постоји, и што ме за сада, трпи“. Или пример грубог ласкања: „Циганке су често врло лепе ... Док су врло младе оне још могу бити пријатне *гадуре*“.

„што условљава субјективну оцену и њој примерену емоционалну реакцију субјекта именована” (Ристић 2006: 65). Алолекса реализована у говору дечака који жели одабиром речи да повреди друга јесте негативни експресив високог степена, док је лексема у грдњи баке која се руга дечаковој слабости, али исказује симпатије реализована као негативни експресив снижене тоналности. Овакви примери показују да се присност, симпатије и љубав у језичкој слици света дијалекатске језичке личности неретко експлицирају експресивима негативне оцене, најчешће због депатетизације и поимања експлицитног излива осећања као слабости.

Лексикализована објективна оцена може бити превреднована у индивидуалном говорном чину у зависности од говорникове перспективе гледања, тј. у зависности од говорне ситуације и односа између говорника и именованог објекта са једне, и говорника и саговорника са друге стране.

### III.5.2.1.1. ВИСОКА ТОНАЛНОСТ

#### 1.0. П е ј о р а т и в и

Негативни експресиви високе тоналности у највећем броју јесу атрибутивне именице са значењем психичких особина човека, тј. дијагностичким обележјима ‘особа + ‘морална или психичка карактеристика’. Такве су именице *гунтураћ, ћорча, слинча, џуца, ценабет, дзодзоња, бузерант, мрциња, гуланфер, баранче, гегула, геца, геак, цован*, и именице са значењем занимања односно социјалног статуса попут *бараба*. Именице *слинча* и *ћорча* дисперзивне су по значењу јер денотирају и особину физичке слабости и карактерно својство: *ћорча* је и онај који добро не види и онај који је несналажљив, *слинча* и онај који је физички слаб, болешљив и онај који је нежан и крхак итд. Овом типу експресивних именица припада један експресивни соматизам: *будзе* и свега је једна именица која излази из круга антропоцентричне лексике: *лиццаћ*.

Експресивни придеви који припадају овој групи показују исти тематски однос – највише је антропоцентричних придева који се односе на човекове психичке и духовне вредности: *гуљав, кисела* (жена), *дзиљав*, затим следе придеви који означавају порекло, односно припадност одређеним социјалним и територијалним групацијама: *влашки, геачки*, и два су експресивна придева који упућују на непожељну физичку особину човека: *спечен* и *дртав*.

Сви глаголи високог степена негативне експресивности, изузев ономатопејски глагол *скамлицати*, јесу антропоцентрични. Међу њима је глагола говрења и гласања:



*резилити / изрезилити, жвањкати, прдемети, смрдети, ребетати се*, глагола мимике: *искоколити/искокољити, искрљешитити се* и кретања: *откривљати*, глагола стања: *одртавети, искезити се, крвљосати*, глагола узимања хране: *кусати*, глагола сексуалних односа: *флинтати се, гузичити се*, глагола ударања: *избубецати* итд.

### 1.0.1. Именице

**гунтураћ** *погрд.* 'особа која је неспособна, немарна, неуредна' – „[...] Она тутамута Коса је, знаш и сам, неспособна, кад год сам га срела, на себе је имао прљаву кошуљу. Ма зар је тај гунтураћ жена?” (ЧДОТ, 143).

**ДК**: 'особа која је неспособна, немарна, неуредна'; **КОО**: 'што је, као што знамо, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији за говорника је та особина неприхватљива'; **ЕМК**: 'зато говорник исказује свој презир према особи која има такве особине'; **ЕксКС**: 'показује спремност да јавно изнесе свој суд дајући тој особи експресивно метафорично име које успоставља асоцијативну везу са квазиденотатом – 'заразна болест код животиња'; **ЕксКП**: 'то чини тако да јавно и јасно стави до знања свој став саговорнику'; **ФСК**: 'говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на груб и увредљив начин'.

Пејоративна именица *гунтураћ* реализована је у експресивном говорном чину са циљем да говорник увреди и омаловажи именовану особу и изазове такву реакцију код саговорника и реципијента. Негативна конотација ове именице произлази из унутрашње форме која почива на поређењу особе (актуелног денотата) са болешћу (секундарним денотатом), а појачана је призвуком суфикса *-аћ*, који се у дијалектима употребљава неретко са пејоративним и обезвређујућим значењем<sup>339</sup>. Будући супротстављен позитивној конотацији именице *жена*, експресив гради контрастну слику у којој је са једне стране културолошки јак стереопит немаркиране лексеме: 'вредна, уредна, брижљива, води рачуна о мужу и сл.', а са друге изразито негативна семантика која искључује позитивни стереотип неутралне именице. Тако лексеме *гунтураћ* и *жена* ступају у однос контекстуалне антонимије и то на два нивоа – на нивоу денотативног значења (за референт може важити само једна вредност, или 'гунтураћ' или 'жена'), и на разини објективне и субјективне оцене: експресив садржи негативну објективну и субјективну оцену презентовану унутрашњом формом, док лексема *жена* подразумева конотативне компоненте у концептуалном свету просечног говорника које су условиле позитивну субјективну оцену. Друштвена норма која не дозвољава спојивост ова два стереотипа стилистички ефективним учинила је и форму реторичког питања у којој се јавља регионални експресив.

<sup>339</sup> Уп. У РСАНУ нпр.: *женскаћ 1.* (често презр.) женска особа, жена, девојка, девојчица; *мртваћ* покр. пеј. тром, неагилан човек; слабић, кукавица; *копилаћ* погрд. покр. в. *копилан*; *липсаћ* покр. 1. (у експр. изражавању) крај живота, скончање, смрт; *крепаћ* покр. итд.

Више о суфиксу *-аћ* на 132. страни.

**ћорча** *погрд.* 'онај који слабо види; који је глуп' – [...] али био глуп као моравски сом и носио наочаре. Тад сам му у љитњи рекао: „Ти си ћорав! **Ћорчо** ћорави!” (ГМ, 18);

**ДК**: 'онај који слабо види; који је глуп'; **КОО**: 'што је, као што знамо, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији за говорника је та особина неприхватљива'; **ЕмК**: 'зато говорник исказује нетрпељивост према особи која има такве особине'; **ЕксКС**: 'показује спремност да јавно изнесе свој суд дајући тој особи експресивно име изведено додавањем пејоративног суфикса *-ча*,<sup>340</sup> на творбену основу негативне семантике'; **ЕксКП**: 'то чини тако да јавно и јасно стави до знања свој став саговорнику'; **ФСК**: 'говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на груб и увредљив начин'.

Ако бисмо употребу лексеме *ћорча* у роману *Гори Морави* сагледали са традиционалног лексиколошко-лексикографског становишта оптималног контекста<sup>341</sup>, рекли бисмо да се она реализује истовремено са два значења, како је и наведено у представљеном моделу (ДК: 'онај који слабо види; који је глуп').<sup>342</sup> Уколико бисмо пак настојали да утврдимо како она функционише у комуникационом процесу, морали бисмо водити рачуна о говорним улогама и приповедним нивоима, тим пре што се ради о јединици мотивационо-прагматичког нивоа. У представљеном контексту можемо уочити два приповедна ступња – наратив приповедног *ја* и уведени дијалог на приповедној равни доживљеног *ја*. Лексема *ћорча* реализована је у хомодијагези – на наративном нивоу доживљеног *ја*, у дијалогу између два дечака. Експресив је на овој приповедној равни фиксиран са идентификационим значењем 'особа која слабије види' и компонентама негативне објективне и субјективне оцене. Ово денотативно обележје директан је повод за експресивно именовање и ситуациони оквир подсмевања. Из дијалога читамо да је физичко својство слабовидости особина коју говорник не одобрава у датом тренутку, што показује одабиром експресивног имена. Ако, међутим, сагледамо реализацију експресива *ћорча* са вишег наративног нивоа, на ком се приповедно *ја* обраћа нама, односно реципијенту, откривајући неке пресупозиције са којима је ушао у дијалог, уочићемо дифузну денотативну вредност: 'слабовида особа' и 'глупа особа'. На наративном ступњу приповедног *ја* референт је одређен различитим контекстуалним јединицама – хомореференцијалним клаузама „био глуп као моравски сом” и „носио наочаре”. Првонаведена реченица моносемира хомореференцијалну именицу *ћорча* као основну лексичко-семантичку алолексу 'особа која слабо, слабије види', а друга

<sup>340</sup> И. Клајн (2003: 203) говори о хипокористичком, углавном регионалном суфиксу *-ча* у именима попут *Јовча*, *Мирча*, *Димча* и сл. С. Бабић (2002) не говори о суфиксу *-ча*. Више о овом афиксу на стр. 440.

<sup>341</sup> Појам оптималног контекста по себи је релативан. У примеру који анализирамо то би био наведени контекст из романа, који је одређен тиме што носи граматичке и семантичке информације битне за идентификацију и апроксимацију значења посматране лексеме.

<sup>342</sup> Свако намерно контекстуално активирање два или више значења једне језичке јединице даје различите стилске ефекте у говору. Уп. са зеугмичким конструкцијама.

омогућава реализацију фигуративне семеме 'глупа, невешта особа'. Истовремено активирани две семеме једне лексичке јединице чине комплекснијим прагматички окидач за емотивно вербално деловање. Тек контекстуализација на вишем наративном нивоу открива прави узрок емоционалне прагматичке компоненте, а то је глупост и несналажљивост референта. Слабовидост као особина активирани контекстом на дијалогској равни само је повод за вербално кажњавање саговорника, док је суштински узрок његова карактерна особина. Овај пример показује како на когнитивном плану узрок за експресивно именовање не мора бити особина денотирана у комуникацији, већ то може бити нека скривена карактеристика коју говорник не одобрава, односно не толерише у датој ситуацији. Из перспективе саговорника говорник је изрекао негативну оцену физичке карактеристике, која тек у домену конотације, односно стереотипу (у потенцијалу) садржи карактерно својство глупости и несналажљивости.<sup>343</sup>

**слинча а.** *погрд.* 'млада, незрела, глупа и безобразна особа, балавац; – [...] а за њим она дечја гомила. Допада се слинчама да гледају како јем батине. (БКГ, 16);

**б.** *погрд. презр.* „Само кажи!“ подвикује он. „Само кажи, слинчо слинави! Одувек си био тужибаба! Ништа друго не умеш него да цинкујеш! [...]” (СПСС, 228);

**ДК:** 'млада, незрела и безобразна особа, балавац'; **КОО:** 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО:** 'у овој ситуацији за говорника је та особина неприхватљива'; **ЕмК:** 'зато говорник исказује презир према особи која има такве особине'; **ЕксКС:** 'показује спремност да јавно изнесе свој суд дајући тој особи име изведено пејоративним суфиксом *-ча* од основе са негативном асоцијативном вредношћу. **ЕксКП:** 'то чини тако да јавно и јасно стави до знања свој став саговорнику'; **ФСК:** 'говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на груб и увредљив начин, ругајући се именованој особи..

Пејоратив *слинча* денотира безобразну младу особу, балавца, што је негативна људска особина са становишта друштвене норме. Говорник у датој ситуацији особину референта оцењује као неповољну и неприхватљиву и бира име које за квазиденотат има представу о слинавом детету, чиме се руга саговорнику и настоји да изазове исту такву реакцију код реципијента. Пример из приповетке *Свети Петар спасава Србе* наведен под **б.** садржи интензивнију емотивну компоненту мржње према именовном објекту, те би се употреба експресива *слинча* могла квалификовати са *презриво*.

---

<sup>343</sup> Овква анализа експресива у комуникационом процесу отвара питање односа говорниковог и саговорниковог значења и није је могуће увек изводити на основу текстуалне реализације (о разлици између говорниковог и саговорниковог значења в. нпр. Згуста 1991: 160–162; Мишковић Луковић 2015: 35–36; о уметниковом и читаочевом коду у разумевању књижевноуметничког текста в. Јовић 1985: 69–70). Она би захтевала комплексне методе, те је предмет за посебна истраживања.

На значај разлике између концептуалних светова саговорника у споразумевању упућивао је још В. Хумболт у својим филозофским списима (према Чуљак 1980: 22).

**дзодзоња погрд.** 'надувенко, уображенко; онај који је преценио своје способности, који је умишљен' – „Ма ти си”, викнула му је једанпут пред двојицом другова, што га је заиста понижавало, „један напумпани влашки дзодзоња!” Касније ће му, смејући се – упркос свему, имала је смисла за хумор – објаснити да то у источној Србији значи сељачки кицош. (3, 213);

**ДК:** 'надувенко, уображенко; онај који је преценио своје способности, који је умишљен'; **КОО:** 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО:** 'у овој ситуацији за говорника је та особина неприхватљива'; **ЕМК:** 'зато говорник исказује нетрпељивост према особи која има такве особине'; **ЕксКС:** 'показује спремност да јавно изнесе свој суд дајући тој особи име чија форма носи негативну конотацију'; **ЕксКП:** 'то чини тако да јавно и јасно стави до знања свој став саговорнику'; **ФСК:** 'говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на груб и увредљив начин, ругајући се именованој особи.

Негативни експресив високе тоналности *дзодзоња* реферише на особу која прецењује своје способности, која је умишљена, узохољена и јединица је негативне објективно-аксиолошке и негативне емотивне модалности. Изражајност лексеме заснована је на негативној конотацији гласовног комплекса, чијој пејоративности доприноси суфикс -*оња*. Сврха експресивне лексеме је да се објект именована подвргне руглу пред другима и увреди.

**цуца погрд.** 'безвредан човек, особа без икакве вредности' – Домаћина би у неком буцаку, каткад и пред његовима, до малаксалости тукао. Пребивши га и сам, задуван, клонувши, мислио би да цуца то, ево, није ни осетио [...] (ТПСП, 61);

**ДК:** 'безвредан човек, особа без икакве вредности'; **КОО:** 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО:** 'у овој ситуацији наратор преноси јунакову осуду те особине'; **ЕМК:** 'наратор исказује јунаково гнушање према особи која има такве особине'; **ЕксКС:** 'наратор износи говорников суд, дајући тој особи фигуративно име које остварује асоцијативну веза са основним значењем (мали, ниског раста) чиме се постиже експресивни ефекат'; **ЕксКП:** 'то чини како би реципијенту ставио до знања туђ став о референту'; **ФСК:** 'наратор јунаков емотивни став изражава на груб и ниподаштавајућ начин.

Турцизам *цуца* изражајност заснива на унутрашњој форми – асоцијативној вредности између реализованог и мотивног значења. У овом експресиву присутна је концептуална полифонија реализованог значења 'безвредан човек, особа без икакве вредности' и квазиденотата – 'ситан човек, човек ниског раста'. Мотивационо-прагматичке компоненте на којима је заснована конотативна експресивност лексеме *цуца* треба сагледати у контексту неуправног говора у ком се лексема појављује. Наиме, лексема се јавља у дијагези као елемент туђег говора, па није емотивна вербална реакција наратора већ говорника на нижем наративном нивоу.<sup>344</sup> Одабир експресивне лексеме стога не

<sup>344</sup> Употреба експресивне лексике у неуправном говору занимљива је са наратолошког становишта и утврђивања односа гласа и фокализације приповедача. Неуправном говору није својствено преношење експресивних језичких и комуникативних маркера, међутим овај пример из приповетке *Треће пролеће Свете Петронијевића* указује на модификацију неуправног говора који би се због употребе експресивне лексеме и презентатива *ево* могао одредити као експресивни неуправни говор (в. Ковачевић 2012: 26).

мора нужно бити условљен емотивном реакцијом онога ко је изговара, већ може служити да пренесе туђу субјективну оцену и емоционалну реакцију. На тај начин, и денотативно и експресивно значење речи почиње да служи новим циљевима, односно у једној речи налазе се два гласа, две смисаоне усмерености – глас надређеног приповедача и глас књижевног јунака чији се став преноси (уп. Бахтин 2000: 178).

**ценабет** *погрд.* 'тврдоглав, прек човек' – Две или три године Рада се свадио са ценабетом оцем око женидбе, за коју му је било дошло време. (ЖНЦД, 16);

**ДК**: 'тврдоглав, прек човек'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији наратор преноси јунакову осуду те особине'; **ЕМК**: 'наратор исказује јунаково гнушање према особи која има такве особине'; **ЕКСКС**: 'наратор износи говорников суд, дајући тој особи име са специфичним гласовним склопом (турцизам), чиме се постиже експресивни ефекат'; **ЕКСКП то чини како би рецепијенту ставио до знања туђ став о референту**; **ФСК**: 'наратор јунаков емотивни став изражава на груб и ниподаштавајућ начин.

У исти наративни оквир као и лексема *цуца* смештен је и експресив *ценабет*. Наратор преузима улогу вербализације туђе оцене и емоције, тиме се интимизирајући са његовом позицијом, и на тај начин открива сопствену позицију свезнајућег приповедача. Представљање јунаковог става производ је туђе (нараторове) инстанце моћи, којој је дато да гради причу.

**бузерант** *погрд. варв.* 'хуља, нитков' – а. „Па не може то тако. Не може он с мене једно, а с тебе друго. Види шта намирисани бузерант зна! [...]” (Ч, 266);

**ДК**: 'хуља, нитков'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији за говорника је та особина неприхватљива'; **ЕМК**: 'зато говорник исказује гнушање према особи која има такве особине'; **ЕКСКС**: 'показује спремност да јавно изнесе свој суд дајући тој особи име чија форма носи негативну конотацију'; **ЕКСКП**: 'то чини тако да јавно и јасно стави до знања свој став рецепијенту'; **ФСК**: 'говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на груб и увредљив начин, ругајући се именованој особи.

Бохемизам *бузерант* реализован је као пејоратив у роману *Чизмаши*, испољавајући се као језичка јединица субјективног неодобравања карактерне особине неискрености, непоштености, препредености и покварености. Компонента изражајности почива на специфичном гласовном склопу варваризма чешког порекла. Неологизација у лексичком дијалекатском подсистему путем лексичког позајмљивања може бити извор нових експресивних средстава.

---

О „особености знаковних система да имају способност указивања и на саме себе” (Јовановић Симић 2015: 2), што се види као семиотски парадокс види у раду Јовановић Симић (2015).

**мрциња** *погрд. презр.* рђава, лоша, безвредна особа, нитков, гад – Мислим се да отиднем код њега. Ал шта да урадим ако он с моном не бидне тео ни да разговара? Шта да урадим ако ме отера: марш одатле, **мрцињо** једна? (ПВ, 87);

**ДК**: рђава, лоша, безвредна особа, нитков, гад; **КОО**: што је, као што се зна, лоше; **КСО**: у овој ситуацији за говорника је та особина неприхватљива; **ЕмК**: зато говорник исказује гнушање према особи која има такве особине; **ЕксКС**: показује спремност да јавно изнесе свој суд дајући тој особи фигуративно име са гештALT структуром која чува представну мотивне слике 'угинула животиња, лења остарела, безвредна животиња'; **ЕксКП**: говорник јавно и јасно ставља до знања свој став саговорнику; **ФСК**: говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на груб и увредљив начин, са презрењем.

Дескриптивно-аксиолошко својство негативног квалитета рђава, лоша, безвредна особа, гад денотирано је покрајинским експресивом *мрциња у Петријином венцу*, који је одраз субјективне презриве реакције на ту људску особину у датим комуникативним околностима. Емоционална реакција изазвана је аутоматизованим доживљајем асоцијативне везе између референцијалне вредности и мотивног концепта 'угинула животиња; лења остарела, безвредна животиња'.

Комуникативне ситуације у којима су реализоване лексеме *бузерант* (пример б) и *мрциња* нешто су другачије у односу на претходне примере. Наиме, ове именице везане су за замишљену говорну ситуацију у којој приповедачи фингирају потенцијалне туђе емотивне реакције преко регионалних експресива. Негативна емотивна реакција усмерена је према самом приповедачу, који страхује да буде туђи објект именована експресивом, чиме би био увређен и изложен подсмеху околине.

**гуланфер** *погрд.* човек расипник, сиромашан и нерадан; бескућник, скитница, пробисвет, мангуп – А каки је он, човече, могао да биде газда? Гоља ко и сваки други окнански **гуланфери**. (ПВ, 97);

**ДК**: човек расипник, сиромашан и нерадан; бескућник, скитница, пробисвет, мангуп; **КОО**: што је, као што се зна, лоше; **КСО**: у овој ситуацији говорник осуђује ту особину; **ЕмК**: говорник исказује гнушање према особи која има такве особине; **ЕксКС**: говорник износи свој суд дајући тој особи име специфичног гласовног склопа (позајмљеница турског порекла); **ЕксКП**: то чини како би реципијенту ставио до знања свој став о референту; **ФСК**: говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на груб и ниподаштавајућ начин.

Регионални експресив *гуланфер* такође спада у групу пејоратива високог тоналитета, а своју изражајност постиже захваљујући специфичном фонетском склопу.

**санђама** *подр.* особа која изазива немир, од које страхујемо, стрепимо, од које зависи наша судбина – И при том као гоњено звере мотри да му однекуд не искрсне његов лични **санђама**, официр у униформи без еполета. За сваки случај не одазива се ни на општинске позиве, ради чега шаље жену, и сваки сусрет са влашћу помно избегава. (ШМ, 53);

**ДК**: особа која изазива немир, од које се страхује, стрепи, од које зависи нечја судбина; **КОО**: што је, као што се зна, лоше; **КСО**: говорник се саживљава са јунаком Ђамилом, па због особина које поседује негативно оцењује именовану особу; **ЕксКС**: наратор показује спремност да јавно изнесе свој суд дајући тој особи експресивно метафорично име које успоставља

асоцијативну везу са представом о квазиденотату 'митско биће чудноватог изгледа које застрашује људе; ђаво', **ФСК**: 'у овој ситуацији говорник даје себи за право да буде груб.

Експресивна именица *санђама* јавља се у стандарднојезичком изразу надређеног приповедача у приповетки *Шукар место*. Наратор употребљава регионалну лексему у тренутку када се уживљава у перспективу јунака приповеке Тамила, Рома из ђупријског Поморавља. У регионализму *санђама* спајају се два гласа и две перспективе – перспектива и глас надређеног приповедача и перспектива и глас јунака који припада нижем наративном нивоу. Надређени наратор изговара експресив и, не ограђујући се посебно од перспективе коју подразумева регионална лексема, показује да је наклоњен главном јунаку приповетке. Експресивом наратор настоји да на реципијента пренесе Тамилу негативну субјективну оцену и емоцију страха који јунака обузима при помисли или појави именоване особе. Регионална лексема са конотативном вредношћу постаје тако погодна приповедачко средство за реципијентово уживљавање у унутрашњи свет ликова, а да се притом избегава пренаглашена сугестивност основног приповедача. Тиме се појачава интегритет надређеног наратора, као и читаочево поверење у њега, што је посебно битно за успешност стратегије распоређивања информација у прозном делу.

**гегула** *погрд.* 'сељак; простак' – Сељаци не зову рудари за цабе барабе, а ни они њи, опет, гегуле. Све они брзо покваре. (ПВ, 101); „То не може да будне, каже. „То је срамота да те бије један мали влашки гегула. Да бијеш и ти њега.” (БКГ, 13); „А ти њега онда, брајко мој, мало – ножем. Кад се влашки гегула на неког накачи, не скида му се док му душу не извади. Ножем ти њега, брајко, ако нећеш да те скроз изеде. Је л имаш нож?” (БКГ, 15); Мрзео је у ствари све гецоване света. Све је то голи крвопија кулак и непријатељ! [...] Онда би милицајцу наредио да гегулу затвори у канцеларију месног одбора [...] (ТПСП, 61);

**геј(ј)ак** *погрд. презр.* 'сељак' – И сад се због тога на њега издире омалени, чисмени, избријани чичица у елегантном сивом капућу. [из Београда] [...] „Шта ти мислиш где си! Иди у своје село! Ниси међу својим гејацима!” (ГМ, 151); „Па, млади мој геаче”, одговара, још не одустаје од тога да сам сељак [...] (Ч, 206); Ти тај ред, мој геаче, ниси направио, али он је ипак за тебе направљен. (Ч, 206);

**геца** *погрд.* 'прост човек, сељак, земљорадник' – Немој да мислиш да ремац, зато што је у цивилству био геца или рмбација, ништа у својој глави и срцу нема, а ти си, ето, уватио бога за браду [...] (Ч, 40); Руски разумеде да је хтео да каже да је то због њега, али помисли да геца можда покушава да му нешто искамчи. (ТПСП, 64);

**гецован** *погрд.* 'прост човек, сељак' – Мрзео је у ствари све гецоване света. Све је то голи крвопија кулак и непријатељ! [...] Онда би милицајцу наредио да гегулу затвори у канцеларију месног одбора [...] (ТПСП, 61); „[...] И пошто сте толико осетљиви, ми ћемо, неосетљиви аргати и гецовани, и даље наставити да вас убијамо да се ви у вашем нежном животу не бисте потресали.” (З, 269–270);

**цован** *погрд. жарг. а.* 'прост човек, сељак' – Немој ни случајно да помислиш да је војник цован или гаравац који нема ни срце ни главу и да је то што си му ти командир дато од бога. Пре но што си твоје школе изучио, био си исти такав сероња као он. Немој

да мислиш да ремац, зато што је у цивилству био геца или рмбација, ништа у својој глави и срцу нема, а ти си, ето, уватио бога за браду [...] (Ч, 40); **б.** 'сељак' – И ово му се никако није допадало. Није волео да се цовани мешају у варошка посла. (ЖНЦД, 13);

**ДК:** 'прост човек, сељак, земљорадник'; **КОО:** 'што може бити лоше'; **КСО:** 'у овој ситуацији говорник осуђује ту особину'; **ЕМК:** 'говорник исказује гнушање према особи која има такве особине'; **ЕксКС:** 'говорник износи свој суд дајући тој особи име специфичног гласовног склопа'; **ЕксКП:** 'то чини како би реципијенту ставио до знања свој став о референту'; **ФСК:** 'говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на груб и ниподаштавајућ начин.

Денотативна вредност 'сељак, земљорадник' са конотативним осенчењем 'прост човек', које је у већини примера лексикализовано, иницијатор је негативне субјективне оцене која се у делима Д. Михаиловића вербализује експресивима *гегула*, *ге(ј)ак*, *геца*, *гецован* и *цован*. Све наведене именице представљају негативне експресиве високе тоналности, а изражајност базирају на специфичном гласовном склопу са кореном *гег-* / *гец-* (о овој морфеми в. стр. 186, 191). Занимљив је начин експресивне творбе у случају лексеме *цован*, која је добијена вероватно редеривацијом од облика са сложеним суфиксом *-ован*: *гецован*. Овакав творбени модел даје жаргонски призвук облику, а жаргонском идентитету доприноси и колоквијално-жаргонска природа идиолекта Жике Курјака у чијем је наративу и употребљен експресив *цован*.

Денотативно својство 'сељак' занимљиво је са аспекта објективне, друштвене оцене. Наиме, не постоји друштвена усаглашеност око евалуације овог појма. То значи да у зависности од перспективе одређене социјалне групе у оквиру говорне заједнице појам 'сељак' може имати или позитивну или негативну конотацију, а то важи и за експресивне именице са тим идентификационим значењем. Зато се у неким својим реализацијама експресив *гегула* (БКГ, 12) налази у групи конотатива позитивне експресивности. Дати језички знаци не понашају се као прагмеме јер њихова оцена зависи од друштвеног и језичког контекста.

Негативна експресивност повишеног степена последица је активирања следећих оцењивачких позиција: перспективе варошана, трговаца или рудара, који сељаке виде као неуге и прости људе, или пак перспективе самих сељака који за појам везују концептуалне компоненте 'мучи се у животу, тешко зарађује, трпи омаловажавања, није цењен у друштву'.

**бараба погрд.** 'рудар' **а.** – Овде девојке опште рано почињу да иду с мушкарци. И флинтају се, брате, шта ту ваздан? Сељаци не зову рудари за цабе барабе, а ни ови њи, опет, гегуле. Све они брзо покваре. (ПВ, 101); Тако је мој отац до своје двајес и девете године био бараба, а онда се после поболе на плућа. Сад, за време лета, барабе ме научише и углав да копам, и женама под сукњу да загледам, и дуван да пушим и ракију да пијем, а Милован Симић, Ранков син, подучи ме и како да се бијем. (БКГ, 13);



**б.** – А кад му некако баш тад и отац у село умре, он свој тал тамо одма прода и у рудник отвори малу бакалницу. [...] Сад ме мој отац пита: „Је л још оћеш да будеш бараба?” То су тако гегуле звали рударе. „Јеси ли видео како је корав и црн барапски леба? Је л ти боље да буднеш бараба или господин у моју радњу?” (БКГ, 12);

**ДК:** рудар; **КОО:** што је, као што се зна, лоше; **КСО:** у овој ситуацији говорник осуђује ту особину; **ЕмК:** говорник исказује недопадање према особи која има такве особине; **ЕксКС:** говорник износи свој суд дајући тој особи име са редукованом представом основног значења који шенлучи, пије, проводи се по кафанама (а), и са конотативном компонентом који се мучи, који ради тешке послове (б); **ЕксКП:** то чини како би реципијенту ставио до знања свој негативни став о објекту именованом; **ФСК:** говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на груб и ниподаштавајућ начин.

Пејоратив *бараба* са идентификационим значењем 'рудар' и гешталт структуром који пије, проводи се са женама, шенлучи по кафанама реализује се у највећем броју случајева са изразито негативном субјективном оценом и перлокуцијским ефектима преношења негативног става на саговорника. Лексема *бараба* добија међутим у говору и оне концептуалне, конотативне компоненте својствене немаркираној лексеми *рудар* – који се мучи, који ради тежак посао, па је тежиште експресивности у примеру под б. (БКГ, 12) не на значењској компоненти која је инкорпорирана у унутрашњу форму лексеме, већ на пратећој незнаковној компонти концепта 'рудар'.

Употребљена из перспективе говорника који припада друштвеном слоју на који се реферише, у пријатељској, фамилијарној говорној ситуацији, лексема *бараба* јавља се и као јединица негативне експресивности сниженог типа у роману *Чизмаш* (Ч, 17).

**барапче** *погрд.* дете пореклом из рударске породице; будући рудар – „Још, барапче, идеш у школу? Па, докле ћеш? Мисли мала бараба да се награди велики господин!” (БКГ, 16);

**ДК:** дете пореклом из рударске породице; будући рудар; **КОО:** што је, као што се зна, лоше; **КСО:** у овој ситуацији говорник осуђује ту особину; **ЕмК:** говорник исказује недопадање према особи која има такве особине; **ЕксКС:** говорник износи свој суд дајући тој особи име са изведено додавањем десцензивног суфикса *-че* на основу са негативном конотацијом; **ЕксКП:** то чини како би реципијенту ставио до знања свој негативни став о објекту именованом; **ФСК:** говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на груб и ниподаштавајућ начин.

Експресив *барапче* реализује се са високим степеном негативне експресивности инициране денотативном вредношћу 'дете пореколом из рударске породице', са говорниковим циљем да потпуно понизи и обезвреди објекат именованом. Изражајност је постигнута на нивоу редуковане семантичке структуре мотивационе основе *бараб-*: 'рудар, ради тешке физичке послове, слабо зарађује, припада непрестижном социјалном слоју и сл.' и суфикса *-че* са значењем десценденције (о суфиксу *-че* в. стр. 127). Негативна конотација која је последица унутрашње форме речи омогућила је овом експресиву

однос контекстуалне антонимије са лексемом *господин* чија концептосфера садржи и позитивну објективну и позитивну субјективну оцену стереотипног својства припадник престижног друштвеног слоја, човек који се не бави грубим физичким пословима. На тај начин јединица негативне експресивности омогућила је додатне стилске ефекте у виду подругљиве слике засноване на контрасту *баранче / мала бараба : велики господин*.

**будза** *погрд.* 'усне' – **а.** *презр.* [...] а у поновним покушајима да се издрндани концлогорски колесар обнови и подмлади, служба је, срчући убалављеним **будзама**, у ствари стално обигравала око исте шерпе пуне врелих чварака: побити или не побити? (З, 113); **б.** *погрд.* Милован натегну флашу, па рукавом обриса **будзе**. [...] (БКГ, 15);

**ДК**: убалављене усне; **КОО**: што је, као што се зна, лоше; **КСО**: у овој ситуацији говорник осуђује ту особину; **ЕМК**: говорник исказује недопадање према особи која има такве особине; **ЕКСКС**: говорник износи свој суд дајући тој особи експресивно име специфичног гласовног склопа (покрајинизам); **ЕКСКП**: то чини како би реципијенту ставио до знања свој негативни став о објекту именовања; **ФСК**: говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на груб и ниподаштавајућ начин.

Међу експресивима високог степена негативне оцене један је соматизам реализован у роману *Злотвори* и приповеци *Барабе, коњи и гегуле*. У питању је именица *будза*<sup>345</sup>. У романескном наративу приповедача који користи у основи стандарднојезички израз, и то његову колоквијалну варијанту, употребљавајући неретко регионалну лексику, покрајинизам *будзе* реализован је као изразити пејоратив, док се у приповеци у дијалекатском контексту реализује више као вербални израз гађења, без емотивне компоненте презрења.

**лицаћ** *погрд.* 'смртна болест' – А ако баш никог више немаш, ионако си већ пропао, ако ништа друго, макар ће на кокошке кугу морију ел неки други **лицаћ** да ти пошаље, сам да ти се освети. (ПВ, 139);

**ДК**: смртна болест; **КОО**: што је, као што се зна, лоше; **КСО**: у овој ситуацији говорник негативно оцењује референт; **ЕМК**: говорник исказује неодобравање и страх од болести; **ЕКСКС**: говорник износи свој суд дајући референту експресивно име изведено пејоративним суфиксом *-аћ* од глаголске основе негативне семантике; **ЕКСКП**: то чини како би реципијенту ставио до знања свој негативни став о објекту именовања и пренесе му емоцију страха од тако именованог референта; **ФСК**: говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на груб начин.

Експресивом *лицаћ* наратор настоји да пренесе емоцију страха изазвану мислима о именованом референту. Експресивна компонена прагматичког типа у корпусу

---

<sup>345</sup> РСАНУ бележи покрајинизам *будза* са квалификацијом *погрд.*(но). Од расположивих дијалектаских речника РГСМ има придев мотивисан овом именицом *бузав -а, -о*, са значењем који је са дебелим уснама, али нема забележене именице. Придев *бузав* у РГСМ нема стилски квалификатив, али примери употребе наведени у одредничком чланку указују на то да се ради о именици високог степена негативне експресивности: – Била би л'епа да није бузава. – Де му беу очи да не види како је бузава.

именичких експресива подрезумевала је углавном прелокуцијски ефекат преношења негативног става о референту уз емоцију мржње, презира или гнушања, док се у случају употребе именице *лиццаћ* преноси пре свега осећај страха који говорник жели да пробуди у саговорнику.

### 1.0.2. Придеви

Категорија експресивних придева високог степена негативне експресивности указује на психичка и физичка својства човека, као и на његово порекло, односно припадност одређеном социјалном слоју. Говорник употребом експресивног придева настоји да пренесе недопадање и осећање гнушања на саговорника (*гуљав, кисела, дртав, спечен, барански*), а каткат перлокуцијски ефекат подразумева преношење интензивнијег осећања презира према придевом квалификованом објекту (*дзиљав, геачки*).

**кисела** (жена) *погрд.* 'несрећна, која је кукавица' – „Ал ја мислим, права мајка није она што роди, те се изврне и умре, но ова веселница што негује и подиже. Лако ти је да мреш, ајде, жено, кисела, остани и живи. То да те видим.” (ГМ, 20);

**ДК**: која је кукавица, која је несрећна, јадна; **КОО**: што је, као што се зна, лоше; **КСО**: у овој ситуацији говорник негативно оцењује жену која има ову особину; **ЕМК**: говорник исказује неодобравање према датој особини; **ЕКСКС**: говорник износи свој суд дајући референту експресивно име добијено семантичком деривацијом, са унутрашњом формом која чува представу о примарном значењу чији укус изазива непријатност, нешто лоше;<sup>346</sup> **ЕКСКП**: то чини како би саговорнику ставио до знања свој негативни став о објекту именована и пренео му емоцију недопадања; **ФСК**: говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на груб и љутит начин.

**гуљав** *погрд.* 'безначајан, тричав, који се не узима за озбиљно' – „Па какав си ти арханђел ако у твојим личним кочијама ни од гуљавих Енглеза не можеш да ме одбраниш? Ти си некакав шоња!” (СПСС, 217); „[...] Ако може да се обустави поступак против једног генерала, још лакше то може против неког гуљавог наредника.” (Ч, 249);

**ДК**: безначајан, тричав, који се не узима за озбиљно; **КОО**: што је, као што се зна, лоше; **КСО**: у овој ситуацији говорник негативно оцењује референт; **ЕМК**: говорник исказује неодобравање према датој особини; **ЕКСКС**: говорник износи свој суд дајући референту експресивно име специфичног гласовног склопа, уз могућу асоцијацију са значењем мотивног глагола *гулити*); **ЕКСКП**: то чини како би саговорнику ставио до знања свој негативни став о објекту именована и пренео му емоцију недопадања и ниподаштавања; **ФСК**: говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на груб и подсмешљив начин.

Придеви *кисела* и *гуљав* реализовани су као негативни експресиви високог степена, а њима се рефереише на негативне карактерне особине људи. Обе лексеме

---

<sup>346</sup> Пејоративну употребу придева *кисео* у женском роду бележе и Речник САНУ и Црнотравски речник. **РСАНУ**: *кисео* 5. погрд. 'кукавички, јадан (при обраћању некоме или кад се о некоме говори с потцењивањем, обично уз именицу „жена“, као погрда некоме); **ЦР**: *кисела жена* ж 'натмурена, намрштена жена, намћор'.

садрже лексикализовану негативну компоненту друштвене оцене, као и негативну субјективну оцену и емоционалну компоненту недопадања изазвану денотираном особином. Семантичка инкомпатибилност у колокативној спрези придева *гуљав* са етнонимом *Енглеz*, који међу говорницима српског језика садржи конотативне, стереотипне компоненте јак, паметан, организован, прецизан, за последицу има хумористички ефекат. Мотивационо-прагматске компоненте негативног карактера у контексту употребе придева *гуљав* подразумевају не само ФСК грубости у комуникативној намери говорника, већ и компоненту хумора, која се ишчитава на комуникативној равни аутор – рецепијент.

*дзиљав погрд.* (у псовкама) 'неспособан' **а. презр.** – Ди си, матер ти *дзиљаву*, гледала кад ниси ништа видела? (ПВ, 104); **б. љути**то – Он са фудбалерима поче наоколо помало да цврцка, а Жарко се једне вечери довуче кући пијан. [...] Кад га угледа, Чичи готово дође да се насмеје, али за сваки случај [...] дохвати прво што му паде под руку – своју сабљу – и њоме га, онако у канији [...] опаучи по леђима: „Вуци се тамо, магарче *дзиљави*, тражи од мајке нешто да једеш!” (КОФ, 140);

**ДК:** 'неспособан'; **КОО:** 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО:** 'у овој ситуацији говорник негативно оцењује референт'; **ЕМК:** 'говорник исказује неодобравање према датој особини'; **ЕксКС:** 'говорник износи свој суд дајући референту експресивно име добијено семантичком деривацијом, са представом о примарном значењу 'слабовид, који слабије види'<sup>347</sup>; **ЕксКП:** 'то чини како би саговорнику ставио до знања свој негативни став о објекту именовања и пренео му емоцију недопадања и ниподаштавања'; **ФСК:** 'говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на **а. груб, б. љути**т начин.

*геачки погрд. презр.* 'сељачки, простачки' – „[...] Јеси ли ти тај”, каже, „мајке ти га *геачке* набијем!” (Ч, 197); „[...] Српска застава је славу велику стекла и не дам ја да свака *геачка* шуша на њу плује.” (Ч, 201);

**ДК:** 'сељачки, простачки'; **КОО:** 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО:** 'у овој ситуацији говорник негативно оцењује особу са датом својством'; **ЕМК:** 'говорник исказује неодобравање према датој особини'; **ЕксКС:** 'говорник износи свој суд дајући референту експресивно име добијено извођењем придевским присвојним суфиксом *-ски* од основе негативне семантике *геак-*'; **ЕксКП:** 'то чини како би саговорнику ставио до знања свој негативни став о објекту именовања и пренео му емоцију презирања'; **ФСК:** 'говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на *груб* и *потцењивачки начин*.

*влашки*<sup>348</sup> *погрд.* 'сељак, дођош' – „А ти њега онда, брајко мој, мало – ножем. Кад се *влашки* гегула на неког накачи, не скида му се док му душу не извади. Ножем ти њега, брајко, ако нећеш да те скроз изеде. Је л имаш нож?” (БКГ, 15);

**ДК:** 'сељак, дођош'; **КОО:** 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО:** 'у овој ситуацији говорник негативно оцењује особу овог порекла'; **ЕМК:** 'говорник исказује неодобравање према датој особини'; **ЕксКС:** 'говорник износи свој суд дајући референту експресивно име добијено извођењем присвојним од именичке основе негативне конотације *Влах-*'; **ЕксКП:** 'говорник то чини како би саговорнику ставио до знања свој негативни став о објекту именовања и пренео му емоцију недопадања'; **ФСК:** 'говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на *груб* и *обезвређујућ начин*.

<sup>347</sup> У *Петријино*м *венцу* употребљен је неекспресивни глагол *дзиљати* са значењем 'гледати кроз слабу светлост, чкиљити, једва видети': „Кад се пре смрче, мислим се. И *дзиљам* онако очима у ону тмину наоколо.” (ПВ, 150)

<sup>348</sup> РСАНУ: *влах* 2. нар. 'назив (често погрдан) за човека из другог краја и сл.'

Са становишта прагматике језичкога знака придев *геачки* са експресивом *дзиљав* припадао би подргрупи придева који на саговорника преносе емотивну компоненту презрења према именованом референту. Ситуациони оквир из ког проистиче изразита грубост коју говорник испољава јесте афективни говорни чин псовке, који појачава вулгарност исказа. Према идентификационим компонентама придеви *геачки* и *влашки* чине групу антропоцентричних придева високог степена негативне експресивности који човека одређују према пореклу и социјалном статусу који је у вези са пореклом. Компонента негативне објективне и негативне субјективне оцене у прагматској структури ових придева проистиче из негативне семантике (конотације) етнонима *Геак* и *Влах*.

**дртав** *погрд.* 'матор, изнемогао, оронуо' – [...] шта ће да буде кад будеш остарео, кој ће те чува **дртавог** и немотњог, мислиш ли на то? (ПВ, 106);

**ДК**: 'матор, изнемогао, оронуо'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник негативно оцењује дату особину'; **ЕМК**: 'говорник исказује неодобравање према датој особини'; **ЕксКС**: 'дајући референту експресивно име специфичног гласовног склопа'; **ЕксКП**: 'говорник то чини како би саговорнику кога је именовано придевом ставио до знања свој негативни став о датој особини и пренео му емоцију недопадања и стрепње са циљем да у њему пробуди страх од старости'; **ФСК**: 'говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на груб начин.

**спечен** *погрд.* 'мршав и црн у лицу' – Тако, није баш мали, ал у лице црн, ко **спечен**. Само стреља очима по онај круг. (Ч, 79);

**ДК**: 'мршав и црн у лицу'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник негативно оцењује дату особину'; **ЕМК**: 'говорник исказује неодобравање према датој особини и стрепњу'; **ЕксКС**: 'дајући референту експресивно име изведено од глагола са негативном семантиком 'учинити увелим, лишити свежине и једрине, исушити, спарушити' мотивног глагола *спећи*, која се чува у унутрашњој форми придева'; **ЕксКП**: 'говорник то чини како би саговорнику указао на свој негативни став о датој особини и пренео му емоцију недопадања и стрепње'; **ФСК**: 'говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на груб начин.

Придевима *дртав* и *спечен* негативно се вреднују нека физичка својства човека. Денотативна обележја 'матор, изнемогао, оронуо' првог придева и 'мршав и црн у лицу, исцрпљен' придева *спечен* иницирала су поред негативне денотативне модалности и негативну субјективну оцену говорника, коју он настоји да искаже, јавно и на груб начин, одабиром експресивних придева (*дртав*, који се истиче гласовним склопом, и *спечен* који је мотивисан семантичким компонентама 'учинити увелим, лишити свежине и једрине, исушити, спарушити' глагола *спећи*), како би саговорнику пренео став недопадања.

**искрљештен** *погрд. презр.* 'избечен, раскрљештен, буљав, неумивен' – Гледам око себе. Све то **искрљештено**, неумивено, неопрано, необријано, кљакаво. Никакво! (СПСС, 240);

**ДК**: 'избечен, раскрљештен, буљав, неумивен'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: у овој ситуацији говорник негативно оцењује дату радњу; **ЕМК**: говорник исказује негодовање према денотираној људској особини; **ЕксКС**: 'неодобравање исказује дајући радњи експресивно име специфичног гласовног склопа; **ЕксКП**: говорник то чини како би саговорнику ставио до знања своје недопадање и како би исти став пробудио код њега; **ФСК**: говорник свој емотивни став изражава на груб начин.

Придев *искрљештен* у творбеној вези са глаголом *искрљештити се*, реализује се као јединица високог степена негативне експресивности са интензивном ЕМК презрења.

Једини придев високог степена негативне експресивности који не представља људско својство јесте придев *барански* у синтагми *барански леба*, са денотативним значењем 'рударски, тешко зарађени (хлеб)'. Изражајност лексеме проистиче из лексикализоване негативне конотације творбене основе *бараб-*: 'који ради тешке послове, који слабо зарађује и тешко живи од свог рада; који обедује под земљом'. Реализовани придев остварује семантичку везу са концептом мотивне именице стварајући сликовиту представу која изазива емоционалну реакцију недопадања и незадовољства.

**барански** *погр.* 'тешко зарађени, рударски; црн од руде, који једу рудари под земљом' – Сад ме мој отац пита: „Је л још оћеш да будеш бараба?“ То су тако гегуле звали рударе. „Јеси ли видео каки је корав и црн барански леба? Је л ти боље да буднеш бараба или господин у моју радњу?“ (БКГ, 12);

**ДК**: 'тешко зарађени, рударски; црн од руде, који једу рудари под земљом'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: у овој ситуацији говорник негативно оцењује дато својство; **ЕМК**: говорник исказује неодобравање према датој особини; **ЕксКС**: дајући референту експресивно име изведено од пејоративне именице бараба; **ЕксКП**: говорник то чини како би саговорнику указао на свој негативни став о датој особини и пренео му емоцију недопадања; **ФСК**: говорник свој емотивни став изражава на груб начин.

### 1.0.3. Глаголи

Узимајући у обзир чињеницу о граматичкој и семантичкој комплексности глагола, који укључују велики број актаната (субјекат, објекат, начин, средство, интензитет итд.), глаголи показују већу разуђеност својстава који могу бити активатори емотивне модалности. Ако се глагол схвати на начин како га је посматрао А. Белић (1998: 35–36), као несамостална врста речи која „служи ближем одређивању какве самосталне речи“ (Исто: 35), онда евалуативна компонента глаголске радње уједно постаје компонента оцене учесника у радњи (субјекта и објекта радње). Диференцијално својство експресивних антропоцентричних именица са значењем особине активира субјективну оцену говорника усмерену на именовани референт, док дијагностичка

обележја глаголског експресива могу активирати вредносну оцену великог броја актаната које та радња укључује у себе.

Глаголи високог степена негативне експресије указују на радње које врши човек и стања у којима се човек налази, те и ова морфолошка категорија речи показује изразито антропоцентрично усмерење. Тематски их можемо сврстати у неколико група. Међу глаголима радње налазе се глаголи говорења и гласања (*резилити / изрезилити, жвањкати, прдети, смрдети, ребетати се*), глаголи мимике (*искоколити/искокољити, искрљеитити се*), кретања (*откривљати*) и писања (*надрцати*), глаголи узимања хране (*кусати*), глаголи сексуалних односа (*флонтати се*) и глагол ударања (*избубецати*), док су глаголи стања: *одртавети, искезити се, крвљосати*. Само је један глагол изван лексичког скупа који је обједињен хиперсемом 'човек': у питању је ономатопејски лексема *скамлицати* са доменом 'животиња'.

**жвањкати** *погрд.* 'досађивати причањем, пребацивањем, звоцати' – И сад долази тек око пет. Није трезан, дабоме. Не би му ја, море жвањкала за то. (ПВ, 40);

**ДК**: 'досађивати причањем, пребацивањем, звоцати'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник негативно оцењује дату радњу'; **ЕМК**: 'говорник исказује неодобравање према према радњи чији је вршилац'; **ЕКСКС**: 'неодобравање исказује дајући радњи експресивно име ономатопејског порекла'; **ЕКСКП**: 'говорник то чини како би саговорнику указао на то да је свестан да радња коју врши није пожељна'; **ФСК**: 'говорник свој емотивни став изражава на груб начин'.

Глагол говорења *жвањкати*<sup>349</sup> у РСАНУ забележен је као немаркирана лексема са интегрисаним компонентама негативне друштвене оцене, која је експлицирана у самој дефиницији преко детерминатива оцене *досађивати* и *бесмислено*: 'досађивати причањем, пребацивањем, звоцати, говорити бесмислено, трућати'. Актуализовано својство прекомерности и несувислости у оквиру денотата условило је компоненту негативне субјективне оцене у роману *Петријин венац*. Говорник негативно оцењује радњу чији је вршилац, и то изражава одабиром експресивног глагола како би саговорника уверио у то како је свестан да је предузета радња говорења напорна и досадна.

**резилити** 'рдити некога оштро, вређати га, срамотити га' – „Оди, Петрија, мало овам.” / Видим већ да ће да ме резили. Шта ће ми друго? (ПВ, 72);

<sup>349</sup> У РСАНУ забележено је још и значење 2. *покр.* 'полако, лењо жватати, преметати залогаје по устима (Врање, Дим. Т.), а у ЦР деривационо гнездо са глаголом *жвањка* несв 1. 'лењо жваће', 2. 'говори неувислости, трућа', изразом *жвањ-жвањ* изр. 'испразни разговори', *жвањкало* 'фиг. 'брбљивац', и именицом *жвањкање* гл. им. од *жвањка*. Регистровани облици и њихова значења указују на конотативну компоненту коренске морфеме ономатопејског порекла *жвањ-*: 'споро, расплинуто, разводњено'.

**изрезилити** грдити некога оштро, вређати га, осрамотити га (углавном уз претеривање, неоснованог интензитета грдње) – Други пут га затекнем будног, те ме одма истера и пред онај свет ко последње ђубре **изрезили** и онда га, склоњена у мрак, испод кафански прозори чекам све док се и кафана не затвори. (ПВ, 210); Млоги људи тад тако проговоре и **изрезиле** нашег Марковића и живога га побљују ко последње пцето. (ПВ, 250)<sup>350</sup>;

**ДК**: грдити некога оштро, вређати га, срамотити га; **КОО**: што је, као што се зна, лоше; **КСО**: у овој ситуацији говорник негативно оцењује дату радњу; **ЕМК**: говорник исказује неодобравање према радњи коју сматра пренаглашеном и која неког доводи у неприлику; **ЕКСКС**: неодобравање исказује дајући радњи експресивно име специфичног гласовног склопа (турцизам); **ЕКСКП**: говорник то чини како би саговорнику ставио до знања своје страховање и изазвао саосећајност код њега; **ФСК**: говорник свој емотивни став изражава на груб начин.

Са лексикализованим семантичким компонентама прекомерности и злонамерности субјекта радње у делима Д. Михаиловића реализовани су територијално маркирани глаголи говорења *резилити* (несвр.) и *изрезилити* (свр.). Облици се разликују само према категорији глаголског вида, а функционишу као јединице негативне експресивности високог степена са циљем негативне карактеризације радње, и преношења става неодобравања на саговорника. Изражајност експресива заснована је на специфичном гласовном склопу.<sup>351</sup> Говорник одабиром ове експресивне лексеме актуализује компоненту израженог интензитета радње, при чему показује емпатију према објекту радње и непријатељску настројеност и неодобравање према субјекту вршења радње.

**ребетати се**<sup>352</sup> *погрд.* нападно се смејати, кревельити се без разлога, блесавити се – И сам се ондена **ребеће** с она велика уста. **Ребеће се** и грли с неки пијани рудари и они музиканти кај блесав. (ПВ, 24); „А што **се** ти”, велим, „стално ту **ребећеш** кај блесав?” (ПВ, 25);

**ДК**: нападно се смејати, кревельити се без разлога; **КОО**: што је, као што се зна, лоше; **КСО**: у овој ситуацији говорник негативно оцењује дату радњу; **ЕМК**: говорник исказује неодобравање према радњи, која је из његове перспективе безразложна и несврховита, па је мерило ружног понашања; **ЕКСКС**: неодобравање исказује дајући радњи експресивно име специфичног гласовног склопа (ономатопејског карактера); **ЕКСКП**: говорник то чини како би саговорнику ставио до знања своје недопадање и како би исти став пробудио код њега; **ФСК**: говорник свој емотивни став изражава на груб начин.

<sup>350</sup> Глагол *изрезилити* у дијалекатском наративу романа *Петријин венац* функционише као контекстуални синоним колоквијализма и експресива негативне оцене високог тоналитета *побљувати*. Са прагматичког, функционално-стилског и семантичког (денотативног) становишта ове лексеме представљају еквиваленте, при чему подруштвљени колоквијализам омогућава просечном говорнику стандарднојичког идиома да моносемира нераспрострањени регионализам.

<sup>351</sup> Истом творбеном гнезду припада и глагол *орезилити*, међутим, у приповеци *Живот на цариградском друму* овај глагол није реализован као глагол говорења. Њега са реализацијама осталих глагола из творбеног гнезда повезује хиперсема чинити неком нешто лоше, осрамотити га. Међутим, док је глаголима *резилити* и *орезилити* ово својство пратилачка компонента архисеме говорити, грдити, код глагола *орезилити* представља архисему. Глагол *орезилити* реализован је као јединица повишеног степена експресивности, са циљем подруживања и субјекту и објекту радње и стварања комичног ефекта.

<sup>352</sup> Глагол је забележен у РМС и ЦР без квалификатива који указују на постојање мотивационо-прагматичких компонената оцене. Компоненте оцене садржане су у дефиницијама кроз прилошку детерминацију глаголске радње (*заједљиво*, *цинички* у РМС: *ребетати се* заједљиво, цинички се смејати, односно *нападно* у ЦР: *ребеће се* нападно се смеје, кикоће се).



Немотивисани ономатопејски глагол *ребетати се* налази се у пресеку тематског поља глагола гласања и глагола фацијалних експресија. Компонента објективне оцене је лексикализована, што се у дефиницији читава у прилозима и прилошким изразима: *нападно и без разлога*. У двама контекстима у роману *Петријин венац* глагол је са мотивационо-прагматичког становишта реализован као лексема негативне експресивности високог степена, што значи да се субјективна говорникова оцена поклапа са КОО. Изведени почетносвршени глагол гласања *зарebetати се* реализован је као негативни експресив сниженог степена у роману *Гори Морава*, што показује да се према радњи нападног и гласног смејања, кикотања говорник може односити грубо и непријатељски и шаливо и са наклоношћу.

**искоколити и искокољити (се) погрд.** (о очима) 'иколачити, разрогачити' – Он искоколио неке оволике очи у мене. И ко да, рекла би, мало побелео у лице. (ПВ, 236); И ево ти Гидрана код њега. Сав је знојан, искокољио је очи од стра и панике. (Ч, 53); Он, видим, изгубио сваку везу с мозгом. Лице му се зајапурило, очи искокољиле, па дошле ко кокошиња јајца, руке му се тресу. (Ч, 203);

**искрљештити се погрд.** 'исколачити, разрогачити (очи) а. презр. – Пијандура се искрљешти на мене, оволике му очи. (ПВ, 275); б. – Сад ја видим да имам посла са лудака. Одједном се окуражих. Заборавих на мој стра. [...] Он се с оне црвене очи искрљешти још више. (Ч, 202);

**ДК:** 'иколачити, разрогачити (очи); **КОО:** 'што је, као што се зна, лоше; **КСО:** 'у овој ситуацији говорник негативно оцењује дату радњу; **ЕМК:** 'говорник исказује неговдовање и осећај непријатности због радње која је последица или друштвено и субјективно неприхватљивог понашања (пијанства) или последица страха; **ЕксКС:** 'неодобравање исказује дајући радњи експресивно име специфичног гласовног склопа; **ЕксКП:** 'говорник то чини како би саговорнику ставио до знања своје недопадање и како би исти став пробудио код њега; **ФСК:** 'говорник свој емотивни став изражава на груб начин.

Глаголи *искоколити*, са фонетском варијантом *искокољити (се)*, и *искрљештити се* реализовани су у свим примерима са референцијалним значењем 'исколачити, разрогачити, истурити' и доменом 'очи'. Сва три облика представљају јединице високог степена негативне експресивности, будући да реферишу на радњу која је симптом неког негативног осећања или понашања. Лексеми *искрљештити се* у роману *Петријин венац* (пример а) употребљава наратор Петрија са циљем да искаже интензивни осећај презрења према радњи исказаној глаголом и према њеном вршиоцу. У односу на остале експресиве из ове тематске групе ова прагмема преноси интензивнији осећај недопадања који прелази у презир.

**откривљати погрд.** 'одшетати храмљући, гегајући се' – Он зграби капу и онај штап. [...] И што брж може откривља напоље. (ПВ, 211);

**ДК**: 'одшетати храмљући, гегајући се; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник (Петрија) негативно оцењује дату радњу; **ЕМК**: 'говорник исказује неодобравање према датој особини у ситуацији у којој је вршилац предузима како би избегао разговор; **ЕКСКС**: 'неодобравање исказује дајући радњи експресивно име *откривљати*; **ЕКСКП**: 'говорник то чини како би саговорнику указао на свој негативни став према датој радњи и пренео му емоцију недопадања и разочарања; **ФСК**: 'говорник свој емотивни став изражава на груб начин.

Глагол *откривљати* са архисемском компонентом 'кретати се, ходати и пратећим денотативним својством 'храмљући, неравномерно реализован је као јединица високог степена негативне експресивности. Говорник је изабрао да реализује актанта начина садржан у семантичком језгру семеме 'откривљати, како би изразио негативан став о предузетој радњи кретања. Негативна субјективна оцена радње у датој комуникативној ситуацији последица је тога што је субјекат уопште предузео радњу кретања уместо да остане и настави започети разговор. Негативна друштвена оцена диференцијалног својства (реализованог актанта начина) само је повод за бирање експресивног имена (упореди однос узрока и повода за експресивно именовање у примеру именице *ћорча*). Контекстуализација овог експресива стога показује да иницијатор негативне оцене не мора увек бити диференцијална сема, већ да узрок негативног става говорника може бити и архисемско својство, тј. само вршење/извршење неке радње. Реферисање на отежани начин кретања изабраним експресивом има за циљ да укаже с једне стране на физичку беспомоћност субјекта а са друге на његову тврдоглавост, набуситост и мрзовољност која га упркос физичкој немоћи гони да предузме радњу кретања. Одабир глагола негативне објективне оцене за изражавање негативног субјективног става о предузетој радњи тако постаје функција негативне карактеризације субјекта радње.

**надрцати** *погрд.* 'нашкрабати, написати ружним рукописом' – Света помисли: кладим се да ово што је надрцао ни не личи на његов потпис. (ТПСП, 70)

**ДК**: 'нашкрабати, написати ружним рукописом; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник негативно оцењује дату радњу; **ЕМК**: 'говорник исказује неодобравање према начину реализоване радње; **ЕКСКС**: 'дајући радњи експресивно име са специфичним гласовним склопом; **ЕКСКП**: 'говорник то чини како би саговорнику указао на свој негативни став и пренео му емоцију недопадања; **ФСК**: 'говорник свој емотивни став изражава на груб начин.

Актуализовни актанта начина 'лоше, нечитко, непажљиво' у идентификационом блоку сема глагола *надрцати*<sup>353</sup> иницирао је негативну субјективну оцену говорника

---

<sup>353</sup> У РСАНУ као територијално маркиран (покр.) забележен је глагол *надрцати* са значењем 'написати нешто ружним, нечистим рукописом, словима, нашкрабати, најврљати; написати нешто глупо, бесмислено, које је егземплификовано и једним примером из Параћина: — Како си надрцао ово писмо? Зар је ово писање? (Параћин, В—С); Ушло је некако „у моду”, да сваки зареже перо и по

према реализованој радњи. Своју оцену говорник исказује јавно одабиром експресивног глагола са специфичним гласовним склопом и лексикализованом компонентом објективне оцене 'лоше урадити нешто', настојећи да исти став пренесе на саговорника.

**кусати** *погрд.* 'јести, ждерати' – Куса он оно онде, куса. Док се не накуса. Онда оће да иде у собу да крвљоше; уморила га кафана, човече. Шмркну с онај нос, одупре се рукама од астала да се подигне, устаде. Оде. (ПВ, 41);

**ДК**: 'јести уз сласт, прождрљиво, ждерати'; **КОО**: 'што може бити лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник (Петрија) негативно оцењује дату радњу, која јој смета, нервира је'; **ЕМК**: 'говорник исказује неодобравање према датој радњи у ситуацији у којој се очекује да би вршилац радње требало да се посвети жени; говорник неодобрава себичност и немарност вршиоца радње'; **ЕКСКС**: 'неодобравање исказује дајући радњи експресивно име *кусати* са специфичним гласовним склопом<sup>354</sup>'; **ЕКСКП**: 'говорник то чини како би саговорнику указао на свој негативни став о понашању субјекта радње и пренео му емоцију недопадања и разочарања'; **ФСК**: 'говорник свој емотивни став изражава на груб начин'.

Глагол *кусати* реализован је као експресивна лексема негативне субјективне оцене. У РСАНУ овај глагол у покрајинском значењу (1.б) има лексикализовану негативну конотативну компоненту, будући да је дефинисан као 'јести, ждерати' са глосом у којој се даје информација о употребној вредности лексеме (у експресивном говору, у пеј. значењу). Пошто лексема *кусати* у српском језику може да има и позитивну компоненту објективне оцене (РСАНУ 1.а)<sup>355</sup> или чак у неким дијалектима да функционише као неутрална са мотивационо-прагматичког становишта (ЦР: *куса* несв. 'једе кашиком' – Овој дете куса с ложицу ко стар човек), не можемо бити сигурни у то да ли је негативна компонента објективне оцене у наративу романа лексикализована, односно да ли је елемент сигнификације, или пак прагматичка вредност. Због позиције овог глагола у систему српског језика, остављамо могућност да и у дијалекту који је у основици романескног наратива компонента објективне оцене у зависности од перспективе именовања може бити позитивна или негативна. Говорник дату радњу оцењује негативно из перспективе у којој вршилац радње због ње занемарује породичне

---

нешто надрца о животу народа (Јед. 1873, 152). У Речнику овај глагол нема квалификатив експресивног типа, али наведени примери несумњиво указују на то да се ради о пејоративу.

П.Скок (1971: 436) корен *др-* смешта међу превојне ступњеве глагола *дријети, дрем*, наводећи да све творбене варијанте са *др-* изражавају пејоративност.

<sup>354</sup> И РСАНУ бележи експресивну вредност покрајинског глагола *кусати*: **1. б.** покр. (у експресивном говору) у *пеј. значењу*: 'јести, ждерати'.

<sup>355</sup> **РСАНУ**: **кусати 1. а.** *јести добро и са уживањем, обично захватајући јело пуном кашиком; уопште јести.* — Она је радо кусала чорбу (Срем. 1, 18). Онда би Радојка поставила синију, па би заједнички у сласт кусали топлу вечеру (Весел. 17, 65). Како кусате слатко из мојих руку (Ковачић 4, 55). Ти си бар пашин хлебац кусао (Јакш. Ђ. 10, 174). Дрвеним кашикама [смо] кусали из ћасе млијско задробљено пројом (Чол. 2, 255). Да ми је видјети жупника како куса кашу дрвеном кашиком? (Божић 1, 38).

обавезе. Одабиром лексеме са специфичним гласовним склопом, говорник исказује своје неодобравање са циљем да став пренесе на саговорника.

**избубецати** *погрд. злонамерно* 'изударати, истући' – Возио ју њезин шофер док ју је возио, радео с њу шта радео, а онда ју негде уз пут избубецао, ошишао с нуларицу до главе и избацио на друм. И један дан ево ти ју она. С неко марамче на босу главу, гладна, прљава, ицепана [...] (ПВ, 102); Избубеца Алекса Полексију. А ди си ти била кад женско дете ниси умела да сачуваш? (ПВ, 104 );

– Оста матер с чедо свое, / Избубеца дете лудо. (ГМ, 29);

**ДК**: 'изударати, истући'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник има разумевање за дату радњу, сматра да је изазвана непажњом, недолучним понашањем објекта који трпи радњу'; **ЕМК**: 'говорник исказује неодобравање према према актантима који у њој учествују (пре свега према објекту радње) сматрајући их кривцима за то што се радња извршила'; **ЕКСКС**: 'неодобравање исказује дајући радњи експресивно име ономатопејског порекла *избубецати*'; **ЕКСКП**: 'говорник то чини како би саговорнику указао на свој негативни став о о узрочнику радње (недолучно понашање онога ко трпи радњу); **ФСК**: 'говорник свој став изражава на груб начин.'

Одабиром прагмеме ономатопејског карактера *избубецати*, са негативном компонентом објективне оцене и семом израженог интензитета вршења, говорник нема за комуникативни циљ негативну евалуацију саме радње, он је у датој ситуацији оправдава, већ настоји да супротстављањем квалитета објективне и субјективне оцене негативно вреднује понашање објекта који трпи радњу. Управо та супротстављеност указује на злонамерност говорника у акту номинације. Крајња консеквенца негативне објективне оцене глаголске радње јесте негативна евалуација понашања објекта радње. Употреба експресива *избубецати* у датој говорној ситуацији указује на друштвену норму понашања у говорној заједници: младе девојке не смеју слободно да се понашају са мушкарцима, у супротном, биће сурово кажњене.

Пејоративни глаголи стања припадају тематским пољима 'престати бити жив, умрети' (*искезити се*), 'старети, постати стар' (*одртавети*) и 'задовољити потребе за сном' (*крвљосати*).

**искезити се** *погрд. ирон.* 'умрети' – Почели њима људи сваки час да умиру. Однесеш га живог, није нешто много болесан, изнесеш га мртвог. Док трепнеш, човек се искезио. (ПВ; 134);

**ДК**: 'умрети'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник негативно оцењује стање које је последица туђе небриге'; **ЕМК**: 'говорник исказује неодобравање према неизвесности тренутка наступања стања и према небризи и непрофесионалности лекара која доводи до неочекиване смрти'; **ЕКСКС**: 'неодобравање исказује дајући радњи експресивно име *искезити се* добијено семантичком деривацијом, према метонимијском асоцијативном обрасцу *стање – физичка репрезентација стања*; име чува представу о основном значењу направити гримасу развлачећи и грчећи усне тако да се виде зуби'; **ЕКСКП**: 'говорник бира експресивно име како би саговорнику указао на свој негативни став и протест против неизвесности смрти'; **ФСК**: 'говорник свој став изражава на груб начин.'

Глагол *искезити се* експресивност заснива на унутрашњој форми која чува везу са основним значењем 'направити гримасу развлачећи и грчећи усне тако да се виде зуби', а на основу асоцијације која се успоставља између наступања смрти и видљиве физичке манифестације коју она изазива. Говорник употребом експресивне лексеме исказује негативан став према контекстуално активираним компонентама концепта смрти које су у вези са узроком и временом наступања датог стања: 'до смрти долази услед небриге и непрофесионалности лекара', 'смрт наступа неочекивано'. Перлокуцијски ефекти експресива *искезити се* састоје се у говорниковој тежњи да на саговорника пренесе емотивни утисак ужаса и неодобравања.

**одртавети** *погрд.* 'остарити, онемоћати, излапети' – Наш Чича – ко болесно куче. Некако за дан, чини ти се, остарео. Био, дабоме, матор и раније, ал сад – да га не погледаш. То одртавело, па излапело, па постало расејано. Ништа, бре, не види! (Ч, 78);

**ДК**: 'остарити, онемоћати, излапети'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник негативно оцењује стање'; **ЕМК**: 'говорник исказује неодобравање према датом стању'; **ЕКСКС**: 'емоцију негодовања говорник изражава употребом експресивног глагола стања (дериват мотивисан придевом *дртав*)'; **ЕКСКП**: 'говорник то чини како би реципијенту указао на свој негативни став према стању у коме се нашао субјекат'; **ФСК**: 'говорник свој став и емоцију изражава на груб начин'.

Мотивисан придевом негативне оцене високог степена (*дртав*), глагол *одртавети* у роману *Чизмаши* послужио је као израз негативне субјективне оцене и емоције неодобравања и разочарања насталим стањем.

**(за)крвљосати** *погрд.* и *презр.* 'почети) спавати много, чмавати' – Куса он оно онде, куса. Док се не накуса. Онда оће да иде у собу да крвљоше; уморила га кафана, човече. Шмркну с онај нос, одупре се рукама од астала да се подигне, устаде. Оде. (ПВ, 41); А кад се врати, има на брзину да се повечера и одма да се иде у кревет. И одма ће опет да закрвљоше. Немаш ти с њега кад да разговараш па готово. (ПВ, 41);

**ДК**: 'спавати много, чмавати'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник негативно оцењује стање'; **ЕМК**: 'говорник исказује неодобравање према датом стању'; **ЕКСКС**: 'емоцију негодовања говорник изражава употребом експресивног глагола стања са специфичном гласовном структуром'; **ЕКСКП**: 'говорник то чини како би реципијенту указао на свој негативни став према стању у коме се налази субјекат'; **ФСК**: 'говорник свој став и емоцију изражава на груб начин'.

Почетносвршени глагол *закрвљосати* и немотивисани глагол *крвљосати* са компонентом негативне објективне оцене у роману *Петријин венац* послужили су приповедачу Петрији као лескичке јединице негативне субјективне оцене стања и субјекта који се налази у датом стању. Референцијална вредност 'спавати' са пратећим лексикализованим денотативним компонентама 'много, чврсто, излежавајући се' иницирала је негативну субјективну оцену. Да компонента негативне објективне оцене

представља само језгро значења глагола *крвљосати* потврђују и речници у којима се овај регионално маркирани глагол увек јавља са негативном семантиком. РСАНУ бележи покрајинизам *крвљосати* са значењем 1.а. *погрд.* 'јести стално, много, халапљиво, ждерати' и 1.б. 'спавати дуго, много, чмавати' са елементима негативне денотативне модалности изражене у дефиницијама модификаторима 'дуго', 'много', 'халапљиво'. У ЦР *крвљоше* има три семеме и све три подразумевају негативну семантику: 1. 'настрада, умре'; 2. 'пропадне од посла'; 3. 'овца се разболи на великој температури и не пасе'. На крају, РКМД бележи деплетирани глагол *крвљосат* који се своди само на негативну вредносну оцену, а може имати широк спектар референцијалних вредности: „*фиг.* 'каже се за радњу која се презире: А, крвљоши туна (тј. врши нужду). – Ене га, крвљоше тамо на чардак (тј. једе или спава и сл.)'”.

### 1.1. Вулгаризми

Све експресиве високог степена негативне тоналности којима се реферише на опсцене садржаје, или који опсценост чувају као конотативне компоненте у унутрашњој форми речи издвојили смо у посебну групу – вулгаризме<sup>356</sup>. Овај подтип експресива карактерише посебан тон у комуникацији, који можемо окарактерисати као прост, неприкладан, непристојан. Поред тога што вулгаризми ове групе подразумевају изразито груб однос говорника према саговорнику или објекту именовања, њиховом употребом руше се принципи појмовних табуа у говорној заједници, који се тичу концепата секса, интимних делова тела и неких физиолошких радњи.

1.1.1. Групу пејоратива која у унутрашњој форми речи чува представу о неком соматизму опсценог карактера чине именице *пиздун*, *вазелинција*, *дупеувлака* и глаголи *тртити се* и *пиздрити*. Именице указују на карактерна својства човека: неморалност, склоност цинкарењу, улизивању, наметљивости и повлађивању, а глаголи представљају радње које одговарају својствима наметљивости и слабости.

Лексеме *вазелинција* и *дупеувлака* синоними су и са аспекта сигнификативног значења и са становишта мотивационо-прагматичких компонената. У питању су експресиви високог степена негативне експресивности са опсценом семантиком у сликовитој гешталт структури.

---

<sup>356</sup> У РСАНУ *вулгаризам* је дефинисано као: *стил.* 'груба, простачка реч или израз', а придев *вулгаран* има значење 1.б. 'непристојан, простачки, груб'.

**пиздун погрд.** *вулг.* 'лоша, неморална, непоуздана особа; цинкарош' – [...] сазвао је све људе умешане у неприлику – већ је то била неприлика – и опоменуо их да *никоме* (ово је значило *а нарочито не онеме пиздуну Булатовићу*) ништа не брбљају. (З, 101);

**ДК:** 'лоша, неморална, непоуздана особа; цинкарош'; **КОО:** 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО:** 'у овој ситуацији говорник негативно оцењује објект именована'; **ЕМК:** 'говорник исказује неодобравање дате карактерне особине'; **ЕКСКС:** 'говорник износи свој суд дајући референту експресивно име (изведеницу са асоцијацијом на соматизам у мотивној речи)'; **ЕКСКП:** 'то чини како би реципијенту ставио до знања свој негативни став о објекту именована и пренео му емоцију недопадања'; **ФСК:** 'говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на груб и вулгаран начин.

**вазелинција погрд.** *вулг.* 'особа која повлађује другима, која се улизује' – Ал, међутим, то ти је често значило да ћеш да га издвојиш и унапредиш зато што је вазелинција и дупеувлака, што је цинкер и фукара којој савес није јака страна. Колико си пута видео да је за каплара унапређен онај за кога људска чес и час не значе никакву брану и олош који већ на први корак може на дојучерање другаре да се дере и да се гања. (Ч, 261);

**дупеувлака погрд.** *вулг.* 'особа која повлађује другима, која се улизује' – Ал, међутим, то ти је често значило да ћеш да га издвојиш и унапредиш зато што је вазелинција и дупеувлака, што је цинкер и фукара којој савес није јака страна. Колико си пута видео да је за каплара унапређен онај за кога људска чес и час не значе никакву брану и олош који већ на први корак може на дојучерање другаре да се дере и да се гања. (Ч, 261);

**ДК:** 'особа која повлађује другима, која се улизује, улизица'; **КОО:** 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО:** 'у овој ситуацији говорник негативно оцењује објект именована'; **ЕМК:** 'говорник исказује неодобравање дате карактерне особине'; **ЕКСКС:** 'говорник износи свој суд дајући референту експресивно име (вазелинција: изведеницу која у концептосфери садржи представу о соматизму и сексуалном чину); дупеувлака: сложеницу која у унутрашњој форми чува слику о људском соматизму); **ЕКСКП:** 'то чини како би реципијенту ставио до знања свој негативни став о објекту именована и пренео му емоцију недопадања'; **ФСК:** 'говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на груб и вулгаран начин.

**тртити се погрд.** *вулг.* **2. погрд.** 'наметати се, шепурити се; подилазити' – Сматрао је да свој посао обавља добро и да не мора тамо да се трти од раног јутра. (ЈИ, 126); [...] одједном је испред себе угледао оног прдавца Предрага. Ни метар од земље га није било. Смешно напућен и намргођен, тртио се пред њим. (КОФ, 140);

**ДК:** 'наметати се, шепурити се, подилазити'; **КОО:** 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО:** 'у овој ситуацији говорник негативно оцењује дату радњу'; **ЕМК:** 'говорник исказује неодобравање према према радњи'; **ЕКСКС:** 'то чини дајући радњи експресивно име које у концепту чува представу о соматизму'; **ЕКСКП:** 'говорник то чини како би саговорнику/реципијенту указао на то да радња није пожељна'; **ФСК:** 'говорник свој емотивни став изражава на груб начин, простим (вулгарним) тоном.

**пиздрити погрд.** *вулг.* 'плакати, цмиздрити' – „Мајку ти дебелу”, тамо њему велом, „гузицо усрана, имао си децу и кад си убијао и клао, имали су децу и они које си убијао, а сад ми ту пиздриш као жена! Марш!” (П, 39);

**ДК:** 'плакати, цмиздрити'; **КОО:** 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО:** 'у овој ситуацији говорник негативно оцењује дату радњу'; **ЕМК:** 'говорник исказује неодобравање према према радњи и њеном вршиоцу'; **ЕКСКС:** 'то чини дајући радњи експресивно име са соматизмом у унутрашњој форми'; **ЕКСКП:** 'говорник то чини како би саговорнику/реципијенту указао на то да радња није пожељна'; **ФСК:** 'говорник свој емотивни став изражава на груб начин, простим (вулгарним) тоном.

1.1.2. Експресиви високог степена негативне тонаности којима се реферише на сексуалне односе (*флнтати се*), или који у унутрашњој форми или концептуалној сфери имају представу о сексуалним односима издвајамо у посебну групу вулгаризама.

Негативна компонента објективне оцене радње исказане глаголом *флинтати се* указује на стереотип у друштвеној заједници према ком младим девојкама није дозвољено да имају односе са мушкарцима пре него што ступе у брак. Понашање мимо друштвених норми води до казне. Забрана је слабијег карактера када се односи на жене које су биле удате (удовице) (в. пример *а*).

**флинтати се** *погрд. вулг.* (о женама) 'имати односе са мушкарцима; имати сексуалне односе са различитим мушкарцима' – **а**. То, кажу, некад била млого лепа жена и док могла, доста се флинтала; рано остала без мужа, могло јој се. (ПВ, 14); **б**. Овде девојке опште рано почињу да иду с мушкарци. И флинтају се, брате, шта ту ваздан? (ПВ,101);

**ДК**: 'имати односе са више мушкараца'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник негативно оцењује дату радњу'; **ЕМК**: говорник исказује неодобравање према према радњи; **ЕксКС**: 'то чини дајући радњи експресивно име (деноминативни глагол са специфичним гласовним склопом и унутрашњом формом, в. стр. 374); **ЕксКП**: 'говорник то чини како би саговорнику/реципијенту указао на то да радња није пожељна'; **ФСК**: 'говорник свој емотивни став изражава на груб начин, простим (вулгарним) тоном.'

Глагол *кецати* и трпни придев префигурираног глагола *искецати* припадају истом подтипу експресивне лексике високог степена негативне експресивности и опсценог карактера, а јављају се само у роману *Чизмаши*, у наративу Жике Курјака, чији идиом карактерише велики број псовки и опсцене лексике која се може одредити као вид регионалног жаргона, карактеристичног за мушку популацију. Представу о сексуалном чину ови глаголи носе у унутрашњој форми.

**кецати (се)** *погрд. вулг.* 'завитлавати (се), малтретирати некога' – Кецају ти они тамо нас из све снаге. Један те каплар пусти, други те сачека. Нарочито се ти каплари били назлили. (Ч,14); Код нас, фала богу, увек неко некога кеца, неће ваљда да му мисли добро, ди ћеш да уватиш ко шта коме ради? (Ч, 198); „Знаш”, каже, „он се с тобом можда нешто јес договорио, али мене могу и даље да кецају. [...]” Ако ме ти из армијске области, а поготово из Другог одељења, увате на зуб, јебао сам јежа. [...]” (Ч, 266); [...] кажу да га је сменио кнез Павле лично, и они горе су се кецали као ми, ситни [...] (Ч, 57);

**искецан** *погрд. вулг.* 'измалтретиран' – Кад сам се мало пре од зубара враћао на Кале, онако сав болесан и искецан, гледао сам око себе. (Ч, 262);

**ДК**: *кецати*: 'завитлавати, малтретирати некога'; *искецан*: 'измалтретиран'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник негативно оцењује дату радњу'; **ЕМК**: говорник исказује неодобравање према према радњи; **ЕксКС**: 'то чини дајући радњи експресивно име (са опсценом представом у унутрашњој форми)<sup>357</sup>'; **ЕксКП**: 'говорник то чини како би саговорнику/реципијенту указао на то да радња није пожељна'; **ФСК**: 'говорник свој емотивни став изражава на груб начин, простим (вулгарним) тоном.'

<sup>357</sup> У ЦР забележен је глагол *искеца* свр 1. обави полни акт. 2. фиг. превари. РСАНУ бележи неколико хомонимних глаглола са покрајинским значењем: *кецати* несвр. *покр.* 'скакугати, поскакивати; обилазити, обигравати скакућући'; *кецати*<sup>2</sup> -ам несвр. *покр.* I 'крзати, цепати, хабати'. II ~ се; *кецати*<sup>3</sup> -ам несвр. *покр.* 'падати са грана на земљу, опадати (о воћу)'. *кецати*<sup>4</sup> -ам несвр. *покр.* 'ловити рибу панулом, једном врстом удице, панулати'. У речницима регистроване семеме указују на изворно ономапојејски корен *кец-*.



Опсцени глагол *гузичити се* јавља се у наративу романа *Петријин венац* у контексту народне представе о нечистим бићима која оргијају у пустињи. За рефереисање на табуизирани појмове, какав је и појам *ђаво*, у дијалекатском наративу у делима Д. Михаиловића најчешће су у употреби еуфемизми, поготово ако се ради о идиому женских приповедача. Међутим, присутна је и употреба дисфемизма, којима наратор настоји да активира и посебно нагласи свој негативан став према појмовном табуу, да пренесе осећај недопадања и згражавања на саговорника и на тај начин се ограда, дистанцира од значења самог табуа. Дакле, табу у концептосфери има низ значења која говорна заједница негативно валоризује. Да би направили отклон од негативне семантике, говорници користе или еуфемизам, или експресив негативне оцене високог степена, којим исказују свој изразит став неодобравања.

**гузичити се** *погрд. вулг. етн.* 'имати сексуалне односе, оргијати' – [...] у зло доба ноћу, кад се, да простиш, гузиче ђаволи, – пу, пу, пу, јебем ти под лево колено – појашу неку мачугу ел нешто тако, долете у село да неког на брзу руку роваше, па се одма врате у њину пустињу. (ПВ, 61);

**ДК**: 'имати сексуалне односе, оргијати'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник негативно оцењује дату радњу'; **ЕМК**: 'говорник исказује неодобравање према према радњи'; **ЕКСКС**: 'то чини дајући радњи експресивно име (изведени глагол са опсеном семантиком и представом о соматизму у унутрашњој форми)'; **ЕКСКП**: 'говорник то чини како би саговорнику/реципијенту указао на то да радњу не одобрава, јер је она у вези са табуизираним представом о ђаволу, те је као таква нечасна и ниска'; **ФСК**: 'говорник свој емотивни став изражава на груб начин, простим (вулгарним) тоном.'

1.1.3. Вулгаризми високог степена негативне експресивности који у унутрашњој форми носе представу о екскреционим процесима реферишу на карактерне особине, радње говорења и радње којима субјекат чини нешто лоше објекту. Све лексеме ове подгрупе можемо сматрати колоквијализмима, који због функционално-стилских одлика грубости и непримерености употребе у неутралној комуникацији не могу бити део стандарднојезичке норме. Сврставање ових јединица у колоквијалну лексику проистиче из наше претпоставке да су лексеме из ове групе разумљиве говорницима савременог језика. Међутим, због немогућности да их самеримо са стањем у речницима српског језика који традиционално, у највећем броју случајева, не представљају опсцену лексику,<sup>358</sup> као и чињенице да се ове лексеме користе у наративима са изразитим дијалекатским карактеристикама, ми се одлучујемо да их разматрамо у контексту територијално раслојене лексике. Ове лексеме изразита су одлика мушких дијалекатских

---

<sup>358</sup> Изузетак је РМС, који бележи лексеме са екскреционим значењем, попут *срати*, *усрати*, *прдети* и сл., али међу њима нема одговарајућих фигуративних значења у којима се ове лексеме јављају у делима Д. Михаиловића.

наратора у романима *Чизмаши*, *Злотвори* и у приповеткама *Баробе*, *коњи и гегуле*, *Свети Петар спасава Србе*, и *Ранко и Власта*, што указује на то да се ради о јединицама социјалне раслојености лексике према полу.

Глаголе *запрђивати*, *запрднути* и *прдети* представљамо заједно у моделу анализе мотивационо-прагматских компонената, будући да припадају истом подтипу експресивне лексике и да изражајност постижу на основу унутрашње форме која чува представу о физиолошком процесу.

**запрђивати** *погрд. вулг.* 'задиркивати, исмевати неког, шегачити се са неким' – И, питам се, зар ти људи толико нигде никог немају да баш овде овако морају да седе да им се баробе и гегуле смеју и на сваки корак запрђују? (ПВ, 255); „Па докле ћемо овако?” А, просто би реко, расте што ме тако запрђује. „Да нећемо у Вишњевицу?” (БКГ, 16);

**запрднути** *погрд. вулг.* 'изврнути неког руглу, исмејати неког' – Док је био газда, сви су га волели и поштовали. Сад, кад то више није, и последња пуковска рага може да га запрдне. (Ч, 90);

**прдети** *погрд. вулг.* 'говорити глупости' – „Како се то”, прди оданде, и смрди, „изражавате о свом комаданту! [...]” (Ч, 173);

**ДК:** *запрђивати:* 'задиркивати, исмевати неког, шегачити се са неким', *запрднути:* 'изврнути неког руглу, исмејати неког', *прдети:* 'говорити глупости'; **КОО:** 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО:** 'у овој ситуацији говорник негативно оцењује дату радњу'; **ЕмК:** 'говорник исказује неодобравање према према радњи'; **ЕксКС:** 'то чини дајући радњи експресивно име (изведени глагол са опсценом семантиком и представом о екскреционом процесу у унутрашњој форми); **ЕксКП:** 'говорник то чини како би саговорнику/реципијенту указао на то да радњу не одобрава'; **ФСК:** 'говорник свој емотивни став изражава на груб начин, простим (вулгарним) тоном.

**напрђен** *погрд. вулг.* 'узохољен, прек, незгодан' – [...] оболео сам од хемороида. А окамењено говно у цревима и свраб у чмару никако не раде у прилог достојанства једног напрђеног младог политичког затвореника. (РИВ, 65); И целог живота био је напрђен, ниси поред њега могао да прођеш да те не нагрди. Све је најбоље знао, све најбоље умео и све ти је још пре четврт века објаснио! (СПСС, 226);

**ДК:** 'узохољен, прек, незгодан'; **КОО:** 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО:** 'у овој ситуацији говорник негативно оцењује дату радњу'; **ЕмК:** 'говорник исказује неодобравање према својству'; **ЕксКС:** 'то чини дајући радњи експресивно име (изведени придев са представом о екскреционом процесу у унутрашњој форми); **ЕксКП:** 'говорник то чини како би саговорнику/реципијенту указао на то да радњу не одобрава'; **ФСК:** 'говорник свој емотивни став изражава на груб начин, простим (вулгарним) тоном.

**смрдети** *погрд. вулг. презр.* 1. 'бити надобудан, зао' – Е, то говно је много држало до себе, смрдело на све стране и с никога није било на *ти*. Засмрде сад то говно отуд на мене. (Ч, 172); 2. 'испољавати надобудност и зло'; „Како се то”, прди оданде, и смрди, „изражавате о свом комаданту! [...]” (Ч, 173);

**засмрдети** *погрд. вулг. презр.* 'угрозити неког' – Е, то говно је много држало до себе, смрдело на све стране и с никога није било на *ти*. Засмрде сад то говно отуд на мене. (Ч, 172);

**ДК:** *смрдети:* 1. 'бити надобудан, зао'; 2. 'испољавати надобудност и зло'; *засмрдети:* 'угрозити неког'; **КОО:** 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО:** 'у овој ситуацији говорник негативно оцењује дато стање'; **ЕмК:** 'говорник исказује неодобравање и презир према према стању, које осликава негативну карактерну особину субјекта'; **ЕксКС:** 'то чини дајући радњи експресивно име (глагол са опсценом семантиком – представом о екскреционом процесу у унутрашњој форми); **ЕксКП:** 'говорник то чини како би саговорнику/реципијенту указао на то да стање не одобрава и како би на њега пренео негативан став о субјекту'; **ФСК:** 'говорник свој емотивни став изражава на груб начин, простим (вулгарним) тоном.

Глагол *смрде́ти* реализује се као глагол стања (Ч, 172) са референцијалном вредношћу 'бити надобудан, зао' и као глагол радње (Ч, 173) 'испољавати надобудност и зло', у оба случаја са истим прагматичким компонентама – као јединица високог степена негативне експресивности вулгарног карактера.<sup>359</sup> Префиксална изведеница *засмрде́ти* припада истом типу експресивне лексике, али са аспекта идентификационих компонената није прави видски парњак глаголу *смрде́ти*, будући да се реализује у роману *Чизмаши* као активни глагол са архисемом 'учинити да неком буде лоше'. Свима трима глаголима говорник исказује емоционалну компоненту презира према субјекту стања, односно радње.

#### III.5.2.1.2. ПОВИШЕНА ТОНАЛНОСТ

##### П о д р у г љ и в о

**Негативне експресиве повишене тоналности** карактерише негативна субјективна оцена, емоционална компонента која подразумева говорниково исказивање незадовољства али се функционално-стилска компонента донекле разликује у односу на експресиве високе тоналности. Комуникативна ситуација у којима се реализује овај тип експресива подразумева крајњи говорников циљ да се подсмехне саговорнику, односно објекту именовања и да га подвргне руглу или прекори. У таквом функционално-стилском окружењу шаљивост се преплиће са грубошћу и недопадањем.

Као и у случају експресива високог степена негативне тоналности и у овој групи јединица негативне експресивности говорник тежи да код слушаоца изазове негативан став о референту. У овој групи експресива такође доминирају именице са значењем психичке, карактерне особине човека. Једино атрибутивна именица *кецавко* има пратећу архисемску компоненту која се тиче физичке особине човека. Два су антропоцентрична глагола са повишеним степеном негативне експресивности: *орезилити*, који тематски припада групи глагола са компонентом 'чинити неком нешто лоше'; са лексикализованим актантом интензитета вршења радње лексема *наћефлејисати се* припада тематској групи глагола са значењем прекомерног узимања пића. Две лексеме у својој семантичкој структури или у унутрашњој форми садрже опсцене компоненте *тртити се* и *пиздрити*.

---

<sup>359</sup> Шестотомни речник Матице српске бележи значење глагола *смрде́ти*: **2. в.** 'задржавати се негде без користи, без разлога, сметати, причињавати непријатности својим присуством', које са реализованим семемама у роману *Чизмаши* дели хиперсему 'причињавати непријатност својим присуством'.

**очекања** подр. *фамил. прекорно* 'отац' – Мало даље [...] налазила се Везировска рупа, велика, дубока јама [...] Због смрада поред ње се пролазило запушеног носа и носиле су се мочуге, за заштиту од многобројних паса луталица. „Ту би ваљало”, једанпут ми је рекла моја мама, „да баце твога очекању. И све пијанице редом.” (ГМ, 88);

**ДК**: 'отац пијаница'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник не толерише склоност именоване особе према неумереној конзумацији алкохола'; **ЕМК**: 'говорник исказује гнушање према особи која има такве особине'; **ЕксКС**: 'говорник износи свој суд дајући тој особи име изведено аугментативно-пејоративним суфиксом *-екања*'; **ЕксКП**: 'то чини како би рецепијенту ставио до знања свој негативни став о особини референта'; **ФСК**: 'говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на прекоран начин.

Аугментатив изведен суфиксом *-екања*<sup>360</sup> са лексикализованом компонентом негативне објективне оцене употребљен је у роману *Гори Морави* као експресив повишеног степена негативне тоналности. Овим експресивом мајка у разговору са сином реферише на његовог оца, свога супруга, са циљем да га прекори. Функционално-стилско окружење активира и однос фамилијарности и грубости и прекора. Компонента фамилијарности снижава степен негативне експресивности са високог на повишен.

**пргавштина** подр. 'прек, плаховит, пргав човек' – Јер ми смо њега гледали како се смешка, како се шали и добродушно подсмева, како се гега на дебеле, криве ноге са дебелим шакама забаченим на гузице, а он је био пргавштина и загуљенко и војничке заједнице није добро подносио. И зато је са старијима од себе стално имао нека кембања. (Ч, 77);

**ДК**: 'прек, пргав човек'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: 'говорник ту особину не одобрава, али је прихвата јер је близак са објектом именовања'; **ЕМК**: 'говорник исказује емоционалну реакцију опрезности према особи са таквом особином'; **ЕксКС**: 'говорник износи свој суд дајући тој особи експресивно име изведено именичким пејоративним суфиксом *-штина* од придевске основе *пргав-* са значењем негативно евалуиране људске карактерне особине'; **ЕксКП**: 'то чини како би рецепијенту ставио до знања да се не сме шалити непромишљено са објектом именовања'; **ФСК**: 'говорник даје себи за право да буде груб.

Именица *пргавштина*, изведена пејоративним суфиксом *-штина*<sup>361</sup> од основе која реферише на антропоцентрично својство са негативном аксиолошком вредношћу, у роману *Чизмаш* функционише као јединица негативне експресивности. Функционално-стилска компонента подразумева грубу вербалну ситуацију, међутим експресив се ипак не може одредити као јединица високе тоналности. Повишена а не висока тоналност негативне експресивности условљена је говорниковим блиским

<sup>360</sup> И. Клајн (2003: 75) суфикс *-екања* одређује као аугментативно-пејоративни афикс у савременом српском језику (у *момчекања*, *старчекања*, *србекања* и сл.).

<sup>361</sup> Клајн (2003: 210) наводи да суфикс *-штина* значењски варира од општеапстрактног до пејоративног суфикса.

односом са објектом именована (заповедником у војсци – Чичом) и чињеницом да је он ту особину плаховитости објекта именована прихватио. Експресивна компонента прагматичког типа своди се на говорникову намеру да негативно евалуира особину именованог објекта са циљем да код саговорника пробуди осећање страха и опрезности у односу са именованом особом, али без намере да ту особу увреди. Да се ради о експресиву који је пре на граници између јединица сниженог и повишеног степена негативне експресивности, него што је експресив високог степена, показује и контекстуално садејство са колоквијализмом – експресивном именицом *загуљенко*. Експресив *загуљенко* реализује се у готово шаљивом тону, чему доприноси сугикс *-ко* додат на негативну придевску основу. Овај формант представља типичан хипокористични суфикс, а када се дода на основу са негативним аксиолошким значењем, гради негативно интониран експресив шаљивог карактера.<sup>362</sup> Хомореференцијалност регионализма *пргавитина* са експресивом *загуљенко* доводи до спуштања тона грубости, који по својим лексичким својствима садржи именица *пргавитина*. Ублажавање експликације негативне субјективне оцене иде до разумевања и поштовања особине пргавости и плаховитости блиске особе и перлокуцијског ефекта опрезности код саговорника у односу према именованој особи.

**тотов** *подр.* 'глуп човек, незналица' – Он је исто волео отреситог војника, и није трпео тотова и туњавка коме је све равно до Косова [...] (Ч, 261);

**ДК:** 'глуп човек, незналица'; **КОО:** 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО:** 'у овој ситуацији говорник ту особину не одобрава'; **ЕМК:** 'говорник исказује недопадање према особини глупости и сметености'; **ЕКСКС:** 'говорник износи свој суд дајући тој особи експресивно име са специфичним гласовним склопом'; **ЕКСКП:** 'то чини како би реципијенту ставио до знања свој негативни став о објекту именована'; **ФСК:** 'говорник даје себи за да буде увредљив и подругљив.

Експресивна именица *тотов* са дијагностичким семама 'глуп, неотесан човек' и лексикализованом компонентом негативне објективне оцене реализована је као јединица повишеног степена негативне експресивности са перлокуцијским садржајем који подразумева емоцију неодобравања према особи која има денотирано својство глупости и неотесаности, и преношрење негативне вредносне оцене и емоције на саговорника. Изражајност лексеме постиже се на плану специфичног гласовног склопа. Регионализам *тотов* ступа у однос контекстуалне синонимије са подруштвљеним експресивом шаљивог карактера и негативне оцене *туњавко*. Таква контекстуализација

<sup>362</sup> Са овим треба упоредити тврдњу И. Клајна (2003: 141) да је највише „изведеница на *-ко* од придевске основе, и то од придева који значе неку лошу особину“, али да је „укупни тон изведенице је пре шаљив него пејоративан.“

снижава тоналитет негативне експресивности регионалне лексеме са високог на повишени.

**трапађоза** *подр.* 'трапав и неспособан човек' – Основали су и штаб партизанских јединица за случај совјетског продора, на чије чело су привремено именовали ону политичку трапађозу Темпа [...] (З, 147);

**ДК**: 'трапав и неспособан човек'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник ту особину не одобрава'; **ЕМК**: 'говорник исказује недопадање према особини неспособности'; **ЕКСКС**: 'говорник износи свој суд дајући тој особи експресивно име добијено извођењем од редуковане придевске основе са негативном семантиком *трапа-* и пејоративног суфикса са стилском компонентом шаљивости *-ђоза*'; **ЕКСКП**: 'то чини како би реципијенту ставио до знања свој негативни став о објекту именовања'; **ФСК**: 'говорник даје себи за да буде заједљив и увредљив.

Именица *трапађоза* изражајност постиже захваљујући творбеном моделу са жаргонским суфиксом *-ђоза*, који се додаје на придевску основу са значењем негативно евалуиране људске особине. Суфикс поред именичке категоријалне вредности носи ефекат шаљивости. У комбинацији са негативном вредносном оценом особине на коју упућује мотивни придев, говорниковом негативном субјективном оценом и емоцијом недопадања, ефекат шаљивости условљава функционално-стилско окружење подручљивог и грубог вербалног израза.

**смољча** *подр.* 'особа меканог карактера, без енергије, без окретности, сналажљивости' – [...] код мене уђе мој бранитељ Софтић. И весо мој Софтија, па насмејан, беле му се зуби. Чисто некако млађи. Смољча смољави. (Ч, 291);

**ДК**: 'меканог карактера, без окретности, сналажљивости'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник ту особину не одобрава'; **ЕМК**: 'говорник исказује недопадање према особини'; **ЕКСКС**: 'говорник износи свој суд дајући тој особи експресивно име изведено суфиксом *-ча*'; **ЕКСКП**: 'то чини како би реципијенту ставио до знања свој негативни став о објекту именовања'; **ФСК**: 'говорник даје себи за право да буде заједљив и увредљив.

Именица *смољча* изведена суфиксом *-ча* од придева *смољав*, фреквентног у делима Д. Михаиловића (уп. стр. 121), реализована је као експресив повишеног степена негативне експресивности. Одабиром ове именице која чува везу са квазиденотатом у виду редуковане слике прототипа мотивне речи *смола* 'лепљива, житка, без оштре форме', говорник преноси на саговорника емоцију неодобравања особине 'одсуства окретности, сналажљивости, предузимљивости и сл.'

Суфикс *-ча* јавља се у неколико експресива у делима Д. Михаиловића: *ћорча*, *слинча*, *килча* и *смољча*. И. Клајн (2003: 203) говори о суфиксу *-ча* као о регионалном хипокористичком суфиксу, који се јавља у ономастикону (*Јованча*, *Милча*, *Стојанча* итд.). У нашој грађи суфикс *-ча* јавља се увек као суфикс експресивних именица, а

значење је увек онај који има особину на коју реферише придев из основе, док прагматичке компоненте подразумевају ефекте од хипокористичког у *слинча*, *килча*, до пејоративног у *ћорча* и *смољча*. Имајући у виду да овај суфикс у нашој грађи иде увек уз придеве који у семантичкој структури имају компоненту негативне објективне оцене, изведени експресиви су увек негативне тоналности. Изворно хипокористично значење афикса омогућава притом хумористични призвук у изведеницама, чак и када се оне реализују као јединице високог степена негативне експресивности.

**несмајник** *подруг.* враголаст, луцкаст човек, који троши време на небитне ствари, шаљивција, замлата – Тада је велику славу стекао варошки несмајник и лепотан с рупицом на четвртастој бради Сава Недељковић [...] који је, као нико никад, орезиилио чувену двојку белгијског аса Шевалијеа. (ЖНЦД, 9);

**ДК:** враголаст, луцкаст човек, који троши време на маргиналне ствари, замлата; **КОО:** што је, као што се зна, лоше; **КСО:** у овој ситуацији говорник ту особину не одобрава; **ЕМК:** на говорника таква особина оставља неповољан утисак неозбиљности; **ЕКСКС:** говорник износи свој суд дајући особи експресивно име добијено извођењем суфиксом *-ик* од експресивног покрајинског придева *несмајан*<sup>363</sup>; **ЕКСКП:** то чини како би реципијенту ставио до знања свој негативни став о објекту именовања; **ФСК:** говорник недопадање исказује на подругљив начин.

Поред стилистичке обојености у стандарднојезичком наративу, именицу *несмајник* карактерише и конотативна вредност оличена у присуству субјективне оцене и илокуцијско-перлокуцијских ефеката који се желе постићи чином именовања. Изведена од регионалног придева негативне објективне оцене, именица *несмајник* послужила је за именовање особе коју прати својство враголаст, луцкаст, вражји, несташан, са циљем експлицирања говорникове негативне субјективне оцене. Семантичка компонента неозбиљности узроковала је квалитет објективне и субјективне оцене. Говорник субјективни суд износи на подругљив начин са компонентом шаљивости, интензификованом функционално-стилским окружењем које подсећа на новински спортски извештај.

**кецавко** *погрд.* закржљао, неразвијен, жгољав човек, човек малог раста – И није он неки кецавко, па ни ружан, богами није, стварно лепушкас човек, ама, бога ти, некако ми се чини туњав. (ПВ, 118);

**ДК:** закржљао, неразвијен, жгољав човек; **КОО:** што је, као што се зна, лоше; **КСО:** у овој ситуацији говорник осуђује ту особину; **ЕМК:** говорник исказује недопадање према особи која има такве особине; **ЕКСКС:** говорник износи свој суд дајући тој особи експресивно име изведено суфиксом *-ко*<sup>364</sup> од придевске основе *кецав-* са значењем негативно евалуиране људске

<sup>363</sup> Придев је у употреби у роману *Петријин венац* (ПВ, 16) са значењем људ, незграпан, хистеричан.

<sup>364</sup> Суфикс *-ко* И. Клајн (2003: 140–141) сврстава првенствено у хипокористичке суфиксе мушких имена и наводи неколике ретке примере у којима је овај суфикс служи за грађење апелатива од именичких

физичке особине; **ЕксКП**: то чини како би реципијенту ставио до знања свој негативни став о објекту именованом; **ФСК**: говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на ниподаштавајућ и подругљив начин.

Једина експресивна именица у овој групи са значењем носиоца физичког својства јесте *кеџавко*. Именица функционише као експресив негативне субјективне оцене, који говорник користи са циљем да се подругне мушкој особи са особиним мршав, неразвијен, закржљао.

**орезилити** 'осрамотити, понизити, исмејати некога; очитати неком лекцију' – Тада је велику славу стекао варошки несмајник и лепотан с рупицом на четвртастој бради Сава Недељковић [...] који је, као нико никад, орезилио чувену двојку белгијског аса Шевалијеа. (ЖНЦД, 9);

**ДК**: 'осрамотити, понизити, исмејати некога; очитати неком лекцију'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник негативно оцењује актере радње (субјекта и објекта) **ЕмК**: 'говорник се руга субјекту и објекту радње; **ЕксКС**: 'неодобравање према актерима радње исказује дајући радњи експресивно име специфичног гласовног склопа (турцизам); **ЕксКП**: 'говорник то чини како се подсмехнуо субјекту и објекту радње и пренео ниподаштавајућ став према њима на саговорника/реципијента; **ФСК**: 'говорник свој емотивни став изражава на заједљив начин'.

Контекстуализација глагола *орезилити* са дијагностичким обележјем 'осрамотити, обрукати кога' у приповеци *Кратки приказ живота на цариградском друму* условила је активирање потенцијалне семе начина на начин да се некоме други смеју, које је фиксирано као дијагностичко обележје. За разлику од глагола говорења *резилити* (ПВ, 72) и *изрезилити* (ПВ, 250) (в. стр. 420), чије реализоване семеме садрже компоненту интензитета радње изражене детерминативима *много* и *оштро* у дефиницији много изгрдити, изгрдити оштро, оштрим речима, а које узрокују прагматичке компоненте негативне оцене и груб начин вербалног опхођења, код глагола *орезилити* услед контекстуалног окружења сема интензитета из основног значења прелази у експресивну компоненту прагматичког типа која се своди на говорникову намеру да се подсмехне актерима радње, и на функционално-стилску компоненту шаљивости и подругљивости. Регионализам *орезилити* реализован је у оквиру стандарднојезичког дискурса хетеродијагетичког приповедача, који на духовит начин говори о Ћупричанима и њиховом менталитету. Функционално-стилско окружење у ком се он појављује подсећа на спортски извештај, па и сам регионални експресивни глагол доприноси динамичности слике, колоквијалности и хумористичности израза. Хумор проистиче посебно из ширег текстуалног оквира у ком се испоставља да је субјект радње

---

основа (*шврћко, злоћко, буцко, дечко*). Доминантна категорија у којој се овај суфикс јавља, према Клајну, јесу именице настале од придева са значењем негативне особине.



именоване експресивним глаголом само условно речено обрүкао „чувену двојку белгијског аса”, јер се послужио варањем како би победио у трци мотоциклом. Отуда и сам глагол *орезилити* у наративу извештача добија иронијски призив који твори шаљиви ефекат. У једном глаголу сучељене су перспективе субјекта радње, који има утисак да је однео победу и изиграо странца, и говорника који шире контекстуализује победу и иронично употребљава глагол *орезилити*. На тај начин говорник изражава негативну субјективну оцену актера радње – субјекта и објекта, настојећи да их на шаљив начин обезвреди. Ироничном употребом експресивног глагола наратор исмева два културолошка модела – западњачки модел коректног, поштеног спортског понашања са пресупозицијом неприкосновености и потребу балканског човека да тај модел дезавуише и на тај начин дође до самопотврде. Садејством регионално маркиране лексике и јединица из домена спортског жаргона, приповедач конституише динамичан и духовит наратив који иронији дозвољава да се прошири на читаву слику. На основу негативне субјективне оцене и подругљивости у нараторовом опхођењу овај глагол сврставамо међу јединице повишеног степена негативне експресивности.

**наћефлејисати се** *подр.* 'напити се, опити се у великој мери' – Није пио, а можда ни много јео, иако је изгледао другачије. Помоћник, пак, који би, онако висок и погурен, с кофом међу ногама погружено седео за скрајнутим столом, редовно би се наћефлејисао. (ГМ, 119);

**ДК:** 'напити се, опити се у великој мери'; **КОО:** 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО:** 'у овој ситуацији говорник осуђује предузету радњу'; **ЕМК:** 'говорник исказује се руга субјекту радње'; **ЕКСКС:** 'то чини дајући радњи експресивно име – глагол мотивисан именицом ћеф, са гешталт структуром коју чине семе 'жеља, воља; забава весеље' и сл.; **ЕКСКП:** 'своје емоције износи тако да то буде јасно другима'; **ФСК:** 'говорник одлучује да се именовањем експресивом подругне субјекту радње'.

Као сативни глагол, са семантиком извршења неке радње до крајњих граница, глагол *наћефлејисати се* носи негативну компоненту објективне оцене у блоку идентификационих сема. Субјективна оцена у комуникативној ситуацији представљеној у роману *Гори Морава* у сагласју је са негативном друштвеном оценом именоване радње, а илокуцијско-перлокуцијски потенцијал подразумева преношење говорниковог става на реципијента уз пратећи ефекат подругљивости и шаљивости.

Два су експресива повишеног степена негативне експресивности са опсценом семантиком која је присутна у унутрашњој форми речи, у виду концептуалних компонената које се везују за соматизме (*низдрити, тртити се*).

**пиздрити** *подр. вулг.* 'плакати, цмиздрити' – Само што не поче, пред целом оном војском, да **пиздрим** као стринка. (Ч, 96);

**ДК**: 'плакати, цмиздрити'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник дату радњу не одобрава, јер је сматра ознаком слабости'; **ЕМК**: 'говорник се руга субјекту'; **ЕксКС**: 'неодобравање према субјекту радње исказује дајући радњи изведено експресивно име мотивисано соматизмом'; **ЕксКП**: 'говорник то чини како се подсмехнуо субјекту и објекту радње и пренео ниподаштавајућ став на саговорника/реципијента'; **ФСК**: 'говорник свој емотивни став изражава на подруглив начин'.

Глагол *пиздрити* реализован је као експресив повишеног степена негативне експресивности. Негативна субјективна оцена узрокована је стереотипном семом 'испољавати слабост' појма 'плакати'. Како се у говорној заједници одраслој особи мушког пола не приписује концепт 'плакати' као прототипичан, субјект именоване радње подлеже негативној објективној и субјективној оцени која је испољена у вербалном чину одабиром експресивног имена са унутрашњом формом. У унутрашњој форми експресива задржана је представа о женском соматизму, чиме се у чину именовања експлицитно указује на неодобравање испољавања прототипично женског својства код особе мушког пола. Наратор Жика Курјак у роману *Чизмаши* одабиром експресива жели да се подругливо осврне на своје понашање и емотивни излив у ситуацији када војнички пук напушта омиљени наредник Чича. Експресив у овом говорном чину доприноси конструисању јунака, који је животан, који има своје слабости и мане и у стању је да се критички осврне на своју прошлост.

**тртити се 1. подр. вулг.** 'гурати се око некога, узврзмати се' – Долете она, викну на њега. Навалише они да ме подижу на кревет. **Трте се** око мене ко око заклану свињу. (ПВ, 44);

**ДК**: 'гурати се око некога, спетљати се, узврзмати се'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник не одобрава радњу, она му смета због збуњености, сметености и неорганизованости актера'; **ЕМК**: 'говорник исказује незадовољство'; **ЕксКС**: 'неодобравање исказује дајући радњи експресивни изведени глагол са соматизмом у творбеној основи'; **ЕксКП**: 'говорник то чини како би пренео незадовољство на саговорника/реципијента'; **ФСК**: 'говорник свој емотивни став изражава на заједљив начин'.

Глагол *тртити се* функционише као експресив повишеног степена негативне експресивности у Петријином венцу. Њиме главни наратор Петрија реферише на активност мужа Мисе и комшинице Косане, који су збуњени и уплашени због Петријине болести. Експресивним глаголом наратор настоји негативно да оцени активност субјектата, због њихове сметености и неорганизованости. Приповедач жели да се подругне субјекту, али и да успостави ефекат драматичности догађаја у приповедању.

### III.5.2.1.3. СНИЖЕНА ТОНАЛНОСТ

#### Фамилијаризми

1.0. Сnižени степен негативне експресивности карактерише лексику која садржи актуализовану негативну објективну оцену, али је реализована у таквом функционално-стилском окружењу да не представља израз негативне субјективне оцене, већ говорникову тежњу да се фамилијарно нашали са објектом именована. Емоционална компонента оцене стога у мотивационо-прагматичком обрасцу овог типа експресива није негативна. Тако емотивне компоненте којима се изражава емпатија говорника са објектом именована „зависно од позиције субјекта говора, могу мењати смисао не само у оквиру скале емоција једног типа (различите емоције и њихове нијансе на скали позитивне или на скали негативне емоционалности), него могу да промене и тип скале” (Ристић 2004: 230).

Фамилијаризми негативне објективне оцене у делима Д. Михаиловића служе за именовање блиских особа и показатељ су пријатељског односа међу саговорницима. Важну улогу играју у формирању комичних ефеката.

Међу експресивима сниженог степена негативне експресивности тематски се издваја група антропоцентричних именица са значењем носилаца карактерних особина. У овој групи супстантива лексеме *килча*, *слинча* и *ћорча* дисперзивне су по значењу јер истовремено реферишу на физичко и на психичко својство референта: на физичку слабост и особину несналажљивости. Именице *зашибајло* и *прдавац* такође повезује хиперсема ‘карактерно својство’, док лексеме *бараба* и *мангалија* везују хиперсема ‘друштвени слој’ и ‘карактерна особина’. У низу именичких експресива сниженог тоналитета негативне модалности налазе се и два соматизма: *клопци* и *лалоке*. Један је аугментатив са архисемом ‘предмет’: *звожђурија*.

Глаголи који припадају овом типу експресива показују антропоцентрично усмерење. Према тематском критеријуму издваја се пар глагола са значењем фацијалне експресије: *искебити се* и *раскрљештити*; глагол *заробетати се* припада глаголима гласања. Један је метафорично употребљен глагол са архисемом ‘родити’ – *побацити*.

#### 1.0.1. Именице

**килча** *фам.* ‘особа која често оболева, болешљива особа’ – „Шта је, килчо?, питала би баба са врата. Који ти матраг сад фали? (ГМ, 22);

**ДК:** ‘особа која често оболева, болешљива особа’; **КОО:** ‘што је као што знамо, лоше’; **КСО:** ‘у овој ситуацији говорник има разумевања за ту особину/слабост, јер објект именована не

може да утиче на њу и због тога што ту особу познаје и воли (унук); **ЕмК**: зато говорник према објекту именована исказује симпатије, али се руга тој његовој слабости; **ЕксКС**: избором имена – са суфиксом *-ча* шаљиве конотације и асоцијативном вредношћу са представом о квазиденотату који је присутан у мотивној лексеми, говорник показује спремност да свој став искаже јавно; **ЕксКП**: на начин да то буде јасно саговорнику и особи коју именује; **ФСК**: у овој ситуацији говорник себи даје за право да се фамилијарно нашали, подсмехне.

Именица *килча* представља јединицу сниженог степена негативне експресије. Дијагностичка обележја која често оболева, болешљив условљавају негативну објективну оцену. У датој комуникативној ситуацији говорник – бака главног јунака и приповедача у роману *Гори Морава*, има разумевања за слабост објекта именована, јер према њему осећа љубав и присност. Емоционална прагматичка компонента подразумева говорниково исказивање симпатија према објекту именована. Суфикс *-ча* којим је изведен експресив додаје семантичку компоненту хипокористичности и шаљивости, што је у сагласју са функционално-стилском компонентом која подразумева говорниково ругање и добронамерни подсмех објекту именована. Такво функционално-стилско окружење омогућава отклон од патетике у исказивању блискости.

**слинча** б) *фам.* особа која често оболева, болешљива особа – „Шта ја тебе, слинчо, има да поқварим кад ниси за ништа! (ГМ, 12); „Удара машком. Баш ми ти знаш, слинчо. Килави Радоване. Стално си болесан. И баца се и удара! Ништа не знате.” (ГМ, 14);

**ДК**: особа која често оболева, болешљива особа; **КОО**: што је као што знамо, лоше; **КСО**: у овој ситуацији говорник има разумевања за ту особину/слабост, јер објект именована не може да утиче на њу и због тога што ту особу познаје и воли (унук); **ЕмК**: зато говорник према објекту именована исказује симпатије, али се руга тој његовој слабости; **ЕксКС**: избором имена – са суфиксом *-ча* шаљиве конотације и асоцијативном вредношћу са представом о квазиденотату који је присутан у мотивној лексеми – слинава особа, говорник показује спремност да свој став искаже јавно; **ЕксКП**: на начин да то буде јасно саговорнику и особи коју именује; **ФСК**: у овој ситуацији говорник себи даје за право да се фамилијарно нашали, подсмехне.

Лексема *слинча* и *килча* синоними су и према референцијалној вредности и према типу експресивности. Семантичка компонента која прати архисему у сегменту дијагностичких обележја непожељна је са становишта друштвене норме, те носи негативну објективну оцену, међутим, мотивационо-прагматичке компоненте указују на снижену тоналност, будући да је говорникова намера да се именованем експресивом подсмехне и нашали са објектом именована. Комуникативна ситуација је условила да се лексема *слинча* у роману *Гори Морава* реализује као фамилијаризам, док у приповеткама *Барабе*, *коњи и гегуле* и *Свети Петар спасава Србе* функционише као експресив високог степена негативне тоналности и референцијалним значењем млада, незрела и безобразна особа, балавац.

**ћорча** б) *фам. прекорно* 'онај који не види, који је несналажљив' – Па, ете ти га, ћорчо ћорави! Дигни венци и обоци, млада невесто! Ма, ене га у багрењар, 'ди си зинуо, коме! Тфи, слепци водио! Црко, не дао, Бог, чиреви те, да Бог да, напали! Ти си будала, отац ти и мајка будале и сви по кућу будале, вренге ти гузицу изеле! (ГМ, 11); Испред носа га не видиш: па ди су ти, ћорчо, очи! (ГМ, 12);

**ДК**: 'онај који не види; који је несналажљив'; **КОО**: 'што је као што знамо, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник има разумевања за ту особину/слабост, због тога што је у фамилијарном односу са именованом особом'; **ЕмК**: 'говорник према објекту именовања исказује симпатије, али се руга његовој слабости'; **ЕксКС**: 'избором имена – са суфиксом *-ча* шаљиве конотације и асоцијативном вредношћу са представом о квазиденотату који је присутан у мотивној лексеми, говорник показује спремност да свој став искаже јавно'; **ЕксКП**: 'на начин да то буде јасно саговорнику и особи коју именује'; **ФСК**: 'у овој ситуацији говорник себи даје за право да се подсмехне и прекори'.

Говорник употребом експресива *ћорча* настоји да се подсмехне именованој особи (свом унуку) и да је прекори, али то чини добронамерно. Циљ говорног чина са изразитим експресивним набојем, постигнутим садејством експресива *ћорча* са другим лексичким експресивима колоквијалног типа (*сом, будала, зинути*), са регионално маркираним клетвама (*слепци водио; чиреви те, да Бог да, напали*) и изразима попут: *дигни венци и обоци, млада невесто*, јесте да говорник прекори саговорника и тргне га из стања збуњености. Изразито експресивно вербално опхођење према детету указује на уверење дијалекатске језичке личности да васпитање не треба да подразумева само афирмацију, већ да дете треба научити да буде борбено, сналажљиво и отресито. Одабир језичких јединица са примарном васпитном улогом и сниженим степеном негативне експресивности указује на то да детету не треба дати лажно уверење да је све што чини исправно.

Експресиви негативне оцене у функцији исказивања блискости са именованом особом имају улогу и у депатетизацији израза и у шаљивом отклону од позиције испољавања позитивних емоција, која у свести дијалекатске језичке личности подразумева слабост.

**бараба** *фам.* 'становник Окна, сељак, рудар' – Па ми некако оно [Окно] више није ни одвратно, нит сам ја мојим Окнанцима, одвратан, чим могу да дођем са звездице на рамена. Свиђа се то мојим барабама. (Ч, 17);

**ДК**: 'становник Окна, сељак, рудар'; **КОО**: 'што, као што се зна, није престижно'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник има разумевања, толерише друштвено негативно евалуирану особину, због тога што и сам припада датом друштвеном слоју'; **ЕмК**: 'говорник према објекту именовања исказује симпатије, али истиче особину која није пожељна из перспективе других'; **ЕксКС**: 'избором имена са унутрашњом формом – редукованом представом о квазиденотату: 'пропалица, пијандура, физички радник' говорник показује спремност да свој став искаже јавно'; **ЕксКП**: 'на начин да то буде јасно саговорнику и особи коју именује'; **ФСК**: 'у овој ситуацији говорник себи даје за право да се фамилијарно подсмехне и нашали'.

Експресив *бараба* у наведеном примеру из романа *Чизмаши* функционише као јединица сниженог степена негативне експресивности. Као јединица са лексикализованом компонентом негативне објективне оцене лексема је реализована у комуникативној ситуацији у наративу говорника који сам припада друштвеном слоју који је предмет именовања. Таква позиција говорника условила је фамилијарни однос према именованим лицима и позитивну субјективну оцену. Експресив *бараба* стога у зависности од мотивационо-прагматичких компонената – субјективне оцене, емоционалне и функционално-стилске компоненте, функционише или као експресив високог степена негативне експресивности (ПВ, 101; БКГ, 12, 13), или као јединица сниженог степена негативне објективне оцене (Ч, 17).

**мангалија** *погрд.* 'мангуп, скитница' – Оставим госин-Ђоку и његове мангалије поред келераја, наручим им пиће, а ја продужим у авлију. (Ч, 162); А онај госин-Ђокин мангалија мора да је и у војсци био трубач. (Ч, 171); [...] малчани крај ћерке јој Раванице, морали да спасавају Цигане. [...] А ослобођени малчани прихватише унесређене мангалије у своје куће и заједно са њима почеше да дрежде на насипу изнад поплавлених насеља, плуцкајући у воду и чекајући кад ће се с мокрых грана омаћи нека кокошка. (ТПСП, 60);

**ДК**: Ром; мангуп, скитница; **КОО**: 'што, као што се зна, није престижно, што је лоше'; **КСО**: у овој ситуацији говорник има разумевања према својству које је друштвено негативно евалуирано; **ЕмК**: говорник према објекту именовања исказује симпатије и блискост; **ЕксКС**: избором имена са специфичним гласовним склопом говорник показује спремност да свој став исказе јавно; **ЕксКП**: на начин да то буде јасно саговорнику и особи коју именује; **ФСК**: у овој ситуацији говорник себи даје за право да се фамилијарно нашали.

Покрајинизам *мангалија*, са значењем Ром; мангуп, скитница' и лексикализованом компонентом негативне објективне оцене, реализован је као експресивна јединица сниженог степена негативне експресивности. Негативна објективна оцена у семантичкој структури ове именице условљена је конотативним семама које подразумевају неуредан, скитнички начин живота, што нарушава идеју породичног и мирног окружења које дату заједницу одржава. Овакве концептуалне, стереотипне семантичке компоненте које карактеришу основно значење 'Ром' (према РСАНУ) условљавају и развијање семеме 'мангуп, пијаница, скитница', (такође забележено у РСАНУ). У оквиру референцијалних вредности у делима Д. Михаиловића реализоване су и потенцијалне стереотипне семе, па је истовремено фиксирано и етнонимско и из њега развијено метафорично значење – и 'Ром' и 'скитница, мангуп'. Одабиром регионално маркиране лексеме негативне објективне оцене са специфичним гласовним склопом говорник је настојао да исказе блискост и симпатије према именованим особама, а да притом успостави ефекат шаљивости и фамилијарности. Говорник себе одређује као неког који је и сам склон понашању на основу ког у

друштвеној заједници особа може бити названа пејоративном лексемом *мангалија* (склон је пијанчењу, кафанском животу, расипништву и сл.) и одабиром лексеме са компонентом негативне друштвене евалуације за исказивање позитивног става, он се супротставља колективним мерилима вредности.

**зашибајло** 'неозбиљан човек, комедијаш' – Ми смо, дабоме, у нашем пуку имали једног зашибајла Миловановића, али имали смо и други људи [...] а то су ти били таки другарчине да би за њи војник и у ватру и у воду пошао. (Ч, 260);

**ДК**: 'неозбиљан човек, комедијаш'; **КОО**: 'што може бити лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник има разумевања према особини неозбиљности'; **ЕМК**: 'говорник према објекту именовања исказује симпатије и блискост'; **ЕКСКС**: 'избором имена са семантичком компонентом ударања и кретања у унутрашњој форми и суфиксом пејоративним суфиксом *-ајло* показује спремност да свој став искаже јавно'; **ЕКСКП**: 'на начин да то буде јасно саговорнику и особи коју именује'; **ФСК**: 'у овој ситуацији говорник себи даје за право да се фамилијарно нашали'.

Изведен од префигираног глагола *зашибати* експресив *зашибајло* трансформише семе индукторе у вези са ударањем и кретањем из значења мотивне речи у значење неусмерености деловања, односно одсуства озбиљног циља и плана при деловању. Таква значењска модификација семе ударања у процесу лексикализације уобичајена је у лексикону српског језика, што се може илустровати полисменатичним структурама глагола попут *лупати*, *млатити* (и фразеологизми *млатити празну сламу*, *млатити глогиње*, *млатити але*) (в. РСАНУ). Семантичку компоненту ефемерности и шалливости у значење именице уноси и суфикс *-ајло*, који се везује за жаргон и индивидуалну творбу (в. стр. 130). Реализована семема експресива *зашибајло* 'који поступа без озбиљног циља, који је неозбиљан, комедијаш' садржи компоненту негативне објективне оцене, док природа компоненте субјективне оцене и функционално-стилско окружење снижавају степен негативне тоналности. Говорник семантичку компоненту неозбиљности из блока идентификационих сема, која условљава негативну друштвену оцену, толерише у датој говорној ситуацији јер је у пријатељском односу са именованом особом и због тога што именована особа доноси забаву и има низ других позитивних психичких и духовних особина.

**прдавац** 'дечак, малишан, клинац, (који није зрео, дорастао за нешто)' – „Пет и по година, кажеш? Па шта да радимо с њим? Види га колицки је прдавац.” (ГМ, 51);

**ДК**: 'дечак, малишан, клинац који није довољно зрео, који ништа не зна, који није дорастао за нешто'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник исказује толерише дату особину именоване особе'; **ЕМК**: 'говорник исказује симпатије према особи која има такве особине'; **ЕКСКС**: 'говорник износи свој суд дајући тој особи изведено име са унутрашњом формом која носи редуковану представу о екскрецијом процесу у виду обезвређујуће и ефемеризујуће семантике'; **ЕКСКП**: 'то чини како би саговорнику ставио до знања

свој став о референту; **ФСК**: говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на фамилијаран и шаљив начин.

Експресив *прдавац* са дијагностичком семантиком *дечак*, *малишан*, *клинац* и контекстуално активираним конотативним компонентом *недовољно зрео*, који ништа не зна, који није дорастао за нешто, која условљава негативну компоненту објективне оцене, употребљен је као јединица сниженог степена негативне експресивности. Говорник именовањем експресивом жели да се нашали са објектом именовања и уједно да искаже своје симпатије према њему.

**клопци** *погрд. шаљ.* *вилице, чељуст, губица, лабрња* – „Ајде”, наредила би баба. „Отварај клопке.” Ја бих је уплашено гледао. „Зевај!”, викнула би. „Зевај, бре!” покушавао бих штедљиво да одшкринем лалоче. И она би ми међу зубе већ ћушнула у џепу припремљену кунину. (ГМ, 23);

**ДК**: *вилице, чељуст, губица, лабрња*; **КОО**: *што је, као што се зна, лоше*; **КСО**: *у овој ситуацији се позитивно односи према објекту именовања*; **ЕМК**: *говорник не мисли да именована особа заиста има велику, незграпну вилицу; изражава симпатије према именованој особи*; **ЕКСКС**: *говорник износи свој суд дајући тој особи експресивно име специфичног гласовног склопа (покрајинизам)*; **ЕКСКП**: *то чини како би саговорнику ставио до знања свој став, пре свега да би се нашалио*; **ФСК**: *говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на шаљив начин*.

**лалоче** *погрд. шаљ.* *вилице, чељуст, губица, лабрња* – „Ајде”, наредила би баба. „Отварај клопке.” Ја бих је уплашено гледао. „Зевај!”, викнула би. „Зевај, бре!” покушавао бих штедљиво да одшкринем лалоче. И она би ми међу зубе већ ћушнула у џепу припремљену кунину. (ГМ, 23);

**ДК**: *убалављене усне*; **КОО**: *што је, као што се зна, лоше*; **КСО**: *у овој ситуацији говорник не мисли да именована особа заиста има велику, незграпну вилицу; изражава симпатије према именованој особи*; **ЕКСКС**: *говорник износи свој суд дајући тој особи експресивно име специфичног гласовног склопа (покрајинизам)*; **ЕКСКП**: *то чини како би реципијенту ставио до знања свој став, став, пре свега да би се нашалио*; **ФСК**: *говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на шаљив начин*.

Соматизми *клопци* и *лалоче* функционишу као негативни експресиви снижене тоналности у говору дијалекатског наратора у роману *Гори Морава*. И са становишта референцијалног значења и са аспекта мотивационо-прагматичких компонената ове лексеме представљају контекстуалне синониме. Именица *клопци* није засведочена у расположивим речницима, док је лексема *лалоче* (и *лалока* у једнини) забележена као покрајинизам у РСАНУ са значењем у ком је актуализована конотативна компонента оцене **2**. (понекад погрд.) **а.** *дебела усна; усна*; **б.** *губица, њушка, лабрња*. Лексикализовану негативну денотативну модалност говорник трансформише кроз емоционалну оцену допадања и блиског пријатељског односа према објекту именовања. Иницијатор за именовање експресивом негативне објективне оцене није изражена физичка особина, већ само говорникова жеља да се нашали са саговорником. У



сучељавању негативне објективне и позитивне субјективне оцене, реализује се ефекат шаљивости и испољава се однос блискости говорника са саговорником. Оба соматизма своју изражајност постижу на рачун специфичног гласовног склопа.

### 1.0.2. Глаголи

**искебити се** *подр. шаљ.* 'направити гримасу ширењем очију и кривљењем уста; 'истурити, искривити бок (преко плота) „Па, баба-Велико! Ни клис се не баца него удара машком.” Она би се преко плота искебила. „Удара машком. Баш ми ти знаш, слинчо. Килави Радоване. Стално си болесан. И баца се и удара! Ништа не знате.” (ГМ, 14);

**ДК:** 1. 'направити гримасу ширењем очију и кривљењем уста; 2. 'истурити, искривити бок (преко плота); **КОО:** 'што је, као што се зна, лоше; **КСО:** 'у овој ситуацији говорник се са симпатијама односи према именованом поступку своје баке; **ЕМК:** 'говорник исказује симпатије према баки, али се уједно руга резултату именоване радње; **ЕКСКС:** 'то чини дајући радњи експресивно име: покрајински глагол са ономагопејским кореном *кеб-*; **ЕКСКП:** 'говорник своје емоције износи тако да то буде јасно другима; **ФСК:** 'говорник свој став износи као фамилијарну шалу.

Покрајински експресивни глагол *искебити се* у речницима је забележен са семантичким потенцијалом који омогућава двојако апроксимовање референцијалне вредности у роману *Гори Морава*: или се разуме као глагол из тематског скупа 'мимика лица' или као тип глагола кретања (подврста – заузимање телесне позиције) (в. стр. 208). Са становишта мотивационо-прагматичких компонената овај глагол припада групи јединица са сниженим степеном негативне експресивности, којим се постижу шаљиви ефекти у приповедању. Естетска компонента из денотативног значења глагола у вези са последицом радње (гримаса, положај тела)<sup>365</sup> условљава негативну компоненту објективне оцене, али блискост говорника са особом којој се приписује радња именована експресивним глаголом и добронамерна илокуцијска снага у комуникативном чину снижавају тоналитет негативне експресивности.

**раскрљештити** *погрд. шаљ.* 'избечити, исколачити (очи) – Ал, изгледа, то неће бити баш српска војска што иде на Цер него пијани артиљеријски наредник Жика Станимировић Курјак који замишља да је Краљевић Марко – то му се много допало, да буде Краљевић Марко – па раскрљештио очи и раздрљео се што више може [...] (Ч, 164);

**ДК:** 'избечити, исколачити, разрогачити (очи); **КОО:** 'што је, као што се зна, лоше; **КСО:** 'у овој ситуацији говорник има разумевања за предузету радњу; **ЕМК:** 'говорник исказује симпатије према субјекту радње, али се уједно руга; **ЕКСКС:** 'то чини дајући радњи експресивно име – глагол са специфичним гласовним склопом; **ЕКСКП:** 'своје емоције износи тако да то буде јасно другима; **ФСК:** 'говорник одлучује да се именовањем експресивом фамилијарно нашали.

<sup>365</sup> Уп. семему 'добити ружан, искривљен израз (о лицу)' у РСАНУ под *искебити*.

Актуализована денотативна компонента глагола *раскрљешити* која се тиче естетске процене последице вршења радње условила је негативну објективну оцену. Чињеница да говорник глаголом реферише на самог себе омогућила је позитивну субјективну оцену и емотивну компоненту разумевања и саживљавања у датом комуникативном чину, што је снизило тон негативности и условило шаљиву и фамилијарно обојену функционално-стилску компоненту прагматике језичког знака.

**заробетати се** *погрд. шаљ.* 'почети се нападно, гласно смејати' – Кафана се заробетала, а кроз њихов смех зазвонио је и један дечји кикот. (ГМ, 49);

**ДК**: 'почети се нападно, гласно смејати'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник има разумевања за предузету радњу'; **ЕМК**: 'говорник исказује симпатије према субјекту радње'; **ЕКСКС**: 'то чини дајући радњи експресивно име – ономотопејски глагол са специфичним гласовним склопом'; **ЕКСКП**: 'своје емоције износи тако да то буде јасно другима'; **ФСК**: 'говорник одлучује да се именовањем експресивом фамилијарно нашали.'

Семема почетносвршеног изведеног глагола *заробетати се* (ГМ, 49) припада семантичкој групи антропоцентричних глагола гласања и подгрупи глагола са интегралном семом 'смејати се'. Актуализована сема начина вршења радње представљена у дефиницији прилозима *нападно* и *гласно* подлеже друштвеној процени, те условљава негативну објективну оцену. Тип снижене експресивности негативног квалитета условљен је пријатељским тоном обраћања и сентименталном везом према времену вршења радње и њеним актерима. У роману *Петријин венац* основни глагол *робетати се*, који тематски стоји у пресеку глагола гласања и глагола мимике лица, реализован је као експресив високог степена негативне експресивности, што показује да се према радњи нападног и гласног смејања, кикотања говорник може односити грубо и непријатељски и шаљиво и са наклоношћу, али су са становишта денотативне модалности и основни и префигирани глагол реализовани са негативном оценом. Дијалекатска језичка личност, према томе, негативно евалуира неоправдано предузете радње и пренаглашене видове понашања, као што су гласност и нападно (уп. и *наћфлејисати се, орезилити* и сл.).

**умудрети се** *подр. шаљ.* 'ућутати се, укочити се у месту због осећања кривице; збунити се' – Он сам гледну там. И већ се окрете. „Који је”, вели, „ово касарин урадео?” Зајапурио се колико је љут. Витомир стоји поред мене и умудрео се кај дете кад се усере у гаће. Ајд, мислим се, да одговорим ја. (ПВ, 81);

**ДК**: 'ућутати се, укочити се у месту због осећања кривице; збунити се'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: 'у овој ситуацији говорник има разумевања за предузету радњу'; **ЕМК**: 'говорник исказује симпатије према субјекту радње'; **ЕКСКС**: 'то чини дајући радњи експресивно име, изведени глагол са унутрашњом формом бити озбиљан, крут'; **ЕКСКП**: 'своје

емоције износи тако да то буде јасно другима; **ФСК**: говорник одлучује да се именовањем експресивом фамилијарно подсмехне субјекту радње.

Изведени глагол *умудрети се* (према корену *мудр-*) у унутрашњој форми садржи концептуалне компоненте мотивне речи 'строгог држања', 'крут', 'озбиљан', на основу чега постиже изражајност. Денотативна, лексикализована компонента која је у вези са узроком стања представљеног глаголом: 'осећање кривице, збуњеност', условила је компоненту објективне оцене негативног квалитета, а тоналност негативне експресивности смањена је услед фамилијарног односа говорника са субјектом радње, говорникове емпатије са њиме, и уједно нараторове намере да успостави шаливу слику у приповедању.

**побацити** *подр. фам. љутито, прекорно* 'родити смотаног, неспособног, трапавог' – Испред носа га не видиш: па 'ди су ти, ћорчо, очи! Ти на Микићеву ћуприју да идеш, двајес' петопарци да скупљаш! Тебе матер није родила но побацила! Има да умреш неспособан за живот, код леба без леба!" (ГМ, 12);

**ДК**: 'родити смотаног, неспособног, трапавог'; **КОО**: 'што је, као што се зна, лоше'; **КСО**: у овој ситуацији говорник толерише негативну последицу радње; **ЕМК**: говорник се руга објекту радње, али истовремено исказује симпатије; **ЕКСКС**: то чини дајући радњи експресивно име, метафорично употребљен глагол; **ЕКСКП**: 'своје емоције износи тако да то буде јасно другима'; **ФСК**: говорник одлучује да се именовањем експресивом фамилијарно подсмехне субјекту радње и да га прекори.

Глагол *побацити* у роману *Гори Морава* реализован је у оквиру грубо фамилијарне ситуације, у којој су саговорници у фамилијарним односима (бака и унук), али њихов статус даје једном од њих основу за омаловажавање личности другог. Идентификациона обележја реализоване семеме глагола укључују негативну објективну оцену. Међутим, емоционална оцена у оквиру мотивационо-прагматичких компонената није негативна, већ подразумева осећање љубави, симпатије и бриге према објекту радње исказане глаголом *побацити*. Такво садејство денотативне и емоционално-оцењивачке модалности води до функционално-стилске компоненте прекоревања и подсмехивања, што конституише говорни чин са васпитном улогом. Зато се и пример експресивног глагола *побацити* укључује у групу фамилијаризама сниженог степена негативне експресивности, који, уз наведено, имају и улогу избегавања вербалне патетизације као стилски непожељног ефекта у структури дијалекатске језичке личности.

Експресиви сниженог степена негативне експресивности показују специфичну црту дијалекатске језичке личности – да позитивне емоције према објекту именовања исказује лексемама које садрже негативну денотативну модалност. У прагматичкој

структури ове групе експресива емоционална и функционално-стилска компонента могу бити веома разуђене. Емотивна оцена иде од емпатије говорника са ситуацијом у којој је објекат именован, преко шале, до љутње, а функционално-стилска компонента од шале до прекора у васпитном говорном чину. Све експресиве овог типа обједињује фамилијарни тон слободе у опхођењу и добронамеран узрок именован.

### III.5.2.2. Јединице позитивне експресивности

Број регионализама са позитивним квалитетом експресивности несразмерно је мали у односу према јединицама негативне експресивности. Ова се скупина лексема исцрпљује неколиким хипокористцима: *шутило*, *оца*, *кека* и *кекица*, *мушкарче* и још двома именицама са позитивном објективном модалношћу: *гегула* и *гвожђурија*. Оваква несразмерност међу лексемама различитог типа експресивности указује на то да су негативне људске особине и својства предмета чешћи иницијатори експресивног говора, него што су то позитивне особине.

Хипокористцима који припадају јединицама позитивне експресивности исказује се само блискост и фамилијарност са саговорником, а притом се не реферише ни на какву посебну особину именоване особе. Зато су хипокористци ближи ономастичким категоријама, којима се примарно именује, а не реферише на конкретна својства. А. Вјежбицка (1996: 119–111) разлику између референцијалне вредности експресива и употребе хипокористичких експресива у ословљавању представља у посебној компоненти емотивног односа субјекта именованог и у дефиницији је интерпретира као: '... ја хоћу да говорим са тобом као што се говори са децом', '... ја хоћу да говорим о X-у тако као што се говори о детету'. Хипокористци за разлику од својих неутралних синонима садрже компоненту позитивне оцене у сфери идентификационих обележја. Тако је потенцијална сема 'мило, драго' у концептосфери појма 'шутило', актуализована у семантици 'име унуку' именице *шутило*; или стереотипна компонента појма 'тетка: 'добра, вољена' и сл., актуализована је, односно лексикализована у хипокористичком образовању *кека* итд.

Међу лексемама позитивне експресивности има јединица високог и сниженог и ниског тоналитета. Експресиви високог тоналитета позитивне експресивности не локализују се у патетичном функционално-стилском окружењу, већ у контексту искреног испољавања позитивних емоција – љубави, поштовања и сл. Експресиве

сниженог степена позитивне експресивности препознајемо по компоненти хвалисавости, а ниског према функционално-стилској компоненти благе подругљивости и шаљивости.

Са аспекта комуникације и комуникативних функција семантика деминутива и аугментатива бива одређена и додатним семантичким компонентама које имају функцију деловања на адресата.<sup>366</sup> У делима Д. Михаиловића међу регионализмима има лексема пејоративне творбе са хипокористичком функцијом, али нема примера и за супротно, за пејоративну употребу хипокористика.

### III.5.2.2.1. ЈЕДИНИЦЕ ВИСОКОГ СТЕПЕНА ПОЗИТИВНЕ ЕКСПРЕСИВНОСТИ

#### хипокористици

**шутило** *хип.* 'име мушком унуку' – „Е, мој шутило”, милује ме деда по ошишаној глави. Пола века је провео у планини с овцама и тако је прекрштавао све мушке унуке. Шутило је за њега било још неизрасло, шуту мушко јагње и ово је за њега било највећа милошта. (ГМ, 60); „Дедин шутило”, рекне механички. (ГМ, 67);

**ДК**: 'име мушком унуку'; **КОО**: 'позитивна оцена'; **КСО**: 'особа названа овим именом заслужује љубав'; **ЕмК**: 'говорник исказује љубав и симпатију према унуку'; **ЕксКС**: 'то чини дајући му експресивно име, метафоричну именицу са помереним доменом употребе (животиња → људско биће)'; **ЕксКП**: 'своје емоције износи тако да то буде јасно другима'; **ФСК**: 'говорник одлучује да своју љубав изрази високим степеном експресивности.

Међу хипокористичким експресивима једино именица *шутило* поседује унутрашњу форму у виду редуковане слике примарног значења 'младо, шуту мушко јагње'. Емоционална компонента у мотивационо-прагматичкој структури језичкога знака подразумева говорниково исказивање љубави према објекту именовања, а функционално-стилски оквир условљава висок степен позитивне експресивности.

**оца** *хип.* 'отац' – „Оцо”, кажем моме Миленку то вече, „оћу ово да ми потпишеш.” (Ч, 10); „Волео бих”, велим, „оцо, да останем с тобом, ал како ћу кад ово више волим? Овде ћу, оцо, да пропаднем као нико мој.” (Ч, 10); „Оцо”, кажем, „много би ми било боље да буднем господин у твоју радњу, али какво је време за мене настало, то нећемо да дочекамо ни ја ни ти. (БКГ, 12);

**ДК**: 'отац'; **КОО**: 'позитивна оцена'; **КСО**: 'особа названа овим именом заслужује љубав'; **ЕмК**: 'говорник исказује љубав и поштовање према оцу'; **ЕксКС**: 'то чини дајући му експресивно

<sup>366</sup> В. Јовановић (2010: 19–20) истиче значај контекстуалног и ситуационог приступа деминутивима и аугментативима.

име добијено хипокористичком творбом (додавањем хипокористичког суфикса *-ца*<sup>367</sup> на крњу основу са дугоузлазним акцентом); **ЕксКП**: 'своје емоције износи тако да то буде јасно другима'; **ФСК**: говорник одлучује да своју љубав изрази високим степеном експресивности.

Хипокористик *оца* као експресив високог степена позитивне експресивности заснива изражајност форме на творби хипокористичким суфиксом *-ца* (уп. Клајн 2003: 200), а прагматичке компоненте објективне и субјективне оцене позитивног су карактера и засноване су на концептуалним компонентама појма 'отац': 'који је брижан, добар, воли своју децу, брине о њима, достојан поштовања' и сл.

**кека** *хип.* 'тетка' – „Кеко, кекице мој!“ викнем; ми смо је деца тако звали. Била је најмлађа од четири дедине ћерке и сва су је деца обожавала. „Како си ми, кекице?“ (СПСС, 228); **кекица** *хип.*

**ДК**: 'тетка'; **КОО**: позитивна оцена; **КСО**: 'особа названа овим именом заслужује љубав'; **ЕмК**: говорник исказује љубав према тетки; **ЕксКС**: 'то чини дајући јој експресивно име, добијено хипокористичком творбом'; **ЕксКП**: 'своје емоције износи тако да то буде јасно другима'; **ФСК**: говорник одлучује да своју љубав изрази високим степеном експресивности.

Хипокористици *кека* и *кекица* припадају јединицама са високим степеном позитивне експресије. Изражајност постижу на основу специфичног гласовног склопа који је резултат дечјег изговора речи *тетка* – *кека*. Суфикс *-ица*, који се јавља у облику *кекица*, има чисто хипокористичку функцију, односно једина му је улога у исказивању фамилијарног односа према именованој особи, док је компонента деминутивности изостала<sup>368</sup>.

**мушкарче** *хип.* 'мушко дете; син' – Кад ми ово мушкарче овако настрада, мислила сам да ће Добривоје одма да ме отера. (ПВ, 20);

**ДК**: 'мушко дете'; **КОО**: позитивна оцена; **КСО**: 'особа названа овим именом заслужује љубав'; **ЕмК**: говорник исказује љубав према детету мушког пола; **ЕксКС**: 'то чини дајући му експресивно име, изведено деминутивно-хипокористичним суфиксом *-че*'; **ЕксКП**: 'своје емоције износи тако да то буде јасно другима'; **ФСК**: говорник одлучује да своју љубав изрази високим степеном експресивности.

Илокутивна снага експресива високог степена позитивне експресивности који своју изражајност заснива на творбеном форманту *-че* почива на исказивању љубави

---

<sup>367</sup> Примарно деминутивни суфикс *-ца* архаизиран је, док је хипокористичка функција овог форманта жива у савременом српском језику (в. Клајн 2003: 200; Јовановић 2010: 65).

<sup>368</sup> В. Јовановић (2010: 19–21) говорећи о различитим приступима категоријама деминутивности и аугментативности примећује како „деминутиви у одређеним говорним ситуацијама имају илокутивну снагу која се огледа у начину деловања на адресата“. Тако у примеру *кекица*, или *мушкарче* (в. ниже) суфикси имају улогу исказивања блискости са именованом особом и емоције љубави. Дешава се да се прототипично димензионално значење деминутива и аугментатива, када се не односи на физички мерљиве ентитете, семантички транспонује из 'мала/велика физичка величина' у 'слабо/јак', 'нежно/грубо', 'лепо/ружно', 'уважавање/презирање' и сл. (уп. и Јовановић 2010: 26–27).

према именованом бићу и буђењу истих емоција код саговорника. Поред прагматичке компоненте исказивања блискости, суфикс *-че* реализује и своју прототипичну, деминутивну семантику (више о творби ове именице на стр. 119). Позитивна објективна оцена која је део идентификационог блока сема лексеме *мушкарче* проистиче из потенцијалних валуативних сема појма 'син': 'наследник, домаћин, жељено дете' и сл.

### III.5.2.2.2. ЈЕДИНИЦЕ СНИЖЕНОГ СТЕПЕНА ПОЗИТИВНЕ ЕСКПРЕСИВНОСТИ

хвалисаво

**гвожђурија** и *војн.* 'ордење' – Па кад на државни празник обуче мундир; кад се накинђури и накачи гвожђурију, имаш да станеш, па да гледаш. Пуне груди, овако то стоји. И сјапти, очи да ти истера. (Ч, 57);

**ДК**: 'ордење'; **КОО**: што је, као што се зна, добро; **КСО**: у овој ситуацији говорник позитивно оцењује именовани ентитет; он на њега оставља утисак јунаштва, снаге, поштења и сл.; **ЕМК**: говорник исказује допадање и дивљење према предметима означеним именицом; **ЕксКС**: говорник износи свој суд дајући предмету експресивно име изведено суфиксом *-урија* са аугментативним и збирним значењем; **ЕксКП**: то чини како би реципијенту ставио до знања свој позитиван став и емоцију дивљења према објекту именовања; **ФСК**: говорник даје себи за право да свој емотивни став изрази на хвалисав начин.

Међу именичким експресивима позитивне експресивности једна именица има значење предмета. У питању је аугментатив *гвожђурија*<sup>369</sup> са референцијалном семантиком збирног именичког творбеног партикуларизатора (термин С. Ристић 2004: 104): 'војничко ордење'. Ова именица забележена је у РСАНУ са значењем 'разни комади гвожђа, гвоздени предмети; старо гвожђе' и експресивном етикетом *пеј*. Семантичка компонента погрдности експлицитирана детерминативима *старо* и *разно* у дефиницији у РСАНУ, а која је уведена аугментативно-пејоративним суфиксом *-урија*, који има и

<sup>369</sup> С. Ристић (2004: 95) систематизује значење именица изведених суфиксом *-ија* у неколико група, међу којима је и класа лесека са збирним значењем мотивисаних градивних именица са значењем предмета, где припада и именица *гвожђурија*. Она примћује да збирне именице тог типа имају примарно експресивну семантику јер се „употребом именица овог типа актуализују неке особине, карактеристике издвојеног, недељивог мноштва ентитета” (Ристић 2004: 104), које условљавају денотативну и емоционалну модалност. Тек секундарно овакве лексеме јављају се са неекспресивним значењима, попут (уп. *дрвениарија*, *стакларија* и сл. (Ристић 2004: 103). Ауторка се такође осврће на питање статуса експресивних збирних именица изведених суфиксом *-ија* (одн. *-урија*) и закључује да се не ради о продуктивном деривационом моделу у српском језику, те да он обухвата затворен систем наслеђених јединица од којих су неке застареле или се употребљавају у непrestiжним идиомима разговорног језика, попут покрајинског, народног, жаргонског, или се везује за незваничну комуникацију – међу члановима породице, пријатеља и сл. (в. Ристић 2004: 96).

улогу семантичког фрагментизатора материје према критеријуму квантитета и квалитета, транспонована је у роману *Чизмаши* у компоненту позитивне субјективне оцене, по асоцијативном моделу: 'позитивно је оно што је велико, бројно, упечатљиво; непожељно је оно што је неутрално, мало и неприметно'. Такво транспновање довело је до актуализације позитивне оцене у случају реализоване семеме у роману. Значење 'војничко ордење' има позитивне евалуативне семеме у концептуалној сфери говорника српског језика, те је КОО експресива *гвожђурија* у роману позитивна. Компонента субјективне оцене и емоционална компонента из сфере прагматичких ефеката експресива подразумевају говорничково одобравање и исказивање наклоности и дивљења према именованом објекту. За исказивање таквог типа односа према реалији одабрана је лексема са аугментативним збирним значењем, која треба да укаже на величину и моћ особе која поседује именовани објект. Функционално стилска компонента фиксира тон позитивне експресивности на средњи степен – разговорни аугментативни суфикс *-урија* и колоквијализам *накинђурити* доводе до депатетизације описа. Нетипичност транспновања аугментативног значења у позитивну оцењивачку компоненту у стандардном језику<sup>370</sup> стилски је определила ову реализацију експресива *гвожђурија* као јединицу војничког жаргона, чија карактеристика није високи патетични стил.

### III.5.2.2.3. ЈЕДИНИЦЕ НИСКОГ СТЕПЕНА ПОЗИТИВНЕ ЕКСПРЕСИВНОСТИ

фамилијарно, подсмешљиво

**гегула** *фам. подм.* 'сељак домаћин, са великим породом и газдинством' – Али мој деда, **гегула** из Вишњевице, а деца – пуна авлија, па је мој Миленко први остао на имање у село и још као младић почео да силази у јаму. (БКГ, 12); „Је л још оћеш да будеш бараба?“ То су тако **гегуле** звали рударе. „Јеси ли видео каки је корав и црн барапски леба? Је л ти боље да буднеш бараба или господин у моју радњу?“ (БКГ, 12);

На групи експресива са сниженим степеном негативне експресивности показали смо како јединица негативне објективне оцене може бити модификована у појединачној употреби у зависности од перспективе говорника и његове комуникативне намере.

<sup>370</sup> Пишући о експресивности збирних именица на *-ија* у српском језику, С. Ристић (2004: 95–105) уочава да се модалност ових именица креће од одсуства експресивности до негативне експресивности, али не наводи примере фиксирања позитивних мотивационо-прагматских компонената, што је случај са реализованом именицом *гвожђурија*.



Позитивна субјективна оцена и фамилијарни функционално-стилски оквир снижавали су тоналитет негативне експресије. Лексема *гегула* са семантичком вредношћу 'сељак, који живи на селу, који се бави пољопривредом' у делима Д. Михаиловића указује на постојање категорије лексичких јединица којима се упућује на појам чија је објективна оцена у некој говорној заједници амбивалентна, што значи да ће га различите друштвене групе унутар ње различито евалуирати. Из перспективе рудара, трговаца и варошана *гегула* са денотативном вредношћу 'сељак, земљорадник' функционише као јединица негативне оцене високе тоналности, а стереотипне семе које омогућавају негативну оцену су: 'неуки, прости' и сл. Међутим, из тачке гледишта говорника који сами припадају именованом друштвеном слоју – *гегулама*, што је случај перспективизације у приповеци *Баробе, коњи, гегуле*, лексемом *гегула* се исказује позитивна објективна оцена, а на основу потенцијалних сема појма 'сељак': 'поштен; добар домаћин; вредан; не бави се тешким рударским послом', итд. Дакле, постоје лексеме којима се може исказивати и позитиван и негативан став друштвене заједнице према референту (које су амбивалентне са аспекта компоненте објективне оцене, што значи да је и објективна оцена прагматичког карактера. Функционално-стилско окружење у ком се реализује позитивни експресив *гегула* подразумева фамилијарно подсмехивање објекту именовања.

### III.5.2.3. Закључне напомене

1. Експресивна територијално обојена лексика у књижевном делу Драгослава Михаиловића има више стилских функција. Њоме говорници исказују свој став према одређеним сегментима стварности. На тај начин се врши процена изванјезичке стварности, односно *стварности књижевног дела*, али се истовремено открива позиција из које се именовање врши, што омогућава сликање самог наратора као субјекта именовања.

Експресивне лексеме јављају се и у дијалези као елемент туђег говора, када нису емотивна вербална реакција основног наратора већ говорника на нижем наративном нивоу. Одабир експресивне лексеме стога не мора нужно бити условљен емотивном реакцијом онога ко је изговара, већ може служити да пренесе туђу субјективну оцену и емоционалну реакцију. На тај начин, и денотативно и експресивно значење речи почињу служити новим циљевима, односно у једној речи налазе се два гласа, две смисаоне усмерености – глас надређеног приповедача и глас књижевног јунака чији се став преноси.

Како се експресивна лексика јавља и у функцији двогласних речи – у наративу приповедача који експресивном речју преноси туђу валоризацију неког денотата, њена стилска вредност се увећава. Експресивна лексема као последица садејства туђе перспективе и нараторског гласа постаје простор уживљавања наратора у мисли јунака. Регионална лексема са конотативном вредношћу постаје тако погодно приповедачко средство за рецепијентово уживљавање у унутрашњи свет ликова, а да се притом избегава пренаглашена сугестивност основног приповедача. Тиме се појачава интегритет надређеног наратора, као и читаочево поверење у њега, што је посебно битно за успешност стратегије распоређивања информација у прозном делу.

Надређени наратор експресивом може показати наклоност према јунаку приповетке чији став и емоцију преноси, односно може се сложити са његовим ставом. Међутим, употребом експресивне лексеме он може исказати и отклон, односно неслагање са вредносном оценом неког јунака. Рецепијенту се тада привидно оставља избор између различитих тачака гледања, али се не може порећи нараторска сугестивност у наметању сопствене идеолошке позиције. Дакле, у случају двогласних речи, усложњава се структура прагматичких компонената које одређују квалитет и степен експресивности лексеме, а њихове стилске манифестације могу бити инспиративно поље за наратолошка истраживања.

Начин контекстуализације експресива може усложњавати прагматички окидач за емотивно вербално деловање. У неким примерима дифузних референцијалних вредности експресива узрок за експресивно именовање није особина денотирана у комуникацији, већ је то нека скривена карактеристика коју говорник не одобрава (или одобрава), односно (не) толерише у датој ситуацији.

Експресивна лексика има значајну улогу и у грађењу динамичних и шаљивих слика, којима се избегава патетизација израза. То је посебно битно за верно представљање особине дијалекатске језичке личности која вербализацију патетике перципира као слабост и нешто неприхватљиво.

У дијалекатској књижевности Д. Михаиловића експресивна лексика се испоставља као изразито стилогено средство. Може се рећи да је основна приповедна стратегија на лексичком нивоу која омогућава укрштање различитих тачака гледишта из којих се врши евалуација сегмената стварности, радњи, јунака итд., као и преплитање гласа и фокализације надређених наратора. Лексички експресиви омогућавају приповедачу да дозира и ефективно распоређује информације у наративу,

наговештавајући вредносним оценама предстојеће радње, или успостављајући наративну тензију.

2. Са становишта теорије о језичкој личности и теорије о језичкој слици света, употреба експресивне лексике у делима Д. Михаиловића омогућила је реконструкцију прототипичних одлика дијалекатске језичке слике света.

Далеко већи број експресива негативне објективне оцене указује на то да дијалекатска језичка личност вредносну оцену изражава пре свега у сучељавању са негативним особинама и активностима у односу на друштвену норму која влада у заједници. Циљ вербализације негативно оцењених сегмената стварности јесте својеврсна друштвена казна и тежња заједнице да се појаве које се одвајају од норме ка негативном вредносном полу ка тој истој норми врате.

Највећи број анализираних лексема представљају прагмеме са лексикализованом компонентом објективне оцене, која се у конкретним комуникативним ситуацијама преображава у складу са субјективном оценом говорника и његовим намерама. Ређи су случајеви у којима је и компонента објективне оцене у говорној заједници подложна модификацији (уп. нпр. *геак*, *геца*).

Антропоцентрично усмерење експресивне лексике доказ је да дијалекатска језичка личност негативно евалуира људске особине, активности и стања људи, те је и мањи број неантропоцентричних експресива са негативном тоналношћу смештен у такав прагматички оквир да се негативна оцена преноси на људе. У делима Д. Михаиловића главни покретач експресивног вербалног понашања на лексичком плану јесте човек са својим особинама и својим понашањем.

Диференцијална обележја лексичког значења код антропоцентричних именица негативне тоналности откривају да су карактерне особине људи основа за негативну евалуацију, чак се и малобројне атрибутивне именице са значењем физичког својства дифузно, по метонимијском обрасцу, значењски шире на домен карактерних својстава.

Глаголским експресивима негативне оцене негативно се валоризују субјекат или објекат радње. Глаголи могу бити постављени у такав прагматички оквир који подразумева говорниково оправдање радње зарад негативне карактеризације објекта радње (уп. *избубецати*). Покретач експресивног именовања може бити само вршење радње, начин вршења радње или емпатија са објектом негативно евалуиране радње.

Дијалекатска језичка личност негативно вреднује уображеност, хвалисавост, неморалност, лицемерје, улизиштво, тврдоглавост, плаховитост, глупост, немарност, неуредност, расипништво, нерадништво, пијанство, простаклук, кукавичлук,

неокретност, неспособност, сметеност, туђавост, неенергичност, мршавост (физичку закржљалост), тешке неисплативе физичке послове (сељак, рудар, физички радник). Негативно је све што је претерано: претерано узимање алкохола, хране, претерано наглашавање црта лица, упадљиви покрети, претерано, нападно и безразложно смејање. Непожељним се сматрају радње којима се другима наноси зло.

Измена степена тоналности експресива у конкретним говорним чиновима, открива комуникативне намере и особине дијалекатске језике личности. Експресиви сниженог степена негативне експресивности показују специфичну црту дијалекатске језичке личности – да позитивне емоције према објекту именована исказује лексемама које садрже негативну денотативну модалност. Тежња говорника да се фамилијарно нашали са саговорником контекстуализујући експресив негативне објективне оцене у пријатељско функционално-стилско окружење за циљ има избегавање патетизације, а онда и појачавање блискости међу говорницима.

## IV СИНТАГМАТСКИ ОДНОСИ

### IV.1. ТЕРИТОРИЈАЛНО ВАРИРАЊЕ НА ПЛАНУ КОЛОКАЦИЈА

Када се говори о дијалекатској лексици, а у складу са билатералним јединством језичког знака, издвајају се варирања на плану форме и она на плану садржаја. Тако се у домаћој лексиколошкој и металексикографској литератури помињу фонетски, творбени, морфолошки и семантички дијалектизми, међутим занемарују се варијације које почивају на плану лексичке солидарности, односно колокација, те у том смислу наша дијалекатска лексикографија<sup>371</sup> и лексикологија остају више у сфери парадигматике (уп. Липка 1992: 160). Одавно је познато да је лексичка спојивост на синтагматској равни предиспонирана не само синтаксички већ и семантички (уп. Липка 1992: 161), те да је колоцирање лексема услов да се реализују појединачна значења, али и обрнуто, значење

---

<sup>371</sup> Дијалекатски речници превасходно дају информације које не омогућавају увид у начин комбиновања лексике, тј. предочавају инвентар лексике са граматичком и семантичком идентификацијом. У смислу употребне вредности, тј. функционалности, информативне су глосе којим се најчешће објашњава прототипични домен употребе, али треба имати у виду да су домен употребе и колокабилни потенцијал категорије које се преклапају, али се у потпуности не поклапају (в. Згуста 1991: 135. и 136, фуснота 13).

О значају идентификације домена примене лексема у лексикографској пракси в. Рамић (2013: 55–56).

лексема је услов њихове колокабилности (в. Дражић 2014: 25–50 и тамо наведену литературу). Контекст је, према томе, једино поуздано мерило функционисања лексичке јединице у систему.

Колокација се дефинише као релативно устаљени бинарни спој речи, који је мање или више предвидив, а чије се значење изводи по принципу композиционалности, што је главна разлика у односу ових спојева према фразеолошким јединицама (уп. Кристал 2008: 86–87, Круз 2001: 40, Згуста 1991: 135, Липка 1992: 166). Од невезаних, слободних спојева речи колокације разликује то што су предвидљиве услед честе употребе, која може бити условљена и вањјезичким приликама,<sup>372</sup> а не само граматичким и семантичким законитостима једног језика, или може бити последица случајности да се две одређене лексеме у једној говорној заједници почну јављати заједно.<sup>373</sup> Једна лексема може имати изражену, слабију, веома слабу или околионалну склоност према другој (уп. Дражић 2014: 30). Што се лексема ређе употребљава, то је њена зависност од колокација у које ступа већа (уп. Драгићевић 2011: 115). Колокације тако постају део идентитета лексема које је чине, јер се уграђују у њихово значење, тј. омогућавају га.

Колокабилне спреге варирају од језика до језика, од једног до другог идиома на било ком нивоу раслојавња језика, па и на нивоу територијалног диференцирања. У појединим српским говорима кувају се хлеб, колачи, ракија, а негде се пеку (уп. РСАНУ)<sup>374</sup>; у српском језику глагол *јести* може имати као субјекат људско биће или животињу, док у пољском за домен *животиња* функционише посебан глагол (уп. Згуста 1991: 135), итд.<sup>375</sup> Познавање колокабилних могућности део је активног знања језика, те

---

<sup>372</sup> Зиндер наводи пример како је доста већа вероватноћа да се колокација *седети на крову* јави у средњој Азији него у Русији, просто због изванјезичких прилика (према Драгићевић 2007: 215).

<sup>373</sup> Љ. Готштајн (1986: 9–11) на питање зашто се каже *јак чај, јака кафа*, а не *снажан чај, снажна кафа* одговара: „Па, нека се и колокацијама допусти извесна произвољност и тајанственост којом језик воли да се заогрће. А оног трену кад су се речи, из било ког разлога, или, зашто да не, без икаквог разлога, почеле јављати једна поред друге у честим спојевима, оне више нису могле остати равнодушне једна према другој” (Готштајн 1986: 9–11).

<sup>374</sup> РСАНУ: *кувати* I. 1. в. припремати хлеб, питу и сл., месити и пећи. — Од осталих наведених жита *кува се* само *крух* и то највише од јечма (Рађ. 1, 184). *Крув се кува* већин дилон у квас, који се остави од тиста, да се узлуги (Пољица, Иван. Ф., ЗНЖ 8, 287). *Кувај* мени бијеле *колаче* (НП Вук 3, 130). Домаћица ... *куха питу* (Ћор. С. 9, 26). Породиља не смије 40 дана иза порођаја *хлеб кухати* (Филипеску Т., ГлЗМ 1907, 92). г. дестилацијом издвајати из преврелог воћа (ракију и сл.), пећи. — ОвдО *печесе ракија* и *кувасе пиво* (Вујић Ј. 3, 158). Кад се *ракија кува* ... метне се само сламе ... или грма дубова, да не загори (Пољица, Иван. Ф., ЗНЖ 9, 76). На јесен *се кува* (у Доцу кажу *пече*) и ракија од дропа (И., 139).

РМС: *пећи* I. 1. а. спремати, припремати храну за јело сувим грејањем на ватри, на жару, на ражњу или роштиљу, у пећи или држећи у чему на ватри: ~ *рибу*, ~ *кромпир*, ~ *кукуруз*, ~ *месо*, ~ *пиле*, ~ *хлеб*. б. припремати какав напиток деловањем ватре (кувањем, дестилацијом и сл.): ~ *ракију*, ~ *каву*.

<sup>375</sup> Уп. „У регистру свакодневног говора ми можемо да *шишамо траву*, у стандардном дијалекту ми можемо само да је *косимо*” (Риђановић 1985: 314–315).

њихов лексикографски и лексиколошки опис постаје изазов.<sup>376</sup> Како је лексика најочигледнија основа за спознају слике света, колокације, као својеврсни вид употребе лексике, јесу такође носиоци културолошких вредности. Ј. Бартмињски (2011: 60–61) у колокацијама види изворе живе метафоре у чијој је основи специфични поглед на свет дате заједнице.

Колокације представљају најужи контекст у ком се могу реализовати померена значења лексема. Имајући у виду да оне нису окамењене форме, попут фразеологизама, већ да се ради о факултативним, али предвидљивим спојевима, које карактерише висока фреквентност, овакви контексти слика су концептуалних метафора подруштвљених у оквиру дате говорне заједнице. Отуда се у литератури колокације сматрају великим потенцијалом за реконструкцију језичке слике света. Реализоване метафоре последица су специфичног домена употребе појединих лексема у дијалекту, и то, уколико је конфликт међу лексемама већи, метафора бива израженија (уп. Липка 1992: 165)<sup>377</sup>. Варирања на плану лексичке солидарности не морају нужно довести до реализације метафоре, јер је могуће да се оно састоји у функционисању синонимне лексеме у улози једног колоката.

Територијална варирања на плану лексичког колоцирања најизразитије се показују у роману *Петријин венац*. Имајући у виду непатвореност и веродостојност говора приповедача у роману, забележене колокације сматраћемо реализацијом потенцијалне колокабилности диктиране лингвистичким законитостима датог дијалекта.

У ексцерпираној грађи издвајају се колкације које подразумевају спајање специфичних домена, што условљава метафоричну реализацију једног колоката. Посебне групе чине колокације чије варирање на дијалекатском плану подразумева употребу синонимног колоката, или колоката из истог лексичко-семантичког поља из ког је јединица из необележеног стандарднојезичког споја. У таквим примерима спајају

---

<sup>376</sup> Поред ефеката практичне примене знања о колокацијама, у литератури се неретко истиче значај проучавања промене афинитета лексема кроз време, тј. „како се дијахронијски мења наклоност речи за одређени тип спајања са другим речима у синтагматске низове?“ (Иванова 2007: 276 и тамо наведена литература). За реконструкцију те врсте, али и антиципацију таквих измена од значаја је праћење дијалекатског варирања колокација.

<sup>377</sup> Интерпретирајући Е. Козеријуа, Липка истиче да конфликт између инхерентних лексичких својстава и оних који произилазе из синтагматских односа доводи до реализације метафоре, те да такви семантички инкомпатибилни спојеви не морају бити искључени као могућност у језику. Као илустрацију Липка наводи неколико метафоричних реченица: (a) His irony was biting / досл. прев. Његова иронија је уједала, (b) Jim is married to his car / Дим се оженио својим аутом, (c) The policeman barked at the suspect / Полицајац је лајао на осумњиченог.

се домени који на тај начин функционишу и у општем лексикону, где имају другачију лексичку реализацију.

IV.1.1. Према РСАНУ глагол *лежати* подразумева агенс са компонентом 'живо биће', те реализована колокација *болес лежи* у роману *Петријин венац* представља дијалекатску специфичност. Са становишта стандарднојезичког лексикона спој са инаниматном именицом постоји на нивоу експресивног потенцијала, док у дијалекатском подсистему представља необележену категорију. Колокација је вербализација концептуалне метафоре *болест је живо биће*<sup>378</sup>: „Ал ја сам тео да ми они кажу ди лежи твоја болес, па да почнем да те лечим” (ПВ, 39).

У колокацији *дебела ноћ* апстрактни појам 'ноћ' перципира се преко физичке димензије: „Неки пут га нема, већ и дебела ноћ увати, а он не долази” (ПВ, 209–210). Мерљивост физичког објекта који се може удебљати или поодмаћи, узнапредовати у дебљини, и ноћи као временске категорије постављени су у синтегамтском споју на исту раван. Придев *дебео* у својој семантичкој структури садржи квантитативну компоненту у великој мери, која је у споју са именицом временског типа актуализована, док је истовремено компонента физичке димензије неутралисана. Актуализација квантификативног временског значења овог придева забележена је и у РСАНУ под значењем 4.б. (*о одсецима времена, кад се истиче њихова дужина*) *пун, цео, читав*.<sup>379</sup> Начин пресемантизације у споју *дебела ноћ* од речничког значења разликује се по томе што се придев не реализује са значењем потпуности, односно обухватања читаве временске димензије исказане именицом, већ само указује на висок степен поодмаклости датог временског интервала (*ноћи*). Контекстуализација оставља могућност да именици *ноћ*, поред временског значења, припишемо референцијалну вредност 'мрак'. У том случају реализована колокација *дебела ноћ* има вредност 'велики/густи мрак', а са тим значењем подупрта је фреквентном колокацијом у језику *дебела хладовина*, чији је управни члан у асоцијативној вези са значењем 'мрак'.

Колокација *боса глава* илуструје специфичан домен употребе придева *бос* у дијалекту, и реализује се са значењем 'који нема косе на глави'<sup>380</sup>:

<sup>378</sup> Уп. о персонификацији појма 'болест' у поглављу II.1.1. (глаголи *распомамити* и *застранити*), стр. 89).

<sup>379</sup> РСАНУ: — Литрицу ракије он је насамо пијуцкао по два дебела часа (Бож. Г. 5, 8). Кроз ту су пустињу ишли три дебела дана, а правога пута нијесу могли наћи (НПр Прод., 115). Прошло дебелијех десет година (Крањч. Стј. 3, 26). Голубец се види одавле са Блаца, али има до њега дебела три сата хода (Тућ. 2, 132). Госпођа Костићка остаде код зета и кћери још три дебела сата (Маш. 3, 120).

<sup>380</sup> Уп. у стандарду: **бос**, боса, -о **1.** *који нема обуће на ногама, необувен, босоног. 2. непоткован:* ~ копито, ~ коњ. • ~ **по глави** шаљ. *који је без косе, ћелав. као ~ по трњу (проћи и сл.) врлорђаво (проћи) (РСЈ).*

Возио ју њезин шофер док ју је возио, радео с њу шта радео, а онда ју негде уз пут избубецао, ошишао с нуларицу до главе и избацио на друм. И један дан ево ти ју она. С неко марамче на босу главу, гладна, прљава, ицепана [...] (ПВ, 102).

У једнотомном речнику Матице српске (РСЈ) забележен је израз *бос по глави* са квалификативом шаљиво, што значи да овај спој у општем језику функционише са експресивном вредношћу. Колокација *боса глава* у говору главне јунакиње *Петријиног венца*, међутим, функционише као необележена, што однос *експресивност* – *необележеност* чини дистинктивном вредношћу у дијасистему, тј. својеврсним нивоом варирања. Специфичан домен условио је дијалекатско значење придева.

Колокације *невоља је стекла (некога)* и *године су претисле (некога)* почивају на супституцији агенса и пацијенса:

Неки непријатељ ти се опет у судбину умешао и грдна невоља тебе је стекла. (ПВ, 49)  
Године већ добро претисле и њу, немој више много да се плашиш. (ПВ, 129)

Према РСАНУ агенс радње означене глаголом *стећи* може бити само са архисемским својством *живо* (+) и *људско* (+). Колокација са агенсом из семантичког поља 'неживо' почива тако на метафори *невоља је људско биће*. У колокацији *године су претисле (некога)* метафора *године су физичка сила* такође ставља инаниматну именицу *године* у функцију агенса. Инверзијом агенса и пацијенса, при чему у реализованим колокацијама агенс постаје појам са архисемом *неживо*, док је пацијенс са архисемом *људско биће*, имплицира се немоћ човека пред појавама садржаним у агенсу, тј. чињеница да се радња одвија без воље човека.

Колокација *подигнут живот* почива на метафорама *живот је предмет који може да се подигне на висину* и *горе је добро*. Ова колокација је на самој доњој граници идиоматизације, будући да је двореферентна. Њоме говорник истовремено упућује на а) основно значење придева *подигнут* који се налази на висини, који борави на положају који је виши од уобичајеног (у брдима) у садејству са фигуративном семемом лексеме *живот* 'боравак на одређеном месту, у одређеним условима' и б) на придевско значење 'културнији, софистициранији, суштаственији' уз именичку референцијалну вредност 'начин, стил живљења, постојања'.



Мора да се наш Витомир још тад навико на неки, тако, подигнут живот, кај на неку висину, кад је на ту красоту сваки дан мого да гледа одозгоре ко неки много велики газда. (ПВ, 97).

IV.1.2. Друга група маркираних колокација не репрезентује специфично спајање домена. Варирање у односу на стандарднојезички лексикон састоји у употреби лексеме која је синонимна стандарднојезичком колокату, или је из истог семантичког поља ком припада стандарднојезички колокат.<sup>381</sup>

Група креативних глагола *саградити*, *направити* и *начинити* у дијалекатском подсистему функционише са ширим колокабилним потенцијалом но што је то случај у стандарднојезичком систему. Ова се три синонима донекле преструктурирају када је лексичка солидарност у питању, тако да се дешава да се један глагол шири на неке позиције, али зато губи уобичајеност у оним позицијама које му у стандарду припадају. Ове лексеме повезује архисема 'саградити, подићи зидањем' у основном значењу, што значи да се појмови које означава именица у функцији синтаксичке допуне виде као објект градње.

Немаркирана спојивост на синтагматској равни глагола *саградити* у стандарднојезичком лексикону даје различите могућности за реализацију правог објекта, уз обавезност семантичке компоненте 'неживо' у тој позицији. У дијалекатском подсистему глагол *саградити* подразумева стандарднојезички потенцијал, али се употребно шири и на неке именице са значењем 'живо'.<sup>382</sup> У *Петријином венцу* спој *саградити дете* немаркиран је из позиције дијалекатског говорника: „Нисте се, бре, добро ни измирили, а већ си јој саградио дете” (ПВ, 92–93). У колокацији *саградити дете* глагол *саградити* шири полисемантичку структуру на значење 'постати родитељ'. Подруштвљена колоквијална колокација са истим значењем уместо глагола *саградити* садржи њему синонимну јединицу *направити*. Са једне стране глагол *направити* уступио је дату синтагматску позицију глаголу *саградити*, али је потенцијале на плану лексичке солидарности у дијалекту актуализовао у споју *направити абортус*, који је

---

<sup>381</sup> Колокације се сматрају минималним контекстом за проверу синонимских односа. Две лексеме су синонимне ако их је могуће заменити у истом контексту без промене значења (в. нпр. (Готштајн 1986), (Круз 2001: 265–290), (Тафра 2005а: 213–226).

<sup>382</sup> Према РСАНУ немаркирани глагол *саградити* подразумева објекат са семом 'неживо', уп. нпр. основно значење **саградити**, саградим сврш. **1. подићи градећи, сазидати (какву зграду и сл.): ~ кућу, ~ творницу.** У РСАНУ у значењу **2. в. покр.** (дете, децу) 'бити родитељ, рађати', са примерима: – Он је градио дјецу до своје осамдесете године (Косор 4, 30). Они сваку годину граде дијете (Ускоци, Станић Мил.).

У РСАНУ у оквиру одреднице *направити* стоји пример: — Да би човек „направио” (наградио или оградио) жени мушко дете, ваља се при сношају само на то да мисли (Миј. С. 6, 419).

маркиран у језичком стандарду. Очекивани спој у стандарднојезичком идиому био би са колокатом *урадити*: „[...] абортус је морао да се направи поради жену саму” (ПВ, 89).

Колокативни опсег у дијалекатском подсистему шири и глагол *начинити*. У *Петријином венцу* и *Чизмашима* реализују се колокације *начинити свадбу* (према стандарднојезичком *направити свадбу*), *начинити суђење* (према *организовати суђење*) и *начинити каријеру* (према *изградити каријеру*). Значење ‘припремити’ које је последица колокације са именицом *свадба* забележено је у РСАНУ као покрајинско (РСАНУ I.1.ђ), док је са сродним значењем ‘наместити’ овај глагол засведочен у ЦР у колокацијама типа *начинити кревет* и *начинити конак*.<sup>383</sup> Колокација са именицом *каријера* указује на позицију која у стандардном језику припада глаголу *градити*, *изградити*, што опет потврђује преструктурирање синонимних глагола (*са*)*градити*, *направити* и *начинити* у могућим синтаксичким позицијама. Овакво варирање у колокабилном потенцијалу синонима у дијалекту показатељ је тога да је значење *нужан*, али не и довољан услов за лексичку солидарност двеју лексема, те да се *хаотичној сили* синонимије, на овај начин супротставља *сила реда* оличена у колокационим ограничењима (в. Готштајн 1986: 41–42).

„Ту смо јој и свадбу начинили” (ПВ, 33);

А после му је начинио читаво суђење. Дабоме, није оно било право, само је скупио офицере и већао с њима шта с коња да се учини. (Ч, 55); „Зашто је он то, госин-капетане, несретан? Зашто мислите да није начинио каријеру? Па, мени је то, опростите, мало смешно. Генерал је. (Ч, 242);

У роману *Гори Морава* реализована је колокација са синонимним колокатом *ћорава* у односу на стандарднојезички спој *слепа улица*. Десигнативна, појмовна вредност придева *слеп* и *ћорав* у стандарднојезичком идиому омогућава обема јединицама да на исти начин ступају у синтагматске везе. Међутим, колокацијска ограничења у стандарду функционално дивергирају синонимни пар – каже се нпр. *слепа улица*, али *ћорави посао* и сл. Понашање ових придева на плану лексичке солидарности у дијалекатској књижевности показује другачију функционалну прераспodelу, па је у подсистему уобичајено *ћорава улица*, а не *слепа улица*.

**ћорав** (сокак, улица) који/која нема излаза, који/која је на једном крају затворена – Седео је у ћоравом сокаку Танаска Рајића код Мораве [...] (ГМ, 33); Полазим ка парку и спремам се да скренем у Хајдук-Вељкову ћораву улицу [...] (ГМ, 146);

---

<sup>383</sup> ЦР: *начини* свр фиг ‘наместити’. – Треба да начиниш кревет. Време је за спање.

Варирању у лексичком спајању на плану функционисања колокација са синонимним колокатима припадају и примери попут *врцнути шибицу* са метафорички употребљеним глаголом *врцнути*<sup>384</sup>, према *креснути шибицу*, које такође функционише у тексту: „Врцни шибицу, па ју запали” (ПВ, 133)<sup>385</sup>, или, *манути ракију* према потенцијалном немаркираном *оставити ракију*: „После се трго, мануо ракију. Ал цабе. Не мож ти сад оно да надокнадиш” (ПВ, 8).

IV.1.3. Имајући у виду да се лексичка спојивост ослања на упаривост семантичких компонената лексема, очекивано је да са одређеним ограничењима један колокат можемо замењивати лексемама које стоје са њим у парадигматским везама.<sup>386</sup> Могућност супституције посебно се потврђује када су колокати елементи у оквиру истог семантичког поља. У једном броју колокација ексцерпираних из романа *Петријин венац* колокат је из исте тематске групе којој припада очекивана лексема са становишта општег језика, а која такође функционише у дијалекту; уз то, реализовани колокат је углавном инкапсулиран у значење очекиване лексеме у општем језику.

Нпр. у роману се реализује колокација *кратити дрва*, која почива на семантичкој компатибилности колоката. Са становишта општег језика висок степен предвидљивости имала би колокација са хиперонимом *сећи – сећи дрва*. Хипероним *сећи*, према речничким сведочанствима (в. РГСМ)<sup>387</sup>, функционише у дијалекту, дакле, колокација *сећи дрва* има изванредан степен предвидљивости, али се у роману ипак не реализује. Системност реализоване колокације *кратити дрва* у дијалекту, тј. висок степен предвидљивости овог споја, потврђује нам и забележено стање у речницима. Наиме, у сва три консултована речника дијалеката које можемо сматрати основицом идиома у роману потврђена је колокација са хипонимом *кратити*.<sup>388</sup>

Полексија почела баба-Лену да слуша и да јој ради по кућу, да јој крати дрва и иде на пијаци, да јој коље пилићи и пере веш и свуд с њу да трчи на прилику кај неко куче. (ПВ, 63)

---

<sup>384</sup> РСАНУ: *врцнути*, -нем свр. **И. 1.** (од)скочити, полетети, избити, бризнути (о варницама, ситнијим предметима, капљицама и др.).

<sup>385</sup> Уп. „Мој Миса кресну шибицу. Упали свећу, метну јој је полако у руке.” (ПВ, 58).

<sup>386</sup> На принципу супституције једног колоката лексемама са којима је у он парадигматској вези почива и Хлебецова колокацијска метода. Циљ ове методе јесте утврђивање значења другог колоката, односно утврђивање тзв. семантичког досијеса колоката (в. Дражић 2014: 40).

<sup>387</sup> У РГСМ потврђена је колокација *сећ дрва*: *сећ*, сечем несвр (...) Разбил'и би се сечући дрва. Гашин брат био секући дрва.

<sup>388</sup> ЦР: *крати (се)* несвр **1.** 'сече (се) на делове'. – Вика га да ми крати дрва, ал он немаше кад. РГСМ: *кратит кратим* несвр Кратијо сам дрва ка[д] су ме звал'и. – Шта да радим зими, но да кратим дрва и да полагам стокe. РКМД: *кратит кратим* несвр. Крати дрва. Има да се крату дрва.

Истог типа су реализоване колокације *кресати са сикирчетом* са хипонимом *кресати*<sup>389</sup> према потенцијалном *сећи* и *готвити ручак*, према, у стандардном језику необележеном споју *спремати ручак*.

Стално негде њима маневрише кај с неки железнички барјачићи, кај да су јој то неки сикирчићи, па с њи нешто креше, ел пловчи кљунови, па с њи ришка по бару. (ПВ, 64);

У роману је знатно фреквентнија колокација *готвити*<sup>390</sup> *ручак* од споја са глаголом *спремити*.

Ал ручак да спреми, то не може. И сад, онако мртвосана, сама морам да готвим. (ПВ, 40); „Ајд, Мисо, д идемо, треба да готвим ручак.” (ПВ, 56); Може да чува стоку и изводи пилићи под квочку, да копа и жање, да испраћа мужа на посо у јаму и да готви ручак, да купује зетин за кандило у задругу и да продаје краставци и јабуке на пијац. (ПВ, 173); Узедо ја да уготвим нешто за ручак. (ПВ, 375); Сваки трећи-четврти дан Полексија путује за Окно да мужу код куће уготови нешто за јело. (ПВ, 224); она узела да готови ручак и уређује кућу. (ПВ, 231);

Глагол *готвити* увек се јавља са именицама чије је архисемско својство ‘храна, јело’, те у наративу романа значењски зависи у потпуности од ових колоката.<sup>391</sup> Домен употребе постаје дистинктивно семантичко својство у структури овог глагола, за разлику од неутралног *спремити*, који се јавља са лексичким допунама из различитих семантичких поља. Можемо закључити да у идиому главне јунакиње романа лексички спој *готвити ручак* има статус колокације, будући да се понавља веома често, док је спој *спремити ручак* са мањим степеном предвидљивости јер је забележен само једном, и то у реченици у којој је већ употребљена колокација *готвити ручак*, те је било очекивано варирање израза помоћу општијег хиперонима.

На основу ове групе анализираних примера можемо закључити да је у свести дијалекатског говорника изванјезичка стварност у вези са пословима у домаћинству спецификованија, детаљније сегментирана, будући да као колокати углавном функционишу хипоними из датог семантичког поља.

---

<sup>389</sup> **РГСМ**: *кресат* -шем несвр 1. ‘оштрим предметом сећи гране’. – Неко креше неко слаже грање, неко везује нарамце. **РСАНУ**: *кресати*, крешем несвр. **І. 1. а.** *сећи*, *одстрањивати суве или сувишне гранчице и гране*, *подсецати круну дрвета*, *стабљике живе ограде и сл.* (...) Носио [је] малу сјекиру козарску, те козама кресао шуму (НПр Чајк., 387).

<sup>390</sup> Глагол је са формалним дијалекатским обележјем – у питању је фонетски дијалектизам, према стандарднојезичком *готвити*.

<sup>391</sup> Уп. **ЦР**: *готви* несв ‘спрема, кува јело’. – Морам да готвим ручак за онија моји аламани. **РКМД**: *готвит*, готвим несвр. ‘кувати, спремати у кухињи јела’: Уме красно да готви јела.

IV.1.4. Анализирани синтагматски спојеви примери су дијалекатског варирања на плану колокацијске способности лексема. Територијално варирање на плану лексичког слагања сагледавали смо имајући у виду становиште да је значење узрок и последица колокација.

Издвојили смо примере употребљених колокација које представљају специфичност дијалекта – на начин да је реализован специфичан домен употребе (у примерима: *болес лежи, дебела ноћ, боса глава* и сл.), затим тиме што се као колокат реализује хипоним спрам потенцијалног и у стандарду очекиваног хиперонима (нпр. *кратити дрва, гудети у ћемане, готвити ручак* према *сећи дрва, свирати ћемане, спремати ручак*) и тиме што варирање колокација почива на супституцији колоката синонимом (нпр. *врцнути шибицу : креснути шибицу, саградити дете : направити дете, начинити каријеру : изградити каријеру, начинити свадбу : направити свадбу, закачити друго стање : поткачити друго стање : задесити [неког] друго стање*).

Специфичност колокација у роману *Петријин венац* почива и на опозицији *небележено: експресивно*, јер спојеви који нпр. у општем језику постоје као експресивни потенцијал у идиому романа функционишу као небележени – колокација *боса глава* у општем језику добија квалификатив *шаливо* (РСАНУ), док у роману нема експресивну, већ само номинативну вредност.

Утврђени типови специфичности послужили су нам као предложак за реконструкцију језичке слике света јунакиње романа, која је дијалекатски говорник, пошто су колокације извори концептуалних метафора. Реализоване метафоре откриле су нам доминантне перспективе поимања изванјезичке стварности – на пресудне животне ситуације у говорној заједници гледа се из перспективе радника-градитеља (*саградити дете, начинити свадбу, направити абортус*); појмови попут болести, невоље, година налазе се изван моћи и воље човека, те су персонификовани (*болес лежи, невоља стиче, године притискају*); временске димензије схватају се преко просторних (*дебела ноћ*); употреба хипонима као колоката упућује на чињеницу о спецификованијој сегментацији изванјезичке стварности која се односи на радове у домаћинству (*готвити ручак, кресати сикирчетом, кратити дрва*).

Анализа колокација у књижевности на дијалекту значајна је не само због препознавања стилских ефеката лексичког слагања већ и због тога што праћење дијалекатског варирања колокација омогућава проучавање дијахронијских промена у наклоности речи за одређени тип спајања са другим речима у синтагматске низове. Успостављање таквог континуитета значајно је за национални језик у целини.

## IV.2. КОНТЕКСТУАЛНА СИНОНИМИЈА

### Регионалне и стандарднојезичке лексеме као контекстуални синоними у роману *Петријин венац* Драгослава Михаиловића

Ауторска синонимија не сматра се системском појавом, што је чини занимљивијом стилистици него лексикологији, али у делима писаца који свој израз увелико заснивају на дијалекту, успешно интегришући лексику дијасистема, од важности је испратити односе у које лексика ступа на синтагматској равни. У поглављу I.5.2. говорили смо о начинима контекстуализације маркиране лексике који омогућавају адекватно утврђивање референцијалне вредности лексичких јединица. Овде пажњу посвећујемо семантичкој међуусловљености контекстуалних синонима, која омогућава и установљавање њихових дистинктивних црта. Утврђивање различитости и њихове комуникативне нужности у тексту оправдава њихово супостојање у сфери лексикона српског језика.

Значење лексема остварује се у процесу *варничења речи* (в. Грицкат 1997: 398), у садејству асоцијативне и текстуалне равни. Према сосировској концепцији језичкога знака реч карактерише релациони идентитет, што значи да се она конституише тек у односима – с једне стране у односу са јединицама на парадигматском плану – разумевамо је преко синонима, антонима, позиције у хијерархији семантичких поља итд. – а с друге, на основу саодноса са другим речима у реченици, па и у ширем контексту. Општепознато је да вербални контекст делимитира значење лексеме, тј. сваки нови контекст неке семантичке компоненте истиче, а неке ставља у позадину, те тако онемогућава да се реч јави са истом сигнификативном вредношћу.<sup>392</sup> Контекст тако бива прави показатељ уклопљености неке лексеме у дати систем, а у одговарајућим условима он је и покретач системских промена, што нам омогућава да пратимо статус дијалекатских јединица, односно њихову потенцијалну интеграцију у стандарднојезички систем. Дијалекатска проза Д. Михаиловића посебно нуди примере у којима стандарднојезички контекстуални синоними делимитирају територијално маркиране лексеме.

За критеријуме утврђивања синонимности у традиционалној лингвистици узимани су фактори попут једнореферентности, истинитосне вредности исказа са

---

<sup>392</sup> Илуструјући ову тврдњу, Круз (2001: 53) наводи примере: *Наш ауто се не може поредити са његовим*, у ком су истакнуте перформансе аутомобила, и *Ауто је здружио Артурово стопало*, у ком је у први план стављена компонента тежине.

синонимним јединицама, степена семантичке блискости и међусобне заменљивости у контекстима.<sup>393</sup> Покушаји што прецизнијег утврђивања услова значењске истоветности довели су до сазнања да је прецизније говорити о степенима блискости значења него о потпуној једнакости (Круз 2001: 265), што је у складу са принципима језичке економије. Под контекстуалним синонимима овде подразумевамо лексеме исте категоријално-граматичке врсте којима хомореференцијалност омогућава заједнички именитељ у реализованом значењу, односно делимичну истоветност текстуалног значења. Према структуралистичкој тези о диференцијалним обележјима, Љ. Готштајн (1986: 39) предочава да се значење синонима не може утврдити ако се они посматрају изоловано, већ једино ако се посматрају у контексту, супротстављени. Везаност лексема за исти референт и њихово напоредо функционисање у контексту овде узимамо као основу за њихово контрастирање и као базу за семантичку међуусловљеност.

Имајући у виду релациони идентитет језичког знака, а и у складу са језичком економијом, развијени су ставови да синонимним текстуалним јединицама коегзистенцију обезбеђује различит смисао, јер да је, како примећује Г. Золотова (2004: 190), идентичност апсолутна, оне не би биле потребне језику. Семантички однос истореферентних јединица на исти начин посматра и М. Ковачевић (2000: 150), називајући га референтном синонимијом.<sup>394</sup>

Низање једнореферентних блискозначница битна је карактеристика живог говора. Р. Драгићевић (2001: 245–249) примећује да су бинарне везе синонимних придева са значењем људских особина готово стилски манир у описивању људи. С обзиром на основну наративну стратегију, тј. чињеницу да се у прози симулира *жива реч*, наш корпус је погодно тле за синтаксичке конструкције допуњавања или прецизирања асоцијативним низањем. У прози Д. Михаиловића овај тип семантичке акумулације значајно је стилистичко средство.

---

<sup>393</sup> Више о дефинисању синонимије в. у Круз (2001: 265–290), Блажевац–Вајс (1999: 53–55), Тафра (2005: 213–226), Драгићевић (2007: 244–247), Прћић (1997: 97–101).

<sup>394</sup> Г. Фреге (1995: 167–194) показује да су знакови који су повезани са истим означеним доиста подударни у номинатуму, али да нужно осликавају нарочите начине датости онога означенога, неподударни су у смислу, односно разликују се према позицији из које се врши именовање

Оваквом виђењу референтне синонимије, које се свести на истоветност денотата (референцијалне вредности или сигнификативног значења) и различитост смисла (асоцијативне компоненте или унутрашње форме), одговара дихотомија *дескриптивно* : *асоцијативно значење*, детаљно представљена у Прћић (1997: 22–24) – дакле, иако се синоними подударају у денотату (референцијалној вредности), постојаће разлика у асоцијативној компоненти значења, односно унутрашњој форми зависној од позиције инстанце која неки ентитет именује.

У низовима хомореферентних синонима не само да се редуликују семантичке компоненте већ синоними један другом постају оквир за моносемирање, тј. специфичну семантичку реализацију. Дакле, референтни синоними омогућавају позицију за семантичку реализацију оног другог, при чему међу њима нема семантичке инкомпатибилности. Оваква међуусловљеност оправдава њихово напоредо функционисање у оквиру једног језичког система који се раслојава. Семантички утицај једне лексеме на другу у линеарном низу такав је да се бар једна од њих реализује са транспонованом семантиком, што упућује на разлике у асоцијативној компоненти њиховог значења.<sup>395</sup>

С обзиром на то да се системско значење, које гарантује комуникацију, увек конкретизује, надограђује, индивидуализује у језичком контексту (Круз 2001: 53) – ниједна реч нема потпуно исто значење у двама изразима – у процесу семантичког међуутицаја успостављају се значења која бисмо, с обзиром на дијалекатску подлогу романескног дискурса, могли одредити као територијално маркирана. Семантичке индивидуализме сматраћемо стога само видом богаћења дијалекатског система као подсистема општег лексикона српског језика. У том смислу, индивидуализми у језику писца који пише на дијалекту уједно су индивидуализми на плану општег језичког система. Семантичка индивидуализација лексике у наредним примерима репрезентује саживот стандардног и дијалекатског система, тј. интензивно природно прожимање система и подсистема.

Уочили смо следеће типове међусобног семантичког позиционирања контекстуалних синонима у дијалекатској прози Драгослава Михаиловића:

1) основно значење стандарднојезичке јединице бива оквир за моносемирање дијалекатске лексеме као секундарне семеме, на тај начин што реализује имплицитну сему свог контекстуалног парњака (нпр. пар *дртав* : *немотњи*); овој групи припадају и синонимски низови у којима се немаркиране семеме стандарднојезичких јединица удружују са другум стандарднојезичким лексемама дајући им регионални карактер (*замести* : *затрљати* : *заборавити*);

---

<sup>395</sup> Даринка Гортан Премк (1997: 143) констатује да је апсолутна синонимија могућа само међу секундарним семантичким реализацијама, које су, добро је познато, контекстуално условљене. Међутим, ауторка као основни критеријум синонимности узима референцијалну вредност или номиналну, денотативну функцију лексичке јединице, према чему су *злато* и *анђео* у *Tu si моје злато* и *Tu si мој анђео* апсолутни синоними, док је асоцијативна компонента (Фрегеов *смисао*), која је овде очигледно дистинктивна вредност, занемарена. Отуда апсолутне синонимије и не може бити, јер уколико имамо две истозначне хомореферентне јединице, морамо подразумевати дијасистем.



2) обе лексеме релизоване су у секундарном значењу (*стрвина* : *мрцина*), у садејству добијају регионални / индивидуални карактер и

3) стандарднојезички хипероним семантички позиционира спецификовану регионалну лексему, одређујући њено архисемско својство (нпр. однос *чинија* : *чорбалук*; *леген* : *лавор*), при чему се са семе која у систему диференцира хипоним уклања референцијално тежиште.

Предочени типови садејства стандарднојезичких и дијалекатских лексема обелодањују разликовна обележја међу референтним синонимима, која се своде на различиту је мотивацију, тј. позицију из које се именоване врши. Та позиција условљена је или природом именованца или природом реалије; синоним у синонимском низу може бити семантички немотивисан, или семантички мотивисан.

У типовима садејства наведеним под 1) и 2) долази до активације бар једне потенцијалне семе једног синонима, док у типу под 3) долази до неутрализације диференцијалних обележја међу синонимима (неутрализује се диференцијална сема хипонима).

2.1. Прву групу контекстуалних синонима у садејству чине основна семема стандарднојезичке лексеме и секундарна семантичка реализација дијалекатске јединице. Стандарднојезичка реч моносемира у таквом контексту регионализам захваљујући њиховој хомореференцијалности и преклапању сема из семских структура.

Такво је сагласје регионализма *дртав* са стандарднојезичким јединицама *остарео* и *немотњи*, са формалним дијалекатским обележјем, у примеру: „... шта ће да буде кад будеш остарео, кој ће те чува дртавог и немотњог, мислиш ли на то?” (ПВ, 106). Придев *немотњи*, са системским значењем који је без моћи, снаге, физички слаб; онемоћао (РСАНУ), актуализује имплицитну сему ‘онемоћао, слаб дијалектизма *дртав*. Актуализована сема постаје референцијално тежиште, а архисема основног значења у дијалекту ‘стар, матор’ (в. РСАНУ) постаје њен пратећи елемент. Упркос истоветности референције, алолексе осликавају референт из два угла, те међу њима постоји разлика у позицији из које се врши именоване. Тако између основне и реализоване семеме регионализма *дртав* постоји имплицитно присутна каузална веза – немоћ је последица старости (немоћан је зато што је *дртав/стар*). Такву асоцијативну везу контекстуални синоним *немотњи* не покреће. С друге стране, девербал *остарео* приписује компоненту процесуалности (остарелост је приказана из перспективе процеса старења) дијалектизму *дртав*, који примарно само именује актуелно стање, односно својство. У садејству референтних синонима остварено је специфично текстуално значење којим се поцртава

веза између процеса и последице, односно дата је синтеза трајања, стања и последице, што није одлика системског значења дијалектизма већ специфична текстуална реализација. Лексеме садејствују тако да једна редуликује потенцијалну сему друге и тиме је актуализује. Текстуално значење придева *дртав* остварује се у рубовима према контекстуалним синонимима.

У контексту:

... свуд јој ова њену бабичку торбу носила – па и кад имала неку трудну жену да олакша. И тако се Полексија мало помало научила да порађа жене и сама. (ПВ, 63)

садејствују глаголи *породити* и *олакшати*. Регионална семема 'породити' глагола *олакшати* фиксирана је захваљујући сарадњи са неутралном лексемом *породити*. Порађање жене има за последицу њено психо-физичко олакшање, те, према метафоричком механизму, глагол *олакшати* постаје означитељ те радње. *Породити* тако значи и 'помоћи жени да донесе дете на свет', док је *олакшати* спецификованије за додатну асоцијативну компоненту 'ослободити жену терета'.

Неретки су и примери троструког понављања семантичких компонената, попут синонимског низа *замести* – *затрљати* – *заборавити*:

Шта је било, мислила, било и не вреди ти да га целог века негујеш. Време, сматрала, већ прошло – а које време, човече: једва ако је три-четири месеца било прошло – и досад се валда све замело и затрљало. Кад оно, видиш, ништа се није ни затрљало ни заборавило. (ПВ, 67)

Сва три глагола реализована су у значењу 'заборавити', које је код глагола *замести* и *затрљати* индуковано компонентом 'брисати, уклањати'. Унутрашња форма заснована на узрочно-последичној релацији 'брисати, уклањати' → 'заборавити намерним брисањем трагова' указује на посебну перспективу и сликовитост алолекси *замести* и *затрљати* у односу на немаркирани глагол, али и на њихову сигнификативну специфичност у виду семе 'намерно, вољно'. Овакво сагласје трију лексема у складу је са принципима поимања апстрактних појмова у нашој свести – апстрактни појмовни домен глагола *заборавити* пресликава се на циљни домен глагола са конкретним значењем *замести* и *затрљати* и разумева се на тај начин. Овакву метафоризацију глагола *замести* и *затрљати* омогућила је сема 'уклонити нешто што је постојало', коју је актуализовао референтни синоним *заборавити*.

Стандарднојезичке лексеме *поразбивати*, *поломити* и *разбацати* редуликују семе 'чинити да се што распрсне, побаци нешто по некој површини; укинути дотадашњи поредак ствари'. *Поразбивати* и *поломити* разликују се по домену примене, док *разбацати* покрива оба домена претходна два глагола. Наведени парцијални синоними актуализују регионализам *истулбити* као семему 'избаци изван, истурити (намештај) напоље разбацајући га на разне стране, која је, захваљујући том садејству, богатија од системске за компоненту 'разбацајући'.

Све му, веле, по кућу поразбивали, астали и столице поломили, намештај истулбили и разбацали, а на спољни дувар му написали: *Витормир кољаш*. (ПВ, 116)

Забележени су примери у којима стандарднојезичка лексема омогућава метафоризацију конструкције речи, дајући јој карактер фразеологизма.

Отад она почне свекрву редовно да бије. Чим јој муж мрдне из кућу, она јој мери леђа уздуж и попреко. (ПВ, 32)

Конструкција *мерити (некоме) леђа (уздуж и попреко)* у хомореференцији са глаголом *бити* у основном значењу остварује глобално значење 'тући некога'. У овом примеру стандарднојезички глагол активира сему 'тући' садржану у асоцијативној сфери конструкције, а са друге стране, конструкција актуализује компоненту 'по целим леђима', која се трансформише у сему интензитета у фразеолошком значењу.

Корпус потврђује и обрнуту ситуацију у којој фразеологизам *крнути се на (онај) пут*, заснован на подруштвљеној концептуалној метафори „смрт је путовање”, помера значење глагола *занети се*, дајући му регионални карактер. На овај начин контекстуализован глагол *занети се*, чије је једно од стандарднојезичких значења *крнути*, *упутити се*, *устремити се* (РСАНУ значење 2), значи 'почети умирати, бити на самрти'.

„... Бог тако тео, Мисо. Видиш да се већ занела.” / А тако кад се неки већ крне на онај пут, кад се већ занесе и почне да оставља овај свет, не смеш да га будиш. (ПВ, 44)

У примеру

Моја мама би дотле из хладног предсобља донела стакло запушено кукурузном кунином. (ГМ, 22); И она би ми међу зубе већ ћушнула у цепу припремљену кунину. Развалила би ми вилице и поред шишарке нагурала у уста велику песницу. (ГМ, 23);

хомореферентност са покрајинизмом *кунина* омогућава маркирану семему стандарднојезичког облика *шишарка* 'окруњени клип кукуруза, окомак'. Покрајинизам условљава измену домена стандарднојезичке лексеме (од 'округласт/купаст плод четинара'<sup>396</sup> ка 'окруњени клип кукуруза'), што води до њеног значењског преосмишљавања. Хомореференцијалност у овом случају указује и на постојње синонимског односа у дијалекатском подсистему (*кунина* – *шишарка*), који на тај начин не постоји у стандарднојезичком лексикону.

2.2. Другу групу примера чине синонимски парови у којима лексеме семантички позиционирају једна другу и у том садејству реализују се као секундарне маркиране семеме.

У примеру:

Човек ти је така живина – све заборавља. Не знам како бол да има, најзад ће увек да га одболује и да заборави. И продужи да живи ко да га и није задесило ништа страшно. ... Така је то стрвина. Воли да живи, живина. (ПВ, 19)

остварено значење 'несвесно живо биће, без моралних, карактерних особина, пропадљиво без способности сећања' даје лексемама *живина* и *стрвина* регионални карактер. У питању су регионалне лексичко-семантичке алолексе лексема које функционишу у општем лексикону. Реализовано значење омогућиле су денотативне семеме из семантичког потенцијала лексема, које се односе на *немислеће, пропадљиво биће*. Диференцијално у односу ове две јединице јесте што лексема *стрвина* укључује компоненту *подлости, покварености*, имајући у виду да у својој полисемантичкој структури садржи семему *подао, покварен (човек)* (РСАНУ), те има пејоративни призвук. Дакле, перспектива из које се врши именовање лексемом *стрвина* конституише додатну конотативну вредност.

Заједничка имплицитна сема 'који не влада својим поступцима' омогућила је секундарне семеме стандарднојезичке лексеме *луд* и регионализма *несмајан* у примеру:

Цикнем онако. Гледам у моје мртво дете, кршим руке и изгласа лелечем. Стопут сам видела како се узбуни мачка кад јој бацаш мачићи. Сад сам ја тако луда и несмајна. Ударам главом у онај патос. Бацакам се горе-доле ко од падаћу болес. (ПВ, 16)

У интеракцији ови придеви *зраче* понешто од свог значења један на други. Тако се својство лудила као одсуство самоконтроле надопуњује на својство несмајности као

---

<sup>396</sup> Уп. РМС: *шишарка* ж 1. 'округласт или купаст плод четинара, који настаје одрвењавањем спирално поређаних љусака којима су заштићене семенке'.

незграпности и неспретности, те се реализује значење чији су поступци незграпни, нескладни и хистерични услед одсуства самоконтроле. Међусобно моносемирање ових придева почива на двострукој импликацији, тј. на међуусловљености значења у чијој је основи каузална веза: лудило је последица несмајности и несмајност је последица лудила.

У синонимском пару *летети* – *фузати се* опет се може приметити како лексеме узајамно једна другу семантички позиционирају тако да свака *зрачи* део свог значења на ову другу, те се обе реализују као секундарне семеме. *Летети*, чије је основно значење кретати се кроз ваздух (РСАНУ) добија компоненту по некој површини, као што нешто може да се фуза, односно клиза по некој површини, а *фузати се* са компонентом из основног значења по некој површини поприма од значења глагола *летети* лебдети у ваздуху, клизати се кроз ваздух. Тако се остварује референцијална вредност падати великом брзином по некој површини уз минимално треће: – Лете моји судови по њега, сам се фузају кај на клизавицу. Да и јуриш, не би могао да и стигнеш (ПВ, 285).

2.3. Добро познавање структуре лексичко-семантичких поља која функционишу у дијалекту омогућило је употребу стандарднојезичког хиперонима као контекстуалног синонима. Инклузија дијалекатске лексеме у семантички опсег стандарднојезичке јединице илуструје таксономију кохерентног лексичког система српског језика. Хомореференцијалност хиперонима и хипонима показује активно садејство и системско прожимање ових лексема, с једне стране, а са друге говори о специфичној сегментацији денотата у оквиру одређеног тематског поља у дијалекту. Оваква интеграција дијалекатских лексема у надређени систем доприноси богаћењу општег лексикона, односно појмовног света који је њиме презентован. С обзиром на тенденцију занемаривања специфичности хипонимског појма која се у текстовима показује употребом хиперонима, овакав тип контекстуалне синонимије потенцијално указује на могућност неутрализације семантичке разлике у језичком систему, што није непознат случај у развоју лексичких подсистема.<sup>397</sup>

Хипероним *чинија* функционише као контекстуални синоним семантички спецификованијој лексеми *чорбалук* (РСАНУ: *чорбалук* м покр. 'здела, чинија за чорбу). У садејству лексема у роману *Петријин венац* неутрализована је компонента 'за чорбу',

---

<sup>397</sup> Нпр. в. о неутрализацији диференцијалних обележја на нивоу низа јединица *кошница*, *дубеница*, *плетара*, *сандук*, *улиште*, *вришара* и сл. које су функционисале као синоними у дијасистему (Рамић 2012: 313).

што отвара могућност за системску неутрализацију ове семе у десигнату лексеме *чорбалук*.<sup>398</sup> Стандарднојезички хипероними у функцији контекстуалних синонима уједно су и својеврсна дефиниција регионалне лексеме јер одређују њено архисемско својство, односно смештају је у одговарајуће лексичко-семантичко поље.

Извадила сам у једну ванглицу три главице [купуса], добро се сећам. .... И оћу да га пребацам у неки мало лепши чорбалук. ... Погледам у креденац. Там ми стоји једна порцуланска чинија што ми моја Зора једанпут поклонила. Лепа баш чинија. Тако, четвртаста, па онако на ћошкови заокругљена. (ПВ, 264)

Истог типа је однос *леген–лавор*. Системско значење покрајинизма *леген* подразумева диференцијалну сему који је од метала, бакра, уз архисемско својство лавор, али хомореференцијалност са хиперонимом *лавор* указује на могућност неутрализовања диференцијалне семе у кретању лексикона: И ја тад лепо видо како се у легену на дно начинише неке шаре. Узе Влајна лавор у руке.” (ПВ, 48).

У односу *конопац–штранга* долази до неутрализације семе која се тиче домена употребе хипонима *штранга* ‘за коње и другу марву’:

„... Боље да ми штрангу да се обесим дају него пензију.” Поче он ту штрангу, богами, чешће да спомиње. ... „Конопац је за мене, не пензија. ...” (ПВ, 259)

У односу кохипонимије у прози Д. Михаиловића налазе се маркиране лексеме *штранга* (герм.) и *сицима* (турц.). Према речничким подацима, диференцијалне семе међу овим кохипонимима могу се одредити као краћи, служи као поводац за стоку за лексему *штранга*, односно од конопље за лексему *сицима*. У случају неутрализације диференцијалних обележја, ове лексеме у прози улазе у однос контекстуалне синонимије са хиперономом *конопац / конопче*: – Негде је нашо једно конопче, сициму у ствари, отишао у клозет и намако га себе на врат (Ч, 313). Таква контекстуализација у прози указује на могућност укудања диференцијалних обележја у даљем развоју лексичког подсистема.

3. Издвајајући хомореферентне лексичке јединице настојали смо да утврдимо типове значењског садејства системских и супсистемских (дијалекатских) лексема у књижевном тексту на дијалекту. Показало се да хомореференцијалност омогућава семантички саоднос међу датим јединицама, тако да преко заједничког референта

---

<sup>398</sup> У говорима у околини Крагујевца лексема *чорбалук* користи се и за чиније друге намене (за салату и сл.), које обликом подсећају на чинију за чорбу.

лексеме *зраче* своје значење једна на другу. Референтни синоними тако стварају оквир за моносемирање свог парњака, што се најчешће манифестује тако што синоними актуализују потенцијалну сему свог парњака, детаљизујући његово значење. Специфичним комбиновањем лексике, које зависи од природе језичке личности, стварају се услови за успостављање нових семантичких вредности постојећих лексичких јединица, што је предуслов за лексичко варирање различитог типа, па тако и стварање територијалних варијација у лексикону. Зато је описивање типова лексичког садејства значајно за предвиђање системских померања јединица у лексикону српског језика.

Издвојена су три типа семантичког садејства или семантичког позиционирања контекстуалних синонима: 1. стандарднојезичка семема омогућава реализацију а) секундарне лексичко-семантичке алолексе регионализма, или б) регионалне семеме стандарднојезичке лексеме, 2. блискозначнице суделују тако да се реализују као секундарне семеме, 3. стандарднојезички хипероним семантички позиционира спецификовану регионалну лексему, маркирајући њено архисемско својство.

Различита перспективизација у именовању референта двема лексемама, или већим бројем њих, од којих је бар једна регионалног карактера, указује на њихову комуникативну нужност, са крајњим циљем постизања прецизности у приповедању. Семантички компатибилан међуутицај референтних синонима још једном потврђује почетну хипотезу да писац јединице подсистема и система комбинује не рушећи законе семантичког слагања.

Контекстуални синоними са стилистичког аспекта доприносе ефекту живог говора, чија је карактеристика кумулација семантичких компонената ради прецизнијег дефинисања и описивања референата.

Анализирани примери показују да се лексичко-семантички дијалектизми уклапају у принципе семантичког комбиновања и продуктивних механизма семантичке творбе, те да са становишта значењског нормирања нема препрека њиховој интеграцији у општи лексикон. Регионална лексика у прози Д. Михаиловића стога представља репрезентативни потенцијал за богаћење лексикона српског језика на дијалекатској основици.

## V ЗАКЉУЧАК

**V.1.** Наше истраживање потврдило је претпоставку у вези са обимном употребом територијално маркиране лексике у прози Драгослава Михаиловића. Лексика која преваходно припада косовско-ресавском дијалекту, и то говорима ћупријског Поморавља, заступљена је у различитој мери у разматраним романима и приповеткама и у њима представља значајно стилско средство у сликању локалних јунака.

Природа територијално маркиране лексике у прози Д. Михаиловића омогућила је њено разврставање према неколиким критеријумима.

**V.2.** Према типу лексичког варирања, утврдили смо да су у дијалекатској прози Д. Михаиловића употребљене лексеме које представљају територијалну варијацију на плану семантике (семантички дијалектизми) и лексеме које представљају посебне изразе за познате или мање познате денотате говорницима језичког стандарда (лексички дијалектизми).

**V.2.1. Семантички дијалектизми.** Језичка разноликост у лексикону као динамичка структура лексичког система на идиолекатском и дијалекатском плану производ је константне напетости која постоји између језика и говора. Семантичке варијације лексике које се јављају у дијалекатској књижевности Д. Михаиловића проистичу из његове језичке осећајности матерњег говорника косовско-ресавског дијалекта и добре способности вербалног деловања у различитим комуникативним ситуацијама – у складу са особинама дијалекатске језичке личности.

На значењском се нивоу најпотпуније осликавају идиолекатске ауторске црте у виду полисемантичних структура постојећих лексичких израза и на плану стилистичке прерасподеле семема. То се може илустровати на овом месту неколиким маркираним значењима која не потврђују расположиви речници (нпр. *пиљарица* 'неозбиљна, лаковерна особа'; *бараба* 1. 'рудар, пропалица, мангуп'; 'становник Окна, сељак, рудар'; *пуољ* 'руменило'; *фиока* 'затвор'; *ћелав* [о брду] 'без растиња'; *ћутати* 'стајати, постојати, мировати' итд.). Та значења могу бити или стабилне јединице дијалекта или производ креативне говорне делатности дијалекатског наратора, у ком је случају приповедач (писац) потенцијални покретач промена у лексичком систему. Све маркиране семеме изведене су продуктивним семантичким механизмима и произлазе из системских значења која бележе речници, те Д. Михаиловић, контекстуализујући лексеме у складу са својом креативном визијом, доприноси ширењу друштвених концепата и успостављању нових асоцијативних вредности.



Територијалне варијације стандарднојезичких лексема на плану семантике производ су пре свега метафоре и метонимије, а онда и спецификације значења у процесу референције, при чему су развијена детаљизованија значења која улазе у инклузивни однос са системским десигнатом у лексикону српског језика (нпр. *чвор* 'место где се укрштају подземни рударски ходници', *податан* [о жени] 'лака, која лако ступа у сексуалне односе', *прекинути* 'омести онога који умире, не дозволити му да спокојно оде са овога света', *укришавати* 'укрштати предмете са циљем магијског деловања' итд.). Неке контекстуалне варијанте лексема (алосеме) представљају само нијансе на основу којих се варијација у датом дијалекатском окружењу може разликовати од актуализација у другим подсистемима (нпр. РМС бележи у одредници *сплачина* под 3. погрдно значење 'безвредна женска особа, ништарија', према којем се реализација у роману *Злотвори* 'пропалица, лоша особа' односи као алосема).

Анализа семантичких дијалектизама показала је да се територијалне варијације тичу елаборације распрострањених мисаоних образаца (метафоричних и метонимијских) у српском језику, односно лексичких манифестација општеприхваћених когнитивних модела. Маркирана значења су доминантно добијена лексичком метафором, што указује на то да нараторска дијалекатска инстанца изванјезичку стварност превасходно концептуализује из перспективе успостављања сличности међу сегментима стварности, што је показатељ симболичног начина перцепције света, док је у мањој мери склона лексичкој репрезентацији веза међу сегментима стварности које су производ стеченог искуства, односно које у концептуалној сфери представљају вид линеарних односа (метонимија). Механизам метонимијског извођења значења у ексцерпираној грађи присутан је у систему глагола и то у мањој мери него метафора. И поред тога што је мањи број маркираних глаголских значења добијен лексичком метонимијом, стабилност метонимијских веза знатно је већа на когнитивном плану будући да су неке лексичке метафоре у глаголском систему засноване на когнитивној метонимији.

У анализираној грађи није било показатеља концептуалних варијација, што је и очекивано с обзиром на то да се ради о дијалекатском подсистему српског језика, који подразумева релативно уједначене мисаоне моделе у својој основи. Како нема обимних истраживања у вези са подруштвљеним концептуалним обрасцима у српском језику, није било услова за прецизно указивање на варијације у распону концептуалне метафоре и метонимије у односу на подруштвљене мисаоне обрасце.

Варијације на нивоу елаборације подруштвљених когнитивних модела у српском језику основни су вид семантичког варирања на дијалекатском плану у прози Д. Михаиловића. Тако је нпр. когнитивна метафора „зло/јад је материја која топи” у дијалекту има лексикализовану јединицу *расточивати се* ‘патити, једити се, гристи се’; метафора „невоља је људско биће” манифестована је у значењу ‘задесити, наћи’ глагола *стећи*; концептуална метафора „психа је предмет/папир” има два лексичка израза у дијалекту, која не функционишу на тај начин у стандарднојезичком лексикону – *прецепити се* ‘преплашити се, доживети трауму’ и *преклопити се* ‘преплашити се, пребледети’; глаголом *пореметити се* ‘повредити репродуктивни орган’ у дијалекатском лексикону сублимира се образац „тело је поредак”; а „болест је саможива особа” јесте концептуална метафора која је у дијалекатском лексикону добила лексичке изразе *застранити* ‘погоршати, постати неизлечив’ и *распомамити се* ‘погоршати се, појачати се’.

Упоредивањем маркираних референцијалних вредности лексема у делима Д. Михаиловића са значењима забележеним у општедескриптивним и дијалекатским речницима закључили смо да именице и придеви имају већи степен потврђености у речницима него што је то случај са глаголским лексемама. У категорији суптантивних речи посведочено је 11 метафоричних семема, за 12 значења се не налазе потврде у речницима, док од укупно 40 глаголских значења свега 15 има спорадична сведочанства у РСАНУ, РМС и ЦР. Значења која су производ лексичке метонимије имају мали степен потврђености у речницима – од укупно 9 свега су 2 значења забележена у РМС/РСАНУ. С обзиром на наведене чињенице, закључујемо да су глаголи због своје сложене семантичко-граматичке природе подложнији индивидуализацији и да динамичније развијају контекстуалне варијације у прози. Међу провераваним дијалекатским речницима подаци у ЦР показују највеће преклапање са значењима реализованим у прози, што и на лексичком плану иде у прилог тези Д. Јовића о упливу особина претежно карактеристичних за призренско-тимочке говоре у говор који је у основици дијалекатске књижевности Д. Михаиловића.

У процесу спецификације значења, односно везивања општепознате лексеме за одређени употребни домен у датој дијалекатској заједници настају специјализована значења која се понашају као својеврсни термини у датим тематским скуповима. При спецификацији значења нема прехијерархизације семске структуре, већ само њене детаљизације. Лексеме које су у дијалекатској прози само спецификовале значење везују се за одређене животне сфере, те могу бити блискије некој групи дијалекатских

говорника у односу на друге. Таква је лексика рударског заната (нпр. *чвор* 'место где се укрштају подземни рударски ходници), поткивачког (нпр. [*поткивачка*] *копачица* 'механичка направа за копање, љуштење копита код коња и крава), лексика војне професије (нпр. *ракља* 'комад дрвета са крацима који служи за мерење угла под којим се пуца из топа) или пак лексика празноверја (нпр. *прекинути*, *вратити* [*неког*] 'прекинути нечији процес умирања, опраштања од овога света; вратити међу живе' итд.), што овакве реализације чини готово терминологизованим семантичким јединицама.

Анализа показује да значења добијена метафором, метонимијом и спецификацијом имају различите функције у лексикону дијалекта (односно у дијалекатској прози).

Спецификацијом значења настају јединице са примарно номинативном вредношћу.

Доминантни комуникативни ефекат који остварују значења добијена лексичком метафором јесте експресивизација. Метафором настају експресиви са функцијом евалуације референта, говорника и комуникативне ситуације (*баба*, *пиљарица*, *мрциња*, *гаравац*, *бараба*, *баранче*, *смрдети*, *засмрдети*, *одсмрдети*, *прдети*, *побљувати*, *тртити се*, *черечити* и сл.). Експресивност, односно изражајност метафоричких именована почива на сликовитости, односно упечатљивости унутрашње форме. Сликвитост метафоричних деривата посебно добија на стилогености у наративу приликом успостављања номината за *ad hoc* појам у комуникативном чину (*ченгела* за медицински прибор, *пуољ* за руменило, *черечити* 'сећи, оперисати', *лазнути* [о руменилу] 'избити, појавити се', *маневрисати* [о рукама] 'изводити упадљиве покрете' итд.), или онда када је стављена у функцију успостављања динамичности и тензије у наративу (нпр. *ргнути*, *ребнути*, *вргнути*, *лазнути*, *ткати*, *пипати*, *тентати се*).

Још са двама функцијама у прози Д. Михаиловића јављају се метафорични деривати, али у тим категоријама не представљају основни вид богаћења лексикона. У неколиким примерима метафором су настали еуфемизми за појмове са опсценом семантиком или са референцијалним доменом 'смрт' (нпр. *пореметити се*, *олакшати*; *ићи*, *путовати*). Друга функција у вези је са попуњавањем лексичких празнина које настају услед потреба дијалекатске језичке личности да детаљније сегментира неке делове изванјезичке стварности. То се пре свега тиче номината са функцијом термина у одређеним областима живота и рада (рударство: нпр. *уста*; грађевина: нпр. *столица*; војска: *чварак*; затвор: *фиока* и сл.).

Маркирана значења добијена лексичком метафором откривају начине концептуализације апстрактних појмова преко конкретних циљних домена, као што су „карактер је воће (лимун)” (*кисела* [о жени] кукавичка, која лако одустаје јер је песимистична, натмурена), „стрес је предмет” / „стрес је течност” (*прецепити се, расточивати се*), „болест је човек” (*распомамити се, застранити*), „болест/свађа је сила која обузима / која квари поредак”, „невоља је саможиво биће”, „тело је биљка” (*сушити се*), „смрт је гранични простор” (*вратити*), „заборављање је брисање” / „сећање је просторна димензија која се може пунити и празнити” (*затрљати, заместити*) итд.

С друге стране, метонимија као доминантан начин извођења маркираних значења у глаголском систему има основну функцију у процесу еуфемизације. Метонимијски деривираним значењима ублажава се опсцена семантика, или се избегавају табуизирани аспекти појмова у вези са магијским и другим натприродним појавама. Овакви се појмови називају из перспективе радњи које су блиске именованој у смислу да јој претходе (нпр. *полегнути* [о мушкарцима] имати сексуални однос са женом), или је узрокују (*турити* наврачати постављањем магијских предмета некоме, *погледати* проценити какво понашање / магијску радњу треба предузети према некоме), или казују о начину њеног вршења (*газити* оплођавати), или је узрокују и исказују начин (*трљати* спроводити абортус трљањем пупчане врпце), док су примери у којима је заступљена перспектива последице ретки (*прегрешити* имати сексуалне односе и *искезити се* умрети). У случајевима упућивања на појмове из сфере врачања употребљени су глаголи широке референције у стандарднојезичком лексикону и дијалекту (*турити, погледати, прекинути, повратити*). С обзиром на то да ови глаголи у књижевном тексту немају велику контекстуалну потпору, претпостављамо да у ДЈСС постоји јака асоцијативна веза између првостепеног и другостепеног значења, тј. радње која је узрок и последичне радње која се именује – нпр. ставити некоме неки предмет : учинити му нешто лоше (*турити*), погледати некога : проценити га, урећи га (*погледати*). Веза овог типа сведочи о значају врачања у свакодневици језичке заједнице и о интензитету митског и магијског виђења света дијалекатске језичке личности.

Показало се да семантички дијалектизми у делима Д. Михаиловића функционишу као динамична стилистичка категорија која је непрекидно на граници кодификованости – као сасвим уклопљена у локалне лексичке подсистеме способна је да се на одговарајући начин, преко књижевноуметничког текста, укључи у онај део лексикона који се сматра стандардизованим.

### V.2.1.1. Типови варирања лексикона условљени семантичким померањима.

Анализа семантичких дијалектизама у писаном тексту који симулира усмени говор показује више нивоа варирања датог дијалекатског система у односу на друге говоре и наддијалекатски идиом. Лексички дијалектизми указују на дијалекатске варијације на плану лексичког инвентара, док семантички дијалектизми откривају другачију природу варирања лексичких подсистема.

Показује се да се диференцијалност дијалекатског лексикона може испољити у виду специјализације постојећих лексема у систему српског језика. У прози је нпр. лексема *ступе* реализована са значењем 'лестве, мердевине', док у неким другим говорима функционише само или и са значењем 'степеник, степенице' (PMS). Иста форма се тако у подсистемима може везивати само за један појмовни домен, те реализовати са једним значењем, док у неким другим подсистемима може имати другачије значење или пак развијену полисемантичку структуру.

На основу семантичких реализација у дијалекатској књижевности Д. Михаиловића може се пратити функционални реципроцитет лексичких јединица у лексичким подсистемима – што ће подразумевати то да ширење једне лексеме на домен који је припадао другој неретко значи функционално померање лексеме која се повлачи на неки наредни домен. Такав је случај са придевима *ћелав* и *бос* које су у стандарднојезичком лексикону диференцирани доменима *глава* и *ноге*. У прози лексема *бос* шири домен на *глава*, а придев *ћелав* који му уступа позицију функционално се везује за нови домен *брдо*. Питање семантичког ширења неке лексеме у систему јесте питање реорганизације читаве мреже односа на којој се систем заснива, а књижевни текст на дијалекту нам је дао неке одговоре у вези са тим на који начин дијалекатска мрежа односа варира у односу на друге.

Дешава се да подруштвљене лексеме развијају у дијалекту значења која у другим подсистемима нису засведочена, па она остају на маргини лексичког система српског језика (таква су нпр. семеме лексема *столица*, *пиљарица*, *бараба*, *гвожђурија*, *чварак*, *фиока*, *градити се* 'претварати се, глумити' итд.). У примерима овог типа диференцијална карактеристика дијалекатског подсистема није само постојање посебних значења, већ и чињеница да дате лексеме улазе у другачију мрежу лексичких односа него у другим дијалекатским подсистемима или у стандарднојезичком лексикону. Глагол *(са)градити се* нпр. у дијалекту и у прози има значење 'претварати се, глумити', али поред територијално маркираног значења карактерише га још једна специфичност – он улази у однос синонимије са глаголом *глумити* и са семемом глагола *начинити се* (одглумити,

представити се другачији него што јеси), што су односи који не постоје на тај начин у стандарднојезичком лексикону.

Семантички дијалектизми у дијалекатској прози Д. Михаиловића отварају могућност за конкурентне номинате у упућивању на неке појмове. Нпр. наспрам једне лексеме *шибица* у стандарднојезичком лексикону, у дијалекатској прози је уз њу за исти појам у употреби и покрајинизам *машина*; према употребно доминантном номинату *трудна* у наддијалекатском идиому, у прози је у употреби синонимски низ еуфемизама *носећа*, *тешка*, *трудна* итд. Показује се да се за неке сегменте стварности у дијалекатској књижевности Д. Михаиловића актуализује већи број конкурентних облика него што их је активно у стандарднојезичком лексикону, а та конкурентност је, између осталог, омогућена механизмима полисемије.

**V.2.2. Лексички дијалектизми.** У групи лексичких дијалектизама реализованих у књижевним делима Д. Михаиловића уочили смо: 1) оне са прозирном мотивацијом који су настали у творбеним процесима, 2) немотивисане лексеме словенског порекла и 3) позајмљенице. Природа и порекло лексичко-семантичких дијалектизама указује на структуру дијалекатске језичке личности.

**V.2.2.1. Лексички дијалектизми са прозирном мотивацијом.** Лексички дијалектизми са прозирном мотивацијом настали су у процесу суфиксације, префиксације, слагања и комбиноване творбе. У складу са природом ових творбених модела у српском језику, највише је лексема настало у процесу суфиксације, затим следи префиксација, а онда са знатно мањим бројем примера и остали творбени модели. Међу лексичким дијалектизмима који су настали у процесу творбе речи највише је именица, а глаголи су доминантнији једино у категорији префиксалних твореница. На основу разматране грађе, можемо закључити да је дијалекатско лексичко варирање у именичком систему претежно производ творбе речи, док се лексички систем глагола шири превасходно механизмима семантичког извођења (метафора и метонимија).

У посебну категорију издвојили смо ономатопејске деривате због специфичне природе мотивације ономатопејске основе.

Регионални статус твореница у нашој грађи последица је а) нераспрострањености конкретног материјала (творбених основа и афикса) у датом споју, на ком се реализују продуктивни творбени модели у српском језику, б) нераспрострањености комбинаторног обрасца, в) нераспротрањености творбеног афикса. Узрок творбене маркираности лексичких дијалектизама је пре свега специфичност конкретног

материјала који се комбинује према продуктивним творбеним моделима, а он може бити комбинован и са друга два фактора.

Нераспрострањене комбинације творбених основа и наставака из перспективе стандарднојезичког лексикона читавају се у реализацији неколико модела творбе:

а) „придевска творбена основа + *-ар*”, за именице са значењем ‘особа мушког пола’ (*мушкар*),

б) „придевска основа + *-ка*”, за именице са значењем 1) ‘женска особа коју карактерише својство исказано мотивним придевом’ (*млатка*, *старка*), 2) ‘животиња женског пола коју карактерише својство исказано придевом у основи’ (*старка*), 3) ‘биљка са карактеристичном особином исказаном мотивним придевом’ (*слинавка*) и г) ‘установа + компонента негативне оцене садржана у мотивном придеву’ (*твртка*),

в) „глаголска основа + *-ало*”, за именице,

г) „чиста глаголска основа + *-ко*”, за именице,

д) „глаголска основа + *-ан*”, за придев,

ђ) „придевска основа + *-осати*”, за глагол,

е) „прилошка основа + *-ирати*”, за глагол,

ж) „заменичка основа + *-нути*”, за глагол.

Појединачни ексцерпирани примери указују на реализацију ретких суфикса из перспективе форманата уобичајених у стандарднојезичком лексикону. У ту групу смо издвојили: именички суфикс *-ајло* којим се гради именица од глаголске основе (са значењем особе са карактерном особином: *зашибајло*); именички суфикс *-еница* (са глаголском основном: *уденица*); у литератури нерегистровани сложени именички суфикс *-уница* (уз придевску основу: *младуница*); именички суфикс *-ун* (са именичким основама), који је маркиран и значењески јер се реализује са пејоративним значењем (*пиздун*); у систему придевских суфикса издваја се сложени суфикс *-иљав* (*коштиљав*); један је конглативни суфикс који је послужио за творбу прилога *-ачко* (*лепачко*).

Варијације на плану семантичког померања суфикса везују се за именичке суфиксе *-њак*, који у споју са именичком основном гради именицу са значењем особе (*смртњак*), и *-аћ*, који се реализује са пејоративном вредношћу (*липаћ*, *гунтураћ*).

Лексички дијалектизми добијени у процесу творбе речи припадају различитим тематским скуповима.

И у категорији лексичких дијалектизама који су добијени у творбеним процесима показује се да је индивидуализација у прози Д. Михаиловића минимална. Од свих анализираних примера из ове скупине 44 јединице имају потврде у истом значењу

у ком су реализоване у прози. Шеснаест лексема забележено је у речницима, али са нешто другачијим, блиским значењем, што потврђује природно постојање семантичких варијација у дијалекатским подсистемима и у категорији лексичких дијалектизама. Тридесет и три реализоване јединице немају потврде у расположивим речницима, али су мотивнисане или немаркираним лексемама (као нпр. *смољча*, *слинавка*, *чизмаш*, *прашинар*, *љуљка*, *сипка*, *цепак*, *стојко*, *крата*, *превртач* итд.), или покрајинским лексемама које су забележене у речницима (попут: *кецавко*, *несмајник*, *несмајност*, *тврдосерница*, *појатар*, *напратња*, *флинтати се* и сл.). Прозни текстови на дијалекту дали су нам и информације о ширењу деривационих гнезда лексема система и супсистема. Највеће поклапање са грађом показује *Црнотравски речник*, у ком је пронађено 20 лексема реализованих у књижевним делима, док су у РГСМ и РКМД свега по три потврде.

**V.2.2.1.1. Ономатопејски деривати.** Употреба територијално маркираних чистих ономатопеја није карактеристика дијалекатске прозе Д. Михаиловића. У овој смо категорији забележили само једну јединицу (*клис*). Знатно је више маркираних ономатопејских деривата (20), са значењем гласања и покрета, којима се постиже сугестивност у приповедању.

Значење ономатопејских основа креће се од симболичног представљања звука до представе звука као симболичне репрезентације покрета. Глаголи *скамлицати* и *запнорити* (са значењем 'завонити) симболички представљају одређен звук; *бобоњати* и *пнорити* налазе се у граничном пољу између глагола којима се симболично представља звук и оних код којих звук јесте симболична слика покрета (у њиховој концептосфери, као пресупозиција денотираног звука, стоји представа о кретању); док је код осталих ономатопејских деривата звук у основи симболична представа покрета, па су они синестезични по природи.

За глаголе *таракнути*, *гекнути* и *швићкати* претпоставили смо да се ради о ономатопејама ударања будући да у литератури нисмо пронашли потврду у вези са њиховим ономатопејским пореклом. Нема јасних потврда ни за ономатопејски карактер глагола *стулити* и *шунути*, но ми смо их повезали са јединицама које указују на то да се ради о ономатопејама кретања.

Ономатопејски глаголски деривати у прози Д. Михаиловића показују да су и ономатопеје подложне метафоризацији као и конвенционалне (немотивисане) коренске морфеме. Према референцијалној вредности деривата, примећујемо како се ономатопеја *-пнп-* (*пнорити*), у односу на вредности забележене у речницима, проширила на домен



симболичне представе о звучању апарата и машина (*авион, телефон*), а на основу асоцијативне вези по сличности; ономатопеја *фућ (фућумарити)* померила је симболику од звука који настаје приликом пропадања предмета великом брзином кроз ваздух, преко значења 'завући (се)', потврђеног у дијалектима, до значења 'испуштати делове истине, крити неке чињенице' у ПВ; у односу на стање забележено у литератури, ономатопеја *скамл-* у глаголским дериватима не показује апстрактно значење, већ се употребљава са доменом *нас* (изведеним из ономатопеје дечјег гласања) и свој домен шири са бића на предмете (*заскамликати*, о црквеном звону) итд.

Д. Михаиловић није тежио индивидуализацији при успостављању звучне симболике речи, већ је користио подруштвљене звуковне симболе које су дијалекатска карактеристика како би постигао ефекте живости у приповедњу, окарактерисао, претежно негативно, одређени тип понашања, или како би изградио говорника који се одређеним ономатопејским дериватима служи. За највећи број основа за које претпостављамо да су ономатопејске природе пронашли смо потврде у говорима који су у основици дијалекатске књижевности Д. Михаиловића или онима који су им сродни. Употреба такве лексике у дијалекатском наративу имала је за циљ постизање локалног колорита, као и ефекат непосредности између наратора и саговорника и наратора и реципијента.

**V.2.2.2. Лексика са непрозирном мотивацијом.** Ову лексичку скупину чине лексеме словенског порекла и позајмљенице, међу којима доминирају турцизми, германизми и романизми. Генетска структура употребљене територијално маркиране лексике говори о структури дијалекатске језичке личности, односно о културноисторијским околностима у којима се развијао дијалекатски идиом;

**V.2.2.2.1.** У категорији немотивисаних лексичких дијалектизама у прози издваја се слој наслеђене словенске лексике, која се задржала у употреби у неким дијалекатским подсистемима српског језика. Семантичке реализације највећег броја јединица из ове групе уклапају се у системска значења забележена у речницима. Од укупно 21 лексеме 19 је потврђено у општедескриптивним РСАНУ и РМС, 7 у ЦР, 5 у РКМД, 4 у РГСМ. Семантичко померање у односу на забележене системске вредности у речницима уочено је само код именице *колицимина* и предлога *раз/рас*. У овој је скупини сразмерно велики број лексема које у речницима уз квалификатив *покрајинско* носе и информацију о застарелости (*вас, вејка, чес, мањ, раз/рас*). Међу њима су лексеме *вас, вејка* и *чес* и у

прози контекстуализоване на начин који указује на њихову архаичност у дијалекатском подсистему, што значи да се јављају или у оквиру полуидиоматизованих конструкција, или у оквиру устаљеног синтаксичко-семантичког окружења, па су им комбинаторне могућности ограничене.

**V.2.2.2.2. Позајмљенице.** Група територијално маркираних лексема страног порекла указује на културолошке утицаје на дијалекат условљене језичким контактима. Њихово порекло раскрива сегмент структуре дијалекатског лексикона и језичке личности српског језика.

Употреба територијално маркиране лексике несловенског порекла у књижевности на дијалекту омогућила нам је да попунимо неке лексичке празнине језичких утицаја на дијалекатској карти. Многе позајмљенице употребљене у Михаиловићевој прози ушле су у српски језик и пре 17. века, али су остале обележје само неких дијалекатских подсистема.

Несловенска лексика која је обележје дијалекатског наратива пореклом је из турског, немачког и романских језика, што је очекивано с обзиром на друштвено-историјске околности у којима се налазио српски народ на Балканском полуострву.

На основу употребе у прози, закључили смо да су позајмљенице у дијалекту раслојене према тематском и стилском критеријуму. Међу њима има јединица са општом употребом у дијалекту и оних које су предмет тематског и професионалног раслојавања (па не морају бити познате свим говорницима дијалекта), а онда и лексема са експресивном вредношћу. Лексика из професионалног домена показатељ је технолошког утицаја народа из чијег језика су позајмљене речи (тако нам нпр. функционисање турцизама и германизама у домену грађевине говори о томе да се занат мењао и под утицајем турске и германске технологије градње). Експресивне лексеме своју експресивност у великој мери дугују управо необичности нематерње форме и у једном броју примера подразумевају комбинацију стилске и конотативне експресивности.

**Турцизми** представљају најбројнији слој територијално обележених позајмљеница и имају највиши степен семантичке екстензије, што значи да у дијалектима и у прози, у поређењу са германизмима и романизмима, имају развијеније полисемантичке структуре. Њих према тематском критеријуму сврставамо у скупове у вези са покућством: 1) делови намештаја (*чекмеце*), 2) посуђе (*чорбалук*, *леген*), 3) алат (*сицима*, *паланза*); затим у вези са грађевином (*мертек*, *бина*), текстилом (*тина*, *бошча*, *дузан*), имовинским односима (*теслимити*), биљем (*тулузина*), превозним средствима

(канате), људским карактерним особинама (*ценабет*, *гуланфер*, *џуца*), обољењима (*нузла*), телесним стањем (*усићити се*) и мишљењем (*пресалдумити*). Већина експресива из категорије позајмљеница, попут *ценабет*, *гуланфер*, *џуца*, *калабалук*, међу којима и стилски маркирани прилози у дијалекатској прози *коџа*, *дип* и речце *санћим* и *матраг*, пореклом су из турског језика. Претпостављамо да су експресиви из турског ушли у српски у директном усменом контакту са говорницима језика даваоца.

Турцизми који су реализовани у прози спорадично су бележени у РСАНУ/РМС, ЦР, РГСМ и РКМД. У односу на значења забележена у речнику до семантичке екстензије у прози Д. Михаиловића долази у категорији прилога и речци и то у смеру актуализације додатне семантичко-прагматичке вредности. Тако прилози *коџа* и *дип* и речце *санћим* и *матраг* добијају улогу семантичког модификатора реченичног значења и у тексту функционишу као јединице тврђења о категоричности неке радње (*коџа*, *дип*), затим исказивања дистанцираности говорника од садржаја исказа (*санћим*), или исказивања говорникове сумње у нечије способности или у извесност неке радње (*матраг*). У дијалекатској прози ове јединице се преусмеравају са конкретних денотата на јединице субјективне оцене и исказивања говорниковог става према садржају исказа, а ту обележену функцију врше с обзиром на свој статус позајмљеница, коегзистирајући са домаћим необележеним синонимима. Транзитивизација као актуелни процес у језичком развоју у дијалектима условила је и семантичко померање једног глагола турског порекла: *пресалдумити* (променити мишљење, предомислити се : деловати на некога, учинити да неко промени мишљење).

Постојање већег броја облика једне изворне лексеме, попут *геџа*, *геак*, *гегула*, *геџован* и *џован* (< *gese* 'лудак, бена'), није последица примарне обличке адаптације, већ обличке експанзије у систему дијалекта зарад експресивизације почетне форме.

Реализације германизама и романизама у делима Д. Михаиловића показале су сагласје са системским значењима која бележе речници, а ови подаци у суми указују на то да германизме и романизме карактерише веома мали степен семантичке екстензије у дијалектима.

Покрајинска лексика германског порекла у делима Д. Михаиловића тематски припада различитим скуповима: лексичком скупу са хиперсемом 'одећа': *шуферица*, *шлафрок*, *рекла*, затим лексичком скупу са хиперсемом 'грађевински материјал': *кламфа*, *фосна*, именицама *nomina agentis*: *лауфер*, лексичком скупу 'имовина': *тал*, скупу са хиперсемом 'покућство': *фиранга*, лексичко-семантичком пољу 'посуда': *кибла*. Два су деноминална глагола: *фруштуковати* и *флинтати се*. Већина германизама који боје

дијалекатски наратив у РСАНУ и РМС маркирана је квалификативом *варв.*, што ове лексеме позиционира међу формално неуклопљене и недовољно распрострањене јединице у лексикону српског језика. Германизме *ледик* и *фосна* не бележе РСАНУ и РМС.

**Романског порекла** су регионалне лексеме које припадају тематским групама са архисемом 'алат': *маца*, 'посуда': *цимента*, са архисемом 'латно': *церада*, са хиперсемом 'храна': *манђарија* и *вилија*, са архисемом 'игра': *мунта*, 'затвор': *бутурница*. Три су антропоцентричне именице: *фантек*, *гунтураћ* и соматизам *будза*. У односу на речничка значења ових покрајинизама, у прози долази до значењског преосмишљавања код експресивне именице *гунтураћ* – од 'болесна и неспособна особа' (РСАНУ 2.6) ка 'неспособна и неуредна жена'. Формална изражајност позајмљеница *бутурница* и *будза* омогућава ефекат стилске маркираности која се састоји у друштвеном детерминисању говорника у случају жаргонизма *бутурница*, односно у негативној квалификацији појма на који се упућује романизмом *будза*.

Готово све територијално маркиране позајмљенице употребљене у прози Д. Михаиловића уклопљене су у дијалекатске подсистеме српског језика. У највећем броју случајева забележене су у дијалекатским речницима са истим или блиским значењима у којима су употребљене у прози. Семантичка надградња која је у неколиким случајевима контекстуално условљена у прози кореспондира са механизмима ширења значења општејезичких лексичких еквивалената и у складу је са семантичким потенцијалом територијално маркираних позајмљеница у дијалектима.

**V.2.2.2.3. Лексика нејасног порекла.** Једној групи територијално маркираних лексема нисмо могли са сигурношћу приписати инфорамацију о пореклу. Ради се о лексемама које нису мотивисане са становишта савременог језика. На основу контекста у ком су лексеме реализоване и података који су се могли наћи у речницима, дали смо претпоставке у вези са етимологијом неких јединица. Тако смо нпр. у речницима непотврђену лексему *каре* довели у везу са романизмом *каруце*; а глагол *истулбити* са основном турског порекла *-тулб-* и сл. Од укупно 26 лексема у овој групи чак 11 нема потврде у расположивим речницима (*додзоња*, *татабица*, *пападаћ*, *каре*, *клоца*, *препедуша*, *препедушаст*, *гранџла*, *олалија*, *фузати се*, *најо*).

**V.2.2.3.** Од 250 анализираних лексичких дијалектизама ексцерпираних у прози Д. Михаиловића у речницима је потврђено 195 лексема. Од тога 31 лексема реализована је у делима са нешто другачијим значењем у односу на системске вредности које бележе речници. За педесет и четири лексеме нисмо пронашли сведочанство у речницима, али

су многе од њих настале у продуктивним творбеним процесима од стандарднојезичких или других дијалекатских лексема које налазимо у речницима (уп. *несмајник, ћорча, слинавка, љуљка* итд.). У општедескриптивним речницима налази се 155 потврда, а међу дијалекатским речницима највеће поклапање са грађом показује *Црнотравски речник* (74 лексема). Следе РКМД са 40 и РГСМ са 30 потврда. Низ лексема које имају потврду само у РСАНУ и РМС илустроване су примерима из источне и југоисточне Србије. Расположена речничка грађа у комбинацији са књижевним текстовима потврђује да је прожимање југоисточних говора са говорима ћупријског краја изражено и у лексичком систему. Приказани подаци указују на то да је индивидуализација на лексичком плану у прози Д. Михаиловића минимална, те да је нешто већи степен дијалекатског варирања заступљен на нивоу семантичке деривације, но што је то случај на плану творбе нових речи или употребе непотврђених лексичких позајмљеница.

**V.2.3.** Око 25% укупног фонда ексцерпираних територијално маркираних јединица чине семантичке варијације стандарднојезичких лексема, док је 75% лексичких дијалектизама. Семантичка померања у односу на системска значења потврђена у расположивим речницима карактеришу око 31% од укупне анализиране грађе. Већи степен индивидуализације примећен је код семантичких дијалектизама, а у оквиру ове категорије у систему глагола. Значењска варирања произлазе из текстуалног садејства са другим лексемама и из специфичних домена примене, и нису производ семантички инкомпатибилних комбинација.

Подаци забележени у дијалекатским речницима, творбено-семантичка и лексиколошка анализа потврђују почетну хипотезу да аутор романа као изворни дијалекатски говорник није реализовао језичке знаке датог дијалекатског система ван могућности тога система. Зато на специфичне семантичке реализације речи у књижевном тексту са изразитим дијалекатским особинама можемо гледати као на један вид богаћења лексичког подсистема који је органски део општег система језика.

**V.3. Фразеологизми.** Посебан слој територијално маркираних јединица употребљених у Михаиловићевој прози представљају фразеологизми.

Примењујући структурно-семантички приступ у анализи фразеологизама, утврдили смо да се у дијалекатској прози јављају јединице чија се територијална обележеност заснива на посебности структуре и они чија се обележеност састоји у посебности значења општепознате фразеолошке форме. Највише је фразеолошких јединица које нису потврђене у расположивим речницима.

### V.3.1. Нивои варирања.

**Формално варирање.** Фразеологизми који су маркирани на плану форме имају у стандарднојезичком лексикону синоним. Они се састоје или од стандарднојезичких конституената које карактерише посебна организација у структури (нпр. *носом облаке растеривати*), или пак садрже конституенте којих нема у подруштвљеној форми (неретко је то лексички дијалектизам као супституент стандарднојезичкој структури) (нпр. *чешкати неког по табани* према *лизати некоме табане* или *држати нос у туђе грне* према *држати нос у туђим лонцима*). Једна група реализованих фразеологизама формално се разликује од стандарднојезичких према томе што има ужу (нпр. *бленути кај телац* према *као теле у шарена (нова) врата*) или ширу структуру (*као да [некога] три сунца греју*). Фразеологизми који представљају варијације на плану форме мењају перспективу из које је именовање извршено, односно имају нешто другачије *културно значење* него стандарднојезички синоними. Неке јединице могу бити последица варирања стандарднојезичких форми, али је за неке вероватније да су настале на одређеном дијалекатском поднебљу коме припадају јунаци прозних дела.

Формално варирање фразеологизама у односу на стандарднојезичке синонимне фразеолошке јединице указује на неколико специфичности:

1. маркирана форма је проширена конституентом који појачава експресивност (нпр. *као да [некога] три сунца греју*, са проширењем у виду стереотипног броја *три*);
2. маркиране форме карактерише увођење поредбене структуре, при чему се умањује степен фразеологизације, али се појачава ефекат активне евалуације рефрента фразеолошком јединицом и утисак спонтаности типичне за разговорни стил (нпр. *као да [некога] три сунца греју* према стандарднојезичком *сунце га огрејало*; или *ко да су ђаволи узели (некога) под своје* према *ђаво га је (и сл.) узео у своје канџе*);
3. посебан конституент у маркираној форми указује на могућност специфичности неког сегмента изванјезичког света (нпр. *кикотати се ко лудак у воденицу* према стандарднојезичком *смеје се као луд на брашно* омогућава претпоставку да се форма са лексемом *воденица* и не јавља у говорима на просторима у којима нема тог денотата);
4. маркирани фразеологизам разликује се према једном конституенту који само делимично помера фразеолошку слику која је у основи значења фразеологизма (нпр. *чешкати неког по табани* према *лизати некоме табане*);
5. маркирана форма садржи покрајинизам у структури те тако одређује локалну перспективу у успостављању фразеолошке слике (нпр. *држати нос у туђе грне [лонце]*, *удрвити се ко света Бона [Богородица]*, *ширити ноге кај шоче [патка]*);

6. маркирана форма са стандарднојезичком дели један заједнички конституент из чије концептосфере потичу компоненте које су омогућиле фразеолошко значење (нпр. *носом* *облаке растеривати* према необележеном *дићи*, *подићи*, *издићи* [*високо*] *нос*, при чему се значење оба фразеологизма заснива на компоненти *нос*; основна слика је у маркираној форми замењена перспективом последице радње: дизати нос (довољно високо) → растеривати носом облаке, па је унутрашња форма маркираног фразеологизма детаљизованија и експресивнија);

7. формалне варијације које почивају на ужој структури од стандарднојезичке вероватно представљају основнију форму (нпр. стандарднојезички фразеологизам *ђаво га је (и сл.) узео у своје канџе* за разлику од јединице употребљене у *Петријином венцу* садржи додатну компоненту *канџе*, која појачава експресивност).

**Семантичко варирање.** У језику Драгослава Михаиловића неколико је територијално маркираних фразеологизама на нивоу значења. Они функционишу у истом облику али са другачијим значењем у односу на оно које имају у општем језику (*тече му мед из уста* 'пријатно се смеје, слатко се смеје' према *говори лепо, слаткоречиво, много и свашта примамљиво обећава*, *дићи реп (из куће)* 'отићи, напустити дом' према необележеном *почети се нападно, дрско понашати, постати слободан, дрзак*; *изданути душом* са значењем *смалаксати, преморити се* према општејезичком *умрети*; *живети са неким* 'бити у интимним, сексуалним односима' према општејезичком *бити у заједници, проводити заједнички живот* и *бити у одређеним (добрим или рђавим) односима*; *проводити се празно* са спецификованијим значењем *немати испуњен сексуални живот* према немаркираном *досађивати се*; *погубити се ко гуске у маглу* 'изгубити контакт са неким, удаљити се без трага' према *као гуска (гуске) у маглу (у магли)*, без експлицираног тематског дела, са значењем *без плана, без циља, насумце, смушено*).

**Формално-семантичко варирање.** Мали број фразеологизама представља формално-семантичке варијације у односу на стандарднојезичке јединице. Таква варијација карактеристична је за поредбене фразеологизме који су делимично отворене структуре, те код њих постоји потенцијал за супституисање тематске лексеме компонентом из истог лексичко-семантичког поља. У случају реализације таквог потенцијала, остварује се фразеолошка форма коју прати и семантичко варирање у оној мери у којој тематска лексема уноси разлику у значење. Нпр. стандарднојезичка фразеолошка јединица са поредбеном структуром *спавати као клада* и значењем *спавати чврстим, дубоким сном* у роману *Чизмаши* има структурни пандан *ко клада лежати* са значењем *лежати мирно, непокретно, лењо* (Ч, 70); или *жедан ко дуга*

са семемом 'веома жедан' (ПВ, 16) у општем лексикону има пандан *пити као дуга* 'врло много пити', односно *пијан као дуга* 'потпуно, до бесвести пијан'.

**V.3.2. Структура.** Највећи број фразеолошких јединица у нашој грађи нема потврде у расположивим речницима.

Са структурног становишта највише је поредбених фразеологизама различитог степена идиоматизованости, од првог до петог степена (према према структурно-семантичком моделу који даје С. Гољак 2009). Јединице високог нивоа идиоматизованости (VI, VII и VIII степена) нису присутне у Михаиловићевој дијалекатској прози.

Поредбени фразеологизми реализују се са придевским, глаголским и именичким категоријалним значењем, што у највећем броју случајева зависи од типа тематске лексеме. У односу на структуру еталона, сликовите поредбене конструкције у дијалекатској прози Д. Михаиловића показују неколико структурних типова, па разликујемо:

1. просте, чији се еталон састоји од поредбене речи (*као*) и а) именице (нпр. *кукуруз кај стакло*), б) именичке синтагме (нпр. *глуп као моравски сом*), или в) предлошко-падежне конструкције (*ићи ко у литију*);

2. двоструке поредбене фразеолошке конструкције са двокомпонентним еталоном (нпр. *згазити неког ко врапче говно*);

3. поредбене фразеологизме са реченичном структуром (нпр. *угојен ко да су га пастрму спремали*).

Код простих поредбених конструкција еталон се комбинује углавном са придевима и глаголима у базном делу, а само је један пример у ком се у тематском делу налази именица (*кукуруз кај стакло*). У функцији еталона налазе се именице које значе а) човека, б) биљке и плодове биљака, в) животиње, г) предмете, д) природне појаве, њ) инструменте. Двоструке поредбене конструкције имају глагол у тематском делу, што је и очекивано с обзиром на вишерекцијску природу глагола.

Веза између структуре и значења сликовитих поређења у нашој грађи може се представити кроз следеће тачке:

1. показује се да структура у којој се именички еталон придружује придевском или глаголском базном делу има нижи степен идиоматизације, и то због тога што се придевом или глаголом експлицира особина на основу које се пореде субјекат и појам изражен у еталону; поредбене конструкције са придевима и глаголима представљају тако отворени систем у ком се леви део поређења може супституисати у



комуникативном чину у зависности од потреба комуникације; то не значи да ове поредбене јединице не могу показати виши степен идиоматизације, али ће тај степен увек зависити од идиоматизације придевске, односно глаголске лексеме (нпр. *печен ко јаребица* са значењем 'који је на ивици пропасти' и *нарогушити се ко квочка* 'веома се разбеснети', показују виши степен идиоматизованости због семантичког преосмишљавања придева/глагола у теми);

2. структура са глаголом у левом делу и именицом у форми беспредлошког акузатива у еталону омогућава успостављање перспективе поређења која укључује *доживљај* објекта; еталон се пресемантизује у таквим примерима у одредбу за количину или у одредбу начина (нпр. *мрзети некога кај пцето* 'веома, много мрзети некога', *исећи (неког са сикиру) кај репу / истропати ки репу* 'исећи олако, на ситне комаде');

3. структуру са именицом у левом делу (*кукуруз кај стакло*) карактерише виши степен идиоматизације; именицом у теми директно се наводи компарандум, при чему се не експлицира својство на основу ког се компарандум и појам у еталону доводе у везу; таква структура захтева веће когнитивне напоре у разоткривању те везе и поседовање комуникативне компетенције дијалекатског говорника;

4. уколико леви део поређења садржи негирани глагол, у еталону се реализује таква именица чију семантичку структуру карактерише одсуство архисемске вредности тематског глагола; такав комбинаторни модел успоставља равнотежу између негираног тематског дела и негативне семантике лексеме у реми (нпр. *не схватити ништа ко кокошка* 'бити веома, изразито глуп', *не видети ништа ко кокошка* 'слабо видети');

5. детерминација именице у еталону уз помоћ атрибута или атрибутива у неким поредбеним фразеолошким јединицама може имати: а) експресивну функцију, улогу интензификатора значења и улогу у детаљизацији слике (нпр. *умудрен као ћуре улистано по ногама*), б) функцију обележавања говорника као припадника локалне говорне заједнице (*глуп као моравски сом*), в) улогу позиционирања именице у одређено семантичко поље (нпр. *сур ко пиле граорче*);

6. ексцерпирани фразеологизми који се састоје само од еталона имају придевско категоријално значење; они значењски не зависе од типа лексеме наведене у позицији тематског дела (нпр. *кај трула клада из Бучине* 'непокретан, беживотан');

7. структура са обавезним сложеним левим делом указује или на одсуство једночланог номината за дати појам (нпр. *забацити главу у забацити главу кај заклано пиле* и *климати главом у климати главом ко болесна кокошка*), или на фразеолошку природу тематског конституента, у ком случају поредбени део само интензификује

значење тематског дела и појачава експресивни учинак (*правити се луд ко последња фуњара, ладити јајца ко филозоф*);

8. функција двоструког еталона у двоструким поредбеним фразеолошким јединицама јесте активирање додатних стереотипних вредности којима се прецизира фразеолошка слика или се постиже експресивност;

9. инверзија тематског и рематског дела поређења (уместо необележеног редоследа А+Ц+Б: тема + поредбена реч + рема, реализује се редослед Ц+Б+А) у неким примерима ствара ефекат разговорног стила и активне евалуације референта поредбеном јединицом (нпр. *као роса пролетња млад, ко детињи гробови велико, ко брза летња киша пролетети*).

Мањи број маркираних фразеологизама чине **непоредбене јединице**, и то оне са глаголским, неколико их је са именичим и један са придевским значењем.

У категорији непоредбених фразеологизама са именичким категоријалним значењем три су уже структурне поткатегорије именичких синтагми: а) именице са конгруентним атрибутом (нпр. *килави Радован* 'слабашна, болешљива особа), б) именице са неконгруентним атрибутом (нпр. *роба с рупу* 'човек без карактера, несигуран'), в) именице са атрибутивом (нпр. *курва пијачарка* 'лукава особа; особа непоузданог, превртљивог карактера'). Структурни тип *атрибут + именица* од поредбених фразеолошких јединица разликује се према одсуству компаративне речи и *tertium comparationis*, а семантички према глобалном значењу и мањем степену семантичке прозирности (нпр. *килави Радован* према \**килав као Радован*).

**V.3.3. Семантичка анализа.** Сви анализирани фразеологизми, без обзира на структурни тип, имају прозирну мотивацију, која је показатељ активног евалуативног односа говорника према сегментима стварности.

У категорији сликовитих поређења долази до различитог степена идиоматизације, те конструкције прелазе у полуидиоматизоване – од нултог, код поређења у којима су и лексема у теми и лексема у реми реализоване у основном значењу, преко ниског, код поређења у којима су тематски или рематски део реализовани са узуелним преносним значењем (тј. полуидиоматизовани), до средњег степена идиоматизације код поређења у којима је доминантна сема у еталону семантички преобразована тако да не представља реално својство појма. Одсуство поређења високог степена идиоматизованости потврђује закључак С. Гољак (2009: 218) у вези са изразитим степеном аутономности компоненти српских поредбених фразеологизама.

Ни међу анализираним фразеологизмима непоредбене структуре нема јединица са непрозирном мотивацијом. Они углавном представљају конструкције које примарно упућују на неке стереотипне слике локалне свакодневице, које се семантички преосмишљавају и добијају фразеолошки идентитет (*добити срчане облоге, јахати коња дебела, скупљати петопарци, затворске даске пеглати, отпустити колане нечему, продавати прасе на појату, наврнути у гости, бити газда од своје главе, бити код леба без леба* итд.).

Према домену употребе у дијалекатској прози маркиране фразеологизме поделили смо у неколико асоцијативних поља. Највише је антропоцентричних фразеологизама, а међу њима оних који се односе на људска својства и стања, као и на радње које врши човек, околности у којима се налази и живи и на међуљудске односе. Следе инаниматни, а за њима фитоцентрични и зоцентрични фразеологизми. Међу инаниматним разликују се они који се односе на особине неживих конкретних ентитета (различитих предмета) и они којима се упућује на апстрактне појмове какви су *време, тишина, бол* и сл.

Фразеолошке јединице којима се означавају **физичка својства човека** окупљају се око хиперсема *висина* и телесна конституција, *стас*, *боја коже*, *старосна доб*, *физиолошко својство*, *телесни састав*, *визуелна перцепција*, *гласање*, *кретање*, *миравање* и *екскрециони процеси*.

У оквиру асоцијативног макропоља **духовне карактеристике човека** издиференцирана су семантичка субпоља фразеологизама формирана око хиперсема *темперамент*, *осећања*, *карактер* и *способности*. Регионално обојени фразеологизми који припадају домену **темперамента** обједињени су аксиолошком хиперсемом *негативно* и реферишу на особине *безосећајности*, *непредузимљивости*, *тромости*, *пасивности*, *несналажљивости*, *плаховитости*, *уозбиљености / крутости / послушности*, *снуждености* и *резигнираности*. Фразеологизмима који се реализују са доменом *осећања* упућује се на *страх*, *стрепњу*, *мржњу*, *уживање* и *сексуалну узбуђеност*. **Карактерне црте и способности** на које се реферише фразеолошким јединицама припадају микропољима окупљеним око семантичких категоријалних својстава *однос према раду* (*изврсност*), *однос према другима* (*непоузданост*, *превртљивост*, *лицемерност*, *гордост*, *неприступачност*, *затвореност*), *однос према себи* (*слабост*, *збуњеност* и *дезорјентисаност*, *убраженост*, *самосталност*) и *способности* (*неспособност*, *глупост*, *проницљивост* и *памет*, *расуђивање*, *аналитичност*).

Низом фразеолошких јединице упућује се на **међуљудске односе**. Оне формирају микропоља са хиперсемама 'победити, савладати неког', 'чинити неке лоше', 'физичко и психичко малтретирање другог', 'претње насиљем', 'претеривање', 'нарушавање туђег простора', 'досађивање, нападност', 'испитивање', 'грдња', 'беспомоћност', 'поздрављање', 'молба', 'препознавање', 'интимност'.

Фразеологизми којима се упућује на **начин живота, околности, животне ситуације** организовани су у микропоља 'тежак живот', 'невоља', 'пропаст', 'повољнија ситуација', 'тешка ситуација', 'самачки живот', 'ленчарење', 'проводити време безнадежно'.

На **делатности, активности, поступке и понашања** човека реферише се фразеологизмима са хиперсемом 'активности у борби' (прецизност, надмудривање, варање), 'чинити да се нешто креће', 'непримерено понашање', 'прикривање истине'.

Захваљујући својој формално-семантичкој комплексности, фразеологизми су понудили обиље информација за реконструкцију стереотипа, те индивидуалне и дијалекатске језичке слике света. То је посебно изражено у класи сликовитих поређења различитог степена идиоматизације будући да она почивају на успостављању сличности између два објекта, односно на њиховом зближавању зарад тренутне карактеризације једног од њих. У таквим структурама сам одабир еталона указује на природу семантичких стереотипа.

Анализа је показала да се **физичка својства** човека у дијалекатској језичкој заједници концептуализују преко а) појмова који значе домаће животиње, и то *мазгов, пиле, кокошка, сом, гуја, грлица, црв, живина, гуска, пас*, затим б) преко појмова у вези са биљкама *лубеница, крушка, бресква*, в) преко појмова који значе разне предмете: *трупац, вејка, дирек, клада, ступе, крпа, мех, гајде*. **Темперамент** се концептуализује преко својстава уочених код а) животиња: *кучка, ћуран, ћуре, шоче, квочка, пас, настув*, затим б) других људи: *Краљевић Марко* и в) преко својстава уочених код природних појава: *киша*. **Карактер** се доминантно концептуализује преко појмова *паун, сом, теле, коњ, кокошка*, или појмова који значе људе: *стрин(к)а, Циганин*. Фразеологизми којима се реферише на **међуљудске односе** у унутрашњој форми укључују стереотипе односа човека са једне и других људи, животиња или биљака са друге стране (*човек и поп; зец, шилеже, куче; репа*), односа међу животињама (*кокошка и петао*), или неке стереотипне особине животиња (*мечка: незграпност, мачка: присност, пас: интуиција*). На **специфичне човекове активности и начин понашања** упућује се успостављањем сличности са историјском личношћу (*Змај Огњени Вук*), животињом (*мачка*) или

упућивањем на прототипичне околности у којима се људи понашају на одређен начин (*вашар, литије*).

Еталони у поредбеним фразеологизмима указују и на стереотип који се везују за неке људе. Тако се нпр. за етноним *Циганин* везује стереотип превртљивости, непоузданости. Појму 'средовечна жена', на који се у сликовитим поређењима упућује лексемама *стрина* и *стринка*, приписује се као прототипична својства емотивна слабост, крхкост, трапавост, надуреност, а онда и гест који се тиче специфичног начина физичког држања: став у ком су обе руке савијене у лактовима положене на кукове (уп. *подбочити се ко нека стринка*).

Појмовима који значе животиње углавном се у фразеолошкој дијалекатској слици света придружују негативне аксиолошке семе:

*пас* (симболише тежак живот, нижи ступањ егзистенције, симбол је обесправљености и безвредности: *мрзети некога кај пцето, зарасте ко на пцето, побљувати некога ко последње пцето, најурити неког ко шугаво куче, ко болесно куче, гледати некога ко слепо куче, скончати ко куче на утрину*; за њега се везују негативно конотирани сексуални нагони: *забалавити ко успаљен пас, ко гладан пас пред касапнице*; позитивно својство – интуиција: *осећати некога ко куче уплашенога*;

*кокошка* (слабовидост: *не видети ништа ко кокошка*; глупост: *не схватити ништа ко кокошка*; болест: *климати главом ко болесна кокошка*; обесправљеност: *газити неког ко силовит певац плашљиву кокошку*; бес: *нарогушити се ко квочка*);

*ћуран, ћуре* (глупост, комичност: *умудрен као ћуре улистано по ногама, усрати [нешто] ко ћуран мотку*; бес: *нагушити се кај ћуран*);

*сом* (глупост: *зевати ко сом у црнац, глуп као моравски сом*);

*гуска* (глупост: *погубити се ко гуске у маглу, специфичан ход: гегати се ко гуска међу гушчићи, као гушчићи на појилу сагињати се*);

*шотка* (специфичан ход: *ширити (кратке) ноге кај шоче и кривљати ко прегојен шотан, специфична ситуација, особина: уживати ко шоче на кишу*);

*мачка* (присност: *прикачити се (уз неког) кај мачка, превртљивост: шћапити ко мачка с астала*; специфичне ситуације: *зачепрљати ко мачка говно, разјурити неког ко мачке с јебишта*);

*теле* (глупост: *бленути (у неког) кај телац*).

Фразеологизмима се, поред номинативне / референцијалне вредности, актуализује експресивна значењска компонента, која је последица специфичне преобразбе значења конструкције речи, односно сликовитости. Њима говорник

изражава вредносну оцену одређеног сегмента стварности, чиме уједно карактерише и себе, позиционирајући се у улогу оцењивача који поштује одређену аксиолошку матрицу.

Показује се да је највише фразеологизама којима се изражава негативна оцена (око 80), док је око 20% јединица са позитивном модалношћу (око 20).

Компонента субјективне оцене у највећем броју примера слаже се са објективном оценом. Због опсцене семантике конституената дванаест фразеологизама улази у класу вулгаризама, осамнаест садржи стилски квалификатив *пејоративно*, шест *подругљиво*, седам *шаљиво*, док су два поредбена фразеологизма реализована у говорном чину претње. У свега неколико примера негативна субјективна оцена смањује ступањ позитивне објективне модалности (*мирисати ко варошки младожења*), што се манифестује у виду функционално-стилске компоненте подругљивости и шаљивости.

**V.3.4. Стилска функција.** Употреба територијално маркираних фразеологизама у дијалекатској књижевности Д. Михаиловића има више стилских функција.

Као специфична манифестација ДЈСС фразеологизми представљају стилско средство у сликању локалних јунака. Њима се омогућава валоризација сегмената стварности, али уједно и говорника који ту стварност процењује из одређене перспективе.

Како почивају на успостављању сличности између два објекта, односно на њиховом зближавању зарад тренутне карактеризације једног од њих, сликовите поредбене конструкције доприносе ефекту спонтаног усменог говора. Са том функцијом неретко је спроведена и инверзија фразеолошких компоненти. Поредбени фразеологизми омогућавају економичност израза, односно представљају својеврсну уштеду снаге комуниката у настојању да се укаже на денотативне карактеристике и вредносне аспекте референта.

Инкорпорирање фразеологизама у текст романа међу остале једночлане лексичке хомофункционалне јединице вршено је значајки са циљем семантичке кумулације и прецизности у описивању. У процесу успостављања хомореференцијалности и семантичке кумулације фразеологизми са прозирном мотивацијом имају доминантну семантичку улогу јер нуде специфичну двореферентну перспективу именовања – реализујући се истовремено са идиоматизованим и са основним значењем својих конституената.

Двореферентна перспектива именовања коју нуде фразеолошке јединице омогућила је различите стилске поступке, од којих је најдоминантнија алегорија. Тако

нпр. ширење слике уведене поредбеном јединицом *климам главом ко болесна кокошка* на наратив који следи *Све ми се перје обесило* (ПВ, 50), повећава степен експресивности текста. Улога фразеологизама у успостављању алегоричних слика у дијалекатској књижевности Д. Михаиловића стога јесте плодносни извор за будућа стилистичка проучавања.

**V.4. Раслојавање територијално маркиране лексике.** Територијално маркирана лексика у делима Д. Михаиловића раслојава се вертикално у зависности од услова, облика и циља комуникације (што се манифестује као употребна вредност лексичких јединица). Оштра подела лексике према критеријуму употребе у дијалекатској књижевности и дијалекатском лексичком подсистему није могућа јер оштрих граница у лексикону нема. Утврдили смо стога постојање граничних лексичких слојева који обитавају у пресеку подсистема, а чија је позиција условљена реалативно уобичајеном употребном вредношћу и релативно устаљеним прагматичким ефектима у прози на дијалекту (нпр. дисциплинарно раслојена лексика прекалапа са раслојавањем према тематском критеријуму, на основу ког се удружује у тематски скуп са социјално немаркираним лексемама у дијалекту; неки се тематски слојеви, попут лексике која се односи на сујеверје или порођај, преклапају са слојевима који карактеришу говорну личност у зависности од пола итд.).

У оквиру употребног раслојавања лексике уочили смо три релевантна критеријума који не постоје одвојено у реалности лексичког система – тематски, социјални и ситуациони. Ови су критеријуми различито испреплетани и у зависности од њихове хијерархије у мрежи односа у оквирима територијално маркиране лексике у прози Д. Михаиловића издиференцирани су: слој професионализама и специјалне терминолошке лексике са дијалекатским обележјима (као производ удруживања тематског и социјалног раслојавања) и лексика са магијском функцијом (као производ садејства ситуационог и тематског критеријума). Из перспективе социјалног раслојавања издваја се слој територијално маркираног затворског и логорашког жаргона, а онда и слојеви који доминантно карактеришу мушку или женску дијалекатску личност. У синтези тематског, ситуационог и социјалног фактора диференцира се слој еуфемизама и имплицативних израза у функцији еуфемизације.

Посматрана лексика раслојена је и према временском критеријуму, те смо издвојили и слој архаизама и историзама са једне и индивидуализама и/или неологизама са друге стране.

У складу са природом разговорног стила, у грађи је уочен обиман слој експресивне лексике, коју уз денотативно значење карактерише и асоцијативна значењска компонента оличена у ставу говорника према сегменту изванјезичке стварности који се именује или у особинама комуникатора или комуникативне ситуације.

**V.4.1. Тематско раслојавање.** Тематским раслојавањем успостављене су разлике међу лексичким слојевима условљене самим референтом. Домен употребе за које се лексеме везују одредио је њихову тематску репартицију у лексичком систему. Структуре лексичких скупова територијално маркиране лексике откривају основне преокупације ДЈЛ и начин структурирања појмова о свету у језичкој слици света, тј. начин језичке таксономије ванлингвистичких категорија.

Најшире је асоцијативно поље *човек*, у оквиру ког смо издвојили тематска поља и субскупове према хиперсемама *млад, стар; обављати / престати обављати посао; становник места, етник; физичке особине; темперамент; осећања; карактер; способности; сексуални односи и репродукција; кретање; мировање; ударање; мишљење; заборавање; претварати се, глумити; мењати се, постајати; међуљудски односи; животне околности; смрт; делови тела*. Посебан тематски скуп чине лексеме којима се реферише на различите апстрактне појмове везане за *људско понашање; људске поступке; поредак; морал; физички изглед; физичко стање (болест); невољу*. Следе тематски скуп *сујеверје* (са субскуповима *чини; процена за магијско деловање; магијске радње; митска бића*) и *друштвене игре* са свега три лексичка дијалектизма.

Уз антропоцентричну лексику најразгранатији је скуп у вези са кућом и покућством, који је сегментиран у поља: *грађевине и њени делови; посуде; алат, прибор и помоћне справе; превозна средства; намештај; одећа, обућа и платно; храна и пиће; хигијена; имовински односи; пољопривреда; сточарство;*

Тематски скуп *предмети и појаве из природе* обухвата лексеме са значењем разних предмета (камен, грана, пањ и сл.) и атмосферских појава (киша). У посебан скуп издвојени су остали предмети (лексеме са доменом *телефон, црквено звоно* итд.). Тематски скупови мањег обима јесу они обједињени 1. хиперсемом *место (предели)* и 2. хиперсемом *установе*.

**V.4.2. Предметно раслојавање. Професионализми и специјална термилошка лексика са дијалекатским обележјима.** У прози се издвајају слојеви који су предмет дисциплинарног и социјалног раслојавања – у питању су територијално



маркирани термини и професионализми у вези са грађевинским занатом, војном и рударском делатношћу.

Изворишта лексике у овим слојевима су тројака. Ту су: 1) позајмљенице из турког и немачког језика, које указују на професионални утицај и утицај цивилизацијских тековина народа који се служе језиком даваоцем, затим 2) стандарднојезичке лексеме које развијају специјализована значења семантичким механизмима, или пак у референцији задатој професионалном тематиком долази до детаљизације у оквиру системских десигнативних вредности стандарднојезичких лексема и 3) лексеме настале творбеним процесима.

Лексичким позајмљивањем успостављају се јединице терминосистема са примарно номинативном улогом, док се метафоризацијом, творбом речи и у мањој мери спецификацијом значења углавном успостављају експресивне јединице професионалног жаргона. Сужавање референције општејезичких лексема врши се у неколиким случајевима и детерминитивима који омогућавају сложене лексеме типа *летећа бригада* или *ветрени ускоп*, што представља продуктивни модел ширења хипонимских редова и у стандарднојезичким терминосистемима (уп. *ваздухопловна бригада* у стандарднојезичком лексикону).

Најразуђенији је слој територијално маркиране лексике у вези са војном професијом. У овом се слоју издвајају: 1. професионализми *nomina agentis*, са архисемом 'војник' (*чизмаш, прашинар, средњак, ремац*), 2. придеви којима се квалификује војник са архисемским својством 'који је каквог квалитета' (*тврђ, лабав*), 3. лексичко поље именица са интегралним својством 'оружје' (*крата, каријера*), 4. двочлана лексема са архисемом 'тип војне јединице' (*летећа бригада*), 5. поље са интегралном семом 'војни чин' (*чварак, гвожђурија*), 6. поље глагола са значењем припремне радње за пуцање (*уракљити*), 7. глаголи са архисемом 'пуцати' (*пипати, ткати*), 8. глаголска лексема са значењем 'напустити војну службу' (*свукувати се*). Једино је у овој скупини предметно раслојене лексике значајан удео професионалиста – тј. лексике са експресивном вредношћу, којом се на сликовит, економичан и понекад шаљив начин реферише на неке сегменте из војничког живота. У ту групу убрајамо лексеме којима се реферише на војника (*чизмаш, прашинар, средњак*) и његове особине (*тврђ, лабав*), лексеме које означавају војни чин (*чварак, гвожђурија*), глаголе којима се реферише на радњу испаливања метака (*пипати, ткати*), сложену лексему са значењем типа војне јединице: *летећа бригада*, која у војној терминологији у стандарднојезичком фонду има стилски неутралан синоним. Знатно мањи број лексема попут *крата, ракља, уракљити*

има функцију попуњавања лексичке празнине за детаљније сегментирани појмове о изванјезичкој стварности у вези са војним животом.

У тематским скуповима *грађевински занат* и *рударство* лексеме функционишу са примарно номинативном вредношћу. Терминолошка лексика грађевинског заната повезана је у лексичко-семантичко поље архисемом 'део кровне конструкције' (турцизам *мертек*, германизми *кламфа* и *фосна*, и *венчаница*, *столица*).

Територијално раслојена лексика рударског заната у прози није показала изразиту разуђеност, што је била наша почетна хипотеза, с обзиром на тематику романа *Петријин венац*. То се може оправдати одабраном и доследно спроведеном приповедном техником – сказом, при чему је нараторски глас поверен женском приповедачу који не припада социјалном слоју одређеном професијом. Рударској лексици припадају лексема номина агентис (германизам *лауфер*), професионализми са архисемама 'подземни ископи, просторије' (*сипка*, *извозно окно* и *ватрени ускоп*), и 'делови подземних ископа' (*уста*, *чвор*, *нумера*).

Предметно раслојена лексика у прози Д. Михаиловића указује на основне преокупације наратора и локалних прототипичних ликова.

**V.4.3. Ситуационо раслојавање. Лексика са магијском функцијом.** У посебном ситуационом оквиру бајања и врачања реализује се лексички слој са примарно магијском функцијом. Магијска је функција заснована на веровању да се употребом одговарајућих речи може деловати на стварност. У диференцирању овог лексичког слоја укрштају се и тематски и социјални фактори, али с обзиром на чврсте оквире ситуације и текстуалног окружења у којима се он реализује, ситуациони критеријум му даје базични идентитет. Лексика са магијском функцијом употребљава се у басмама, везује се за митолошку тематску сферу и за женску дијалекатску личност. Будући да представља еуфемистична образовања којима се избегавају табуизирана вербална средства, овај се лексички слој укључује у ширу категорију територијално маркираних еуфемизама у Михаиловићевој прози.

Због веровања да употреба речи има моћ да призове негативне аспекте у стварност, у дијалекатској говорној заједници успостављена је норма вербалног понашања која подразумева избегавање оних лексема којима се истиче негативна перспектива митолошког појма. У стихованој форми, изговореној са циљем терања демона, за именовање ђавола и других демона болести употребљавају се семантички дијалектизми који откривају неке концептуалне представе у дијалекатској језичкој слици света – ђаво се замишља као зооморфно биће са рогом, црном длаком и црвеним

очима (*црни, црвени, рога, рогоња, црнокрили*); он намеће човеку зло, доноси болести (*намет*); активност ђавола може бити у вези са клетвом, или каквом магијском радњом друге особе – врачарице, што захтева еквивалентну противрадњу, обред којим се протерују зле силе (*опадина*). Стереотипи у вези са физичком репрезентацијом ђавола представљају семантичке универзалије у индоевропској језичкој заједници.

Неке лексеме из овог слоја указују на могућност да у дијалекатској језичкој слици света још увек није дошло до доследне сублимације представа о злим демонима у једнопојмовну структуру ђаво' (такве су лексеме *опадина* и *армија* са хиперсемом мноштво). Пејоративи у улози еуфемизације (*дивљак, будала* и *лудак*) потврђују да је у говорној заједници дозвољено исказивање говорниковог негативног става према злим магијским силама уколико је именовањем избегнут негативни митолошки аспект. С друге стране, функционалном се испоставља и антифраза у виду употребе лексеме са позитивном оценом (*слатки*) за негативно вреднован појам (Ђаво), са циљем избегавања фокализације негативне семантике појма, и у складу са комуникативном намером говорника који настоји да одобровољи и придобије именованог (Ђавола, демона).

#### **V.4.4. Социјално раслојавање.**

**Затворски и логорашки жаргон.** Регионално обојена лексика која је вербални маркер затвореника из околине Ћуприје и централне Србије представља јединицу социјалног раслојавања дијалекатског лексичког подсистема у прози Д. Михаиловића. Овај се лексички слој реализује у приповедању Жике Курјака у контексту стилског слагања са експресивним наративом, или у контексту стилског контраста, када је жаргонска лексика уклопљена у стилски неутралан дијалекатски текст као показатељ туђе тачке гледишта.

Лексеме из подсистема затворског жаргона референцијом се све везују за денотате у вези са затворским животом и окупљају се око архисема 'затвореник' (*понављач, ћела*), 'затвор' (*фиока, бања, забелица, бутурница, твртка, тврдосерница*), 'лудница' (*љуљка, луда болница*), 'посуда' (*кибла*), 'дежурати' (*пожарчити*). Употребна вредност ове групе жаргонизама указује на говорника мушког пола, који је део супкултуре и на комуникативну ситуацију коју карактерише непосредност и снижени степен експресивне тоналности.

Територијално обележене лексеме које припадају затворском и логорашком жаргону указују на неке специфичности језичке слике света једног друштвеног слоја. Шаљиве метафоричне слике које се откривају у унутрашњој форми речи и иронија

заснована на диспропорцији мотивног и реализованог значења указује на језичку личност која је дехуманизована и измучена затворским животом и која своју позицију брани хумором кроз језичку игру. Лексички слој затворског жаргона преклапа се са експресивном, неретко вулгарном лексиком која је карактеристика општијег жаргона, тачније – мушког вербалног израза у прози.

**Тематска репартиција лексике у зависности од пола.** На основу употребе лексике у дијалекатској прози Д. Михаиловића, уочили смо разлике у вербалном понашању мушке и женске дијалекатске језичке личности у вези са тематским репертоаром лексичких јединица и њиховим тоналитетом експресивности. Овај критеријум не подразумева строго издвајање лексичких слојева који карактеришу мушке и женске говорнике, већ више стилску предиспонираност лексике да се нађе у наративу једних или других говорника. Стилска репартиција одређених лексичких слојева у вербалном понашању мушких и женских приповедача указује на поделу послова и основне преокупације мушке и женске дијалекатске језичке личности, те на специфичности мушке и женске ЈСС.

Мушкарци у ћупријском Поморављу усмерени су на послове у вези са грађевином, рударством, војском, па су у мушким наративаима фреквентнији регионални професионализми, а употреба затворског жаргона одлика је концептуалног света оних појединаца који су имали затвореничког и логорашког искуства. Регионални жаргонизми који су у употреби међу затвореницима реализовани су доследно у мушком наративу, што упућује на чињеницу да су углавном мушкарци били преступници и да су представљали основу политичког отпора и сумњива лица пред законом. Вулгарна лексика која је вербални манир мушких приповедача израз је бунта, настојања да се искаже непоколебљив став и негативна оцена неких сегмената стварности, као и позиција владања животним ситуацијама. Мушки приповедачи употребом вулгарне лексике чешће показују непоштовање према саговорнику, или нису свесни употребне ограничености опцене лексике која важи за језички стандард.

Женски наратори употребљавају лексику која показује њихову усмереност на кућне послове и предмете, међуљудске односе, унутрашња проживљавања, сујеверје, а одсуство вулгаризама и употреба еуфемизама открива строже вербалне норме за женску дијалекатску личност.

**V.4.5. Раслојавање условљено комбинацијом тематског, ситуационог и социјалног фактора. Еуфемизми.** Одређени семантички стереотипи у дијалекатској језичкој слици света креирали су одабир лексике у складу са 1) критеријумом

ситуативности, када говорник свој тон, односно избор лексичких средстава врши са циљем поштовања саговорника, затим 2) у складу са тематским критеријумом, што значи да постоје одређени појмови на које се не може упућивати свим изражајним могућностима у лексикону, и 3) социјалним критеријумом, према ком постоји посебна норма говорног понашања за женску дијалекатску језичку личност. У нашој грађи се издвајају еуфемизми у виду лексема и устаљених израза којима се нуди ублажујућа перспектива на табуизирани сегменте стварности.

Еуфемизми су доминантна одлика Петријиног наратива и везују се пре свега за соматске појмове са опсценом семантиком, за смрт и секс, а онда и за табуизирани митолошке појмове. Са функцијом ублажавања семантичких табуа издвојили смо регионализме добијене семантичким извођењем и морфолошком деривацијом, а онда и деиктичке речи (заменице и заменички прилози).

Оштејезичким лексемама са регионалним еуфемистичним значењем успешно се из фокуса помера негативна, табуизирана семантика. У основи значења лексичких еуфемизама у роману *Петријин венац* јесте механизам метафоричног или метонимијског изођења значења. Овој групи припадају семантички дијалектизми *грешка, прегрешити, погрешити, тешка, чувати се, остати, пореметити се, фаличан* итд., који се односе на сексуални живот, трудноћу, на репродуктивне и физиолошке функције. Отварајући нову перспективу погледа на сегменте стварности, лексички еуфемизми извор су стилистичке синонимије.

Показним заменицама и заменичким прилозима упућује се на негативно конотиране појмове 'ђаво' и 'смрт', појмове који су у вези са женским телесним функцијама и интимним деловима тела.

Са функцијом еуфемизације у Михаиловићевој дијалекатској прози у употреби су и релативно устаљени импликативни изрази. Њима се говорник ограђује од препективе из које је извршио именовање, уколико оно није у складу са вербалним нормама у језичкој заједници. Као вербални отклон од перспективе именовања опсцених појмова у употреби су нерелигиозни изрази, односно изрази са лексичким конституентима профане семантике: *да простиш* и *извини*. Изрази са централном лексемом *Бог* или *Господ* (*боже ме прости, не дај боже, саклони боже, саклони Господе*), као и изрази *не било примењено, далеко било, злу не требало* користе се као вербално оправдање нарушавања стереотипа који, у складу са хришћанском вертикалом, забрањују поистовећивање животиње и човека са једне, и човека и светих са друге стране. Уз то, овим изразима мармирају се још и стереотипи у вези са смрћу, болешћу,

лудилом, односно оним сегментима живота којима не управља човек, већ који се перципирају као последица више, божанске воље.

Познавање семантичких стереотипа и средстава еуфемизације у датој говорној заједници представља тип процедуралног знања о функционисању лексикона и нужно је за оптималну комуникацију у говорној заједници. У уметничком тексту употреба еуфемизама важна је за разумевање психологије и културолошке заснованости јунака-наратора. Социолошки аспект посматрања еуфемизама који раскривају семантичке стереотипе указује на психолошке сукобе унутар индивидуе (наратора), која је у обавези да вербално и невербално дела у складу са друштвеном нормом.

Унутрашњи и спољашњи заплети у роману у сагласју су са природом семантичких стереотипа – они се актуализују истовремено као елементи одбране друштвене позиције с једне стране и као покретач у сазревању и делању језичке личности. Емоционално обојени садржаји читаве говорне заједнице постају хоризонт коме индивидуа мора да одговори, па се унутрашњи заплети у Петрији одигравају управо због колизије индивидуалног стремљења и друштвено очекиваног делања: тако нпр., у складу са стереотипном представом појма трудноће и порођаја као срамног чина, Петрија од мужа крије да се порађа и губи дете; због учињене прељубе, која је контекстуализована као грешка и обојена опсценом семантиком, Петрија трага за адекватном казном и ослобађањем од кривице итд.

**V.4.6. Временско раслојавање.** Територијално раслојена лексика у делима Д. Михаиловића пружа податке и о временском раслојавању дијалекатског лексикона.

Уколико статус архаичне лексике самеравамо према општем лексичком фонду, одређујући је као лексику која се повлачи из употребе и функционише тек спорадично у неким дијалектима, већина територијално маркиране лексике употребљене у књижевности Д. Михаиловића може се тумачити као део архаичног фонда лексикона српског језика. Немогуће је прецизно утврдити границе између критеријума нераспрострањености и временске обележености лексике. Уз то, лексема која је архаична у односу на општи лексикон не мора имати архаичан статус и у датом дијалекту. С друге стране, отворено је и питање да ли незабележеност лексеме у речницима (какав је случај са именицом *слинавка* 'врста печурке' или са значењем лексеме *тиљарица* 'неозбиљна, лаковерна особа') указује на статус неологизма или се ради о недоследној забележености лексике. Отуда су процене временске раслојености условне природе.

Специфична контекстуализација лексике у дијалекатској књижевности пружила нам је податке о актуелности маркиране лексике у систему дијалекта. Архаична дијалекатска лексика доследно боји наратив у *Петријином венцу*, који показује најизразитије дијалекатске језичке црте, док језичку личност наратора у *Чизмашима* карактерише употреба семантичких неологизама и индивидуализама.

Контекстуални показатељи архаичности територијално раслојене лексике у делима су: 1. реализација искључиво у оквиру фразеологизама или делимично пресемантизованих конструкција, што указује на *неслободну*/ограничену употребу лексеме и поступно повлачење из лексичког подсистема, 2. појављивање у *Петријином венцу* у наративу старије жене дијалекатског говорника и у наративу других старијих дијалекатских приповедача и 3. постојање немаркираних синонима, који су фреквентнији у дијалекатском књижевном изразу Д. Михаиловића. Архаизми у дијалекту су лексеме: *вас`сав*, *цео`* (РСАНУ арх. покр.), *мањ`једино*, *осим`*, *раз/рас`* против; *ван*, *мимо`* (РСАНУ заст.), *чес`част`* (РСАНУ *чест* цсл. заст.), *вејка`грана`* (РСАНУ покр. заст.) и *машина`шибица`* (РСАНУ покр. заст.).

Издвојили смо и слој историзама који у дискурс уносе атмосферу прошлих времена. Међу њима су углавном лексичке јединице којима се упућује на појмове из домена материјалне културе (нпр. *котлајка*, *карлица*, *наћве*, *трло*, *шивенак* итд.)

Као критеријум за претпоставку о статусу неологизама послужила је непотврђеност лексике у расположивим речницима. Позајмљивање и творба речи извор су лексичких неологизама, попут *бузерант`хуља*, *нитков`*, *фосна`даска* дебљине 5 центиметара која се користи у грађевини, *пиздун`лоша*, *неморална*, *непоуздана особа*; *цинкарош`*, *слинавка* и *балегара* са значењем `врста гљиве која испушта лепљиву течност`, *перило`домаћи сапун*, *средство за прање`*, *пргавитина`прек*, *плаховит*, *пргав човек`*, *прашинар`обичан војник*, *војник без чинова и искуства`*, *твртка`затвор`* итд.

Разноликост комуникативних оквира у којима се лексеме реализују у прози извор је и нових значења, те смо у грађи уочили и један број семантичких неологизама, као што су: *политика`правила`*, *пуољ`руменило`*, *податан`* (о жени) `лака, која лако ступа у сексуалне односе`, *пиљарица`неозбиљна*, *лаковерна особа`*, *застранити`* (о болести) `погоршати, постати неизлечив, интензиван`, *распомамити се`* (бол) `погоршати се, појачати се`, *расточивати се`* (од јада и злоће) `патити, једити се, гристи се`, *омаћи се`полудети`*, *олалија`* индив. (етн.) `бакља од баштенских метли`. Као нараторске окационализме, који настају у експресивним говорним чиновима с циљем именовања денотата чији основни номинат у језику говорник не познаје, издвојили смо јединице:

ченгела`медицински прибор), или зарад постизања додатане експресивности: *лазнути* (о руменилу) избити, појавити се; *черечити* сећи, оперисати; *фиранга* мрак, замрачење, замаглење вида изазвано несвестицом и сл.

#### V.4.7. Експресивна лексика.

Специфична значењска структура, употребна вредност и посебни прагматички ефекти издвајају слој експресивне лексике у дијалекатској књижевности Д. Михаиловића. Симулација усмене говорне форме условила је бројне ситуационе оквире у којима се реализује територијално маркирана лексика која, уз реализацију референцијалног значења, одређује говорников однос према сегментима стварности, према комуникативној ситуацији и саговорницима, или пак детерминише самог говорника. Експресивна лексика стога представља посебне јединице раслојености лексичког система дијалекта и језичке личности наратора и писца.

Експресивну лексику у прози Д. Михаиловића карактеришу две врсте изражајности (експресивности): а) спољашња експресивност или стилска маркираност, која се заснива на формалној специфичности лексеме и њеној везаности за одређени идиом или ситуациони оквир (нпр. за дијалекат или социолекат и сл.) и б) унутрашња, која се заснива на конотацији, оличеној у компоненти оцене сегмената изванјезичке стварности и у спреси илокутивне снаге и перлокуцијских ефеката.

Територијално раслојена лексика се у делима Д. Михаиловића јавља у двама типовима текстуалног окружења, који опредељују тип експресивности.

**Стилска експресивност.** У појединим приповеткама и романима *Гори Морава* и *Злотвори* надређени приповедач који приповеда на стандарднојезичком идиому спорадично употребљава територијално маркирану лексику у оквиру сопственог наративног нивоа а не као елемент цитатности. У таквом се приповедном оквиру територијално раслојена лексика јавља као стилски маркирана, увећавајући уметничку информацију. Њоме се указује на 1) порекло наратора, 2) његову повезаност са матерњим дијалектом, 3) на предметни регистар, тј. на условљеност темом која захтева употребу дијалекатске речи, и 4. њоме се избегава окамењеност књижевног језика. Стилска изражајност ове лексике остварује се захваљујући контрасту са неутралним, стандарднојезичким контекстом. Спорадична употреба територијално маркиране лексике у стандарднојезичком наративу уместо неутралних лексичких еквивалената успоставља ефекат неформалне стилске ситуације у којој наратор претпоставља



блискији однос са замишљеним саговорником. Ова лексика показује потпуну формално-семантичку уклопљеност у стандарднојезички контекст.

Једна група стилски маркираних лексема међу територијално раслојеном лексиком обавља примарно референцијалну функцију у стандарднојезичком наративу, што значи да стандарднојезички систем не познаје лексички еквивалент. Обично је именовани појам спецификованији од потенцијалних еквивалената у стандарднојезичком лексикону, па би употреба општејезичке лексеме са ширим десигнатом ишла на штету аутентичности слике. У неким аспектима детаљнија а у неким специфична сегментација стварности тиче се територијално маркираних лексема које припадају неколиким тематским скуповима: сточарство (*појатар, мећа, кашкало*), пољопривреда (*дванаестак, шеснаестак, бели кромпир*), врсте грађевина и њених делова (*чатмара, чатмарски, трло, фосна*), текстил различите намене (*чантра, церада*), посуђе (*чорбалук, цимента, котлајка, кибла*), друштвене игре (*мунте*), празноверје (*брзоречица*) и народно лечење (*испрана маст*) итд.

Друга група територијално маркиране лексике која је реализована у стандарднојезичком наративу са стилском функцијом има једнолексемске еквиваленте у стандарднојезичком лексикону. Њихова је стилска функција у карактеризацији самог приповедача, који одабиром регионализама себе одређује према пореклу и притом открива сопствени сентиментални однос према тематици говора и периоду живота који је обележен матерњим дијалектом. Како је лексика матерњег идиома експонент емотивно похрањених концепата, њена употреба у стилски контрастираном стандарднојезичком окружењу за наратора има сентименталну вредност. На ову се улогу регионализама у стандарднојезичком наративу надовезује и функција онеобичавања поруке која се преноси и функција богаћења концептуалне сфере говорника савременог српског језика. Уз то, неке лексеме носе и конотативну оцену, па су у том смислу информативније од неутралних стандарднојезичких синонима.

Стилска динамика која је успостављена садејством територијално раслојене лексике са стандарднојезичким текстуалним окружењем репрезентује однос између система и подсистема, који подразумева пропустљиву границу и функционално сељење елемената подсистема у стандарднојезички лексикон. Синоними у дијасисистему испостављају се као основни извор стилске маркираности у прози Д. Михаиловића. Фиксирање лексема дијалекатског подсистема у стандарднојезичко окружење у књижевним делима Д. Михаиловића отвара и могућност за њихово потенцијално нормирање.

**Конотативна експресивност.** Лексика која своју изражајност заснива на конотативној компоненти значења, која се манифестује у виду компоненте оцене стварности, представља обијмнији лексички слој територијално раслојене лексике у Михаиловићевој прози.

Анализирани конотативни експресиви прагматичке ефекте испољавају кроз а) унутрашњу форму (нпр. *ћорча*, *гунтураћ*, *мрцина* итд.), б) гласовни склоп (нпр. *џуца*, *бузерант*, *дзодзоња*, *избубецати*, *скамлицати* итд.) и в) компоненте емотивно-оцењивачке модалности (КСО, ЕмК). Идентитет експресивној лексици овога типа дају прагматичке компоненте које одређују говорника, његов однос према објекту именована, према саговорнику и према комуникативној ситуацији (КСО, ЕмК, ЕксКС, ЕксКП и ФСК).

Највећи број анализираних експресива представљају прагмема са лексикализованом компонентом објективне оцене, која се преображава у конкретним комуникативним ситуацијама, у складу са субјективном оценом и комуникативним намерама говорника. Примери у којима је и компонента објективне оцене у говорној заједници подложна модификацији (нпр. *геак*, *геца*) веома су ретки.

Груписање територијално маркиране експресивне лексике у лексичко-семантичка поља извршили смо према критеријуму квалитета експресивне тоналности на јединице позитивне (фамилијарно, хипокористично и сл.) и јединице негативне (пејоративно, злонамерно, погрдно, прекорно, вулгарно, фамилијарно) експресивности, а диференцијалне семе које организују подгрупе експресива указују на степен експресивне тоналности, који може бити висок, повишен и снижен. У складу са типовима стилских ситуација које функционишу у делима Д. Михаиловића издвајали смо функционално-стилске подгрупе експресива које маркирамо етикетама *шаљиво* (ситуација у којој говорник експресивно име бира како би се нашалио са саговорником, или како би у наразији изградио шаљиву слику у вези са објектом именована), *хипокористично* (имена која се употребљавају када говорник и саговорник односно објекат именована јесу у фамилијарном, блиском односу пријатељства и рођаштва), *вулгарно/просто* (имена везана за грубе и увредљиве говорне ситуације у којима говорник посеже за лексемама са опсценом семантиком), *презриво* (имена која се везују за грубе комуникационе оквире у којима говорник изражава интензивне негативне емоције – презир, према објекту именована), *злонамерно* (експресиви којима говорник показује злонамерни однос према објекту именована) и *прекорно* или *ваститно* (тиче се

имена која говорник употребљава добронамерно са циљем да прекори или са васпитном улогом усмереном на објекат именованја).

Са становишта теорије о језичкој личности и теорије о језичкој слици света, употреба експресивне лексике у делима Д. Михаиловића омогућила је реконструкцију прототипичних одлика дијалекатске језичке слике света.

У делима Д. Михаиловића главни покретач експресивног вербалног понашања на лексичком плану јесте човек са својим особинама и својим понашањем. Особине и поступци човека главни су сегменти изванјезичког света подложни објективној и субјективној евалуацији.

Знатно већи број експресива негативне објективне оцене указује на то да дијалекатска језичка личност вредносну оцену изражава пре свега у сучељавању са негативним особинама и активностима људи. И мањи број неантропоцентричних експресива са негативном тоналношћу смештен је у такав прагматички оквир да се негативна оцена преноси на људе. Кроз употребу експресива негативне тоналности изражена је тежња заједнице да укине појаве које су негативно евалуиране.

Експресиви антропоцентричног карактера усмерени су на морална и психичка својства људи. Чак се и експресивима којима се изражава оцена физичких својстава секундарно евалуира карактерно својство.

Грађа је показала активну тенденцију употребе јединица негативне експресивности у фамилијарним комуникативним ситуацијама, које смо окарактерисали као шалјиве. Такво функционално-стилско окружење снижава степен негативне експресивности. Особина дијалекатске језичке личности да позитивне емоције према објекту именованја исказује лексемама са негативном денотативном модалношћу за циљ има фамилијарну шалу са саговорником, избегавање патетизације при исказивању позитивних емоција, а онда и појачавање блискости међу говорницима.

Експресиви позитивне тоналности су ретки и углавном се тичу именичких хипокористичких образовања.

Са становишта врсте речи, међу дијалекатским експресивима у делима Д. Михаиловића доминирају именичке и глаголске лексеме, али има и експресивних придева. У грађи изостају експресивни покрајински прилози. Овакав однос заступљености врста речи у слоју експресивне лексике указује на непосредан и директан начин изражавања оцена и емоција (именицама и глаголима), те на одсуство индиректног увођења емоционалног изражавања говорника (експресивним прилозима).

Дијалекатска језичка личност ступа у комуникацију директно, без потребе за увођењем међуступњева (секундарних експресивних детерминатива попут придева и прилога) који би на вербалном плану омогућили поступно зближавање саговорника.

Ако се упореди тип експресивности глаголских и именичких експресива, може се приметити да глаголи, у складу са својом сложеном граматичком и семантичком структуром, дају више могућности за нијансирање прагматичких компонената. Глаголским експресивима негативне оцене негативно се валоризују субјекат или објекат радње. Покретач експресивног именованја може бити само вршење радње, начин вршења радње или емпатија са објектом негативно евалуиране радње.

На основу дијагностичких обележја посматраних експресива, који су покретачи субјективне и емоционалне оцене, закључили смо да дијалекатска језичка личност негативно вреднује особине уображености, хвалисавости, неморалности, лицемерја, улизиштва, тврдоглавости, плаховитости, глупости, немарности, неуредности, расипништва, нерадништва, пијанства, простаклука, кукавичлука, неокретности, неспособности, сметености, туњавости, неенергичности, мршавости (физичке закржљалости), затим тешке неисплативе физичке послове (сељак, рудар, физички радник). Негативно је све што је претерано: претерано узимање алкохола, хране, претерано наглашавање црта лица, упадљиви покрети, претерано, нападно и безразложно смејање. Непожељним се сматрају радње којима се другима наноси зло.

**Потенцијал експресивне лексике у приповедним стратегијама.** Територијално маркирана експресивна лексика у књижевним делима Д. Михаиловића јавља се и у дијалекти као елемент туђег говора, када не представља емотивну вербалну реакцију основног наратора већ говорника на нижем наративном нивоу. У таквим случајевима одабир експресива није условљен емотивном реакцијом говорника, већ служи да се њиме пренесе туђа субјективна оцена и емоционална реакција, те, како се у једној речи налазе два гласа, и денотативно и прагматичко значење почињу служити новим циљевима. Као семантички и прагматички комплексна јединица, експресивна лексема као двогласна реч постаје простор уживљавања наратора у мисли јунака. Она се испоставља и као погодно приповедачко средство за реципијентово уживљавање у унутрашњи свет ликова, при чему се избегава пренаглашена сугестивност основног приповедача. Тиме се појачава интегритет основног наратора и читаочево поверење у њега, што је посебно битно за успешност стратегије распоређивања информација у прозном делу. Надређени приповедач *двогласним* експресивом или показује наклоност према јунаку приповетке чији став и емоцију преноси, односно слаже се са његовим

ставом, или исказује отклон, неслагање са вредносном оценом јунака. У оба се случаја реципијенту привидно оставља избор између различитих тачака гледања, те се успешно маскира сугестивност основног наратора у наметању сопствене идеолошке позиције.

Као основна приповедна стратегија на лексичком нивоу која омогућава укрштање различитих тачака гледишта из којих се врши евалуација сегмената стварности, радњи, јунака итд., као и преплитање гласа и фокализације надређених наратора, експресивна лексика је плодносно тло за будућа нараторолошка истраживања.

**V.5. Синтагматски односи.** Два типа синтагматских односа у дијалекатској прози Д. Михаиловића посебно указују на 1) видове територијалног варирања лексикона, 2) на принципе уклапања територијално раслојене лексике у стандарднојезички израз, те у општи лексикон српског језика и 3) на видове индивидуализације лексичких јединица при функционалном сељењу из подсистема у лексички систем. Специфичним комбиновањем лексике, које зависи од природе језичке личности, стварају се услови за 1) успостављање нових семантичких вредности постојећих лексичких јединица, што је предуслов за лексичко варирање различитог типа, па тако и стварање територијалних варијација у лексикону и за 2) успостављање значења које је показатељ интеграције територијално маркиране лексике у стандарднојезички лексикон. Зато је описивање типова лексичког садејства значајно за предвиђање системских померања јединица у лексикону српског језика.

**V.5.1. Колокације.** Роман *Петријин венац* пружио нам је богат материјал за утврђивање територијалног варирања на плану колокација. Књижевни текст на дијалекту посебно је био значајан за овај сегмент рада, јер се у србистичкој литератури занемарују варијације које почивају на лексичкој солидарности, а и дијалекатска лексикографија остаје у сфери парадигматике. Праћење дијалекатског варирања колокација допринос је проучавању дијахронијских промена у наклоности речи за одређени тип спајања са другим речима у синтагматске низове.

Према теоријском становишту да је значење услов и последица колокација, утврдили смо следеће типове маркираних колокација у прози, које представљају дијалекатску специфичност: 1) лексичка солидарност условљава специфичан домен употребе, те за последицу има метафоричну реализацију једног колоката (*болес лежи, дебела ноћ, боса глава* и сл.); 2) као колокат реализује се хипоним спрам потенцијалног и у стандарду очекиваног хиперонима (нпр. *кратити дрва, гудети у ћемане, готвити ручак* према *сећи дрва, свирати ћемане, спремати ручак*), 3) варирање колокација

почива на супституцији колоката синонимом (нпр. *врцнути шибицу* : *креснути шибицу*, *саградити дете* : *направити дете*, *начинити каријеру* : *изградити каријеру*, *начинити свадбу* : *направити свадбу*, *закачити друго стање* : *поткачити друго стање* : *задесити [неког] друго стање*). У групама 2) и 3) спајају се домени који на тај начин функционишу и у општем лексикону, само са другачијом лексичком реализацијом.

Неке од колокација које се реализују као необележена веза у дијалекатском књижевном тексту (у дијалекатском лексикону), препознате су као експресивни потенцијал стандарднојезичком идиому. Тако територијална специфичност колокација попут *боса глава* почива на опозицији *необележено* (у дијалекту) : *експресивно* (*шаливо*, према РСАНУ, у језичком стандарду).

Реализоване метафоре у маркираним колокацијама указале су на доминантне перспективе поимања изванјезичке стварности – на пресудне животне ситуације у говорној заједници гледа се из перспективе радника-градитеља (*саградити дете*, *начинити свадбу*, *направити абортус*); појмови попут болести, невоље, година налазе се изван моћи и воље човека, те су персонификовани (*болес лежи*, *невоља стиче*, *године притискају*); временске димензије схватају се преко просторних (*дебела ноћ*); употреба хипонима као колоката упућује на чињеницу о спецификованијој сегментацији изванјезичке стварности која се односи на радове у домаћинству (*готвити ручак*, *кресати сикирчетом*, *кратити дрва*).

**V.5.2. Контекстуална синонимија.** Конструкције допуњавања или прецизирања асоцијативним низањем једнореферентних блискозначница значајно су стилистичко средство у делима Д. Михаиловића у којима се симулира усмени говор. Таква особина текста омогућила нам је да анализирамо односе међу контекстуалним синонимима. Хомореференцијалност лексичких јединица исте категоријално-граматичке врсте, од којих је бар једна територијално маркирана, пружила нам је информације о њиховој семантичкој међуусловљености. Њихова комуникативна нужност у тексту, оличена у значењској специфичности или посебној перспективи из које је извршено именовање, оправдава њихово супостојање у сфери лексикона српског језика, а семантичка међуусловљеност омогућава посебност референцијалног значења које може бити покретач системских промена.

Уочили смо три типа међусобног семантичког позиционирања контекстуалних синонима: 1) стандарднојезичка семема омогућава реализацију а) секундарне лексичко-семантичке алолексе регионализма, на тај начин што реализује његову имплицитну сему (нпр. стандарднојезички придев *немотњи* моносемира регионализам *дртав*), или б)

регионалне семеме стандарднојезичке лексеме (нпр. *заборавити* моносемира глаголе *замести* и *затрљати*), 2) блискозначнице једна другу контекстуализују тако да се реализују као секундарне семеме (*стрвина* : *мрцина*), 3) стандарднојезичка лексема са широм десигнацијом као хипероним позиционира регионалну лексему у одређено лексичко-семантичко поље (нпр. однос *чинија* : *чорбалук*; *лавор* : *леген*). У типовима садејства наведеним под 2) и 3) долази до активације бар једне потенцијалне семе једног синонима, док у типу под 3) долази до неутрализације диференцијалних обележја хипонима.

Примери у којима стандарднојезичке лексеме делимитирају територијално маркиране јединице показују путеве интеграције лексема из подсистема у стандарднојезички лексикон, док садејства у ком се стандарднојезичке лексеме реализују са територијално маркираним значењем указују на путеве раслојавања лексикона.

Поред утврђених типова семантичке међуусловљености, анализа је показала и то да међу контекстуалним синонимима постоји разлика у перспективи из које се именовање врши, а која је условљена или природом именованца или природом реалије. У зависности од тога да ли је лексема у солидарности са референтним синонимом реализована у основном или секундарном значењу, она има различите комуникативне ефекте. Нпр. у хомореференцији са придевом *немотњи* лексема *дртав* остварује се у секундарном значењу који је *немоћан*, али са гешталт структуром *немоћан* је зато што је *дртав/стар* која произлази из асоцијативне везе са основним значењем. Ова референцијална вредност указује на могућност системског покретања значењске структуре регионалног придева. Истовремено, информативна полифонија присутна у територијално маркираном придеву и њено одсуство у стандарднојезичкој лексеми упућује на комуникативну нужност блискозначница и на оправданост њиховог супостојања у лексичком систему.

Семантички компатибилан међуутицај референтних синонима још једном потврђује почетну хипотезу да писац јединице подсистема и система комбинује не рушећи законе семантичког слагања. Анализирани примери показују да се лексичко-семантички дијалектизми уклапају у принципе семантичког комбиновања и продуктивних механизма семантичке творбе, те да са становишта значењског нормирања нема препрека њиховој интеграцији у општи лексикон. Регионална лексика у прози Д. Михаиловића стога представља репрезентативни потенцијал за богаћење лексикона српског језика на дијалекатској основици.

V.6. Крећући од текстова прозних дела Д. Михаиловића и анализирајући територијално маркирану лексику у говорној (писаној) реализацији, изнели смо претпоставке о функционисању индивидуалне језичке слике света приповедача који је дијалекатски говорник, а онда и особине ДЈСС која се укључује шире у национални језик. Праћење лексичких манифестација у говору дијалекатских наратора у прози допринос је дијалекатској лексикографији и лексикологији, и уједно омогућава сазнања о прожимању лексичких подсистема српског језика.

Свестрана анализа територијално раслојене лексике у књижевним делима Д. Михаиловића потврдила је почетне хипотезе. Лексика народних говора значајки је фиксирана у уметничком тексту, те као таква представља потенцијал за попуњавање стандарднојезичког лексикона. Дијалекатске речи су употребљаване у говору наратора у складу не само са познавањем њихових значењских потенцијала у дијалекту већ и са познавањем њихових функционалних особености. Семантичке, стилске и прагматичке карактеристике употребљене лексике, и њена организација у тематске скупове и лексичко-семантичка поља одражавају сегменте стварности у колективном сазнању носилаца дијалекта, односно доприносе реконструкцији дијалекатске језичке слике света. Због те везе територијално маркирана лексика послужила је Драгославу Михаиловићу ефективно сликање детаља из живота јунака – носилаца дијалекта.



## VI ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

### Извори

- Б:** Драгослав Михаиловић, Богиње, *Фреде, лаку ноћ*, Београд: Глас, 1977, 70–83.
- БКГ:** Драгослав Михаиловић, Барабе, коњи и гегуле, *Ухвати звезду падалицу*, Београд: СКЗ, 1983, 9–18.
- ГМ:** Драгослав Михаиловић, *Гори Морава*, Београд: СКЗ, 1994.
- ЖНЦД:** Драгослав Михаиловић, Кратак приказ живота на цариградском друму, *Јалова јесен*, Београд: Народна књига–Алфа, 2000, 5–22.
- З:** Драгослав Михаиловић, *Злотвори*, Београд: Народна књига, Алфа, 1997.
- ЈИ:** Драгослав Михаиловић, Јапанска играчка, *Ухвати звезду падалицу*, Београд: СКЗ, 1983, 93–139.
- ЈЈ:** Драгослав Михаиловић, Јалова јесен, *Јалова јесен*, Београд: Народна књига–Алфа, 2000, 182–212.
- КОФ:** Драгослав Михаиловић, О томе како је остала флека, *Фреде, лаку ноћ*, Београд: Глас, 1977, 136–172.
- Л:** Драгослав Михаиловић, Лилика, *Фреде, лаку ноћ*, Београд: Глас, 1977, 45–69.
- МБ:** Драгослав Михаиловић, Мијандрош и Беља, *Јалова јесен*, Београд: Народна књига–Алфа, 2000, 104–137.
- ОСУ:** Драгослав Михаиловић, Они се удружују, *Ухвати звезду падалицу*, Београд: СКЗ, 1983, 158–167.
- П:** Драгослав Михаиловић, Путник, *Фреде, лаку ноћ*, Београд: Глас, 1977, 24–43.
- ПВ:** Драгослав Михаиловић, *Петријин венац*, Београд: Нолит, 1981.
- РИВ:** Драгослав Михаиловић, Ранко и Власта, *Лов на стенице*, Београд: БИГЗ – Приштина: Панорама, 1993, 52–74.
- РР:** Драгослав Михаиловић, Руководилац радова, *Лов на стенице*, Београд: БИГЗ – Приштина: Панорама, 1993, 75–100.
- СПСС:** Драгослав Михаиловић, Свети Петар спасава Србе, *Јалова јесен*, Београд: Народна књига–Алфа, 2000, 213–241.
- ТПСП:** Драгослав Михаиловић, Треће пролеће Свете Петронијевића, *Ухвати звезду падалицу*, Београд: СКЗ, 1983, 57–92.
- УЗП:** Драгослав Михаиловић, Ухвати звезду падалицу, *Ухвати звезду падалицу*, Београд: СКЗ, 1983, 168–178.
- Ч:** Драгослав Михаиловић, *Чизмаш*, Београд: БИГЗ–СКЗ–Просвета, 1984.
- ЧДОТ:** Драгослав Михаиловић, Чија то душа овуда тумара, *Ухвати звезду падалицу*, Београд: СКЗ, 1983, 140–158.
- ЧКО:** Драгослав Михаиловић, Чизмаш у кицошком оделу, *Лов на стенице*, Београд: БИГЗ – Приштина: Панорама, 1993, 101–114.
- ШМ:** Драгослав Михаиловић, Шукар место, *Ухвати звезду падалицу*, Београд: СКЗ, 1983, 29–56.

### Литература

- Allan–Burridge 2006:** Keith Allan, Kate Burridge, *Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language*, New York: Cambridge University Press.
- Geeraerts 2002:** Dirk Geeraerts, The interaction of metaphor and metonymy in composite expressions, у René Dirven, Ralf Pörings (red.), *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*, Berlin: Mouton de Gruyter, 435–465.
- Gossens 1990:** Louis Gossens, Metaphonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions of linguistic action. у: *Cognitive Linguistics*, 323–340, <https://www.degruyter.com/view/j/cogl.1990.1.issue-3/cogl.1990.1.3.323/cogl.1990.1.3.323.xml>, 8. 7. 2017.
- Wieniec Petrii 1978:** D. Mihailović, *Wieniec Petrii*, Przelad s serbsko-chorwackiego Elżbieta Kwaśniewska, Łódź: Wydawnictwo Łódzie.

- Yule 2002:** George Yule, *Pragmatics*, UK: Oxford University Press, sixth impression.
- Апресјан 1995:** Ю. Д. Апресян, *Интегрално описание языка и системная лексикография*, Москва: Языки русской культуры.
- Апресјан 2008:** Juri Apresjan, *Systematic Lexicography*, translated by Kevin Windle, New York: Oxford University Press.
- Арискина, Дрянгина 2011:** О. Л. Арискина, Е. А. Дрянгина, Языковая и коммуникативная личность: различные подходы к исследованию, *Вестник Челябинского государственного университета. № 25 (240), Филология. Искусствоведение. Вып. 58*. С. 15–18.
- Арутјунова 1999:** Н. Д. Арутюнова, *Язык и мир человека*, 2-е издание исправленное, Москва: „Языки русской культуры”.
- Бабић 2002:** Stjepan Babić, *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*, treće, poboljšano izdanje, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Nakladni zavod *Globus*.
- Бал 1989:** Миеке Бал, Нараџија и фокализација, прилог теорији приповедних инстанци, у: *Реч: часопис за књижевност и културу*, Београд: Публикум, год. 2, бр. 8, 71–82.
- Барашкина 2007:** Барашкина Елена Александровна Внутренний мир человека в русской языковой картине мира: современные подходы // *Вестник СамГУ*. 2007. №1. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/vnutrenniy-mir-cheloveka-v-russkoy-yazykovoy-kartine-mira-sovremennye-podhody> (дата обращения: 06.04.2016). Научная библиотека КиберЛенинка: <http://cyberleninka.ru/article/n/vnutrenniy-mir-cheloveka-v-russkoy-yazykovoy-kartine-mira-sovremennye-podhody#ixzz453DjSRvn>
- Бартмињски 2011:** Жеже Бартмињски, *Језик – слика – свет*, превела Марта Бјелетић, Београд: SlovoSlavia.
- Бартмињски 2013:** Jerzy Bartmiński, *The Cognitive Definition as a Text of Culture, The Linguistic Worldview, Ethnolinguistic, Cognition and Culture*, edited by: Adam Głaz, David S. Danaher, Przemysław Łozowski, London: Versita, 161–180.
- Бахтин 2000:** Михаил Бахтин, *Проблеми поетике Достојевског*, превела с руског Милица Николић, Београд: Zepher Book World.
- Белић 1946:** Александар Белић, Наш књижевни језик, у: *Наша књижевност*, месечни часопис, год. 1, Београд.
- Белић 1951:** Александар Белић, *Око нашег књижевног језика*, Београд: СКЗ.
- Белић 1955:** Александар Белић, Увод, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Књ. 1, А–Богољуб, Београд: САНУ, 1959, VII–XXXVII.
- Белић 1998:** Александар Белић, [ур. Милка Ивић] *Опита лингвистика, О језичкој природи и језичком развоју*, Књига I и II, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Биков 1991:** В. Быков, История и современность русского арго, *Русский филологический портал*, Русистика. – Берлин., 1991, № 2. - С. 50–59, <http://philology.ru/linguistics2/bykov-91.htm>, 10. 5. 2015.
- Белић 1999:** О српском књижевном и народном језику, Предавање проф. А. Белића одржано на Универзитету у Риму, мес. Априла 1916. год., *Историја српског језика, студије, расправе критике, Изабрана дела Александра Белића*, седми том, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства), 172–188.
- Бјелетић 2006:** Марта Бјелетић, *Исковрнути глаголи, Типови експресивних превербалних форманата (на српском и хрватском језичком материјалу)*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Блумфилд 1973:** Leonard Bloomfield, *Language*, London: George Allen & Unwin LTD.
- Богдановић 2010:** Недељко Богдановић, Дијалекатска лексика, у: ур. Мирољуб Стојановић, *Годишњак за српски језик и књижевност*, Год. 23, бр. 10, Ниш: Филозофски факултет, 397–402.
- Бошњакловић 1985:** Жарко Бошњакловић, *Пастирска терминологија Срема*, Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике.
- Бугарски 1993:** Ранко Бугарски, *Језици*, Нови Сад: Матица српска.
- Бугарски 1996:** Ранко Бугарски, *Језик у друштву*, прештампано 1. издање из 1986, Београд.
- Бугарски 1996а:** Ранко Бугарски, *Лингвистика о човеку*, Београд: Чигоја штампа: XX век.
- Бугарски 1997:** Ранко Бугарски, *Језик у контексту*, Београд: Чигоја штампа.

- Бугарски 2005:** Ранко Бугарски, *Језик и култура*, Београд: Библиотека XX век.
- Вуковић–Жарковић–Недельков 1984:** Г. Вуковић, Ж. Бошњаковић, Љ. Недельков, *Војвођанска коларска терминологија*, Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике.
- Виноградов 1930:** Виктор В. Виноградов, *О художественной прозе*, Москва–Ленинград: Государственное издательство, <http://books.e-heritage.ru/book/10077359>, 3. 7. 2016.
- Винокур 1992:** Г. О. Винокур, *Язык писателя и норма*, In *Honor of Professor Victor Levin: Russian Philology and History*. [W. Moscovich et al., eds.]. Jerusalem, 19—33. <http://danefae.org/pprs/levin/vinokur.htm>, 1. 8. 2016.
- Вјежбицка 1999:** Anna Wierzbicka, *Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals*, United Kingdom: Cambridge University Press.
- Вјежбицка 1996:** Анна Вјежбицкая, *Језик. Култура. Познание*, Москва: Русские словари.
- Вуковић 1985:** Борђије Вуковић, *Књижевни језик и савремени роман*, у: Петријин венац *Драгослава Михаиловића*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 97–99.
- Вуловић 2010:** Наташа Вуловић, *Лексика у приповеткама Лазе К. Лазаревића*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Вуковић 1988:** Гордана Вуковић, *Терминологија куће и покућства у Војводини*, Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике.
- Вуловић 2015:** Н. Вуловић, *Српска фразеологија и религија*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Вэньчжан 2012:** Мэй Вэньчжан, *Языковое табу: эвфемизм в современном русском языке, Гуманитарные исследования. № 3 (43), 49–56.*
- Гак 2000:** В. Г. Гак, *Язык как средство трансляции культуры*. Москва: "Наука", 2000. – 312 с.
- Герасимова 2009:** А. Д. Герасимова, *Внутренний мир человека сквозь призму языковых единиц с лексемой eye*, *Вестник Иркутского государственного лингвистического университета*, № 1 (5), Евразийский лингвистический институт в г. Иркутске – филиал ФГБОУ ВПО «МГЛУ».
- Гороваја:** И. Г. Гороваја, *Внутренний человек в диалектной картине мира уральских казаков, Наука. Теория и практика*, <[http://xn--e1aaajfpcds8ay4h.com.ua/files/image/konf%2010/konf%2010\\_3\\_11.pdf](http://xn--e1aaajfpcds8ay4h.com.ua/files/image/konf%2010/konf%2010_3_11.pdf)>, преузето 6. 4. 2016.
- Говор Новог Сада 2009:** уредник Жарко Бошњаковић, *Говор Новог Сада*, св. 1, Фонетске особине, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Говор Новог Сада 2011:** уредници Вера Васић и Гордана Штрбац, *Говор Новог Сада*, св. 2, Морфосинтаксичке, лексичке и прагматичке особине, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Гољак 2009:** С. Гољак, *Устаљена поређења у српском и белоруском језику са аспекта идиоматичности*, *Научни састанак слависта у Вукове дане 38/1*, Београд: Филолошки факултет, 211–220.
- Гортан Премк 1997:** Дара Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, Нова серија, књ. 14, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Готштајн 1986:** Љиљана Готштајн, *Синонимија у колокацијама са примерима енглеског језика научне аргументације*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Институт за стране језике и књижевности.
- Грицкат 1956:** Ирена Грицкат, *Деминутивни глаголи у српскохрватском језику*, *Јужнословенски филолог*, XXI, св. 1/4, 45–96.
- Грицкат 1981:** Ирена Грицкат, *О именицама типа налет у српскохрватском језику*, *Зборник за филологију и лингвистику*, Нови Сад: Матица српска, 101–134.
- Грицкат 1997:** Ирена Грицкат, *Шта све значи значити*, ур. Миодраг Матицки, *Из књижевности : поетика - критика - историја : зборник радова у част Предрага Палавестре*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 395–399.
- Данојлић 1990:** Милован Данојлић, *Мука с речима*, Београд: Бублиотека XX век.
- Демидова 2015:** Калерия Ивановна Демидова, *Языковая картина мира в региональном аспекте (научная школа доктора филологических наук, профессора К. И. Демидовой), Педагогическое образование в России*, Но 20. 2015. <http://cyberleninka.ru/article/n/yazykovaya-kartina-mira-v-regionalnom-aspekte-nauchnaya-shkola-doktora-filologicheskikh-nauk-professora-k-i-demidovoy>, преузето 12. 8. 2016.

- Дешић 1982:** Милорад Дешић, Експресивна лексика у српскохрватском језику, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 11/2, Београд: Међународни славистички центар на Филолошком факултету, 71–85.
- Дешић 1990:** Милорад Дешић, *Из српскохрватске лексике*, Никшић: Универзитетска ријеч.
- Домбровска 1993:** Anna Dąbrowska, *Eufemizmu współczesnego języka polskiego*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Драгин 2013:** Гордана Драгин, Компатибилност стандардног српског језика и дијалекта (у књижевном делу и говору града), у: М. Ковачевић (ур.) *Српски језик, књижевност, уметност*: зборник радова са VII међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, (26–27. 10. 2012), Књ. 1, *Традиција и иновације у савременом српском језику*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 119–124.
- Драгићевић 2010:** Рајна Драгићевић, Конструкције на граници између слободних спојева лексема и фразеологизама, *Теоријско-методолошки оквир за модернизацију описа српског језика* 3/39, Зборник са међународног научног скупа *Научни састанак слависта у Вукове дане* (Београд, 9–12. 9. 2009), Београд: Међународни славистички центар, 113–122.
- Драгићевић 1996:** Рајна Драгићевић, О правим именичким и придевским антонимима, *Јужнословенски филолог* LII, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1996, 25–39.
- Драгићевић 2001:** Рајна Драгићевић, *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику (творбена и семантичка анализа)*, уредник Милка Ивић, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Драгићевић 2008:** Рајна Драгићевић, Потенцијалне речи у српском језику, у: *Теоријско-методолошки оквир за модернизацију српског језика* (2), 3/38, Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд 4–7. 9. 2008, 119–126.
- Драгићевић 2010:** Рајна Драгићевић, *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Драгићевић 2011:** Рајна Драгићевић, О значењу придева као услову и последици њихове лексичке спојивости, у: *Јужнословенски филолог*, књ. 67, Београд: Институт за српски језик САНУ, 109 – 119.
- Ђуровић 2007:** Сања Ђуровић, Разграничење суфикса *-ик/-ник* код именица које значе особу у српском књижевном језику, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане* 36/1, 405–412.
- Ђуровић–Спасојевић 2014:** Сања Ђуровић, Марина Спасојевић, Још један поглед на видске парњаке у српском језику, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, књ. 57, св. 1, Нови Сад: Матица српска, 183–197.
- Жугић 1997:** Радмила Жугић, Придеви који се односе на човеков особине у говору околине Лебана, у: *Јужнословенски филолог*, LIII, 135–145.
- Зајцева 1982:** Светлана Зајцева, Дијалекатски речници као база за савремена истраживања, *Лексикографија и лексикологија*, Зборник радова, Београд – Нови Сад, 69–76.
- Згуста 1991:** Ладислав Згуста, *Приручник лексикографије*, I издање, Сарајево: *Свијетлост*, Завод за уџбенике и наставна средства.
- Иванова 2007:** Ценка Иванова, Синтагматска организација лексема (колокација) као дистинктивно обележје код блискородних језика – бугарског и српског, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 36/1, 275–282.
- Ивановић 2011:** Ненад Ивановић, Индивидуална лексика у српском језику: творбено-семантичке одлике класе именица (на материјалу из Речника САНУ), у: Милош Ковачевић (ур.) *Савремена проучавања језика и књижевности*, Зборник радова са II научног скупа младих филолога Србије одржаног 6. марта 2010. године на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, Крагујевац: ФИЛУМ, 79–94.
- Ивановић 2012:** Ненад Ивановић, Индивидуална лексика: творбено-семантичке и творбено-стилске одлике индивидуализама у српском језику (на материјалу из Речника САНУ), у: М. Ковачевић (ур.) *Савремена проучавања језика и књижевности*, Зборник радова са III научног скупа младих филолога Србије одржаног 12. марта 2011. године на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, Крагујевац: ФИЛУМ, 85–99.

- Ивановић 2014:** Ненад Ивановић, Лексикографски метајезик у РСАНУ, ур. Рајна Драгићевић, *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси* (колективна монографија), Београд: Филолошки факултет, 195–231.
- Ивић 1969:** Милка Ивић, *Правци у лингвистици*, Љубљана: Државна založба Словеније.
- Ивић 1991:** Милка Ивић, О одредбама категоризовања, *Јужнословенски филолог*, XLVII, Београд, 29–36.
- Ивић 1995:** Милка Ивић, *О зеленом коњу*, Нови лингвистички огледи, Београд: Словограф.
- Ивић 1997:** Милка Ивић, *О Вуковом и вуковском језику*, 2. допуњено издање, Земун: Библиотека XX век; Београд: Чигоја штампа.
- Јакобсон 1956:** Roman Jakobson, The metaphoric and metonymic poles, in: *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*, edited by Rene Dirven, Ralf Parings, Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2003, 41–47.
- Јакобсон 1966:** Роман Јакобсон, *Лингвистика и поетика*, Београд: НОЛИТ.
- Јанев 2013:** Борян Јанев, *Образните сравнения с антропоцентричен карактер в българския и английския език*, Пловдив: Универзитетско издателство „Пасий Хилендарски“.
- Јанковић 1985:** Владета Јанковић, Петријин венац *Драгослава Михаиловића*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Једнотомник МС:** *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска, 2011.
- Јелић 2008:** Бранислава Јелић, *Речник приповедака Лазе Лазаревића*, Нови Сад: Матица српска.
- Јерковић 1976:** Јован Јерковић, *Језик Богобоја Атанацковића*, Нови Сад: Матица српска.
- Јерковић 1979:** Јован Јерковић, Однос дијалекта према књижевној норми у језику Проте Матије Ненадовића, у: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXII/1, 125–142.
- Јерковић 1991:** Јован Јерковић, *Језик и писци*, Нови Сад: Матица српска: Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета.
- Јерковић 1987:** Јован Јерковић, Лексичка слојевитост *Певача Бошка Петровића*, *Књижевност и језик : часопис Друштва за српскохрватски језик и књижевност*, год. 32, бр. 3/4, Београд: Друштво за српскохрватски језик и књижевност Србије, 133–143.
- Јеротић 2002:** V. Jerotić, *Najlepši eseji Vladete Jerotića*, izbor i predgovor Milisav Savić, Beograd: Prosveta.
- Јовановић 2010:** Владан Јовановић, *Деминутивне и аугментативне именице у српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Јовановић 2009:** Јелена Јовановић, О локалној и сличној лексици у Ћосићевим Коренима, у: *Развојни процеси и иновације у српском језику*, 1/38, Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 4 – 7. 9. 2008, 163–176.
- Јовановић Симић 2015:** Јелена Јовановић Симић, О конјуктиву и трансјуктиву, у: *Наш језик*, књ. 46, св. 1–2, Београд: САНУ, Институт за српски језик, 1–16.
- Јовић 1968:** Душан Јовић, Трстенички говор, у: *Српски дијалектолошки зборник: расправе и грађа*, књ. 17, Београд: Институт за српскохрватски језик.
- Јовић 1985:** D. Jović, *Jezički sistem i poetska gramatika*, Beograd: BIGZ, Priština: Jedinstvo.
- Кадоло 2011:** Т. А. Кадоло, Регионална лексика как проявление поликултурности, *Јзык и култура*, № 2 (14), Томск: Томский государственный университет, Факултет иностранных языков, 22–28.
- Караулов 1989:** Ю.Н Караулов, Русская языковая личность и задачи её изучения, у: *Печатается по вступительной статье в сб. Язык и личность*. М., 1989. – С., 3–8, [http://destructionen.narod.ru/karaulov\\_jasikovaja\\_licnost.htm](http://destructionen.narod.ru/karaulov_jasikovaja_licnost.htm), преузето 15. 6. 2016.
- Караулов 2001:** Предисловие, *Словарь языка Достоевского*, Лексический строй идиолекта / Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова; Главный редактор чл.-корр. РАН Ю. Н. Караулов – М.: Азбуковник, <http://www.slovari.ru/default.aspx?s=0&p=307>, 1. 8. 2016.
- Караулов 2010:** Ю.Н. Караулов, Русский язык и языковая личность, Москва: Издательство ЛКИ. <http://padaread.com/?book=22112&pg=3>
- Катанић Бакаршић 1999:** Marina Katanić-Bakaršić, *Lingvistička stilistika*, Open Society Institute, Center for Publishing Development, Electronic Publishing Program, Budapest, Hungary.
- Катанић Бакаршић 2001:** Марина Катанић Бакаршић, *Стилистика*, Сарајево.

- Клаић 1972:** Братољуб Клаић, Језична проблематика у неким комедијама Јована Стерије Поповића, у: *Између језикословља и науке о књижевности*, Загреб: Матица хрватска.
- Клајн 1998:** Иван Клајн, О критеријумима за семантичко нормирање речи, у: *Наш језик*, XXXII/3–4, Београд, 134–147.
- Клајн 2002:** Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику, Први део, слагање и префиксација*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства: Институт за српски језик САНУ; Нови Сад: Матица српска.
- Клајн 2003:** Иван Клајн, *Творба у савременом српском језику, Други део, суфиксација и конверзија*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства : Институт за српски језик САНУ; Нови Сад: Матица српска.
- Кликовац 2004:** Душка Кликовац, О метафоричности у терминологији (на примеру термина који означавају постојање и стварање језичких варијетета), у: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 33/3, Београд.
- Ковачевић 2000:** М. Ковачевић, *Стилистика и граматика стилских фигура*, Крагујевац: Кантакузин.
- Ковачевић 2006:** Милош Ковачевић, О типовима и стилским особинама дисфемизама и еуфемизама, у: *Годишњак за српски језик и књижевност*, Година XX, број 8, Ниш: Филозофски факултет.
- Ковачевић 2012:** Милош Ковачевић, О граматичко-стилистичком терминосистему туђег говора, *Српски језик*, XVII, 13–38.
- Ковачевић 2016:** Милош Ковачевић, Књижевни језик и језик књижевности, у: М. Ковачевић (ур.) *Српски језик, књижевност, уметност*: зборник радова са X међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, Књ. 1, *Језик, књижевност, уметности*, Крагујевац: ФИЛУМ, 15–32.
- Ковечеш 2010:** Zoltán Kövecses, *Metaphor*, second edition, New York: Oxford University Press.
- Кови 1998:** A. P. Cowie, *Phraseology: Theory, Analysis, and Applications*, Clarendon Press, Oxford.
- Комадинић 1992:** Гордана Комадинић, *Ткачка лексика Драгачева*, Београд: Научна књига.
- Константиновић 2004:** Радомир Константиновић, *Филозофија паланке*, 5. издање, Београд: Откровење.
- Коротун 2002:** О. Владимировна Коротун, *Образ-концепт «внешний человек» в русской языковой картине мира*, Дисертација на соисканиеученој степени кандидата филолошких наука, Омский государственный университет, <<http://newstar.rinet.ru/~minlos/thesis/Korotun2002.pdf>>. 28. 3. 2016.
- Коротун 2002:** О. Владимировна Коротун, *Образ-концепт «внешний человек» в русской языковой картине мира*, Дисертација на соисканиеученој степени кандидата филолошких наука, Омский государственный университет, <<http://newstar.rinet.ru/~minlos/thesis/Korotun2002.pdf>>. 28. 3. 2016.
- Коротун 2002а:** О. Владимировна Коротун, Концептуализација представлений о внешности человека в русской языковой картине мира, *Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского*, <[http://www.rusnauka.com/3\\_ANRR\\_2009/Philologia/39990.doc.htm](http://www.rusnauka.com/3_ANRR_2009/Philologia/39990.doc.htm)>. 6. 4. 2016.
- Коротун 2006:** О. В. Коротун, Представления о теле и телесности человека в гуманитарных науках как экстралингвистический прототип образа-концепта *внешний человек*, *Вестник Омского университета*, 2006. № 2. С. 102–106.
- Кочнова 2015:** Ксенија Кочнова Александровна, *Вопросы изучения языковой картины мира писателя*, Гуманитарные научные исследования. 2014. № 11 [Электронный ресурс]. URL: <http://human.snauka.ru/2014/11/8328> (дата обращения: 12.11.2015), преузето 1. 8. 2016.
- Кристал 2008:** David Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, sixth edition, US, UK, Australia: Blackwell Publishing Ltd.
- Круз 2001:** Cruse, D. Alan, *Lexical semantics*, New York: Cambridge university press.
- Круз 2006:** Alan Cruse, *A Glossary of Semantics and Pragmatics*, Edinburgh University Press.
- Кузьнецова 1989:** Эра Васильевна Кузьнецова, *Лексикология русского языка*, Москва: Издательство „Высшая школа”.

- Куна 2007:** Branko Kuna, Identifikacija eufemizama i njihova tvorba u hrvatskom jeziku, у: *Fluminensia*, god. 19, br. 1, str. 95–113.
- Лађевић 1993:** Милица Лађевић, Неологизам као лексикографска јединица, у: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXVI/1, Нови Сад: Матица српска.
- Лазих Коњик 2012:** Ивана Лазих-Коњик, Неки аспекти лексичке анализе Попићевог уметничког идиолекта, у: ур. Бранко Тошовић, *Поетика, стилистика и лингвистика Попићевог приповедања*, Грац: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität – Бањалука: Народна и Универзитетска библиотека Републике српске, 229–244.
- Лејкоф 1998:** George Lakoff, The contemporary theory of metaphor, in: edited by Andrew Ortony, *Metaphor and Thought*, second edition, Cambridge: Cambridge University Press, second edition 1993, reprinted 1994, 1995, 1996, 1998, 202–251.
- Лејкоф-Џонсон 2003:** George Lakoff, Mark Johnson, *Metaphor We Live By*, USA: University of Chicago (Originally published: Chicago : University of Chicago Press, 1980).
- Липка 1986:** Leonhard Lipka, Semantic features and prototype theory in English lexicology, in: Dieter Kastovsky & Aleksander Szwedek, eds., *Linguistics across Historical and Geographical Boundaries. In Honour of Jacek Fisiak on the Occasion of His 50th Birthday*, Volume 1, Linguistic Theory and Historical Linguistics, Berlin-New York-Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- Липка 1992:** Leonhard Lipka, *An Outline of English Lexicology*, Lexical Structure, Word Semantics, and Word-Formation, Second Edition, Tübingen : Niemeyer.
- Лич 1981:** Geoffrey Leech, *Semantics: The Study of Meaning*, second edition, revised and updated, Great Britain: Penguin Books.
- Марковић 2006:** Јордана Марковић, *Ткачка лексика југоисточне Србије*, Ниш: Филозофски факултет.
- Маслова 2001:** В. А. Маслова, *Лингвокултурологија*, Москва: Издатељски центар «Академија».
- Матешкић 1982:** Josip Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Матијашевић 1983:** Јелка Матијашевић, Еуфемизми и синонимија, у: *Научни сасатанак слависта у Вукове дане*, 12/1, Београд: МСЦ.
- Менац 1970:** Antica Menac, О структури фразеологизама, *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, Vol. 18, No. 1, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 1–4.
- Милановић 2016:** Александар Милановић, *Језик српских песника 2, Реч под окриљем поетике*, Краљево: Народна библиотека „Стефан Првовенчани”.
- Милорадовић 2008:** Софија Милорадовић, Једно могуће читање *Петријиног венца*: књижевно дело као етнодијалекатски текст, у: Зорица Дивац (ред.), *Слике културе некад и сад*, (60 година Етнографског института САНУ), Зборник 24, Београд: Етнографски институт САНУ, 223–236.
- Милосављевић 2011:** Тања Милосављевић, Дијалекатски текстови као могућа основа литерарног казивања, у: *Дијалекат – дијалекатска књижевност*, Лесковац: Лесковачки културни центар, 319–325.
- Милосављевић 2016:** Тања Милосављевић, Лексичко-семантичка група именица са хиперсемом ‘темперамент’ у српском призренском говору, у: *Наслеђе: часописа за књижевност, уметност и културу*, број 35, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 9–27.
- Милосављевић 2016а:** Тања Милосављевић, *Лексика српског призренског говора*, докторска дисертација одбрањена на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу 9. 3. 2016. године, доступна на: [https://phaidrag.kg.ac.rs/detail\\_object/o:717?tab=0#mda](https://phaidrag.kg.ac.rs/detail_object/o:717?tab=0#mda), 8. 8. 2017.
- Михаиловић 2007:** Драгослав Михаиловић, *Мајсторско писмо*, Београд.
- Мишковић Луковић 2015:** Мирјана Мишковић Луковић, *Прагматика*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу.
- Младеновић 1996:** Александар Младеновић, *Језик у текстовима Јована Рајића*, Нови Сад: Матица српска.
- Мршевић Радовић 2008:** Драгана Мршевић-Радовић, *Фразеологија и национална култура*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

- Михајловић–Вуковић 1977:** V. Mihajlović, G. Vuković, *Srpskohrvatska leksika ribarstva*, Novi Sad: Institut za lingvistiku u Novom Sadu.
- Мршевић Радовић 1987:** Драгана Мршевић-Радовић, *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме* у савременом српскохрватском језику, Београд: Филолошки факултет.
- Мршевић Радовић 2008:** Драгана Мршевић-Радовић, *Фразеологија и национална култура*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Недељков 2009:** Љиљана Недељков, *Општи принципи истраживања лексике традиционалне материјалне културе*, Гласник Етнографског института САНУ, LVII/1, Београд, 2009, 189–200.
- Николић 1976:** Мирослав Николић, Језик Милутина М. Ускоковића. 1, Стање континуаната јата у језику „првог београдског романисијера“, у: *Књижевност и језик: часопис за српскохрватски језик и књижевност СР Србије и друштва за српски језик и књижевност СР Црне Горе*, Београд: Друштво за српскохрватски језик и књижевност СР Србије, год. 23, бр. 4, 309–320.
- Николић 1977:** Мирослав Николић, Језик Милутина М. Ускоковића. 2, Фонетске особености у језику Милутина Ускоковића, у: *Књижевност и језик: часопис за српскохрватски језик и књижевност СР Србије и друштва за српски језик и књижевност СР Црне Горе*, Београд: Друштво за српскохрватски језик и књижевност СР Србије, год. 24, бр. 2/3, 210–225.
- Николић 1978:** Мирослав Николић, Језик Милутина М. Ускоковића. 3, О облицима и роду именица у језику Милутина М. Ускоковића, у: *Књижевност и језик: часопис за српскохрватски језик и књижевност СР Србије и друштва за српски језик и књижевност СР Црне Горе*, Београд: Друштво за српскохрватски језик и књижевност СР Србије, год. 25, бр. 1, 16–42.
- Николић 2000:** Мирослав Николић, О односу између народног и књижевног језика, у: *Књижевност и језик*, XLVII, бр. 3–4, Београд, 51–59.
- Николић 2000а:** Мирослав Николић, *Обратни речник српскога језика*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Николић 2016:** Милка Николић, Употреба различитих језичких идиома у роману *Време кокошки* Добрила Ненадића, у М. Ковачевић (ур.), *Српски језик, књижевност, уметност*: зборник радова са X међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (23–25. 10. 2015), Књ. 1, *Језик, књижевност, уметности*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 61–71.
- Николић–Костић 2008:** Видан Николић, Љиљана Костић, Позајмљене речи као резултат језичких додира, *Научни трудове*, том 46, Кн. 1, Пловдив: Пловдивски универзитет „Пасий Хилендарски, 146–160.
- Овчинникова 2006:** Л. Н. Овчинникова, Диалектна језикова картина мира в социјално-културном аспекте (на примере глагољних метафор руских народних говорива Среднег Урала), *Политическая лингвистика*, № 18 / 2006, 170–180, <http://cyberleninka.ru/article/n/dialektnaya-yazykovaya-kartina-mira-v-sotsialno-kulturnom-aspekte-na-primere-glagolnyh-metafor-russkih-narodnyh-govorov-srednego-urala#ixzz4IX8n1U2u>, преузето 27. 8. 2016.
- Оташевић 2008:** Ђорђе Оташевић, *Нове речи и значења у савременом стандардном српском језику: лингвистички аспект*, Београд: Алма.
- Оташевић–Сикимић 1992:** Ђорђе Оташевић, Биљана Сикимић, Творба оцазионлизама у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолог* XLVIII, 67–78.
- Павковић 1984:** Васа Павковић, Речник поезије Милана Ракића, Нови Сад: Матица српска.
- Падучева 2011:** Elena Paducheva, *The Linguistic of Narrative: The Case of Russian*, Moscow.
- Пантић 2008:** Михајло Пантић, Приповетке Драгослава Михаиловића: слике из туробног доба, рад изложен у Институту филологије Кијевског националног универзитета „Тарас Шевченко“ на скупу „Српски књижевник Драгослав Михаиловић“, 24. априла 2008. <http://www.rastko.rs/rastko/delo/13119>, преузето 14. 7. 2016.
- Петровић 1982:** Драгољуб Петровић, Проблеми и изгледи српскохрватске дијалекатске лексикографије, у: уредник Драго Ђупић, *Лексикографија и лексикологија*, Зборник радова, Београд – Нови Сад, 195–200.



- Петровић 2002:** Драгољуб Петровић, Дијалекатска лексика и речник стандардног језика, у: *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*, Зборник радова, Нови Сад – Београд : Матица српска – Институт за српски језик САНУ, 277–283
- Пецо 1983:** Асим Пецо, Из наше синонимике (са посебним освртом на дијалекатску синонимiku), у: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 12/1, Београд: Међународни славистички центар на Филолошком факултету, Филолошки факултет, 21–29.
- Пецо 1997:** Асим Пецо, Један поглед на граматички систем у роману *Петријин венац* Драгослава Михаиловића, у: *О српским народним говорима: научни скуп*, Деспотовац, 21–22. 8. 1996, Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”, 45–53.
- Пешикан 1965:** Митар Пешикан, Староцрногорски средњекатунски и љештански говори, у: *Српски дијалектолошки зборник*, књ. 15, Београд: Институт за српскохрватски језик.
- Пешикан 1984:** Митар Пешикан, Општа и специфична лексика у дијалекатским и историјским речницима, у *Лексикографија и лексикологија*, зборник радова, Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за српскохрватски језик, 125–128.
- Поповић 1966:** Миодраг Поповић, Стеријин данак Вуку, у: *Вуков зборник*, Београд: САНУ.
- Поповић 2004.** Љ. Поповић, Језичка слика стварности Украјинаца и Срба са компаративног аспекта когнитивне анализе, *Славистика*, књ. VIII, 290–304.
- Прћић 1997:** Твртко Прћић, *Семантика и прагматика речи*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Раден 2000:** Gunter Radden, How metonymic are metaphors?, in: *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*, edited by Rene Dirven, Ralf Parings, Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2003, 407–434.
- Радовановић 1974:** Милорад Радовановић, Неки синтаксички поступци карактеристични за језик књиге „Роман о Лондону” Милоша Црњанског, у: *Прилози проучавању језика*, 10, Нови Сад : Институт за јужнословенске језике, 1–48.
- Радовановић 1975:** Милорад Радовановић, Значења и функције плускамперфекта у „Роману о Лондону” Милоша Црњанског, у: *Годишњак Филозофског факултета*, књ. 18, св. 1, 165–179.
- Радовановић 2003:** Милорад Радовановић, *Социолингвистика*, Треће издање, Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Радовић Тешић 2000:** Милица Радовић Тешић, О лексички у роману Лајковачка пруга Радована Белог Марковића, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, Нови Сад: Матица српска, Књ. 43, 491–497.
- Радовић Тешић 2005:** Милица Радовић Тешић, Стандардизација лексике у условима новијег језичког раслојавања, Б. Остојић (ур.), *Шести лингвистички скуп Бошковићеви дани: радови са научног скупа*, Подгорица, 19. и 20. мај 2005, Подгорица: ЦАНУ, 67–75.
- Радовић Тешић 2009:** Милица Радовић-Тешић, *С речима и речником*, Београд: Учитељски факултет, Универзитет у Београду.
- Радовић Тешић 2010:** Милица Радовић Тешић, Лексика Исидоре Секулић са становишта савремене стандардизације, у: Милош Ковачевић (ред.) *Српски језик, књижевност, уметност* : зборник радова са V међународног научног скупа, одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, (30–31. X 2009), књ. 1, *Језички системи и употреба језика*, Крагујевац, Филолошко-уметнички факултет, 115–119.
- Радовић Тешић 2011:** Милица Радовић Тешић, Лексички нивои у прози Драгослава Михаиловића, у: Милош Ковачевић (ред.) *Српски језик, књижевност, уметност* : зборник радова са V међународног научног скупа, одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, (29–30. X 2010), књ. 1, *Књижевни (стандардни) језик и језик књижевности / [одговорни уредник Милош Ковачевић]*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет : Скупштина града, 2011, (Крагујевац : Интерагент), 69–74.
- Радовић Тешић 2015:** Милица Радовић Тешић, Осврт на лексичку Григорија Божовића, у: *Путевима српских идиома: зборник у част проф. Радивоју Младеновићу поводом 65. рођендана*, Крагујевац: ФИЛУМ, 473–478.
- Развухина 2015:** Юлия Александровна Резвухина, Регионализм: к определению понятия, *Интерекспо Гео-Сибирь*, № 2, том 6, 2015, 84–90. <http://cyberleninka.ru/article/n/regionalizm-k-opredeleniyu-ponyatiya>, преузето 12. 8. 2016.

- Ракић Милојковић 1995:** Софија Ракић Милојковић, Синтаксички упитник за говоре косовско-ресавске и призренско-тимочке дијалекатске зоне, Београд: *Српски дијалектолошки зборник* : расправе и грађа, књ.41, 521–570.
- Ракић Милојковић 1996:** Софија Ракић Милојковић, Употреба генитива у језику два романа Д. Михаиловића (Петријин венац и Гори Морава), у: Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXXIX/II, 199–208, Нови Сад: Матица српска.
- Рамић 2008:** Никола Рамић, Дијалекатска лексикографија (Методолошки поступци и техника израде дијалекатских рјечника), у: М. Ковачевић (ур.) *Српски језик, књижевност, уметност*: зборник радова са научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу 26. и 27. октобра 2007. године, Књ. 1, *Српски језик у (кон)тексту*, 429–436.
- Рамић 2012:** Никола Рамић, Територијално раслојавање лексикона, у: *Српски језик*, XVII, Београд, 305–316.
- Рамић 2012а:** Никола Рамић, Опште карактеристике дијалекатске лексике, у: *Српски језик, књижевност, уметност*, Зборник радова са VI међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (28–29. 10. 2011), Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 289–297.
- Рамић 2013:** Никола Рамић, Полисемија и семантичка диференцирања у дијалектима, у: *Путеви и домети дијалекатске лексикографије*: зборник радова са истоименог међународног научног скупа, одржаног од 12. до 13. априла у Нишу, Ниш: Филозофски факултет, 315–326.
- Рамић 2013а:** Никола Рамић, Релације у лексичком систему и употребна вриједност лексема у стандардном језику и у дијалектима, у: *Језик, књижевност, вредности: зборник радова*, Ниш: Филозофски факултет, 65–73.
- Рамић 2014:** Никола Рамић, Дијалекатска варирања у оквиру лексике традиционалне материјалне културе, *Српски језик: студије српске и словенске*, бр. 19, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 585–594.
- Рамић 2014а:** Никола Рамић, Лексичка лакунарност и територијална раслојеност лексикона, *Наслеђе: часопис за књижевност, уметност и културу*, Год 11, Број 27, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 105–112.
- Рамић 2014б:** Никола Рамић, О творбеним дијалектизмима, у: М. Ковачевић (ур.) *Српски језик, књижевност, уметност*: зборник радова са VIII научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (25–26. X 2013), Књига 1, *Вишезначност у језику*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 53–61.
- Рамић 2016:** Енциклопедизам у дијалекатским речницима, у: М. Ковачевић (ур.), *Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са X међународног научног скупа* [Српски језик, књижевност, уметност] одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (23 – 25. X 2015). Књ.1, *Језик књижевност, уметност*, Крагујевац: ФИЛУМ, 129–136.
- Рамић 2016а:** Никола Рамић, О фразеолошким дијалектизмима, *Српски језик: студије српске и словенске*, бр. 21, 121–131.
- Рамић 2017:** Никола Рамић, О лексичким и семантичким дијалектизмима, у: М. Ковачевић (ур.), *Српски језик у комуникативној функцији: зборник радова са XI међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (28–29. X 2016)*, Књига 1, Крагујевац: ФИЛУМ, 73–82.
- РГСМ:** Милета Букумирић, *Речник говора северне Метохије*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2012.
- Риђановић 1988:** Мидхат Риђановић, *Језик и његова структура*, друго издање, Загреб: Школска књига.
- Ристић 1995:** Стана Ристић, Неки аспекти нормирања у лексикографији, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 24/1, Београд.
- Ристић 2002:** Стана Ристић, Експресивна лексика у дескриптивном речнику, *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*, Нови Сад: Матица српска – Београд: Институт за српски језик САНУ, 89–102.

- Ристић 2004:** Стана Ристић, *Експресивна лексика у српском језику, теоријске основе и нормативно-културолошки аспекти*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ристић 2006:** Стана Ристић, *Раслојеност лексике српског језик и лексичка норма*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ристић 2009:** Стана Ристић, *Модификација значења и лексички модификатори у српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ристић 2014:** Стана Ристић, Квалификатори у српској лексикографији, ур. Рајна Драгићевић, *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси* (колективна монографија), Београд: Филолошки факултет, 113–130.
- Ристић 2015:** Стана Ристић, *Граматички и когнитивни аспекти лексичког значења*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- РКМД:** Глигорије Глиша Елезовић, *Речник косовско-метохиског дијалекта*, I–II, Приштина: Институт за српску културу, Културна манифестација „Глигорије Глиша Елезовић”, Народна и Универзитетска библиотека, 1998.
- РМС:** *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска (и Матица хрватска I–III), 1967–1976.
- Рот 1988:** Никола Рот, *Психологија личности*, 14. издање, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- РСАНУ 1955:** Техничке скраћенице, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Књ. 1, А–Богољуб, Београд: САНУ, 1959, СХIII–СХV.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XVIII, Београд: САНУ, 1959–2010.
- РСЈ:** *Речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска, 2011.
- Савина 2015:** А. П. Савина, Деривационная типология прагматических лексем, *Вестник Московского государственного университета*, № 2, Москва, 344–351.
- Сикимић 1996:** Биљана Сикимић, *Етимологија и мале фолклорне форме*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Симакова 2010:** Симакова Анжелика Вячеславовна, Функциональные особенности этнографизмов с семантикой «пища» (на материале произведений Ч. Диккенса), *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*, Выпуск № 6, том 50, URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/funktsionalnye-osobennosti-etnografizmov-s-semantikoy-pischa-na-materiale-proizvedeniy-ch-dikkensa> (дата обращения: 11.03.2017). 92–95.
- Симеон 1969:** Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, A–O, Zagreb: Matica hrvatska.
- Симић 2016:** Радоје Симић, О конотацији, Лингвистички правци прве половине 20. века и њихов утицај на српску лингвистику. Експресивност у српском језику, Научни састанак слависта у Вукове дане, 45/1, Београд: Међународни славистички центар, 175–186.
- Скок I:** Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 1, A–J, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971.
- Скок II:** Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 2, K — poni', Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972.
- Скок III:** Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 3, ponii'–Ž, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1973.
- Словарь социолингвистических терминов 2006:** Словарь социолингвистических терминов, Москва: Российская академия наук Институт языкознания, 2006.
- Словенска митологија 2001:** ред. Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић, *Словенска митологија, Енциклопедијски речник*, превод с руског Радмила Мечанин, Љубинко Раденковић, Александар Лома, Београд: ZEPTEK BOOK WORLD.
- Станојчић 1967:** Живојин Станојчић, *Језик и стил Ива Андрића : (функције синонимних односа)*, Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета.
- Стевановић et al. 1983:** Михаило Стевановић, Милица Вујанић, Милан Одавић, Милосав Тешић, *Речник Његошева језика*, Београд: САНУ: „Вук Караџић”: Народна књига: Просвета: СКЗ; Титоград: ЦАНУ; Цетиње: Обод.

- Стевановић–Бошковић 1977:** Михаило Стевановић, Радосав Бошковић, *Речник уз Целокупна дела Петра II Петровића Његоша*, Београд: Просвета – Цетиње: Обод.
- Степановић 1986:** Предраг Степановић, Уметничко обликовање усменог казивања у савременој српској прози, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане* (10–15. IX 1985), 15/2, Београд.
- Суботић 1990:** Љильана Суботић, *Језик Јована Хаџића*, Нови Сад: Матица српска.
- Танасковић 2016:** Тања Танасковић, Жаргон у Белешкама једне Ане Моме Капора, у: *Наука и евроинтеграције*, зборник радова са научног скупа (Пале, 22–24. мај 2015), Источно Сарајево: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.
- Тафра 2005:** Branka Tafra, Frazеолошки изазови, *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, Vol. 52, br. 2, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 48–61.
- Тафра 2005а:** Бранка Тафра, *Од ријечи до рјечника*, Загреб: Школска књига.
- Тејлор 1995:** John R. Taylor, *Linguistic Categorization, Prototypes in Linguistic Theory*, Second Edition, Clarendon Press, Oxford. <<https://www.scribd.com/doc/227747493/John-R-Taylor-Linguistic-Categorization-Prototypes-in-Linguistic-Theory-Oxford-University-Press-USA-1995-1-1>> преузето 31. 3. 2016.
- Телија 1981:** В. Н. Телија, *Типы языковых значений: Связанное значение слова в языке*, Москва: Наука.
- Телија 1986:** В. Н. Телија, *Коннотативный аспект семантики номинативных единиц*, Москва: Наука.
- Телија 1996:** В. Н. Телија, *Русская фразеология, семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*, Москва: Школа «Языки русской культуры».
- Тешић 1982:** Милосав Тешић, Речник језика писача у односу на општи речник, у: уредник Драго Ћупић, *Лексикографија и лексикологија*, Зборник реферата, Београд – Нови Сад, 301–304.
- Толстој 1966:** Н. И. Толстой, Из опытов типологического исследования славянского словарного состава, *Вопросы языкознания*, год. издания XV, Москва: Издательство «Наука», 16–36.
- Толстој 1983:** Н. И. Толстой, О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса, редак. Н. И. Толстой, *Ареальные исследования в языкознании и этнографии язык и этнос*, Ленинград: Академия наук СССР, Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, Институт славяноведения и балканистики ленинградское отделение института языкознания, 181–191.
- Толстој 1995:** Никита Ильич Толстој, *Језик словенске културе*, Ниш: Просвета.
- Тошовић 1995:** Бранко Тошовић, *Стилистика глагола. Stilistik der Verben (in Serbocroatischer Sprache)*, Lindenblatt, Wuppertal.
- Тошовић 2004:** Branko Tošović, Tipovi globalne diferencijacije jezika, у: *Aktualizacija jezikovrstne teorije na Slovenskem: Členitev jezikovne resničnosti* – Ljubljana: Filozofska fakulteta Ljubljana, 59–72.
- Ћупић 1984:** Драго Ћупић, Туђице у дијалекатској лексици и њихова обрада, у: *Лексикологија и лексикографија*, зборник радова, Нови Сад: Матица српска – Београд: Институт за српскохрватски језик, 197–202.
- Убийко 2004:** В. И. Убийко, Концептосфера человека в семантическом пространстве языка, *Вестник ОГУ*, <[http://vestnik.osu.ru/2004\\_5/6.pdf](http://vestnik.osu.ru/2004_5/6.pdf)>, преузето 6. 4. 2016.
- Фалињска 1982:** Barbara Falińska, Улога географског фактора у дефинисању значења, уредник Драго Ћупић, *Лексикографија и лексикологија*, Зборник радова, Београд – Нови Сад, 311–316.
- Финк 1998:** Ž. Fink, Leksikografska obrada frazema tipa biti dobra srca i čovek dobra srca, у: *Filologija*, knjiga 30–31, Zagreb: HAZU, 199–207.
- Финк 2000:** Željka Fink, Tipovi frazema-fonetkih riječi, *Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani*, knjiga III, Rijeka, 93–98.
- Финка 1966:** Božidar Finka, Stilistika u dijalektologiji, у: *Suvremena lingvistika*, Vol.1 No.1 Lipanj 1966. <http://hrcak.srce.hr/24499>, 23. 7. 2016.
- Фреге 1995:** Фреге 1995: Готлоб Фреге, О смислу и значењу, *Основе аритметике и други списи*, Загреб: Крузак.

- Хајмз 1980:** Дел Хајмз, *Етнографија комуникације*, превео са енглеског Милорад Радовановић, Београд: БИГЗ.
- Херити 1981:** Петер Херити, Језик у делима Јована Стерије Поповића, у: *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 29, св.3, 495–501.
- Ходел 1994:** Robert Hodel, *Betrachtungen zum skaz bei N. S. Leskov und Dragoslav Mihailović*, Bern, Berlin, Frankfurt/M., New York, Paris, Wien.
- ЦР:** Радосава Стојановића, Црнотравски речник, у: *Српски дијалектолошки зборник LVII*, САНУ, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2010.
- Чајкановић 1994:** Веселин Чајкановић, *Стара српска религија и митологија*, приредио Војислав Ђурчић, Београд: СКЗ–БИГЗ–Просвета.
- Чернишева 2011:** Марина Чернышева, Регионална лексика как составляющая филологической компетенции учащихся и студентов (на материале современного французского языка), *General and Professional Education* 1/2011 pp. 9–12, [http://genproedu.com/paper/2011-01/full\\_009-012.pdf](http://genproedu.com/paper/2011-01/full_009-012.pdf), 3.7. 2016.
- Чуљак 1980:** Милан Чуљак, „Лингвистички велтаншаунг Вилхелма фон Хумболта”, у: *Зборник за филологију и лингвистику XXIII/2*, Нови Сад: Матица српска, 1980, 15–35.
- Шипка 2006:** Данко Шипка, *Основи лексикологије и сродних дисциплина*, друго, измењено и допуњено издање, Нови Сад: Матица српска.
- Шкаљић:** Абдулах Шкаљић, *Турцизми у српскохрватском језику*, Сарајево: Издавачко предузеће „Свјетлост”, 1966.
- Шкиљан 1985:** Дубравко Шкиљан, *Поглед у лингвистику*, 2. издање, Загреб: Школска књига.
- Штасни 2013:** Гордана Штасни, *Речи о човеку*, Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду.
- Штасни 2013:** Гордана Штасни, *Речи о човеку*, Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду.
- Штасни–Бошњаковић 2009:** Гордана Штасни – Жарко Бошњаковић, О лексичко-семантичким дијалектизмима у роману *Кобајаги* Ђоке Филиповића, у: *Дијалекат – дијалекатска књижевност*, зборник радова са научног скупа одржаног у Лесковачком културном центру 25. и 26. септембра 2008. године, Лесковац: Лесковачки културни центар, 84–100.

**ИЗЈАВА АУТОРА О ОРИГИНАЛНОСТИ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Ја, Тања Танасковић, изјављујем да докторска дисертација под насловом:

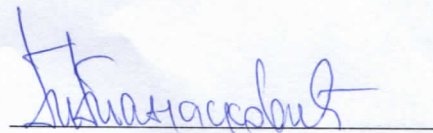
"Територијално раслојена лексика у књижевном делу Драгослава  
Михаиловића"

која је одбрањена на Филолошко-уметничком факултету  
Универзитета у Крагујевцу представља *оригинално ауторско дело* настало као резултат *сопственог истраживачког рада*.

Овом Изјавом такође потврђујем:

- да сам *једини аутор* наведене докторске дисертације,
- да у наведеној докторској дисертацији *нисам извршио/ла повреду* ауторског нити другог права интелектуалне својине других лица,
- да умножени примерак докторске дисертације у штампаној и електронској форми у чијем се прилогу налази ова Изјава садржи докторску дисертацију истоветну одбрањеној докторској дисертацији.

У Крагујевцу \_\_\_\_\_, 21.2.2018. године,

  
\_\_\_\_\_

потпис аутора

**ИЗЈАВА АУТОРА О ИСКОРИШЋАВАЊУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Ја, Тања Танасковић,

дозвољавам

не дозвољавам

Универзитетској библиотеци у Крагујевцу да начини два трајна умножена примерка у електронској форми докторске дисертације под насловом:

"Територијално раслојена лексика у књижевном делу Драгослава  
Михаиловића"

која је одбрањена на Филолошко-уметничком факултету

Универзитета у Крагујевцу, и то у целини, као и да по један примерак тако умножене докторске дисертације учини трајно доступним јавности путем дигиталног репозиторијума Универзитета у Крагујевцу и централног репозиторијума надлежног министарства, тако да припадници јавности могу начинити трајне умножене примерке у електронској форми наведене докторске дисертације путем *преузимања*.

Овом Изјавом такође

дозвољавам

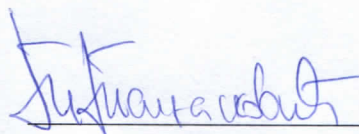
не дозвољавам<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Уколико аутор изабере да не дозволи припадницима јавности да тако доступну докторску дисертацију користе под условима утврђеним једном од *Creative Commons* лиценци, то не искључује право припадника јавности да наведену докторску дисертацију користе у складу са одредбама Закона о ауторском и сродним правима.

припадницима јавности да тако доступну докторску дисертацију користе под условима утврђеним једном од следећих *Creative Commons* лиценци:

- 1) Ауторство
- 2) Ауторство - делим под истим условима
- 3) Ауторство - без прерада
- 4) Ауторство - некомерцијално
- 5) Ауторство - некомерцијално - делим под истим условима
- 6) Ауторство - некомерцијално - без прерада<sup>2</sup>

У Крагујевцу \_\_\_\_\_, 21.2.2018. године,



\_\_\_\_\_ потпис аутора

---

<sup>2</sup> Молимо ауторе који су изабрали да дозволе припадницима јавности да тако доступну докторску дисертацију користе под условима утврђеним једном од *Creative Commons* лиценци да заокруже једну од понуђених лиценци. Детаљан садржај наведених лиценци доступан је на: <http://creativecommons.org.rs/>